УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

ТОМ XXXIX VOL

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЖИТТЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ, ТВОРЧІСТЬ

З НАГОДИ 135-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ

2002

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

1-4 (152-155) Рік XXXIX

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

2002

НЬЮ-ЙОРК — КИЇВ — ЛЬВІВ — ТОРОНТО — ПАРИЖ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF HISTORY AND UKRAINIAN STUDIES
PUBLISHED BY THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Основник *"Українського Історика"*: Любомир Роман Винар (1963)

Founder of *"The Ukrainian Historian"*: Lubomyr Roman Wynar (1963)

Редакція застерігає за собою право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Матеріяли до друку просимо надсилати в електронному варіянті: статті обсягом до 20 сторінок (друк через 1 інтервал), рецензійні статті обсягом до 12 сторінок, рецензії – до 6 сторінок, бібліографічні нотатки – до 1 сторінки. Бібліографічні примітки в поданих статтях мають відповідати міжнародному стандарту.

Не прийняті до друку рукописи не повертаються і не рецензуються.

Рецензійні примірники книжок і матеріяли до друку в журналі можна надсилати на адресу Редакції в Кенті (США) або редакційного бюра в Острозі (Україна).

"Український Історик"
Національний університет
"Острозька Академія"
вул. Семінарська, 2
35800 м. Острог
Тел./факс: (03654) 22949
e-mail: history@uosa.uar.net

Editor
"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
Fax: (330) 297-1327
Tel.: (330) 297-1390
e-mail: ukrhist@aol.com

"Український Історик"
Музей
Михайла Грушевського
вул. П. Орлика, 8
01024, Київ-24
Тел.: (044) 293-24-45
Факс: (044) 293-24-85

UHA, *The Ukrainian Historian* and its Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and /or indexed in *Historical Abstracts, America: History and Life,* and *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

ISSN: 0041-6061

Printed by COMPUTOPRINT Corp., 35 Harding Ave., Clifton, NJ 07011
Tel.: (973) 772-2166 Fax: (973) 772-1963 e-mail: computopr@aol.com

ЗМІСТ

CONTENTS

У 135-РІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
1866-1934

Фотографія Михайла Грушевського
приблизно з 1913 року.

З іконографічної збірки Історико-меморіяльного музею
Михайла Грушевського у Києві.

ВІД РЕДАКТОРА

"УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК" І РОЗВИТОК ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

(У 135-ліття народження М. С. Грушевського)

Цей ювілейний том журналу присвячений 135-літтю з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934), найвидатнішого українського історика, засновника української національної історіографії й одного з найвизначніших діячів українського національного та державного відродження в XX столітті. Цим виданням продовжується традиція систематичного вивчення життя та творчости вченого, започаткована 35 років тому. Саме тоді, в далекому 1966 році дослідники, об'єднані в Українському Історичному Товаристві, видали перший ювілейний том журналу *Український Історик*, присвячений 100-річчю від дня народження М. Грушевського. З того часу журнал став трибуною грушевськознавства. Різноманітні грушевськознавчі матеріяли відтоді систематично друкуються на його сторінках. Це – дослідження творчости та діяльности М. Грушевського, публікації джерел, що зберігались у західних архівах, рідкісні праці вченого, спогади його співробітників і сучасників.

УІТ і *Український Історик* прийняли історичну схему Грушевського (з певними доповненнями), як схему наукової української історіографії і старалися впровадити її в світову історіографію в противагу до російської та совєтської схем історії Росії і Східної Европи, які фальсифікували історію України.

Сьогодні, відзначаючи ювілей М. Грушевського, хочемо згадати тих піонерів, яким завдячуємо початок і розвиток дослідів доби Грушевського. Подаємо цей поазбучний список для збереження в "історіографічній пам'яті" імен дослідників, які розуміли вагу грушевськознавчих досліджень: *Марко Антонович, Олександер Баран, Лев Биковський, Любомир Винар, Ілля Витанович, Юрій Ґерич, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Єреміїв, Михайло Ждан, Аркадій Жуковський, Ігор Каменецький, Володимир Кедровський, Роман Климкевич, Василь Ленцик, Борис Мартос, Теодор Мацьків, Володимир Міяковський, Олександер Оглоблин, Кость Паньківський, Ярослав Пастернак, Омелян Пріцак, Наталія Полонська-Василенко, Томас Приймак, Ярослав Рудницький, Олександер Сидоренко, Петро Стерчо, Володимир Стойко, Теодор Цюцюра, Микола Чубатий, Лев*

Шанковський та інші. Всі вони були близькими співробітниками *Українського Історика.*

Роки 1963-1990 – це час, в якому народилася, мужніла і розвивалася наука грушевськознавства поза межами України. Як відомо, в совєтській Україні історики не могли вільно досліджувати життя і творчість Михайла Грушевського, якого партія і комуністична влада уважала найбільшим "фальсифікатором" історії України, "буржуазним націоналістом"... Твори вченого було заборонено і вилучено з бібліотечних фондів. Можна сказати, що тоді існувало партійне "совєтське грушевськознавство" і партійна совєтська історіографія, які проводили неустанну боротьбу зі спадщиною Грушевського, його історичною схемою й історичною школою.

Починаючи з відновлення Української Держави в 1990-91 роках і розвалу "імперії зла", в Україні відродились наукова історіографія та наукове грушевськознавство. В 1990 році УІТ проголосило на Першому міжнародному конґресі україністів в Києві "Ювілейний Рік" Михайла Грушевського для відзначення 125-ліття його народження, а рік пізніше у Львові Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка та Республіканська асоціяція україністів провели першу Міжнародну конференцію "Михайло Грушевський – визначний вчений, державний діяч, громадянин". Можна ствердити, що в 1991 році було започатковано новий етап грушевськознавства і одночасно – співпрацю істориків-дослідників Грушевського і його доби, які проживають в Україні та на Заході. Ця співпраця позитивно впливає на дальший розвиток грушевськознавства в Україні та діяспорі, на спільні видання грушевськіяни, проведення спільних наукових конференцій, на розбудову організаційної структури грушевськознавства[1]. УІТ є патроном Меморіяльного Музею М. Грушевського в Києві та Львові. Започаткування фундаментального серійного видання "Епістолярні джерела грушевськознавства" (до сьогодні появилося два томи "Листування Михайла Грушевського" (1997, 2001), наглядно вказує на позитивні та тривалі наслідки співпраці грушевськознавців.

Багато дослідників з України безпосередньо включилися в діяльність осередків УІТ ім. М. Грушевського та співпрацюють в *Українському Історику*. Серед них: *Світлана Абросимова, Алла Атаманенко, Сергій Білокінь, Надія Бортник, Михайло Брайчевський, Віктор*

---

[1] Докладніше про постання і розвиток грушевськознавства див. Любомир Винар, *Грушевськознавство : ґенеза і історичний розвиток*. Київ, Львів, Нью Йорк, 1998, стор.215; О. Домбровський, "Грушевськіяна в *Українському Історику*", *Український Історик*, 1973, ч.3-4 (39-40), стор.29-37; Ігор Гирич, "Внесок *Українського Історика* в грушевськознавство", *Український Історик*, 1994, ч.1-4 (120-123), стор.102-109; Л.Д. Сакада, "Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського", *Український Історичний Журнал*, 1996, № 6, стор.38-49 та ін.

Михайло Грушевський

Львів. Не пізніше 1910 р.
З іконографічної збірки Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського у Києві.

Брехуненко, Галина Бурлака, Ігор Верба, Ігор і Віра Гиричі, Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич, Ярослав Дзира, Іван Дзюба, Микола Жулинський, Леонід Зашкільняк, Віктор Заруба, Ярослав Калакура, Микола Ковальський, Олег Купчинський, Іван Макогон, Марія Магунь, Ярослав Малик, Ольга Музичук, Вадим Назаренко, Світлана Панькова, Євген Пшеничний, Володимир Ричка, Людмила Сакада, Галина Сварник, Володимир Сергійчук, Олександер Ситник, Валерій Степанков, Зеновія Франко, Ганна Швидько, Оксана Юркова та інші.

Як бачимо, УІТ і *Український Історик* в минулому і сучасному відіграли важливу ролю у розвиткові наукової дисципліни грушевськознавства і залученні кадрів грушевськознавців. Віримо, що і далі на сторінках *УІ* будемо продовжувати друкувати дослідження й архівні матеріяли грушевськознавства, а УІТ буде продовжувати видавати два серійних видання: "Епістолярні джерела грушевськознавства" і "Грушевськіяну". Тут варто згадати, що грушевськознавство включає міждисциплінарні дослідження. Так, наприклад, нещодавно започатковано аналізу творів М. Грушевського в контексті його інтелектуальних зацікавлень і художньо-світоглядних настанов.

Тепер декілька думок про грушевськознавство як науку. Вже раніше ми писали, що грушевськознавство є одне і не ділиться на "вітчизняне" і "зарубіжне". Ми наголошували на єдности методології і джерельної бази науки, яка розвивається силами українських істориків та інших вчених на Заході і в Україні.

Найновіший етап грушевськознавства методологічно й історіографічно пов'язаний з попередніми етапами його розвитку. Догматичний підхід в історичних дослідах себе не виправдує і є головною причиною народження різних історіографічних та історичних мітів і леґенд. Це відноситься також до значення й сучасної актуальності головного твору історика – *Історії України-Руси*. Часами "історіософські міркування" навколо твору набирають ознак історіографічного шарлатанства. Наприклад, сьогодні в історіографічних дискусіях в Україні деколи висловлюється заперечення схеми Грушевського. На нашу думку, при обговоренні різних проблем нашої історії основою має бути наукова методологія та добре знання джерел. Схема Грушевського не є догмою. Але деякі історики в Україні, які в силу об'єктивних причин довгий час були відірвані від західної історичної літератури, сьогодні "наверстують пропущене", іноді при цьому забуваючи, що основою історичного досліду є не сліпе слідування "модним" течіям і напрямам, а наукове осмислення українського історичного процесу.

Історія України-Руси як твір української історіографії, не втратила своєї наукової вартости до сьогодні. Навпаки, при обговоренні потреби обрання для видання в англійській мові найголовнішого твору української історіографії було вибрано *Історію України-*

Руси, і вже появилися три томи англомовного перекладу цієї монументальної праці.

* * *

Поява збірника "Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість" безпосередньо пов'язана з проведенням наукових конференцій, присвячених пам'яті Великого Українця, у Львові, Києві, Нью Йорку. Деякі доповіді друкуємо в цьому томі *УІ*, який, значною мірою віддзеркалює широкий тематичний вахляр грушевськознавства і його структуру. Треба відмітити, що це вже 6-ий тематичний том *Українського Історика* з грушевськознавчими дослідженнями і джерельними матеріялами. Згадаємо попередні томи у хронологічному порядку:

1) *В століття народин Академіка Михайла Грушевського* (*Український Історик,* 1966, т. III, № 1-2, 136 стор.).

2) *У п'ятдесятиліття смерти М. Грушевського* (*Український Історик,* 1984, т. XXI, №1-4, 320 стор.).

3) *У 125-річчя народження Михайла Грушевського 1866 – 1991.* (*Український Історик,* 1991, т. XXXVIII, № 1-2, 226 стор.).

4) *Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження* (*Український Історик, 1991/1992.* Том XXVIII / XXIX, № 3-4 (110-111), № 1-4 (112-115), 451 стор.).

5) *Михайло Грушевський: студії і матеріяли. З нагоди 130-річчя народження* (*Український Історик, 1996,* т. XXXVIII, №1-4, 475 стор.).

Цей ювілейний том *Українського Історика* охоплює різні аспекти життя і творчости Михайла Сергійовича, а також містить важливі архівні матеріяли, що поширюють джерельну основу грушевськознавства. В окремому розділі передруковуємо рідкісні статті М. Грушевського з років 1917 – 1918, які є важливим першоджерельним матеріялом для вивчення діяльности та політичних концепцій будівничого Української Народної Республіки. Вперше появляються в нашому збірнику автобіографічні матеріяли Михайла Сергійовича: фрагмент щоденника історика з 1910 року і недавно віднайдений фрагмент спогадів про роки його університетського навчання, який зберігається в архівному фонді Меморіяльного Музею Грушевського у Львові. Також вперше появляються спогади Дмитра Кравцова, учня Грушевського і його співробітника, і Леоніда Добровольського.

З епістолярної спадщини М. Грушевського друкується його листування з українськими діячами і будівничими культури – Михайлом Коцюбинським, Володимиром Винниченком, Юрієм Романчуком та ін. Листування Грушевського і про нього становить унікальний джерельний матеріял для досліду доби Грушевського.

У збірнику вперше появляється в українському перекладі джерельна стаття Михайла Грушевського про московсько-українську

угоду 1654 року, в якій дається нове висвітлення т.зв. "Переяславського договору". Беручи до уваги указ Президента України Леоніда Кучми про широке державне відзначення 350-ліття цього договору, стаття історика є винятково актуальною і важливою.

В окремих розділах збірника видруковано праці 29 авторів і упорядників архівних матеріялів. Дослідження включають праці грушевськознавців з України і Заходу. Вони репрезентують різні генерації істориків, які походять з різних земель України і Заходу, з різних наукових осередків і університетів. Серед авторів знаходимо істориків, політологів, літературознавців, мовознавців, музеологів, архівістів, мистецтвознавців, культурологів та інших спеціялістів. Більшість авторів є членами Українського Історичного Товариства ім. Грушевського в Україні. Їх об'єднує один спільний знаменник – грушевськознавство, його тематичне і джерельне поширення.

Хочу висловити щиру подяку директорові Історико-меморіяльного Музею М. Грушевського в Києві п. Світлані Паньковій і директорові Меморіяльного музею Грушевського у Львові п. Марії Магунь за їхню співпрацю і допомогу в публікації архівних матеріялів і рідкісних статтей Михайла Грушевського та фотографій. Усім авторам дякуємо за їхні статті та матеріяли.

ЛЮБОМИР ВИНАР
Редактор "Українського Історика".

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ

ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 РОКУ*

(Виголошено у ВГН 29 X 1929)

Стосовно того, що відбувалося у Переяславі у січні 1654 р., коли оформлювався перехід України під протекторат царя, досі майже єдиним джерелом є статейний список царського посольства В.В. Бутурліна з товаришами. Те, що додають до цього інші тогочасні відомості, – дуже мізерно і не завжди договорено (хоч звичайно і статейний список, мабуть, також підігнали під отримані з Москви інструкції). З огляду на це зрозумілою є цінність усіляких додатків – і надто тих, що походять від учасників переяславських актів або являють собою документальні відомості щодо тих чи інших подробиць цих актів. Саме такий характер мають списки осіб, приведених до присяги посольством у Переяславі протягом 8, 10, 11 січня ст. ст. Досі були відомі присяжні списки, складені стольниками та дворянами, котрих розіслали були по полках; цього року мої співробітники, які працювали за дорученням Української Академії Наук у московському архівосховищі, В.С. Євфимовський та В.Д. Юркевич, відшукали списки осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі, Києві та Ніжині (кінця Ніжина й Чернігова бракує). Списки ці у скорому, ймовірно, часі будуть видані Археографічною комісією Української Академії, а поки я хочу звернути увагу на ті деталі, що їх вони дають для переяславських актів.

Як відомо, посольство прибуло до Переяслава в останній день 1653 р. (ст. ст.). Гетьман розраховував зустріти його тут, але льодохід на Дніпрі затримав його на кілька днів на правому березі, і лише ввечері 6 січня він приїхав до Переяслава; на другий день прибув Виговський, і ввечері цього дня вони мали з Бутурліним неофіційну зустріч, на якій було встановлено порядок церемонії. 8 січня з ранку намічалася нарада гетьмана з полковниками (таємна рада), а по тому рада всена-

---

* Вперше опубліковано російською мовою в *Доклады Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик*, № 16. Ред. акад. А. Самойлович. Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, декабрь 1929 г., стор.229-305. Статтю підготувала до друку із впровадженням к.і.н. Лариса Пріцак. Друкуємо в такій послідовности: переклад на українську мову, оригінал і стаття-коментар. *Редакція.*

родна, офіційний прийом посольства "на съезжем дворе", нова нарада з полковниками, присяга в церкві та вручення гетьманові знаків влади від царя "на съезжем дворе". За такою програмою і пройшов потім цей історичний день. Політичне значення мали головним чином згадані наради – "таємні ради" гетьмана зі старшиною. На них були сформульовані умови підданства (в статейному списку, ймовірно, значною мірою "змазані"); на другій нараді, між іншим, вирішувалося також питання, чи слід до кінця наполягати на присязі послів від імені царя щодо висунутих умов. Наради старшини з цих питань продовжувалися, вочевидь, наступними днями. 10 січня гетьман двічі був у Бутурліна, спочатку, можливо, тільки з Виговським, вдруге у супроводі всіх найважливіших військових чинів, й обговорювалося чимало важливих питань нових взаємин (статейний список, вочевидь, відзначає лише певні моменти — які могли знадобитися для подальшого вжитку). Те, про що йшлося на цих конференціях, стало предметом нових нарад старшини, і 12 січня Бутурліну було виставлено вимогу, аби посли видали декларацію, яка б підтверджувала найголовніші умови, за яких військо визнає владу царя. Коли Бутурлін рішуче відмовився видати таку хартію, старшина радилася із гетьманом і погодилася відкласти оформлення цих питань до відправлення свого посольства до Москви.

Цікаво знати, хто були люди, які обговорювали та вирішували ці питання; інтерес становить також і склад ради, яка вотувала питання про підданство царю. Статейний список подає лише найзагальніші вказівки щодо цього. У більш детальних, мабуть, не було й великої потреби, до нього бо додавався поіменний список осіб, які перебували тими днями у Переяславі і склали присягу цареві. Досі цього списку ми не мали, тепер він перед нами і дає хоча б приблизну відповідь на це питання.

Список цей – чернетка, яка складається з окремих записів, підклеєних у стовпчик, що їх доповнювали і виправляли, приводячи до певної системи. В окремих випадках використовувалися вочевидь українські записи, виходячи з форм імен та помилок піддячих, що списували їх; в інших випадках записи були московські, що в них не завжди можна відгадати реальні імена. Взагалі записи подекуди дуже неповні (хресні імена без зазначення прізвищ або імена без зазначення посад). Наведу найцікавіше:

В городе Переясловле генваря въ 8 день гетманъ Зиновіі Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьевъ сынъ). Писар Іван Остафьевъ сынъ Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Ѳедор. Обозной Ѳедор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринский Карпъ Трушенко[1]. Черкаской Яков

[1] Це ім'я дописане поміж рядками; спочатку чигиринським полковником записано Пархаменка, потім його титул було виправлено и приписано "чигиринський Трушенко".

Пархаменко. Корсунской Іван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Іван Стародуб. (Кропивенской Ѳилон Жежелѣй)[2]. Миргородцкой Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Ворونченко. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтіхѣй Пѣшко. Черниговской Степан Пободайло. Нѣжинской Іван Никиѳоренко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Іван Ѳедоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осипъ Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Ѳилип Скороходенко да судебный писар Яков Григорьевъ. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелѣев. Васильковской Оѳонасей Тредремирский. Выжегородцкой Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовилонской Іван Пакгурский. Козельской Микиѳор Буката. Козельской же Іван Брезицкиі.

Чигиринского полку сотникі: Матвей суботовской, Григорей Іванов Орловскиі, Миколай Савостьянов. Павел Дмитрѣевъ. Казакъ Соѳонъ Скорозубенко.

Корсунского полку сотники: Демьянъ Семенов. Михайло Іванов. Марко Баженов[3]. Еремѣй Волошен. Троѳимъ Квѣтка[4]. Родион Бондаренко. Іван Дяченко. Іван Шенгиръ. Роман Каторжной. Максимъ Нестеров. Остаѳей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тироненко. Прокоѳей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Іванов. Дементей Михайловъ. Іван Крупченко. Ѳедор Миколаев.

Белоцерьковского полку сотники: Іван Кравченко. Тихан Деркачъ. Яковъ Судья[5]. Андрѣй Костата. Семенъ Гребенникъ. Макар Москаленко. Петръ Котенко. Логинъ Гребенко. Іван Цебронскиі. Григорей Ляховецъ. Семен Донецъ. Степан Жданов. Тимоѳѣй Толкач. Старшой ясаулъ Григорей Черня. Писар полковой Сава Іванов.

Бряславского полку сотники: Демід Желобченко. Алексѣй сотник. Василей Кукуль. Андрѣй Клепченко. Ясаулъ полковой Григорей Гуляницкиі.

Каневского полку сотники: Тимоѳѣй Коростель. Василей Титко. Устинъ Сотникъ. Анисимъ Щерпило. Михайло писар. Григорей

---

[2] Це ім’я вписане пізніше, запис про його присягу подано нижче під 10 січня; значить, був намір перетворити цей аркуш (3-ий) в повний список присягавших полковників? В зв’язку з цим виникає питання, чи не був приписаний і Федоренко-Богун? Його ім’я з таким дивним титулом "колишнього наказного полковника" написано знизу аркушу дрібнішим почерком, через брак місця, але, схоже, одночасно з іншими іменами. Список полковників все-таки не повний, бракує паволоцького, уманського і брацлавського, хоч вони пізніше безперечно також принесли присягу. Значить припускати бажання доповнити список іменем Федоренка-Богуна немає необхідности.

[3] Баженко в реєстрі 1649 г.

[4] Замість закресленого: Унѣтко.

[5] Не зовсім ясно, чи це сотник і “судья” його прізвище? Чи це полковий суддя, що потрапив між сотників; при підрахунках я вважаю його суддею.

Лесков. Яковъ Заблоцкий. Мартинъ Максимов. Григорей Васильевъ. Максимъ Золоторенко. Ясаулъ Андрѣй Бутенко. Писари судебные: Василей Лукошѣев. Александръ Григорьев. Казаки: Іванъ Самойлов. Юрьі Григорьев. Іван Іванов.

Нѣжинского полку сотники: Іван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчюренко. Осипъ Коропка. Ѳилипъ. Ясаулы: Тимоѳѣй Аникѣев. Левонтей Буд. Кондратей Волковскиі. Илья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавского полку: Сотникъ Іван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христопенко. Мирон Іванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцкого полку сотники: Іван Ігнатьев. Григорей Іванов. Степан Григорьев. Ясаулъ Федоръ Терехов. Писар Дмитрей Филипов. Казакъ Емельян Прокоѳьевъ.

Черкаского полку сотники: Костянтинъ Ѳедоров. Оѳонасий Созоненко. Андрѣй Костянтинов. Ясаулы: Іван Кравченко. Ѳедор Волченко. Писар Мартин.

Миргородского полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратьевъ. Кондрат Васильевъ. Андрѣй Тимофѣевъ. Кирило Родионов. Осипъ Петров. Іван Лаврентьевъ. Ясаулъ Степан Михайлов. Писари: Іван Васильевъ. Семен Остафьевъ. Знаменщикъ Іван Агаѳонов.

Черниговского полку: обозной Григорей Іванов. Ясаулы Андрѣй Павлов, Емельянъ Гирманов. Сотники: Іван Іванов. Андрѣй Іванов. Іван Лаврентьев. Григорий Микиѳоров. Аноѳрей Іванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукъянов.

Того же числа приводил к вѣре в Переяславле ж в церкве Всемилостивого Спаса окольничей и наместник муромской Іван Васильевичъ Олѳерьевъ. Приведены к вѣре:

Переяславского полку: гетман Костырский Яковъ. Обозничей Остаѳей Стасѣевъ. Ясаулъ Дмитрей Іванов. Хоружей Ѳеоѳилахтъ Ондрѣевъ. Писар Василей Евтиѳѣевъ. Сотники: Игнатей Созонов. Микита Остаѳевъ. Остаѳей Дашков. Іван Яцкой. Остаѳей Іванов. Гаврило Романов. Еуѳим Хворостиненокъ. Ѳеодосей Береженской. Еѳрѣмъ Быковской. Іванъ Воронковской. Семен Григорьев. Иван Дмитрѣев. Никиѳор Омельянов. Петр Бондаренко. Атаман городовой Осип Пашков. Казаки: Ѳедор Лобода. Степан Сулименокъ. Андрѣй Романов. Авдѣй Калинин. Петръ Іванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов. Яковъ Ильинъ. Тимофѣй Ермолаев. Іван Демьянов. Кирило Давыдовъ. Захар Сподпориннец. Самойло Івановъ. Трофимъ Григорьевъ. Ѳедосей Есипов. Оѳонасей Ѳедоров. Кондратей Гаврилов. Ѳедор Григорьевъ. Іван Дмитрѣев. Остаѳей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Ѳедоров. Іван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семенъ Неча-

ев. Іван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Іван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов.

Войтъ Артемей Іванов. Бурмистръ Іван Степановъ. Мещане: Василей Усков. Михайло Іванов. Іван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андрѣевъ. Григорей Семенов. Іван Семкин. Семен Козминъ. Ерофей Лодыженецъ. Лазар Іванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьевъ. Миня Юрьевъ. Іван Павловъ. Мартин Яковлевъ. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Іван Данилов. Іван Богоносов. Степан Іванов.

Суботовский сотникъ Матвѣй Осипов.

Всего тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскиі.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской[6].

Генваря в 10 д. окольничей и намѣстник муромскоі Іван Васильевичъ Олѳерьевъ привел к вѣре в Переясловле ж:

Переяславского полку казаки: Іван Гладкой. Ѳедор Іванов[7].

Нѣжінского полку казаки: Агѣй Семенов. Петр Матвѣевъ. Ѳедор Юхма. Ѳома Туроченко. Василей Чалой. Петръ Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Ѳилон Жижелѣй[8].

Ясаулы Григорей Игнатьев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александровъ.

Черкаского полку ясаулъ Іван Васильевъ. Сотникъ Семенъ Ненартовъ.

Каневского полку сотники: Игнат Чюганинской. Василей Решетинъ. Илья Ретковской. Хоружей Матвѣй Тетеря. Казаки: Ѳедоръ Красовской. Семен Гаврилов. Іван Матвѣев. Олексѣй Шаченко. Ѳедор Поломѣев.

Нѣжінского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карпъ Іванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремѣевъ. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотникъ Яков Іванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисѣевъ.

Корсунского полку казаки: Андрѣй Андрѣев, Мануйло Корсунцов.

---

[6] Дяки, очевидно, не знали, як бути з людиною, яка носила такий гучний титул Костирський.

[7] Підклеєний аркушик.

[8] Ім'я полковника кілька разів виправлялося і нарешті було викреслене – вірогідно, разом із тим, як було приписано до реєстру полковників вище.

Генваря в 11 д. окольничей и намѣстник муромской Іван Олθерьев привел к вѣре:

Шляхта: Остаθей Игнатов сынъ Выговской. Данило Остаθевъ сынъ Выговской. Іван Володимеров сын Бговленской[9]. Силуян Андрѣевъ сынъ Можеловской. Степан Михайловъ сынъ Мозепа. Өедор Івановъ сынъ Снаревской. Михайло Игнатьевъ сынъ Кунашевской. Семенъ Ермоловъ сынъ Коробанъ. Василей Гавриловъ сынъ Игнатовской. Костянтинъ Самойловъ сын Новгородцкой. Өедор Васильевъ сынъ Можеловской. Андрѣй Семеновъ сынъ Биримов. Іван Васильев сынъ Руколивскиі. Өедор Іванов сынъ Роблев. Іван Михайловъ сынъ Струтынской. Степан Остаθевъ сынъ Махновской. Семен Іванов сынъ Порхайло. Павел Мехновский. Павел Можаловскиі. Осип Можаловскиі. Михайло Іванов сынъ Бутовскиі. Артемон Григорьев. Нестер Яковлев сынъ Всежецкой. Данило Гунковской.

Як бачимо, старшина була представлена дуже нерівномірно, і на загал досить слабо. Кидається у вічі, насамперед, як мало представників гетьманського двору, чигиринського штабу. Гетьман, писар, двоє суддів, обозний, два осавули, чигиринський полковник, четверо сотників й один козак, дехто зі шляхти (як-от канцелярист Гунашевич); відсутня ціла низка видатних та впливових, близьких до гетьмана людей, його радників та виконавців його доручень. Полковники представлені досить повно; кропивненський Джалалій спізнився і встиг тільки на другий чи третій день. Не було зовсім брацлавського (проте був осавул і четверо сотників його полку); не було ані полковника, ані будь-кого з Уманського і Паволоцького полку. Відсутність уманського і брацлавського полковників звернула на себе увагу, і в одному з тогочасних листів про стан справ на Україні повідомляється, що ці два полки відмовилися підкоритися Хмельницькому, не схотіли відрядити будь-кого до Переяслава і складати присягу, “и таким образом эта половина Украины откололась”[10].

Але ці чутки скоро затихли, значно довше говорили про те, що відмовився присягати Федоренко-Богун: як чутку (“говорять”) повідомив про це знаний Макарій Криницький. На Богуна почали покладати сподівання як на можливого проводиря легітимістського руху, на користь Польщі, і король шукав можливості увійти з ним у контакт, пропонував йому гетьманський титул, і т. ін.[11] Московський уряд також вважав фактом те, що Богун у Переяславі з іншими полковниками присяги не склав[12], і донині ці відомості не викликали сумнівів, причому багато хто інтерпретував це як *відмову* Богуна від присяги. Відтак викликає подив його ім’я у списку приведених до присяги 8 січня. Чи

[9] Так в рукопису; вірогідно: “Боклевской”.
[10] Лист ротмістра Павші з Мозира 2 лютого – Теки Нарушевича 149, стор. 473.
[11] *Акты ЮЗР*, X, 555, 570, 773 та ін.
[12] Там же, стор. 570.

було його ім'я дописане пізніше – а чи чутка виявилася неправдивою? Треба мати на увазі, що Богун був командирований гетьманом для зв'язку з посольством Бутурліна ще раніше, ніж воно прибуло на Україну; він же проводжав потім Бутурліна з Путивля до Переяслава[13] – але чи їхав він з ним до самого Переяслава, це невідомо, і потім в описі січневих подій його ім'я взагалі не згадується. Отже ані заперечувати, ані підтверджувати його присутність у Переяславі ми зараз підстав не маємо. На момент написання царської грамоти гетьманові щодо Богуна (12 квітня ст. ст.) присяжні списки можливо не були готові, а можливо в "Іване Федоренке, бывшем наказном полковнике кальницком" (як чомусь він названий у присяжних списках) не впізнавали "Ивана Богуна, полковника винницкого", про якого йшлося у грамоті 12 квітня, і бояри без подальших розвідок визнали за факт, що він не присягав у Переяславі, коли так твердила польська сторона?

Повертаючись до переяславських нарад, ми повинні констатувати, що вирішальну роль у них повинна була відігравати ця колегія полковників, 12-13 осіб. Шість осіб генеральної старшини (якщо скористатися цим пізнішим терміном): писар Виговський, судді Богданов і Лобода (?)[14], обозний Коробка, осавули Мисько і Павло Яненки (?)[15] – разом із полковниками 20 осіб (рахую круглими цифрами) – це імовірно і є основний склад старшинської, або таємної ради. Звичайно, могли бути присутні дехто з полкової старшини і сотників, дехто зі "шляхти" (як Виговські – Остафій і Данило, Силуян Мужиловський, наприклад). Можливо, хтось із переяславського маґістрату. Але "генеральна старшина" і полковники, ці 20 осіб – це ядро.

Сорок осіб полкової старшини і сотня сотників, це очевидно "маса". Поряд з ними небагато козаків від полків – 8 січня їх було 8, 10 січня ще 23, не рахуючи переяславських. Якщо вважати, що всі переяславські козаки, які брали участь у раді 8 січня, були приведені до присяги (а ухилитися, вочевидь, було важко), доводиться визнати, що актив цієї знаменитої ради не перебільшував 200 осіб, і якщо статейний список свідчить про "великое множество всяких чинов людей" присутніх на раді, то їхні слова можна вважати простою прикрасою (як слова про "всенародное множество мужского и женского пола", присутніх у церкві на присязі) – або вважати за вказівку на присутню сторонню публіку – міщан та випадкових людей.

Відомості щодо складу рад взагалі зустрічаються рідко, тому варто подивитися, що дають нам присяжні списки з цього питання.

У раді 8 січня брало участь – уважаючи й тих, хто запізнився, всього 13 полків, вони були представлені таким чином:

---

[13] Там же, стор. 198.

[14] Федір Лобода згадується з титулом судді пізніше.

[15] Більш відповідного Павла не доберу; кілька місяців по тому він став полковником київським після Пешка.

Місцевий, Переяславський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, городовий отаман (очевидно переяславський), 14 сотників, 38 козаків.

Київський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 8 сотників.

Білоцерківський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 12 сотників.

Канівський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників, 3 козаків; 10 січня ще 1 полкової старшини, 3 сотників, 5 козаків.

Корсунський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 11 сотників, 4 козаків; 10 січня ще 2 козаків.

Черкаський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 3 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини й 1 сотник.

Чигиринський полк: полковник, 4 сотників, 1 козак.

Брацлавський полк: полковий осавул, 4 сотників.

Чернігівський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини, 5 сотників.

Ніжинський полк: полковник, 5 осіб полкової старшини (4 осавули), 8 сотників; 10 січня ще 1 полкової старшини і 3 сотників і 9 козаків.

Прилуцький полк: полковник, 2 особи полкової старшини, 3 сотників, 1 козак.

Миргородський полк: полковник, 4 особи полкової старшини, 9 сотників.

Полтавський полк: полковник, 3 особи полкової старшини, 1 сотник.

Кропивенський полк (ті, що запізнилися) – полковник, 3 особи полкової старшини, 5 козаків.

Гетьманський полк: 1 сотник і 2 козаків.

Звертає на себе увагу вкрай мізерний у кількісному, та, мабуть, і в якісному відношенні шляхетський стан, що став до присяги. Представлені, власне, дві родини – Виговські, батько з сином, і четверо Мужиловських; Степан Мазепа – представник білоцерківської шляхти; канцелярист гетьманської канцелярії Гунашевський, решта ще менш помітні. Досить вірогідно, що більшість шляхти вважала за розумніше триматися осторонь від такого ризикованого акта, наслідки якого було важко передбачити, і до Переяслава не приїхала. Тим більший подив викликає те, що така зовсім мізерна купка мала сміливість звернутися до царського посольства з проєктом розподілу старих земських урядів: "приносили на письмѣ имена свои, воеводства и уряды себѣ росписали"[16]. Тепер, коли ми знаємо, скільки ж було тих, хто розписував, тим

[16] *Акты ЮЗР*, X, с. 248.

більш дивовижною видається роль, на котру вони претендували.

У польських відомостях багато говорилося, що присягу складали з примусу: після того, як присягнула старшина, міщан переяславських зганяли присягати, вони чинили упертий спротив; війт переяславський хворів – його звеліли принести до церкви Богородиці, він був змушений присягнути, і з прикрості на третій день помер. "Оповістили весь київський магістрат і населення, щоб явилися до присяги, – ті посилено відмовлялися і не хотіли йти, але козаки зганяли їх як худобу". "Багато було крику и сліз, коли гнали міщан до присяги"(у Чорнобилі)[17].

"Полк Кропивенський и Полтавський відложилися від Хмельницького и не хотіли присягати царю… Сам Хмельницький був сильно наляканий, коли йому сказали: Ми за котів[18] душ своїх продавати не будемо, як ти продав и зрадив своєму государю". "В Чорнобилі теж нечисленні принесли присягу, и то під тиском, и тамтешні міщани проти волі прийнявши Москву, пороз'їхалися и як бога чекають війська (польського)"[19].

Не підлягає сумніву, що гетьманський уряд чинив цілком певний тиск там, де виявлялася будь-яка опозиція московському протекторату (напр., у сутичках із київським духовенством). Тому треба думати, що і в Переяславі не було тих, хто ухилився, і хто був у місті з людей скільки-небудь помітних, той уникнути присяги не міг. Тому дані присяжних списків дають досить повне уявлення про те, хто перебував цими днями у Переяславі і брав участь у різноманітних нарадах.

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ

К ИСТОРИИ ПЕРЕЯСЛАВСКОЙ РАДЫ 1654 Г.

(Доложено в ОГН 29 X 1929)

Относительно того, что происходило в Переяславе в январе 1654 г., когда оформлялся переход Украины под протекторат царя, до сих пор почти единственным источником является статейный список царского посольства В.В. Бутурлина с товарищи. То, что прибавляют к этому другие современные известия, – очень скудно и не всегда договорено (хотя конечно статейный список, вероятно, тоже подогнан под данные из Москвы инструкции). Понятна ввиду этого ценность всякого рода дополнений – и особенно тех, какие идут от участников

---

[17] Лист чорнобильського протопопа у *Чтениях моск. общ. истории*, 1861, III. Теки Нарушевича (рукоп.), т. 149, стор. 173.

[18] Іронія на адресу московського роздавання соболів.

[19] Рукоп. бібліотеки Замойських 1807, арк. 101.

переяславских актов или представляют документальные справки относительно тех или других подробностей этих актов. Такой именно характер имеют списки лиц, приведенных к присяге посольством в Переяславе в днях 8, 10 и 11 января ст. ст. До сих пор были известны и присяжные списки, составленные разосланными по полкам стольниками и дворянами; в этом году мои сотрудники, работающие по поручению Украинской Академии Наук в московском архивохранилище, В.С. Евфимовский и В.Д. Юркевич, отыскали списки лиц, приведенных к присяге непосредственно самим посольством в Переяславе, Киеве и Нежине (конца Нежина и Чернигова не достает). Списки эти в непродолжительном, вероятно, времени будут изданы Археографической комиссией Украинской Академии, а пока я хочу обратить внимание на те подробности, какие дают они для переяславских актов.

Как известно, посольство прибыло в Переяслав в последний день 1653 г. (ст. ст.). Гетман рассчитывал встретить его здесь, но ледоход на Днепре задержал его на несколько дней на правом берегу, и только вечером 6 января он приехал в Переяслав; на другой день явился Выговский, и вечером этого дня они имели с Бутурлиным неофициальное свидание, на котором был установлен порядок церемонии. 8 января с утра намечалось совещание гетмана с полковниками (тайная рада), затем рада всенародная, официальный прием посольства "на съезжем дворе", новое совещание с полковниками, присяга в церкви и вручение гетману знаков власти от царя на "съезжем дворе". По такой программе и прошел потом этот исторический день. Политическое значение имели главным образом упомянутые совещания – "тайные рады" гетмана со старшиной. На них были формулированы условия подданства, поставленные гетманом посольству (в статейном списке, вероятно, в значительной степени "смазанные"); на втором совещании, между прочим, решался также вопрос, настаивать ли до конца на присяге послов, от имени царя, на поставленные условия. Совещания старшины по этим вопросам продолжались, очевидно, в следующие дни. 10 января гетман два раза был у Бутурлина, сначала, по-видимому, только с Выговским, во второй раз в сопровождении всех важнейших войсковых чинов, и разговор шел о многих важных вопросах новых взаимоотношений (статейный список, очевидно, отмечает только некоторые моменты, какие могли пригодиться для дальнейшего употребления). То, что говорилось на этих конференциях, послужило предметом новых совещаний старшины, и 12 января Бутурлину было поставлено требование, чтобы послы выдали декларацию, подтверждающую главнейшие условия, на которых войско признает власть царя. Когда Бутурлин решительно отказался выдать такую хартию, старшина совещалась с гетманом и согласилась отложить оформление этих вопросов до посылки своего посольства в Москву.

Интересно знать, кто были люди, обсуждавшие и решавшие

вопросы о подданстве царю. Статейный список дает только самые общие указания в этом отношении. В более подробных, пожалуй, не было и большой нужды, раз к нему прилагался поименный список лиц, находившихся в эти дни в Переяславе и принесших присягу царю. До сих пор этого списка мы не имели, теперь он перед нами и дает хотя бы приблизительный ответ на этот вопрос.

Список этот – черновик, составленный из отдельных записей, подклеенных в столбец, дополнявшихся, исправлявшихся и приводившихся в некоторую систему. В некоторых случаях были использованы очевидно украинские записи, судя по формам имен и ошибкам списавших их подьячих, в других случаях записи были московские, в которых не всегда можно угадать реальные имена. Вообще записи иногда очень неполны (крестные имена без прозвищ или имена без обозначения должностей). Приведу более интересное:

> В городе Переясловле генваря въ 8 день гетманъ Зиновіі Хмельницкой, прозвище Богдан (зачеркнуто: Остафьевъ сынъ). Писар Іван Остафьевъ сынъ Выговской. Войсковой судья Самойло. Судья ж Ѳедор. Обозной Ѳедор. Ясаулы Михайло и Павел.

Полковники: Чигиринский Карпъ Трушенко[20]. Черкаской Яков Пархаменко. Корсунской Іван Гуляницкой. Белоцерковской Семен Половец. Каневской Іван Стародуб. (Кропивенской Ѳилон Жежелѣй)[21]. Миргородцкой Григорей Сахнович. Полтавской Мартин Пушкар. Прилуцкой Яков Ворончено. Переяславской Павел Тетеря. Киевской Евтіхѣй Пѣшко. Черниговской Степан Пободайло. Нѣжинской Іван Никиѳоренко Золотаренко. Кальницкой бывшей наказной полковник Іван Ѳедоренко.

Киевского полку: обозной полковой Осипъ Натальчич. Ясаул полковой Данило Шульга. Писар полковой же Ѳилип Скороходенко да судебный писар Яков Григорьевъ. Сотники: киевской Богдан Молява. Броварской Михайло Пантелѣев. Васильковской Оѳонасей Тредремирский. Выжегородцкой Яков Полулях. Обуховской Яков Красольский. Мотовилонской Іван Пакгурский. Козельской Микиѳор Буката. Козельской же Іван Брезицкиі.

Чигиринского полку сотникі: Матвей суботовской, Григорей

---

[20] Это имя приписано между строками; сначала чигиринским полковником записан Пархаменко, затем его титул исправлен и приписан чигиринский Трушенко.

[21] Это имя вписано позже, запись о его присяге ниже под 10 янв.; значит, было намерение превратить этот листок (3-ий) в полный список присягавших полковников? В связи с этим возникает вопрос, не приписан ли и Федоренко-Богун? Его имя с таким странным титулом "бывшего наказного полковника" написано внизу листка более мелким почерком, по недостатку места, но по-видимому одновременно с остальными именами. Список полковников все-таки не полный, не хватает паволоцкого, уманского и брацлавского, хотя они позже несомненно тоже принесли присягу. Значит допускать желание укомплектовать список именем Федоренка-Богуна нет необходимости.

Іванов Орловскиі, Миколай Савостьянов. Павел Дмитрѣевъ. Казакъ Соѳонъ Скорозубенко.

Корсунского полку сотники: Демьянъ Семенов. Михайло Іванов. Марко Баженов[22]. Еремѣй Волошен. Троѳимъ Квѣтка[23]. Родион Бондаренко. Іван Дяченко. Іван Шенгиръ. Роман Каторжной. Максимъ Нестеров. Остаѳей Горкуша. Ясаулы: Мелентей Тироненко. Прокоѳей Черетченко. Писар Осип Степанов. Казаки: Козьма Іванов. Дементей Михайловъ. Іван Крупченко. Ѳедор Миколаев.

Белоцерьковского полку сотники: Іван Кравченко. Тихан Деркачъ. Яковъ Судья[24]. Андрѣй Костата. Семенъ Гребенникъ. Макар Москаленко. Петръ Котенко. Логинъ Гребенко. Іван Цебронскиі. Григорей Ляховецъ. Семен Донецъ. Степан Жданов. Тимоѳѣй Толкач. Старшой ясаулъ Григорей Черня. Писар полковой Сава Іванов.

Бряславского полку сотники: Демід Желобченко. Алексѣй сотник. Василей Кукуль. Андрѣй Клепченко. Ясаулъ полковой Григорей Гуляницкиі.

Каневского полку сотники: Тимоѳѣй Коростель. Василей Титко. Устинъ Сотникъ. Анисимъ Щерпило. Михайло писар. Григорей Лесков. Яковъ Заблоцкий. Мартинъ Максимов. Григорей Васильевъ. Максимъ Золоторенко. Ясаулъ Андрѣй Бутенко. Писари судебные: Василей Лукошѣев. Александръ Григорьев. Казаки: Іванъ Самойлов. Юрьі Григорьев. Іван Іванов.

Нѣжинского полку сотники: Іван Борсук. Макарей. Михайло. Тихан. Яков. Михайло Мисчюренко. Осипъ Коропка. Ѳилипъ. Ясаулы: Тимоѳѣй Аникѣев. Левонтей Буд. Кондратей Волковскиі. Илья Волошин. Писар Роман Григорьев.

Полтавского полку: Сотникъ Іван Грицутенко. Ясаулы: Михайло Христопенко. Мирон Іванов. Писар Козьма Наумов.

Прилуцкого полку сотники: Іван Ігнатьев. Григорей Іванов. Степан Григорьев. Ясаулъ Федоръ Терехов. Писар Дмитрей Филипов. Казакъ Емельян Прокоѳьевъ.

Черкаского полку сотники: Костянтинъ Ѳедоров. Оѳонасий Созоненко. Андрѣй Костянтинов. Ясаулы: Іван Кравченко. Ѳедор Волченко. Писар Мартин.

Миргородского полку сотником (!): Михайло Ратченко. Кирило Михайлов. Родион Логвинов. Яков Кондратьевъ. Кондрат Васильевъ. Андрѣй Тимофѣевъ. Кирило Родионов. Осипъ Петров. Іван Лаврентьевъ. Ясаулъ Степан Михайлов. Писари: Іван Васильевъ. Семен Остафьевъ. Знаменщикъ Іван Агаѳонов.

---

[22] Бажаненко в реестре 1649 г.

[23] Вместо зачеркнутого: Унитко.

[24] Не совсем ясно, это сотник и "судья" его фамилия? или это полковой судья, замешавшийся между сотниками; при подсчете я его считаю судьей.

Черниговского полку: обозной Григорей Іванов. Ясаулы Андрѣй Павлов, Емельянъ Гирманов. Сотники: Іван Іванов. Андрѣй Іванов. Іван Лаврентьев. Григорий Микиѳоров. Аноѳрей Іванов. Хорунжей Василей Семенов. Писар Аникей Лукъянов.

Того же числа приводил к вѣре в Переяславле ж в церкве Всемилостивого Спаса окольничей и наместник муромской Іван Васильевичъ Олѳерьевъ. Приведены к вѣре:

Переяславского полку: гетман Костырский Яковъ. Обозничей Остаѳей Стасѣевъ. Ясаулъ Дмитрей Іванов. Хоружей Ѳеоѳилахтъ Ондрѣевъ. Писар Василей Евтиѳѣевъ. Сотники: Игнатей Созонов. Микита Остаѳевъ. Остаѳей Дашков. Іван Яцкой. Остаѳей Іванов. Гаврило Романов. Еуѳим Хворостиненокъ. Ѳеодосей Бреженской. Еѳрѣмъ Быковской. Іванъ Воронковской. Семен Григорьев. Иван Дмитрѣев. Никиѳор Омельянов. Петр Бондаренко. Атаман городовой Осип Пашков. Казаки: Ѳедор Лобода. Степан Сулименокъ. Андрѣй Романов. Авдѣй Калинин. Петръ Іванов. Степан Дашков. Григорей Кирилов. Яковъ Ильинъ. Тимофѣй Ермолаев. Іван Демьянов. Кирило Давыдовъ. Захар Сподпориннец. Самойло Івановъ. Трофимъ Григорьевъ. Ѳедосей Есипов. Оѳонасей Ѳедоров. Кондратей Гаврилов. Ѳедор Григорьевъ. Іван Дмитрѣев. Остаѳей Данилов. Корнило Павлов. Гаврило Ѳедоров. Іван Калинин. Сидор Неванченской. Корнило Емельянов. Семенъ Нечаев. Іван Левонтьев. Лукьян Дорогоненко. Левонтей Дорогоненко. Іван Яковлев. Григорей Мохачев. Федор Евойков. Василей Костянтинов

Войтъ Артемей Іванов. Бурмистръ Іван Степановъ. Мещане: Василей Усков. Михайло Іванов. Іван Ларионов. Кирило Петров. Исай Андрѣевъ. Григорей Семенов. Іван Семкин. Семен Козминъ. Ерофей Лодыженецъ. Лазар Іванов. Лаврентей Онтощенко. Писар у мещан Микита Михайлов. Василей Артемьевъ. Миня Юрьевъ. Іван Павловъ. Мартин Яковлевъ. Лаврентей Гаврилов. Яков Войтенко. Іван Данилов. Іван Богоносов. Степан Іванов.

Суботовский сотникъ Матвѣй Осипов.

Всего тѣх полков сотниковъ 97 чел., ясаулов 18 чел., обозных 3 чел., писарей 13, казаков 44, знаменщиков 3 чел., мещан 22 чел., 1 члкъ гетман Костырскиі.

И всего сотников и ясаулов и обозных и писарей і казаков і знаменщиков и мещан 202 чел. да 1 чел., гетман Костырской[25].

Генваря в 10 д. окольничей и намѣстник муромскоі Іван Васильевичъ Олѳерьевъ привел к вѣре в Переясловле ж:

[25] Дьяки, очевидно, не знали, как быть с человеком, носившим такой громкий титул Костырский.

Переяславского полку казаки: Іван Гладкой. Ѳедор Іванов[26].

Нѣжінского полку казаки: Агѣй Семенов. Петр Матвѣевъ. Ѳедор Юхма. Ѳома Туроченко. Василей Чалой. Петръ Седунов. Степан Ермошин. Сидор Запасной. Яков Блошко.

Кропивенского полку полковник Ѳилон Жижелѣй[27].

Ясаулы Григорей Игнатьев. Яков Григорьев. Писар Григорей Александровъ.

Черкаского полку ясаулъ Іван Васильевъ. Сотникъ Семенъ Ненартовъ.

Каневского полку сотники: Игнат Чюганинской. Василей Решетинъ. Илья Ретковской. Хоружей Матвѣй Тетеря. Казаки: Ѳедоръ Красовской. Семен Гаврилов. Іван Матвѣев. Олексѣй Шаченко. Ѳедор Поломѣев.

Нѣжінского полку сотники: Гарасим Сорлененко. Василей Ермолаев. Корнило Федоров. Писар Карпъ Іванов.

Кропивенского полку казаки: Семен Еремѣевъ. Василей Шихорченко. Марко Грудниченко. Семен Спасенко. Хоритон Кученко.

Гетманского полку сотникъ Яков Іванов, казаки Кирило Михайлов. Федор Моисѣевъ.

Корсунского полку казаки: Андрѣй Андрѣев, Мануйло Корсунцов.

Генваря в 11 д. окольничей и намѣстник муромской Іван Олѳерьев привел к вѣре:

Шляхта: Остаѳей Игнатов сынъ Выговской. Данило Остаѳевъ сынъ Выговской. Іван Володимеров сын Бговленской[28]. Силуян Андрѣевъ сынъ Можеловской. Степан Михайловъ сынъ Мозепа. Ѳедор Івановъ сынъ Снаревской. Михайло Игнатьевъ сынъ Кунашевской. Семенъ Ермоловъ сынъ Коробанъ. Василей Гавриловъ сынъ Игнатовской. Костянтинъ Самойловъ сын Новгородцкой. Ѳедор Васильевъ сынъ Можеловской. Андрѣй Семеновъ сынъ Биримов. Іван Васильев сынъ Руколивскиі. Ѳедор Іванов сынъ Роблев. Іван Михайловъ сынъ Струтынской. Степан Остаѳевъ сынъ Махновской. Семен Іванов сынъ Порхайло. Павел Мехновский. Павел Можаловскиі. Осип Можаловскиі. Михайло Іванов сынъ Бутовскиі. Артемон Григорьев. Нестер Яковлев сынъ Всежецкой. Данило Гунковской.

Как видим, старшина была представлена очень неравномерно, и в общем довольно слабо. Бросается в глаза прежде всего, как мало представителей гетманского двора, чигиринского штаба. Гетман, писарь, двое судей, обозный, два есаула, чигиринский полковник, четыре

[26] Подклеенный листочек.

[27] Имя полковника несколько раз исправлялось и наконец вычеркнуто – вероятно, вместе с тем, как приписано к реестру полковников выше.

[28] Так в рукописи; вероятно: Боклевской.

сотника и один козак, кое-кто среди шляхты (как канцелярист Гунашевич); отсутствует целый ряд и влиятельных, близких гетману людей, его советников и исполнителей его поручений. Полковники представлены довольно полно; кропивенский Джалалый опоздал и поспел только на другой или на третий день. Не было вовсе браславского (но был есаул и четыре сотника его полка); не было ни полковника ни кого-либо из Уманского и Паволоцкого полка. Отсутствие уманского и браславского полковника обратило на себя внимание, и в одном из современных писем о положении дел на Украине сообщается, что эти два полка отказали в повиновении Хмельницкому, не захотели послать кого-либо в Переяслав и приносить присягу, "и таким образом эта половина Украины откололась"[29].

Но эти слухи скоро затихли, гораздо дольше говорили об отказе присяги Федоренка-Богуна: в качестве слуха ("говорят") сообщил об этом известный Макарий Криницкий. На Богуна стали возлагать надежды как на возможного вождя легитимистского движения, в пользу Польши, и король искал возможностей войти с ним в сношения, предлагал ему гетманский титул и т.д.[30] Московское правительство считало это также фактом, что Богун в Переяславе с другими полковниками присяги не принес[31], и по настоящее время это известие не возбуждало сомнения, причем многими интерпретировалось как *отказ* Богуна от присяги. Ввиду этого возбуждает недоумение его имя в списке приведенных к присяге 8 января. Приписано ли его имя позже – или слух был ложный? Нужно иметь ввиду, что Богун был командирован гетманом для связи с посольством Бутурлина, еще раньше чем оно прибыло на Украину; он же провожал потом Бутурлина из Путивля в Переяслав,[32] но ехал ли он с ним до самого Переяслава, этого не видно, и потом в описании январских событий его имя вообще не упоминается. Так что ни отрицать его присутствия в Переяславе, ни утверждать мы сейчас оснований не имеем. В момент, когда писалась царская грамота гетману о Богуне (12 апреля ст. ст.), присяжные списки, может, не были готовы, а может быть, в "Іване Федоренке, бывшем наказном полковнике кальницком" (как почему-то назван он в присяжных списках) и не угадывали "Ивана Богуна, полковника винницкого", о котором говорила грамота 12 апреля, и бояре без дальнейших справок приняли за факт, что он присягал в Переяславе, раз так утверждала польская сторона?

Возвращаясь к переяславским совещаниям, мы должны констатировать, что решающую роль в них должна была играть коллегия

---

[29] Письмо ротмистра Павши из Мозыря 2 февраля – Теки Нарушевича 149, стр. 473.

[30] *Акты ЮЗР*, X, стр. 555, 570, 773 и др.

[31] Там же, стр. 570.

[32] Там же, стр. 198.

полковников, 12–13 человек. Шесть человек генеральной старшины (пользуясь этим позднейшим термином): писарь Выговский, судья Богданов и Лобода (?)[33], обозный Коробка, есаулы Мисько и Павел Яненко (?)[34]— вместе с полковниками 20 человек (считаю круглыми цифрами) – это, вероятно, и есть основной состав старшинской, или тайной рады. Конечно, могли присутствовать кое-кто из полковой старшины и сотников, кое-кто из "шляхты" (как Выговские – Остафий и Данило, Силуан Мужиловский, например). Может быть, кто-нибудь из переяславского магистрата. Но "генеральная старшина" и полковники, эти 20 человек – это ядро.

Сорок человек полковой старшины и сотня сотников, это очевидно "масса". Рядом с ними немного козаков от полка – 8 января было их 8, 10 января еще 23, не считая переяславских. Если считать, что все переяславские козаки, участвовавшие в раде 8 января, были приведены к присяге (а уклоняться, вероятно, было трудно), то приходится признать, что актив этой знаменитой рады не превышал 200 человек, и если статейный список говорит о "великом множестве всяких чинов людей" присутствовавших на раде, то их слова можно принять или за простое украшение (как и слова о "всенародном множестве мужского и женского пола", присутствовавшем в церкви при присяге), или счесть за указание на присутствовавшую постороннюю публику – мещан и случайных людей.

Сведения о составе рад вообще встречаются редко, поэтому стоит прикинуть, что дают нам присяжные списки по этому вопросу.

В раде 8 января принимало участие – принимая во внимание и опоздавших всего 13 полков, они были представлены следующим образом:

Местный, Переяславский полк: полковники, 4 человека полковой старшины, городовой атаман (очевидно, переяславский), 14 сотников, 38 козаков.

Киевский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 8 сотников.

Белоцерковский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 12 сотников.

Каневский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников, 3 козака; 10 января еще 1 полковой старшины, 3 сотника, 5 козаков.

Корсунский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 11 сотников, 4 козака; 10 января еще 2 козака.

Черкасский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 3 сотника: 10 января еше 1 полковой старшины и 1 сотник.

---

[33] Федор Лобода упоминается с титулом судьи позже.

[34] Более подходящего Павла не соображу; несколько месяцев позже он получил киевское полковничество после Пешка.

Чигиринский полк: полковник, 4 сотника, 1 козак.

Браславский полк: полковой есаул, 4 сотника.

Черниговский полк: полковник, 5 человек полковой старшины, 5 сотников.

Нежинский полк: полковник, 5 человек полковой старшины (4 есаула), 8 сотников; 10 января еще 1 полковой старшины и 3 сотника и 9 козаков.

Прилуцкий полк: полковник, 2 человека полковой старшины, 3 сотника 1 козак.

Миргородский полк: полковник, 4 человека полковой старшины, 9 сотников.

Полтавский полк: полковник, 3 человека полковой старшины, 1 сотник.

Кропивенский полк (опоздавшие) – полковник, 3 человека полковой старшины, 5 козаков.

Гетманский полк: 1 сотник и 2 козака.

Обращает на себя крайне ничтожное в количественном, да пожалуй и в качественном отношениях шляхетское сословие, являющееся к присяге. Представлены собственно две фамилии – Выговские, отец с сыном, и четверо Мужиловских; Степан Мазепа – представитель белоцерковской шляхты; канцелярист гетманской канцелярии Гунашевский, остальные еще менее заметны. Весьма вероятно, что большинство шляхты считало благоразумнее держаться в стороне от такого рискованного акта, последствия которого трудно было предугадать, и в Переяслав не приехало. Тем удивительнее, что такая совершенно ничтожная кучка имела смелость обратиться к царскому посольству с проектом распределения старых земских урядов: "приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе росписали"[35]. Теперь, когда мы знаем, сколько и было этих расписывавших, тем удивительнее роль, на которую они претендовали.

В польских известиях много говорилось, что присягу приносили по принуждению: после того как принесла присягу старшина, мещан переяславских сгоняли к присяге, они сопротивлялись упорно; войт переяславский был болен – его велели принесть в церковь Богородицы, он был принужден принесть присягу и от огорчения на третий день умер. "Оповестили весь киевский магистрат и население, чтобы явились к присяге, – те усиленно отказывались и не хотели идти, но казаки сгоняли их как скотину". "Много было крику и слез, когда гнали мещан к присяге" (в Чернобыле)[36].

"Полк Кропивенский и Полтавский отложились от Хмельницкого и не хотели присягать царю... Сам Хмельницкий был сильно

---

[35] *Акты ЮЗР*, X, стр. 248.

[36] Письмо чернобыльского протопопа в *Чтениях моск. общ. истории* 1861. III. Теки Нерушевича (ркп.), т. 149, стр. 173.

испуган, когда ему сказали: "Мы за котов[37] душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил своему государю". "В Чернобыле тоже немногие лишь принесли присягу, и то под принуждением, и тамошние мещане, против воли приняв Москву, поразъезжались и как бога ожидают войска (польского)"[38].

Не подлежит сомнению, что гетманское правительство оказывало очень определенное давление там, где проявлялась какая-либо оппозиция московскому протекторату (напр., в столкновениях с киевским духовенством). Поэтому нужно думать, что и в Переяславе уклонившихся не было, и кто был в городе из людей сколько-нибудь заметных, от присяги устраниться не мог. Поэтому данные присяжных списков дают довольно точное понятие о том, кто был в Переяславе в эти дни и принимал участие во всякого рода совещаниях.

[37] Ирония по адресу московской раздачи соболей.
[38] Ркп. библиотеки Замойских 1807, л. 101.

ЛАРИСА ПРІЦАК
Українське Історичне Товариство
Кембридж, Масс. США

НЕВІДОМА СТАТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО "ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 РОКУ"

При оцінці так званого Переяславського договору в наш час робиться наголос на його релігійному аспекті, а саме на присязі цареві на Переяславській Раді 8 січня 1654 р.[1], при цьому не відокремлюється ця присяга від тих присяг на вірність царю, які спеціяльними відділами московського уряду під примусом приймалися на протязі майже півроку на території Війська Запорозького[2]. Отже, як московські бюрократи у 1654 р., так і дослідники XIX – XX ст. чітко не відділяли цих двох різних типів присяги. Розуміючи це, академік Михайло Грушевський вирішив по-новому висвітлити цю справу, дослідити, чи немає у Москві документів з часу Переяславської Ради, тобто 8 січня 1654 р. З цією метою він, за дорученням Української Академії наук, послав у 1929 р. двох своїх співробітників, В.С. Евфимовського і В.Д. Юркевича до РДАДА, і вони там знайшли унікальні матеріяли: чернетки списків осіб, приведених до присяги безпосередньо самим посольством у Переяславі 8-11 січня ст. ст. 1654 р. М. Грушевський сподівався, що ці списки будуть надруковані Археографічною комісією Української Академії наук, але до сьогодні вони не видані, а їхня доля – невідома.

На щастя, М. Грушевський опрацював їх і подав висновки своїх досліджень у статті, яку опублікував у "Докладах АН СССР" в 1929 р. у Ленінграді[3], бо саме тоді його обрали дійсним членом цієї Академії

---

[1] Л.В. Заборовский, "Российско-украинская конференция, посвященная 340-летию Переяславской Рады (Москва, январь 1995 г.)", *Отечественная история*, 1995, № 5; Л.В. Заборовский, "Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы ислеования", *Россия – Украина: история взаимоотношений*. Ред. А.И. Милер, В.Ф. Репринев, Б.Н. Флоря. Институт славяноведения и балканистики РАН. Москва, 1997, стор. 39-49.

[2] Російський Державний архів давніх актів, ф. 124. "Посольский приказ. Малороссийские дела. 1653", спр. 4, арк. 1-233, оригінал (далі – РДАДА); *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В трех томах*. Ред. В.Ф. Шевченко и др. Москва, 1954, т. 3, док. № 205, стор. 423-490.

[3] М.С. Грушевский, "К истории Переяславской Рады 1654 года". *Доклады Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик*. Ленинград, 1929, № 16, стор. 299 – 305.

(тому стаття написана російською мовою). Дивно, що ця праця Михайла Грушевського не ввійшла до наукового обігу, і навіть сучасні вчені не цитують цієї статті, бо, мабуть, не знають про її існування. Тому ми вирішили перевидати цю дуже важливу працю, щоб тим самим звернути увагу дослідників на це унікальне джерело.

На Переяславській Раді 8 січня 1654 р. брали участь представники від 13 полків гетьманату, враховуючи також прибулих із запізненням. Вотували це питання на таємній раді генеральна старшина і полковники, ядро яких становило 20 чоловік. Присяжний список, за підрахунками М. Грушевського, складав не більше 200 чоловік. Це оригінальний документ з поіменним списком осіб, які присягали на Переяславській Раді 8 січня 1654 р.: "Якщо вважати, що всі переяславські козаки, які брали участь у раді 8 січня, були приведені до присяги (а уникнути, вірогідно, було важко), то доводиться визнати, що актив тої знаменитої ради не перебільшував 200 чоловік"[4]. Статейний список царського посольства В.В. Бутурліна з товаришами не має жодного відношення до Переяславської Ради 8 січня 1654 р., бо складався після неї на протязі майже півроку. Це відбувалося не в Переяславі і без поіменних списків, а було підготовлене московськими стольниками і дворянами, висловлюючись сучасною мовою, "по-стахановському". Тому назвати документом Статейний список В.В. Бутурліна стосовно події у Переяславі 8 січня 1654 р. ми не можемо. Навіть у самому бутурлінському списку пишеться так: "А стольники и дворяне посланы многие в дальние городы и пробудут в тех городех много время, а без государева указу к нему, государю, ехати не смеют"[5]. "Документ", підготовлений московськими чиновниками, називається "Сводные данные из записных книг о приведенных к присяге жителях украинских сел и городов *после воссоединения* Украины с Россией"[6] (підкреслення наше. – Л.П.), щоб показати всенародний характер присяги, в якому подано кількість осіб, які присягали цареві, – "127 338 чоловік"[7], без поіменних списків. Одначе правдивість цього "документу" викликає сумніви. "Тим-то дана проблема потребує подальшого вивчення," – пишуть сучасні історики В.А. Смолій і В.С. Степанков у монографії "Богдан Хмельницький"[8]. Адже не всі полки корилися Б. Хмельницькому і хотіли присягати царю, зокрема полк Кропивенський і Полтавський, хоч гетьманський уряд тиснув на козаків, бо Хмельницькому конче був потрібен договір з Москвою, щоб побороти Польщу.

Як виходить, присягу цареві складали примусово. Зокрема, коли оповістили весь київський маґістрат і населення, щоб вони склали

[4] Там же, стор. 304.
[5] *Воссоединение Украины с Россией*, т. 3, док. № 205, стор. 486, арк. 219 зв.
[6] Там же, док. № 232, стор. 534.
[7] Там же, док. № 232, стор. 535, арк. 222.
[8] В.А. Смолій, В.С. Степанков, *Богдан Хмельницький*. Київ, 1993, стор. 360.

присягу цареві, то кияни відмовилися, але козаки зганяли їх, як худобу. В Чорнобилі багато було сліз, коли примушували міщан присягати цареві – про це зберігся лист чорнобильського протопопа[9]. Треба рахуватися з тим, що ці "Сводные данные из записных книг о приведенных к присяге"[10] сфабриковані за указом московського правління для більшого ефекту. Не випадково М. Грушевський про Статейний список В.В. Бутурліна і сучасні відомості з цього питання писав: "Те, що додають до цього інші сучасні відомості, дуже бідне і не завжди досказане (хоча, зрозуміло, і статейный список, вірогідно, також було підігнано під дані з Москви інструкції)". Якщо б така документація існувала й поіменні списки тих, хто присягав цареві, дійсно охоплювали "127 338 осіб" на Переяславській Раді, то вони б зайняли кілька томів "Воссоединения Украины с Россией". Однак можна стверджувати, що тут не йдеться про всенародну присягу цареві, навіть якщо взяти вищеподані інформації після Переяславської Ради на протязі січня – лютого 1654 р., бо за підрахунками І.П. Крип'якевича, населення України в цей час складало понад 1 000 000 жителів[11].

У підсумках треба сказати, як важливо чітко розділяти різні етапи, пов'язані із так званим Переяславським договором: по-перше, це Переяславська Рада 8 січня 1654 р., на якій присягало цареві не більше 200 чоловік (церемоніяльний релігійний акт); по-друге, загони "стахановців", які майже протягом півроку перебували на території України і підраховували, як їм хотілося, щоб отримати цифру "127 338 осіб", котрі начебто складали присягу цареві; по-третє, справжній договір, який укладався в обох столицях: у Чигирині – 17 лютого 1654 р.[12] і Москві 21 – 27 березня 1654 р.[13]. Тому, щоб нарешті вийти із зачарованого кола, треба розрізняти Переяславську Раду 8 січня 1654 р. від самого договору про протекторат, який слід назвати Чигиринсько-Московським, бо він ніколи в Переяславі не складався.

---

[9] М.С. Грушевський, "К истории Переяславской Рады 1654 года"..., стор. 305.

[10] *Воссоединение Украины с Россией*, т. 3, док. № 232, стор. 535, арк. 222.

[11] І. Крип'якевич, "Студії над державою Б. Хмельницького: IV. Українські дороги в половині XVII ст.", *ЗНТШ*, Львів, 1926, т. 144-145, стор. 41.

[12] Чернетки двадцяти трьох "Статей Богдана Хмельницького" є в РДАДА, ф. "Посольский приказ. Малороссийские дела. 1654", спр. 4, арк. 328-347 а; *Архив Юго-Западной России*, СПб., 1878, т. 10, стор. 445-452; двадцять три "Статті Богдана Хмельницького" під назвою "Список с белорусского письма" з українського оригіналу перекладено на російську мову.

[13] Там же, стор. 477-484, 489-494. Власне, це є відповідь царя на двадцять три "Статті Богдана Хмельницького", вміщена московськими бюрократами в одинадцяти "Статтях" і "Жалуваній грамоті", що складає ратифікаційний акт царської влади. У збірці документів Г. Карпова їх подано під назвою: "Статьи, представленные войсковыми посланниками боярам, 21 марта, и государевы указы на них". На царські Статті завжди посилалися як за життя Богдана Хмельницького, так і після його смерти.

СТАТТІ ГОЛОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

ВСТУП

У 1966 році, з нагоди відзначення 100-ліття з дня народження Михайла Грушевського, Українське Історичне Товариство плянувало видати однотомник політичних статтей історика, який хронологічно та тематично мав охоплювати часи державного будівництва Української Народної Республіки в 1917-18 роках. Великим прихильником цього проєкту був Юрій Лавріненко (Дивнич), який писав редакторові "Українського Історика", що треба видати "повну збірку політично-громадської і культурної публіцистики Грушевського. Саме її бракує, щоб писати про політичну діяльність Грушевського до і з часу революції 1917 року"[1]. Не зважаючи на наше бажання і тогочасні пляни, цей важливий проєкт в 1966 році не було реалізовано переважно через брак задовільної фінансової бази. У 1984 році з нагоди відзначення 50-ліття смерти Михайла Грушевського на сторінках "Українського Історика" було започатковано друкування його політичної публіцистики[2]. У 1991 році, у зв'язку з відзначенням 125-ліття народження Михайла Сергійовича, Українське Історичне Товариство видало збірник з 1918 року *На порозі Нової України*[3], який містить публіцистичні праці й історичні джерела, що не були включені до першого видання.

Статті Голови Центральної Ради періоду Української Революції є унікальним першоджерельним матеріялом для дослідження політичних концепцій М. Грушевського. Вони віддзеркалюють його ідеологічні настанови і багатовимірну державотворчу діяльність під час народження Української Народної Республіки. Грушевський з'ясовує розуміння автономії, державного федералізму, питання внутрішньої і зовнішньої політики Центральної Ради, опрацювання української

---

[1] Лист Юрія Лавріненка до Любомира Винара від 6 березня 1996 року. (Архів УІТ).

[2] "З публіцистичних писань", *Український Історик*, 1984, №1-4 (81-84), т. XIX, стор.219-228.

[3] Михайло Грушевський, *На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли.* Редакція Любомира Винара. Нью Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992, 278 стор.

конституції та інших актів української держави. Де факто М. Грушевський був першим президентом УНР, хоч офіційно такий титул не передбачався Конституцією з 1918 року. У публіцистичній спадщині Грушевського того часу можна визначити політично-програмні й інші публіцистичні статті, в яких часто віддзеркалюються історіософські і політичні концепції історика. Як провідник українського визвольного руху він розумів вагу преси в побудові Української національної держави, в популяризації політично-державних концепцій.

Ми вирішили в цьому томі "Українського Історика" передрукувати деякі маловідомі статті Грушевського з часописів "Нова Рада", "Народна Воля", "Свобода" за 1917 рік. Одночасно друкуємо матеріяли (повідомлення, репортажі тощо), в яких поміщені важливі промови Грушевського, виголошені на різних з'їздах, маніфестаціях і нарадах Центральної Ради в 1917 році. Ці матеріяли подаємо двома частинами:

1) Публіцистика М. Грушевського 1917 року;

2) Статті, до яких включено промови М. Грушевського.

У першій частині передруковано чимало статтей, які не були зареєстровані в бібліографічних довідниках праць Михайла Грушевського[4]. Зокрема включено такі статті: "Велика хвиля" (*Нова Рада*), "Що воно" (*Народна Воля*), "Чорна пляма" (*Народна Воля*, 1917), "Україна дійде до свого" (*Народна Воля*, 1917), "Про гербові знаки України" (*Народна Воля*), "Важна хвиля" (*Народна Воля*), "Проєкт української конституції (*Народна Воля*), "Рятуймо Російську Федерацію" (*Народна Воля*), "Державний герб України" (*Народна Воля*), "Новий поділ України" (*Народна Воля*), "Велике Різдво" (*Народна Воля*), "Про монетну українську одиницю" (*Народна Воля*).

В другій частині друкуємо головно промови М. Грушевського, виголошені на всеукраїнських з'їздах селянства, всеукраїнських військових з'їздах, правничому з'їзді, національній маніфестації в Києві, зборах Центральної Ради. Подаємо версії викладу події в різних часописах. Треба зауважити, що до сьогодні політичні промови Грушевського з 1917 і 1918 років не є добре досліджені й опрацьовані. Всі статті та промови М. Грушевського являються першоджерельним історичним матеріялом для дослідження діяльности Голови Української Центральної Ради та будівництва першої української демократичної держави в 1917-18 роках.

Щиро дякуємо к. і. н. Світляні Паньковій і д. і. н. Владиславові Верстюкові за надіслання і публіцистичних матеріялів Михайла Грушевського.

---

[4] Див. Л. Винар, "Бібліографія праць Михайла Грушевського: 1917-1918". В кн.: Михайло Грушевський, *На порозі Нової України..*, стор.253-261; Борис Грановський, *Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобібліографія*. Київ, 2001, стор.218-224.

Віримо, що проєкт 1966 року зреалізуємо в 2003 році та у відносно короткому часі появиться збірник статтей М. Грушевського з 1917-18 років. Також плянуємо перевидати офіціоз Центральної Ради *Вісті з Центральної Ради*, які частинно ми вже друкували на сторінках "Українського Історика"[5].

Видання політичних публіцистичних статтей і промов Михайла Грушевського причиниться до повнішого вивчення діяльности Голови Української Центральної Ради, головного будівничого Української Народної Республіки в 1917 і 1918 роках.

Любомир Винар
Українська Вільна Академія Наук
у США

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

НА ПЕРЕЛОМІ*

25 січня, під час бомбардування Києва, большевики запальними стрільнами ростріляли дім, де я жив – наш фамілійний дім, побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних стрілен, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище ввесь дім[1]. Згоріли

---

[5] "Вісті Української Центральної Ради з 1917 року", *Український Історик,* 1978, т. 15, ч. 1-3; 1979, т. 16, ч. 1-4; 1986, т. 23, ч. 3-4.

* Передруковано з кн.: Михайло Грушевський, *На порозі Нової України*. Київ, 1918, стор.5-9.

[1] Большевицький "главнокомандующий революционной армией" Муравйов, як писалось (К. Мысль, ч. 17), потім хвалився в Одесі сим як особливим подвигом: "Революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я велел артиллерии бить по самим высоким и богатым дворцам, по церквям, попам, монахам... Я зажег снарядами огромный дом Грушевского, и он в течении трех суток горел как яркий костер. Сотни офицеров и юнкеров были беспощадно убиты", і т. д.

Домовий комітет Паньківської вул., в завідуванню котрого був сей дім, пише у своїй записці міністерству внутрішніх справ, на потвердження того, що дім був дійсно знищений умисно: "Подтверждением этого факта служит то обстоятельство, что парламентеру, посланному от жильцов дома к стрелявшему с железнодорожных путей большевистскому поезду, на просьбу прекратить обстрел уже горящего дома с тем, чтобы дать возможность вывести стариков и детей и спасти хотя-бы часть имущества, бывший в поезде матрос, командовавший артиллерией сообщил, что уничтожение этого дома производится согласно диспозиции, почему он отклоняет просьбу о прекращении обстрела и категорически заявляет, что дом будет разрушен, и сожжен до оснований, после чего обстрел действительно продолжался непрерывно не менеє двух часов, вследствие чего жильцы лишены были всякой возможности спасать свои вещи даже из

мої рукописи і матеріяли, бібліотека і переписка, колекція українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуди, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка "На порозі нової України", котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг-би пригадати собі написаного там, – се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого проваля, не зробили б такого спустошення в нашому житті, в нашім мисленню.

Розстріл, зайняття і знищення Києва большевиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередився сей великий, просто необчислимий у своїх наслідках перелом в історії України, вчинений большевицьким находом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванню моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духового добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову – не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшеннім потрясенню, котре пережилося в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожару і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись у сих згарищах,

---

тех квартир, которые загорелись спустя некоторое время. Самый характер обстрела, производившегося специальными зажигательными снарядами, в несколько минут буквально залившими квартиры в шестом этаже целым морем огня, также является бесспорным доказательством правильности сделанного вывода о том, что дом стал жертвою преступного умысла", і т. д.

Мушу завважити тільки, що большевики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був "огромный", в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він завдяки масі запальних стрілен, пущених у нього, згорів до споду, так що зісталися з нього тільки мури.

Належав сей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вложено було 100 тис. у паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого – останніми часами не ставало його навіть на оплату банкових процентів. Але розстріл сього дому, в тім роздутім виді, в якім його рознесли большевики, дійсно зробив враження на обивательську уяву, і потім трохи нещиро всі великі доми, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що се мої доми, і навіть, у Москві знаходилися у мене якісь міліонні доми, – хоч окрім третьої (приблизно) частини сього домку на Паньківській і ще одного маленького одноповерхового дому, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі.

і перед нею встають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній із статтей, писаних під час нашого ісходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювалось не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи, і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, я ясно відчуваю різницю в тім, як підходить тепер моя мисль, моє почуття до них тепер і як підходила тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті, разом з моїми рукописами і матеріялами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, ніби то я говорю про впливи тих почувань – скажім прямо, пімсти, гніву, роздражнення, котрі викликала в нас ся руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатися до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важний і відповідальний момент.

Всі наші утрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердженням нашого національного існування – і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльности. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції й війни за українську самостійність, – не уносячись роздражненням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелось пережити, єсть безперечно і добра сторона, що воно прискорило процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих призвичаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували в оправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому пляну, ніж поправляти старе. Сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна і український нарід переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ши-

рину і соціяльну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити се велике історичне діло. Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права чи можливости звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від сього нема під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все і піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому.

Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, уложені в інших обставинах, все се мусить бути відложене; або краще сказати – до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, – мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу всіх, для кого вони є неприємними:

Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить понад усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступати від раз прийнятої догми і стягнути закид невтримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатися твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени – і не перешкоджайте тим, хто, має сміливість працювати і творити нове життя тими методами, котрими воно може творитися в даний момент.

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я вважаю, що ця стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і, царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм,

принцип: "моя хата з краю. Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будуччина належить живим, і за тим, що згоріло в цім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі – поскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитися вперед, а не назад.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВЕЛИКА ХВИЛЯ*

6.IV.1917

Велика хвиля настала! Впали з Украіни кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великими зусиллями Український Народ передав в його опіку свою новоздобуту свободу!

Як тільки виявилась дійсна основа московської політики – її заміри трактувати Українців не як вільних спільників, а як простих підданців московського царя, власність московського царства, – українське громадянство, його політичні провідники голосно і рішучо запротестували против сього, і вже через 4 роки по підданню цареві проголосили маніфестом 1658 року своє підданнє за уневажнене, свій звязок з Москвою за розірваний. Але царське правительство, як раз узяло під свою руку Український Народ, так уже не хотіло вертати йому волі – права рішати про себе. Використовуючи кожду внутрішню незгоду в українськім громадянстві, клясові і всякі инші суперечности, що розбивали одностайність української політики, воно нитку за ниткою сплітало міцні ретязі на Український Народ і нарешті привело його до того поневолення, до тої безрадности і упадка, в котрім він опинився сто літ пізніше.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніших десятиліттях зоставались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши його нервовий центр.

Ми знову стали з підданців горожанами, вільними і повноправними, і можемо знову рішати за себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. В вільній Російській республіці не може бути невільних народів, так само як не може бути невільних людей!

* *Нова Рада*, №1, 6 квітня 1917 р.

Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчути і з неї відповідні виводи зробити.

Минули ті обставини, коли ми мусіли виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначеннє, навіть на такі елєментарні права, як уживаннє своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до научання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодатні органи до того, щоб звели українську справу в Росії з мертвоі точки, признавши отсі елєментарні домагання: занехаяння репресій, відновлення скасованого з початком війни друкованого українського слова, заведення українськоі мови в школі і в урядованню. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення украінства в виїмкових обставинах війни, ні російські парляментарні круги, ні поступове російське громадянство тоді не услухали нашого голосу. Украінство зосталося на мертвій точці репресій аж до останньоі хвилі.Система репресій була доведена до небувалих крайностей – дійшла свого вершка, небувалого від ганебного указу 1876 року, саме в переддень революціі, що переставила українську справу в зовсім инші обставини, на зовсім инший грунт.

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиціі й подавати іх наново правительству, як наші старі домагання в данім моменті.

Не може бути більшого недорозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішности і сповненням іх думати задоволити потреби нинішнього українського життя.

Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому і те, що дане тоді було б прийняте українським громадянством з подякою і дійсно могло б мати своє значіння, бути добром для ношого народу, ощадило б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, улекшило йому дальший культурний похід, воно, розуміється, потрібно й тепер, мусить бути уділено негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свобідних від усяких обмежень і застережень – але воно ніяк не може вважатись задоволеннєм українських потреб, "розвязаннєм українського питання" для даного моменту. Се треба з усією рішучостю сказати про останню заяву тимчасового правительства про його спочуття до "культурно-національного самоозначення народностей Росіі". Не про нього тепер річ, і нікого воно тепер не інтересує на Украіні.

Великі подіі пережиті нами зняли гальми з скритоі енергіі нашого народу, як пригнетена спружина вона підноситься перед здивованими очима чужих – і своіх.

Потреби і домагання Украіни розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Так як царське правительство кінець-кінцем засудило себе на смерть тим, що не могло йти з походом життя і дурило себе гадкою, що може когось спинити або притримати, розложити задоволення навіть тих умірккованих вимог, які йому ставилися на безконечні – так можуть себе потопити і його наступники і всі, хто беруть кермувати народнім життям чи нашим, чи загальноросійським, коли будуть водитися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставилися в старих умовинах життя, в сім черепашинім поступі, котрим воно поступало.

Остерігаємо від сього! Ми в кожнім разі сих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народнього життя і йти в рітм його биття. **Воно** тільки нам закон, **йому** ми мусимо коритись, **його** голосити всім, без огляду чи воно буде їм приємне чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох – але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можности, і тактовно, скільки є змоги, але рішучо, рішучо, рішучо. Fortiter in re, suaviter in modo, як говорить старе прислів'я (твердо що до самоі річи, м'яко що до форми). Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий плян всякі иньші огляди і рахунки. Воля нашого Народу мусить бути сповнена.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩО ВОНО?*

19.06.1917 р.

"Глупость или измена?"

"Нерозум чи лукавство?"

Сими словами півроку тому проводирі російськоі ліберальноі опозиції били представників старого режіму, нікчемних, брудних прислужників звироднілого деспотизму. А тепер сі самі слова починають пролітати в українськім громадянстві, вже на адресу коаліційного міністерства, вибранців, цвіту російськоі революції, при читанню телеграми про те, що Тимчасове Правительство одкинуло головні домогання українського народу поставлені Українською Центральною Радою.

Жаль, великий жаль!

Тимчасове Правительство не найшло можливим вдоволити принціпіального бажання Українського народу, щоб уже тепер опублі-

* *Народна воля*, 19(06).06.1917 р.

кована була урядова декларація, яка б признала принціп украінськоі автономіі і тим самим намітила напрям поведення для всеі урядовоі машини Украіни і для всеі тоі пасивноі обивательськоі маси, яка оглядається на становище і волю уряду в своім власнім поведенню.

Не прийняв і тих способів, котрими Украінська Центральна Рада хотіла тіснійше об'єднати діяльність урядових і громадських установ на Украіні і краще приладити іх до вимог визволеноі Украіни і потреб та інтересів закріплення новоздобутоі свободи і демократичного ладу.

Такими способами Центр. Украінська Рада признала: Поставити при Тимчасовім Правительстві комісара для справ Украіни, щоб при всяких планах, проектах і замислах освідомляти його про становище Украінського народу і спеціальні умовини Украіни. І постановити від Тимчасового Правительства краєвого комісара на Украінські губерніі, і при нім краєву раду, щоб вони помогали організаціі і усвідомленню людности, і давали напрям і об'єднаня діяльности всякого рода установ на місцях.

Украінська Цент. Рада бачила в сповненню сих домагань певну запоруку того, що в тій швидкій перебудові політичного життя, яке ведеться тепер дуже жваво Тимчасовим Правительством і ріжними місцевими установами, не будуть нарушатися інтереси Украіни, іі лад буде наближатися до автономних форм, а не віддалятися від них – не будуть класти для них перешкоди. Вона добачала в задоволенню сих домагань єдиний спосіб звязати тіснійше інтереси й бажання визволеного Украінського народу з діяльністю Тимчасового Правительства, зверненого на укріплення нового ладу, зробити з Украіни найкращу його підставу, наймічнійшу охорону.

Украіна звязана спільністю своіх національних і краєвих потреб, і коли б ій дати змогу організоватись відповідно до сих потреб, вона не тільки була б забезпечена від тоі анархіі, від того розруху, що з ріжних сторін обхоплюють Росію і присуваються і до неі, – вона дійсно могла б стати міцною підпорою Революційного правління, Демократичноі Російськоі Республіки.

Але для того вона мусить дбати, щоб іі основні домагання були сповнені і признані, незалежно від того, чи будуть колись Установчі Збори, які вони будуть і як випадуть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се житє до сих вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи инша справа "попаде на очі" Тимчасовому Правительству і буде ним розрішена. Украінському народові за порозумінием з иншими народностями Украіни. Всі ми бачемо, та й Тимчасове Правительство не перестає про се нагадувати, що обставини і для нового ладу, і взагалі для піддержання всякого ладу і порядку дуже трівожні і небезпечні. Украіна мусить мати змогу

боронити себе від розстрою і анархіі.

Український нарід мусить бути певним своєі будучности в новій Російській Республіці, щоб з покійною душею нести жертву, яких далі вимагає від нього Тимчасове Правительство, і разом з ним працювати над скріпленнєм підстав новоі Росіі.

Се яснійше ясного, і мусило бути ясно кожному, що постановлені Укр. Централь. Радою вимоги мають власне на меті, що вони неминучно і невідкладно потрібні і мусять бути негайно сповнені для сього. Та Тимчасове Правительство ніби не побачило сього. Правительство не спиняється перед корінними, соціальними і економичними реформами в загальнім устрою Росіі – але ніби-то не може допустити українського комісарства чи краєвоі ради до Установчих Зборів! Правительство обома руками черпає з Украіни всякі засоби, кличе іі до жертв всякого рода, але не може дати запоруку, що все се буде тільки тимчасове, і Украіна буде забезпечена своім автономним ладом від такого визиску, від такоі хронічноі, постійноі реквізиціі в будуччині. Правительство, яке не завагалося в перших днях своєі діяльности признати самостійність Польщі, не може спромогтись на відвагу признати за Украіною права на державність, запоручену ій Переяславським актом і беззаконно відібрану від неі Романовими. Що се справді, чи тільки нерозум, який застилає мисль і очі, чи свідома подвійна міра, яка вважає неможливим український військовий з'їзд тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіонистський, всеросійський, солдатський, і. т. д., і т. д.

В кожнім разі не добре і те і се.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЧОРНА ПЛЯМА*

08.08.1917 р.

На радісне обличчя Російськоі революціі наложена гидка пляма. Це військові погроми і сістематичне знищення нашоі Галицькоі країни при виході відти Російського війська. Оповідання очевидців і ті звістки, що появились уже в газетах, роблять враження страшне; від них застигає кров в жилах.

Революційна армія визволеноі Росіі вела себе, як банда погромців. Се страшно! Але вона нищила також і планово все, що зоставалось іще в краю – худобу, засіви і людську силу – се не меньше

* *Народна воля*, 08.08.(26.07). 1917 р.

страшно! Українська галицька людність, що дивилась на цю революційну армію, як на свою охорону, свою надію, побачила в ній в останній хвилі, страшну, темну, руйнуючу силу.

Яке горе! Який сором!

Найтяжче в тім, що се робили також і наші вояки – "Українці"!

Як се сталось? Як се могло статись?!

Мабуть не сталось-би, як би не було зроблено тяжких помилок, на які вказувала загодя Укр. Цент. Рада, не переставала вказувати до останньоі хвилі – але даремно. Перше – се переформування арміі по теріторіяльно-національному прінціпу, себ-то вилучення українських вояків в окремі військові части.

Казали, що для сього нема часу, що се неможливо зробити. Тепер можна сказати напевно, що був час зробити, що се можна було зробити, і що краще було навіть помиритися з певними труднощами і недогодами такого переформування, ніж допустити те, що сталось! Були-б одноцільні українські части звязані душею і серцем з краем, з фронтом і з отсею самою Галиччиною; вони підлягали б національній дісціпліні, вони були б звязані з українізованим своім офіцерством і не за страх, а за совість сповняли розпорядження українських органів управи – Генерального Секретаріяту і Генерального Військового Комітету. Що такого переформування не було зроблено, се була перша помилка.

Що сим українським органам Центральний Російський уряд не схотів дати ніякоі розпорядчоі влади до самоі останньоі хвилі – се була друга. Українські вояки зостались всуміш з иншими в відносинах часом навіть напружених, неприязних, і в загальнім заколоті вони не могли нічого зробити, не могли ні спинити, ні противстати цьому. А Українську Центральну Раду і Генеральний Військовий Комітет зоставлено при "моральнім авторітеті" без усякоі можности повного активного впливу на організацію оборони нашого краю, на формування українських частей, іх начальства і т. и.

Що се значить, кожний тямущий зрозуміє без довгих слів.

Що сталося – тепер уже не поправити. Але ті помилки, які так гірко покарали наш край, треба правити, щоб вони не показували себе далі, ні в Галичині, ні Волині, ні Поділлю. За се треба стати твердо.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

УКРАЇНА ДІЙДЕ СВОГО!*

24.08.1917 р.

На останнім засіданні Малої Ради нарешті налагоджено довгу і прикру кризу, яка виникла через інструкцію Тимчасового Російського Уряду Генеральному Секретаріятові. Українська Центральна Рада сказала про неї своє тверде слово. Вона признала, що сею інструкцією Рос. Центр. Уряд відступив від своєі угоди з У. Ц. Радою, уложеноі 30 червня і проголошеноі 3 липня. Вона сказала, що ся інструкція продіктована буржуазним імперіялізмом в відносинах до Украіни, не відповідає потребам іі людности і містить в собі всякі перешкоди для успішноі діяльності новоі краєвоі влади Украіни – іі Генерального Секретаріяту.

Але разом з тим, вона в великій більшости не признала можливим відкинути цю інструкцію. Не тільки тому, що свідомо не хотіла йти на розрив з російською демократією і Тимчасовим Урядом, але також і тому, що не хотіла відкинути теі реальноі підстави, яку давала для утворення нового ладу на Украіні, навіть отака "куца" автономія, яку давала інструкція Уряду 4 серпня.

Більшости У. Ц. Ради було ясно, що ся "куца" автономія, в свідомім українськім громадянстві викличе обурення й гнів. З поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали іі на рішучий розрив, на поворот назад, до революційноі роботи. Але вона, ця більшість, знала також, що велика маса людности, українськоі і неукраїнськоі бажає, щоб У. Ц. Рада з Ц. Урядом не розривала, і новий лад творила за порозумінням з ним. З повідомлень секретарів, що вели переговори з Ц. Урядом, вона впевнилась, що інструкція являється виразом реального відношення сил в Рос. Уряді.

Що від свого Уряду, де перевагу узяли централісти-кадети, вороже настроєні до українського руху, більшого сподіватись не можна і всякі переговори з ним будуть даремні. І У. Ц. Рада рішила закріпити здобутки своєі діяльности в тих розмірах, які були можливі для даного моменту – взяти публично правову владу для Ген. Секретаріяту, навіть в такій обрубаній формі і заставити живим силам українського народу, розширити іі на ділі в більш сприятливих обставинах. Се не легко було зробити – показала се довга, десятиденна секретарська кріза.

Але вона закінчилась. Сформовано Секретаріят, який взяв на себе не легке завдання повести роботу в рамках начеркнених інструк-

* *Народна воля*, 6.09.(24.08). 1917 р.

цією. А українському громадянству, українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своіх домагань. Будучність покаже, вірно чи невірно обрахувала більшість У. Ц. Ради реальні обставини моменту. Але життя народнє не може йти назад, тільки наперед. Воно повинно використати і ту "куцу" автономію, признану Центральним Урядом, зробити з неі тверду основу для дальшого свого кроку наперед до повоі автономіі Украіни. А заразом розвинути ті живі сили, ту творчу енергію, яка виповнить прогалини й мертві місця зоставлені сею куцою автономією в українському житті.

Поруч з Генеральним Секретаріятом, обмеженим інструкцією на пять губерній і на деякі тільки справи управління, зостається, як була наша Українська Центральна Рада, орган революційної демократіі цілоі Украіни, який має на меті будову і закріплення нового ладу в усіх областях життя. З подвоєною енергією супроти невірноі політики Центрального Уряду і всяких контр-революційних нападів українське громадянство повинно згуртуватись коло У. Ц. Ради, піднести іі авторитет і під іі проводом повести планову роботу, щоб надолужити з лихвою оборону інтересів трудящого українського народу всеі Українськоі землі, те, що урізала йому інструкція. Переділила вона українську теріторію – нехай буде сповнене бажання Центрального Уряду почути голос Українськоі землі, через нові земства, – іі волі – належати цілій до автономноі Украіни. Вирвала інструкція з власти Генер. Секретаріяту цілий ряд справ – для іх порядкування повинні бути сотворені иньші органи. Не дасть Ц. Уряд коштів на порядкування іх повинна дати іх Центральній Раді людність Украіни.

Українське громадянство не буде приладжувати свою діяльність ні до злобних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національноі ідеі. Воно буде кермуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу. На слово нехай відповість воно ділом, працею, реальною роботою. Кожну реальну підставу для своєі мети нехай опанує, і кожний камінь кинений йому під ноги, нехай твердою ногою відкине. Хто сильний, той хвилюватись і нервуватись не потрібує. Кожну помилку свою він виправить і з кожного становища вихід знайде!

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ПРО ГЕРБОВІ ЗНАКИ УКРАЇНИ*

15.09.1917 р.

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розвязання, бо з суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини чи народу. Одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – це питання про те, що мусить вважатись гербом України.

Питання не так просте, бо загально признаного, постійного державного герба України не було. Були ріжні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й инші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажім у Франції – бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R.F.)

На монетах й инших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значіння, щось вроді трезубця (див. Ілюстровану історію України с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх скіптра, може воно бути й стилізованою квіткою, а здавна також була висловлена гадка, що в звязку з сею фігурою стоїть пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII – вв. – лук або арбалет, самостріл (див. Ілюстр. іст. стр. 326). Я вважаю, що сі два знаки мають право на те, щоб їх вважали українським гербом.

Третій знак – се традиційний козак з мушкетом і шаблею, "з перекривленим на правий бік шликом", як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початків XVII в. (див. Ілюстр. іст. с. 258, 277, 307, 377, 468).

А з половини XVII віку військо козацьке репрезентує й українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лев – ґерб міста Львова (не Галичини), ангел з спущеними мечами – польський герб Київського воєводства, ангел з огненним мечем – пізнійшій казьонний російський герб м. Київа.

Се я вважав своїм обовязком вказати оскільки стає на се мого знання, в коротких словах, не маючи змоги пускатись у ширші виводи.

---

* *Народна воля*, 15(03).09.1917 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВАЖНА ХВИЛЯ*

14.10.1917 р.

Український народ, разом з іншими народами Росії, покликаний сказати свою волю і думку на Всеросійських установчих зборах.

Давно не мав він такої нагоди. Давно затихли всенародні віча, на котрі сходились усі повноправні люде землі, щоб висловити свої гадки під критичну хвилю й дати вказівки свому правительству. Відшуміли й пізнійші великі ради військові, на котрі виносились всі важнійші справи українського військового й державного правління.

З того часу, як російський уряд задавив українське політичне життя, і українське народовластя, він оден тільки раз дав українському народові нагоду висловити свої гадки й побажання, на рівні вже з иншими провінціями Російської держави, між котрі повернув автономну Україну. Се було за часів "просвіщенного лібералізму цариці" Катерини, коли вона покликала представників ріжних верств подати через своїх депутатів і писані накази, свої гадки й побажання в справі нового "уложенія". Українське громадянство – всі ті верстви людности, котрі до сього були покликані, подбали пильно про те, щоб сказати в наказах своє слово, не вважаючи на всі перепони й кари, котрими грозила нова царська адміністрація. Завдяки тому накази сі дали справді досить виразистий образ політичних домагань Українського народу і не його вина, що ці домагання не були тоді сповнені.

Російський царський уряд по сій спробі виявлення волі і мислі громадянства не повторяв їх більш, протягом цілого століття з верхом, і тільки революція 1905 р. примусила його до сього. Але користаючи з скорого її ослаблення, він все зробив на те, щоб широкі народні маси як найменьше могли виявити свою волю в новоствореній Думі. Ще до першої і другої Думи народ наш мав де-яку змогу, не вважаючи на всі трудности провести своїх людей. Але вік тих Дум рахувавсь тижнями, і діяльність їх не мала значіння. До пізнійших же, більш довговічних Дум народ наш приступу вже не має ніякого.

Сим разом він дістав таку широку змогу, якої ще не мав досі, щоб виявити свою волю що до будучого життя. Вперше при виборах депутатів будуть мати голось усі люде, всякого стану, без ріжниці, чоловіки й жінки. І вони мусять використати це повне право так само пильно й старанно, як використували їх предки своє куце право за цариці Катерини, щоб виявити свою мисль і волю.

---

* *Народна воля*, 13(01). 10.1917 р.

Розуміється, будучий лад України буде будуватись не там, на Всеросійських установчих зборах, а у нас же на Україні. На Українських установчих зборах, а не на Всеросійських, буде затверджена констітуція України, автономний статут України, що розроблюється Українською Центральною Радою. Тамже на Українських установчих зборах буде вирішена в головнійших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й инші основні справи будучого життя України.

Але свою волю порішити всі сі справи свого будучого устрою у себе на Установчих зборах Українських, свою тверду постанову що до відновлення української державности – життя України як держави в федеративнім зв'язку Російської республіки, український народ повинен заявити таки на Всеросійських установчих зборах.

Ми не знаємо, розуміється, коли вони зберуться, і який характер матиме їх діяльність. Може федеративний принціп Російської республіки буде уставлятись не там, а на конгресі народів і областей Росії, як то недавно вказувалось на з'їзді народів. Всього того тепер зараз не можна згадати. Але свого права кожний народ повинен пильнувати скрізь і завсіди – коли хоче мати права.

Тож, коли тепер наступає час здійснити своє право на голос у Всеросійських установчих зборах, Український народ це своє право мусить здійснити і використати вповні, – щоб не було жалю, коли-б потім показалось, що голос у Всеросійських установчих зборах мав свою вартість.

Але, ще й незалежно від такої реальної вартости, вислід сього голосування матиме велику моральну вагу. Воно має виявити в очах своїх і чужих, яку силу має на Україні український народ, кого вважає він представником своїм, кому доручає охорону своїх інтересів.

Що до сього не повино бути місця ніяким сумнівам, ніяким кривотолкам, і для сього Українский народ повинен взяти скрізь участь пильну, діяльну участь, допильнувати їх від початку до кінця.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ПРОЄКТ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ*

07.11.1917 р.

На останній сесії Центральної Ради я мав честь і приємність предложити високому зібранню від комісії для вироблення проекту автономного статуту України головні основи сього проєкту – проєкту

* *Народна воля*, 20(07).11.1917 р.

будучої констітуції Української республіки, що має бути внесена на Українські Установчі Збори. Хоч проєкт цей істнує ще в недокінченім і сировім виді, про те комісія встигла до цеї сесії виробити й прийняти головні підстави його – так би сказати скелєт цеї конституції, і я думаю, що не тільки Центральній Раді, але і взагалі українському громадянству цікаво буде познайомитись з запроєктованими комісією основами її.

Констітуція в проєкті поділяється на шість частей. Насамперед іде часть загальна, – декляративна, яка уставляє державний характер України, її територію і основні права громадянина Української республіки.

Частина друга вияснює її відносини до федеративної Російської республіки, в склад котрої входить республіка Українська.

Частина третя займається вищою законодатною властю України – її "Всенародніми зборами" (соймом) і їх президією, котрій віддається представництво України на вні.

Четверта частина присвячена власти виконавчій (кабінетові міністрів).

Пята – найвищому органові судовому – "Генеральному судові": основи цього органу були розглянені комісією перед самою сесією, – вже можна сказати під обстрілом.

Зовсім необробленою зісталась шеста і остання частина, що має уставити констітуційні гарантії прав національних меньшостей.

Коротко подам перегляд зробленого, – ще раз нагадуючи, що все це ще тільки проєкт, поки що, в самій комісії ще не підданий останній стилізації (обробці).

Відкривається він параграфами, які уставлюють державний характер нової України:

Відновивши своє державне право, яко демократична республіка, Україна входить в склад Федеративної Республіки Російської, для лекшої оборони і забезпечення добробуту своєї країни.

Верховне право в Українській Республіці належить Українському Народові разом з тими народностями, які живуть із ним на Українській землі. Воно здійснюється через всенародні Збори України, оскільки певні права з нього не передані федеральним органам Російської республіки.

Теріторія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людніст'ю, які зараз приналежать до Російської держави: губерніі Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернигівську, Полтавську, Харьківську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську, за виключенням частин неукраїнських (як Крим), а з прилученням сусідніх українських теріторій (з иньших губерній).

Коли б до Російської республіки на основі свободного бажання прилучились західні українські землі, вони можуть також ввійти в

склад Української республіки.

Докладне розмежовання в пограничних теріторіях має бути зроблене мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людности належати або не належати до Української республіки.

Теріторія ця мислиться комісією поділеною на "землі", доволі великі, з 3 до 4 нинішніх повітів, з широкою самоуправою (автономією), забезпеченою від втручань і обмежень з боку виконавчої власти. Вони поділяються на волости й громади, також з значними правами самоуправи. Але означення круга діяльности їх полишається звичайному законодавству Республіки.

З гарантій особистих прав українського громадянина наведу отсі параграфи:

Актова, громадська і політична правомочність починається з 20 літ. Ніякої ріжниці між чоловіком (мущиною) і жінкою право Укр. Республіки не знає.

Громадяне в Укр. Республіці рівні в своїх громадських і політичних правах. Уродження, освіта, ценз не дають ніяких привілегій в них. Ніякі титули в актах і діловодстві Укр. Республіки вживатися не можуть.

Громадянин Укр. Республіки не може бути обмежений в правах слова, сумління й організації, поскільки вони не суперечать постановам карного права.

Громадянин Українск. Республіки і ніхто инший не може бути затриманий на теріторії її без судового наказу инакше, як на гарячім вчинку. Але і в такім разі він має бути випущений не пізнійше як за 24 год. Коли суд не установить якогось способу його задержання.

Громадянин Укр. Респ. і ніхто инший на теріторії її не може бути покараний смертю, ані підданий яким-небудь актам, які понижують людську гідність, як кари по тілу, наложення кайданів, штампу або виставлення на понижуюче видовище.

Відносини Української Республіки до Російської Федерації проєктуються такі:

Федеральним центральним органам Російської Республіки передаються заграничні зносини, укладання і приймання трактатів політичних і торговельних і організація дипльоматичного представництва від цілої республіки. (Цим не укорочується право Української Республіки мати за границею своїх фінансових і торговельних агентів для охорони інтересів своїх громадян). Рішення про війну і згоду, ведення війни, командування воєнними силами підчас війни. Установлення одиниць мір, ваги і монети; законодавство митове; нормовання почтових, телєграфних, залізничних, річних, грунтових і авіаційних зносин і оплат, оскільки вони уставляються одностайно для всієї федеративної Російської Республіки; охорона торговлі і мореплавства

Федеративної Російської Республіки за кордоном; нормовання постанов про натуралізацію, набування і утрату громадських прав в ріжних краях Федеративної Російської Республіки, користування з громадських прав по-за межами свого краю і охорону чужоземців в межах федеративної Російської Республіки; постанови про переселення в колонії Федеративної Російської Республіки; постанови про доходження цивільних претензій поза межами свого краю, виконування засудів, доводову силу документів; нормовання певних спільних прінціпів права цівільного, карного у процесу; нормовання правил санітарних і карантинних; охорона авторської власности і патентів; нагляд за додержуванням прав національних меншостей.

В инші подробиці відносин України до Російської федерації я тут не буду входити, бо це річ порозуміння, і може бути, що певні підстави федеративного звязку винесе Всеросійське учредительне зібрання, якщо йому вдасться зібратись в недалекім часі. З формального ж боку дати останню форму федеративній організації це буде діло конгресу (чи як там його назвати) народів і областей, які завязуватимуть федерацію.

З виїмком вичислених тільки що справ, що проєктуються до передачі федеральним органам, все инше Україна полагоджує через свої Всенародні Збори, вибрані загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням, з таким рахунком, щоб оден депутат припадав приблизно на сто тисяч людности (що на сю Україну дало б приблизно коло 400 депутатів).

Голова, вибраний Всенародніми Зборами являється заразом головою Української республіки, це б то заступає місце президента (форма більш демократична). Він заступає Україну в зносинах з федеральним правительством і сповнює иньші чинности, звязані з представництвом Української республіки. Уряд його тріває до вибору нового голови новими Всенародніми Зборами, так що Всенародні Збори, ухваливши свій роспуск тим самим без усякої кризи можуть перевибрати голову. При тім цей уряд фактично колегіальний, бо Збори вибирають в поміч голові товаришів і секретарів.

Всенародні Збори вибираються на три роки, але можуть і перед часом розпустити себе своєю постановою. Нові Збори розписує Голова: між розпуском старих і вибором нових не може минути більше як три місяці. Сесія збірається не меньше, як два рази на рік; перерва між сесіями не може бути більше трьох місяців, а на пропозіцію внесено п'ятою частиною депутатів Всен. Збори мають бути скликані не пізнійше місяця по її одержанню.

Законодатні проєкти на розгляд Всенародніх Зборів вносяться: президією за порозумінням з Радою старшин Зборів, фракціями, зареґістрованими Всенародніми Зборами, депутатами в числі не меньше 30, кабінетом міністрів Української Республіки, органами самоуправи, які

об'єднують не меньше 100 тис. виборців і нарешті – безпосередньо громадянами Української Республіки в числі не меньше 100 тис.

Без ухвали Всен. Зборів не можуть збіратись на території України ніякі податки, не можуть робитись ніякі позики на рахунок У. Р., громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби.

Всі справи Всен. Зборами рішаються простою більшістю: тільки для віддання міністрів під слідство і суд треба двох третин кворума (більшости депутатів)

Для зміни констітуції треба три п'ятин голосів кворума, причім ухвалена зміна стає правосильною аж тоді, коли це рішення буде поновлене Всен. Зборами в новім складі (після нових виборів).

Що до організації виконавчої власти, проєкт зазначує, що вона може походити тільки з народнього вибору – з виборів громад, волостей, земель і всього народу дістаючи від вибраних ними органів свою повновласть і перед ними відповідаючи. Законодатні і виконавчі органи громад, волостей і земел, по скільки розвивають свою дяльність в межах означених законом Української Республіки, не можуть бути обмежені або стиснені в своїй діяльности ніякими виконавчими органами Республіки, справами, які зістаються поза межами органів місцевої самоуправи, та дотикають цілої Української Республіки порядкує кабінет міністрів Української Республіки.

Він же координує і настроює їх діяльність, не порушуючи їх компетенції та приходить їм в поміч, коли кони до нього звертаються. – Кабінет цей дістає свою повновласть від Всенароднїх Зборів Української Республіки і тільки перед ними відповідає.

Формує кабінет Голова Всенароднїх Зборів за порозумінням з Радою Старшин Всенароднїх Зборів, і потім кабінет подається на затвердження Всенароднім Зборам. Таким самим способом робиться частичне доповнення кабінету. Число членів кабінету і спеціялізацію їх портфелів установляють Всенародні Збори.

Найвищим сторожем констітуції й права Української Республіки являється Генеральний суд, зложений в рівній части з суддів, вибраних Всенародніми Зборами і делегованих вищими судами земель, з доживотним урядом. Він являється найвищою апеляційною і касаційною інстанцією Української Республіки, служить спеціяльним трібуналом для де-яких справ (напр. для суду над міністрами по справах їх урядовання), провіряє правильність виборів до Всенароднїх Зборів (практика канадського вищого суду, що дала дуже добрі результати), пильнує згідности законів Всенародн. Зборів з констітуцією Укр. Республіки і обов'язковими для неї постановами федеральними, пильнує законности всякого роду постанов органів самоуправи і урядників Укр. Республіки і нарешті – згідности федеральних постанов з конституцією України.

Законодавчі ухвали Всенародн. Зборів, осуджені Генеральним Судом, можуть переглянені Всенарод. Зборами в новому складі і, коли будуть ухвалені наново, мають остаточну силу і не підлягають переглядові Генерального суду. Помічення над незгідністю федеральних постанов з конституцією Генеральний Суд передає до ужитку представникам Укр. Республіки в федеральних органах.

Такі головні основи проєкту.

При всій недокінчености його з них виразно виступають основні прінціпи будучого політичного ладу України, як його проєктує комісія Центральної Ради – республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місце ніякому “лічному режімові”, де виконавча власть поставлена в докладно означеній рамці.

Республіка одноцільна, але з широкою автономією її земель, з широкою самоуправною місцевою конституційно захищеною від втручань адміністрації, і з конституційними ж гарантіями прав меньшостей в сфері культурно-національних інтересів.

Думаю, що ці основні прінціпи дійсно відповідають завданням революційної демократії України. А при тім ті умови для змін конституції, які проєктує комісія, дають змогу без великих трудностей проводити в ній поправки, відповідно до того досвіду, який принесе час.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

РЯТУЙМО РОСІЙСЬКУ ФЕДЕРАЦІЮ*

10.11.1917 р.

Хвиля велика і грізна й вимагає заходів негайних і рішучих. Українська Центральна Рада проголосила Українську Народню Республіку в федеративній Республіці Російській, і цей принціп федерізовання не може зістатись самою тільки декларацією.

Два місяці тому, на з’їзді народів я звертав увагу присутного представника Тимчасового Правительства, національних і політичних партій і організацій, що в тім становищу, в якім стояла Росія вже тоді, негайне переведення федерального принціпу являється єдиним рятунком від розвалу. Цей поклик не був послуханий провідними російськими кругами, і “дванадцятий час”, в котрім вони могли врятувати Росію її федералізацією, був ними пропущений. Тепер Росія стоїть в огні внутрішньої війни, без правительства, без реального об’єднуючого центру, їй грозить розвал: в цім тепер нема сумніву.

* *Народна воля*, 23(10).11.1917 р.

Ми не можемо до того допустити! Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілість і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів для того, щоб виявити цю волю в ділі. Коли великоруський центр не спроможен більше організувати своїми силами революційного, соціялістичного правительства, яке могло-б утвердити в державі лад і право, то народи й области, які стоять на федеральнім принціпі, повинні прийти в поміч великоруській демократії центра в сій негайній справі – формованню нової революційної, правдиво демократичної власти Російської республіки.

Центральна Рада, яка досі не вважала бажаним брати участь в формованню правительства, повинна уважно зостановитись над сим і негайно порозумітись з краями й народами, які стоять на тій же федеральній платформі, та і з провідними групами революційної демократії, щоб утворити нову, сильну і авторитетну власть на принціпі федеративнім.

Централістична Росія могла бути нам байдужа, або ненавистна, Росія федеративна для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіми силами.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДЕРЖАВНИЙ ГЕРБ УКРАЇНИ*

12.11.1917 р.

Великі події, що проходять перед нами, витягають з собою силу ріжних подробиць, про котрі в звичайних часах можна було б і не журитись, або балакати собі помаленьку, при нагоді, а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного порішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому на сторінках нашої часописи № 101, з 3 вересня я висловляв свої гадки про те, які старі, гербові знаки мали б право на увагу при виборі гербу для нашої нової Вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих Зборів. А от маємо вже Українську й Народню Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного порішення.

Тиждень тому, в день закінчення сесії Центральної Ради, по ініціятиві Ген. Секретарства освіти, відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербо-

* *Народна воля*, 25(12). 11.1917 р.

знавства. Нарада мала чисто теоретичний характер, говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. и. Але тепер ся справа стає на близш у чергу, і бажаючи прислужитись з свого боку її розвязанню, я позволю собі коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлялись на цій нараді, подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і де які додаткові гадки, які прийшли мені на мисль пізнійше.

Перед усім зазначу, що всі присутні піддержали ту гадку, що "казьонний" герб Київа – архистратиг (герб Київського воєводства за польських часів, і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно. З державних гербів України найблизший нам часом і традицією герб Гетьманщини – козак з мушкетом, і де хто висловлявсь, за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб нової України.

Але я й иньші, крім мене, були тої гадки, що цьому гербові належить дати перше й найважнійше місце між старими, традиційними символами української державности, але на знак нової України він не годиться. Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблєма (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого. Як найпростійше можна булоб узяти за знак нової України золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народня Республіка) на синім тлі – на взірець герба французької республіки R. F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі се против правил геральдики. В такім разі, я проєктував би як символ творчої мирної праці в новій Україні, її цівілізаційних завдань – золотий плуг на синім тлі, з тим, щоб сей знак нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України[1].

Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-володимирського королівства – (див. Ілюстр. іст. с. 129), і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Київа й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського льва, в його старій формі як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На вершку сього гербового щита, коли-б хотіти його чимсь вінчати, можна-б поставити одну емблєму старих наших недовершених мрій – з печатки "великого князівства Руського", утвореного гадяцькою унією 1657 р. Се голуб з оливною віткою, вістник національного замирення й спокою (ілюстр. іст. с. 332). Оливним галузем можно-б і окружити сей щит, замість якої небудь арматури – так як се має герб

[1] Згадаю, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів.

Португалії. А коли-б хотіти натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких небудь иньших фігур я-б рад бачити символи трудящого народу, напр. жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого гербу бачити як найбільш підчеркнений, культурний, творящий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Ці гадки позволяю собі подати під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

НОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ*

23(10).12.1917 р.

Як я вже згадував в давнішій своїй статті, говорячи про приготований для Українських Установчих Зборів проєкт конституції Української Народньої Республіки, проєкт цей має на увазі також і новий поділ України: замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а меньші від губерній. Ці землі мали б служити округами при виборах до Українських Всенародніх Зборів (сойму), до них мала б бути приспособлена адміністративна й судова сіть, а головно в їх рамках розвивалось би те широке громадське самоврядуваннє, котре має на оці проєкт нашої констітуції, будуючи нову Україну на основах децентралізації й полишаючи центральній виконавчій владі (кабінетові міністрів) тільки "справи, які зістаються по за межами діяльности установ місцевої й національної самоуправи, або дотикають цілої республіки".

Ні теперішні уїзди ні губернії не придатні для сього. Уїзд це замала одиниця, на те, щоб в її рямцях можна було розвинути й організувати широку самодіяльність громадянства в усіх сферах культурного, економичного й громадського життя, щоб ця самоуправа могла всестороннє обслугувати людність, звертаючись тільки в ріжних надзвичайних і небогатьох справах до помочі центральних установ. Губернія знов це – крім того, що звичайно зовсім механічний і припадковий зліпок ріжних, нічим сливе не звязаних між собою теріторій, ще й зліпок занадто великий, який не може об'єднатись органічно як самоуправна одиниця й фактично розпадається на кілька частин окремих, тільки неорганізованих і позбавлених спільних органів. Треба отже намацати й відокремити ці райони, а тоді й

* *Народна воля*, 23(10).12.1917 р.

губернії й уїзди тратять всяку причину свого істнування – їх уже не потреба, і було б даремною тратою коштів утримувати ще й губернські та повітові установи.

На підставі всякого рода даних за порадою специялістів, отце й вироблено проєкт такого поділу. За підставу взято число людности: приблизно 800-900 тисяч по переписі 1897 року, себто міліон з лишком по теперішньому. Такий округ з людністю поверх міліона при добрій організації може наладити у себе добре і справу санітарну, і дорогову, і сільсько-хозяйську земельну, промислову, й культурну. В своїм центрі він буде спроможен організувати і повний круг середніх шкіл ріжних типів, і якусь вищу школу, добрий музей, і порядний театр все те, що звичайне повітове місто своїми засобами зробити не спроможне. До всенароднїх зборів (сойму) України такий округ посилатиме не меньше десяти депутатів, так що при виборах можливе партийне групованнє й пропорціональні вибори. А з другого боку це округ на стільки невеликий, що всі части його будуть почувати себе тісно звязаними, всі між собою і з своїм центром всі громадські політичні й культурні сили будуть тут на виду і на рахунку; все громадське будівництво йтиме при живій участи й контролі громадянства.

А власне це те, в чім лежить будуччина України: розбудження всіх громадських сил, притягнення їх на громадську службу і власно воно можливе тільки при широкім розвитку децентралізації й сильнім напруженню самоуправного будівництва в невеликих округах перейнятих горячим привязанням до своєї землиці, до свого місцевого центра, до його культурних здобутків, – осягнених не виторгованими з центра асігновками, не присланими з міністерства урядовцями, а здобутих своїми засобами, організованими, вирощеними місцевими ж людьми, або громадськими вибранцями. Нехай одна земля хвалиться своєю електротехнікою, друга своїми досвідними полями й сільсько-господарськими лабораторіями, третя своєю педагогичною академією чи взірцевими виховними інституціями, четверта музеями народнього мистецтва чи художніми школами. Нехай розів'ється той благородний місцевий патріотизм, та конкуренція дрібних центрів і громад, в котрій виросла безсмертна культура старої Греції, або італійського відродження. Децентралізація невеликих, тісно концентрованих земель має дати форми й рамці для такого громадського розвитку.

Перше діло тут вірно намітити центри і ті осередки, що гуртуватимуться навколо них: розмежувати їх окраїни, періферії можна буде й пізнійше, коли обставини покажуть, що тій волости або громаді зручнійше належати не до того, а до сього центру. При сім розмежованню головну ролю мусять грати звязки економичні й культурні, а особливо шляхи (получення, комунікація). Хоч назви сим землям даються історичні, але держатися старих рубежів, коли їх заступили нові, реальніші звязки, ніяк не можна. Але треба сказати, що старі

групования, що живуть під сими старими, здавалось би – давно пережитими назвами, часто показуються далеко більш живучими, ніж би хто небудь міг думати. Се й зрозуміло, коли ці групования складались не капрізом дипломатів чи урядовців, а виростали з умов географичних, природних – ці не зміняються так легко.

Як побачить читач нижче, до поділу взято приблизно ту теріторію, на якій переводяться вибори до Українських Установчих Зборів; свобідна воля людности рішить потім приєднання чи вилучення иньших сумежних країн. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту і иньших земель. Три головнійші міста України вилучаються в осібні округи з невеликими пригородніми теріторіями. До иньших великих міст теж примежовуються сорозмірно невеликі теріторії. Де вичисляються повіти без застережень, розуміються або цілі повіти, або переважна частина повіту, не рахуючи невеликих відтінків, що примежовуються для заокруглення до иньшої, сусідньої землі, і звичайно згадуються при ній, коли ці прирізки трохи значнійші. По сих поясненнях перечисляю ці проєктовані землі: з початку дається назва кожної, потім вичисляються повіти, що до неї входять, а в кінці її центр.

1. Київ з околицею до Ірпеня і Стугни і за Дніпром приблизно на 20 верст.

2. Деревська земля: Радомисльський і Овруцький пов., Київський без полудневої частини, півн. частина Ровен., сюди може відійде й сусідня частина Мозирського – коли на те буде бажання людности. Центр. – Іскорость, тепер важний зелізничний узел.

3. Волинь: Володимирський, Ковельський, Луцький, част. Дубенського. – Луцьк.

4. Погорини: Ровенський, Острозький, Заславський, Кремінецький, південн. частина Дубенського, зах. ч. Староконстантинівського. – Рівно.

5. Болохівська земля: Житомирський, Новоградволинський, част. Бердичівського, Литинського і Винницького. – Житомир.

6. Пороссє, Поляне, або "Русь": Васильківський, Сквирський, Таращанський, пол. част. Київського і схід Бердичівського. – Біла Церква.

7. Черкаси: Черкаський, Канівський, Чигиринський, част. Звенигородського. – Черкаси.

8. Побоже: Уманський, Гайсинський, частини Липовецького, Балтського й Єлисаветградського. – Умань.

9. Поділля: Камінецький, Проскурівський, Ушицький, Лятичівський, більша част. Могилівського і Староконстантинівського. – Камінець.

10. Брацлавщина: Винницький, Брацлавський, частини Літинського, Липовецького, Могилівського і Ямпільського. – Винниця.

11. Подністров'є або Побережже: Ольгопільський, Тераспольський, частини Ямпільського, Балтського і Ананівського. – Балта.

12. Поморє: Одеський (крім захід. частини), частини Ананівського, Єлисаветського і Херсонського пов. – Миколаїв.

13. Одеса з територією до Дністрового лиману.

14. Низ: більша частина Єлисаветського, Александрійський і част. Верхнедніпровського. – Єлисавет.

15. Січа: Катеринославський, частини Верхнедніпровського й Херсонського і прибережна полоса Новомосковського й Александрівського. – Катеринослав.

16. Запорожжя: Мелітопольський, і Бердянський. – Бердянськ.

17. Нове Запорожжя: Херсонський пов. (без зах. і схід.-півн. частини) і Дніпровський. – Херсон.

18. Азовська земля: Маріупольський, Павлоградський і Александрівський пов., без захід. і півн. част. – Маріуполь.

19. Половецька земля: Старобільський, Славяносербський і Бахмутський. – Бахмут.

20. Донеччина: Зміївський, Ізюмський, Вовчанський, Купянський, частини Корочанського й Білгородського. – Славянськ.

21. Подонь: Новоосколський, Барючський, Острогожський, Богучарський, частини Корочанського й Старобільського.

22. Сіверщина: Мглинський, Суражський, Новозибківський, Стародубський, Новгородсіверський. – Стародуб.

23. Чернигівщина: Чернігівський, Городнянський, Остерський, Сосницький, частини Козелецького, Ніжинського і Борзенського (до зелізниці прибл.). – Чернигів.

24. Переяславщина: Переяславський, Прилуцький, Пирятинський, частини Козелецького, Ніжинського, Борзенського і Золотоношського. – Прилуки.

25. Посемє: Кролевецький, Глухівський, Конотопський, Путивльський, може й част. Рильського. – Конотоп.

26. Посульє: Роменський, Лохвицький, Гадяцький, частини Лубенського й Миргородського. – Ромен.

27. Полтавщина: Зіньківський, Полтавський, Констянтиноградський, частини Миргородського і Хорольського, Валківського, Ахтирського й Богодухівського. – Полтава.

28. Самара: Кремінчуцький, Кобеляцький, Новомосковський, част. Золотоношського і Хорольського. – Кремінчук.

29. Слобідщина: Сумський, Лебединський, більші частини Ахтирського й Богодухівського, Суджанський і Грайворонський**. – Суми.

30. Харьків з повітом і частинами Валківського й Білгородського.

Отакий проєкт. Бажане, щоб люде обізнані з місцевими відносинами зробили тепер же свої замітки до сього поділу, коли помітять в

** Друкарська помилка – має бути “Гайворонський”.

нім які небудь недогоди. Але, як сказано вище, се важно вказати тільки що до основних осередків тих проєктованих земель, але помічення над тим, куди зручнійше прилучити яку небудь по середню частину того чи иньшого повіту, можна лишити на потім. Замітки треба посилати на адресу: Укр. Центральна Рада, в справі поділу України.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ВЕЛИКЕ РІЗДВО*

25.12.1917 р.

Різдвяні статті прийнято писати в радісних, тріумфальних, або тихомирних тонах, справляти свято миру, надії, згоди. Писав колись і я такі, а сим разом не можу настроїтись на сі тони. Не можу писати про радість, про згоду, про мир, не можу кликати ні на хвилю до них, коли треба накликати до крайнього напруження всіх сил, пильної чуйности й уваги.

Ми стали на межі обітованої землі українського визволення, української державности, задоволення одвічних мрій трудящого українського народу. Ми заткнули на сій межі наш побідний прапор – наш третій універсал – мабуть найважнійший акт, який коли небудь з'являвсь на нашій землі. Але ми ще тільки на межі! Ми не ввійшли ще до сеї обітованої землі, котру віщували нам наші пророки, до котрої вели нас наші вожді, тим меньше – ми не опанували її!

Нам судилось побачити її на-віч, наші серця огортає трівога, що ми можемо упустити се близьке щастя нашої країни, що від границь сеї сподіваної землі нас відіб'ють, нас відкинуть назад на довгу нову блуканину в пустині. І замість радісних різдвяних пісень, замість співів миру і благоволення, нам хочеться на се Різдво кликнути бойовим, сторожким кличем, словами старого псалма, до всіх вірних синів нашого народу й нашої землі: "Не задрімаймо й не заснім, доки не забезпечимо й не закріпимо здобутого. Відложім на будуще святкування, спочинок і втіхи. Тепер коли ворог стоїть на всіх границях наших, коли в середині краю шириться самоволя і розрух і отруйним потоком шириться большовицькі брехні і наклепи, не час на спочинок, не час на святкування!"

Мені пригадується Різдво, святковане українським народом по побідах 1648 р. Воно було світле і радісне, але радість ся була не трівка! За нею прийшли зборівські розчарования, берестецький погром,

* *Народна воля*, 06.01.1918 р. (24.12.1917 р.).

переяславська угода, велика руїна нашої України. Нехай минують сим разом нас такі страшні розчарування.

Краще будьмо сим разом занадто, ніж замало, пильні, розважні й чуйні! Лишім радість і свята на пізнійше, а нині не зійдім і на мить з тих чат, на котрих кожного з нас поставила велика нинішня хвиля, і борімся тою зброєю, яку кому вложила вона, неустанно і неослабно до повного забезпечення долі нашого краю, нашого народу, його відновленої Народньої Республіки!

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ПРО МОНЕТНУ УКРАЇНСЬКУ ОДИНИЦЮ*

31.12.1917 р.

Ухвалюючи випуск українських грошей для першого початку, в "карбованцях", рівних російським рублям, з огляду на призвичаєння людности, Центральна Рада заразом приймаючи поділ українського карбованця на 200 шагів, тим самим в принціпі вже прийняла перехід до меньшої монетної одиниці – півкарбованця, зложеного з ста шагів, відповідно до того, як звичайно діляться нові монетні одиниці, – на сто частей. Справді, російський рубель був занадто великою одиницею, і мова про потребу його заміни меньшою підіймалась нераз в давнійших роках, тільки не дійшла, свого здійснення. І коли ми хочемо, щоб наш карбованець не злетів сам собою до якоїсь меньшої одиниці, то між иньшим і цю операцію варто зробити тепер же. Це те ж, що кільканадцять літ тому зробило з своєю монетною сістемою австрійське правительство, прийнявши замісць давнійшого гульдена за одиницю півгульден, названий "короною" і розділений на сто нових частей, названих геллерами, або по українськи сотиками.

Як же назвати нашу нову українську одиницю? У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система – це рахунок на "гривни", і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натуральним буде вернутись до цеї старої назви, приложивши і до нової монетної одиниці – півкарбованця.

Коли кому небудь це здасться ненаручним – з огляду на російський "гривенник", то я не вважав би це аргументом. Богато наших старих державних термінів, попавши в московський обиход, вернулись потім на Україну в зміненім значінню, але я не вважав би це

* *Народна воля*, 13.01.1918 р. (31.12.1917 р.).

за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе чи в їх історичнім чи дещо зміненім значінню. А наша стара гривня за свою тисячилітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, привертаючи до її старої почесної ролі – монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця.

Зпочатку гривнею, чи гривною звався фунт срібла: це була мінова одиниця. Коли вона в сім значінню мінової одиниці утвердилась, так що набрала значіння одиниці монетної, почала її вага зменьшуватись: "гривна срібла" важила вже тільки півфунта, далі чверть фунта; металічна вартість ставала все більш конвенціональною, условною, явились такі терміни, навіть неясні нам, що до своєї реальної вартости, як "гривна кун", "гривна нових кун", – курс гривни падав все більше. Війшовши в систему рубльову, "гривенник" став частиною рубля, що початково був частиною (половиною) гривни, і нарешті дійшов до такого упадку, що "гривня" значила три копійки сріблом. Отже ми пропонуємо тепер її з такого гіркого пониження освободити, піднести її вартість до півкарбованця сріблом, що відповідало б приблизно англійському шілінгові й германській марці (що до річи, й історично відповідає нашій старій гривні, теж значившій колись півфунта срібла, як одиницю ваг обміну) й знову зробити гривню одиницею нашої нової монетної системи.

На мою гадку, се було б найзручніше, якби наш український уряд міг випустити гривню в виді срібної монетки, рівної ста шагам, і потім (чи разом з тим) став випускати кредитові білети в 5, 10, 20, 100, 1000 гривень, а також дрібну розмінну металічну монету в півгривню, 20, 10, 5 шагів, ну і – для годиться – також і оден шаг, хоч він, очевидно, ніякого значіння в торгу мати не може. Для мене, з погляду оживлення старих традицій, мало б певну вартість відновлення старого рахунку "на срібло". ("Дав би тисячу срібла", себто тисячу гривень – сей рахунок наших старовинних часів живе і тепер в Галичині, тільки що "срібло" означає гульден)[1]. А з становища чисто реального поява металічної монети в гривнях (окрім срібної гривні може й золотого десяти- і двадцяти- гривенника, приблизно рівного англійському фунтови) дослужила-б вихідним моментом для уставлення курсу наших грошей. Розуміється, сей курс може бути уставлений і підтриманий й иншими способами, незалежно від випуску металічних грошей, але певне психольогічне значіння він би теж мав.

[1] Сим, розуміється, не рішається, яка буде наша валюта, срібна, чи золота.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДЕЗЕРТИРАМ УКРАЇНСТВА*

Кождий нарід, коли він жиє і розвиваєть ся, мусить мати ворогів. Має він ворогів внішних, має також і внутрішних. Внутрішних ворогів нарід називає виродними синами, зрадниками, запроданцями, ренеґатами і т. п. Кождий жиючий нарід має зрадників, тому й не диво, що має їх також і нарід український.

Тих зрадників ми красще назвім дезертирами українства.

Кажуть, що підчас бою, підчас руху військової лави нема нічого небезпечнійшого, як малодушна утеча. Втікач засуджує себе на неминучу смерть під навалою лави, – згине потоптаний, здавлений своїми, втікаючи від смерти від чужих.

Дезертирам українства, розумієть ся, не грозить ніяка фізична небезпека, але морального виходу їм нема. Позаду передового ланцуха тягнуть ся збиті лави ріжного рода, які скорше, чи пізнійше завернуть утікача і змусять його йти з ними знова наперед в духовім поході, здобувати позиції національного розвою, національного житя.

Утеча є не лише соромна, ганебна і малодушна. Вона є пуста, безплодна і даремна.

Від себе не втічеш! Одиниці можуть відбити ся від народної роботи, від національного обовязку і від завдань, підготованих цілим попереднім житєм народу. Але суспільність, громадянство від них не втіче! І ті, що оставлять живу народну роботу і втікнуть від неї – чи то одиницями чи цілими партіями – ті будуть сьвідками-глядачами до кінця свого житя, як дальше бореть ся громада їх бувших товаришів, ослаблена їх утечею, їх дезертирством. Вони будуть бачити, які невдачі терплять борці, які вони здобувають побіди без них – без дезертирів, утікачів, зрадників.

Скільки дезертирств перебув український нарід в тисячолітнім поході свого історичного житя! І кождий раз, ослаблений таким дезертирством наче великим упущенєм крови, народний організм знову повертав до себе і дальше ставав до боротьби за своє істнованє, своє житє, за свій розвій. Тепер, в теперішній стадії українського житя, щоб якенебудь дезертирство (хоч би яке велике) могло його убити, довести до повного знищеня, про се не можна й думати! Без шкоди народному житю, розумієть ся, не обійдеть ся. Кожде дезертирство шкодить йому; чим більше дезертирство, тим більша шкода.

---

* Джерело передруку: *Свобода*, 1917, 10 квітня, стор.2.

Се однак не означає цілковитої заглади народу. Нехай дезертири памятають, що хоч і ослаблена через такі дальші упущеня крови, хоч скалічена, українська нація таки буде жити. Полишена й опущена тими дезертирами, "синами-виродками", – як назвав 300 літ тому в своїм гіркім "Плачу" Мел. Смотрицький тодїшне поколїнє дезертирів, що кидали українську націю, злакомивши ся на вигоди польського житя – таки дальше житиме.

І навіть в найгіршім случаю, в случаю бідного, здеґенерованого, пережитого потомка великого, славного і благородного роду, – при сім біднім пережитку української народности останеть ся всьо, що колись мав, має і матиме український нарід. Його власностию лишить ся весь український національний інвентар, його мова і література, всї засоби артистичні, весь доробок народної творчости; лишить ся вся українська минувшість, вся традиція. Лишить ся при народі память про широкі розмахи народного житя, про чесні невдачі і благородні побіди на полї боротьби за людське право, за свободу і поступ. Лишать ся в памяти страждання і болї найлїпших синів українського народу і їх триюмфи на безкровній аренї людського духа.

А тим, що оставили свій нарід, утїкши на легкий хлїб ворогів українського народу – не буде части в тім нїякої. І коли не помандрували вони від нас, не впросили ся до чужої хати, а остали ся таки на Україні, між українським народом, – зістануть ся вони на віки людьми без народности, без вітчини, без всього того, що дає чоловікови національний елемент, національне житє. Нації не можна зліквідувати, як ліквідуєть ся торговельну спілку.

Дезертири підуть собі, а народність лишить ся дальше і без них. І будьмо певними, що не пошкодить се народности, але більше пошкодить се дезертирство самим дезертирам.

УКРАЇНСЬКА МАНІФЕСТАЦІЯ В КИЇВІ[1]

План походу.

Не вважаючи на те, що велика загальна маніфестація 16 лютого[2], це велике свято волі, випало дуже урочисто і велично, і що українці здивували всіх добрим ладом і великою масою народу, який приєднався до української лави походу – все ж таки було рішено на Українській Центральній Раді спорядити своє українське свято. День святочний – отже нікого од станків і служби одривати не будуть, а магазини й так не закриті. А підрахувати свої сили, побачити й показати свою масу в Київі неодмінно треба було, тому й вибрали комісію, котра уложила план походу.

На збірних пунктах в ріжних частинах міста повинні були з самого ранку збіратись військові ватаги, школи, робітники, ученики, громадяне, студенти...В певну годину кожна група мала рушити до Володимирського собору, там розташуватись, а звідти, після панахиди по Шевченкові, піти в певнім порядкові по Фундукліївській вулиці, по Хрещатику, Трьохсвятительській на Софійську площу до пам'ятника Богданові Хмельницькому.

Готовий і добрий план урятував справу, бо ніхто не міг і в думці собі покласти, щоб могло на українське свято зійтись скільки людей, як це було 19 марта, – ясного, погожого, першого весняного дня в цім році в Київі.

Чужі люде дивувалися:

– Скільки їх, і який надзвичайний порядок! Який ладний похід!

– Як гарно!

– Якесь радісне, миле і разом з тим величне свято!..

Рух до Собору.

З далеких кутків і з ріжних країв Київа посунули величенькі окремі валки маніфестантів.

Солдати з синьо жовтими прапорами під музику проходять

---

[1] Текст цієї статті подано повністю, за виключенням невеликого фрагменту з переліком гасел на українських прапорах. Орфографія, пунктуація, виділення жирним шрифтом чи курсивом, збільшений шрифт текстів промов М. Грушевського подано за оригіналом. Передруковано з газети *Нова Рада*, 1917, 25 березня (№1), стор.2-3.

[2] В тексті помилка, мова йде про 16 березня.

повз губернаторський будинок, – але що ж тут дивного, коли їх веде полковник, – спокійно, упевнено оглядає своє українське військо. І старе російське слово *"дозволено"* з його саме російським відтінком уже з самого ранку зникає з пам'яти. Бо тільки весело і гарно жити на світі, коли таке хороше сонце–золото на блакиті, – коли так тепло в повітрі й тихо, а люде всі веселі й бадьорі, уквітчані жовто-синіми квітами, биндами, прапорами.

– Арсенал іде! – це велика валка робітників з арсеналу з якоюсь простенькою піснею, з силою жовто-синіх плям над головами й на грудях – проходить коло двору бувшої цариці.

І так вони побудили все місто з самісенького ранку – піснями, музикою, бравим маршем, та тим прекрасним сполученням кольорів.

З 10-ої години коло Володимирського собору вже величезні маси маніфестантів: ось школяри, салдати, а коло них рушниці "в козлах", дівчата, робітники, студенти, інтелігенція, – і все те під знаком синьо-жовтого кольору: прапори розетки на одежі, бинди. Салдати дуже старанно тримають свої коругви; старший повільно і поважно одводить бинду, що звісилась над портретом Шевченка, щось скаже товаришові наставляючи, знов стане на місце. І знов йому клопіт: напис не добре видно – треба корогву трохи нахилити...

На площу виходить духовенство, і починається урочиста панахида по Шевченкові. Служать "соборно" священники – українці на чолі з преосвященим Дмитром. Отець П. Погорілко виступає з проповіддю до народа, говорить рідним словом про великий час, про ясну будучину нашого народу і кличе згадать ясної пам'яти Тараса Шевченка...

Це перше Шевченкове свято, не сумне свято...

Похід.

Од Володимирського собору маніфестанти рушили по Фундукліївській вулиці. З низу, з Хрещатика видно було перші лави походу. Невидна, небувала в Київі картина: видно, як з гори спускається колона за колоною сила людей, в рівних рядах, маячать синьо-жовті прапори, блищать струменти оркестрів, а по боках шпалєри киян, де теж виблискують синьо-жовті бантики.

Перші військові части рівно о 12 годині підходять до Думи. На балкон виходять члени Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій, щоби привітати маніфестантів і потім провадити звичайне засідання. Але засідати в той день не прийшлось.

На чолі маніфестації – невелика група в червоних жупанах на конях. Це український театр: сама мирна і колись в найтяжчі часи найбільше показна сторона нашого національного руху. Попереду М.Садовський: суворий і рішучий –легко вправляється з горячим конем. До нього перші оплески з балкона і перше "ура!" юрби. А за

ним уже безконечні ряди процесій з громом музики, з співами, криками "Слава!", процесій, що проходили перед Думою 3 ½ години. На балконі серед членів Виконавчого Комітету головний начальник Київської Воєної Округи ген. Ходорович віддає честь кожній групі маніфестантів.

Полковник Глинський проїздить перед балконом і стає перед дверима Думи, пропускаючи потім всіх маніфестантів, стежучи за порядком.

Кожна група має свій прапор з написом. Прапори з ріжного матеріялу, єсть шовкові, оксамитові, з портретами і цілими картинами. З балкону гукають: "Слава українським воякам! – і юрба вже гремить "ура" "слава".

– Слава українським робітникам!

– Слава нашим школярам!..

І т. д. – так витають кожну групу. Настрій росте й шириться на юрбу і досягає найбільшої сили коли після рядів війська та робітників і інтелігенції, проходить скромна валка, на чолі якої проф. Михайло Грушевський. Він тільки що повернувся з заслання, де був більше двох років, весь посивів – побілів... І з балкону дають знак спинитись, бо тут уже одним словом "Слава" настрій не задовольниться.

Барон Ф.Р. Штейнгель, дуже зхвильований, говорить юрбі, що тут іде разом з иншими кращий син українського народу, що він проводирь українського народу, він постраждав, він виніс великі труди на своїх плечах – **Михайло Грушевський!**

– Слава йому!

М. Грушевський робить знак рукою, знов тихо, і несуться в юрбу слова високого духовного підняття. А коли доходить промовець до згадки про Шевченка, портрет якого на прапорові, настає історична хвилина: промовець велить *присягнути* перед образом Великого Генія України! Юрба побожно з свідомістю великої одповідальности слухає різкі короткі фрази:

"Народові Українському визволеному, на Вільній Українській Землі привіт і поклін!

Товариші, братья, Українці! Впали з нас кайдани, наложені царською деспотією, ми можемо наново піднести прапор наших великих предків. Сімдесят літ тому тут у Києві найкращі сини нашого народу – Шевченко, Костомарів, Куліш і инші – постановили добиватися визволення України з московської кормиги, перетворення її в свобідну республіку, зв'язану федеративним звязком з иншими словенськими народами. Лютими карами, в'язницею, засланнями, заборонами відповіло на се московське правительство. Під тяжкими заборонами тримало воно навіть наше слово. Тільки тепер впали всі обмеження, заведені ним. Україна вступає, як свобідний член в свобідну спілку народів Російської Федеративної Республіки. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полекші від тої

неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити о собі, будувати нашу вільну, автономну Україну. Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущаго Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю велику хвилю всі як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономної вільної України.

Присягайте, браття, перед лицем народу нашого постояти за неї вірно і щиро. Аминь!"

Всі гукають:

"Присягаємо, присягаємо!"...

Знов з балкона Думи чути голос про Михайла Грушевського. І.М. Стешенко говорить про тих, що страждали і гинули за волю народа, а народ не знав часом і небачив. Одного з тих борців ми бачимо зараз. Це – Михайло Грушевський.

Представник євреїв І.О. Фрумин палко витає в особі М. Грушевського представника, великого організатора і культурного та політичного борця того народу, котрий, як і еврейський, зазнав тяжкої долі, тяжких пут і кайданів.

Процесія рушає далі, але з юрби летять вигуки до балкону:

– Покажіть нам його!

– Покажіть нам Михайла Грушевського.

Двоє офіцерів підхоплюють Михайла Грушевського на руки і несуть аж на гору на балкон. Члени Військового Комітету разступаються і оплесками зустрічають славного українця. Перед Михайлом Грушевським величезна привітна юрба. Місто Київ витає його, як представника українського руху. Він робить знак рукою і промовляє **до Києва** привітне слово.

"Славному місту Києву, одвічній столиці Української Землі, її великому серцю, що разом з народом боліло його горем і раділо його радістю, що розливало кров енергії й хотіння по всьому його тілу – мій привіт!

Нове життя починається для нього. Злетіли з нього всі лихі хвороби, всі паразити, що обсіли його в часі упадку й неволі. Нехай іде воно знову в головах походу українського народу до долі і волі, нехай кермує воно ним в свідомости його великих завдань, нехай буде його головою, його мозком, – столичне місто вільної автономної України, нехай нинішнє велике свято свободи добрим початком тому!"

Михайла Грушевського просять ще трохи лишитись на балконі, щоб привітати військо.

І знову й знов проходять лави людей, їм же ність числа, спиняючись тільки на короткий час, щоб проспівати "Ще не вмерла Україна", "Заповіт" та инші.

Студенти під орудою О. Кошиця – величезна маса що заняла просторонь обох садків перед Думою – дружньо і в лад проспівали

"Ще не вмерла Україна". Співців так багато, що з прапорцями керують скілька дирижерів, оглядаючись на О. Кошиця. Потім – величній "Заповіт".

Всі скидають шапки.

Знов ідуть та ідуть салдати, та громадяне, та робочі. Веселі, одухотворені обличчя сяють радістью й вигукують "Слава!"

Перед Думою пройшли з прапорами.

М. Садовський з артистами на конях, офіцери і салдати гарнизону, воєнні школи прапорщиків, юнкери, фершальська школа, писарі штаба, писарі штаба кріпості, штаба артилерійського правління, интендантської, поранені вояки з госпиталів.

Написи на прапорах: "Хай живе вільна Україна", "Хай живе на Україні козацтво", "Душу, тіло ми положим за свою свободу", "Вільна Україна в Вільній Росії", "Автономія України", "Автономна Україна в Федеративній Росії", "Самостійна Україна з гетьманом на чолі", "Хай живе федеративна республіка".

З инших не-воєнних організацій проходили: робітники Арсеналу, робітники з заводу Гретера з оркестром, робітники инших заводів, та майстерень приватних і казенних, служащі управління залізних доріг, служба телеграфа, Південно-західної залізниці, чиновники почти й телеграфа, сотрудники Земського союза і союза Городів, плінні галичане – дві групи, діти галичане, – діти з українських приютів, Земського і Городського Союзів, гімназисти, учениці середніх шкіл, студенти і курсистки, ученики професіональних шкіл, українські артисти зо своїм хором, техничне товариство, Комітет по збудуванню пам'ятника Т. Шевченкові, семинарія, представники кооперативів, українських книгарень, школи М.В. Лисенка, та инші, котрих і порахувати всіх неможна.

Написи на прапорах[3].

Всіх прапорів було по над 320, не лічучи червоних та инших кольорів, котрих було коло двох десятків.

Остання група маніфестантів співає "Заповіт". Це салдати, – вони старанно вивчили мелодію, хор в порівнянню з об'єднанним Кошиця – невеликий, але співають побожно дивлячись на гарно прибраний портрет Шевченка.

Коло Богдана

Як це море людей, тісно збитих на площі, приймало нові й нові людські хвилі в себе, не можна зрозуміти. І все-таки повна площа набивається людьми...

До голови процесії вийшло духовенство. Вдарили дзвони. З самого Софійського Собору, як у дні Богданової Слави, на зустріч

[3] Далі йде перелік написів на прапорах, які повторюють попередні.

маніфестантам йде привіт і радість.

Линуть в повітрі святі слова молитви за всіх, хто душу поклав за волю Отчизни, за мучеників України,

– за гетьмана Богдана...

– за Тараса...

По панахиді освячується корогва українського полку, а потім велике, перше може в історії, таке велике віче.

Од імени Центральної Ради промовляє Михайло Грушевський:

Товариші, браття!

Двісти сімдесятий рік настав від великого повстання Богдана, коли український народ піднявся здобивати собі потоптані права, будувати свою державу, своє народовластя. Лукаве московське правительство, котрому в опіку передало свою свободу українське громадянство з великим Гетьманом, приборкало вільний український народ і тільки тепер Він може вернутися до свобідної політичної роботи на своїй землі, до здійснення тих завдань, що присвічували нашим предкам з-перед 270 літ: утвердити українське народовластя і державне право України в спілці з иншими народами Східної Європи, в Федеративній Республіці Російській. Під сими прапорами автономної демократичної України в федерації Російській, прийшли ви сюди. Під сими стягами, однодушно і одностайно, всі верстви і круги українського народу ходім на велике діло – будувати волю і долю українського народу!

Слава вільній автономній Україні в федеративній Республіці Російській.

Виступали ще промовці від духовенства, від молоді, від українського війська, від селян організованих в кооперативах, від робітників, від великоросів і поляків.

Говорили тов. підпоручник М. Міхновський, М. Стасюк, С. Веселовський, тов. Єреміїв, Сабат і Бартошевич.

На привітання поляків (українською мовою) голова Центральної Ради проголосив:

"Полякам, що живуть на Україні і разом з нами хочуть вірно і щиро працювати для добра України, – наш братній привіт!"

Потім віче приймає таку резолюцію:

Резолюція

Ми, Українці, зібрані у Києві 19 березня на першім Українськім Святі Свободи, вітаємо відновленнє народовластя, знищеного царським деспотизмом і одностайне постановляємо:

– піддержувати Центральне Правительство, помогаючи йому всіма силами забезпечити новий свобідний лад від всяких ворожих заходів в твердім переконанню, що воно далі прикладатиме всі сили для укріплення свободи і демократизму;

– потвердити йому наші сподівання негайного скликання Уста-

новчих Зборів на основі загального, рівного, прямого і тайного вибору, котрі Збори мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

– зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно звязало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність її до всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало потребу широкої автономії Української Землі і поробило одразу всі заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам, з захованнєм прав національних меньшостей;

– в справі переведення цих постанов доручаємо Центральній Раді України порозумітися з Тимчасовим Правительством.

Українські лави й полки починають розходитись.

Ведуться збори на український Національний Фонд та школу. Діомид Куницький заявляє, що жертвує десять тисяч карб. на будинок української гімназії.

З піснями, з музикою маніфестанти розходяться по місту.

ЗБОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ[4]

Резолюції Ради 23 квітня ц.р.

Українська Центральна Рада, вислухавши повідомлення Комітету і Українських військових організацій постановляє:

Українська Центральна Рада з вдоволенням прийняла заяву Вищого Командування про формування першого українського полку, як принятте прінціпу українізації війська.

Стоючи на прінціпі українізації всього життя в Україні, і вважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня про формування з запасних тилових частей нових українських частей і про потребу вилучення українців військових в українські військові части.

Всіх товаришів українців військових Центральна Рада закликає аби в інтересах обезпечення волі і демократії і української свободи сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно згідно з роспов-сюдженням своїх військових властей.

А товаришів салдатів, що зібралися в Київі, закликає, аби по виділенню з них кадру для формування першого українського охоче-комунного полку поступили відповідно до цього заклику.

[4] Текст даної замітки подано повністю. Тут і в інших фрагментах орфографія та пунктуація подана за оригіналом. Джерело передруку: *Нова Рада*, 1917, 25 квітня (№ 22), стор.1.

Українська Центральна Рада має сформувати в своїм складі військову Раду, складену з виборних на майбутньому військовому з'їздові членів а також з членів Української Центральної Ради.

До того часу військовими справами має завідувати військова комісія при Центральній Раді, доповнена з складу київських організацій м. Київа.

5-го травня відбудеться в Києві з'їзд військових українців представників тилових, фронтових і фльотських частей, управлінь, та військових українських організацій. Підписали: Голова Української Центральної Ради М.Грушевський, Секретар Бойко.

Чергові Збори Ради. Комітет призначив чергові пленарні збори Центральної Ради на 7 мая. Програму подамо завтра.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД[5]

Перший день

В неділю 28 травня в театрі "Соловцов" відкрився рівно о 2-й годині дня Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд. На перший день приїхало коло 2000 делегатів, між якими чимало є сільських учителів.

З'їзд відкрив голова Організаційного Комітету Української Селянської Спілки М. Стасюк. Він в своїй промові нагадав, що підчас революції 1905 року також робилися заходи до скликання українського селянського з'їзду, який було призначено на січень 1906 року, але привідців того діла було поарештовано і з'їзд не відбувся. Далі п. Стасюк нагадує, як 270 років тому назад українське селянство зробило першу велику революцію і здобуло собі волю, але не вдержало її, бо не уміло організуватись. Тепер наше селянство показало, що воно уміє організуватись, і розуміє потребу організації.

Після промови Стасюка з'їзд обирає президіум з трох осіб по рекомендації Організаційного Комітету і одному від кожної української губернії. В президіум ввійшли: Винниченко, Христюк, Мартос, Руденко (Київщина), Любинський (Поділля), Захарчук (Волинь), Мшанецькій (Полтавщина), Осадчий (Чернигівщина) і Радомський (Катеринославщина). Від инших українських губерній члени президіума не були обрані першого дня з огляду на те, що багато делегатів з цих губерній ще в дорози.

Після обрання президіума за голову стає Христюк, який радить З'їздові обрати по 3 чоловіки від кожної губернії, в комісію, котра повинна перевірити посвідчення делегатів. З'їзд згоджується і постановляє обрати цю комісію після заслухання привітаннів. Далі З'їзд

[5] *Нова Рада*, 1917, 30 травня (№50), стор.1–2.

приймає з деякими змінами вироблений комітетом Української Селянської Спілки регламент і переходить до привітаннів.

Першим вітає З'їзд від имени Центральної Української Ради голова її проф. М. Грушевський, якого селяне зустрічають гучними оплесками і криками "Слава!". Проф. Грушевський каже в своїй промові, що Центральна Українська Рада надає цему з'їздові великої ваги, через те, що вважає селянство найбільшою силою української нації й думає, що в організації селянства лежить успіх тої праці, яку провадить Центральна Рада і метою якої є утворення автономії України в федеративній російській республіці. Центральна Рада, провадячи організаційну роботу української людности по всім краю, запрошує селянство об'єднуватись на місцях з иншими верствами українського громадянства і обіцяє подбати, щоб забезпечити в першу чергу інтереси селянства, а також висловлює надію, що селянство, мудро розваживши справу, разом з Центральною Радою і всіма організованими українськими силами буде йти до спільної мети.

– Нам нема чого журитися, що ми "мужицький народ", як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те, що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба "держати равненія по мужику", так би мовити. Отже треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хотять завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно.

Промову з'їзд покриває оплесками і обирає проф. Грушевського почесним головою з'їзду.

[...Далі висвітлюється подальший хід з'їзду, інші промови].

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД У КИЇВІ[6]

Перший день 28 травня

[....].

З привітанням од Центральної Української Ради виступає М. Грушевський.

Не встиг М. Грушевський вступити до промови, як весь театр загремів од оплесків, од вигуків "Слава". Всі, хто сидів встали і довго

---

[6] Для порівняння подаємо текст промови М. Грушевського на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді за газетою "Народна воля". (*Народна воля*, 1917, 12 (30) травня (№21), стор.1).

лунали оплески “Слава”.

“Я, яко голова Центральної Української Ради”, каже М. Грушевський, “прийшов, аби привітати з’їзд. Ви знаєте браття-селяне, що Центральна Українська Рада є тою організацією, яку обрано представниками всього українського народу, аби організувати цей народ для спільної боротьби за землю і волю, за національно-політичні права нашого народу. І Центральна Українська Рада, в склад якої входять і члени Селянської Спілки, піклується про економічний, національний, політичний добробут народу. Цей орган об’єднує всіх і голосно домагається забезпечення прав нашого народу, а ці права і економічні і політичні можно забезпечити Вам через переведення в життя національно-територіальної автономії України в федеративному союзі з иншими народами Росії. І Центральна Українська Рада домагаючись і обороняючи права ваші сподівається, що ви браття-селяни, зібравшись тут, винесете резолюції і постанови, якими згуртуєте весь народ і на місцях всими організованими силами будете переводити їх в життя на славу України”.

Гучні оплески покривають промову М. Грушевського і гремлять коло хвилини. М. Грушевського під гучні оплески обірають почесним головою з’їзду. Він займає місце в президіумові.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З’ЇЗД[7]

Шостий день, 2 червня

Рано 2 червня з’їзд зразу по відкриттю засідання починає до виборів Української Ради Селянських депутатів.

[...].

Під кінець виборів Ради, коли з’їзд мав уже приступити до виборів Тимчасового Центрального Комітета Української Селянської Спілки, на з’їзд заходить проф. М. Грушевський і від імени Центральної Української Ради запрошує з’їзд поспішити з виборами, щоб Рада селянських депутатів могла негайно бути на спільнім засіданні з Центральною Радою, де мають вирішуватись справи великої ваги, звязані з відповідью тимчасового правительства на домагання Центральної Ради. При цьому проф. М. Грушевський прочитує одержану від голови Української Національної Ради в Петрограді п. Стебницькому телеграму, де сповіщається, що правительство відмовилось видати акта про автономію України, призначити комисара на всю Україну і не хоче дозволити організувати українського війська більше, ніж дозволено досі.

З огляду на таке складне становище, треба ці справи обмір-

[7] *Нова Рада*, 1917, 4 червня (№55), стор.2.

кувати разом з представниками селян. Проф. Грушевський дякує селянам, що вони в своїй резолюції приєднались до домагань Центральної Ради та запрошує селянство підтримати Ц. Раду і на місцях. Ц.Р. не вимагає сліпого послуху, а закликає лише до спільної організованої праці. Український народ повинен бути озброєний організованністю і йти разом проти всякого нападу.

Свято революції ми відсвяткували і вступили тепер в самий небезпечний період революції, який загрожує великими розрухами та безладом. Отож треба нам готуватися, щоб поставити відповідний опір, дати належну одсіч всякому ворожому нападові. Проф. висловлює сподіванку, що ми здійснемо свої бажання і виконаємо свої обов'язки та доведем Україну до автономії, до кращої будуччини.

Кланяюсь вам, браття, і ще раз кажу, що вільна, автономна Україна, буде жити неодмінно! – закінчує проф. Грушевський свою промову, яку зібрання покриває оплесками та гучним "Слава!..

У КИЇВІ[8]

Від голови Центральної Ради проф. М. Грушевського.

№ 129 "К. Мысли" з 23 мая опубліковано приказ головного Начальника Київського Военного Округа полк. Оберучева, де крім иньших місць, які можуть викликати непорозуміння, є і слова що дотикають спеціяльно мене яко голову У.Ц.Ради, а саме ніби то я "дав згоду", "щоб до скінчення війни не було дальшого формовання українських військових частей".

Прочитавши се, я зараз-же звернувся до полк. Оберучева, вказуючи на те, що в сих словах міститься очевидне непорозуміння, бо я ніякої згоди на се не давав, і тепер сею дорогою мушу ствердити: Що про таку умову, поставлену военним міністром, аби до кінця війни не було формовання українських військових частей, не було мови, коли полк. Оберучев вернувшись з своєї подорожі з военним міністром мав розмову зо мною і Генеральним Військовим Комітетом в справі першого Українського полку. Ні я, ні Центральна Рада такої умови до відомости не приймали і згоди на неї не давали. Про сю умову довідалися ми тільки з приказу полк. Оберучева з 23 мая. Ніяких заяв котрі б чим небудь відхилялися від резолюцій Центральної Ради з 15 і 23 квітня і постанов першого Українського Військового З'їзду 5-8 травня, я ні перед полк. Оберучевим ні перед ким небудь иншим ніколи не давав, так що в наведених словах приказу мушу бачити неточність памяти.

Голова У.Ц. Ради *М. Грушевський.*

---

[8] *Нова рада*, 1917, 3 червня (№54), стор.3.

ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ З'ЇЗД У КИЄВІ[9]

6 день з'їзду, 2 червня.

В 9 ½ ранку 2 червня робота з'їзду роспочинається Головою Б. Мартосом. На порядку денному – вибори до Всеукраїнської Ради селянських депутатів, вибори до Центрального Комітету селянської спілки, просвітня і харчова справи. Після довгих дебатів з'їзд ухвалює, аби кожна губернія вибравши депутатів по повітах оголошувала це, а з'їзд розглянувши кандідатури затверджував.

Перед виборами прибуває на з'їзд проф. М. Грушевський і в позачерговій заяві каже: "Тільки що одержана телеграма з Петрограду до Центральної Ради. В телеграмі сповіщається що Російський Тимчасовий Уряд одмовив в задоволенні найпекучішої і найважливішої для Нашого народу справі... Уряд одмовився визнати за нами право на автономію, на самопорядкування. Відмовлено нам у формуванні війська. Відмовились признати комісара по справах України.

Ця оповістка є дуже важна, бо показує, що нам треба вирішувати, як ставитись до Тимчасового Уряду, коли він одмовив нам в найменьших наших вимогах. Тепер ясно, що Український народ тілько сам може вирішувати свою долю.

Покидаючи з'їзд, я маю надію, що Ви скоро скінчити вибори Ради Селянських депутатів і вкупі з Центральною Радою Ваші представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...

[Далі іде виклад подальшого ходу з'їзду].

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД[10]

Перший день. 5 червня.

Ранішнє засідання.

[...].

Зараз же по скінченню виборів президіума збори, без всякої поради з чийого б то не було боку, одноголосно обирають присутнього проф. М. Грушевського почесним головою з'їзду. Петлюра передає обовязки голови членові президіуму Гаврилюкові, який дає слово проф. Грушевському.

"Товариші, я прийшов від імени Центральної Української Ради

[9] *Народна воля*, 1917, 4 (17) червня (№26), стор.2.
[10] *Нова Рада*, 1917, 6 червня (№56), стор.2.

привітати тут представників озброєного українського народа, яких доля поставила на сторожі прав і волі та яким дала завдання здобути кращу будуччину своєму народові.

Ви знаєте, що недавно відбувся Перший Всеукраїнський Селянський З'їзд, на якому була обрана Рада Селянських Депутатів, котра ввійшла в склад Центральної Ради і працює разом з нею. Ви також оберете Раду Військових Депутатів, яка теж ввійде в склад Центральної Ради, а скоро буде з'їзд українських робітників і він певне обере Раду Робітницьких Депутатів. Таким чином в Центральній Раді будуть вповні представлені всі части українського народу і всі разом будуть працювати на добро нашого краю. Хвиля, товариші, надзвичайно важка, переломова. Насувається трівожний час, коли треба стати на сторожі волі, щоб не дати якій небудь ворожій силі видерти її або порушити. Центральна Рада має на меті забезпечити як український так і инші народи, що живуть на українській землі від анархії небезпеки та розрухів і для того звернулась до Тимчасового Правительства, щоб воно признало прінціп автономної України і тим дало Центральній Раді більшу певність і її праці. Але Тимчасове Правительство відмовило Центральній Раді в признанні її домагань, і тепер, коли більше нема на кого покладатися, – ми самі мусимо подбати, щоб українська земля пройшла щасливо через ці небезпечні хвилі та вийшла на шлях кращого, спокійного життя.

Я звертаюся до Вас, товариші, щоб ви спокійно, розважено поставились до тих справ, які нам треба тепер вирішити. Треба вам так само, як колись давно наші предки, одностайно, організовано боронити народні права, щоб не дати підповзти реакції і иншим ворогам та простягнути до тих прав свою хижу руку, порушити здобуту волю.

Закликаю вас до здійснення автономії України в федеративній Росії та утворення на Україні демократичного ладу, який забезпечить інтереси трудящого народу.

Слова промовця з'їзд покрив гучними оплесками.

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД[11]

Третій день, 7-го червня.

Вечірнє засідання.

[...].

М.Грушевський з тої причини, що його ще на передодні дехто з делегатів прохав пояснити, якої саме автономії та федерації ми хочемо, ще раз популярно викладає головні точки майбутньої автономії Укра-

[11] *Нова Рада*, 1917, 9 червня (№59), стор.2.

їни з свого особистого погляду[12].

[...].

ДРУГИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД[13]

П'ятий день. 9 червня.

Вечірнє засідання.

[...][14].

Проф. *М. Грушевський* пояснює, як складається представництво в Центральній Українській Раді та на яких підставах до неї має входити Рада Військових Депутатів, а також Ради Селянських і Робітницьких Депутатів.

Промовець також каже, що Центральна Рада в такім складі буде аж до тої пори, коли будуть скликані на підставі чотирьохчленної виборчої формули Українські Територіальні Збори. Проф. наостанку запрошує обирати до Ради Військових Депутатів тих українців-інтелігентів, яких тепер так багато в війську і які так потрібні тепер для культурно-національної праці на Україні.

[...].

ОГОЛОШЕННЯ УНІВЕРСАЛУ І УКРАЇНСЬКА МАНІФЕСТАЦІЯ[15]

12 червня.

12 червня в Києві в Троїцькому Народному Домі відбулося урочисте оголошення Універсалу Центральної Української Ради. На 4 год. до Народного Дому зібрались делегати Військового З'їзду, а також члени Центральної Ради, Генерального Комітету та президіума Військового З'їзду, які росташувались на сцені театру Народного Дому. Перед сценою стояли жовтоблакитні прапори.

З першою промовою виступив Гаврилюк, член президіума Військового З'їзду. "Ми в останнє зібрались тут, щоб попрощатись. На З'їзді всі ми чули зміст того акту великої ваги, який видала Центральна Рада. Може цей Універсал кого злякає, але ми знаємо, що його метою є

---

[12] Текст викладу газета не подає.

[13] *Нова Рада*, 1917, 11 червня (№61), стор.3.

[14] Засідання розпочинається розглядом питань про склад та структуру (відділи) Генерального Військового Комітету та виборами Ради Військових депутатів.

[15] *Нова Рада*, 1917, 14 червня (№63), стор.1.

внести спокій і організованість у всій державі, серед всіх народів Росії... Коли хто з нас поїде на село, то нехай розкаже там про все, що він тут бачив і чув, а головним чином нехай розкаже про Універсал, про цей перший крок на шляху здійснення національних ідеалів".

Проф. М. Грушевський, заявляючи, що він цей раз говорить не яко голова Центральної Ради, а яко приватна особа каже: "Як до братів і дітей своїх (бо багато людей в листах звуть мене батьком) говорю я до Вас. Передайте мій привіт українському війську і скажіть йому, що старий батько Грушевський душею з ним і що для нього в цю хвилю нема нікого дорожчого, ніж народ український. Деб я не був, я завше буду душею з ним і волю свого народу, чого б вона не вимагала від мене, виконаю".

В відповідь лунають оплески та вигуки "слава Грушевському".

С. Петлюра вітає збори від імени Генерального Комітету "Товариші! Вже справді минула та "срамотня година", про яку казав Т. Шевченко і настала прекрасна хвиля: оживає наша Ненька-Україна... Генеральний Комітет віддасть всі свої сили на те, щоб наші постанови справді ввійшли в життя. Ви ж помагайте нам в нашій праці. Не забувайте прекрасних історичних хвилин, які ми переживали на з'їзді. Не забувайте, що багато вас, дорослих людей, плакали, слухаючи Універсал. Цих сліз не треба ховати і встидатися. Нехай же живе український народ, нехай розцвітає його сила!"

Після промови Петлюри урочисто оголошується Універсал Центральної Ради, який всі вислуховують стоячи. По скінченню читання збори гучно витають цей акт.

Знов виступає з промовою М. Грушевський. Голова зборів запрошує присутних вислухати голову Центральної Ради стоячи, бо він буде говорити тепер яко офіціяльна особа.

"Збори селян, збори українських вояків, весь нарід український сказав своє слово і доручив Центральній Раді творити нове життя на Україні. Тепер ви почули слово, яке сказала Центральна Рада, виконуючи волю народних мас: "віднині самі будемо творити наше життя". Роз'їхавшись на місця ви скажете це слово всім. З тобою, український народе, Центральна Рада. Слово її сказане і не може воно лишитись порожним звуком, – воно повинно перетворитись в діло. Центральна Рада, кажучи це слово, вважає на вашу солідарність і організованість. Разом з вашим представництвом вона буде робити діло, яке повинен піддержувати весь народ, і в самий перед ви, озброєний народ".

"Піддержимо!" – дружно обзиваються збори і роблять промовцеві овацію.

Виступають ще раз з промовами Петлюра і Гаврилюк, а на останку з прощальним словом до українських вояків звертається знов М. Грушевський: "Ми вислухали ваше слово про те, що ви будете йти в згоді з Центральною Радою і Генеральним Комітетом. Ми певні, що так

і буде. І я дозволю собі сказати “Слава українському озброєному народові, слава українському війську!”

Після цього всі виходять з Народного Дому. Кожному делегатові дають видрукований Універсал Центральної Ради.

На Троїцькому майдані Комітет Центральної Ради і Генеральний Комітет приймають урочистий парад 1-го українського імени Богдана Хмельницького і 2-го українського запасного полків. Військо, проходячи перед Комітетами, салютує їм.

Поскінченню параду всі, разом з військом виходять на вулицю біля Народного Дому, строяться в порядку і рушають до гори по Вел.-Васильківській вулиці.

[...][16].

По скінченні молебня М. Ковалевський голосно та поважно читає Універсал Центральної Ради. По скінченню читання з тисяч грудей виривається “слава” і кілька хвилин з краю до краю хвилями перекотюється по майдані.

Коли трохи втихло, проф. М. Грушевський звернувся до присутніх з такими словами:

“Народе український! Громадяне української землі! Ви чули допіру слово Центральної Ради, котру ви поставили волею своєю тут, в Київі, для порядкування справами українськими. Віднині ми самі маємо дбати про себе, самі маємо будувати своє життя. Центральна Рада жадає від вас одностайности і послуху висловленій нею волі... Громадяне українські, ідіть до здійснення наших завданнів і працюйте на благо собі і иншим народам, які жиють на українській землі...

Українському народові слава!”

“Слава Центральній Раді! Слава голові Центральної Ради Грушевському”! відкликається громадянство.

Далі говорить С. Петлюра.

“Нехай звідціль пройде клич, що творитиме новий лад на нашій землі в цей час безладу і великого хаосу. Нехай тепер наша воля, наша думка здійсниться і нехай вона веде до кращого ладу на Україні і по всій Росії. Ми хочемо як брат з братом жити зо всіма народами Росії і разом з ними будувати новий державний лад.

Нехай жиє братерство народів!

Нехай жиє Україна!

В відповідь промовцеві лунає “слава”.

М. Ковалевський каже: “ В цей час велика більшість українського народу є озброєним в війську і ми певні, що цей народ ще з більшим завзяттям буде захищати Україну. Ядром організації українського народу завше було військо. Хай же жиє українське військо!”

Останнім промовляє Гаврилюк: ”Товариші-громадяне! Ми

[16] Далі описано шлях до Софійського майдану і молебень на майдані.

зібрались тут, що почати нову еру в українському життю. За часів царату ми не мали змоги вільно бачити жовто-блакитного прапора, так само, як росіяне не мали змоги бачити червоного прапора. Хай же тепер цей жовто-блакитний прапор буде для нас таким самим сімволом волі, як для инших народів червоний прапор... Ми кличемо всі народи Росії до волі, рівности, братерства.

Слава всім недержавним націям Росії!"

Ще раз по майдані лунає "слава".

Потім починають співати "Заповіт" і все громадянство знов, як і підчас "вічної памяти" стає на коліна".

Після "Заповіту" ще раз розлягається як грім: – "Слава Україні!"

"Вже воскресла Україна і слава і воля,– починають коло памятника, – вже нам браття українці усміхнулась доля" підхоплює весь майдан, і ціле людське море співає цього величного і бадьорого гімна, переробивши його, відповідно до моменту, з "Ще не вмерла Україна". Підчас співу проф. Грушевського підхоплюють на руки і починають гойдати, а потім підносять кільканадцять разів на руках повище людських голов. Так на руках і виносять професора з натовпу на вільне місце.

[...].

З'ЇЗД УКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИКІВ[17]

Перший день, 13 червня.

Ранішнє засідання.

Відкривається з'їзд в великій залі засідань Педагогичного Музею в 12 ½ дня промовою д. Яковлева, який вітає збори і запрошує обрати президіум.

До президіуму з'їзда обирають таких осіб: за голову М. Левитського, за товаришів голови д. д. Радченка та Гринчинського і за секретаря д. Масаченка.

Ю. Гаєвський запрошує збори обрати на почесного голову з'їзду присутного тут почесного члена "Українського Правничого Т-ва" проф. М. Грушевського. Збори одностайними оплесками виявляють свою згоду на це запрошення.

В першу чергу один з членів президіума прочитує Універсал Центральної Ради.

По скінченні читання, голова зборів М. Левитський говорить

[17] *Нова Рада*, 1917, 15 червня (№64), стор.2.

коротеньку промову, в якій вказує на значіння моменту та на потребу взяти діяльну участь в будівничій праці нового життя всім інтелігентним українським силам, а з'осібна українським праникам.

М. Грушевський вітає з'їзд від імені Центральної Ради і, відзначаючи в своїй промові значіння ролі українських правників в творенні нового ладу на Україні, вказує, що Центральна Рада покладає на українських правників великі сподівання. Особисто проф. дякує за відношення до нього і за приняття в свою сім'ю, вказуючи при цьому, що він дуже високо цінує честь цього обрання та що він правникам не зовсім чужий бо при своїй історичній праці йому приходилось чимало працювати також коло державного та цівільного права.

Ф. Крижановський вітає з'їзд від імені Центрального Кооперативного Комітета і Комітета Селянської Спілки.

Після привітань переходять до ділової частини засідання.

Першим по порядку денному стоїть доклад про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права.

Докладчиком по цьому питанню виступає проф. М. Грушевський. Докладчик зпочатку вказує, що український народ з давніх часів жив державним життям і хоч сама держава українська переходила з одної в другу частину української етнографичної території, то збільшуючи, то зменшуючи свій обсяг, а в новіщі часи і зовсім зникла, проте нитка державного життя ніколи не переривалась на Україні.

Далі професор докладніще спиняється на тому, що український народ ввійшов у звязок з Москвою, яко самостійний державний народ. Хоч поміж ученими і досі ще нема згоди про те, під яку формулу підвести акт злучення України з Московщиною, але не може бути ніякого сумніву, що тут був акт, який звязував дві самостійних держави. Докладчик доводить це твердження пунктами Переяславського договору, якими Україні забезпечувались права державности. Ці державні атрібути, які зазначено в Переяславськім договорі, ніколи не були скасовані ніяким правним актом і коли українці домагаються тепер федерації, то вони хотять тільки відновити своє державне право. Тут українці лише сповняють свій громадський обовязок і жадають відновлення того акту, котрого вони ніколи не зрікались.

Вся сума географічних, економічних та культурних обставин, в результаті котрих сформувалась українська нація, також наказують домагатися автономії України. Всі культурні традиції примушують український народ добиватись державної самостійности, національно-територіальної автономії.

Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так і инакше звязку України з рештою Росії, то треба, щоб звязок цей був утворений на федеративних підставах.

Всі гіркі здобутки спільного життя України з Московською

державою змушують нас говорити про вирішення нашої національної справи на прінціпі повної рівноправности зі всіма иншими народами Росії, в тім числі і з бувшим державним народом. Щоб не було ніяких сумнівів, що український народ хоче бути рівноправним, – ми заявляємо, що хочем бути народом державним на своїй території так само, як народ великоруський на своїй. З тими народами, які будуть працювати в згоді з нами, ми будемо жити по приятельські, але коли хтось буде робити ворожі заходи, що до нашої національної справи, то з тим ми без вагання будемо боротись. Права національних меншостей на Україні будуть забезпечені в тім самім обсягу, як і права українських меншостей в ріжних краях Росії, і Центральна Рада повинна мати право контролю над тим, чи не порушуються національні права українських меншостей по за межами України.

По скінченню доклада, професора довго вітають оплесками.

З приводу докладу бере слово *М. Левитський*, який з иншого боку освітлює необхідність федеративного устрою Росії та доводить конечну потребу не тільки культурно-національної, а й економічної автономії України.

Ю. Гаєвський розглядає акт злучення України з Москвою з чисто правничого погляду і доводить, що в праві державному, так само як і в праві цивільному, договір не губить своєї сили від того, що один з контрагентів порушує його.

Проф. Герасимович вітає з'їзд від імени Союзу Української Державности і зазначає, що Союз стоїть на тій самій платформі, яку зазначив в своїм докладі проф. Грушевський.

Ф. Крижановський освітлює державне право не з історичного погляду, як на його думку дивились попередні промовці, а з погляду економичного.

Ан. Касяненко теж розглядає справу державного життя України з економічного боку і полемізує на цьому пункті з самостійниками.

По скінченю дебатів вноситься проект резолюції, який разом з внесеними поправками передається президіумові для вироблення остаточної редакції.

[...].

Вечірнє засіданя.

Зпочатку засідання ставляться на голосування і ухвалюються одноголосно такі резолюції.

З приводу Універсала Центральної Ради

"Відкликаючись на інтереси моменту З'їзд заслухав Універсал Центральної Ради і ухвалив: визнаючи, що Універсал в противовагу безладдю кличе до організації життя народу в напрямку творчої будівничої роботи, з'їзд цілком приєднується до нього і висловлює переконання, що Універсал буде переведено в життя".

З приводу докладу М. Грушевського

"З'їзд вислухавши доклад проф. М. Грушевського про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права, ухвалює головні висновки його: признання прінціпу національно-територіальної автономії України, з державним характером України в майбутній федеративній республіці російській, з забезпеченням прав меншостей на Україні і українців по за межами України та з контролем над виконанням цих прав як на Україні, так і на всім просторі російської федерації".

[...Далі подано інші доповіді].

ЗАСІДАННЯ РАДИ ВІЙСЬКОВИХ ДЕПУТАТІВ[18]

3 липня в Педагогичному Музеї відбулось двоє засідань Ради Військових Депутатів. Засідання було скликано з того приводу, що рано до Центральної Ради надійшла подана у нас сьогодня телеграма від російських міністрів. Перше засідання відбулось при зачинених дверях, а друге – відкрите.

Це останнє засідання пройшло в самій урочистій обстановці, в присутности Генерального Секретаріату та голови Центральної Ради М. Грушевського.

Ще заздалегідь до відкриття засідання хори заповнюються публікою.

Засідання відкривається біля 2-ої години. Головою зборів Чопаівський.

Першим бере слово голова Генерального Секретаріату *В. Винниченко*.

Збори вітають його гарячими оплесками та викликами: "Нехай живе наш перший міністр!"

Коли овація затихає, Винниченко починає читати новий Універсал Центральної Ради, котрий тільки що був складений після одержання телеграми з Петрограду. Всі слухають Універсал стоячи. Після Універсалу Винниченко прочитує і телеграму російських міністрів.

По скінченню читання виступає *М. Грушевський*. "Ви вислухали заяву тимчасового правительства, в якій воно дає нашому Генеральному Секретаріатові компетенції верховного органу краєвої власти на Україні, при чому Центральна Рада, яка виділила з свого складу цей виконавчий орган, лишається органом законодавчим, –

[18] *Нова Рада*, 1917, 4 липня (№79), стор.2.

каже професор. Отже тепер ми переступили той поріг, за яким починається творення автономії України.

Маючи цей новий орган, ми, товариші, повинні коло нього з'єднати всі свої сили і всі свої прагнення йому підчинити. Ми маємо лише кілька день до того, коли тимчасове правительство офіціяльно оповістить свою постанову, і за ці дні нам треба підготуватися до переходу в правно-публичне життя.

Сподіваюся, що ви зі всеї сили будете працювати коло того, щоб з'єднати волю всеї України з волею Генерального Секретаріату".

По скінченні промови голова зборів просить членів обрати проф. М. Грушевського за почесного голову зібрання, на що збори виказують свою згоду одностайними оплесками.

[...][19].

Наостанку промовець[20] звертається до М. Грушевського і від імени Ради Військових Депутатів дякує йому за його довгу невсипущу тяжку працю коло відродження українського народу і висловлює думку, що теперішні радісні події є нагородою і потіхою за ті кривди та неприємности, які прийшлось терпіти професорові за свою працю від ворогів українського народу.

М. Грушевський підходить до промовця і, при громових оплесках та криках "слава" цілується з ним.

Відповідаючи на привітання Березняка проф. *М. Грушевський* каже: "Так, дорогі товариші, – ця хвилина, котру я переживаю тепер разом з вами, синами і браттями своїми, дає мені багато втіхи. Особливу втіху дає мені те, що я переживаю це разом з представниками озброєного українського народу. Нема нічогоріднішого моєму серцю, як ви, військовий народ, котрий переживає тепер саму тяжку добу, несе на собі найбільший тягар.

Ви найкраще розумієте, що значить дісціпліна, що значить єдність, і ви це діло єдности найдужче піднесете. Ви покажете приклад, як треба одностайно, організовано піддержувати свою справу. Ми передаємо Генеральному Секретаріатові всю роботу будування нового життя і ви повинні висловити йому своє повне довірря. Момент надзвичайно відповідальний, і тільки тоді коли іти одною лавою, ми досягнемо своєї мети.

Дайте ж повну поміч Генеральному Секретаріатові, цьому нашому національному тимчасовому правительству, нічого не ущерблюючи і нічого не шкодуючи".

Професорові роблять величезну овацію, підчас якої В. Винниченко підходить до нього і вони цілуються.

---

[19] Далі виступи В. Винниченка, С. Петлюри, голови Президії Ради Військових Депутатів Березняка.

[20] Березняк.

Наостанку збори в великім захваті співають "Заповіт" та "Ще не вмерла Україна", після чого гойдають на руках М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюру.

ТРЕТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД[21]

21 жовтня

Формування президіуму.

Засідання з'їзду відновилось коло 11 ½ ранку і зразу ж приступило було до формування президіуму, члени котрого обрані були напередодні ввечері, на фракційних засіданнях.

Найбільша фракція з'їзду – есери – зажадали мати в складі президіума 4 представників, на що збори згодились. Есдеки виставили 2 кандидатів, а решта фракцій по одному. Самостійники виставили зпочатку двох кандидатів, – від "Союзу Української Державности" і від групи самостійників-соціалістів, та есери запротестували проти цього і після недовгих балачок, голосуванням вирішено було дати самостійникам тільки одно місце в призидіумові.

Отже президіум сформовано було в такому складі: соціалісти-революціонери – *Лебединець, Шаулко, Блонський* і *Чернець;* соціалъ-демократи – *Скнар* і *Табурянський*; самостійник – *Макаренко*; поза-партійний – *Лорченко* та націоналъ-революціонер – *Коваленко*.

Головою з'їзду обрано Лебединця.

[...].

Перерва.

Після сформування президіуму зроблено було невелику перерву, підчас якої президіум з'їзду мав окрему нараду.

На початку перерви прибув на з'їзд голова Центральної Ради проф. М. Грушевський, котрого делегати бучно привітали оплесками та покликами "слава", як тільки він з'явився в цирку. Овація трівала кілька хвилин, після чого М. Грушевський заняв місце в одній з лож, призначених для почесних гостей.

Промова М. Грушевського.

Коли президіум заняв свої місця і засідання знов відновилось, то почались привітання.

Перше слово дано проф. Грушевському.

М. Грушевський, зустрінутий знову бурхливою овацією, при-

---

[21] *Нова Рада*, 1917, 22 жовтня (№169), стор.2.

вітав з'їзд іменем Центральної Ради і дякував делегатам від імени всеї України за ті труди, які понесло українське вояцтво в обороні новоздобутої волі. Далі промовець зазначив, що ніхто з українців не бажав провадити нової зимової кампанії і висловив певність, що і в цій кампанії українське військо буде міцно стояти як стояло досі.

Обернувшись до політичного моменту, М. Грушевський згадав про ті труднощі і перетики, які вороги волі ставлять на шляху української демократії, і висловив певність, що всі ці перешкоди буде усунено і українська демократія не зійде зо свого шляху та досягне тих політичних і соціяльних ідеалів, які вона собі поставила.

Закінчив промовець висловом твердого переконання, що всі присутні ввійдуть в обітовану землю української республіки, котра буде жити в федеративному зв'язку з російською республікою.

По скінченні промови з'їзд довго вітав М. Грушевського оваціями і обрав його за почесного свого голову.

[...][22].

ТРЕТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД[23]

Другий день.

Цирк на Миколаївській вулиці, де має одкритись засідання з'їзду, кишить од людей.

[...].

Привітання Грушевського.

"Од імені найвищого революційного органу на Україні, од Центральної Ради вітаю Вас, українське вояцтво, і дякую, що Ви приїхали сюди в так великому числі не зважаючи на перешкоди, бачити Вас тут, особливо тепер, в цей важкий час для України. Ми раді, що можемо тут подякувати Вам за труди і жертви, які Ви несете в обороні нашої свободи і нашої вільної України.

Багато Вам довелось перетерпіти за останній час цеї літньої кампанії, але на жаль доведеться ще зимову кампанію перебути. Це не було нашим бажанням. Центральна Рада хотіла як найшвидшого миру, але здійснити це бажання не мала сили.

Ми певні, що Ви підете разом з нами до нашої мети – української демократичної республіки в федерації з російською республікою. А дорога наша трудна, застелена перешкодами. Тепер вся контрреволюційна буржуазія кидає нам щедро ці перешкоди, веде атаки на

[22] Далі висвітлюється хід з'їзду, інші промови.

[23] *Народня Воля*, 1917, 22 жовтня /4 листопада (№141), стор.3.

Центральну Раду, бо знає, що ми думаємо теж про соціяльне питання – про землю для трудящих мас.

І хоч дуже важка наша дорога, ми стоїмо твердо на ній. Серед ослаблення революційної енергії в Росії ми ні на крихітку не зійшли з дороги до утвердження нашої вікової державности, до створення української демократичної республіки і до прав трудового народу на вільний труд і на землю".

Буря оплесків вкрила останні слова *Грушевського.* Знов делегати встали і оддали йому пошану.

Після того комісар при кавказській армії Гасенко звернувся з привітанням до французьких і руминських гостей.

[...][24].

ОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ[25]

Засідання Малої Ради 7 листопада.

[...].

Почалось засідання тільки в 9 ½ годин вечора.

Промова М. Грушевського.

Відчинивши засідання, голова Центральної Ради М. Грушевський звернувся до присутніх з такими словами:

"Високі збори! Грізний момент крівавої боротьби в Росії і на Україні, коли нема центральної власти, коли повстала і все шириться громадянська війна, що переходить вже і на Україну, – вимагає від українських партій рішучих кроків, щоб зміцнити власть, зробити Україну базою революції і відси боронити здобутки революції в цілій Росії. В такий час і для здійснення таких завдань потрібні героїчні засоби. Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний Секретаріат прийшов до тої думки, що для того, щоби краєва влада стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки, яка буде повноправним тілом в міцній спілці народів Росії...

(За цими словами вибухає грім оплесків та покликів "слава". Овація довго лунає в залі. Всі в захопленню повставали з місць. Тільки

---

[24] Далі подано розгорнуту промову Гасенка до французьких і румунських офіцерів, відповідь француза і румуна, великі тексти промов В. Винниченка та С. Петлюри. Такий широкий виклад всіх промов свідчить, що, можливо, "Народня Воля" подала і привітання-промову М. Грушевського достатньо широко.

[25] *Нова Рада*, 1917, 9 листопада (№181), стор.1-2.

гурт представників “меншостей” не поділяє загальної радости і стоїть мовчки і неначе понуро).

– Це, що ми досі вважали прерогативою Української Установчої Ради, є тепер конечною потребою, котру ми мусимо задовольнити зараз. Кілька день тому назад ви чули тут постанову третього Всеукраїнського Військового З’їзду, який був представництвом 3 мілійонів озброєного люду – ця постанова домагалась проголошення Української Республіки. Від тої пори українські фракції цілий тиждень радились про це і тільки вчора прийшли до згоди, що далі цього акту відкладати не можна. Але вчора Універсала не можна було ще оголосити, бо його вироблення було скінчено пізно; до того представники меншостей просили відкласти проголошення, щоб вони також могли обміркувати зміст Універсала. Отже, дозвольте оголосити цей акт тепер...

Всі встають з місць. В залі настає велична тиша. М. Грушевський читає поданий у нас[26] вчора Універсал, який всі вислухують з великою увагою.

[26] В газеті *Народня Воля* від 8 листопада 1917 р.

ІГОР ГИРИЧ, ОЛЬГА ТОДІЙЧУК
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Київ

ЩОДЕННИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЗА 1910 РІК

ВСТУП

Михайло Грушевський з дитячих років вів щоденникові записи. З якою метою він їх писав? Чи збирався він у майбутньому їх надрукувати? Чи робилося це для власного самоконтролю й самоорганізації, чи може ці записи мали служити матеріялом для якоїсь іншої праці мемуарного характеру? Сьогодні про це важко судити. Так само важко сказати, як довго за тривалістю велися його щоденники й чи були охоплені щоденниковими записами усі періоди життя вченого. Вивчення творчої спадщини М. Грушевського за останні десять років дозволяє зробити лише деякі попередні висновки щодо поставлених тут запитань[1].

На наш погляд, ранні щоденникові записи М. Грушевського кінця 80-х і початку 90-х років XIX ст., нещодавно опубліковані Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України (ІУАД) (упорядник Л. Зашкільняк)[1], призначені були лише для "власного вжитку". Його юнацький щоденник студентського періоду – це сповідь самому собі через спілкування з Всевишнім. Тема Бога й власної психологічної настанови до життя на благо знедоленої Вітчизни – лейтмотив щоденника молодечих часів. Завдячуючи щоденним записам юнак мав можливість не залишатися наодинці з власними сумнівами й невпевненістю. Папір ніби знімав душевну напругу молодої людини, що готувала себе до нелегкої праці у скорому майбутньому.

Інша ситуація визначала душевний стан історика на початку XX ст. Він вже став дозрілою людиною. Йому вже не потрібно було

[1] І. Гирич, "Щоденник М. Грушевського як історичне джерело", *Український історик*, 1991-1992, ч.3-4/1-4 (110-115), стор.344-351; Він же, "Архів М. Грушевського", *Київська старовина*, 1992, № 1, стор.29-37; Він же, "Неопубліковані матеріали з київської архівної спадщини М. Грушевського", *Архіви України*, 1996, № 1-3 (238), стор.7-11; Він же, "Щоденник М. Грушевського (1904 – 1910)", *Київська старовина*, 1995, № 1, стор.10-30.

переконувати себе в тому, що він зможе "потягнути" на собі віз української справи. Це вже сталося, що більше, М. Грушевський в цій справі вже мав певні досягнення. Записи історика втрачають емоційне забарвлення й певну есхатологічну наснаженість першого періоду. Натомість М. Грушевський фіксує зроблене на науковому й громадському полі.

Порівнюючи щоденники М. Грушевського з подібними працями інших відомих людей, треба відзначити, що, наприклад, Є. Чикаленко вів свій щоденник не щодня. Він фіксував лише ті дні, які залишали по собі якісь сильні враження. Для Євгена Харлампійовича щоденник пізніше став канвою при написанні спогадів. Треба думати, для того і робилося ці записи. З часом Євген Чикаленко видав у Празі як спогади, так і щоденник. За стилістикою це були різні твори, кожний з яких мав своє самостійне значення. Щоденник – це тогочасна хвилева реакція на подію, а спогади – це погляд на події і людей з перспективи часу. Щось подібне, можливо, плянував і М. Грушевський. Принаймні виглядає малоймовірним, щоб щоденникові записи мали для історика якесь самостійне літературне значення. Занадто вже вони одноманітні й "глухі" для необізнаного з реаліями часу читача.

З іншого боку, звертає на себе увагу той факт, що спогади М. Грушевського не перетинаються хронологічно з його щоденниками. Більш того, спомини ніби доповнюють ті відтинки життя, про які М. Грушевський мав вже щоденникові записи. Зауважимо, що частину "Споминів", які стосувалися раннього періоду життя історика, у журналі "Київ" опублікував С. Білокінь[2]. Вони починалися з дитячих років і були доведені до 1886 р. – часу вступу М. Грушевського до університету Св. Володимира. Щоденник раннього періоду розпочинається з 1888 року і доводиться до 1894 року – до переїзду й початку нового, львівського періоду життя. Щоденник львівського часу, уривок з якого тут друкуємо, охоплює 1904 – 1910 роки. Друга частина "Споминів" з публікації "Києва" припадає на 1917 рік – від березневих подій до вересня того року.

Складається враження, ніби М. Грушевський, не маючи часу написати суцільні спогади, заповнював ними хронологічні лакуни щоденників. На користь цієї думки говорить нещодавно віднайдений ще один фрагмент спогадів, що перебуває в фондах музею М. Грушевського у Львові. Вірогідно, ці спогади історик у жовтні 1934 р., тобто за місяць до смерти, писав, диктуючи своїй секретарці або комусь із членів родини (не виключений також варіянт переписування тексту набіло пізніше). Близько двох друкованих аркушів тексту охоплюють період першого року навчання в університеті.

---

[2] "Михайло Грушевський. Спомини". Упорядкування і коментарі С. Білоконя, *Київ*, 1988, № 9-12; 1989, № 8-11; 1992, № 2-3.

Отже, це свідчить, по-перше, що М. Грушевський писав свої спогади не притримуючись хронологічної послідовности, адже про 1917 рік він писав ще у 1926 році. По-друге, це промовляє за те, що М. Грушевський, очевидно, не встиг написати спогади про всі періоди життя. Разом з тим існують непрямі свідчення про ведення М. Грушевським щоденника у середині 20-их років. О. Степанишина згадує про невеликий блокнотик, куди М. Грушевський записував події під час своїх приїздів до червоної столиці України Харкова.

В київському архіві Грушевських зберігся блокнот, в якому велися щоденникові записи від 1910 року до початку Першої світової війни. В ньому заповнені лише деякі сторінки олівцем. Ці нотатки носять дуже уривчастий і зовсім спорадичний характер: як правило, це одне – два слова, без будь-якого подієвого контексту. Тобто, виглядає цілком імовірним, що М. Грушевський все-таки не вів щоденника в клясичному розумінні цього поняття принаймні у 1910 – 1914 рр., а можливо й у 1894 – 1903 рр.

* * *

У цьому ювілейному числі "Українського Історика" друкуємо лише один фраґмент із щоденника М. Грушевського. Це кінцівка щоденника – найменша за розміром його частина (події 1910 року закінчуються місяцем червнем), яка тим не менше дає повне уявлення про характер, особливості, змістовне наповнення усього щоденникового масиву.

Текст подається з максимальною збереженістю правопису М. Грушевського (злитно передана частка *-ся*, пом'якшена *-ï-* з правопису Є. Желехівського передана як *-і-*). Сумнівно прочитані місця подаються зі знаком питання у дужках. До тексту документу додається в абетковому порядку анотований покажчик імен, згаданих у наведеному уривку щоденника.

* * *

1910 рік для М. Грушевського був до певної міри межевим часом. Останнім відносно спокійним роком за львівський період життя. Наступним роком розпочнеться "війна" вчителя з низкою своїх учнів і старими соратниками. Трохи згодом розпочнеться відхід на заздалегідь підготовлені у Києві позиції. Він закінчився кризою в середині Наукового товариства ім. Т. Шевченка у 1913 р.[3] А покищо поруч М. Грушевського й І. Франко, й С. Томашівський, якому львівський професор протеґує у здобутті ґабілітації у львівському університеті,

[3] Про конфлікт М. Грушевського на форумі НТШ див.: Любомир Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Шевченка, 1894 – 1930*. Мюнхен, 1970, стор. 43-69.

хоча найстарший з його учнів і вважав недостатніми дії М. Грушевського в цьому напрямі.

І. Франко трохи відійшов від хвороби. Загострення двох минулих років дещо вщухли. У нього все ще трапляються галюцинації, проте він знову приступив до активної діяльності, пише праці.

Народний Комітет національно-демократичної партії дійшов до цілковитої спілки з поляками. К. Левицький та його оточення остаточно втрачають надію на можливість домовлености з М. Грушевським. Останній пише одну за одною статті, які складуть його збірку "Наша політика", що стане початком розриву з керівництвом західноукраїнської спільноти.

Найближчі колеґи М. Грушевського у Львові І. Джиджора й М. Залізняк готуються до археографічної подорожі до російських столиць. Справами контори "Літературно-наукового Вістника" й установ НТШ опікуються опальні соціял-демократи наддніпрянці В. Дорошенко й В. Козловський. Київську контору періодик М. Грушевського тримають Ю. Тищенко (П. Лаврів) й Котик.

Грушевський у колі своєї родини безперервно працює над кількома відразу науковими проєктами. Він пише восьмий том "Історії України-Руси", російськомовний варіянт її першого тому під назвою "Киевская Русь", "Ілюстровану історію України", пише передові статті для "Літературно-наукового Вістника" й "Села".

У цей час погіршуються справи з легальною культурно-громадською працею. Починається столипінська реакція, закривається київську "Просвіту", накладаються постійни штрафи на "ЛНВ" й "Село". Стара тифліська знайома М. Грушевського Анна Ямпольська, що була офіційним редактором "Села", була навіть заарештована й провела ніч в ув'язненні, що надзвичайно рознервувало М. Грушевського.

У Києві М. Грушевський постійно дбає про діяльність Українського наукового товариства. І спілкується з цього приводу з М. Василенком, О. Левицьким й І. Стешенком. Він також у постійному контакті з Є. Чикаленком і В. Леонтовичем – основними спонсорами, поруч В. Симиренка, української справи.

Київське життя потроху налагоджується. Грушевські освоюють власний будинок на Паньківській вулиці. Професор при допомозі М. Біляшівського збільшує свою колекцію килимів і порцеляни. Погляди професора на власність ще цілком "буржуазні". Він згадує "чудацькі думки" М. Драгоманова на українство й соціялізм, за якими український соціяліст не має права бути власником будинку як старогромадівці Беренштам й Рубінштейн. У цьому спорі він на стороні двох останніх. Між тим заздрісники, особливо з супротивного російського табору, кепкують з демократа-буржуа М. Грушевського, для котрого шестиповерховий будинок – то подарунок Києву.

Таким, у дуже узагальненому вигляді, було тло подій 1910 року. А тепер слово М. Грушевському.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЩОДЕННИК

1910 р.

1 [січня 1910 р.]. Писав статі для "Села". Потім з Пав[лом] Фил[иповичем] поїхав з візитами – до Ямпольських, до Садовського, – крім них більше не застав нікого: Антоновички, Леонтовича, Стешенка, Ор[еста] Левицького. Мама просила також зайти до Зах[ара] Зах[аровича]. Застав його, але він, ревізитуючи, не зайшов сим разом як досі до нас, отже можна більше не ходити.

2 [січня 1910 р.]. Зрана їздив векселя платити, дуже довго прийшлося чекати в КОВК[4]. Потім був у мене Ор[ест] Ів[анович], інтересно росповідав старовину, яка стара громада була дружна і любовно настроєна без Драгоманова, і яку кислоту розвів у ній Др[агоманов], вернувшися з загран[ичної] командировки – хто може бути Українцем – тільки раціоналист, республиканець; чи може бути в громаді власник дому? (Беренштам) чи банкір (Рубінштейн). Пополудні приїхав з візитою Леонтович, питався за дезідерати, "бо і Вас[иль] Фед[орович] уже питав його". На те надійшов і Чикал[енко], і ми умовилися зійтися у Леонтовича 5/I для уконституюв[ання] "Т[оварист]ва для підмоги" і я розписав зараз запросини. Потім з Чикал[енком] поїхали на ревізійну комісію Наук[ового] Тов[ариства], де я досить успішно розплутав рахунки його на здивованнє Вол[одимира] Ів[ановича], що вважав їх безповоротно заплутаними.

3 [січня 1910 р.], неділя. Писав листи, читав коректи. Ввечері був на діточім маскараді в клубі. Було досить приємно. Балакав з ріжними. Пустився в щирости Олесь, запропонував видати його III книжку. Наші зрана були ще в театрі.

4 [січня 1910 р.]. Прийшов чоловічок Школьника і зворохобив мене, що у нотаріуса Вікторова є векселя. Поїхав до Шенфенда, там порадили мені об'їхати всіх нотаріусів, числом 9, що й учинив; зайняло се мині, разом із жданнєм в КОВК виплати – ціле передполуднє, заплатив заразом уже й вексель на 5/I. Ввечері було засід[ання] Ради Наук[ового] тов[ариства], потім я пішов до театру на "Садка", досить нудненького, і звідти ще поїхали ми всі на ялинку до Лисенка. Утішив мене Орест Ів[анович], спитавши, що се за спомини Галайчука – "бо дуже похоже" (на мемуари).

[4] "Киевское общество взаємного кредита".

5 [січня 1910 р.]. Ходив на розвідини в Кредит[не] Общ[ество] й Зем[ельний] банк, заходив до Макс[имова], він їде, обіцяв приїхати ще до дому, але не приїхав, дуже був розстроєний. Дошку марморяну прибили нині. Ввечері було зібраннє "Села", Гетхер дуже уїдав на Залізняка (але я обстав за ним) і против галицького елєменту в "Селі"!! Потім я поїхав до Леонтовича, застав і Чикаленка, приїхав і Лисенко. Уконституювали Т[оварист]во, вибравши Леонтовича головою (він пропонував мене, але очевидно було йому приємно, коли я настояв, щоб він був), Леонт[ович] запропонував скарбником Семиренка, ми потім жартували, що Сем[иренко] мусить щось покласти для ревізії. Передав Л[еонтович] резолюцію: 2 т[исячі] на Наук[ове] Т[оварист]во і 2 тис[ячі] на ЛНВ. За вечерею Ганайзер завів розмову про союз народностей, а Петровський против націоналізму і – против українства.

6 [січня 1910 р.]. Писав коротку історію України для календаря і до приходу гостей написав її цілу за оден сей день. Вечером були у нас гості – Біляшев[ський], Олесь, Лисенко, Л[юдмила] Мих[айлівна], Марія Мих[айлівна], Стешенки. Було досить приємно і [...].

7 [січня 1910 р.]. Цілий день пройшов з самого рана в подорожованню по банках, нотаріусах, етц. Ввечері обраховувався з Галею і Василем Григ[оровичем]. Писав листи. Гнатюк захорував, біда! Вчасно ліг спати.

8 [січня 1910 р.]. Сніг упав знову; до міста не виходив, писав статі для "Села"; роздумував над заставом дому. Ввечері пішли в театр ("Алеко" і "Касандра"); було досить не інтересно, особл[иво] "Алеко". Вчора рішив перенести контору ЛНВ сюди; Котик впросився, щоб віддати йому кухню.

9 [січня 1910 р.], суб[ота]. Заг[альні] збори Наук[ового] тов[ариства], дуже гладкі. Я відмовився – не прийняли; вибрали одноголосно; неприємно, що не вибрали Сашу; Романович показує зовсім мало активности. Незносно-комічно держав себе Тимченко. А "Село" під суд! Мб. Опатовський умисно підводить Флорінского. На обіді була Марія Конст[янтинівна], оповідала і плакала.

10 [січня 1910 р.], нед[іля]. Рано їздили наші до Анни Платон[івни], заспокоїти її. Вечером в клубі, пішов і я, й дуже жалував, бо Чикаленко постарався зіпсувати мині гумор, оповідаючи ріжні свинства, виписувані Піснячевським на мене. Дуже щирий лист Винниченка.

11 [січня 1910 р.]. Їздив платити векслі, теж в справі плянів, їздив до банку і до Максимова, дуже втомився. Контора перейшла вчора до нас на подвір'є. Кепський гумор від вчорашніх "затроєних шпильок" Чикаленка побільшив ще божевільний лист Кулішевої, і секція, де зобрало нас читаннє Куліша, а потім стали розходитися.

12 [січня 1910 р.]. Знову подорожі по банках і нотаріусах. Вечером баль "Села" у Бабулідзе, не особливо приємно. Чикаленко вів

радянську розмову з своїми співробітниками і каркав – пророчив "Селу" половину передплатників, упадок преси етц. Досить се все лишило неприємний осад, тим більше, що цифри "Села" і ЛНВ дійсно не особливі.

13 [січня 1910 р.]. Був захоплений передвиїздною горячкою, їздив по місту, подав заяву в Зем[ельний] банк, був у старшого нот[аріуса], у консула, той закликав на розмову і під вражіннєм енунціацій намісника все роспитував про рос[ійських] аґентів в Галич[ині]. Я сказав, що скільки знаю – нема їх; досить прохолодив його, сказавши, що Бобж[инський] зовсім не прих[ильний] Русинам.

14 [січня 1910 р.]. Не встигну сьогодня виїхати. Їздив з Галею до старшого нот[аріуса]. По обіді прийшов Петрушка і зворохобив мою душу проспектом позички на 4%.

15 [січня 1910 р.]. Поїхав з Б[...] до нотаріуса, зайшов до того аґента по позичці 4%-ій, потім до Ігнатовича, чи він чого не чув. Той теж дуже заінтересувався. По полудні сів писати фелєтон для ЛНВ ("Слово на малодушних"), написав його душком, закликав Мар[инцю], Галю і П[авла] Ф[илиповича], щоб послухали; досить несподівано прийшла мені сьогодня ся гадка, їздивши по банках. В[асиль] Гр[игорович] привіз коври.

16 [січня 1910 р.]. Ще їздив до старшого нотаріуса, тут теж стратив ціле передполуднє, і ще не скінчив. Потім зводив рахунки з Галею і з Вас[илем] Григ[оровичем] за коври.

Посмущали наші душі сі килимки, нараз від Амвросієва і Капніка попривозили; не було вже грошей – а платили басннословесно... Яко тако зібравшися, поїхали на двірець. Прощалися модерно – від'їхали ліфтом, Мама провожала на горішній площадці, була щось дуже сумна. Чекали ЛНВ, ще встигли на двірець привезти. Дуже запізнилися з ним, затягнули неможливо, і на зламану голову приготовили 500 прим[ірників].

17 [січня 1910 р.], неділя. Їхалося добре, хоч було досить тісно, бо для економії стали давати від 4-х днів мікст замість цілого вагона. Спав як ніколи, здається, переїхали добре границю, мали маленьке купе і не счулися як доїхали; я читав "Сагайдачного" Чайківського. Вдома все добре, тільки холодно. Козловський прийшов вечером. Нічого нового.

18 [січня 1910 р.]. Оголошення про виклади не було виставлено, тільки в Ак[адемічному] Домі і дуже мало було, а я ще помилився годиною. Але все таки було кількох. Заходив до декана спитати про урльоп – сказав, що урльоп підперли, а підмогу зіставили міністерству рішати, бо просять тільки за незаможних професорів; я здивувався такому загляданню до кешені. Спитав за габіліт[аційну] комісію Том[ашівського] – будуть чекати Дембінського! А перед тим, як він був у Львові, казали, що нема часу. Полагоджував коректи етц.

19 [січня 1910 р.]. Написав статю для "Села" і уложив нумер. Розмахуюся до Історії, але все "біжучі справи" на заваді. Був Цегельський, оповідав політіца.

20 [січня 1910 р.]. Джиджори нема, ані слуху. По обіді лекція і виділ, все дуже гладко і гармонійно. Гнатюк не приходить, хорий.

21 [січня 1910 р.]. Викладав дві години, літопись. Потрохи беруся до Історії. Малисьмо зійтися з Цег[ельським] в кав'ярні, але розійшлися. Ходив з рахунками. Спілка столярська вдруге предложила заплачений рахунок. Припадком знайшов запись. Дуже ми позапускали наші рахунки за тими переїздами. Общ[ественная] Польза заїхала мене жаданнєм, щоб я погасив вексель на 25/І. Відтелеґрафував їй.

22 [січня 1910 р.], п'ятниця. Була статистична комісія і секція, з огляду на від'їзд Том[ашівського]. Досить праць, досить роботи наукової. Обрадили том Статист[ичного] збірника.

23 [січня 1910 р.], субота. Викладав, потім в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Потроху війшов знову в роботу коло Історії, перерва дуже розірвала мині все. Пополудні мало бути засід[аннє] Учит[ельської] Громади, але розстроїлось, даремно перейшовся. Зате вечером з добрим смаком попрацював.

24 [січня 1910 р.], неділя. Коло Історії. Зрана несподіваний гість – консуль Данилов, дуже нещасливий, дуже вдячний, що я прийняв! "Я не сподівавсь, що приймете", двічи повторив. "Тут такі неприємности, так набрукано (?)". Оповідав про афронт від політехніків. Сидів довго, а мині треба було на засіданнє бібліоґраф[ічної] ком[ісії], телєфонували, нарешті пішов. Засіданнє б[уло] інтересне – приділили бібліографії від р. 1901 Возняку і Дорошенку, плів Назаріїв. Розстроїв калєнд[ар] "Села" і номер (4) – боюсь, що сконфіскують, поставивши на калєндарі, що то додаток.

25 [січня 1910 р.], понед[ілок]. Завдяки польським запустам не викладав і за сі дні вгризся досить глубоко в І том; виберав фактації Маркварта етц. Не виходив нікуди.

26 [січня 1910 р.]. Одержав рукопись рос[ійського] перекладу Історії й починаю по троху переглядати. На дворі весна. Писав цілий день статі для "Села" (вступну і про Полуботка).

27 [січня 1910 р.]. Як передчував я – дійсно сконфісковано калєндар і з ним чомусь і №4 "Села"?! Стараюся не брати дуже до серця, по американському принціпу: не брати до серця невдач. По полудні б[уло] засід[аннє] Учит[ельської] Громади, потім істор[ичної] секції й археоґраф[ічної] ком[ісії]. Докорив Лозинському, що злаяли Поґодіна. З Фр[анком] балакав в справі видання Пам'яток – він туди передруковує з нових видань.

28 [січня 1910 р.]. Хоч старався не піддаватись, але загалом якось і фізично і морально впав в мерехлюдію. Викладав, але також досить неударно. Писав листи, правив рос[ійське] виданнє. Приходив

екзекуційник за податком, се вперше мині трапилося! Прислав Кревецький нумер [...] з вступною статею на мене.

29 [січня 1910 р.]. Працював коло І тому, рос[ійського] і українського, ввечері взявся до писання статі до Мазепинського тому. Мар[инця] будує плян подорожі з Галею з огляду на нові натиски зі сторони Шамраєва.

30 [січня 1910 р.]. Свято, не виходив нікуди. Мете сніг. Писав статю до Мазепиного тому, листи. Плянували маршрут для подорожі до Італії – на другий рік! Ввечері був Козловський і Залізняк. Нічого особливого.

31 [січня 1910 р.]. Працював цілий день коло статі про Мазепу; Історія відложена. Страшенно я заграбаний всякою роботою. Пополудні був у консуля, неінтересний панок.

1 [лютого 1910 р.], понеділок. Викладав, потім заходив до гіпотеч[ного] банку. Тісненько нам на гроші, все викачувалося в будову. А тут ще нове піанино Мар[инця] мусіла взяти для Кул[юні]. Кул[юня] грає не завсіди охоче, але охотиться, а Мар[инця] огірчується як бачить її неохоту. Докінчив статю про Мазепу, взявся до "Села".

2 [лютого 1910 р.]. Займався "Селом", потім був на засід[анні] комітету для прив[атних] шкіл, просили приходити і бути головою екзекутиви; взагалі забігали досить, з ріжних боків – Озаркевич, з огляду на недалекі збори Просвіти, етц. Говорив я з ними про виплату залеглостей Просвіти.

3 [лютого 1910 р.]. Мав день дуже запханий. Зрана мав екзамінувати Проціва і Торонського, але Торон[ський] з причини хороби не прийшов; полагоджував коректи. По обіді мав рендез воус з Романчуком, страшенно прикре враженнє: старий знов підняв справу ареопаґу, "к[от]ра була вже введена в житє, а Ви добродію її зруйнували"; запевняв, що майорізації не буде, бо як хоч одно Т[оварист]во не пристане, то вже нічого не буде, – але сам же прорвавсь, що в загально-народ[них] справах треба одностайности. Друга справа – потреба тайної орґанізації, яка б пильнувала, щоб студенти здавали іспити, "аби інтеліґенція зростала" (хто не здав іспиту очев[идно] не попав в інтеліґенцію)! Потім засід[аннє] секції й спілки, по ній в Штуці мав розмову з Цегельським. Оповідав, що союзники К[остя] Левицького щось дізертірують, і навіть Бачинський "грубить", мб. інтересне оповів, що цісар положив свого часу вето на вибір Ганчакевича (?) і помилував Січинського тому, що йому представлено (потвердили розіслані офіцери), що Потоцкого вбито за те, що підтримував москвофілів.

4 [лютого 1910 р.], четв[ер]. Викладав, зрана готовився, і тільки пополудні міг вернутися до І тому. Неприємно, що ЛНВ дуже спізнюється, і взагалі нема порядку, ніяк не наладиться.

5 [лютого 1910 р.]. Читав книжку Пайскера і невважаючи на

всю фантастичність її, зробила на мене дуже тяжке вражіннє. Не виходив нікуди і працював коло I тому. На дворі тепло. Против нас будуються, але поки що не дуже докучають. Заїхали Калитовські – на ніч.

6 [лютого 1910 р.]. Викладав, заходив до бібл[іотеки] і до Тов[ариства] Ш[евченка], де ніяк не поросплутаю рах[унки] ЛНВ, к[от]рі заплутав дуже основно Козловський. Вгризаюся в I т. – до нової перерви!

7 [лютого 1910 р.]. Збентежив сильно циркуляр Столипіна в справі інородчеських товариств; се може бути погром для українства, як Київ[ська] адміністрація не обстане.

8 [лютого 1910 р.]. Не викладав, працював над I т[омом]. Вечером приїздив Озаркевич, виложити провідні ідеї своєї реформи статута Просвіти, і передав мині проєкт. Як бачу, Просвіта чує дуже себе слабко з огляду на концепцію Сільського Господаря в тій сфері, де вона мала атракційну силу для селян – економічній.

9 [лютого 1910 р.]. Потішив мене Пав[ло] Ф[илипович] звісткою, що конфіскату знято. А то взагалі я в якомусь трохи пасмурному настрої був. Хоч на дворі як раз радісно, весняно. Валяться наші бетони, треба репарувати. Приїздив Беднарський. Цілий день стратив на коректу Франса, кепсько дуже перекладеного, не справленого в рукоп[исі], і вчасти присланого мині в першій, незвичайно лихій коректі. Трохи не росхорувався.

10 [лютого 1910 р.]. По вчорашнім Франсі справді не здоров. Мусів далі займатися кураціями, відложивши I т. – писав для Мазепиного тому, робив коректи. По полудні питав Торонського, потім засідав в Т[оварист]ві, на виділі й секції.

11 [лютого 1910 р.]. Зрана писав статю для "Села" й полагоджував всячину для нього, потім викладав, потім пішов до Акад[емічного] Дому, де прийшла пака з річами для музею; прийшли й Мар[инця] з Кулюнею. Музей починає зовсім пристойно виглядяти. По полудні приїхав консул і зайняв кілька годин. Читав коректи Мазепиного тому, етц.

12 [лютого 1910 р.]. Засідав в Шк[ільнім] союзі – так мене кепсько справили, що був на Дністрі, потім нарешті знайшов їх в Просвіті; роздали реферати етц.

13 [лютого 1910 р.]. Викладав. Взявся до писання статі для ЛНВ про фінансову еру. Похолодніло знову. Безгрошів'є; з кількома коронами, для марту, хочу дотягнути до першого.

14 [лютого 1910 р.]. Може бути, що через масу праці, яка мене прибиває, і через трудноту спеціально I тому, що все зростає, якось я себе чую мелянхолійно, невдоволено, все мені приходять гадки, що моя робота пішла на марно, що я неудачник етц. А до того сі сумні вісти з України! Телєфонував Цегельський, що К[ость] Левицький поручає йому поінформуватися у мене, чи не виступити б їм з якоюсь

інтерпеляцією по поводу Столипинського циркуляру. Я відповів, що не хотів би ніяких конференцій з нашими послами, нехай інформуються безпосередно у Укр[аїнців].

15 [лютого 1910 р.]. Не читав, щоб скорше вилізти з біжучої роботи, яка мене задавила. Пишу рецензії для Зап[исок] і статю для ЛНВ.

16 [лютого 1910 р.]. Докінчував статю для ЛНВ, одначе здається якоюсь кошиковою. Беруся нарешті знову за Історію – не знати чи надовго. Романчук телєфонував вчора, що хотів би побачитися, я визначив на нині; але потім, підозріваючи, що се К[ость] Левицький його вислав, відмовив.

17 [лютого 1910 р.]. Засіданнє секції, читав Панейко, затягнулося, так що не відбулося засід[аннє] статист[ичної] ком[ісії] і я спізнився на рендез воус з Цегельським.

18 [лютого 1910 р.], четв[ер]. Викладав – літопись читану як все. Про ПУК[5] написали, що буде дозволена условно; все ж спокійнійше. Розбалувалися. Писав статю для "Села". Чудесно, що зняли арест, але страшенно прикро, що судові справи тягнуться, і сим контора дуже нервується. Дуже був розстроєний я.

19 [лютого 1910 р.]. Було засід[аннє] Шк[ільного] Союзу, потім анкети Просвіти для зміни Статута. Виступив я з критикою, признаючи сей момент не відповідним для відібрання безпосереднього. Дуже енерґічно підтримував мене Залізняк. Бачинський боронив реформи.

20 [лютого 1910 р.]. Викладав. Взявся до читання перекладу Історії. Знову стало тепло і приємно. І в кілька день по 1 уже взяли з каси, бо заплатили за піанино, і ждемо свіжих грошей. Кілька день дуже займає мене гадка про Історію.

21 [лютого 1910 р.]. Дуже займала нас справа репарації вілі. По всяких відтяганнях і страхах рішився я взятися до репарації – збудовання нових ґанків, бо вже все страшенно пообламалося. Мав прийти поглянути Пежанський, але не прийшов.

22 [лютого 1910 р.]. Викладав і перервав на запусти. Народ зааферований чутками про університет. "Село" йде слабо, ЛНВ нічого.

23 [лютого 1910 р.]. Пишу рецензії, полагоджую курренції, всячину. Прийшла звістка про смерть стрия Маринці Вояковського.

24 [лютого 1910 р.]. Було засід[аннє] Учит[ельської] Громади, потім секції, де предложені були праці Залізняка і Дорошенка, потім на комісії статист[ичній] я постав[ив] пропозицію на вибір нового голови, пропонуючи Охримовича; пропозиція була прийнята. Трохи було шкода за комісією, бо добре йшла останнім часом, але се треба було зробити.

---

[5] "Первая учебная книга церковно-славянского языка" – підручник, написаний батьком М. Грушевського. Мав від 70-х років XIX ст. до початку XX ст. більше тридцяти перевидань.

25 [лютого 1910 р.], четв[ер]. Коректи ЛНВ, в великім числі, статя до "Села". Студенство підіймається. Принесли відозву Шк[ільного] Союзу до редактовки.

26 [лютого 1910 р.]. Засіданнє Шкільного союзу, на анкету Просвіти не пішов. На обід закликав сьогодня Залізняка, щоб порозумітися. Читав коректу своєї статі ЛНВ, вона зовсім гладко читається; не зміняв, нехай іде як єсть, хоч би й гнівалися.

27 [лютого 1910 р.]. Зачав з полудня писати статю з приводу Столипін[ського] циркуляру, йшла нині дуже. Читав коректи і всяку біжучість. Галя пише, що з заставом затяжка, Саша – що потребує грошей. Безгрошів'є, по цілій лінії. Просвіта обіцяла, обіцяла, водив мене Озаркевич з Бриком, і кінець кінцем сказав, що то він неофіціально мині обіцяв.

28 [лютого 1910 р.], неділя. Була студ[ентська] депутація, і Колеса на той же час приїхав, говорили про протест професорів против польоніз[аційних] плянів. Я читав коректи, писав листи, статю в ЛНВ.

1 [березня 1910 р.]. Прийшовши на виклад, застав Долинського; шукав піделя – годі допхатися; страшенно запружено все студентами; тоді пішов просто до Долинського, він уступився. Але я читав всього з 1/4 год[ини], бо весь час тріскали дверами. Пішов в унів[ерситетську] бібл[іотеку]. Потім робив в городі; було тепло, але під вечір пішов дощ із снігом, і всі ґазони побіліли – а вже й жасмини починали пускати. Зрана докончив і відіслав статю до ЛНВ.

2 [березня 1910 р.], второк. Писав статю в унів[ерситетських] справах для збірника. Щось мині здається, що сим справом[6] справа може бути виграна, дуже добра позиція – що вони провокують, і взагалі унів[ерситетські] справи на порядку дня.

3 [березня 1910 р.]. Засідання секції й вид[іл] Спілки. Займався Записками. Пежанський оповідав, що Бромбінский (?) конче настроюється, аби старий університет розвалити, "инакше могли б Русини дістати". Працюю коло Історії І.

4 [березня 1910 р.]. Писав статю для "Села" і цірцуланду в університ[етській] справі. Професори пристали з виїмком Стебельського – казав, що мусить порозумітися з Дністр[янським|, "а зрештою виїздить". Читав по київській археольоґії. Сконфісковано ЛНВ.

5 [березня 1910 р.]. Робив в городі, гарна погода, писав статю для "Села" [про Кониського], листи і всячину. Заходив Франко, не баламутив, приніс для ЛНВ Мелєаґра; казав, що докучають йому галюцінації (голоси) і не дають працювати, але здоров і нікуди не збирається, аж на осінь до Криворівні. Приходив Пежанський, оглядати хату – що треба репарувати.

6 [березня 1910 р.], субота. Прийшли нарешті коректи

---

[6] Так у тексті; можливо мало бути "разом".

Кіев[ской] Руси, перші стовпці; відложив одначе, бо займався т. І – роботою над текстом Історії і усильно відписувався.

7 [березня 1910 р.]. Взявся до коректи (і ревізії тексту) Кіев[ской] Руси, і робив над сим цілий день, навіть з приємністю; песимістичні гадки якось поховалися (а перед тим мене були дуже обсіли). Казали, що бачили під фірткою Джиджору, але не з'явився; він весь сей час, від свят не подавав ніяких вістей про себе, хоч обіцяв на Йордан уже бути в Київі; і я лишив його в спокою.

8 [березня 1910 р.]. Прийшов Антон (?) з дівчатами і взялися до робіт в городі ен юранд. Тепло. Я одначе пішов зрана до унів[ерситетської] бібл[іотеки], щоб зробити дещо для коректи, і працював там до обіда.

9 [березня 1910 р.]. Приходив якийсь панок від Жиховича, щось як технік студент, оглянув, що хочемо будувати. Я працював коло т. І.

10 [березня 1910 р.]. Ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], думаючи, що то останній день, але вона вже не функціонувала; але б[ула] відчинена і я пропрацював до І-ої год. З'явився дійсно Джиджора, толкувався, що очи йому боліли, тепер готов їхати до Москви, як я не против того. Розуміється, я сказав, щоб їхав. Було засід[аннє] секції. Барвін[ський] чогось схотів сповістити мене про гарний вислід інспекції Рогатин[ской] ґімназії. Зайшов я трохи на філол[ьогічну] секцію, де Бирчак реферував свої фантазії про метрику "Слова о п[олку] Ігоревім".

11 [березня 1910 р.]. З огляду на замкненнє бібліотеки етц, взявся до писання вступної глави до енцикльопедії. Професорів вчора обнесли заявою, але зворохобився Дністрянський – очевидно аж тепер повідомлений Колесою, і зажадав, щоб заяву йому наперед прислано. Я післав, просячи аби з Колесою підписали і вернули.

12 [березня 1910 р.]. Засідав в Шк[ільнім] Союзі, була досить неприємна діскусія з приводу протесту Педаґоґ[ічного] тов[ариства]. Потім з Цегельським пішли до Штуки; оповідав він про лячне враження від своєї статі; завів балачку за орган, що "Нар[одне] Слово" можна купити за 7 тис. Перед засід[аннєм] Шк[ільного] Союзу хотів я бути на засід[анні] Кредит[ного] Союзу, але вони справилися щось за пів годину, – на 3-ю б[уло] визначено, а до 4-ої вже були й розішлися.

13 [березня 1910 р.], суб[ота]. Заходив Джиджора, я попросив його на обід. Ввечері було зібраннє в справі підмоги студентам. Було трохи неприємно, що делеґатів молодіжи б[уло] мало (потім пояснили, що мало запросили), і декого Білецькі не поставили в лісту запрошених, інде і нас (Паньківського, Бачинського). Лукіанович попереджав, що буде опозиція проти заснова[ання] Товарист[ва], тим часом я виставляв арґументи за заснов[аннє] комітету, і опозиція як була справді, то розмахнулася в пусте.

14 [березня 1910 р.]. Обідав Джиджора, оповідав м. ин. про розмову Бобжинського з К. Левицьким перед різдвом – що він приїхав сказати гадки про перспективу виборів, К. Лев[ицький] запитав, які вигляди, Б[обжинський] сказав, що більш меньш статус кво – "але панове велику помилку зробили, попираючи сіоністів – роздражнили Поляків". К. Л[евицький]: "а що ж би ми дістали за відступи". Б[обжинський] – "Ну, один мандат, к[от]рий стратили". К. Л[евицький]: "Мало". Б[обжинський]: "Ну що ж?". К. Л[евицький]: "Аби правит[ельство] поводилося зовсім льояльно і утримало (?) Маркова і Дуд[икевича]". Б[обжинський]: " Ну, віе Пан, то дало би сі зробіць!".

15 [березня 1910 р.]. Вирядив сьогодня Джиджору. Дістав дозвіл для Залізн[яка] і до арх[ива] Іностр[анных] Д+л. Працюю над статею про українознав[ство], листи писав, Залізняка мобілізував.

16 [березня 1910 р.]. Правив коректи К[іевської] Рус[и] – зверстані перші аркуші. Безгрошів'є обсіло з усіх боків. Просвіта, здається, на злість зовсім нічого не хоче платити. Аж незносно, так нема грошей.

17 [березня 1910 р.]. Сьогодня був день без засідань; ходив до унів[ерситетської] бібл[іотеки], переглядав книжки. Холодно, сніг і всяка пакість.

18 [березня 1910 р.]. Виправив Залізняка. Був без телєфона цілий день, аж тепер видно, як призвичаївся, як без рук зовсім.

19 [березня 1910 р.], п'ятниця. За ріжною дрібною роботою мушу перервати статю про українозн[авство] – коректи етц. Думав ще поробити над козаччиною перед виїздом трохи, але не буде часу!

20 [березня 1910 р.]. Ходив з векслями до Лілієна. Саші післав купони. З позичкою в Київі затяглося зовсім. Чикаленко писав, щоб "Селу" тон понизити. Був у мене Дністрянський, я розтолкував йому унів[ерситетську] справу, що йшла дуже туго; він все звертав на те, що можна випросити екстраордін[атуру] Верзаловському (?) і Рудницькому. Проговорився, що, хотячи дістати ордінатуру, не хотів би експонуватися в унів[ерситетській] справі.

21 [березня 1910 р.]. Саша пише, що розклеївся зовсім! Кликав до себе на розмову. Заміри (?) в справі обструкції Стебельського й ин[ші] причини.

22 [березня 1910 р.]. Бідному Котикові синок умер, от прикрість! Написав йому зараз. Ходив до декана, кажуть, що єсть урльоп. Питаю, чи не можна скликати тепер комісію для Томашів[ського] – відмовляється неприступністю Дембінського. Крутійство.

23 [березня 1910 р.]. Зачав писати статю про Костомарова, до ЛНВ, але прийшла коректа Кіев[ской] Руси та й застрягло все. Прийшла з уч[ительського] комітету рец[ензія] на ПУК, як здається, пуста справа. Стебельський скапітулював і написав, що хоче писати

заяву – к[от]ру перед тим рішучо не хотів підписувати.

24 [березня 1910 р.]. Було засід[аннє] Учит[ельської] Громади, потім Спілки і Виділу, нічого особливого. Учит[ельська] Громада дуже фінансово слабо стоїть, я хотів сю справу порушити, але Білецький касієр, нічого не знаючи, став запевняти, що все добре етц.

25 [березня 1910 р.]. Досить несподівано для самого себе взявся робити реєстр ілюстр[ацій] для Попул[ярної] Історії, постановив не давати композицій, а самі автентики. Кліші можна буде зробити почасти тут, почасти в Росії. Се розмахала мене так справа ґеоґрафії, к[от]рою мусів зайнятися, бо зовсім застрягла.

26 [березня 1910 р.]. Прийшла реляція з Москви від Залізняка, а Галя поїхала несподів[ано] до М[оск]ви, не знати, чи Саші так недобре, чи що. Правив коректи Кіев[ской] Руси, був на засід[анні] Спілки "Діла", балакав з Дермалем про популярну Історію. Ввечері прийшла телеґрама Общ[ественной] Пользи, що ПУК вийде за 2 тижні. Від зворушення з того всього (!) не міг спати.

27 [березня 1910 р.]. Відіслав ріжні свої еляборати, приготовлені для Шк[ільного] Союзу. Брик має дуже мало часу, не полагоджує справ на час і умисно відкладає засідання; а тим часом, заініціювавши, треба проводити енерґічно.

28 [березня 1910 р.]. Неділя. Пишу статю про Костомарова – для ЛНВ і Наук[ового] тов[ариства] київського; якось пиняво, нема енерґії, заїдають "біжучі справи". Стебельський прислав лист, що хоче прилучити до заяви нашої, незнати, чи студенти так поміркували.

29 [березня 1910 р.]. Весна кисне, холодно та вітер, досадно, що не поїхали скорше. Заходив до декана, чи не може відбутися комісія габілітаці[йна] для Томашівського – вимовляється далі, що нема Дембіньского. А урльоп мині прийшов, хоч і без підмоги – панове колеґи бодай тим зробили собі сатисфакцію.

30 [березня 1910 р.]. Дописав статю про Костомарова і став підчитувати ріжну літературу, що назбиралася за той час. Приходив майстер до будови, на погляд досить імовірний. Біда тільки, що грошей все нема і з київським залогом затяжка.

31 [березня 1910 р.]. Засіданнє спілки і виділу, викінчили баланси, обговорили справу книгарні й випозичальні. Тяжке безгрошів'є з причини, що Тов[ариство] Педаґоґічне і Просвіта не заплатили, разом понад 50 тис. кор.

1 [квітня 1910 р.]. Четвер. Зачав сьогодня виклади літнього курсу, з огляду на глухий час замовив собі декого, але непотрібно, бо і без того поприходили. Брик хотів засід[аннє] Шк[ільного] союзу ще відложити, але я настояв, і на завтра скликано. Писав статі для "Села".

2 [квітня 1910 р.]. Засід[аннє] Шк[ільного] Союза вийшло над сподіваннє бурхливе, бо Макарушка поставив справу утраквізації учит[ельської] семінарії, бажаючи, щоб Ш[кільний] Союз санкціонував

се і взяв Педаґ[огічне] Тов[ариство] в оборону перед суспільністю; але натомість прийшла резол[юція] Раковського – поручити Пед[агогічному] Тов[ариству], щоб ніколи не переводили утраквізації. А Макарушка образився жестоко на Білецького.

3 [квітня 1910 р.]. Викладав знову; працював в бібліотеці. Дописував огляд українознавства для Енцикльопедії. Знову тепло. Взяв урльоп.

4 [квітня 1910 р.], неділя. Було досить ріжного народу, прийшли несподівано Охримовичі, він оповів, що кидає Дністер і відчиняє канцелярію. Приходив Пежанський з майстром, оглянули плян робіт.

5 [квітня 1910 р.]. Мобілізуюсь, набираю Історії єлико можаху, і кліше, бо не знаю, коли знов до Київа поїдемо. Полагодив Записки кн. II.

6 [квітня 1910 р.]. Виїхали не дуже гладко, не було купе, пакер не хотів забрати до вагону що я казав, за те на границі Баум добивався, щоб пост[ові] (?) не заглядали до річей, і справді майже не дивились. Їхалося зовсім добре. На виїзднім я прочитав, що Василенко, Данилевич і Лобода робили Костомарів[ське] засіданнє в Несторі – а мене тягнуть! Хотів зробити баталію й скинутися, але що зробиш з народом!

7 [квітня 1910 р.]. Заїхали добре, але я мало спав, заболіла голова. Не виходив нікуди. Розбирав річи й слухав, що сталося. Сіренько в погоді і в настрою.

8 [квітня 1910 р.]. Закрито Просвіту! Оповідав Ж[ебуньов] (потім), що Гірс і Трепов дуже того не хотіли, але мусіли, бо черносотенці петербурські наперли на Столипіна. В роботі се, певно, нічого не змінить, але щоб не пригноблювало духа. Нехай вороги не тішаться!

9 [квітня 1910 р.]. Працюю над коректами та кореспонденцією. Засіданнє Наук[ового] тов[ариства] випало добре, хоч було призначено на дуже некористний час, коли молодіж роз'їхалася, а в той вечер був останній симфон[ічний] вечер, та й ще дощ почав. Але авдиторія була дуже поважна; тільки що не видержували на чулі слівця кінцеві і проти оголошення били браво. Дуже протяглося.

10 [квітня 1910 р.]. Було засіданнє ради, в досить повнім складі, і досить гладко, полагоджували біжуче. Шрамченко дуже діяльний касір; Стешенко пробував передати йому секретарство, але даремно.

11 [квітня 1910 р.], неділя. Панахида по Кропивницькім в Волод[имирськім] соборі. Страшенно вразило мене, що на сю панахиду Гр[игорій] Коваленко приніс вість, що Чупринка покінчив життє – того ж дня по панахиді були похорони ще иньшого самовбійника – Полуяна. Надія ще, що Чупр[инка] зміcтіфікував.

12 [квітня 1910 р.]. Їздив в банк і в канцел[ярію] губернатора, потім в Лавру, розшукав справщика, потім розшукував фотоґрафії, але дуже мало що вдалося знайти, страшенно занедбано. Взявся до писання історич[ного] огляду для енциклъопедії. Був в науковім тов[аристві] – зробила нам афронт пруська академія, не прийнявши обміну і грубо звернувши книгу!..

13 [квітня 1910 р.]. Приходив з порученнєм від Лисенка наш власний авіатор Косяненко; післав я його до Леонтовича. Гнітить безгрошів'є – книгарня винна за книги мині коло 1000 і нічого не може сплатити, і з Львова нема. Савенко повів кампанію против Наук[ового] Т[оварист]ва, в "Кіевл[янине]" і "Москов[ских] В+дом[остях]", затрівожило мене се, щоб не замкнули. Чикаленко оповідав з слів Леонтов[ича], що Семир[енко] хоче пожертвувати на щось, особливо вона; а ся кампанія підриває віру в довговічність Наук[ового] тов[ариства].

14 [квітня 1910 р.]. Середа. На панахиді по Старицькім балакав з Ор[естом] Лев[ицьким], знайшов невидану поему ніби Кухаренка. Тим способом склеїмо публ[ічне] засіданнє, з нього і з Черняхів[ського]. Працюю потрохи над енциклъопедією – і над коректами.

15 [квітня 1910 р.]. Їздив до банку взяти купони й зміняти. Безгрошів'є. Приїхав Саша з Москви. Були на страстях, деякі тексти підходили досить добре під тему з приводу Просвіти. О 8-ій год. прийшов Леонтович, а по нім Чикаленко. Балакали про всячину. Я розвив плян народної енциклъопедії; Леонт[ович] обіцяв поговорити з Семир[енком]. Умовилися зробити засіданнє завтра, але Семир[енка] не буде. Згадував Леонт[ович] про його охоту пожертвувати, "подумайте, на що б", каже, що тут не можна, хиба б у Галиччині. Особливо б подобалося завести десь україн[ські] виклади мови, в котрійсь ґімназії.

16 [квітня 1910 р.]. Балакали з Сашею, потім прийшов Єрмаков наймати [квартиру]. Пішли на плащ[аницю]. Вечером засіданнє Ради тов[ариства] підмоги; грошей обмаль; Чикал[енко] вніс для Доман[ицького]. Я піддержав; натомість справа підмоги для педаґоґ[ічної] часописи Русових не пройшла; ін спе ухвалили для Лисенка 500 р. на видання, буде друкувати "Тараса Бульбу". Потім пішли до чаю, не удалось поговорити про субсидію Наук[овому] тов[ариству], почав говорити, а Юл[ія] Владим[ирівна] перебила! Балакали знову з приводу Савенкових статей, від сих Чикаленкових говорень у мене все зістається неприємний осад.

17 [квітня 1910 р.]. Не виходив нікуди й писав енциклъопедію; Кулюня зайнята була убираннєм свого стола з дітьми. О 12 Мар[инця] збудила мене й пішли до церкви до причастя, по утрені пішли до дому, виходили на балькон подивитися на місто.

18 [квітня 1910 р.], великдень. Виспалися досить кепсько, розговлялися ен фамілле, по 12-ій я пішов з візитами, застав Лисенка,

Перетца, з к[от]рим і його жінкою побалакав [...], Леонтовичів – де посидів довгенько, тільки розмова була неінтересна, потім у Стешенка. Вернувшися, мав того ж Леонтовича і Стешенків у нас, а вечером були у Черняхівських. Якось дошкулила мені фраза Савенка, що я обзавелся шестиетажним домом, повторена 2[7] цілою статею "Радою", наче в сім щось негідне мене; а я так люблю сей дом, і пишний ним, як дарунком краси Києву, людям?..

19 [квітня 1910 р.]. Обійшов іще декого, посидів у Драгоманової, потім Андрія Лисенка. Вечером була гостина у Стешенків, але я не їздив, пописав трохи статю для енцикльопедії.

20 [квітня 1910 р.]. Вибрались ми з Стешенком й Черняхівським до Китаєва, до Вишинських, просиділи цілий день, верталися пішки, дощ не зловив нас, досить приємно удалося.

21 [квітня 1910 р.]. Було дощево і я, викупавшися, сів до писання, аж прийшла записка від Чикаленка: прошу ж Вас до себе зараз, люде Вас ждуть. Я не мав запрошення на се зібраннє. Чикаленко сказав тільки, що питав, чи мині можна бути, сказали, що можна, тому я не збирався бути, і думав, що се було вчора; діставши сю записку, тим меньше мав охоту йти, хоч досить досадно було, що в таке становище поставив мене Чик[аленко] перед людьми і дуже се мене розстроїло. Не виходив і писав статю для ЛНВ.

22 [квітня 1910 р.]. Скопом пішли з візитом до Олеся, не застали його, потім до Біляшевського, к[от]рого я досить гостро взяв за абсентованнє в Т[оварист]ві, але він прийняв се, спасибі, благодушно і навіть подякував. Потім поїхали до Анни Львовни, де було досить незносно, а ще мене розстроїв ізвожчик, аж я його вилаяв і дуже було мині неприємно. Ввечері був я в театрі на "Лякме", дуже нудно. Зрана був Кошовий і Мод[ест] Левицький.

23 [квітня 1910 р.]. Були Русови, просили імени для "Світла" і балакали про всячину. Ввечері був Перетц, сидів дуже довго. Я прави[в] цілий день коректи львівські, майже до безчувствія. Заходив Шаповал.

24 [квітня 1910 р.], субота. Не виходив нікуди, писав "в большом количествѣ" листи і статю для енциклопедії. Заходив Чикаленко, як ні в чім не бувало, дуже збентеживсь, що се було непорозуміннє і невже я і на його дивлюсь з подозріннєм, що се йому обидно, нехай спитаю людей етц.

25 [квітня 1910 р.], неділя. Рано прийшла звістка про смерть Едуарда анґлійського і Грінченка, остання дуже немило всіх нас вразила. Виходив, був у Русова, потім поїхали з Мар[инцею] і Кул[юнею] в Царський сад, а відти я ще до Леціуса зайшов. Писав.

26 [квітня 1910 р.]. Займався коректами. Мамині іменини, але

[7] Так у тексті. Можливо, малося на увазі "*вдруге* цілою статтею в "Раді".

мама розстроєна приходою Зах[ара] Зах[аровича]. З обіду мусів вийти, бо приїхав Максимов. Ввечері був на Шевченківськім комітеті, мав місце в опері на “Ловцях перел”, але попав туди тільки на шапкобраннє; читав Шантеклєра, що подавав інтересні ідеї – ненависть, її вишість над популярністю; ілюзії героя, що він робить історію, і глузуваннє як стимул енергії.

27 [квітня 1910 р.]. Писав, потім їздив на панахиду по Грінченку і перед тим до книгарні. Людей було дуже мало, тільки богомольці трохи заповнили церкву.

28 [квітня 1910 р.]. Засіданнє публичне в науковім товаристві, читав Черняхівський і Ор[ест] Левицький, досить нудно і навіть ніяково – ті дикі запорозькі погляди в поемі яуасі Кухаренка, було ніяково перед публікою, а яуідам Сукачев, мб. щоб заявити свою опозицію, замітив, що се віддає дуже добре “дух Запорожа”. Був Шраг. Балакали в справі Кулішевої. Було засід[аннє] ради, і потім ще вечеряли в компанії, Мар[инця] була дуже контентна. Вертали пізно, Жебуньов дігнав і занудив.

29 [квітня 1910 р.]. Семейственно їздили всі трамваєм в Видубицький монастир, дуже гарно і приємно. Тільки сухо і горячо взагалі тепер. Відписувався.

30 [квітня 1910 р.]. Засіданнє редакційне “Села” в садку, балакали собі приємно і по приятельски. Гехтера “роз’яснили” в “Раді”, я пропонував йому річну підмогу з Наук[ового] тов[ариства] Шевч[енка], але він вважав се для себе ніяковим. Зрана лазив “по ділам” безконечно.

1 [травня 1910 р.], субота. Збираємося; відложили одначе виїзд на второк. Писав Винниченко досить сумно – що боїться, що піде в рос[ійські] письм[енники] і там загрузне, бо україн[ському] суспільству чує себе зовсім чужим. А про Тесленка кажуть, що прислав лист, що кінчить з собою. Ввечері пішли на симфоніч[ний] концерт – перший – в Купеч[еський] сад. Наші одначе не пішли, і ми з Мар[ницею] не зразу стрілися. Було дуже тісно і жаль, що не добре було чути Чайковського.

2 [травня 1910 р.]. Нікуди не ходили і вели семейні розмови, рахувалися то що. Я лише їздив на засід[аннє] секції о год. 1-ій, потім були заг[альні] збори і рада. Говорили про перейнятє бібліот[еки] Просвіти, про евентуальні дальші атаки на Товариство етц. Настрій був поважний і згідний. Вертали разом з Василенком, я запропонував йому видавати далі Марковича, радо згодився.

3 [травня 1910 р.]. Я докінчив коректи етц. і зрану ж пустився странствувати. Був в Консуляті й балакав з консулом, він знов завів мову про москвофилів, я сказав про хибну тактику переслідов[ання] москвофилів, що їх підтримує польськ[ий] режім; се його дуже зааферувало. Говорив про Котика – він обіцяв. Потім їздив я до Лаври, до коректора, і там же пообідав борщем і пирогом. Потім з

Біляш[евським] їздив на розкопку двору Трубецкого і вечером потім до Мілєєва – подивитися на пляни роскопок Десятинної церкви. Познайомивсь на роскопках з Стеллєцким, секретарем воєнно-іст[оричного] тов[ариства], оповідав, що пише про Хотинську війну.

4 [травня 1910 р.], второк. Зрана обрахувався тощо, потім поїхали до думи подивитися на моделі пам'ятника Шевченка і потім "увлеклись" і поїхали на Луковянку[8] оглядати парцелі, там забавилися до 4 1/2, а встигли досить добре зібратися і вчас виїхали. Вночи було досить душно, але зрештою добре, тільки дорого, бо досить їхали і я доплатив за 4 місце.

5 [травня 1910 р.], середа. Заїхали дуже добре, і все пополудні скропив дощик. Шкода, що рож багато погинуло з ново запасаних і пересаджені грушки "думають". Покрали нас трохи. Прийшов Козловсь[кий] і Залізняк і оповіли про "напруженнє" на університеті. В ночи сподівалися комети, але ніхто її не бачив, хоч багато стерегло – було хмарно. Зрана пасмурно потім було.

6 [травня 1910 р.], четв[ер]. Робив коректу Кіев[ской] Руси і читав переклад; викладу не було, бо університет замкнено. Полагоджував щонайпильнійше. Були заг[альні] збори спілки "Діла" – не ходив.

7 [травня 1910 р.]. Переглядав Яґіча "Іст[орію] слов['янської] фільол[оґії]" і був обурений – от чоловічок. Заходив Франко аж двічи; каже, що відкладає зайнятя, аж руки поправляться, тепер працює, щоб їх визволити. Посли приложили липкий плястер – і загасили справу. Приходив Залізняк – зовсім убитий; шкода, що не порадився зо мною був. Умовили їх відложити до кінця червня. А "Діло" друкує тріумфальні артикули. Огида!

8 [травня 1910 р.]. Викладав, заходив до декана, комісію для Томаш[івського] визначено на 30-е. Взявся до VIII тому – виклади треба приладити; читав. Ввечері були Козловський, Залізняк і Мочульський. Балакав з Залізн[яком] про університет.

9 [травня 1910 р.]. Засів за писання – VIII тому. Приємна відміна роботи, працюю "з насолодою". Нікуди не виходив. Були панни наші тільки. В городі гарно; цвітуть бози і спіреї.

10 [травня 1910 р.], понед[ілок]. Ходив на поліцію, кликали – показується, що в справі незамельдовання в Криворівні. На почті дописав оцінку доктор[ской] праці Крип'якевича і лист до Общ[ественной] Пользи. Викладав, потім був в Академ[ічнім] домі; розболілася голова, але я писав багато, і нарешті в вечері вона пройшла зовсім.

11 [травня 1910 р.]. Я мусів відложити роботу коло VIII тому, яка почала мині дуже смакувати, бо треба було зайнятися коректами і правленнєм скрипту для Кіев[ской] Руси.

---

[8] Так у тексті; можливо: "Лук'янівку".

12 [травня 1910 р.]. Працював над Кiев[ською] Руссю, але потім обробившися, вернувся до VIII тому, щоб не відійти від сеї роботи, яка мині дуже подобається. Вечером засідав – виділ, спілка, секція; але молодіжи не було – поїхали на екскурсію з Рудн[ицьким], иньші не прийшли.

13 [травня 1910 р.], четв[ер]. Я встав в дуже добрім настрою і взявся до роботи, написав купу листів, але прийшов лист, к[от]рий нас приглушив зовсім – про арешт, наложений на Анну Плат[онівну]; от нещастє; надіємося, що може се неправда. Писав статю про Рідну Школу.

14 [травня 1910 р.]. Ждали пояснення від П[авла] Фил[иповича], але нема, написав лист, що робити – аби конче сама (?) побувала у губернатора і просила. А тут дрібненькі укуси, що не пошанували Грінченка! Старався працювати.

15 [травня 1910 р.]. Зрана зірвалася буря, по довгій суші, пішов дощ. Я пішов на виклади. З студентських демонстрацій нічого, очевидно, не буде, попросту бояться. Розмовляв з Залізняком – вони сьогодня йдуть до К[остя] Левицького за відомостями. Прийшовши, прочитав лист від П[авла] Фил[иповича], що дійсно арешт наложено без заміни, і то за мою статю. Се добило мене; ми пережили страшенний день – страшенні дні, бо пишу я се в неділю. Одначе пішов на засіданнє Учит[ельської] Громади, відти на Головну пошту, подав телеґр[аму] до Галі, листи до Ямпольської і Лаврова.

16 [травня 1910 р.]. Спав кошмарно і цілий день сьогодня прожив під вражіннєм. Аж ось коли зловили мене! З утіхою пішов би висидіти сам. Але висуватися – думаю, що погіршило б іще. Думав про ліквідацію. Прикрости і муки, які переживаємо, не пропорціональні з результатами. ЛНВ перенести назад до Львова і передати – напр[иклад] Панейку, “Село” – як не закриється тепер – віддати Компанії київській. Говорив з Панейком на тему перенесення ЛНВ. Протестував він; про його редакторство я не казав. Їде до Косова.

17 [травня 1910 р.]. Прийшла телеґрама від Лаврова – “іде на добре”. Се трохи нас потішило. Писав статю до “Діла” в унів[ерситетській] справі.

18 [травня 1910 р.]. Лист, що Ямпольську посадили! Маєш. Страшенно досадно на людей і на неї, що пасивно прийняла се все. Навіть Кулюня обурена: “Знайшла кого слухати! правительство!”.

19 [травня 1910 р.]. Прийшла телеґрама, що Ямп[ольську] вже випустили, замінили на гроші. З першого разу здавалося, що однаково вже тої прикрости, що вона сиділа, що не загладить, але згодом заспокоєннє якось бере гору. Але досить уже сього, знову переживати що небудь подібне, не маючи ні в кім спочутя і помочи!

20 [травня 1910 р.]. Вчора б[ула] габілітаційна комісія в справі Том[ашівського]; як я й предвидів – се лише розділено реферати; але

Фінкель принціпіально прийняв. Пройшло без інцідентів; не знаю, чи умисно Ф[інкель] підніс, що у Том[ашівського] бачить той брак, що не був на ніякім більшім університеті, не присвоїв модерної манєри історичної – напр[иклад], як у Нордена.

21 [травня 1910 р.]. Обурюючі замітки К[остя] Левицького рішив відперти реплікою; але по київськім інциденті все се байка. Трохи заспокоївшися, полагоджував всяку біжучу кореспонденцію.

22 [травня 1910 р.], субота. Викладав, читав коректури, сидів в унів[ерситетській] бібл[іотеці]. Вчора був у мене Колеса, ніби здавав справу; був збентежений, коли я заявив, що не вважаю тактику доброю – казав, що він не знав про переговори Народн[ого] Комітету з студентами етц. Засіданнє шкільного союза відбулося вчора в дуже малім числі, навіть Вальо, к[от]рий зайшов перед засід[аннєм] до мене і настроїв мене дуже добре своїм оптимізмом – теж не прийшов.

23 [травня 1910 р.]. Вернувся до роботи над VIII томом і засів над нею, все иньше відсунувши.

24 [травня 1910 р.]. Викладав і говорив з студентами. Сумний настрій між тою молодіжю!.: Відписувався з Общ[ественной] Пользею.

25 [травня 1910 р.]. Працюю без перерви над VIII томом. Обридливі подробиці арешту і увільнення Ямпольської! Присяг би пімсту, як би що небуть міг ще доложити до дотеперішнього свого напряму.

26 [травня 1910 р.]. Працюю над VIII т. багато й успішно, але настрій якийсь пригнічений, нема віри в себе – депрімує сей тихий бойкот з одної сторони і цинічне ворогованнє – з другої. Кинути б, зліквідувати всяку "публичну" роботу.

27 [травня 1910 р.]. Була комісія, секція і заг[альні] збори Вид[ілу], Спілки. Людей було дуже мало. Був Франко з безконечними своїми проєктами передруків. Дощ захопив нас, верталися фіакром з Мар[инцею].

28 [травня 1910 р.]. Писав Галі з приводу київського інциденту. Лаврів нарешті дістав гроші, а то там теж і з сим мали бути якісь скандали – навіть ЛНВ не випускали з друкарні! Козловський не пильнує, запускає виплати, компромітує Т[оварист]во. Горе та й годі.

29 [травня 1910 р.]. Викладав, заходив до книгарні, бачивсь з Романчуком; виходить, що Окунєвский питав місця для ужитку клюбового! Рішив написати з приводу сього до клюбу. Заходив Франко – він тепер часто заходить, а його крілі ще частійше, пожерли пуплянці, навіть рожі. І він досить прикрий з своїми фантазіями передруковування всячини.

30 [травня 1910 р.]. Працював усі отсі дні над VIII т., вчора минув тиждень. Виходив на засіданнє бібліограф[ічної] комісії, досить малолюдне і мляве; Возняк докучав з прошеннями за свою статю. Душно не зважаючи на дощ; не добре сплю.

31 [травня 1910 р.]. Знов оштрафували на 200 р., але се вже не зробило особливого враження; жаль грошей, розуміється. Але прикрійший той загально безпросвітний морок реакції, що затягає всі горизонти, не лишаючи ніякого просвітку. Ввечері балакав з Цег[ельським], він має голову завернену Соколами і Січами; оповідав свою розмову в Клепиничах (?) з гр. Рожнятовским чи що – оповідав той йому, що Франц Фердінанд пер до війни під час босанської анексії, з тим щоб захопити по Дніпро і прилучивши до того Сх[ідну] Галиччину, зробити в Київі секундоґенітуру; а Поляки противилися. Се більш менш згоджується досить близько з тим, що припускав я.

1 [червня 1910 р.]. Всі сі дні працював інтенсивно над Історією, докінчую ту порцію, що мині потрібно для викладів сього семестра. Написав лист до клюбу, на руки Романч[ука] з приводу грубіанської репліки К. Левицького.

2 [червня 1910 р.]. Докінчив роботу коло VIII тому і відложив – мабуть аж до другого року. Було засід[аннє] виділу і Спілки, дуже гладке. Постановили зареєструв[ати] книгарню, поручити Дермалеви веденнє векслевої операції і дати кредит Київ[ським] книгарням до 5 тис. для обороту.

3 [червня 1910 р.]. Викладав, потім був на засід[анні] факультету; декану пригадував скликати коміс[і]ю для Томашівського – забуває. Дуже затягли ЛНВ, тільки сьогодня прислали остатні статі.

4 [червня 1910 р.]. Читав коректи, відписувався; розмахуюся до популярної Історії; полагодивши невідкличне, хочу засісти за неї, – хоч часами трачу охоту знову. Було засід[аннє] Шк[ільного] союза.

5 [червня 1910 р.], суб[ота]. Ходили всім домом до фотографії, потім на морожене, був і Залізняк і потім обідав у нас; балакав з ним за плян видавання часописійки, він дуже то горячо прийняв, досить мене тим здивував. Ввечері я зачав популярну історію!

6 [червня 1910 р.]. Зелені свята. Їздили до церкви, потім я був на зборах Взаім[ної] помочи, досить цікаво. Писав листи. Від вчора похолоділо.

7 [червня 1910 р.]. Їздили до Стрия, я вернувся о 8-ій; було дуже холодно, дощево, а я вибрався легесенько, застудився, потерпав, але якось угрівся й пройшло. Інтересні ревеляції нашої фінансової господарки оповідав Калитов[ський] і Савицький. Робив коректи в ваґоні.

8 [червня 1910 р.]. Робив коло коректі коріґовання, потім коло популярної Історії, трохи вагаюся що до тону – чи не занадто популярний, і над нарративним елєментом. Сумні новини від Лаврова; вразило мене теж роспорядж[ення] губернатора, що Вязлову мандат вигас.

9 [червня 1910 р.]. Не ходив нікуди, робив коло попул[ярної] Історії.

10 [червня 1910 р.]. Викладав, заходив до книгарні. З Дермалем оглядав кам'яницю в ринку ч.12.

11 [червня 1910 р.]. Приїхав Томаш[івський], досить слабий, як кажуть, зголосився через телефон; пригадую справу його габілітації, але без особл[ивого] успіху.

12 [червня 1910 р.]. Окунєвский похвалився резолюцією для дальшої будови Академ[ічного] Дому; заходив оглянути музеальні приміщення. Займає мене кам'яниця в ринку, що мині досить сподобалася; якби 100 тис. позички дістати від Семиренка, можна б і її купити, і дім збудовати для музея етц.

13 [червня 1910 р.]. Був Мочульський, балакали про купно кам'яниці в ринку. Досить добрий попит на ПУК.

14 [червня 1910 р.]. Був день 25 моєї першої повістки. Прийшло багато телєграм; перша – від Сінявського. Я викладав, забалакався з Гадячком, що показував мині фотографії Конишовецьких находок. Вислав лист Леонтовичу в справі позички 100 тис.

15 [червня 1910 р.]. Якусь тяжку депресію переживаю вже кілька тижнів, властиво від самого арешту Анни Платоновни; він не виходив мині з голови довго, – наче самовар, кажу, у Чікільбєєва відібрали; довго вже не було зо мною такого пригноблення: наче збили мене з усіх позицій; і се чіпляється кождого, дрібного чи значнійшого випадку. Було засід[ання] Шк[ільного] Союзу.

16 [червня 1910 р.]. Заг[альні] збори Просвіти в справі зміни Статуту, я не хотів дуже експонуватися, але стара ся історія потягла мене і я виступив досить різко. Цілий день пройшов властиво в дебаті над системою репрезентаційною; я хотів її вилучити, щоб перейти до иньших точок, але се внесеннє не дало під діскусію. Але справа запоролася, а Калитовський поставив внесеннє на відложеннє і так трохи поперепсував. Але справа репрезен[тації] збита основно і мабуть не встане; справа значить скінчена, се мене потішає, бо властиво ціла боротьба була дуже мині неприємна.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Амвросієв – власник крамниці в Києві.

Анна Львовна – див. Берло Ганна.

Анна Платонівна – див. Ямпольська А.П.

Антон – слуга.

Антоновичка – див. Мельник-Антонович Катерина.

Барвінський Олександер (1847-1927) – педагог, політик та суспільний діяч, посол до віденського парляменту й галицького сойму, засновник поміркованої "Християнсько-суспільної партії" і її органу "Руслан".

Бачинський Лев (1872-1930) – адвокат, визначний політичний діяч української радикальної партії в Галичині, посол до австрійського

парляменту, заступник голови Національної Ради ЗУНР.

Беднарський Карл – директор друкарні Товариства імені Шевченка.

Беренштам Вільям (1839-1904) – педагог і громадський діяч, член київської "Громади", співробітник "Киевского телеграфа", "Киевской старины".

Берло Ганна (1859-1942) – історик, київський педагог, член УНТ в Києві (з 1908 р.).

Білецький Василь (1856-1931) – педагог, культурно-освітній діяч, викладач історії в школах Галичини.

Біляшевський Микола (1867-1926) – визначний археолог, дійсний член ВУАН, член ВУАК і НТШ. Вів розкопки на Княжій горі та Волині. Організовував музей Штайнґеля в Городку. 1902-1903 р. – незмінний директор Київського міського художньо-промислового музею; в 1906 р. член І Державної Думи. Редактор "Археологической летописи Южной России" (1897-1905). Робив для М. Грушевського виписки та копії з архівів Варшави.

Брик Іван (1879-1947) – філолог, громадський і педагогічний діяч, дійсний член НТШ.

Ваньо – див. Галущинський Іван.

Василенко Микола (1866-1935) – визначний історик права, публіцист, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ і УНТ в Києві, академік ВУАН. В часи першої російської революції фактичний редактор газети "Киевские отклики", кадет.

Василь Григорович – див. Кричевський Василь.

Василь Федорович – див. Симиренко Василь.

Винниченко Володимир (1880 – 1951) – письменник і політик, провідний діяч РУПу, прем'єр в уряді Центральної Ради, член Директорії.

Вікторов – київський нотаріус.

Возняк Іван (1865 – 1914) – громадський діяч, директор друкарні НТШ, співзасновник УСДП, голова її екзекутиви й товариства "Воля".

Вояковські – родичі М. Грушевського по дружині.

Гадачек Карл (1873 – 1914) – професор археології Львівського університету.

Галущинський Іван (1883 – 1944) – педагог і громадський діяч, учитель гімназії в Тернополі.

Галя – див. Грушевська Галина.

Ганейзер Євген (1861 – ?) – публіцист, друкувався в "Вестнике Европы", "Санкт-Петербургских Ведомостях", "Русском Богатстве", з 1904 р. член редакції "Сына Отечества".

Гехтер Максим (1885 – 1947) – публіцист, в 1905 – 1914 рр. співробітник "Ради", ЛНВ, "Економіста".

Гнатюк Володимир (1871 – 1926) – видатний етнограф,

фольклорист, секретар НТШ, голова Етнографічної комісії, редактор всіх її видань.

Грінченко Борис (1863 – 1910) – письменник, філолог, етнограф і громадський діяч.

Грушевська (Шамрай) Ганна (Галина) (1880 – 1943) – рідна сестра М. Грушевського, історик і перекладач. У 20-ті рр. – співробітник історичної секції ВУАН, автор низки публікацій з історії міст, культурного життя і літератури XVIII – XIX ст.

Грушевська Катерина (1900 – 1942(?)) – донька М. Грушевського, дослідниця української й порівняльної етнографії, редакторка книги "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (1926 – 1930) й корпусу українських дум.

Грушевська (Вояковська) Марія (1860 – 1953) – дружина М. Грушевського, громадська і просвітня діячка, співробітниця ЛНВ, де друкувались її переклади з французької й російської мов.

Грушевський Олександер (1877 – 1942) – історик економіки, історик літератури, літературознавець, рідний брат М. Грушевського. Приват-доцент Одеського й Петербурзького університетів, професор українського університету в Києві, згодом інституту народної освіти, директор комісії для складання історично-географічного словника ВУАН.

Данилевич Василь (1872 – 1935) – історик і археолог, професор Київського інституту Народної Освіти.

Данилов Микола Павлович – консул у Відні (1905 р).

Дембінський Теофіл (1845 – 1915) – адвокат, громадський діяч Галичини, меценат української культури.

Дермаль Август – завідувач друкарні НТШ.

Джиджора Іван (1880 – 1919) – історик, громадсько-політичний діяч і публіцист, бібліотекар НТШ.

Дністрянський Станіслав (1870 – 1935) – правник, професор цивільного права у Львівському університеті, згодом академік. Редактор "Часописи правничої і економічної" та "Правничого вісника". Один із чільних представників опозиції М. Грушевському в НТШ.

Долинський В.І. – секретар "Украинского Вестника" в Петербурзі.

Доманицький Василь (1877 – 1910) – філолог, публіцист, фольклорист і історик. Підготував перше повне видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Зробив мовну стилістику "Історії України" М. Аркаса.

Дорошенко Дмитро (1882 – 1951) – літератор, історик, бібліограф, політичний і громадський діяч, дійсний член НТШ, співредактор журналу "Україна" (1907), член редакції газети "Рада" (1907 – 1909), редактор "Дніпрових хвиль" в Катеринославі та секретар "Катеринославської архівної комісії" (1909 – 1913).

Драгоманов Михайло (1841 – 1895) – історик, філософ, етнолог,

політик і публіцист.

Драгоманова (Кучинська) Людмила (1842 – 1918) – дружина й співробітниця М. Драгоманова.

Едуард англійський – Едуард VII, англійський король в 1901 – 1910 рр., уклав союз з Францією і Росією проти Німеччини.

Єрмаков Василь (1845 – 1922) – професор Київського університету, математик.

Жаткович (Жихович) Юрій-Колман (1855 – 1920) – український та угорський історик, перекладач.

Жебуньов Леонід (1851 – 1919) – громадський діяч, починав як російський революціонер-народник, за що був засланий у Сибір. Повернувшись на Україну в 90-х рр. XIX ст., брав активну участь в українському русі. Був співробітником ЛНВ, "Ради", "Украинской жизни", "Рідного Краю".

Залізняк Микола (1888 – 1950) – громадський і політичний діяч, літератор. Еміґрував до Галичини, де відіграв чималу ролю в студентському русі, співробітничав в ЛНВ, був наближеною до М. Грушевського людиною, згодом член СВУ УПСР.

Заньковецька Марія (1860 – 1934) – одна з найбільших українських артисток. В 1905 – 1906 рр. гастролювала в Галичині, у 1907 – 1911рр. працювала в театрі Садовського в Києві.

Захар Захарович – див. Оппоков Захар.

Ігнатович В.В. – директор банку в Києві, родич І. Франка.

Калитовський Єронім (1866 – 1926) – галицький адвокат і письменник.

Капнік – власник крамниці у Києві.

Коваленко Григорій (1868 – ?) – автор популярно-наукових творів з медицини, історії.

Козловський Всеволод (1877 – 193?) – громадський діяч, секретар першої української газети в Києві "Громадська думка", від 1906 р. на еміґрації у Львові, де співробітничав з М. Грушевським у редаґованих ним виданнях, згодом секретар СВУ, дипломат УНР, працював у ВБУ, в 30-х рр. репресований.

Колесса Олександер (1867 – 1945) – історик літератури і громадський діяч, дійсний член НТШ, професор української мови й літератури у Львівському університеті, посол до австрійського парляменту, по війні ректор УВУ в Празі.

Костомаров Микола (1817 – 1885) – видатний історик, публіцист і письменник.

Кошовий Василь – полтавський статистик, діяч РУП, автор розвідки в ЛНВ про національно-територіяльні межі України.

Кревецький Іван (1883 – 1940) – історик, дійсний член НТШ, директор бібліотеки, дослідник історії громадського руху Галичини середини XIX ст., редактор "Нашої Школи" у Львові 1909 – 1911 рр.,

урядового органу ЗУНР "Республіка" у Станиславові 1919 р., "Старої України" у Львові 1924 – 1925 рр.

Крип'якевич Іван (1886 – 1967) – історик, дійсний член НТШ.

Кричевський Василь (1872 – 1952) – визначний маляр і архітект, творець нової школи українського модернізму в архітектурі, графіці й промисловому мистецтві. Професор і перший ректор Української Академії Мистецтв.

Кропивницький Марко (1841 – 1910) – драматург.

Куліш Пантелеймон (1819 – 1897) – історик, етнограф, поет, критик, літератор.

Кулішева Олександра (1828 – 1911) – письменниця, дружина П. Куліша.

Кулюня – див. Грушевська Катерина.

Кухаренко Яків (1800 – 1862) – письменник і етнограф.

Лавров Павло Пилипович (Сірий, вл. Тищенко Юрій) (1880 – 1953) – письменник і видавець, у 1907 – 1918 рр. – завідувач книгарні та редакційної контори ЛНВ у Києві, 1909 – 1911 – редактор часописів "Село" й "Засів".

Левицький Кость (1859 – 1941) – адвокат і публіцист, історик права й політичної думки, найвизначніший політичний діяч Галичини, дійсний і почесний член НТШ і "Просвіти", співзасновник і провідний діяч багатьох політичних, культурних і економічних установ, довголітній лідер національно-демократичної партії.

Левицький Модест (1866 – 1932) – громадський діяч і письменник, лікар.

Левицький Орест (1849 – 1922) – історик і белетрист, секретар київської Археографічної Комісії, чільний співробітник "Киевской Старины" й УНТ в Києві, другий президент ВУАН.

Леонтович Володимир (1866 – 1933) – громадський діяч і письменник, меценат. Видавець газети "Громадська думка", співфінансував різні культурні проєкти М. Грушевського.

Леціус – професор клясичної філології Київського університету.

Лисенко Андрій (1846 – 1910) – громадсько-політичний діяч, лікар, брат Миколи Лисенка.

Лисенко Микола Віталійович (1842 – 1912) – композитор, фольклорист, громадський діяч.

Лілієн – львівський банкір.

Лобода Андрій (1871 – 1931) – історик літератури, член ВУАН та НТШ.

Лозинський Михайло (1880 – 1937) – правник, публіцист і політичний діяч, співробітник "Діла", "Громадської думки", "Ради", товариш секретаря закордонних справ ЗУНР (1914), професор права УВУ в Празі та Інституту народного господарства в Харкові.

Лукіянович Денис (1873 – 1965) – письменник, літературозна-

вець, публіцист і педагог, історик літератури.

Людмила Михайлівна – див. Старицька-Черняхівська Людмила.

Макарушка Остап (1867 – 1931) – філолог, педагог, дійсний член НТШ.

Максимов В.М. – будівельний інженер, керував зведенням будинку М. Грушевського на Паньківській, 9.

Марина, Маринця – див. Грушевська Марія.

Марія Констянтинівна – див. Заньковецька Марія.

Маркварт – німецький історик, писав про культуру антів.

Маркович Дмитро (1849 – 1920) – письменник, громадський і кооперативний діяч, правник, працював суддею на Україні, в Бесарабії й у Варшаві.

Мельник-Антонович Катерина (1859 – 1942) – історик, археолог, дійсний член НТШ, громадська діячка, дружина Володимира Антоновича.

Мілєєв Д.В. (? – 1914) – київський археолог, що займався розкопками Десятинної церкви.

Мочульський Михайло (1875 – 1940) – історик літератури, літературознавець, критик і перекладач, дійсний член НТШ.

Назаріїв Олекса (1880 – 1918) – громадсько-політичний діяч, з 1908 р. – бібліотекар НТШ.

Норден Едуард (1868 – ?) – німецький філолог, професор клясичної філології в Бреславському університеті.

Озаркевич Євген (1861 – 1916) – лікар, громадський діяч, дійсний член НТШ з 1899 р., діяч "Просвіти", голова "Лікарського збірника", який видавало НТШ.

Окуневський Теофіл (1858 – 1937) – адвокат, громадсько-політичний діяч Коломийщини й Городянщини. Оборонець у політичних процесах.

Олесь (Кандиба) Олександер (1878 – 1944) – поет, співробітник київської редакції ЛНВ.

Опатовський – секретар урядової цензури у Києві.

Оппоков Захар Захарович – брат матері М. Грушевського.

Охримович Володимир (1870 – 1931) – адвокат, письменник, громадський діяч, дійсний член НТШ, заступник голови товариства та голова його статистичної комісії, посол до австрійського парляменту, редактор "Діла". Співзасновник національно-демократичної партії.

Павло Филипович – див. Лавров Павло.

Пайскер – німецький історик-славіст.

Панейко Василь (1883 – 1956) – журналіст і громадський діяч, співробітник "Діла" з 1907 р., редактор у 1912 – 1918 рр., за ЗУНР – І-й державний секретар закордонних справ, член української делегації на Мирну конференцію в Парижі.

Паньківський Кость (1855 – 1915) – громадський діяч, економіст

та кооператор Галичини. Редактор календарів, книжечок "Просвіти" та "Письма з Просвіти", "Дзвінка", "Зеркала", "Зорі", "Краєвого Союзу Кредитового", засновник часопису "Економіст" та "Економічної Бібліотеки".

Пежанський Григорій (1860 – 1925) – заступник М. Грушевського з адміністративних справ у НТШ, інженер-архітект.

Перетц Володимир (1870 – 1935) – філолог, історик літератури, професор Київського університету, дійсний член НТШ й УНТ в Києві, академік Петербурзької АН, дослідник та видавець численних пам'яток староукраїнської літератури.

Петровський – професор Київського університету.

Пісначевський Віктор (1883 – 1933) – журналіст, з фаху лікар, кореспондент "Ради" з 1907 р. Брав участь в організації української парляментської фракції в I Державній Думі.

Погодін Олександер (1872 – 1947) – російський історик і філолог, професор, публіцист.

Потоцький Андрій – галицький намісник, якого вбив М. Січинський за ворожу політику супроти українців.

Проців – учень М. Грушевського по Львівському університету.

Раковський Іван (1874 – 1949) – антрополог і зоолог, громадський діяч. У 1904 – 1906 рр. під керівництвом Ф. Вовка провадив антропологічні поміри в Карпатах; дійсний член і голова НТШ.

Романович-Ткаченко Наталя (1884 – 1933) – письменниця, друкувалася в ЛНВ, секретар УНТ в Києві.

Романчук Юліян (1842 – 1932) – політичний і громадський діяч, педагог, письменник, журналіст, дійсний член НТШ.

Рубінштейн Олексій Всеволодович – член ради київського приватного комерційного банку (Хрещатик, 20).

Рудницький Степан (1877 – після 1934) – визначний географ, творець української національної географії, учень М. Грушевського, з 1908 р. доцент географії у Львівському університеті. Дійсний член НТШ. Брав діяльну участь в конфлікті в середині НТШ у 1913 р. на боці С. Томашівського. Згодом професор УВУ, академік ВУАН.

Савенко Анатолій (1874 – ?) – публіцист, російський політичний діяч, співробітник газети "Киевлянин", член IV Державної Думи від націоналістів, очолював київське відділення цієї партії.

Савіцький Омелян (1845 – 1921) – педагог, учитель Академічної Гімназії у Львові (1871 – 1907), склав перші підручники з математики і фізики, написані українською мовою.

Садовський Микола (1856 – 1933) – драматичний актор, засновник постійного українського театру у Києві, директор українського театру у Львові, Києві, Ужгороді.

Саша – див. Грушевський Олександер.

Симиренко Василь (1835 – 1915) – громадський діяч, великий

земельний власник і цукроварник, визначний український меценат, підтримував "Киевскую Старину", ЛНВ, "Раду", НТШ й ін., при своїй цукроварні на Київщині заснував один із кращих українських народних театрів.

Синявський Антін (1866 – 1949) – історик і економіст, педагог і громадський діяч. Член Одеської й Катеринославської громад.

Січинський Мирослав (1887 – ?) – громадський і політичний діяч.

Старицька-Черняхівська Людмила (1863 – 1941) – донька Михайла Старицького, українська письменниця.

Старицький Михайло (1840 – 1904) – письменник, режисер, театральний та громадський діяч.

Стебельський Петро (1875 – 1923) – правник, професор карного права Львівського університету, дійсний член НТШ.

Стешенко Іван (1873 – 1918) – громадський і політичний діяч, педагог, письменник і літературознавець, член Старої Громади, УСДРП і ТУП, Товариства Нестора-Літописця, секретар УНТ в Києві.

Столипін Петро (1862 – 1911) – російський державний діяч, з 1906 р. міністр внутрішніх справ і голова Ради Міністрів.

Сукачев П.Я. – дитячий лікар і терапевт у Києві.

Тесленко Архип (1882 – 1911) – письменник.

Тимченко Євген (1866 – 1948) – лінгвіст, професор ІНО в Києві, дійсний член НТШ.

Томашівський Степан (1875 – 1930) – історик, політик і публіцист, доцент Львівського та Краківського університетів, дійсний член НТШ. Головний організатор опозиційного виступу на НТШ проти М. Грушевського у 1913 р. Автор анонімної брошури проти Михайла Сергійовича.

Торонський – учень М. Грушевського по Львівському університету.

Трепов Федір – київський, подільський і волинський генерал-губернатор. Займав досить лояльну позицію стосовно українського руху. Спочатку продовжував політику генерала М. Драгомірова, потім поправів.

Трубецький В. – власник садиби по Володимирській, 3, де проводилися археологічні розкопки.

Фінкель Людвіг (1858 – 1930) – польський історик, професор історії у Львівському університеті.

Флоринський Тимофій (1854 – 1919) – професор-славіст Київського університету, один з провідних теоретиків-українофобів, голова київського цензурного комітету. Постійний і тривалий опонент М. Грушевського в українському питанні.

Франко Іван (1856 – 1916) – письменник, вчений, громадсько-політичний діяч.

Франс Анатоль (1844 – 1924) – французький письменник.

Франц Фердінанд (1863 – 1914) – австрійський ерцгерцог, один з ініціяторів анексії Боснії і Герцеговини (1908 р.).

Цегельський Лонгін (1875 – 1950) – публіцист і політик, визначний діяч національно-демократичної партії, редактор "Діла", від 1907 р. посол до австрійського парляменту.

Чайківський Андрій (1857 – 1935) – письменник, адвокат, громадський діяч.

Чайковський Петро (1840 – 1893) – російський композитор.

Черняхівський Олександер (1868 – ?) – письменник, поет.

Чикаленко Євген (1861 – 1929) – визначний громадський діяч, землевласник, меценат української справи. На його кошти видавалися майже всі українські часописи Києва ("Рада", "Нова громада", "Громадська думка" тощо).

Чуприна (Чупринка) Григорій (1879 – 1919) – поет, письменник.

Шамраєв Віктор – чоловік Галини Грушевської.

Шаповал Микита (1882 – 1931) – громадський діяч, публіцист і поет, співробітничав з ЛНВ і газетою "Село".

Шенфельд Сергій – нотаріус київського окружного суду.

Школьник – підрядчик на будові київської оселі М. Грушевського.

Шраг Ілля (1847 – 1919) – адвокат, громадсько-політичний діяч Чернігівщини. 1906 р. був послом до І Державної Думи, де очолював українську фракцію.

Шрамченко Олександер (1868 – 1922) – етнограф, співробітник "Киевской Старины" й "Ради".

Ягіч Ватрослав (1838 – 1923) – філолог-славіст, професор університету в Одесі, Берліні, Петербурзі й Відні, член усіх слов'янських АН та наукових товариств, член австрійської палати панів.

Ямпольська Анна Платонівна – знайома М. Грушевського з тифліських часів, офіційний редактор "Села".

МАРІЯ МАГУНЬ
Історико-Меморіяльний музей Михайла Грушевського
Львів

ФРАГМЕНТ СПОМИНІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1934 р.

ВСТУП

"Шматочок історії – це така рідкісна річ, що нею треба вельми дорожити"

М. Грушевський

У праці кожного дослідника вагоме місце займає пошук оригінальних документів і матеріялів до характеристики предмету дослідження. Показовими у цьому пляні є життєписи великих людей: штрихи до їх портрета та біографії віднайти дуже не просто, хоча, без сумніву, завжди цікаво.

Розчинили двері перед дослідниками колись таємні, секретні фонди архівів і спецслужб. Проте документальна спадщина та оригінальні епістолярії зберігаються не тільки в архівосховищах і спецфондах. Є можливість перспективних досліджень і в рукописних відділах книгозбірень. Частина унікальних документів мала щастя зберегтися і у приватних, "домашніх" архівах і бібліотеках. Іноді саме тут знаходяться і стають надбанням вчених та широкої авдиторії цікаві оригінальні матеріяли. Часто саме такі, досить несподівані, відкриття вносять серйозні доповнення у вже раніше опрацьовані і досліджені теми.

У галузі грушевськознавства зроблено вже чимало. Дослідники мали нагоду користуватися опублікованими спогадами[1] та щоденником[2] Михайла Грушевського, його багатою епістолярною спадщиною[3].

---

[1] С. Білокінь, "Спомини Михайла Грушевського", *Київ*, 1988, № 9-12;1989, № 8-11.

[2] М.С. Грушевський, *Щоденник (1888 – 1894 рр.)*. Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі та післямова Леоніда Зашкільняка. Київ, 1997.

[3] *Листування Михайла Грушевського*. Т.1. Редактор Любомир Винар. Упорядник Галина Бурлака. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто: Українське Історичне Товариство, Інститут української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, 1997, 400 стор.; *Листування Михайла Грушевського*. Т.2. Редактор Любомир Винар. Упорядники

Матеріяли, які пропонуємо увазі дослідників, умовно назвемо "Фрагмент споминів Михайла Грушевського". Автор споминів – Михайло Грушевський (це не викликає жодного сумніву, що підтверджують і спомини визначного історика, підготовлені й опубліковані відомим дослідником-грушевськознавцем Сергієм Білоконем ще у 1988-89 рр. в журналі "Київ"). Проте, ким був безпосередній секретар, який занотував означений "Фрагмент споминів" у 1934 році, однозначної відповіді ще немає.

Звідки ж ці "Спомини"? Як сталося, що через багато літ, через руки різних небайдужих і щиро національно свідомих людей (близьких і далеких) цей рукопис таки потрапив до того дому на околиці Львова, колись названій Софіївкою, де жив і творив його Автор – Михайло Грушевський, який для історії, чи може для себе, для історичної пам'яті, для нас з вами надиктовував сторінки своїх споминів?

Сталося так, що серед матеріялів з особистого архіву українського письменника Дениса Лукіяновича, переданих його невісткою, п. Тетяною Лукіянович[4] до фондів новоствореного Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові[5], який розташований у Львівській віллі Грушевських на колишній вулиці Понінського (тепер Івана Франка) біля мальовничого Стрийського парку, виявився унікальний експонат – зошит споминів Михайла Грушевського. Як дістався він до Львова, як опинився в особистому архіві Дениса Лукіяновича?[6] На ці питання дати однозначну відповідь важко. Хоча можливо вибудувати певну версію з допомогою інших оригінальних документів із фондів музею Михайла Грушевського, а також графологічної експертизи почерку "Фрагменту споминів Михайла Грушевського".

Вочевидь, по смерті Михайла Сергійовича Грушевського рукопис "Споминів..." разом з іншими напрацюваннями вченого Марія

Раїса Майборода, Всеволод Наулко, Галина Бурлака, Ігор Гирич. Київ-Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2001, 412 стор.

[4] Тетяна Лукіянович – донька громадського та політичного діяча, члена Центральної Ради УНР Костя Вротновського-Сивошапки, прихильник і меценат музею, за освітою медик, багатолітній в'язень радянських таборів, дружина Гіяцинта Лукіяновича, хрещеника Марії Грушевської.

[5] Рішенням Львівської Обласної Державної Адміністрації №399 від 1 травня 1998 р. створено самостійну структуру "Державний меморіяльний музей Михайла Грушевського у Львові". Вся дослідницька, збиральницька, наукова, експозиційна, реставраційна роботи музею проводяться у тісному контакті з провідними науковими інституціями: НТШ у Львові (д-р Олег Романів); УІТ (д-р Любомир Винар); НБ НАН ім. В. Стефаника (д-р Лариса Крушельницька); суспільно-культурними товариствами «Холмщина», «Гуцульщина», меценатами, колекціонерами, добрими друзями і прихильниками музею.

[6] Лукіянович Денис Якович (1873-1965) – письменник, літературознавець, публіцист, педагог, професор Львівського університету, автор великої кількості оповідань, кількох повістей з побуту інтелігенції, зокрема учительства, автор численних розвідок (бл. 75) про клясиків української літератури.

Сильвестрівна та Катерина Михайлівна Грушевські, перевезли до Києва, на Паньківську. Там у родинному архіві він і знайшов собі місце. Долею судилося Марії Сильвестрівні та Ользі Олександрівні Грушевській[7] (дружині рідного брата Михайла Сергійовича – Олександра Сергійовича Грушевського[8]) у такий тяжкий для родини час жити під одним дахом. Зрозуміло, що обидві добре знали, що рукопис їм слід зберегти як найдорожчу пам'ять про своїх, вже на жаль втрачених, близьких.

Спочатку про форму самого рукопису. Це звичайний зошит у лінійку, яким послугувалися на початку століття, та й згодом ще у 20-30 рр. Оправлений у сірі тверді картонні палітурки, дещо заплямлені, корінець із чорної тканини, "форзацні" сторінки рябі: у "коричневі і зелені трикутнички", розмір 20,5х15,5 см, 30 листків (60 сторінок) рукописного тексту, без зазначеного титулу. Складається враження про відсутність як початку так і кінця "Споминів" (звідси й назва "Фрагмент споминів"). Почерк дрібний, чіткий, навіть "делікатний", чорнило синє, нечисленні правки зроблені дещо насиченішим чорнилом того ж кольору.

В листі Дениса Лукіяновича від 20.IX.1953 р., адресованого Христі Лук'янович (транскрипція Д. Лукіяновича – "Лук'янович") з Одеси, де він перебував у службових справах, читаємо: "На одеську адресу не пиши, хіба Київ, Паньківська 9 кв. 4 Ольга Грушевська для Д.Л."[9]. Ще раніше, 29.V.1953 р. Ольга Олександрівна Грушевська пише Денису Лукіяновичу з наміром про їхню наступну зустріч: "Шановний т. Д. Лук'янович. Одержала вашого листа і дуже рада, що приїдете до нас. Живу там де жила, без ніяких змін. Добре було б, коли б я знала напевно коли ви будете, щоб можна було б Вас зустрінути, бо нас зараз не так легко знайти. Ми маємо вихід тимчасово через Тарасівську 6[а]. Треба йти через двір, а там фіртка до нашої садиби.

Ходят до Київа 2 автобуса з Львова які приходять в 4.33 та

[7] Грушевська Ольга Олександрівна (1878-1961) – дружина О.С. Грушевського, філолог, дослідниця творчости Т.Г. Шевченка і П. Куліша, історик, бібліограф. Активний член Київського товариства «Просвіта». Працювала в Комісії по складанню словника української мови ВУАН, обіймала посаду бібліотекаря Київського Інституту Народної Освіти. Прислужилася справі реабілітації Катерини Грушевської, О.С. Грушевського, опікувалась М.С. Грушевською.

[8] Грушевський Олександер Сергійович (1877-1942) – молодший брат М.С. Грушевського, філолог, історик української літератури, історіограф. Викладав в Одеському, Петербурзькому, Київському університетах, був професором Українського державного університету в Києві (1918-1919 рр.), дійсний член НТШ, УНТ в Києві. У 20-их рр. – професор Київського інституту народної освіти, директор історично-географічної комісії ВУАН. У 1938 р. був репресований, засланий до м. Павлодар. Будь-яких записів про його смерть немає; реабілітований у 1989 році, але справжньої реабілітації його імені та й великої наукової праці не відбулося й досі, обставини його смерти і місце поховання залишаються невідомими.

[9] Рукопис. Лист Д. Лукіяновича до Христини Лукіянович від 20.IX.1953. Оригінал. Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові.

7.50. Станція на б. Евбазе, а там трамвай № 9 який іде по Саксаганській. На нього треба сідати і їхати до Володимірської. Надіюсь до швидкого побачення О. Грушевська"[10].

Ця дружба була тривалою і надійною, про що свідчить і наступний лист Ольги Олександрівни до Д. Лукіяновича 28.01.56 р.[11]: "Дорогой Денис Яковлевич, я не поздравила Вас с Новым Годом, т.к. захорувала: у мене распухла права рука и нога и дуже сильно болили. Я не могла писать и тепер пишу, як видите погано: перо скачет.

Бажаю Вам всего найкращого, чего Вы сами бажаете и щоб для Вас сей рік був краще попередняго.

Для чого Вы прислали гроші? Вони мені були якраз дуже потрібні. Дуже дякую. Що я маю для Вас купити, чи зробити. Я думаю, що я швидко відужаю і моя голова не буде така дурна, як зараз. Я встала з лижка і у мене таке почуття, що я встала після тяжкої хороби.

Як почуває себе Христя. Поцелуйте її від мене і побажайте здоров'я і всього що Вона себе бажає. Всього найкращого. Завше ваш друг О. Грушевська".

Цікавою є недатована листівка з рукописним листом Ольги Олександрівни Денису Лукіяновичу, писана на поштівці "Владикавказъ. Видъ на горы Столовую и Казбекъ"[12]: "Дорогий Денис Якович. Як Ваше здоров'я. Я щось хорию і не знаю що таке міні сталось. Як Ваше здоров'я. Ви дуже давно мені нічого не писали. Читала ваші книги. Маючи можливість надіслати Вам гроші цікавлюсь адресою на яку повинна надіслати їх: телеграфом до востребованія, лист заказний на ваше імя. Так чи інакше напишіть. Всього найкращого. О. Грушевська".

З наведених листів можемо зробити висновок, що Денис Лукіянович був частим і бажаним гостем в Ольги Олександрівни Грушевської у Києві. Цим людям було про що поговорити і що згадати. Думається, що під час однієї з таких бесід і зайшла мова про трагічну долю родини Грушевських, про зовсім вигнанське життя М.С. Грушевського в Москві, про "поїздку на відпочинок, чи лікування до Кисловодська" (чи про вже запрограмовану НКВД розправу з опальним академіком, який виходив з-під недремного ока відповідних каральних спецслужб, але прямо розправитися з котрим не ставало духу і в них,

---

[10] Рукопис. Лист Ольги Олександрівни Грушевської до Дениса Лукіяновича від 29.V.1953 р. Оригінал. Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові.

[11] Рукопис. Лист Ольги Олександрівни Грушевської до Дениса Лукіяновича від 28.01.1956 р. Оригінал. Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові.

[12] Рукопис. Лист Ольги Олександрівни Грушевської до Дениса Лукіяновича Не датований. Оригінал. На оригінальній поштівці "Владикавказъ. Видъ на горы Столовую и Казбекъ". Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові.

тому й радо сприяли його “відпочинку і лікуванню”, які й довели до фатального кінця). Ось тоді, мабуть і пригадала Ольга Олександрівна про скромний сірий зшиток і передала його Денису Лукіяновичу, до кращих часів…

Лукіянович не був чужий Грушевським: Марія Грушевська була хрещеною матір'ю його сина Гіяцинта. Тому й долею їх переймався теж. Але, можливо, зумів у радянські часи якось більше оборонитися і вижити, заховавши своє потаємне на дні душі. Вочевидь Ользі Олександрівні бачилась більш певна доля рукопису саме в руках Дениса Лукіяновича. Сама ж вона після усіх життєвих перипетій, трагедій, трусів, ущільнень хатніх – такої певности не мала.

Можливо, саме у течці письменника Дениса Лукіяновича під час одного з візитів до Києва цей рукопис і помандрував до Львова. Чи зберіг він свою первісну автентичність, сьогодні відповісти вже не зможе ніхто. Чи був рукопис “без початку і кінця” ще в Києві, чи став таким у Львові, коли довелося “рвати” передні, заголовні листки і кінцеві, аби заховати авторство М. Грушевського під час уже львівських обшуків і трусів в помешканні Лукіяновичів? На це відповіді немає. Є лише факт неповного рукопису.

Зміст “Фрагмента споминів Михайла Грушевського” мовить сам за себе. Але найбільше дивує і вражає датування записів у рукописі: “5.X.34; 8.X.934; 9.X.34.”, при чому остання дата стоїть перед розділом VII. Отже, попереду було аж цілих шість великих розділів, з яких є лише фрагмент. Де ж решта? І ще важлива деталь. Як відомо, Грушевські вибралися до Кисловодська “на лікування” 15 жовтня[13]. Випливає, що ці спомини писалися (чи надиктувалися) ще в Москві, але чи продовжувалися вони в Кисловодську, у ті кільканадцять днів, які передували страшній кончині Грушевського?

Що ж до найважливішого моменту рукопису – його авторства, то тут, як ми уже зазначали, сумнівів немає. Проте вони з'являються одразу, коли постає питання: чия рука записувала текст споминів? Тут здогадок і версій більш, ніж достатньо, хоча крапку ставити у цьому дослідженні рано.

Як відомо, у Москві Катерина Грушевська допомагала батькові, Михайлові Сергійовичу, у справах наукових, в обробці і переписуванні історичних джерел, опрацюванні матеріялів. Цілком ймовірно, що саме їй належало би переписувати й спомини батька. На жаль, з певністю цю версію стверджувати ще завчасно, оскільки повної графологічної експертизи почерку Катерини Грушевської і рукопис-

[13] О.М., “Останні роки життя Михайла Грушевського”. *Наші дні*, ч.3, березень 1943. Львів, рік II. Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові; Г. Костюк, “Таємниця смерти академіка М.С. Грушевського”. *Нові дні*, №№ 417-418, грудень 1984 р. Фонди Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові.

ного тексту в силу певних вагомих причин, провести поки що не вдалося. Але сподіваємося, що отримавши результати цієї експертизи, ми дістанемо відповідь на це дуже важливе для нас питання. Проведені ж досі графологічні дослідження цілком виключають можливість написання тексту рукою Михайла Сергійовича Грушевського, Марії Сильвестрівни Грушевської та Ольги Олександрівни Грушевської. Звичайно, можна гіпотетично вважати, що тексти споминів переписувала і стороння особа, не з родини Грушевських (ближчої чи дальшої). Можна зробити припущення, що друкарка Михайла Грушевського – Катерина Борисівна Кондратьєва (про неї згадує у своїй передмові до "Споминів..." Сергій Білокінь) – теж якось причетна до написання, або збереження цього рукопису. Але це тільки припущення.

Державний меморіяльний музей Михайла Грушевського у Львові висловлює щиру вдячність п. Тетяні Лукіянович, доброму другові і щирому прихильникові музею, за передані матеріяли, і зокрема за справді унікальну знахідку – "Фрагмент споминів Михайла Грушевського". Текст "Фрагмента споминів Михайла Грушевського" подається без змін, із незначними орфографічними і пунктуаційними виправленнями, фотографії і матеріяли графологічної експертизи рукопису спогадів публікуються вперше. Подається скорочений варіянт коментарів до тексту "Фрагмента споминів", розгорнуті коментарі плянуються у книжковому виданні.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОМИНИ

Ся тактика лякання уряду закордонними успіхами українства сердечно не подобалася "Громаді"[1], в грунті річи в переважній більшости стояла на костомарівській принціпі "примерення з собою пра-

[1] "Громада" – згодом т.зв. Стара Громада – національно-культурний осередок в 70-90 рр., до якого входили визначні діячі науки і культури: В. Антонович (провідник Громади від часу заснування), М. Драгоманов, К. Михальчук, П. Житецький, М. Зібер, Ф. Вовк, П. Чубинський, Т. Рильський, Л. Ільницький, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, О. Русов, В. Вовк-Карачевський, М. Левченко, М. Ковалевський, Ф. Рубінштейн, Я. Шульгин, В. Беренштам, С. Левицький, І. Левицький (Нечуй), Є. Трегубов, І. Рудченко, Ф. Панченко та інші. У 1872-73 рр. до Громади входило більше 70 чол. Громада не мала усталеної програми і організаційних форм. До Старої Громади на початку 1900-их рр. долучилися Є. Тимченко, С. Єфремов, М. Левицький, Є. Чикаленко та ін. Її діяльність пожвавилась, зокрема серед студентської молоді.

вительства". З другої сторони, Драгоманів[2] і його співробітники і однодумці противставляли політиці єдиного національного фронту, що був передумовою напруження національного руху: розгорнення "високої" національної культури, що було завданєм напряму Кониського[3], такту співпраці радикально-поступових і соціалістичних елєментів без ріжниці національностей. Замість єднатися з клєрикалами і реакціонерами, поступові елементи галицької України повинні були шукати порозуміння і спільної праці з поступовими елєментами єврейськими, польськими і москвофільськими: припускалось, що такі поступові, демократичні елєменти між москвофілами теж знайдуться і між молодю і між старшими, і нема чого відпихати такі опозиційні, народолюбні москвофільські елементи та й на себе натягати цісарську чи магнатську ліберію.

Кониський не лякався війни на два фронти за свої ідеї – тримаючись правила, що краще нападати, ніж боронитись, він завзято критикував тактику і "Громадян", і "Драгоманівців", закидаючи їм ухили, шкідливі для українського національного руху – що вони занадто тримаються великоречийської клямки, не стараються перейти на українську мову, не використовують можливостей друкувати українською мовою за кордоном своїх праць, коли не можна друкувати в Росії. На Драгоманова різко повставав за те, що він нагинає галицьку молодь до російської книжки, до російської белєтристики – замість того щоб заохочувати до можливо широкого і безпосереднього користання з европейської літератури – хоча б німецької, коли не иньших, бо ж знаннє німецької мови для кожного галицького інтелігента обовязкове. Сей закид підтримував в повній мірі і Антонович[4] з

---

[2] Драгоманов Михайло (1841-1895) – видатний громадсько-політичний діяч, учений і публіцист. Навчався у Полтавській і Київській гімназіях. Закінчив Київський університет (1864 р.), там же працював доцентом. Був поруч з В. Антоновичем, лідером Київської Громади (пізніше названої "Старою") і грав провідну ролю у її діяльності. Під впливом Драгоманова студентство, що об'єднувалося навколо часопису "Друг", перейшло на українські національні та демократичні позиції. Друкував статті в "Вестнике Европы". В 1886 р. розірвав із Антоновичем та Старою Громадою, яка відмовила у дальшому фінансуванні його діяльности, побоюючись репресій проти українства через еволюцію світогляду Драгоманова вліво.

[3] Кониський Олександр Якович (1836-1900), письменник, публіцист і громадський діяч, один із фундаторів Товариства ім. Т. Шевченка. О. Кониському М. Грушевський присвятив статтю "Пам'яті О. Кониського", *ЗНТШ*, Львів, 1901.

[4] Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – видатний український історик, етнограф, археограф, археолог, професор історії Київського університету. Один із організаторів і голова Київської Старої Громади. За його ініціятивою 1890 р. в Галичині дійшло до "угоди" між поляками й українцями у Львівському сеймі. Антоновичу належить велика роль в реалізації пляну переїзду М. Грушевського до Львова і розгортання великої наукової роботи. Про В. Антоновича М. Грушевський писав у розвідках: "Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльності". *Записки Українського Наукового Товариства*, III, 1909; "Пам'яті Володимира Антоновича". *Літературно-науковий Вісник*, т.42, 1908; "З соціяльно-національних концепцій

Михайло Грушевський.
Фото періоду "московського заслання" (1931-34 рр.).

Антоновича". *Україна*, кн.5, 1928. Всі праці передруковані у М. Грушевський. *Володимир Боніфатійович Антонович. 1834 – 1908 – 1984. У 150-ліття з дня народження.* Нью-Йорк, Мюнхен, Торонто: Українське Історичне Товариство, 1985.

своїми товаришами. Антонович вважав радикальну, народницьку великоросийську літературу, рекомендовану Драгамановим, занадто льокальною, непридатною для соціяльного виховання в поступовім аспекті: і мова, і термінольогія великоросийського сільського побуту, і соціяльні відносини, соціяльні типи, мальовані великоросийськими белєтристами, здавались йому занадто специфічними, щоб галицький читач міг происпонувати соціяльну мораль, великоросийський творив на свої відпочини. Він посмівався з ріжних малозрозумілих виразів: питав, чи хто з українських читачів знає, що таке "лукошко" – він, мовляв, ніяк не міг довідатись, що воно за штука? (признаюсь, що я також не знав значіння сеї назви, хоч частенько стрічав її). Питав, яку науку може собі витягнути галицький Українець з прославлених російських романів, де виступають самі богаті поміщики, всякі урядовці і генерали, що ніколи не родились серед галицького українського суспільства. Пропаганду російської літератури, ведену Драгомановим, Антонович і, ще рішучіше, Кониський вважали за спомаганнє обрусіння, деукраїнізації. Польська література в дечім їм була симпатичніща і ближча – своїм патріотизмом, привязаннєм до традицій, особливо у Кониського помітний був нахил до пропагандовання її серед українського громадянства – тих писань особливо, що були закрашені демократизмом і гуманізмом – як Ожешкової[5]. Навпаки, против історичних романів Сенькевича[6] Антонович, як відомо, виступив гостро і сильно, і його дотепна критика "Ogniem і Meczem"[7] придбала йому великої симпатії серед галицьких читачів.

Кониський не спочував тому, що "Громада" зробила своїм органом "Кіевську Старину"[8], коли Лашкевич[9] переняв її від Лебе-

[5] Ожешкова Еліза (1842-1910) – польська письменниця, пропагандистка емансипаційних ідей, родом з Городенщини. Писала повісті й оповідання з життя селян і польської шляхти, в яких знайшли відображення проблеми західноукраїнського села Холмщини і Підляшшя.

[6] Сенькевич Генріх (1846-1916) – польський письменник, народився на Підляшші. Ідеалізує польську національну буржуазію, возвеличує старовину та лицарський устрій.

[7] Книга "Ogniem і Meczem" Г. Сенкевича була написана у 1884 р. і є І частиною трилогії про боротьбу Речі Посполитої з повсталою Україною часів Хмельницького ("Потоп" (1886), "Пан Володийовський" (1888)).

[8] Часопис "Кіевская Старина" виходив щомісячно у Києві у 1882 – 1906 рр. російською мовою. Засновником і першим редактором його був Р.Г. Лебединцев. У часописі друкувалися статті з питань українознавства, архівні матеріяли з історії України та твори відомих діячів української культури.

[9] Лашкевич Олександер (1842-1889) – історик і громадський діяч, родом з Чернігівщини, вихованець Київського університету, діяч селянської реформи на Київщині й Поділлі в 1860-их рр., земський і судовий діяч на Чернігівщині (1870-80-их рр.), редактор і видавець "Кіевской Старины" (1888-89), член Київської Старої Громади. Автор низки документальних праць з історії Лівобережної України 18 ст., опублікованих у "Кіевской Старине", "Русском Архиве" та ін. виданнях.

динцева[10] і потім скоро відумер. Ще за життя Лашкевича вона фактично стала органом “Громади”, а за його смертю – стала її власністю і утримувалася з поміччю підмог богатих земляків. “Громада” старалась притягти найпопулярніших співробітників, старалась всяко оживити журнал, в значній скількости давала белєтристику на українські теми – оригінальну і перекладну. Кониський вважав се шкідливою для українського літературного руху роботою: українським читачам давали сурогат українського журналу российською мовою, відводили тим українських учених і белєтристів від писання українською мовою – не давали їм зосередитися в закордонних українських часописях, що свобідно доходили тоді до Росії: доходила “Зоря”[11], “Діло”[12], “Батьківщина”[13]; замість передплачувати їх, Громада приохочувала передплачувати “Кіев. Старину”. Кониський пятнував се, як непростиме прогрішеннє против інтересів національного розвитку. Він задумував організувати журнал в Галичині, спеціяльно орієнтований на біжуче життє российської України – що мав би видаватися за директивами з Київа і наповнятись писаннями российських Українців, і підготовляючи для нього грунт, публіку і співробітників, не переставав викладати отсі свої гадки, розкривати помилки своїх ідеольогічних противників, критикувати российську літературу і пресу, адміністрацію й урядову політику. Говорив богато, невтомно, охоче – не можна сказати, щоб дуже поривав і покоряв своєю мовою: його манєра була суховата, резонерська-адвокатська-кляузницька, що в'їдливо доходить свого противника “до безчувствія”. В його аргументації завсіди відчувалась сторонничість, нахил до перебільшень: відчувалось, що людина

---

[10] Лебединцев Теофан (1828-1888) – історик і педагог; закінчив Київську Духовну Академію і був у 1861-64 рр. її доцентом і професором. Засновник і редактор журналу “Кіевская Старина” (до 1887 р.). У 1885-69 рр. був начальником Холмської шкільної дирекції. Під його керівництвом у Холмській гімназії працював батько Михайла Грушевського – Сергій Федорович Грушевський. Дружина Теофана Лебединцева – Юлія Олександрівна – хресна мати Михайла Грушевського. Хрещення відбулося в Івано-Богословській православній церкві в м. Холмі.

[11] “Зоря”, двотижневий часопис, виходив у Львові 1880-1897 рр. У 1885 р. “Зоря” перейшла у власність НТШ і стала всеукраїнським органом, приєднавши співробітників і передплатників з усіх українських земель; редактори – О. Партицький (1880-1885), О. Калитовський (1886), Г. Цеглинський (1887-1888), О. Борковський (1889), В. Лукич-Левицький (1890-97). Серед авторів був Михайло Грушевський. У 1883-85 рр. при “Зорі” виходила “Бібліотека “Зорі”, згодом “Зорю” заступив “Літературно-Науковий Вісник”.

[12] “Діло” – галицька газета, найстарший і багато років єдиний український щоденник, виходила у Львові 1880-1939 рр. У 1914-15 рр. виходила у Відні як тижневик. З 1920 до 1 вересня 1923 р. видавалася під різними назвами. Після вибуху Другої світової війни (01.09.1939) вийшло три числа газети. З приходом більшовиків до Львова газету було закрито.

[13] “Батьківщина”, популярна політико-економічна газета, призначена для селянства; заснована за ініціятивою і підтримкою Ю. Романчука у Львові, виходила 1879-96 рр. У 1888-89 рр. редактором “Батьківщини” був Михайло Павлик.

боронить своєї справи, своєї персональної справи, не об'єктивної "правди – справедливости", як вона йому уявляється; штучна афектація і риторичність часто вживана ним, тільки підчеркувала нетостачу безпосередности і щирого почуття. Все се змушувало приймати обережно і його висновки, і його доводи помилки: те як він наводив факти, цитати і цифри. І така резерва взагалі помічалась до його самого серед тих людей, що його окружали і найближче до нього стояли: його цінили як найбільш активного з київських Українців – але остерігались занадто довірливо йти за ним, за його покликами і директивами: хто його зна, мовляв, уди воно заведе! Але відвідували його і слухали його охоче! Його кімната, де він жив окремо від родини, була ніби українським клюбом. Він радо приймав усіх, говорив дуже відверто – не побоючись видко, що його слова можуть бути перенесені, в перебільшеній і перекрученим формі до противних таборів. Великим атракціоном була його бібліотека, зложена головно з українських видань – российських і закордонних: у нього було майже все, чого не можна було знайти ніде більше – але на шафах, де вона містилась, – приліплені були паперці з написами, що книжки можна читати, скільки хоч на місці, але до дому вони не позичаються нікому. Читати ж тут, в присутности балакучого господаря і сливе ніколи не відсутних гостей було цілком не можливо: можна було хіба повертіти книжку в руках, – переконатися, що єсть така книга, що найбільше – провірити яку небуть дату чи імя, та й годі – і слухати безконечну агітацію господаря. Кінець кінцем вона таки без впливу не лишалась, і сей сумежний з аптекою покій, з вікном на бульвар, – що служив господареві за спальню, їдальню і кабінет, – великим портретом Юрия Кониського[14] на стіні (новою копією, чисто ремісничої роботи), з широкою червоною канапою під ним – де ввечері стелилася постіль господареві; маленьким акварельним портретом (в манєрі мін[і]ятюри) самого господаря: рудавого бльондина з довгим волосєм і бородою, років так на 40-45, і невеличкими етнографічними образками – на другій стіні; з низенькими шафками з тими скарбами української літератури, – сей покій памятний і тепер мабуть "молодшим людям", що бували там в 1890-х рр., – відограв свою ролю в українськім руху тих часів. Він наладовував активізмом, енергією боротьби українське громадянство. "Не піддаватись, шукати всяких способів боротьби против репресивної політики уряду, против нівеляційних, винародовлюючих течій на кожнім місці, під якою б формою і гаслами вони б не виступали" –

[14] Кониський Георгій (1717-1795) – визначний український письменник, проповідник і церковний діяч. Вихованець, а згодом ректор Київської Академії; єпископ, пізніше – архієпископ могилівський і білоруський. Дбав про інтереси православної церкви; автор поезій, численних проповідей, двох рукописних курсів філософії, кількох історичних праць: "Prawa i wolnoci obywatelow Korony Polskiej i W. Ks. Litewskiego..." (1767), "Историческое известие о Белорусской епархии" (1776) та ін.

лунало звідси. В оцінках Кониського, в аналізі ситуації було богато суб'єктивного, персонального; він вносив в свою національну акцію богато з своїх особистих рахунків, ураз і гнівів, з сим треба було рахуватись і робити відповідні поправки. Його методи і пляни були часто непрактичні, наївні, короткозорі; він не був ні теоретиком, ні політично вихованою людиною – зо всім тим його praetera censeo давало свій позитивний ефект, і я думаю було корисним компонентом тодішнього київського життя.

Задумавши організацію літературно-наукового місячника в Галиччині – на взір "Вестника Европы", він не відкривав своїх плянів широко; так і зісталось секретом, хто властиво дав йому змогу для сього: чиїм коштом він сподівався видавати його. Але певне поясненнє дало се його запобігливим заходам коло збирання літературних сил: його жвавій кореспонденції з провінціяльними силами, його жвавій агітації в Київі, його клопотанням коло приготовання літературних кадрів з молоді. Сим поясняю я й його бажання познакомитися, між иньшими й зо мною, і потім, коли я застав його, і мав першу розмову з ним, – його старання заохотити мене до наукового писання українською мовою, зараз, не відкладаючи в дальший плян – як відкладав то я. Коли йому не вдалось добути статті від старших, реномованих уже учених і публіцістів – починаючи від самого Антоновича, найближчого однодумця і участника його літературно-політичних плянів (се була дуже болюча для нього пригода, що нічого від Антоновича йому не вдалось дістати, і прийшлось кінець кінцем пустити його лекції про "три національні типи" – з тих викладів, що він читав для приватних гуртів молоді) – він став роздавати теми молодіжи – студентам університету, академії, навіть старшим і більш розвиненим семінаристам – чи не витанцюється щось у них. Кінець кінцем наоколо нього зібрався чималий гурток саме от сього "лампадного елєменту", як його згірдливо називали дівчата Старицькі[15] – так принаймні оповідали, і їх називали авторками сього виразу, – і в інструктори сього елєменту довелось попасти мені!

З ним звязували мене ріжні родинні звязки. Скоро після мого приїзду я відшукав свого брата в перших, Григорія Івановича Грушевського[16]. Батько його[17] був колись дияконом в с. Пирогові під Київом;

---

[15] Дівчата Старицькі: доньки М. Старицького, племінниці М. Лисенка; Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1863-1941) – українська письменниця, учасниця жіночого руху в Україні; член Центральної Ради; писала поетичні, прозові, драматичні твори, театро- та літературознавчі статті; під час процесу СВУ 1929 р. заарештована, засуджена, загинула в засланні.

Старицька Марія Михайлівна (1865-1930) – українська акторка і вчителька драматичного мистецтва. Провадила музично-драматичну школу Лисенка в Києві. Останні роки життя викладала драматичне мистецтво у Вищому інституті ім. Лисенка.

[16] Грушевський Григорій Іванович (1865-1933(?) р.) – український письменник (псевдо – Грицько Чулай, Петро Голота). Двоюрідний брат Михайла Грушевського.

був він хоровитий, рано помер, лишивши отсього сина, і жінка його потім вийшла за дячка в тімже селі. Григорій Іванович одідичив фамілійну вдачу: мрійну чутливу до краси життя і не здатну до життєвої боротьби. Він глибоко відчував поезію укр. села, запально любив українську пісню, кохався в українській поезії, і сам компонував – з невеликим успіхом, сказавши правду; пізніше перейшов на прозу і на театральне мистецтво, кілька оповідань і пієсок його потім було і надруковано. Але вчився він пиняво, семінарії не скінчив, оженився в Київі, з гарною і солідною-швачкою: можливо, що сей роман послужив одною з перешкод його науці, – оженившися, він узяв учительську посаду і довго був учителем приготовчої кляси в златопольській гімназії, економом, учителем співу, і помер в великій нужді, трохи не з голоду на новий рік 1933 р.; була се натура незвичайно мягка, просто голубина, яка захоплювала молодь своїм безмежним привязаннєм до української поетичної стихії. Доводилось стрічати златопольських учнів, які з незвичайним пієтизмом згадували його як свого учителя в українстві; але мої відсилки до відповідних інстанцій, щоб помогти йому і облекшити останні літа його життя, не дали ніяких наслідків.

От за сим Григорієм Івановичем потяглася до мене низка дальших родичів з батьківської лінії, що проходили ріжні стадії своєї семинарської науки. Був другий Григорій Грушевський[18], і його брат Дмитро[19] – брати мої в других. Був Марко Федорович Г-ий[20] з Худоліївки, старого родинного гнізда – брат в третіх, пізніший визначний етнограф, що тепер займає посаду двірника в Українській

Закінчив Києво-Подільське духовне училище (1883), згодом – Київську духовну семінарію (1889). Був членом української семінарської громади. По семінарії вчителював у церковно-приходській школі. З 1897 р. жив у Златополі, вчителював. З 1889 р. друкував твори в журналах "Зоря", "Правда", "Дзвінок". Окремими книжками вийшли оповідання (зб. "На святім вечорі", 1892), вірші (зб. "Зірка", 1894), п'єси. Збирав і надсилав М. Лисенку записи народних пісень.

[17] Іван Федорович Грушевський – рідний брат Сергія Федоровича Грушевського, батька історика.

[18] Грушевський Григорій Миколайович (1867- не раніше 1916) – священик, брат в других (троюрідний) Михайла Сергійовича Грушевського. Закінчив Черкаське духовне училище (1884) і Київську духовну семінарію (1890). Був членом української семінарської громади, вчителював на Чигиринщині, у 1893 р. висвятився у священики, тримав парафії на Чигиринщині. Був одружений з Ольгою Володимирівною Ранцевою. Писав невеликі оповідання з життя українського села, твори для дітей. Згодом відійшов від українського життя. Доля після 1917 р. невідома.

[19] Грушевський Дмитро Миколайович (1868-після 1917) – рідний брат Григорія Миколайовича, троюрідний – Михайла Сергійовича Грушевського. Закінчив вчительську семінарію (бл. 1890), вчителював у Херсонській губернії. Доля після 1917 р. невідома.

[20] Грушевський Марко Федорович (1865-1938) – брат в третіх (чотириюрідний), закінчив Черкаське духовне училище (1883), Київську духовну семінарію (1889), згодом Київську духовну Академію, священик, один з фундаторів української автокефальної церкви, єпископ, етнограф (наукові праці з етнографії Суботова). Заарештований органами НКВД і розстріляний у 1938 р.

Академії Наук; він тоді вже закінчував семінарію. Через сих своїх братів я мав можність широких звязків з семинарською і академічною молодіжжю, але мені в голову не приходило занятись пропагандою чи інструктованнєм її, – випадок попхнув мене в сім напрямі.

Якось пізньою весною, перед вакаціями, зайшов я перед вечером до Кониського. Його вірний сторож і довірений помішник горбатий дворник Василь, що з своєю старою жінкою Мариною обслуговували всі його житейські потреби, сказав мені, що Олександр Якович на городі і справив мене туди. Виявилось, що там відбувається Garden Party: Олександр Якович приймає в городі молодіж – семінарську здебільшого, але й усяку иньшу разом з нею. Було там, скільки памятаю, душ кількадесять, парубків і дівчат. З родини Кониського не було нікого. Він сам оден сповняв ролю господаря, стараючись сполучити utile dulci, – держав патріотичні промови, підіймав національні настрої і потім пускався в жартливо-галянтні тони, які слабо йому удавались; величав своїх гостей “богорівними”...

Гулянка була в розгарі, дві – три фляшки роспитого легкого вина сублімовані були молодечою радістю життя, і компанія була пяна не хмелем, а сею радістю: Я попав в її вир і став членом сеї радісної дружини. Вертаючися з сеї гулянки, я звязався трівкими узами приязни з кількома її учасниками. Був між нами, се твердо памятаю, Лука Поликарпович Скочковський[21], з сього дня почалась моя приязнь з ним. Се був укінчений семинарист – людина маломовна, непоказна на перший погляд, але серйозна, глибока натура, гірко обділена життєм: він був, очевидно, хорий, раптово упадав йому зір; якась невсипуща гризота таїлась у нім. Але при тім відчувалась у нім велика моральна сила, настановленнє на правду життя. Він мав великий вплив між семінаристами, був провідником поступових, ідейно настроєних елєментів семінарії. Для того окінчивши семінарію, він лишивсь на посаді “псаломщика” – дячка при Йорданський церкві в кінці Подола, і ся йорданська дяківка, прозвана “Ельдорадо”, (мабуть під впливом заголовка поезії Самійленка[22], що містила характеристику тодішньої Росії), стала центром, де збирались українці з духовних шкіл – старші семінаристи і ті, що, скінчивши, розлізлись по ріжних посадах, але не

---

[21] Скочковський Лука Поликарпович (Полікарпович) – один із керівників української студентської громади, диякон Йорданської церкви на Подолі (званої серед громадівців “Ельдорадо”). Після викриття семінарської громади і звільнення з посади, Л.П. Скочковський переїхав до Таврії, де служив парафіяльним священиком. Про нього є відомості у книжці: О. Лотоцький. *Сторінки минулого*. Варшава, 1932. Ч.1, стор.224-235.

[22] Самійленко Володимир Іванович (1864-1925) – український поет, драматург, перекладач. До 1890 р. вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету, приятелював з Михайлом Грушевським. У 1917-1918 рр. був службовцем міністерств УНР, згодом виїхав до Галичини. У 1924 р. повернувся до Києва, де через рік помер. Опублікував кілька власних поетичних збірок, драм і перекладів.

розривали звязку з осередком. Часами, в умовлений час з'їздились вони, і тоді дві кімнати, що становили помешканнє Скочковського, заповнялись людьми – приїзжими і місцевими, що тут днювали і ночували – на столах, на дверах знятих з завіс і положених на стільцях. З ранку й до ранку тут ішли розмови, дебати, обмінювались літературою, читали часом і доповіди, відбувались правильні засідання. Керівником отсих зібрань і з'їздів довелось мені стати. Як видніщих участників сеї організації крім Скочковського пригадую Федора Павловича Матушевського[23], що скінчивши семінарію, був учителем черкаського духовного училища, і прослуживши тут кілька літ і одержавши чин "колежського асесора", вступив на юридичний факультет в Дорпаті[24] (досить комічно оповідав, як при якійсь "студентській історії" поліцейський чин записуючи участників, промовляв йому до амбіції: "при вашем чине – с мальчишками!"); скінчив його, але юридичної карієри не робив – був редактором "Ради", членом видавництва "Вік"[25] і под. Олтаржевського – що був потім епископом полтавським з іменем Теодосія, вмер рано з хороби. Згаданого вже Марка Грушевського. Тихона Добрянського – визначного потім кооператора, автора кількох оповідань. Олександра Гнатовича Лотоцького[26] і його приятеля, автора розвідок про Шевченка, Іоіля Руденка[27], Грицька Каховського, Кедриновського – авторів статей в "Правді", Макара

[23] Матушевський Федір Павлович – закінчив семінарію, був учителем черкаського духовного училища. Редактор "Ради", член видавництва "Вік".

[24] Дорпат, Юрієв, нині Тарту (Tartu), естонське місто. З 1802 р. там засновано університет, в якому студіювали також українці. З кінця 1880-их рр. існувала Студентська Громада, до якої входило 80-100 чол. З українців у кінці 19 – на поч. 20 ст. в університеті викладали: О. Остроградський (фінансове право), О. Миклашевський (політичну економію), А. Царевський (богослов'я), Ф. Євецький (медицину) та ін.

[25] "Вік" – видавництво, засноване в Києві 1895 р. при участі О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, пізніше В. Прокоповича та ін. Існувало до 1918 р.

[26] Лотоцький Олександр Гнатович (1870-1939) – визначний громадський і політичний діяч, письменник, публіцист і науковець, дійсний член НТШ та інших наукових установ. Закінчив Київську Духовну Академію (1896). Вересень-листопад 1917 р. – генеральний писар у Генеральному Секретаріяті УЦР, державний контролер в уряді УНР (1918). Виконував обов'язки міністра віросповідань за Директорії. Довів до проголошення автокефалії української православної церкви. Згодом професор церковного права УВУ (1922-29 рр.), з 1929 р. – звичайний професор історії православної церкви Варшавського університету, засновник і директор Українського Наукового Інституту у Варшаві (1930-38 рр.); водночас працював, як член екзильного уряду УНР (як міністр внутрішніх справ і заступник голови). Співзасновник видавництва "Вік". Твори Л. друкувалися у "Правді" (Львів), "ЛНВ", "ЗНТШ", "Украинском Вестнике", "Украинской жизни". Спричинився до повного видання "Кобзаря" Т. Шевченка (1907) і до рішення Російської Академії Наук "Об отмене стеснения малорусского печатного слова" (1910).

[27] Руденко Іоїль – публіцист, закінчив Київську духовну семінарію, працював учителем початкових класів у школі на Солом'янці, передмісті Києва. Твори друкувалися в галицькій "Правді" (псевдо "Чуб"). Згодом працював на селі.

Крамаренка. Провідним гаслом організації було – не гербувати позицією дяка, учителя, попа на селі, не тікати з села, використовувати сі позиції для звязку з народом, для виховування їх в національній і громадській свідомости; відсувати на другий плян догматику і обрядовість і наполягати на мораль, на почуття громадського і національного обовязку; як стимули поведінки яко мога ширше використовувати проповідницю для української мови і взагалі в своїх зносинах з селянами підіймати поважаннє до своєї мови, заохочувати до української книжки і літератури, всяко ухилятись від тих поліцейських функцій, які накладав на сільське духовенство тодішній режім; спеціяльно в відносинах до сектантів, до штунди, цуратися тої ролі інквізіторів, що накидала на попів духовна і світська влада; триматись широкої релігійної толєренції, шукати контакту з штундою[28], як поступовіщою доктриною і по можности справляти її в національне річище.

Відносини до штунди були тоді особливо актуальні; супроти обгострених репресій, піднятих урядом, і нацьковування нижчого духовенства адміністрацією, штунда уявлялась не тільки як вартий всякого спочуття і підтримки страждущий за свої переконання елємент, але і як елємент опозицийний, що може стати вигідним трампліном для політичної акції. Драгоманов носився з гадками, як би то зробити зі штунди ще більше поступову, деістичну доктрину і справити в сей бік селянські маси. Незалежно від нього, по свойому підходили до сих плянів молоді кандидати духовного стану київського гуртка. На короткий час промайнув на київськім обрію цікавий – на жаль, скоро страчений молодий письменник Трохим Зіньківський, що спеціяльно займався вивченнєм штунди і готовив про неї ширшу монографію – одиноку ширшу працю в сій справі, яка була в українській літературі. Він був офіцер, мабуть з виключених семінаристів, що в дуже несприятливих обставинах підготовився до воєнно-юридичної академії і добре пройшов її – але він був хоровитий, сухітник; підтяли його мабуть іще родинні історії – він розійшовся з жінкою, зійшовся з донькою невеликого російського письменника Ольгою Ранцевою, і приїхав з нею до Київа уже в останній стадії сухіт. Тут він звязався з Кониським, з Скочковським; одного разу Скочковський повів і мене до нього: Зіньківський вже догорав в тім часі, не виходив з хати, майже не вставав з ліжка, і ледво що міг говорити, але не переставав інтересуватись українськими питаннями; зійшла мова на історизм Шевченкової тематики, я обіцяв йому принести доповідь Антоновича – що вийшла тоді в скороченню в нововипущеній книжці "Чтеній". Дружина його теж просила приходити, – щоб підняти настрій хорого – бо дуже

[28] Штунда, штундизм (від нім. "година") – течія в протестантизмі. Виникла на поч. 17 ст. в Німеччині і Голяндії, з 19 ст. поширилася на Україні серед іноземців-колоністів.

нудивсь світом. Я обіцяв і заходив – але се не довго потревало: Зіньківський помер слідом, і його дружина – що поїхала з ним против волі батьків і не хотіла вертатись до дому, лишилась в опіці семінарського гуртка. Кониський дуже нею заінтересувався – взяв її темою свого оповідання "Сім(?) днів з життя Люлі" – представивши процес українізації молодої Великоросіянки. Гр. Грушевський, мій брат в *других* зібрався з нею женитись. Тим часом її уміщено гувернанткою в родині невеличкого київського банкира Левина; я відвідав одного разу її там разом з Григ. Мик. – коли його освідчини вже були прийняті. Вона написала до батьків про свій намір стати попадею, дістала їх згоду – мати приїхала на весіллє. Його справляли в Ельдорадо, коштом і заходом гуртка. Я був дружком, Юлія Генриховна Карчевська, санітарка, що вийшла потім за Скочковського, була дружкою. В дяківці дуже скромними засобами справлено "бучний пир". Був Самійленко, Мусій Конопенко-Шполиченко[29] держав промову на честь його й української поезії – сам він дебютував перед тим поемкою "Нещасне Кохання" – яке вивело його в люди: він служив за льокая у проф. Шкляревського, той занявся його освітою, поміг йому скласти іспити на учителя і перейти на інтелігентський заробіток. Я дарував молодим на господарство срібний ополонок. Вони скоро виїхали на парафію, як потім я довідався, молода швидко війшла в ролю попаді і пильно займалась приходами Грицька – якого й звала, мовляв, не инакше як "батюшка"; він – може не без впливу її – махнув рукою на принціпи гуртка і пустився на попівський карієризм: на "місіонерство", боротьбу з сектанством і т. ин. А син їх, названий Сергійом, прийшовши на київський університет не задовго перед війною, став окрасою чорносотенного студенства і ним похвалялись в банді Шульгина-Савенка, що от у них єсть "свій Грушевський".

Так сумно скінчилась адоптація нашим гуртком панни Ранцевої. Та й була маленька деталь – яка, до того ж, свій гіркий посмак пустила в пізніщих часах, коли сам гурток розпавсь і розвіявсь.

VII

Я прожив у дядька Захарія[30] в Кадетським корпусі щось з півтора року, і потім переконав батька[31], що мені краще жити в місті.

[29] Конопенко (псев. Шполиченко) Мусій (1864-1922) – письменник родом з Полтавщини, співпрацівник "Зорі", "Правди", "Буковини", "Дзвінка", "ЛНВ". Почав друкувати твори 1883 р. (поема "Кохання"). Автор збірки поезій "Хвилі" (1917-1918), текстів пісень.

[30] Оппоков Захарій Іванович (Захарієвич) (1845-1918(?)) – дядько Михайла Грушевського, рідний брат його матері Глафіри Захарівни. Закінчив Київську духовну семінарію (1866) та історико-філологічний факультет Київського університету (1870). У 1872 р. захистив наукову працю на ступінь кандидата, яка того ж року вийшла окремою книгою "Князь А. Курбський". У 1872 – 1897 рр. працював у Володимирському кадет-

Відносини мої з дядьком і з його родиною були дуже добрі, але ріжні обставини сильно докучали. Кадетський корпус був за містом, трамваїв в Київі ще не було; щоб здибати візника, треба було йти на двірець, добрий кільометр дороги – ще до того цілком недогідної, через шини залізниць тощо. Правда, хоч батько і наставав на тім, щоб я їздив, я вважав се не допустимою для себе марнотратністю, і ходив пішо, витренірувався так, що дорога від корпуса до університета брала у мене тільки півгодини – а було то добрих 3 кільометри. Але зробити таких два кінці можна було без натуги, – але вибратися до міста вдруге того самого дня – се вже було тяжкенько, особливо в негідь або зимою.

Се була перша неприємність: вона відтинала мене від світу і фактично замикала мене в мурах Кадетського корпусу, де крім дядька і мого сожителя Вас. Арс. Стратоницького не мав я до кого промовити слова. При тім, що приходилось фактично голодувати, у дядька їли дуже сито, в полудні був тут сніданок, але я вийшовши з дому "з чаєм" вертав на обід коло 4-ої години або пізніше. Обід був добрий, але інтервал за довгий. Тітка Олімпіяда Іванівна, була вихована власне в традиціях ситого міщанського життя; батько її був, як вона оповідала, вислужений поручик Замотов, але він рано відумер, лишивши садибу на Жандармській вул., де його вдова поставила новий домок. Вона й була головою родини – Федорова з дому – сестра досить відомого в 1860-70 х рр. книгаря-видавця Федорова. Він був мало-освічений, але з потягами до культурної ролі торговець, охоче видавав наукові книжки – але не мав добрих дорадників і його видання були мало користні і не приносили йому доходу. Антикварські операції також; найбільш відомою роспродажа славної Кибинецької бібліотеки Трощинського, що наділяла духовною стравою миргородську околицю, між ин. обох Гоголів: батька і сина[32]. Бібліотека була велика, добре дібрана для свого часу, в міцних, дорогих оправах телячої шкіри місцевого майстра, що був славний своїм кунштом, і йому здалека присилали книги до оправи; оправа одної книги в 1820 рр. коштувала 2 карб. – велику для того часу суму. Федоров, купивши сю бібліотеку, видрукував її катальог – що лишився цінним культурно-історичним

ському корпусі на посаді вихователя та викладача російської мови, де довгий час і проживав.

[31] Грушевський Сергій Федорович (1830-1901) – батько Михайла Грушевського, педагог, славіст, закінчив Київську духовну академію, захистив дисертацію, викладав у Переяславській семінарії, Холмській гімназії, був інспектором народних шкіл на Кавказі, автор статей з української етнографії та шкільних підручників ("Первая учебная книга церковно-славянского языка" та ін.).

[32] "обох Гоголів: батька і сина" – Творчість Миколи Гоголя була добре знайома М.С. Грушевському. Критичне ставлення викликала в нього філософія письменника, про що читаємо в *Щоденнику* М. Грушевського під 8.10.1888 р.: "Вчора зрадів, прочитавши о Гоголевих повченнях (хоч воно, те повчення мині не дуже сподобалося), що не треба домагати ся іншої постаті аніж дав Бог, а силкуватися на своїй користним буть".

документом, але, мабуть, не вмів його добре поширити, не вмів притягти уваги до сього книжного фонду, роспродав тільки частину його, і решту подарував новозаснованій міській бібліотеці. Се дає понятє про його культурні потяги. На жаль, мені не довелось познайомитися з ним ближче. В тих роках він уже був цілком зруйнований і здається, вже не мав навіть крамниці. Я якось припадком бачив його самого і його сина – паробка, убраного "під студента", в характеристичнім кашкеті, які носили спеціяльно студенти Поляки перед заведеннєм однострою (денце кашкета не рівне, а зібране в зморшки, синього сукна) – вони приходили до Олімпіяди Іванівни, або до старої Замотової, що жила у неї. Дядько Захарій Іванович з родиною жінки ніяких звязків не підтримував, я навіть не бачив, аби він коли небудь розмовляв з своєю тещою, він попросту ігнорував їх, з характеристичною своєю міною арістократа, який не завважає того, що стоїть нижче його. Дійсно родина була малокультурна – дядько Федоров не защіпив їй своїх культурних потягів; сестра Олімп. Ів. була замужем за мануфактурщиком Користелевим, якому не вдавалося "вийти в люди". Меньший брат дістав вищу освіту – був інженером-будівничим, працював на будові Гомельської залізниці, жив роскішно, пиячив, і стратив службу; часом я бачив його в домі дядька Захарія, але і його він теж більше ігнорував.

Я з цікавістю придивлявсь сій його аристократичній манєрі – характеристичній для всеї сеї родини Опокових[33]: відки у сеї стопроцентної попівської родини, яка не мала ніяких шляхетських аспірацій: не виводила себе з якоїсь гербової родини, як то часто бувало, не мала ні маєтків, ні достатків, – відки, кажу, взявсь у неї сей культурний склад, відраза від всього вульгарного, сей своєрідний арістократизм – помітний особливо на старших дітях: Вікторії Дашкевичевій, моїй матери[34], і особливо – на дядьку Захарії; я не одідичив сеї риси, я пішов в Грушевських, і з тим більшою цікавістю придивлявся сьому цікавому феноменови нашого старого життя – на дядьку Захарії. Він імпонував сею своєю незвичайною витриманою, очищеною від усякого міщанства поведінкою. Памятаю як мій старший колєга Андрій Ясинський[35] – медіявіст, що спеціялізувався під проводом Фортинського[36] і тримав досить високий фасон, взявши

[33] Родина М. Грушевського по лінії матері.

[34] Оппокова Глафіра Захарівна (1847-1918) – мати Михайла Грушевського.

[35] Ясинський Андрій Микитович (1862-?) – історик-медієвіст, професор права Київського університету. Після 1920 р. – професор Люблянського університету в Югославії; секретар Історичного товариства Нестора-літописця і член Київської археографічної комісії. Основні праці присвячені дослідженню історії права Великого князівства Литовського.

[36] Фортинський Федір Якович (1846-1902) – російський історик-медієвіст. Закінчив Петербурзький університет, потім вчився за кордоном. З 1874 р. професор, а в

лекції в Кадетськім корпусі і спізнавшися там з дядьком Захарієм, з захопленнєм говорив мені: "Какой почтенний человек ваш дядя! Я не видел еще такого почтенного человека!" Але окруженнє сього почтенного чоловіка було цілком terre a terre.

Хоча між персоналом корпуса було трохи інтелігентних людей, почавши від Житецького[37], тоді ще здорового (потім його спіткала апоплексія), – товариство Захарія Захарієвича складалось здебільшого з "воспитателів" – досить ординарних офіцерів, що через ріжні звязки діставались на сі посади, на те щоб перегнати "учебною службою" своїх колегів-строєвиків і сягнути до корони – дістати "полк". Ніколи не чув я, щоб темою розмов були якісь політичні події, культурні новини, література, театр: час проходив за вістом, що переривався вечерою, – тут і я був звичайно присутній і слухав розмову: про міські і служебні новини, всяку всячену біжучого життя. Час був дуже цікавий: я приїхав до Київа в розгарі болгарської авантюри[38].

Між офіцерами богато було учасників турецької війни і болгарської окупації, можливості і перспективи нової інтервенції в балканських справах начеб то повинні були їх захоплювати – про те я не чув розмов на сі теми, так само.

Був між сим воспитательським персоналом – між вищою його категорією, т.з. ротними командирами, старий громадський діяч – полковник Федоровський[39]. Я недавно тільки, з споминів Наталії Бракер про старий Єлисавет, ближче довідався про те, який з нього був активний діяч в 1870-х рр. – в 1886-7 рр. Я чув про нього тільки загальні відзиви як про свідомого, мовляв, Українця, але тоді займало його не українство, а ріжні сторонні справи: він став ентузіястом гомеопатії, всяко агітував за неї, друкував брошюри, засідав в правлінню Гемеопатичного товариства. Потім раптом налетіла нова ідея: шовківництво як підіймо українського селянського добробуту, – знову агітація, брошюри, товариство. В тім часі се був підстаркуватий

1880-1902 рр. – ректор Київського університету. Основні праці присвячені дослідженню історії поморських слов'ян в середні віки.

[37] Житецький Гнат (1866-1929) – син Павла Житецького, історик, літературознавець, член Історичної секції ВУАН, завідувач рукописного відділу Всенародної Бібліотеки України, дійсний член НТШ.

[38] Болгарська авантюра – вочевидь М.С. Грушевський має на увазі складний період становлення Болгарської держави після 1878 р., який виявлявся у внутрішніх конфліктах, боротьбі політичних сил, зовнішніх суперечностях молодої держави. У 1887-1894 рр. у Болгарії встановився диктаторський режим С. Стамболова, який характеризувався репресіями проти всіх опозиційних сил, наступом на політичні і соціяльні права громадян.

[39] Федоровський Микола (1838-1918) – український громадсько-культурний діяч, військовий вищого рангу російської армії. Співорганізатор театральних груп в Єлизаветграді, ініціятор заснування українського "Благодійного товариства видання загальних, корисних і дешевих книг" у Петербурзі, член правління Гомеопатичного товариства.

парубок, років на 50, може і злишком; колись був з нього на прочуд гарний гусарин, – тоді се були вже сумні руїни колишнього. З ним мешкала якась старша дама – в корпусі вважали її його невінчаною жінкою, але він засватав молоду і гарну чорняву дівчину, сестру мого товариша з факультету – Ковтун-Котовича, Параску на імя. Він здибав мене в тім часі якось у Нечуя[40] і був вражений, побачивши такого перфектного націоналіста, яким я був в тім часі; особливо захопило його, що в розмові про повітрє кімнати, я вжив слова “передиханий”, в розумінню з’ужитого повітря; не знаю, чи чув я такий вираз, чи пустив його експромптом, але старий Українець тих часів, коли язиковий новотвір був незвичайно відважним і рескованим кроком, був кажу, захоплений такою моєю свободою в орудуванню українською мовою – дуже невеликою в дійсности, але дивною для українця 1860-70-х рр. Він захотів ближче зо мною познайомитись і використати для популяризації його ідей українською мовою. Так я собі поясняю його запросини – зайти до нього, і розмову, що він повів зо мною, коли я скоро потім, зайшов справді. Я застав в його помешканню на другім коридорі Кадетського корпуса, згадану стару даму і Федю Ковтун-Котовича, його майбутнього швагра. Федоровський прийняв мене доволі дивно, мішаючи пошани з легковаженнєм колишнього коріфея до молодого висуванця, звів розмову на свої шовкові пляни, і коли я дорікнув йому, що він, хотячи популяризувати свої ідеї між українським селянством, популяризує їх російською мовою, він став говорити, що яка, мовляв, се вдячна проблєма для таких молодих Українців як я, популяризувати українською мовою його ідеї. Я відповів йому щось не дуже почтительне в тім роді, що він, мовляв, і сам міг би тим занятись, коли серьозно ставиться до сеї справи. Він страшенно тим образився, схвилювався, зачевонився; його дама затривожилась і кинувши на мене погляд, що міг би мене знищити без останку, запропонувала Федоровському вийти на прохід, щоб заспокоїтись, і вони вийшли, не попрощашися зо мною і нічим не оправдавши такого пасажу. Я зістався з Федьом і попращавшися з ним, пішов. Так скінчилася проба завязати громадські звязки на українськім грунті в мурах Корпусу. Пройшло кілька літ, поки сей інцідент вивітрився; Федоровський за той час оженився з Котовичівною; я з’явився якось, щоб дістати від нього “лепту” на якийсь спектакль, чи концерт з добродійною метою, і одержав сакрального рублика. Потім я побачив його в Петербурзі – коли приїздив туди в 1898. Федоровський жив там уже на спочинку в чині генерал-майора: він був головою українського добродійного т-ва, що займалось видаваннєм популярних книжок.

[40] Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838-1918) – видатний український письменник. Мешкав у Києві у час студій Михайла Грушевського у Київському університеті. Став наставником молодого Грушевського у літературній праці, зокрема у період становлення його як белетриста.

Вибрано його головою з огляду на його генеральський чин – як своєрідний громозвід; популяризації його фантазій тут не давали розгону, і взагалі від видавничої справи тримали з далека, цілком як "генерала на весіллю", та він і сам не виявляв до неї інтереса, скільки можна було помітити. Дружина його вчилася співу, може й вийшла за нього, в надії, що се поможе їй розвинути свої вокальні ресурси – але нічого не вийшло з того: голос у неї був досить сильний, але різкуватий, малоприємний. За те була у них дуже гарна, чорнявенька дівчинка, років може вісім. Такий був епільог сеї кадетської знайомости – моя стріча з Федоровським в домі П.П. Пелехина[41] в Петербурзі. Така була історія сього білого крука між київською корпусятиною.

Сожитель мій В.А. Стратоницький, навпаки, прижився до неї стопроцентно. Він був постійним партнером віста у мого дядька з двома воспитателями – Бердяєвим[42] і Калашніковим, иньшими вечерами засідав з тими ж чи иньшими партнерами в иньших кватирах. Обставини і уклад життя кадетського воспитателя, круг інтересів – здавались йому ідеалом життя, він поставив їх собі метою, і дійсно осягнув, навіть пересягнув: скінчивши університет, він вступив до військової служби, за кілька літ пройшов академію чи якусь вищу школу і незабаром, десь в початках 1900-х рр. я стрів його не то що воспитателем, чи ротним командиром – а інспектором кадетського корпуса. Він був налитий щастєм до верху. Оженився, казав, дуже добре – жінка знає скількись там мов, і так далі. Але не витримав, видко того надмірного щастя і збожеволів слідом, казали…

Прикро мені було з таким сожителем. Ні про що було слова сказати, ніякі культурні, національні, політичні інтереси не існували для нього; проблєма спокійного і ситого життя була ним розвязана, ні над чим більше було думати – він почував повне задоволеннє, і ніщо не захоплювало його.

Крім того і кімната, де ми з ним жили, була дуже невигідна. Се була відділена невисокою перегорожею – щоб не закривати світла від вікна, частина першого покою, або передпокою; всі проходили, входячи і виходячи повз нас, двері до гостиного покою були відчинені. Було неспокійно, не затишно, і се дуже докучало мені: в мені тоді стала розвиватись велика вражливість на тишину – потреба її при інтелєктуальній праці. Так я рішив кинути своє пристановище у дядька і

---

[41] Пелехин Павло Петрович (1842-1917) – український хірург, народився у Петербурзі, з 1868 р. адьюнкт-професор Воєнно-Медичної Академії у Петербурзі, автор більше ніж 30-ти праць з питань хірургії, піонер застосування антисептики в Російській імперії. У 1898 р. передав НТШ у Львові 90 000 австрійських корон у фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету та для підготування професури для нього. За ці гроші НТШ купило будинок на вул. Чарнецького у Львові уже в час головування в НТШ Михайла Грушевського.

[42] Бердяєв – поезії з народницькими мотивами друкував у львівській "Зорі", "Буковині" й Київській "Раді". Вихователь в Кадетському Корпусі.

оселитись з кимсь з товаришів. У мене була вже така комбінація: Мих. А. Тростинков шукав партнера для невеличких двох кімнат в мезоніні маленького флігелька, що наймав иньший студент історик... Ліхтарович, і винаймав студентам мезонін "з столом". В мезоніні було два такі невеличкі помешкання, – типові студентські кватири, з тих, що наповняли київський Quartier Latin, т.зв. Новое Строение, що окружало університетську садибу, і одного з них займав Тростников зо мною. Я мав окрему маленьку кімнатку з вікном на маленький садок, і міг працювати цілком затишно, не виходячи навіть на їжу-обід і самовари приносив до помешкання знизу дворник. Можна було сидіти в своїй норі цілий день – зрідка розмовляючи з сожителем і ще рідше – з колєгою-хазяїном, що виходив до нас на гору під вільну хвилю. Се був добродушний, хазяйновитий Литвин, сильно спольщений однак, що з лєкцій і кватири утримував доволі велику родину. Тростников був син великор. селянина – прикажчика чи управителя панського маєтку в Житомирщині, він був тоді на 6 семестрі – йому лишався ще рік до скінчення факультету – за старою уставою; роками він був значно старший за мене. Він був дуже пильний студент, але не дуже здоровий і не дуже здібний: свідомість сього дуже його пригнітала; наука, пробиваннє в інтелігентське життє не легко йому давалась, і се настроювало його мінорно, песимістично в оцінці ситуації. Розмови з ним, як і з Ліхтаровичом, не виходили з рам факультету; се характеристично, що й тут не виникало тем політичних чи літературних, ми йшли факультетською стежкою, не розглядаючись боками; Ліхт. і Тр. були досить байдужі, як припадкові мешканці сього краю, до питань, що його займали, я не навязувався з своїм українством, і воно було для них цілком чуже, не цікаве і маловажне.

В сім товаристві я прожив тільки один семестр: у дядька Златоверховникова[43], законоучителя першої гімназії, опорожнилася гарна кімната, з окремим входом, цілком ізольована, з виглядом на Старий Город, і я перейшов туди. Але з Тр. мені ще довелось мати діло – війти в його родинні справи і стати свідком трагедії дуже характеристичної для тодішніх обставин.

Тр. займав кімнату у вдови Білецької – чи по тім, як я розпрощався з ним, чи що перед тим. Се була провінціяльна Полька, що переселилася до Київа, привела з собою корову і промишляла молоком, квартирантами й столовниками. Потім – коли я скінчив університет, Тр. нараяв мені там мешканнє, і я мешкав у неї більше як 3 роки і по собі передав братові Олександрові. Так мені трапилось довідатись про сю трагедію.

---

[43] Златоверховніков (Златоверховников) Михайло Данилович – чоловік рідної сестри матері – Павлини Захарівни. Викладав закон божий у київській гімназії, "катедральний софійський протоєрей". Родина Златоверховнікових допомагала Михайлові Грушевському під час його навчання у Київському університеті.

У Білецької було дві доньки; сама вона не мала ніякої освіти, доньки були більш окультурені. Одна служила в управлінню залізниць, не першої молодости дівчина, досить енергійна і зубата; друга не знаю де працювала – бо вона вже була віддана тоді за Тростникова, і я побачив її аж коли вона приїхала з ним до матери на літні вакації. Се була дуже тиха, не сильного здоровля – робила враження прибитої потайною тугою людини. Як прийшло до женячки, не знаю, бо взяв у Б. кватиру вже після віддання її, а в розмови з ними не заходив. Тр., скінчивши університет, дістав посаду учителя гімназії в Камінці, і забрав туди жінку. Але вона була католичка! Польщина в сій родині вивітрилась, один костел зістався. І от Тр., щоб мати добру ноту у свого начальства, став намовляти жінку, щоб вона перейшла на православну віру. Вона вволила його волю – в секреті від матери і сестри. Я бачив її потім, вона була тиха, покірна жінка, але се насильство над її моральною істотою коштувало їй дорого – тим більше, що властиво, було непотрібно: формально ніхто не міг того вимагати від Тр., се була малодушність слабкої людини, якій так трудно давалось повищення соціяльної кондиції. Вона скоро потім захорувала мокрим плевритом, Тр. привіз її до матери; їй робили операцію, спускали воду, але вона померла. Похороном прийшлось занятись мені: мусів ходити до парафіяльної церкви, годити похорон, замовляти труну, кондукт: Тр. приїхав тільки на винос. От при сій нагоді довелось мені наслухатись від старої, як тяжко перенесла покійниця сю вимушену зміну релігії. Зятеві вона не сміла нічого сказати – на нього дивились як на людину вищої кондиції, що зробила честь покійниці – піднявши її на позиції жінки учителя гімназії. Але от він тепер лишив їм задачу ховати бідну по православному, а сам приїхав на похорон, як гість, майже як сторонній чоловік.

Але сталось пізніще. Тепер, розставшися з Тростниковим, я перевізся до Златоверховникових і тут прожив два роки до скінчення університету. До їх товариства я не входив – ще меньше як у дядька Захарія. Я снідав і обідав з ними звичайно лише коли не було гостей. Правда се бувало не часто. Златоверховников належав до невеликого гуртка попів-аристократів Київа; крім того допускався до карточного столу своїх духовних чад, а вони були не аби які. Церковним старшиною гімназіяльної церкви був старший Терещенко – Микола Артемович (він підчеркував се – не Николай, а Никола – Святоша святий князь чернігівський, що прославив себе в традиціях Печерської лаври небувалою смиренністю). Почесним попечителем гімназії був його молодший син Олександр (старший Іван був хоровитий, не займався справами, колекціонував картини і лікувався). Попечитель учебного округа і його помічник жили в будинку гімназії (колишнім кадетськім корпусі) і бували духовними дітьми отця настоятеля. Але сі найбільші риби ніколи не появлялися в його господі: Злат. часом був

прошений до них, і приносив ріжні оповідання про славну династію. Як Микола Артемович замолоду, поженившися з Палагеєю Єгоровною, завідували батьківською лазнею в ріднім Глухові, і Палагея Єгоровна сама продавала березові віники при воротях лазні. Тепер вони жили в княжім палаці Демидова-сан-Донато, потомка такого ж висуванця!

У Златоверховникова за картяним столиком засідав иноді помішник попечителя Ростовцев – батько звісного історика, а частіш видніщі попи київські: домашний священик вел. княгині Олександри, що оселилась у Київі і фундувала жіночий монастир ("Покровську общину"), андріївський протопоп Павло Підвисоцький, звісний гострослов (про нього росповідали, що він так відзивався про ректора семінарії Орду, дуже в'їдливу людину: гріхи тої епархії, що має дістати Орда, ще не перейшли міри довготерпеливости Божої), ключар софійської катедри Василь Розов[44], законоучитель колєгії Галагана Семен Трегубов. Се була цікава компанія великих попів, які вміли триматись на верхах – Златоверховников пізніще став катедральним софійським протоєреєм, себто вийшов на першу позицію між попами всеї православної України – прославлену іменнями Леванди, і Лебеденцева. Цікава се була постать; рідко можна була стрінути людину, що булаб такої великої думки про себе і думаю, що в сім містився секрет його успіху: він давав відчувати...

Проживши весь вік на Україні, оженившись в українській родині, ніколи не цікавившись заглянути до своєї батьківщини – Тульської губернії, він заховав згірдливе, іронічне трактованнє місцевої стіхії, і цілком неприязно ставився до всяких проявків українофільства – до всього що "пахло кожухом", як він висловлювався. Помітивши сю стихійну антипатію, я ніколи не входив з ним в розмови на сю тему – взагалі рідкі між нами були розмови. Я в сім часі вгризався все більше в історичну працю: зробивши все, що вважав обовязковим для себе супроти иньших предметів свого факультету, я почав підбирати літературу української історії. Вимушена абстіненція від творчої праці, що я наложив був на себе, по трохи проходила, я рішив писати на медальну тему: було звісно, що Антонович дасть тему "Історія Київської землі" – так як перед тим дав теми про Сіверську, Подільську і Волинську землі; хоч ся обставина, що се була робота на премію, мене стримувала, але я кінець кінцем розвязав се питаннє позитивно, і став куповати літературу. Перед тим в гімназіяльним часах я збирав "клясиків" загальної белєтристики, українські видання, писання про українське питаннє; у мене була колєкційка – яку я міг в тих обставинах зібрати. Першим джерелом була книгарня Ільницького

---

[44] Розов Василь – ключар софійської катедри, батько письменника, професора нової цивільної історії Київської духовної академії Олексія Васильовича Розова і дід Володимира Олексійовича Розова, українського мовознавця. М.С. Грушевський часто бував у родині Розових.

– що містилася на Хрещатику коло Думи. Ільницький Лука Василевич[45] був швагер Антоновича і Кістяковського – жонатий з одною з Міхель, займався українською етнографією, брав участь в колєктивній праці громади, і не зробивши карієри, вказаної його церковничим походженнєм і вихованнєм, рішив занятись книгарством – в ролі комісіонера української громади, київ. географ. відділу і т.д. але вдача його дуже мало підходила до сього діла – порядку, рахунковости, економії. Се був один з тих "поетів душею", котрими стало українське відродженнє – тільки без яких небудь творчих здібностей: поспівати, побалакати, випити, вийти з рушницею на поле, не більше. Імя його зафіксовано на ріжних брошюрках 1870-80-х рр., але воно дає неправильне понятте про сю людину. Був се міршавенький, ледаченький чоловічок, приємний мабуть в товаристві, але мало цінний в роботі. Правда, я здибав його тільки раз в своїх студентських часах, коли він уже не мав ніякого діла до книгарні: після всіх зусиль громади коло підтримання його книгарні – що досить їй мабуть коштували (Антонович жартом прозивав свого швагра "чортовою лукою"), громада від неї відвязалась, і вона перейшла до її прикажчика Ст. Гомолинського. Був се гарний з себе, огрядний паробок, мабуть з шляхти, і на жаль – з панськими нахилами. Ставши власником Книгарні, він повів гуляще панське життє, як оповідали, і по кількох літах мусів її продати: купив її ніякий Панчешников. Але і в його руках книгарня не піднялась – зійшла на зовсім скромну крамничку, захиріла і зникла, і вже при кінці 1890-х рр. Українці заходились коло організації нової Книгарні – не "Стара Громада", а нова українська організація, з Антоновичем на чолі.

---

[45] Ільницький Лука Васильович (відомий під ім'ям Лука Веселенька) – громадський діяч 70-х рр. XIX ст., член Київської громади та Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, для якого збирав етнографічні матеріяли.

ВІТАЛІЙ МАСНЕНКО
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Черкаси, Україна

ЕТНОПОЛІТИЧНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ У РЕЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Сучасне націотворення відбувається під багатовекторним впливом цілого комплексу чинників найрізноманітнішого змісту. Серед них досить помітну ролю відіграє наявність достатньо розвинутої історичної науки із відповідним інституційним та концептуальним оформленням. Взаємодія історії та національного усвідомлення має досить складну й неоднозначну природу. На рівні великих систем, коли йдеться про історичну думку національних спільнот, можна вести мову про виконання нею відповідної етнополітичної функції. У цьому сенсі історична наука, виступаючи основою для необхідного суспільно-психологічного оснащення спільноти, що набуває національного характеру, виконує двоєдину задачу. З одного боку, вона відмежовує власне дослідне поле від ширшого (цивілізаційного, геополітичного, імперського). Звідси випливає перастативна функція історичної думки (від грецького πέρας – межа). Нагадаймо, межа у розумінні давньогрецьких філософів – певна відправна позиція, завдяки якій щось починає існувати й набувати форми. Але, щоб виокремитися у самостійну національну історичну науку, необхідно було протистояти вже усталеним історіографічними поглядам. Неминуча конфронтація – боротьба за спільну історичну спадщину. Друге націотворче завдання історичної науки полягає у виконані консолідуючої функції, тобто у послідовній праці по створенню загальнонаціональної історичної парадигми, яка б була сприйнята національною спільнотою як питомо своя, вкорінена у попередню історичну пам'ять.

Випадок України демонструє досить цікаву модель реалізації етнополітичної функції історичної науки. Особливе місце у справі її наукового осмислення посідає найбільший український історик доби модерного націотворення – М.С. Грушевський.

Чи не вперше своє бачення вагомої етнополітичної функції історичної науки Михайло Сергійович оприлюднив ще 1907 р. у статті

про українські катедри і потреби української науки. Уже тоді Грушевський наголошував на тому, що історична наука є основною з погляду національної свідомости. На його переконання, народники взагалі визначали "історію як національну свідомість". Ця ж сентенція була основоположною в університетських курсах історії. І лише кампанія історичного матеріялізму, яку пережило суспільство, робило це визначення майже архаїчним[1]. Однак, як доводила суспільна практика, історичні концепції справляли надзвичайно сильний вплив на суспільну свідомість. Грушевський переконливо ілюструє це на прикладі дії офіційної схеми "руської історії", яка хоч і була ненауковою, але, завдяки своїй офіційності, домінувала у масовій свідомості. Наукова цілісна схема української історії, яка обіймає всі епохи історичного життя українського народу, на думку дослідника, може швидко здобути суспільне визнання. Принципово важливе бачення тісної взаємозалежности між розвитком історичних досліджень та рівнем національного усвідомлення М. Грушевський подав і в історіографічній розвідці "Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения" (1914 р.).

Але потрібен був час для усталення самої української національної історичної думки та поширення української національної свідомости з одного боку, і вироблення у світовій та українській суспільно-гуманітарній науці адекватних методологічних підходів для їхнього осмислення – з іншого боку. У достатньо завершеній формі останні склалися саме у період 1920-х рр., коли практично вперше феномен національної свідомости українців став предметом наукового пошуку. І це не випадково, оскільки життя підказувало вченим перспективні напрямки дослідження. Українська національно-демократична революція супроводжувалась небаченим до того лявиноподібним зростанням національної свідомости найширших верств українців. Це явище, безперечно, потребувало адекватного наукового осмислення.

М. Грушевський у цю пору також спеціяльно зупинявся на визначенні суспільної функції історичної думки у декількох своїх працях. Найбільш помітні з них: "Історія й її соціяльно-виховуюче значіннє" (квітень 1918 р.) та "Початки громадянства. Ґенетична соціологія" (травень 1921 р.), низка історіографічних розвідок про визначних українських істориків М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича (1920-ті рр.).

Щодо формування історичної традиції, Михайло Сергійович

---

[1] М.С. Грушевский. "Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки", *Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки.* СПб.,1907, стор. 159; Його ж, "Справа наукових катедр і наші наукові потреби", *Літературно-науковий вісник*, 1907, т.XXXVII, кн.1, стор. 225-236; кн.2, стор.213-220; кн. 3, стор.408-418, а також окремим виданням М. Грушевський, *Справа наукових катедр і наші наукові потреби: (Передрук з "Літературно-наукового Вісника").* Київ, 1907, 33 стор., 3 л.

вважав її утвором порівняно пізнім, навіть у таких найбільш консервативних та "історичних народів", як Єгипет та Китай. Також, на його думку, початкова історія "сі історичні початки навіть найбільш історичних держав здебільшого дуже мало історичні"[2]. Така ситуація пояснювалася дослідником клясовою диференціяцією та особливістю формування клясових держав, що приводять до творення спеціяльної верстви людей, яка для задоволення своїх духових інтересів, займається минувшиною власного народу. У результаті їхньої цілеспрямованої діяльности і виникає "історична традиція", як певна сума відомостей про розвиток політичного й громадського життя такого "історичного народу". На час укладання історії її творці не мали поняття про її початки й заміняли конкретні відомості "різними здогадами, натяками, леґендами". Таке свідоме конструювання минулого здійснювалося на догоду інтересам правлячої у державі верстви.

Не менше клясової заанґажованости, на думку М. Грушевського, спостерігається й у формуванні національної свідомости. На цьому він особливо наголошував: "Національне почутє, котрим владущі верстви звичайно старають ся заповнити ту моральну порожняву, що зявилась на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарности, свідомости морального звязку, що була колись живою душею родово-племінного житя"[3]. Для дослідника "нова національна солідарність" є менш цінною ніж "стара племінна солідарність", оскільки вона обтяжена класовими суперечностями. Хоча він і визнавав ту обставину, що національна свідомість базується на символах, формах мислення та термінах попередньої "племінної солідарности", тобто етнічної свідомости. Крім того, М. Грушевський погоджувався з тим, що поява спільних традицій, спільних героїв у нової нації є результатом не тільки "хитрої політики владущих", але й саме життя творить їх, зв'язуючи певними моральними обов'язками розрізнені верстви. Для формування спільної свідомости необхідно також згладжування відмінностей культових, мовних, расових, тобто вироблення спільної мови, релігії тощо. Таким чином, дослідник розглядав етнічні компоненти як необхідну базову складову для національного усвідомлення. Проте, для М. Грушевського історична традиція та національна свідомість лишилися перш за все засобами (силами) збереження клясового панування владних верств.

У роздумах Михайла Сергійовича щодо суспільної функції історичної науки та освіти зустрічаємо чимало продуктивних ідей. Однією з наскрізних у цьому переліку є ідея морального аспекту історичної творчости. На його переконання, "се річ глибоко людська, яка має свої корені в самих основах людського житя, і нема чого й

[2] М. Грушевський. *Початки громадянства. Ґенетична соціолоґія.* Б.м., 1921, стор. 256 (Тут і далі зберігаємо особливості правопису та ортографії оригіналу).
[3] *Там само*, стор. 300.

іґнорувати його чи силуватись вирвати"[4]. Головне полягає у направленості й використанні історії, згідно із соціяльно-виховними завданнями. Тому надзвичайно зростає вага суб'єктивного фактора – тих, хто продукує та використовує історичні знання. Відповідно історія може перетворитися і у знаряддя "людожерного шовінізму, національної виключности", і послужити перемозі ідей "гуманости, демократизму й соціялізму". Українська історична освіта, на думку М. Грушевського, мала прислужитися останній меті.

Дослідник виразно визнавав існування декількох "культів", іманентно притаманних історичній науці, які мають потужний вплив на свідомість мас. Ці явища мали явно позараціональний характер, проте це не применшувало їхню пізнавальну вагу. Йдеться про культ героїв-предків та культ рідної традиції. Щодо першого, то М. Грушевський вважав, що "він буде жити завсїгди, які б абстрактні, чисто соціолоґічні завдання не висувала собі історична наука, як б не старалась підігнати історичний розслїд під математичні формули й теореми"[5]. Пояснюється цей феномен, знову ж, морально-етичним аспектом історичної традиції. Культ героїв-предків виразно трансформується у культ заслуг попередніх поколінь, який пов'язаний із почуттям обов'язку: "свій довг за одержане від попередників відслужити заслугами перед своїми сучасниками й потомками, послужити їх щастю так як старались послужити нашему щастю покоління попереднї". Таке розуміння культу предків позбавлене будь-якого романтичного патосу й апелює до певних моральних чеснот, які б мали перейти від однієї ґенерації до іншої. Вирішити це завдання, напевне, мав допомогти інший, згаданий вище, культ рідної традиції, рідної сторони, також насичений морально-етичними цінностями. Звернення до рідної історії, за переконанням М. Грушевського, виглядає вповні природним і неминучим, таким, що може дати найбільше у сфері соціяльно-виховуючого впливу. Він вважав: "Рідна історія повинна бути розвиненою найбільш повно й деталїчно, й на її матеріялї, найбільш близько і повно звіснім, повинна бути переведена та методична, формальна сторона вироблення історичного мишлення – методольоґії історії"[6]. Історія свого народу також дозволяє побачити ролю і місце того чи іншого моменту в його історичному розвитку, оцінити вартість чергових досягнень.

Водночас він наполягав на потребі розуміння науки історії зі становища "історії людства", тим самим заперечуючи европейський та національний егоцентризм (егоїзм). Перший з них, нібито ліберальний, широкий, вільний "від усякої узкости" і тому особливо спокусливий, полягає у надмірній оцінці европейського життя і культури як таких, в

[4] М. Грушевський. "Історія й її соціяльно-виховуюче значіннє", *На порозі Нової України: Гадки і мрії.* Київ, 1991, стор. 60.

[5] *Там само*, стор. 59.

[6] *Там само*, стор. 61.

яких "замикається все істно цінне, що єсть в людськім життю взагалі". Виходячи з власного світорозуміння, М. Грушевський вважав такий погляд застарілим та шкідливим не тільки з теоретичної точки зору, а з огляду виправдання ним ганебної колоніяльної політики европейських держав. Не менше небезпеки приховувалося й у національному егоцентризмі, у надмірній переоцінці своїх національних вартостей, заслуг та інтересів. Особливої зосереджености на цьому явищі вимагав період національного відродження. Під час української національно-демократичної революції та побудови української держави історик застерігав: "В епохи інтензивного національного будівництва такі корективи против гіпертрофії національного самовеличання і виключности дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцісів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої обєктивности"[7].

Такий підхід дає розуміння сутности історичного мислення М. Грушевського. Загальний етнічно-соціяльний характер його історичної концепції не приводив до вузько етнічного обмеження. Тобто його етноцентричність мала не лише українську спрямованість. Михайло Сергійович спеціяльно наголошував на необхідності вивчення історичної минувшини й сучасности тих народностей, які проживали на території України. На його переконання, історики мали звернути особливу увагу до "відривків й колоній ріжних народностей", які живуть на нашій землі. Він вважав дуже важливим, "щоб сі народи й краї, їх інтерес й імпульси їх житя в минувшині й сучасности представлялись принаймні в основних своїх рисах скільки небудь ясно українській інтеліґенції"[8]. Такий підхід Грушевський намагався реалізувати й у практичній площині. У межах системи його історичних установ була створена спеціялізована Україно-молдавська комісія. Історична секція 1928 р. також запланувала створити серію аналогічних комісій по дослідженню взаємозв'язків українського народу з російським, білоруським, польським, словацьким, мадярським, турецьким, татарським етносами[9]. Але з незалежних від Грушевського обставин ці плани так не були реалізовані.

Увага до історичної долі народів та етнічних груп, із якими співжили українці, досить повно вписується у його своєрідну "теорію солідаризму", яка органічно випливає з уявлень дослідника про основу постійної соціяльної еволюції людства – неустанну конкуренцію індивідуалізму й клясовости до колективізму й солідарности. На переконання історика, конфліктний розвиток становить лише незначну частину людської історії (це було виявом особливого наукового

[7] *Там само*, стор. 63.
[8] *Там само*, стор. 68.
[9] П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв. *М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. Київ, 1993, стор. 187-188.

оптимізму, оскільки подібний висновок був зроблений в умовах найбільшого конфлікту того часу – Першої світової війни). Натомість, визначальну суспільну ролю відіграє історична солідарність, яка на думку М. Грушевського: "...переборювала расові, релігійні, кастові барієри, географичні, економичні й культурні ріжниці, й застарілі конфлікти розвязувала кінець кінцем принціпами пожитя і співробітництва"[10]. Такий підхід має яскраво виражений моральний підтекст, так як апелює до понять обов'язку та вічних ідей гуманности. Для Грушевського все найкраще на землі було здобуто під гаслом *homo homini res sacra*.

Особливості бачення історіографічного процесу у чітких національних рамках, які сповідувалися М. Грушевським, були покладені в основу діяльности його історичних інституцій в совєтській Україні. Так, під безпосереднім керівництвом Академічної катедри історії українського народу у 1925-1928 рр. відбулося відзначення ювілейних дат низки визначних українських науковців та громадсько-політичних діячів, які справили помітний вплив на становлення української історичної думки. При цьому наголошувалося, що ці святкування "дають дуже корисні імпульси заняттям історією української історіографії в зв'язку з історією громадських і політичних течій і підготовляють здійснення того, що нам бракує: історії української історіографії в зв'язку з історією української політичної думки"[11]. Цілком очевидно, що такою програмою стояло дослідницьке кредо самого Грушевського.

Вповні свої думки, які мають важливий методологічний характер, Михайло Сергійович виклав у декількох історіографічних розвідках, присвячених видатним українським історикам. Так, завершуючи огляд наукової спадщини О.М. Лазаревського, Грушевський зазначив, що увага до основоположників наукового вивчення української минувшини справить позитивний вплив на дослідження історіографії. При цьому видатний історик спеціяльно наголосив: "Не треба забувати, що наша історіографія се заразом історія політичної української мисли; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства"[12]. Зазначимо, що ці міркування Грушевський висловив у зв'язку з оцінкою діяльности О. Лазаревського, вченого, який стояв осторонь від українського національного руху, більше того, який "провадив досить виразну і витривалу боротьбу з усякими національними ілюзіями на історичному ґрунті". Хоча така позиція викликала не тільки прохолодне ставлення до Лазаревського українських національно-настроєних кіл, але й "позбавляло саму роботу О.М.

[10] М. Грушевський. "Історія й її соціяльно-виховуюче значіннє".., стор. 69

[11] "Академічна Катедра Українського Народу", *Україна*, 1927, Кн.3, стор. 195.

[12] М. Грушевський. "Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яті роковини смерти Ол.М. Лазаревського", *Україна*, 1927, Кн.4, стор. 17.

того живого нерва, того внутрішнього горіння, що являється секретом популярности історика і впливу його на громадянство"[13]. Як бачимо, національне спрямування для Грушевського – це запорука перетворення історичної науки у соціяльно значиме явище.

Свої думки щодо становлення української національної історіографії Грушевський розвинув у ювілейному виступі 2 жовтня 1927 р. у ВУАН з приводу столітнього ювілею "Малороссийских песен" М. Максимовича, який розцінювався ним як взагалі століття розвитку української науки. Початок наукового українознавства історик послідовно пов'язував з поглибленням національної свідомости, основаної на світових ідеях романтичної народности, перетворених на слов'янському ґрунті у величні гасла народного відродження.

Грушевський гранично ясно визначав своє бачення націотворчої функції історичної науки в цілому і в українському випадку зокрема. На його переконання: "Історіографія взагалі відограє велику ролю в культурнім, і спеціяльно – в національнім життю. Недурно її називали "самосвідомістю народу". Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією – як от нашого українського, – історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відограла ролю прямо таки колосальну"[14]. Дослідницьке кредо найбільшого історика можна вважати своєрідною провідною думкою всієї української історіографії доби національного становлення.

Далі Грушевським подавався механізм впливу історичної думки на формування національної свідомости, виходячи з конкретної української ситуації. Означена вище ідея "покривдженост" українського народу ґрунтувалася на переконанні у вирішальній ролі політичних чинників у справі уповільнення національного становлення українців. Грушевський вважав, що сусідні держави та народи-конкуренти намагалися загальмувати розвиток історичної свідомости українського народу. Для цього фальсифікувалася його минувшина, послаблювався органічний зв'язок його переживань. Робилося це шляхом привласнення давньокиївської спадщини і проголошення українського життя новотвором. Тому будь-яке наукове досягнення, "яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність – промацувало суцільність, неперерваність і одностайність українського народнього життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під ріжнородними політичними і соціяльними формами" ставало величезною громадською і національною заслугою. Особливу пам'ять мало свідоме українське громадянство щодо внеску історіографії в напрямку реставрації і оживлення української традиції.

Відповідно М. Максимович кваліфікувався "одним з творців

[13] *Там само*, стор. 5.

[14] М. Грушевський. "Малороссийские песни" Максимовича і століття української наукової праці", *Україна,* 1927, Кн.6, стор. 6.

української історіографії, а інакше – історичної української ідеології"[15]. Як бачимо, подібний висновок ґрунтувався на загальній концепції Грушевського щодо найтіснішого зв'язку історичної науки та національного відродження. М. Максимович своєю конкретною дослідною діяльністю закладав основи наукового українознавства. Хоча, як справедливо зазначав Михайло Сергійович, Максимович не оформив свої погляди у завершені національні форми, що було зроблено лише продовжувачами його діла – Костомаровим, Антоновичем, Драгомановим і особливо самим Грушевським, але дав для цього початковий поштовх. Цікаво, що у поглядах першого ректора Київського університету Грушевський знаходить витоки того заперечення, відкинення т.зв. "звичайної" схеми російської історіографії, яке здійснив сам. "Московській точці погляду "съ московской высоты Ивана Великого", як він висловився, – з котрої досі трактувала історію Східного Слов'янства офіційна і неофіційна російська наука, – Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі сі філологічні, історично-літературні й історичні факти"[16], – твердив історик. Предметно це виявлялося у тому, що спираючись на документальні матеріяли, дослідник доводив, що "стара Київська Русь була українською, і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення".

Конкретні дослідницькі заслуги Максимовича, на гадку Грушевського, полягали у обороні давности, органічности й самостійности української мови, що цілком відповідало окремішності українського етнічного типу. Величезне значення для "суцільности української традиції, для української історіографії, української ідеології", мали висновки Максимовича про народні, тобто українські, впливи на пам'ятки книжної культури часів Київської Русі – літописи та "Слово о полку Ігоревем". Характерною особливістю дослідницького й світоглядного кредо науковця було наголошення на цілості й тяглості історичного процесу та безсумнівних конструктивних здібностях українського народу. Традиціоналістські основи історичної концепції Максимовича не були сприйняті наступним поколінням українознавців – Антоновичем, Житецьким, Чубинським, Лазаревським, Драгомановим. Хоча всі вони із симпатією ставилися до наукової спадщини Максимовича, але не поділяли його соціяльного консерватизму, особливо у державницькій площині. У цьому контексті видається цікавою така оцінка Грушевського: "Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державности й українських вищих верств"[17]. Ця

[15] *Там само.*
[16] *Там само*, стор. 5.
[17] *Там само*, стор. 10.

думка становить певний інтерес і для з'ясування ставлення самого Грушевського щодо державницького підходу. Як бачимо, він сприймає його поширення в українському історіографічному процесі відповідно до суспільних обставин розвитку українознавства та світоглядних орієнтирів істориків. Таке розуміння відносної цінности державництва зайвий раз підкреслює взаємозалежність між науковою думкою і обставинами національного розвитку. Повертаючись до ставлення молодшого покоління українських дослідників до Максимовича, Грушевський спеціяльно наголошував на розвитку ними основоположної ідеї суцільности і народности української історії.

М.С. Грушевський доводив, що з кінцем XIX ст. українська історична наука отримала "зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст". Пояснювалося це багатьма сцієнтистськими та суспільними чинниками: збільшенням архівного матеріялу, введеного до наукового обігу, впровадженням нової методології дослідження, зокрема використання даних соціології, етнології, лінгвістики, поширенням історичних досліджень на всю територію України, у тому числі і на Галичину, зрештою зміцненням українського руху як суспільної основи українознавчих досліджень[18].

Тому нова українська наука наприкінці XIX ст. виразно маніфестувала свою спадкоємність щодо наукових здобутків Максимовича. Це виявилося у підходах гуртка "Киевской старины", В. Антоновича та, зрештою, і самого М. Грушевського. Найбільшими подвигом Максимовича як і всього передреволюційного українознавства Грушевський вважав, "вияснення народньої основи української історії, її тяглости і неперерваности, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Народ се дійсний будівничий великого тисячолітнього діла української історії і одвічного господаря Української землі, политої його потом і кров'ю"[19]. У такій оцінці, якщо полишити осторонь її народницьку наснагу, не важко побачити суто ідентифікаційну потребу у континуїтеті інтелектуальної традиції, спробі власне бачення перенести на історично віддалений, але важливий для націотворення час. Під таким же кутом зору Грушевський розглядав історіографічний набуток М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича. Тим самим подавалася завершена схема сприйняття історичної думки як націотворчого чинника.

На кінець варто зазначити, що для Грушевського етнонаціональна функція історичної думки мала чинність лише у соціяльних координатах. Він досить щільно визначав інтелектуальний розвиток української спільноти, у тому числі історіографічний процес домінуванням тієї чи іншої соціяльної верстви. Так, у виступі під час ювілейного засідання з нагоди свого шістдесятиріччя та у відкритому

---

[18] *Там само,* стор. 11.
[19] *Там само*, стор. 13.

листі з цього приводу він зазначав, що з 1860-х рр. українська історична наука зорієнтована на історію селянської маси, на її інтереси та свідомість[20]. І на середину 1920-х рр. ця праця ще не була завершена, оскільки селянство мало значний націотворчий потенціял. На переконання Грушевського: "Через повне усвідомлення селянства лежить шлях до відповідно і повно розвиненої робітниче-селянської України й національної повноти українського народу". Пояснював таку національну вагу селянського елементу слабістю українського робітництва: "Робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої батьківщини такої удільної ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активності нації. І тільки з моментом, коли вповні, на сто відсотків усвідомлена селянська маса почне заливати міста України – досі ще так мало українські,...і буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріят, а не підпадати русифікації в його рамцях, – тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту і завершеність..."[21].

У світлі бачення М. Грушевським етнонаціональної функції історичної думки стає зрозумілішим і його особистий внесок у становлення української історичної науки як національної. Крім того, викладене дозволяє чіткіше визначити особливість історичної концепції патріярха української історіографії, його методологічні підходи та загальне розуміння суспільного значення історичного знання.

---

[20] "Відкритий лист М. Грушевського до учасників ювілейних зборів з нагоди відзначення його шістдесятиліття", *Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріялів.* Київ, 1997, стор. 84.

[21] *Там само,* стор. 85.

СТЕПАН ЗАБРОВАРНИЙ
Українське Історичне Товариство
Щецин, Польща

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Серед численних статей і матеріялів, присвячених найбільшому українському історикові Михайлу Грушевському, небагато знайдеться публікацій, які ширше висвітлювали б економічну проблематику його історичних досліджень та політичних праць. У списку таких публікацій, опрацьованому Любомиром Романом Винарем і поміщеному в журналі *Український історик* (1-4,1984), серед більше як 300 опрацювань лише стаття Миколи Чировського показує великого вченого як "дослідника українського господарства". Схиляє це до задуми тим паче, що економічна проблематика, проблеми економічної історії України займають важливе місце в науковому і публіцистичному доробку цього історика. Крім цього, економічний чинник є суттєвим і одним з найважливіших елементів у методології досліджування М. Грушевським історичного процесу, аналізованого ним комплексно у всіх аспектах і зв'язках.

Оскільки слушним є твердження, що кожний історик є перш за все сином свого часу і місця (країни, народу), то можна його безсумнівно віднести й до Михайла Грушевського. Писав він історію свого народу так, як міг її собі усвідомлювати в суспільно-економічних та політичних умовах кінця XIX та початку XX століть. Щодо економічної проблематики, то його свідомість та погляди з одного боку формувалися під впливом тодішнього стану і рівня розвитку народного господарства в його батьківщині та у світі, а з другого – під впливом стану і рівня розвитку економічної науки. Серед тих загальних умов на його історичну свідомість у великій мірі впливало специфічне становище, в якому перебував тоді, позбавлений своєї державности, український народ.

Поки майбутній історик України, що зростав в імперії російських царів, досяг зрілого віку, в країні було проведено важливі економічні реформи. В їх наслідку Російська імперія, слідом за Західною Европою, ввійшла на шлях прискореної індустріялізації та поступового переходу до промислової стадії економічного розвитку.

На жаль, цей розвиток, який виразно заявив себе в промисловості, транспорті і торгівлі, з великим трудом пробивався на село. Після скасування кріпосного права, нові форми господарювання проникали до сільського господарства дуже повільно, в невеликій мірі перетворюючи село. Власники великих поміщицьких маєтків, які й після земської реформи зберегли свої посілості, не відзначалися необхідним у новій системі ведення господарства підприємництвом і з великими труднощами модернізували свої господарства. Маючи владу у своїх руках, старалися вести державну політику у вигідному для себе напрямку, чого доказом були, між іншим, аграрні "контрреформи", проведені з половини 80-х років. Прихильна для дворянства політика царського уряду мала неґативний вплив на загальний економічний розвиток Росії, чого не міг не спостерегти бистрий розум молодого історика, зацікавленого економічними справами.

Зацікавлення М. Грушевського економічною проблематикою почалося ще під час його навчання в Київському університеті. У своїй *Автобіографії* пише він на цю тему: "З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права"[1]. Щоправда дещо вище у цій же *Автобіографії* критично висловлюється на тему викладів на Філософському факультеті, та, мабуть, не мав на думці названих предметів. У цьому ж контексті свого безпосереднього наукового опікуна проф. Володимира Антоновича (1834-1908) називає "найбільшою окрасою тодішньої української науки"[2]. Своїми вчителями вважав також дослідників української історії Михайла Драгоманова (1841-1895) та Миколу Костомарова (1817-1885).

Крім В. Антоновича в Київському університеті працювало в той час кілька інших істориків з суспільно-економічними зацікавленнями. Були серед них: Іван Лучицький (1845-1918), дослідник аграрних відносин і т. зв. "общини", тобто спільноти володіння землею, та історик права Михайло Владимирський-Буданов (1838-1916), головний редактор Київської археографічної комісії. В Товаристві Нестора-літописця М. Грушевський зустрічався з активними дослідниками Іваном Каманіним (1850-1921) та університетським колеґою Митрофаном Довнаром-Запольським (1867-1934), також учнем В. Антоновича.

Важко натомість назвати когось із відомих професорів економіки в Київському університеті часів навчання в ньому М. Грушевського. Найвизначніші з них вже раніше відійшли з цього університету, перш за все внаслідок атмосфери, яка там панувала, внаслідок безустанних переслідувань осіб, що проявляли незалежне мислення та прого-

[1] М. Грушевський, "Автобіографія", *Наука і культура. Щорічник.* Київ, 1989, вип.23, стор. 204.

[2] Там же, стор. 203.

лошували “неблагонадійні” концепції. Були серед них постаті такої міри, як Іван Вернадський (1821-1884), Микола Бунге (1823-1895) та Микола Зібер (1844-1888), які залишили по собі помітний слід у світовій науці. Перший з них, батько першого президента Академії наук України Володимира Вернадського, після виїзду з Києва заснував і редаґував у Петербурзі журнали *Экономический указатель* та *Экономист.* Микола Бунге був автором виданої в 1870 р. в Києві праці *Основы политической экономии,* від 1880 р. виконував функцію міністра фінансів, а опісля – голови комітету міністрів Росії. Микола Зібер був учнем Миколи Бунге і під час перебування в Києві займався дослідженнями творчости Давіда Рікардо (1772-1823), що було темою його докторської дисертації. В 1875 р. виїхав до Швейцарії.

М. Грушевський знайомився, зрештою, не тільки з працями вчених – істориків, економістів, соціологів – з київського середовища, що було природне, але вивчав все те, що з обсягу його зацікавлень було йому доступне. Збираючи матеріяли до своєї маґістерської праці, відвідував не тільки архіви Києва, але виїздив також до Москви і Варшави, вивчаючи там, поза джерельними документами, недоступну в Києві літературу. В 1903 р. протягом двох місяців читав лекції в Парижі, а після цього відвідав Лондон, Лейпциґ і Берлін, де мав змогу ознайомитися з доробком західноевропейських вчених, зокрема соціологів, а з деякими з них познайомитися особисто.

Зацікавлення М. Грушевського суспільно-економічною проблематикою, якій він приділив велику увагу у своїх історичних дослідженнях, випливала з кількох взаємно зі собою пов’язаних джерел. Найважливіші з них це: 1) пануюча тоді позитивістська позиція в констатуванні та пояснюванні досліджуваних явищ та історичних процесів, 2) прийнята М. Грушевським загальна схема української історії, історії України-Руси, 3) призначення ним економічному чинникові важливої, детермінуючої ролі в процесі історичного розвитку. Саме такий напрямок мислення розбудив у ньому його безпосередній науковий опікун В. Антонович, а також історичні праці М. Костомарова і М. Драгоманова. Ці перші вказівки доповнював і розвивав, ґрунтовно вивчаючи і переосмислюючи предмет своїх досліджень.

Сам М. Грушевський, як зауважує Омелян Пріцак[3], не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Про шляхи формування його історичного світогляду можна довідуватися лише з його біографії, неповних спогадів та поодиноких висловлювань. Творчий розум М. Грушевського не міг бути байдужим до духу своєї епохи і залишатися осторонь пануючого в той час позитивістського світогляду в історіографії. Позитивісти, що представляли наукові

[3] О. Пріцак, “Історіографія Михайла Грушевського”. В кн.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т.1, Київ, 1991, стор. XLIV.

позиції і відкидали всякий містицизм, конструювали історичний процес на основі емпіричних фактів, були вельми близькі М. Грушевському. Багато зусиль і праці вклав він у пошуки та дослідження незліченої чисельності фактів, зокрема зі сфери господарської діяльности, щоб створити з них загальну картину історичного процесу, його ґенезу, причинні зв'язки та еволюцію. Не міг недооцінювати в дослідженнях тих явищ допоміжної ролі науки про суспільство – соціології, а також економії, якими зацікавився досить рано. Радо читав, як видно з його спогадів, усяку критичну і полемічну літературу на ці теми, складаючи собі свою власну думку про кожну справу. Можна припускати, що основні праці з цієї тематики (Г.Т. Бокля, А. Комте, Г. Спенсера) були йому відомі вже під час навчання в Києві. Вже тоді став він прихильником позитивістського світогляду та ентузіястом соціології.

Свої переконання в цьому напрямку зміцнював у львівському періоді діяльности (1894-1914), а зокрема під час перебування в Парижі в 1903 році. Прибув туди на запрошення свого земляка Максима Ковалевського (1851-1916) для прочитання циклу лекцій в заснованій ним школі суспільних наук і при цій нагоді зіткнувся безпосередньо з Емілем Дюркгаймом (1858-1917) та іншими знаменитими вченими-соціологами. Забираючись до написання третього тому *Історії України-Руси,* вважав себе істориком-соціологом, про що виразно заявив у вступі до VII тому цього монументального твору (появився 1909 року).

Перебуваючи в 1919-1923 рр. на еміґрації (спочатку в Женеві, опісля коротко в Празі і врешті у Відні), зайнявся організацією Українського Соціологічного Інституту, "виходячи, – як він писав, – з переконання, що в сей час глибокого соціяльного перелому більш, ніж колинебудь, потрібні ґрунтовні студії соціяльної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськім пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються"[4]. Крім підготовки наукових кадрів соціологів та присвоєння українській науці найновіших досягнень европейської думки в галузі теорії суспільного розвитку та методології соціологічних досліджень, завданням інституту було ознайомлювати західноевропейську громадськість з соціяльною історією України та її сучасним життям і науковими дослідженнями. З цією метою М. Грушевський організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, нав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові засоби, публікував статті та матеріяли українських учених, в тому числі популярні статті у французькій мові.

Повернувшись у 1924 році до Києва, М. Грушевський прагнув віденський досвід в організації та методології соціологічних дос-

---

[4] Див. О. Рибалко, "З науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського", *Старожитності*, Київ, 1991, №7, стор.8.

ліджень перенести на український ґрунт. Представляючи свій план тодішньому керівництву УРСР, підкреслював важливість його здійснення не лише з чисто наукового погляду, але й з практичних мотивів, з метою використання висновків досліджень для формування нових суспільних, економічних і культурних структур. На його думку, воно "внесло б свіжі повіви західних соціологічних студій, що так розвинулись в останніх десятиліттях, дало б ґрунт для тісніших зв'язків наших студій з західними, взагалі европеїзувало б наше культурне життя"[5]. На жаль, в умовах монополізації комуністичною партією всього державного і громадського життя, як і упереджености та підозрілости до вченого, його план був відкинутий. Замість пропонованого ним інституту з п'ятьма секціями створено кафедру, а в ній лише дві секції: соціяльно-економічної історії України під керівництвом самого М. Грушевського та секцію методології і соціології під керівництвом О. Гермайзе.

До самого кінця свого творчого життя М. Грушевський не відмовився від позитивістського світогляду та концепції наукового опису і пояснювання історичного процесу на основі ґрунтовного аналізу соціяльно-економічних явищ. У своїй промові на ювілеї відзначення Українською Академією Наук його 60-ліття (3.X.1926р.) сказав, що нова українська історіографія формується в умовах національного відродження XIX віку, в своїх початках закрашена романтизмом козакофільства, "в другій половині століття – в добі селянської реформи, ставши на ґрунт *позитивного* методичного студіювання української історії в аспекті вивчення *соціяльно-економічних* обставин життя селянських мас"[6] (підкреслено автором. – С.З.).

Спираючись на позитивістську концепцію трактування історичних явищ, М. Грушевський розвинув свою власну історіософію і сформував оригінальну схему української історії. Прийнятий ним принцип хронологічної безперервности "головної ідеї", незалежно від політичних і культурних обставин, зумовив, що головним героєм його історії став народ, як соціяльна група, а не форма політичної організації, тобто держава. Писав про це: "В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожнім разі не повинні лишатися в тіні поза ним"[7].

Прийняття такої програмної концепції було особливо важливе

[5] Там же, стор.8.

[6] Цит. за О. Пріцак, *Назв. праця*, стор.LXIX.

[7] М. Грушевський, "Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства", *Літературна Україна*, 1991, №22 від 30 травня, стор.7.

для історії України, народ якої довгими віками був позбавлений своєї державности. Тому й більш суттєвого значення в описі та аналізі історичних явищ набирали ті факти, які виникали під впливом економічних і соціяльних факторів. Тим паче, що внаслідок чужого панування і поневолення склалася специфічна соціяльна структура української нації, в якій соціяльні низи (селянська верства) берегли і висловлювали національні ідеї. Отже домінуюча роль у цій ситуації випала соціяльній та економічній історії. Оскільки українська нація протягом багатьох століть залишається без своєї державности, під чужим пануванням, то й, – продовжує М. Грушевський, – "політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну ролю, попри факторах економічних, культурних, національних"[8].

Підкреслюючи вагу соціяльно-економічних чинників у загальній схемі історії України, М. Грушевський розглядав історичний процес на українських землях в усіх його аспектах. Позитивна історія не виділяла окремо соціяльної, чи економічної історії, в окрему наукову дисципліну, але трактувала їх як інтеґральну частину загальної історії людства. Саме соціяльна історія виконувала таку інтеґруючу функцію різних ділянок суспільного життя як матеріяльного, так і духовного. Така тенденція виступає й сьогодні в працях багатьох істориків, які, вдосконалюючи методологію досліджень, заповнюють прогалини і невдачі позитивістів[9].

Завдяки такому сплетенню різноманітних сторін життя українського суспільства, яке перевивається на сторінках *Історії України-Руси,* твір цей є чудовою синтезою історичної долі українського народу. Такою була й мета автора цього твору, якого перший том починається від слів: "Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу...". На канві політичних подій М. Грушевський відтворив повну картину економічних, соціяльних, релігійних і національних відносин, представив загальний цивілізаційно-культурний стан та його динамічний розвиток. "Соціяльний і культурний процес, – писав він, – становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя..."[10]. Цю ідею підтвердив, обговорюючи зміст запропонованої схеми історії України, що складалася з трьох частин, які відповідали поділові на три епохи-періоди. Описує їх в основному з точки зору змін, що відбуваються в соціяльно-економічних відносинах тих епох – цікавить його перш за все еволюція тих відносин.

---

[8] Там же.

[9] Прикладом може бути праця Ch.A. and M.R. Beard, *The Rise of American Civilisation.*

[10] М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т.1, стор.17.

Зі сказаного виникає, що соціяльно-економічні зміни були в задумі М. Грушевського основою історичного розвитку, в якому економічний чинник відігравав особливо важливу роль. Приділяючи велику вагу ролі економічного чинника для цивілізаційного та культурного прогресу і розвитку, український історик не був одначе прихильником механістичного економічного детермінізму. В його інтерпретації історичного процесу, поруч із цим чинником, виступають також інші взаємопов'язані і взаємозалежні від себе чинники. На його думку, роль цих чинників – політичного, економічного, культурного – в різні періоди може бути різною – "інколи меншою, інколи більшою".

В період появи першої української державности з центром у Києві особливу роль, роль ініціюючу приписує М. Грушевський саме економічному чинникові (торговельним інтересам). З черги, під впливом змін в політичних відносинах та формах суспільно-політичного устрою, формувалися економічні відносини, а також релігійні та етнічні, які знову ж зі свого боку впливали на модифікацію політичного життя. Політика київських князів спрямована була головно на забезпечення торгівлі, яка давала їм виразні матеріяльні прибутки. "Взагалі, – пише М. Грушевський, – як початки київської держави мусіли бути тісно зв'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства з правительственною (...) Руські князі і бояри – заразом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послузі у торгівлі, а торгівля становить знову ту економічну підвалину, на котрій опираються князі й правительство"[11]. Такий погляд висловлює також у дальших частинах свого твору, зокрема в VI томі, де описує міське життя, промисловість і торгівлю.

Трактуючи економічний чинник як підвалину, ґрунт, на якому розвивалися всі інші історичні явища, М. Грушевський цим самим приписує цьому чинникові особливу роль в історичному процесі. З його стверджень виникає, що не лише державна влада й її політика були детерміновані економічним чинником, але мав він вплив також на інші сфери суспільного життя. Економічний чинник був силою, яка притягала поселенців на береги Чорного моря, зумовив появу в українських степах т. зв. "уходників", був рушійною силою проґресу та розвитку культури й мистецтва, врешті викликав соціяльно-національні конфлікти.

Вивчаючи біографію М. Грушевського та слідкуючи за його визріванням як історика, за його шляхом доходження до остаточної концепції кшталту історії України, можна переконатися, що приділяв він велику увагу економічній проблематиці на всіх етапах історичного дослідження – від пошуків джерел, через детальні аналізи, до остаточної синтези історії України-Руси. Очевидно, що не є це хроноло-

[11] Там же, стор.422-423.

ґічна секвенція, оскільки протягом всього свого життя займався одночасно різними видами дослідницької роботи.

Надбання М. Грушевського в галузі дослідження джерел, їх публікації та опрацювання бібліографії є величезний. В переважаючій більшості стосуються вони саме економічної проблематики. Також перші його праці з часів студій про південно-руські замки та про історію Київської землі присвячені в основному економічній тематиці, а тому й вимагали зібрання й опрацювання численних архівних матеріялів про економічні явища. Мав при цьому знаменитого вчителя і дорадника, яким безсумнівно був Володимир Антонович. Йому завдячував тему маґістерської праці про Барське староство, яка вимагала такого великого вкладу архівної роботи. І хоч ефект в порівнянні до вкладеної роботи, на думку М. Грушевського, був невеликий, то принесла вона йому користь в майбутньому, про що сам згадує словами: "дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути, – сотки переглянених актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви, не пішла марно і віддала свої услуги мені потім"[12].

Джерельні матеріяли, що стосувалися господарських справ і вимагали так багато архівної праці, це перш за все люстрації, інвентарі, реєстри призовників та митні книги. Деякі з цих джерел були опубліковані в таких збірниках, як *Źródła Dziejowe* або *Архів Юго-Западной Россії.* В списку джерел М. Грушевський називає також ряд опублікованих кодексів до економічної історії, *як Akta grodzkie i ziemskie, Pomniki do dziejów Lwowa, Hansisches Urkundenbuch, Breslauer Urkundendach* та інші. Джерельні матеріяли доповнював багатою літературою, зазначаючи, що не є вона вичерпна, ні глибока для представлення досліджуваної проблематики. З наведених джерел і літератури черпав дані про доходи великих фільварків, про повинності кріпосних селян, обсяг торгівлі різними продуктами, про податки та інші поставки для держави.

Розуміючи вагу джерельних матеріялів, М. Грушевський сам зайнявся їх систематичним видаванням окремими збірниками. Згадує про це у своїй *Автобіографії.* "Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західної України XVI в. – незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу"[13]. Появилися вони в започаткованій М. Грушевським видавничій серії *Жерела до історії України-Руси.* Поперед ними були поміщені довші вступні статті з коментарями щодо характеру джерела та його мериторичного змісту. На думку українського історика, видавані люстрації в багатьох випад-

[12] М. Грушевський, "Автобіографія"..., стор.205.
[13] Там же, стор.208.

ках показують досить точну картину економічних і правових відносин, перш за все описують устрій сільського господарства, структуру селянських господарств та види і розміри селянських повинностей для фільварку і держави.

Ще поки М. Грушевський забрався до написання свого монументального твору – синтези історії України, не лише старанно вивчав джерела, але й писав коротші аналітичні історичні праці, в яких багато місця присвячував саме економічній тематиці. Взірцевим прикладом може бути названа вже маґістерська праця *Барское староство,* яка в 1894 р. появилася друком і була високо оцінена в середовищі істориків. Метою вченого в цього типу працях не було одначе представлення повної монографії окремого об'єкту (в цьому випадку Барського староства), але формулювання на основі досліджених фактів узагальнюючих внесків. Історик писав про це у вступі до виданої праці[14].

На основі люстрацій королівщин Барського староства, а також інших українських земель М. Грушевський здійснив глибоку аналізу польської колонізації, доказуючи її початкове фіяско, спричинене татарськими нападами і неґативним ставленням тубільного населення. Тому-то польська шляхта в той час легко позбувалася королівських надань, відступаючи їх за невелику плату тубільцям або польським маґнатам. Внаслідок цього появилися два види земельної власности: тубільне володіння землею та маґнатські латифундії, але лиш перший вид володіння спричинявся до освоєння спустошених земель. Маґнати мало цікавилися своїми "кресовими" маєтками. Це твердження підбудував прикладом господарської діяльности королеви Бони в цьому старостві, яка вище цінувала тубільне володіння від маґнатського. Поступово однак, в міру посилення колонізаційних процесів, зайшлий елемент польської шляхти ставав щораз більше численний.

М. Грушевський звернув також увагу на специфічні прикмети шляхетського володіння землею в Україні. Першою з них було більше, ніж на корінних польських землях, обтяження шляхетських маєтків повинностями та податками і роботами, пов'язаними з обороною країни. Другою було прагнення польського уряду через колонізацію змінити клясово-національну структуру населення, даючи перевагу польському елементові. На основі глибокої аналізи різних категорій польської шляхти український історик ствердив, що шляхта тубільного походження (українська – давні бояри) знайшлася на рівні категорії

[14] "В мои виды не входило составленіе полной історіи Барского староства; само оно интересовало меня по стольку лиш, поскольку представляемые им факты дополняли, уясняли, иллюстрировали более общие явления южнорусской історіи в польскій период. Такими я считаю данные по історіи колонизации въ XV-XVI, туземного землевладения и туземной шляхты, организации служилого землевладения сословных отношений, старостинского и сельского управления". (М. Грушевський, *Барское староство. Исторические очерки.* Київ, 1894, стор.III).

частково привілейованої верстви власників і війтів. М. Грушевський досліджував також старанно систему управління в Барському старостві в XVI віці, підкреслюючи господарську активність старостів, яка спрямована була головно на збільшення своїх доходів.

Суспільно-економічні питання порушував Грушевський у багатьох інших аналітичних дослідженнях, статтях і коментарях до видаваних джерел. Історія України-Руси вся насичена соціяльною і економічною проблематикою, а незалежно від цього 5 і 6 томи в цілому присвячені тим справам. У кожній з трьох частин твору (в первісних намірах мали мати по три томи), що відповідає трьом періодам в історії України, подав суспільно-економічну характеристику даного періоду.

В першому періоді – княжому, внаслідок тісного пов'язання державних інтересів з торговельними, сформувалася пануюча суспільна верства – боярсько-купецька, яка розпоряджала капіталом і землею, що була ознакою багатства. Після утвердження державного центра в Києві почався інтенсивний розвиток торгівлі на Русі, а разом із цим і загальне економічне піднесення країни, перш за все розвиток промисловости і ремесел. На торговельних шляхах, що перетинали Київську Русь зі сходу на захід і з півночі на південь, появилася система міст і факторій, обсаджених руськими військами, що творили ніби скелет держави. Та вже в XI і XII віках, внаслідок некорисних колонізаційних і економічних умов (напади диких племен, удільні князівства), міста, які були основою розвитку, починають підупадати. Одночасно на території єдиної досі держави виростали нові політичні осередки. Половина XIII віку принесла катастрофічне економічне падіння, дещо менше відчутне в західній частині країни (Волинь, Галичина).

Другий період – литовсько-польський, з боку суспільно-економічних відносин найкраще М. Грушевським опрацьований. Присвятив йому згадувані вже 5 і 6 томи, при чому нав'язує в них також до попереднього періоду, для якого джерельні матеріяли є недостатні. Підпорядкування українських земель Литві, як і Польщі, на думку вченого, не сприяло економічному розвиткові цих земель, хоч польські історики висловлюють протилежні погляди у цій справі. Центр ваги господарського життя після цього перенісся на село. В короткому часі виросла на Україні вища привілейована верства шляхти, складена з зайшлого польського елементу і частково зі сполонізованого руського боярства. Рівночасно в повну залежність від привілейованої верстви було поставлене економічно поневолене сільське населення.

Третій період – народно-козацький – це історія боротьби українського народу з чужим суспільно-економічним ладом з метою його повалення та реформування суспільних відносин згідно з народними ідеями соціяльної справедливости. Соціяльно-економічна боротьба перепліталася з релігійно-національною, що викликало появу широкого кола суперечних інтересів і втягало у вир боротьби різні

суспільні верстви. Внаслідок цієї боротьби з одного боку мала місце велика руїна господарства, а з другого – глибока перебудова суспільно-економічного та політичного устрою. На жаль, в короткому часі повіяли вітри з протилежного боку, які поступово ліквідували устроєві здобутки козацької України.

Для повної характеристики економічних поглядів М. Грушевського необхідно представити його ставлення до основних проблем економічної теорії та господарської практики. Подібно, як у випадку соціології, щодо економіки немає безпосередніх вказівок, якою літературою він користувався. Відомо, що під час університетських студій цікавився суспільною економікою і присвячував їй багато уваги. З перегляду суспільно-економічної проблематики його історичних праць можна зробити висновок, що був добре обізнаний з теорією економіки на тогочасному етапі її розвитку, не беручи до уваги її детальних витонченостей.

Основою тодішньої економічної науки були ідеї представників клясичної школи з критичним ставленням до систем, створених її попередниками-меркантилістами та фізіократами, а також до поширюваних паралельно соціялістичних ідей і поглядів. Згідно з клясичною теорією економіки джерелом багатства, а разом із тим і економічного розвитку, є людська праця в сполученні з засобами природи, яка зумовлює виробництво. Третім чинником є капітал, як нагромаджене багатство, ужите з черги до вироблення іншого багатства. Спираючись на сформульованому праві зусилля ("люди прагнуть до заспокоєння своїх потреб коштом найменшого зусилля"), історичний розвиток людства поділено на три цивілізації: 1) ловецько-збирацьку, в якій джерелом заспокоєння людських потреб були добра, дані безпосередньо природою (через "застосування"), 2) рільничо-промислову, в якій люди, що вели осілий спосіб життя, при застосуванні сил і засобів природи "розмножували" добра, 3) світову цивілізацію, яка спиралася на цьому, що люди черпали користь з обміну, тобто торгівлі (власне кажучи з поділу праці), коли люди входили в ближчі зв'язки між собою[15]. Ця схема розвитку мабуть найкраще свідчить, чому М. Грушевський таку велику вагу приділяв розвиткові торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), як елементу і чиннику загального розвитку.

Досліджуючи процес суспільно-економічного розвитку, М. Грушевський брав до уваги різні умови, чинники та важелі проґресу, не оминаючи клясичної формули трьох факторів виробництва: землі, праці і капіталу. Він лише дещо інакше їх називав, пишучи: "Дві великі сили в життю кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових

[15] H. George, *Nauka Ekonomii Politycznej*, Poznań, 1904, s.291-293.

стадіях народного життя оба сі елементи являються діяльними творчими силами – територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу"[16].

З наведеного уривка видно ясно, які дві головні творчі сили має на думці М. Грушевський: "народність", тобто населення (людність), отже фактор праці, та "територію", тобто землю з усіма фізичними властивостями природного середовища. В пізнішому часі, на вищій стадії розвитку, згадані два фактори доповнюються ще іншими факторами, а між ними "культурними вкладами в землю", тобто раніше вкладеною людською працею або, інакше кажучи, капіталом. Крім цих трьох основних факторів, вчений добачає ще інші чинники, що посилюють динаміку розвитку і проґресу, як міжсусідські відносини, в яких містяться і міжнародні економічні відносини та політичні впливи, а перш за все економічна політика держави, що виступає сьогодні під назвою державного інтервенціонізму або державної контролі і реґуляції.

У вельми детальному та образному описові першого фактора – території (землі), в широкому розумінні географічного середовища, український історик висловлює своє емоційне ставлення до нього, стверджуючи вкінці: "Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю"[17]. Невичерпні багатства природи і необмежені можливості використовування їх притягали на українські землі найрізноманітніші племена кочівників та войовничі орди грабіжників. З одного боку земля була важливим засобом національного багатства, джерелом достатнього заспокоєння потреб місцевого населення, а з другого – причиною безустанних конфліктів, що у великій мірі гальмували суспільно-економічний та національно-культурний розвиток.

Не менш вичерпно представлений М. Грушевським другий фактор суспільно-економічного розвитку – чинник людський, головно при описі колонізаційних процесів українських земель, починаючи з праісторичних часів, аж до зламу XVIII і XIX століть. На цьому довгому часовому просторі наступали по черзі періоди напливу і відпливу людности, періоди спустошень і повторної колонізації. Вчений не жаліє яскравих барв для повного висвітлення трагічної дійсности. "В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народного капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над при-

[16] М. Грушевський, *Історія України-Руси,* т. I, стор.8.
[17] Там же, стор. 14-15.

мітивні клопоти про охорону свого існування та створення найелементарніших підстав економічного життя"[18]. Кожна нова колонізація змушена була починати від початку господарче упорядкування спустошених грабіжницькими нападами земель, що гальмувало, чи навіть не давало змоги нагромаджувати капітал і переходити до вищих форм організації суспільно-економічного життя. Запізнення в суспільно-економічному та політичному розвитку було з черги причиною слабости держави, яка ставала легкою здобиччю сусідів.

У різних місцях, головно в контексті торговельного обміну, М. Грушевський займається також проблемою третього фактору – капіталу, нагромадженого багатства, без чого неможливий ніякий проґрес, чи перехід до нових форм устрою, до вищої стадії цивілізації. На його думку, торговельний обмін в період створювання нової політичної системи, в період народження староукраїнської державности, був силою, що рухала вперед, "що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних"[19]. Не дивно отже, що український історик неґативно оцінював уведені пізніше обмеження торговельного обміну, як такі, що не сприяли акумуляції засобів капіталу. Описуючи економічні причини і наслідки занепаду староукраїнської державности, особливо підкреслює грабіж чужинцями нагромадженого національного багатства: "Вищі, культурніші верстви і нагромаджені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні багатства краю і вищі форми хазяйства – все опинилося кінець кінцем у чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні українській зісталася гола народна маса – поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав"[20].

В концепції М. Грушевського торговельний обмін сповнював головну роль чинника, що динамізував суспільно-економічний розвиток, що ясно видно з наведених вище прикладів, зокрема тоді, коли історик звертає увагу на значення економічного фактора (торгівлі) у становленні державної системи. Завершенням і підсумком цього току розумування хай буде такий його вислів: "Торгівля була життєвим нервом, першою підоймою економічного життя Подніпров'я, в часах формування Руської держави, і дійсно вправляла його в рух, з другого боку – оживляла також місцевий промисел, заплоднюючи його новими ідеями, новими змаганнями"[21].

---

[18] Там же, стор.15.

[19] Там же, стор.397.

[20] Там же, стор.15.

[21] Там же, т. VI, ч. 1, Львів 1907, стор.3. Цікаво, що цитований вище H. George подібно оцінює роль торговельного обміну для суспільного організму, який для нього є тим "чим нерви для людського тіла".

М. Грушевський детально описав різні напрямки зовнішньої торгівлі Київської Русі – розміри і структуру, підкреслюючи значення Києва як торговельного центру. В Києві схрещувалися торговельні шляхи, тут були складані різноманітні торговельні договори, в яких важливу роль сповняла добре розвинута система кредитування. Занепад торгівлі на українських землях був тісно пов'язаний з занепадом староукраїнської державности та й центра в Києві, що був позбавлений давнього міського патриціяту – багатих купців та ремісників. Насправді через Київ ще довгий час (в XIV – XVI віках) переходили каравани чужих купців, але місто було для них лише стацією постою, а не міцним центром торгівлі. Лише в якійсь мірі роль торговельних центрів на українських землях перейняли від Києва: Львів, як точка виходу на Краків і Вроцлав, та Луцьк (перед ним Володимир), що відкривав шлях на Люблін і дальше на Познань. Додатковим чинником, що підкопував цей "життєдайний" дух ініціятиви, підприємництва і конкуренції, була поступово впроваджувана система обмежень. Унаслідок цього порушені були підвалини, на яких спиралося життя торговельних міст, перш за все транзитна торгівля, стиснута до мінімальних розмірів.

Михайло Грушевський не оминув і питання дестабілізації грошової системи в XVI і XVII віках та великих коливань цін, які побільшували ризик торговельного обміну і через це впливали на його послаблення. До флюктуації цін спричинився перш за все збільшений наплив золота до Европи після відкриття і поступового опановування американського континенту, а також зріст попиту на продовольчі та інші продукти, викликаний чисельним зростом людности та розвитком промисловости й урбанізації в Західній Европі. Він звернув також увагу на проблему загального "псування" крайової монети через зменшення в ній вмісту золота або срібла. Гірша монета – згідно з правом Ґрешама – випирала з ринку кращу монету, яку з черги і продавали за кордоном як товар. М. Грушевський наводить таблицю зросту цін на різні продукти, звертаючи одночасно увагу на факт, що навіть автори економічних опрацювань не схотіли добачати зросту цін сільськогосподарських продуктів. Натомість дуже вболівали з приводу піднесення в такій самій пропорції цін ремісничих виробів, вимагаючи інтервенції територіяльних влад (воєвод). Та мимо гальмування зросту цін адміністративними засобами не можна було виправити становища без підтримки розвитку торгівлі і промисловости[22].

Немало уваги присвятив М. Грушевський питанням організаційних форм торгівлі – торгам і ярмаркам, які появилися разом з містами. Цінував їх велике значення в розвитку торговельного обміну, як і в піднесенні рівня національного господарства. Одночасно кри-

[22] Там же, стор.86-90.

тично оцінював той факт, що в "часах загальної реґламентації, в добі привілеїв і заборон" міське життя на Україні підпадає дуже сильній урядовій реґламентації"[23]. Нав'язував при цьому до заведення в містах маґдебурзького права, яке не слушно загально осуджував, уважаючи, що воно розривало органічний зв'язок міста з навколишньою територією.

Обговорюючи сферу виробництва, М. Грушевський найбільше уваги присвятив сільському господарству, менше ремеслу і промисловости. Це зовсім зрозуміле, якщо взяти до уваги факт, що в той час, в епосі осілого вже життя, сільське господарство було основою господарства, а всі інші галузі виробництва лише його доповненням. Поруч із щораз ширшою управою землі надалі важливе значення мала годівля тварин, а також бджільництво, мисливство і рибальство. На основі доступних джерел вчений детально висвітлив техніку і технологію виробництва та його структуру. Особливо багато уваги присвятив організації суспільно-економічного життя, а зокрема процесові переходу від родової до територіяльної організації, а з черги переходові від села до міста, як її центру.

Цікаві є його спостереження щодо розкладу родової спільноти і перехід від спільного до індивідуального володіння землею, до чого довела необхідність, що виникла з економічних причин. На думку автора *Історії України-Руси* почуття родинного споріднення обмежувалося дедалі до морального значення. "Над ним беруть гору мотиви територіяльної близькости, сусідства, солідарності територіяльної й економічної (...) Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамах ширшої родини до безконечности стає неможливим, і коли таке ведення натрапляє на трудності, ділиться ся ширша родина на кілька поменших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростаються і діляться потім далі"[24].

Архівні джерела пізніших часів дали змогу М. Грушевському більш детально дослідити і висвітлити сільське господарство і пов'язане з ним закріпачення селян. Вже в XIII столітті почала розвиватися форма великої земельної власности і цей процес значно приспішив загальне зубожіння населення, спричинене воєнними катастрофами. Внаслідок цього щораз то більше дрібних селянських господарств потрапляло в руки бояр, а їх власники перемінювалися в категорію підневільних кріпаків. В литовсько-польському періоді великі володіння землею, пов'язані з військовою службою, були реґламентовані і внаслідок поступової модифікації володіння виникла

[23] Там же, стор.90-96.
[24] Там же, т.І, стор.358-359.

феодальна система економіки в сільському господарстві. Одначе ще в XIV і XV ст., внаслідок відносно малого попиту на продукцію сільського господарства, мало воно переважно натуральний характер, а панщинні повинності ще не були великі. М. Грушевський на багатьох прикладах показав, що значна частина селян (подекуди цілі села) не давали данин, ані не відробляли панщини, а лише виконували послуги для двору. Ситуація змінилася в XVI ст. і першій половині XVII ст., коли в Европі сильно зросло замовлення на хліб, що спричинилося до збільшення його експорту через Гданськ.

М. Грушевський вважав цей експорт чинником великої ваги, який у вирішальній мірі вплинув не лише на економіку, але й на розвиток інших ділянок суспільного життя. Експорт хліба спричинився перш за все до збільшення попиту на працю, а отже й на зріст панщини і, змінюючи суспільно-економічні обставини, став "незвичайно важним чинником чи стимулом в історичному процесі наших земель"[25]. Особливо на західноукраїнських землях, розташованих ближче Вісли, мав місце інтенсивний розвиток фільваркової продукції, при одночасній пролетаризації села, внаслідок відбирання земель від селян та збільшенням панщинних повинностей. Викликало це з черги опір селян та їхньої втечі дальше на схід – на Поділля і Подніпров'я, а на їх місце приходили нові поселенці-утікачі. Вслід за цим зміцнювалася система фільварково-панщинної господарки. Лише в тій частині Диких піль, де умови для закладання фільварків були вельми важкі, розвивалися організовані *уходниками* промисли – ловецтво, рибальство і бджільництво. Феодальна верхівка знаходила способи, щоб і з цього виду господарської діяльности черпати для себе користі у вигляді данин продуктами від *уходників,* що повертали на зиму до своїх міст і осель. З часом на Диких полях почали створюватися зародки військової політичної організації.

Досліджуючи організацію промислу і ремесла, М. Грушевський підкреслював порівняно високий рівень їхньої спеціялізації та існування якихось форм порозумінь між ремісниками і майстрами вже в XII-XIII віках, що нагадували пізніші корпорації або товариства. Цеховий устрій, перенесений на українські землі разом із маґдебурзьким правом, у принципах він оцінював позитивно (забезпечення інтересів ремісників та охорона клієнтів перед зловживаннями), та критично ставився до викривлення тих принципів на місцевому ґрунті[26]. В ефекті цехи були використовувані в інтересах вузького кола виробників, а при браку конкуренції спричинялися до зменшення продукції та гальмували розвиток ремесла. Вчений порушив також важливе питання антагонізму між шляхтою і містом, проявом якого була м. ін.

[25] Там же, т.VI, ч.1, стор.192.
[26] Там же, т. IV, Київ-Львів 1907, стор.17.

боротьба шляхти проти цехів.

Не оминав М. Грушевський інших конфліктів – національних і релігійних – в економічних відносинах. Подібно, як у випадку земельної власности, також у ремеслах і торгівлі панувала дискримінація руського і православного елементу, оскільки "схизматиків" або зовсім виключали від участі в купецьких і ремісничих цехах, або допускали їх з усякими утрудненнями. "Український елемент засуджений на те, щоб животіти по містах в ролі позбавлених всяких прав передміщан, в ролі дрібних перекупнів і "партачів", погорджуваних і недопущуваних до ніяких корисніших і поважніших підприємств"[27].

Годиться порушити ще декілька економічних питань у працях М. Грушевського, що лежать на межі економії та інших суспільних наук (соціології, політики). Найважливіші – це: питання суспільної структури з точки зору участі поодиноких суспільних верств в господарській діяльности (продукції і дистрибуції) та питання економічної політики держави (протекціонізму).

Господарська активність різних суспільних верств і груп була різна. Шляхта, що виводилася з вільного рицарського стану, була вплутана в господарську діяльність через монополію власности землі – основного елементу продукції і важливого компонента багатства в тих часах. Спочатку її зацікавлення господаркою було майже ніяке і обмежувалося до стягування чиншу за оренду землі. Пізніше, в міру ведення щораз більш осілого життя, а також збільшення попиту на хліб, й господарська активність зростала. М. Грушевський загально неґативно оцінював господарську активність шляхти і навіть в пізнішому періоді відмовляв їй будь якого духу підприємництва. "Верства, – писав він, – що бачила в собі передовсім вояків, найвище цінила прикмети рицарські й культивувала серед себе певний погірдливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, – не знаходила в собі ні відповідної енергії, ні знання, ні вкінці – засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промисловому розвою найближчих, сусідніх західноевропейських країв"[28].

Оживлення господарської активности шляхти, спрямованої на збільшення продукції фільварків, зводилося головно до побільшення земельних засобів та збільшення дармової панщинної праці. Крім цього, вона дбала про забезпечення та поширення ринку збуту продукції своїх броварів та горілчаних заводів. На господарську активність неґативно вплинуло надання шляхті привілеїв у зовнішній торгівлі (звільнення з експортного мита від товарів, що вироблялися у власних фільварках), при одночасних обмеженнях купців, зокрема

[27] Там же, т. VI, ч. I, стор.139.
[28] Там же, стор.237.

замісцевих. Під диктат шляхти ведена була також ціла економічна політика, що довела до занепаду міст.

Трактуючи торгівлю за важливу силу, що штовхала економічний розвиток, а міста як центри торгівлі, М. Грушевський цінував також міщанство та його роль в цьому розвитку. В купецькій верстві бачив державотворчий елемент у початках формування староукраїнської державности, а в процесі її дальшого розвитку і зміцнювання – чинник, що сприяв цьому процесові. Занепад державного життя спричинився до виходу багатого міського патриціяту, багатих купців та власників капіталів, а з ними артистів та ремісників. У критичному становищі знайшлася не тільки господарка, але й культура. Замість місцевих, осілих в українських містах купців, прибули замісцеві купці, які закладали в цих містах, включно з Києвом, свої колонії, відбували торги і ярмарки, але торгівля не осягнула вже давнього значення.

На думку М. Грушевського некорисним для міщанства був і наступний період, коли знайшлося воно "під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації" і встановленою в той час "дріб'язговою реґламентацією торгівлі й промислу, що забила свобідну конкуренцію, обезвладнювала здібности й енерґію", аж довела міщанство до хворобливої веґетації[29]. Одинокою охороною для міщан перед напором шляхти були ремісничі цехи та купецькі гільдії. Взаємні обвинувачення перед судом більше користі приносили шляхті, ніж міщанству і хоч це не захитало цехової системи, але частка суспільного продукту, що припадала міщанству, поступово зменшувалася.

Селянська верства – основна частина суспільства, історію якої писав М. Грушевський і до якої ставився з великою симпатією, була головною суспільною верствою, що створювала суспільний продукт, а одночасна була найбільш збіднілою і гнобленою. В V томі *Історії України-Руси* маємо точний опис еволюції переходу вільного сільського населення до категорії закріпачених селян, змальовані різні категорії сільської людности в XV і XVI віках, представлений процес обмеження й прав і зростання панщинних повинностей. Український історик приписує селянству головну роль в упорядкуванню господарства, в багатьох випадках під загрозою власного життя, на щораз більших ареалах Диких піль, що приносило з собою значний приріст суспільного продукту.

На окрему увагу заслуговує участь в господарській діяльности козацтва. Спочатку не становило воно відрубної верстви, оскільки розпливалося серед *уходників* або переходило в інші верстви населення, найчастіше в міщанство. В цей період козаки сповнювали різні послуги для старостів або шляхетських дворів. Пізніше, під впливом зростаючої сили Запоріжжя, статус козацтва, як суспільної верстви, узаконився королівськими декретами. За службу королеві вони користувалися

[29] Там же, т.V, Львів, 1905, стор.237.

деякими суспільно-економічними правами, як звільнення від податків і повинностей, а також від всяких обмежень типу *пропінацій.* Поруч з військовим елементом, М. Грушевський вирізняє в козаччині ще другий елемент – господарський. Пише він, що до козацтва горнулися не тільки ті, яким імпонувало свавільне життя і воєнні пригоди, але й "елемент зовсім відмінний, господарський, рільничий" вповні позитивний, який приєднувався з чисто економічних мотивів. Розбіжність мотивації не означала однак розходження інтересів, оскільки часто в політичних конфліктах з урядом, або економічних зі шляхтою, обидві групи допомагали одна одній[30]. Прискорюючи колонізацію степової частини України, козацтво ставило одночасно перешкоди в поширенні феодальних форм господарювання – панщинних фільварків.

Споконвічна проблема в теорії економіки, а тим паче в економічній політиці – знайти золоту середину між повною економічною свободою й державним протекціонізмом – знайшла свій відбиток і на сторінках *Історії України-Руси.* Її автор вказував, що вже на світанку формування староукраїнської державности, про що було сказано вище, мало місце тісне сплетіння інтересів купецької верстви з інтересами державної влади і що державна політика була на послугах торгівлі. Київська держава охороняла своїх купців та їх інтереси, виправляючи походи на Візантію і укладаючи договори, в яких справи торгівлі займали експоноване місце. Цілям гармонійного розвитку економічного життя служила також внутрішня правова реґуляція, започаткована *Руською правдою.*

Детально питаннями економічної політики М. Грушевський зайнявся в дальших томах свого твору. Як вже було сказано, критично ставився до середньовічної реґуляції господарського життя і неодноразово висловлював свій погляд на цю тему, наприклад: "Середньовічна система реґламентації, фіскалізму і привілегій: система примусових доріг, примусових станцій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації (...) зводили рух до мінімуму, забиваючи животворящего духа промислу і торгівлі – свобідну конкуренцію"[31]. Подає при цьому детальний опис цілого ряду оплат і податків та правових обмежень, монополій, тощо, які гальмували вільний розвиток торгівлі. Крім цього ще в багатьох випадках траплялися зловживання осіб, що стягали оплати або користувалися привілеями.

За цю несприятливу для розвитку торгівлі і промислу політику обвинувачував М. Грушевський всемогутню шляхту, що тримала у своїх руках ключі життя і смерті всіх верств Речі Посполитої в сеймовому законодавстві. Навіть випробувані в Німеччині форми

[30] Там же, т.VII, Київ-Львів, 1909, стор.270-271.
[31] Там же, т.VI, ч.1, стор.73.

міського устрою (магдебурзьке право) введено незручно, не беручи до уваги місцевих обставин і не порушуючи інтересів шляхетського стану. "Откройовані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хиріли під гнетом неприхильної політики й трудних економічних обставин"[32].

Подібно як при обговорюванні наведеного вище зросту цін, М. Грушевський зауважує, що застосовувані засоби гальмування їх зросту (такси воєвод, закриття кордонів для чужих купців), при одночасній повній свободі торгівлі для шляхти і міста Ґданська, виявилися безплідними, бо обмежували наплив золота до країни і внаслідок цього збіднювали її (відомий погляд меркантилістів). На його думку для покращення торговельного балансу мало було самих заборон. Слід було оживити торгівлю і промисловість, створити сприятливі умови для розвитку місцевого виробництва продуктів, як це здійснювалося протекціоністською політикою в державах Західної Европи.

Критично оцінював М. Грушевський і економічну політику гетьманського уряду Богдана Хмельницького (1648-1657) по відношенню до селянської верстви, а ще більше до міщанства. Проголошувані декларації та видавані правові акти не давали ніяких гарантій на визволення з-під панської зверхності та звільнення від панщинних тягарів. Міста і міщанство не отримали ніяких прав, ані полегшень, не зважаючи на важливу роль, яку відіграли у національному відродженні XVI-XVII століть. Оцінка вченого-історика була однозначна: "Се була одна з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України. (...) В старій Польщі місто не було ув'язане з шляхетською земською організацією, експлуатувалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним зв'язана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста зв'язалися з царським урядом і віддались під його протекторат против яких-небудь претензій Козаччини і гетьманської влади"[33].

Михайло Грушевський був не тільки істориком, але й політиком. Тому-то варто на закінчення додати декілька зауважень про його економічні погляди в політиці. Були вони найповніше представлені в збірнику його статей, публікованих у різних видавництвах в 1917-1922 роках. Багато з його суджень не втратило актуальности й сьогодні, в порі відновлення втраченої в 1920 р. української державности, хоч минуло від цього часу майже вісім десятиліть. За цей час появилося багато нових економічних проблем, високо піднялася наука економії.

Основна концепція М. Грушевського, зараз після проголошення незалежности 22 січня 1918 р. – це розрив із московською

[32] Там же, стор.138-139.
[33] Там же, т.IX, ч.2, Київ, 1931, стор.1503.

орієнтацією та заступлення її з одного боку західною, а з другого – чорноморською як в політиці, так і в економіці. "Історичні умови життя, – писав він, – орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували і орієнтують на полудня, на Чорне море"[34]. Свою думку обґрунтовує зауваженням, що український народ належить до европейської культури, не лише силою історичних зв'язків, але й своїм національним характером. Політична орієнтація в будь-якому одному напрямку означала б замкнути себе виключно в обмеженому колі інтересів, відносин і взаємних зв'язків. Слід черпати повною пригорщею з усіх сторін це, що може бути корисне для нації, не відмовляючись і від східних традицій. Чорноморська політика, на його думку, повинна прямувати до економічної співпраці та інтеґрації держав, що розташовані над Чорним морем, і бути початком прямування до остаточної мети, якою в майбутності повинна бути світова федерація держав.

Найбільш спішним завданням в процесі побудови української державности вважав розв'язання питання браку фахових кадрів технічних та економічних працівників; цінував вартість людей добре підготованих до практичної діяльності – адміністраторів, фінансистів та інших. Разом із цим наглою потребою була розбудова технічної інфраструктури та модернізація різних галузей економіки з одночасною спеціялізацією та концентрацією виробництва. В обох випадках прив'язував великі надії на співпрацю з Західною Европою та Північною Америкою. "Ся країна, – говорив він про Сполучені Штати Америки, – для нашої будущини, безсумнівно, матиме величезне значення, – і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників"[35].

У сільському господарстві найважливішим завданням уважав прийняття доброго закону про землю, який, за його словами, в національній бібліотеці займе місце поруч з *Кобзарем* Шевченка. Вбачаючи в чужомовному елементі міст вогнище антиукраїнських настроїв, за головну силу і основу суспільної структури бачив селянську верству, неслушно передбачаючи абсолютний зріст її чисельності[36].

Прийнята М. Грушевським концепція суспільно-економічного ладу спиралася на загальних принципах "буржуазної республіки", з уведенням і поглибленням справжнього "послідовно розвинутого демократизму", з можливим наближенням до "соціялістичного ладу". Одночасно відкидав політику вільної гри інтересів, за принципом *laissez faire, laissez passer,* постулюючи охорону прав, інтересів та економічних впливів слабших членів суспільства, реґуляцію економіки

---

[34] М. Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, Київ 1991, стор. 144.
[35] Там же, стор.150.
[36] Там же, стор.164.

і політики в їхніх інтересах. Новий економічний лад, на його думку, повинен розвиватися в напрямку створення умов, що стимулювали б активну діяльність, а не впливи "рантьєрів капіталістів", з метою зростання ефективності виробництва і одночасно рівномірного розподілу суспільного продукту[37].

На жаль, цілі ті не були вповні згідні між собою, оскільки неможливо помирити принцип рівномірного розподілу з економічною ефективністю. Сьогоднішній досвід високо розвинутих країн переконує, що втручання держави в розподіл суспільного продукту має бути дуже обережне, щоб не гальмувати економічної активности та заповзятливости. Інтервенція держави спрямована в основному на забезпечення суспільства перед надмірним безробіттям та протидіяння переходові межі бідности найбільш убогих верств населення. М. Грушевський, згідно з духом того часу, приділяв державі набагато більшу роль в соціяльній сфері, надмірно ідеалізуючи "соціялізовану державу" та "удержавлене соціяльне життя".

[37] Там же, стор.170.

ВІТАЛІЙ ТЕЛЬВАК
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Дрогобич, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

(До проблеми формування теоретико-методологічних поглядів)

Від 1886 до 1894 рр. тривав перший київський період життя М. Грушевського (за періодизацією Л. Винара[1]). З цих років більшість часу (1886 – 1890 рр.) майбутній учений був студентом історико-філологічного факультету Київського університету. Саме на ці роки припадає найактивніше формування теоретичних поглядів М. Грушевського.

Психологічно та емоційно перші роки навчання в університеті були заповнені для М. Грушевського, за його словами, подоланням наслідків матуральної кризи та "аскетичних страшилок". Допомогли Михайлові в цій боротьбі, як він сам згадує, "свідомість національного обов'язку" та здобутки світової культури. Великий вплив на юнака у ті часи мала філософія Гердера – його "образ людства в формі арфи, на котрій різні народності являються струнами" і від наявності цілости та повнозвучности яких залежить повнота акорду людського життя, вселюдської культури[2]. Михайло ставить собі за мету плекати "українську струну", невтомно працювати на терені рідної культури.

До поглядів Гердера М. Грушевський долучив також історіософію Геґеля – "його космічний дух, що усвідомлює себе в людстві, і різні національні культури являються різними стадіями … цього космічного усвідомлення". Михайлові імпонувало твердження Геґеля про те, що за світом германським має виступити на арену творчости світ слов'янський, а в ньому, поряд народности великоруської повинна в повній мірі розгорнутись і проявити себе народність українська[3]. У такій "комбінованій" історіософії М. Грушевського "служіння націо-

---

[1] Л. Винар, "Вступ до науки грушевськознавства", *Український Історик*, 1996, ч.1-4, стор.37.

[2] М. Грушевський, "Спомини", *Київ*, 1992, ч. 3-4, стор.137.

[3] *Там же.*

нальному життю, національній культурі діставало санкцію майже релігійну"[4].

У внутрішній боротьбі між релігією та наукою перемогла все-таки світська наука. Цікавим документом духовних пошуків Михайла того часу є стаття "Силы даны для того, чтобы ими действовать", яка була написана в 1887 р.[5]. Її лейтмотивом була фраза : "Природа не терпить мертвого капіталу"[6]. Це ніби заклик до активізації власної діяльности у всіх сферах життя. М. Грушевський шукає нові мотиви, стимули, які б допомогли йому вийти з кризового стану. І він знаходить їх не лише в релігії, але й у науковій діяльності, яка має етичну мотивацію, більше того – санкцію релігійну.

Перші два курси Михайло присвятив вивченню програмних предметів, студіюючи грецьку і латину. У листі до свого тифліського друга М. Горяєва він скаржиться на надлишок загальних курсів та клясичних мов, що забирає час від занять історією[7]. Студент вдається до давно перевіреного методу – самоосвіти. Щоденник та конспекти М. Грушевського дають змогу частково відновити коло спеціяльної літератури. Тут згадуються праці Г. Геґеля, І. Гердера, Д. Дрепера, Г. Бокля, Т. Карлайля, Ч. Дарвіна, А. Сміта, Т. Гобса, Т. Мальтуса, Б. Гільдебранда, А. Фінкеля, Е. Лавелє, К. Маркса, М. Бобржинського, М. Карєєва та ін. Як видно з переліку, серед лектури були і політекономісти, й історики-романтики, й історики-позитивісти. Подекуди в щоденнику юнак наводить власні думки про прочитані тексти.

Неоднозначно студент Грушевський оцінював спадщину творців позитивізму – найпопулярнішої в ті часи філософської системи. Позитивістські рамки обмежували прагнення до філософського узагальнення минулого. В щоденнику неодноразово відзначалась недостатність "сухого" висвітлення самих соціяльних явищ без урахування людських вимірів суспільних процесів. Тож закономірно, що його критика позитивізму посилювалась і крізь призму християнського світогляду – юнакові не подобалось, що замість одвічних християнських цінностей творці позитивізму пропагували лише релігію Розуму. В щоденнику Михайло занотував: "Мині завше трохи не до сподоби, як дуже вже кланяюцця европейській освіті; я наче боюсь, щоб замість того правдивого доброго, що єсть у тій освіті, не підставляли лжеславій лжеплинного розуму, як позитивізм etc. Бо доброго певне єсть там, де з'явився правдивий гуманізм, воля, права особистости, прихильність до недужих, не кажучи за наукове добро"[8]. У цьому та інших місцях

[4] *Там же.*

[5] ЦДІАУК, ф.1235, оп.1, спр.99, арк.9-16.

[6] *Там же,* арк.11.

[7] ЦДІАУК, ф.1235, оп.1, од. зб. 275, арк.7.

[8] М. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.).* Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка, Київ, 1997, стор.50.

щоденника, а також у багатьох працях історика яскраво виявляється невдоволення клясичним позитивізмом.

Серед теоретиків історії в щоденнику згадується декілька прізвищ: М. Карєєв, А. Фінкель, М. Бобржинський. Про методологічні конструкції останнього М. Грушевський записав: "Враження чимале зробили на мене передмови Бобржинського – про потребу широкого виховання і об'єктивізму"[9]. Як слушно зазначає Л. Зашкільняк, "можна знайти дуже багато спільного у методологічних позиціях М. Бобржинського і М. Грушевського"[10]. По-перше, молодому історикові імпонувало визначення польської історії як "зображення життя нашого народу у всій його протяжності і у всіх проявах". Зміни у житті та розвитку народу залежать від "мети народної діяльности, що рахується зі зміненими умовами", від змін суспільної організації, яка відповідає цій меті, від змін морального, інтелектуального і побутового характеру народу. По-друге, такі зміни не залежать від зміни політичних форм правління, тому що згадані форми не змінюють устрою, в "якому протікає народне життя". По-третє, цей процес є результатом нагромадження елементів нового укладу і переходу до нової якости, яка, однак, не усуває минулого відразу. По-четверте, історія як наука не повинна бути служницею жодної "апріорної системи", а є самостійною галуззю пізнання життя: історія покликана дати "голу правду", котру не можна спотворювати жодними поглядами, оскільки "лише ніяк не прихована істина може вчинити рятівний вплив на суспільство, надати йому здорову розумову їжу, збудити в ньому енергію мужньої витривалости і натхнення до праці". По-п'яте, ані особисті інтуїтивні якості історика, ані уривчасті політичні відомості не є достатніми для відбору, зіставлення й оцінки фактів. Підставою для історичного судження є досконале знання суспільних наук, які й вкажуть "межу", де закінчується наукове спостереження і починаються гіпотези. По-шосте, всі явища суспільного та політичного життя народів підкоряються певним законам, "віднайденням їх та систематизацією і займається історія"[11]. Польський історик критикує засновників позитивізму за схематизацію та надмірну соціологізацію історичного процесу, оскільки "історія людської діяльности ґрунтується на незалежній волі". Докладний виклад поглядів М. Бобржинського дозволяє констатувати майже повну схожість методологічних поглядів досвідченого польського вченого та українського історика-початківця.

Аналіз щоденникових записів М. Грушевського засвідчує його прискіпливу увагу до проблеми об'єктивности в історичній науці. Ця тема часто обговорювалася молодим ученим із іншими істориками,

---

[9] *Там же,* стор.108.

[10] Л. Зашкільняк, "Методологічні погляди Михайла Грушевського", *Україна модерна,* 1999, ч.2-3, стор.2-39.

[11] М. Бобржинский, *Очерк истории Польши,* СПб., 1888, т.1, стор.1-23, 30-32.

роздумам над нею присвячено багато сторінок щоденника[12]. На думку М. Грушевського, суворе дотримання принципу об'єктивности дозволить уникнути багатьох хиб в історичному дослідженні.

У розмаїтті наукової літератури молодому історикові більше до вподоби критично-аналітичні твори, позбавлені риторичних та белетристичних нашарувань. Так, читаючи Т. Карлейля, М. Грушевський занотовує: "Цікаво, хоч більше поезії, ніж властивої філософії й досліду"[13].

Серед засилля другорядних курсів відрадою для студента стають факультетські семінари професорів Ф. Фортинського, В. Іконнікова та В. Антоновича. У семінарі із загальної історії Ф. Фортинського М. Грушевський підготував декілька цікавих рефератів: "Древности", "Русские древности", "Брак", "Гельмгольд и его "Славянская хроника". Всі вони зберігаються у фонді Грушевських в ЦДІАК і досі не опубліковані. В першому рефераті М. Грушевський досліджує розвиток джерелознавчої критики, пише про еволюцію в науці поняття "древности". Реферат присвячено ставленню до збережених матеріяльних і духовних цінностей та їх використанню сучасниками. В ньому наводиться хронологічна клясифікація "древностей". Студент визначає специфіку культурних залишків епох кам'яного, бронзового та залізного віків. На думку Михайла, культурне обличчя людства кардинально змінює поява писемности, що відділяє доісторичні часи і власне історичні[14]. Найважливішим для історика, на думку автора, є оволодіння джерелознавчою критикою, оскільки лише вона дає можливість "раціональним чином використати дані джерел"[15]. Далі юнак робить історичний екскурс у розвиток джерелознавчих студій, аналізує специфіку джерел різних епох. Особливу увагу Михайло приділяє спадщині Ранке, який "уперше застосував критичні методи до джерел". Вражає своєю широтою літературна основа реферату – це твори античних філософів та істориків, середньовічних хроністів, новітніх теоретиків джерелознавства.

Близьким за змістом до "Древностей" є реферат "Русские древности". У ньому ототожнюється поняття "древности" з археологічними пам'ятками. М. Грушевський наводить короткий огляд археологічних студій протягом XIX ст. Юнак розмежовує історію та археологію за трьома основними ознаками: 1) змістом; 2) характером об'єкту; 3) хронологією. Цей реферат цікавий тим, що в ньому вперше зафіксовано розуміння М. Грушевським предмету історії. "Історія, – пише він, – розуміється тепер як історія культури"[16]. Таким чином

---

[12] Див. напр.: М. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)..*, стор.159.
[13] *Там же.* стор.214.
[14] ЦДІАУК, ф.1235, оп.1, спр.100, арк.1238.
[15] *Там же,* арк.338.
[16] *Там же,* арк.15.

молодий дослідник виразно маніфестує свою належність до культурно-історичного напрямку в існуючому історіографічному процесі. Про схильність М. Грушевського до "культурно-етичного" трактування історичного процесу свідчить також запис у щоденнику про те, що він узяв у бібліотеці книгу бельгійського історика та економіста Е. Лавелє і читає її "залюбки"[17]. Погляди Е. Лавелє імпонували М. Грушевському, оскільки автор наголошував на залежності економічних відносин від психології, моралі, етики, традицій і звичаїв. Бельгійський учений розвивав думки про те, що будь-яка цивілізація складається зі здобутків окремих націй, а тому необхідно, щоб "кожна національність зберігала усю свою незалежність і усю свою силу, щоб кожна внесла у загальний людський концерт свою оригінальну ноту"[18]. Наведений матеріял спростовує погляди про переважаючий вплив на Грушевського-студента тогочасних економічних теорій[19]. Увага до історико-культурних досліджень, поряд із студіями соціяльно-економічної історії стала визначальною для його подальшої наукової творчості.

У рефераті "Брак" досліджується регламентація державою шлюбних відносин у різні часи від античності до нового часу. Реферат також написано на значній джерельній та літературній базі. Він засвідчує, що метод критичної аналізи правових документів був засвоєний М. Грушевським під керівництвом Ф. Фортинського.

У пляні аналізи формування джерелознавчого методу М. Грушевського особливо цікавим є реферат "Гельмгольд и его "Славянская хроника". Він присвячений дослідженню історичного твору саксонського священика XII ст. Гельмгольда, що є одним із джерел до історії західних слов'ян[20]. Робота побудована за принципом, клясичним для такого роду досліджень. Спочатку наводиться огляд джерел та літератури. Далі пошукувач пише про самого Гельмгольда, аналізує його погляди – політичні, культурні, релігійні. На сторінках реферату є багато покликань на літературу предмету, полеміки із деякими усталеними в історіографії поглядами на Гельмгольда та його твір. Особливу увагу автор приділяє критиці форми та стилістики "Хроніки". На його думку, загальним недоліком такого роду літератури є надмірна описовість, дрібний фактографізм, відсутність належної критики[21]. Дослідник також перераховує відомі редакції та видання "Хроніки", порівнює їх між собою. В кінці реферату наведено загальну оцінку праці, порівнюються її дані та сучасний стан відомостей,

---

[17] М. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)..*, стор.184.

[18] Е. Лавеле, *Современный социализм,* СПб., 1882, стор.11-12, 26-35.

[19] Див. напр.: О. Пріцак, "Історіософія Михайла Грушевського", *Михайло Грушевський, Історія України-Руси,* Київ, 1991, т.1, стор.XLIX-LII; І. Кревецький, "Українська історіографія на переломі", *Записки НТШ,* 1924, т.134-135, стор.183-184.

[20] ЦДІАУК, ф.1235, оп.1, спр.101, арк.1-39.

[21] *Там же,* арк. 16 зв. – 17 зв.

визначено місце твору в системі джерел до історії західних слов'ян.

Значний вплив на формування М. Грушевського як історика-професіонала мало його знайомство з В. Іконніковим, який у своїх курсах російської історії значну увагу звертав на історіографічні та методологічні питання[22]. З перших студентських років між молодим дослідником та відомим ученим зав'язались дружні відносини, про що свідчить їхнє листування. Михайло просить у професора рекомендаційних листів до архівів та бібліотек, радиться з приводу концептуального обґрунтування своїх перших історичних гіпотез[23]. Під керівництвом В. Іконнікова М. Грушевський написав реферат "Роспись вещам боярина Н.И. Романова и представленные ею бытовые данные", що цікавить нас у пляні становлення джерелознавчого методу молодого вченого. Як відомо, В. Антонович звертав меншу увагу на текстологію та комплексне джерелознавство, орієнтуючи учнів на кількісну документалістику, накопичення джерел, використання якомога більшого числа документів. Робота М. Грушевського про опис майна боярина М.І. Романова дає уявлення про побут і життя російського дворянства у середині XVII ст. Докладну текстологічну аналізу праці молодого історика здійснено В. Ульяновським[24]. Взагалі ж робота свідчить про те, що під керівництвом В. Іконнікова М. Грушевський пройшов серйозну школу конкретно-історичного, порівняльно-аналітичного джерелознавства, яке стало в подальшому основою його історичної методології.

В "Автобіографії" М. Грушевський згадував, що в університеті визначальний вплив на його світогляд мали лекції з галузі суспільної економії та економічної історії[25], які проводив відомий дослідник історії Франції І. Лучицький. У центрі дослідницького кола цього вченого були теоретичні проблеми історії. "Справа історика – дослідження конкретних фактів, окремих видів або підвидів; різновидів явищ суспільного життя та суспільного розвитку"[26]. Відкриття законів – справа соціологів, історики повинні обмежуватись точними описами фактів. "Ми не оцінюємо факти, ми не маємо за мету дослідити, чи

---

[22] Т.М. Попова, О.В. Мельник, "Про викладання теоретичних курсів з історії в університетах України 19 – початку 20 століття", *Україна: становлення незалежності. Зміст і методика висвітлення в курсах соціальних та гуманітарних наук. Всеукраїнська науково-практична конференція. Доповіді і виступи,* Одеса,1993, ч.1. стор.107-109.

[23] ЦНБ України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф.ІІІ, од. зб. 48680-48683.

[24] В.І. Ульяновський, "Незнана рання праця М. Грушевського з русистики та джерелознавства", *Український археографічний щорічник. Нова серія*, Київ, 1993, вип.2, стор.263-279.

[25] М. Грушевський, "Автобіографія, 1906", *Великий Українець,* Київ, 1991, стор.200.

[26] И.В. Лучицкий, "Отношение истории к науке об обществе", *Знание*, 1875, ч.1, стор.18.

були вони погані чи ні, ми констатуємо їх", – стверджував Лучицький[27]. Він неодноразово повторював, що партійність суперечить об'єктивності історика, часто змушуючи його "давати те чи інше насвітлення фактам, насвітлення, що спотворює самі факти"[28]. Лучицький настійливо шукав шляхів подолання суб'єктивности в дослідженнях. Нарешті, історик зупинив свою увагу на статистичному методі, визнавши його найбільш об'єктивним. Учений швидко підхоплював нові наукові ідеї. Все більшого значення надавав він економічним питанням. На початку 80-х рр. учений своїми працями довів власну причетність "до послідовників того напрямку в науці, які ставлять на перший плян історію суспільного устрою, установ, економічних відносин і т.д."[29]. Але марксистську теорію про визначальну роль виробництва вчений не поділяв. Серед студентських паперів М. Грушевського нами знайдено поширені конспекти ряду праць І. Лучицького, що засвідчує зацікавленість студента творчими пошуками свого професора. На нашу думку, увага М. Грушевського до економічного фактору в історії, використання в його ранніх працях статистичного методу було значною мірою зумовлене впливами ідей І. Лучицького.

Проте найбільший вплив на формування теоретичних поглядів М. Грушевського мав В. Антонович. Продовжувач і керівник Київської документальної школи, Антонович відіграв у нашій історіографії "ролю, подібну до ролі Ранке в німецькій і світовій історіографії під оглядом впровадження наукового методу історичного досліду"[30]. Антонович був учнем М. Іванішева, що вивчав методологію історії права та методи видавання історичних документів в Берлінській історико-юридичній школі Ф. Савін'ї. Від Іванішева В. Антонович перейняв і розвинув на ґрунті української історіографії метод критичної аналізи джерел, специфіку опрацювання актового матеріялу, об'єктивність при аналізі історичних явищ. "З Антоновичевих часів, зазначав О. Гермайзе, – закріпляється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму"[31]. Значний вплив на світогляд В. Антоновича мали М. Максимович та М. Костомаров. Від останнього Антонович запозичив принцип монографічного краєвого дослідження минулого України, ідеалізацію вічевих форм давньоруського життя та федералізму, народництво як інтеґральну світоглядну основу історичного дослідження.

---

[27] И.В. Лучицкий, "Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI-XVIII вв.", *Знание*, ч.1. стор.67.

[28] И.В. Лучицкий, "Обзор литературы по философии истории за 1872 год", *Знание*, 1873, ч. 9. стор.66.

[29] И.В. Лучицкий, *Предисловие к книге: Э. Зеворт. История нового времени (XVI-XVIII ст.)*. Киев, 1882.

[30] Л. Винар, *Силуети епох*. Дрогобич: "Відродження", 1992, стор.97.

[31] О. Гермайзе, "В.Б. Антонович в українській історіографії", *Україна*, 1928, ч. 5, стор.36.

"Українським Тьєррі" називав Костомарова Антонович[32]. Як послідовник позитивізму, В. Антонович був плюралістом у підході до об'єкту своїх досліджень. На думку історика, пізнати людське суспільство можна лише на основі вивчення його власної природи. А для цього однієї лише історії, як чіткої хронології подій, замало. Тому він вважав за потрібне глибоко вивчати і такі витвори суспільного життя, як фольклор (особливо народну словесність), етнографію, релігію, літературу, національну та соціяльну психологію. Позитивістська "теорія факторів", яку сповідував В. Антонович, мала ряд незаперечних переваг перед тими методологічними схемами, що панували в історичній науці, оскільки дозволяла вивчати історичний процес цілісно та різнобічно.

У суспільних поглядах професора, за його висловом, домінували "загальні принципи теоретичної демократії", звідси в історика прагнення до дослідження соціяльної структури суспільства та інтерес до історії нації. "Притулюючи свої невеликі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство...", – писав В. Антонович[33]. На його думку, історичний розвиток суспільства визначає провідна ідея або дух народу. Сформувавшись, ця ідея зазнає різноманітних впливів, які то стримують її розвиток, то, навпаки, сприяють йому. Розкриття провідної ідеї того чи іншого народу й становить суть розуміння історичного процесу.

Історик визначає зовнішні й внутрішні обставини, які сприяють розвитку людського суспільства. Кожне суспільство, стверджує В. Антонович, відзначається прагненням до саморозвитку й природним нахилом до розумової діяльности, але для того, щоб цей нахил міг знайти застосування, необхідно, щоб дане суспільство могло користуватися достатніми умовами побуту, за яких лише й можливий розвиток його розумових сил. Тому головна мета історика – "простежити моменти, що їх переживають народні маси в політичному, економічному й моральному житті, спостерегти ідеали народу в різні періоди його життя, простежити розвиток культури і цивілізації у народу"[34].

Виходячи з таких історіософських засад, Антонович підійшов до розробки концепції українського історичного процесу. Спираючись на досягнення своїх попередників у тогочасній історіографії та на власні дослідження, В. Антонович доводив, що український народ має свою самостійну провідну ідею. Це, на противагу росіянам і полякам, –

[32] В. Антонович, "Н.И. Костомаров как историк", *Киевская старина*, 1885, ч. 5, стор.XXIV-XXV.

[33] В. Антонович, *Твори*, Київ, 1932, т.1, стор.61-63.

[34] "Кафедральне "вірую" Володимира Антоновича", *Київська старовина*, 1992, ч. 3, стор.67.

"принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства"[35].

Безперечними є переважаючі впливи ідей В. Антоновича на становлення теоретичної моделі М. Грушевського. Цей вплив особливо яскраво позначився на ранніх працях початкуючого історика, що були виконані під безпосереднім керівництвом В. Антоновича. Першою із таких праць була робота, підготовлена у семінарі В. Антоновича про південноруські господарські замки в середині XVI ст.[36]. Ця перша друкована праця молодого історика була позитивно оцінена науковою критикою. Так, П. Голубовський відзначив цінність праці М. Грушевського, який подав стислий, але місткий образ колонізаційних степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріялу. "Праця п. Грушевського, – писав він, читається з великою цікавістю та легкістю, а за сумлінністю обробки матеріялів та повнотою, з якою автор вичерпує питання, представляє собою приємне явище в російській історичній літературі"[37].

Під безпосереднім впливом В. Антоновича розпочалось становлення М. Грушевського як наукового рецензента і загалом формування його критичного стилю та методу. Зміст та концептуальні особливості перших рецензій М. Грушевського проаналізовано Л. Зашкільняком[38]. Зазначимо лише, що вже в перших оглядах молодого історика проглядають основні риси його критичного стилю: безкомпромісність, толерантність, глибока аналіза концепцій опонента, відстоювання власного бачення дискутованих проблем.

Теоретико-методологічні погляди, засвоєні М. Грушевським на студентській лаві, найповніше синтезовано в його "Нарисі історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя". Ця робота, як і решта обласних праць учнів В. Антоновича, була побудована за типовою схемою, коли спочатку характеризувалась географія землі, а згодом вже її історія. Методологічною основою "Нарису..." була позитивістська теорія факторів, пропагована В. Антоновичем. Взагалі позитивістські установки були властиві прихильникам вивчення руської історії за областями, оскільки плюралістичний підхід краще підходив для обґрунтування такого вивчення, ніж будь-який моністичний. Проте вже в ранніх працях М. Грушевського, зокрема в "Нарисі...", позитивістська "теорія факторів" зазнає певної трансформації

---

[35] В. Антонович, *Про козацькі часи на Україні*, Київ, 1991, стор.18.

[36] М. Грушевский, *Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк*, Київ, 1890, 34 стор. (окрема відбитка).

[37] П.Г. [Голубовський П.В.], "Рец. на: Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века ...", *Киевская старина*, 1890, т.XXX. стор.334.

[38] Л. Зашкільняк, "М. Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.)", *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції...*, Львів, 1995, стор.114-138.

– плюралістичний підхід все частіше поєднується із виокремленням якоїсь однієї причини історичного розвитку і найчастіше цією причиною є економічна. Так, пишучи про суспільний устрій древньої Русі та покликаючись на В. Ключевського, М. Грушевський підкреслює, що суспільство "сортувалось на основі економічних відносин – київську аристократію складали люди багаті, це була аристократія капіталу", що утворилась насамперед на основі торгівлі. "Володіння капіталом ставило в залежність від них маси як сільського, так і ще більше – міського населення"[39]. Як гіпотезу М. Грушевський пропонував економічний чинник і щодо пояснення причини народних рухів.

Історичний процес, в розумінні М. Грушевського, розпадається на два взаємозалежні фактори – зовнішній та внутрішній. "Зовнішня історія" – це об'єктивні наслідки людської діяльности, "внутрішнє життя" – переломлення соціяльних умов у свідомості людей, суспільна свідомість. Завданням дослідника М. Грушевський проголошує віднайдення діялектичного зв'язку, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного чинників історії[40]. Об'єктивними є для історика природно-соціяльні умови, під впливами яких формуються суб'єкти історії – "народинації". В цьому аспекті незаперечними є впливи на теорію М. Грушевського географічного напрямку в позитивізмі.

У "Нарисі..." М. Грушевський викладає свою концепцію наскрізної історії єдиного "південно-руського" народу від полян і деревлян до входження Київщини до складу Литви. Ці ідеї молодий історик запозичив від старшої ґенерації – М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича. Під їхнім впливом М. Грушевський сформулював також історіософську тезу про двоїстість у суспільному устрої давньої Русі. Два елементи (фактори) в політичному житті Русі удільно-вічевого періоду бачились історику – "земська, автономна, суверенна община, що обнімає собою всю землю, та одноосібна влада, що спирається на дружину", причому "...ці два елементи іноді конкурують та стикаються"[41]. Ця історіософська теза обґрунтовуватиметься дослідником і в подальшій творчості. Так, у праці, представленій 1892 р. на маґістерський іспит, М. Грушевський називав князя як представника дружинного начала і віче як орган – представник общини, "двома стихіями, двома основними факторами вічевого устрою руської історії"[42].

Проте вже в "Нарисі..." деякі історіософські конструкції народницької традиції зазнали певної трансформації. Так, на відміну від поглядів М. Костомарова та В. Антоновича, в книзі М. Грушев-

---

[39] М. Грушевський, *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття,* Київ,1991, стор.352-354.

[40] *Там же,* стор.V.

[41] *Там же,* стор.301.

[42] Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф.16, оп. 465, спр.1039, арк.9.

ського ми не знаходимо апології федеративному устрою Київської Русі, більше того – в ній відсутній сам термін "федерація". Історик говорить лише про "племенні відмінності", які "не заглушили потягу до осібності", як про причину роздріблености єдиної держави і про посилення ролі земства в окремих землях і, як наслідок, про "земську автономію", що спирається на общинно-дружинний елемент[43].

У "Нарисі..." спостерігається також відхід від деяких позитивістських установок. Так, на відміну від клясичних позитивістів, учений не боїться будувати певні гіпотетичні конструкції історіософського характеру. Бідність джерел змушує М. Грушевського відвести значне місце для гіпотетичного елементу. "Я вважаю, – писав він, – що з одним "методом математичним", в розумінні підведення підсумків категоричними твердженнями джерел, наука не піде далеко; вважаю, що всяка гіпотеза має право на існування, якщо для неї є підстави, якщо вона взмозі пояснити що-небудь і не суперечить безспірним даним науки"[44]. М. Грушевський відкидає також позитивістську схематизацію історичного процесу, для нього важливо підмітити "індивідуальну фізіономію" кожного історичного феномену. Взагалі, історичний процес для дослідника є поступальним та нерозривним, континуальним: "епоха київської історії" – це лише "сполучна ланка" між попередньою та наступною епохами.

Цікавою є методологічна сторінка твору. Як представник Київської документальної школи, М. Грушевський особливу увагу звертає на роботу із джерелами. Через їх бідність та малоінформативність у деякі історичні періоди (наприклад, післямонгольський час) "Київщина... складає в історії пусте місце", тому досить часто автору приходиться "більше гадати, ніж стверджувати". Вчений дуже прискіпливо і суворо досліджує наявні джерела, як пише він сам, піддає їх "інквізиційним тортурам". Гостра нестача писемних свідчень заставляє дослідника вдаватись до різноманітних методологічних прийомів. Так, успішно використовує М. Грушевський ретроспективний та генетичний методи, метод історичних паралелей. Вчений сміливо висуває та обґрунтовує гіпотези, оскільки навіть "...невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну".

Широко використовує М. Грушевський дані археології, особливо в розділі, присвяченому економічному розвитку Київської Русі. При вивченні побуту та життя Русі, пише М. Грушевський, "... на допомогу літературним джерелам приходить археологічний матеріял і заповнює деякі пробіли у небагатих свідченнях писемних джерел"[45].

Вдається дослідник також до методів порівняльного мовознав-

---

[43] М. Грушевський, *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття..*, стор.57-58, 501.

[44] *Там же*, стор.VI.

[45] *Там же*, стор.370.

ства. Критикуючи погодинську теорію про масову міґрацію жителів Київщини після монгольської навали, М. Грушевський як аргумент наводить лінгвістичні дані.

Важливе місце в "Нарисі..." відведено роздумам про роль особи в історії. Щоденник М. Грушевського доніс до нас його вагання щодо етичності оцінювання історичних діячів. Молода людина, що знаходилась під впливом християнського світогляду, співвідносить історичну оцінку із заповіддю Христа "не судіте"[46]. Ця проблема настільки гостро стала перед Михайлом, що за допомогою він звертається до єромонаха. І навіть після того, як останній пояснив, що нічого недоброго немає в науковій оцінці, сумніви у юнака ще залишились. Врешті-решт М. Грушевський доходить висновку, "що іноді судити не гріх – судити з обов'язку, що історична праця єсть теж обов'язок для суду, що тра тільки судити правильно, не вдаючи з своїх думок конечну істину"[47].

Погляди М. Грушевського на роль особи в історії виникли та формувалися на основі суперечливих інтелектуально-наукових течій. Це, безперечно, романтична та позитивістська історіософії, а також "переломлення" цих напрямків наукової думки через призму народництва В. Антоновича та лібералізму М. Драгоманова.

У "Нарисі..." ми знаходимо переважно позитивістське ставлення до ролі особи в історії як до продукта "обставин" свого часу. Так, наприклад, для М. Грушевського "Мономах не піднімався над своїм часом; було би абсолютно несправедливо вважати його засновником нових шляхів. Мономах не був чудом століття, як його деякі називають, а лише одним із видатних його представників..."[48]. У цій праці вченого можливо вичленити основні риси авторської концепції проблеми ролі "героїчної індивідуальности" в історії. Багато ідей, викладених в "Нарисі...", лягли в основу оцінки історичних діячів у головній праці історика – "Історії України-Руси". Це, насамперед, уже згадувана оцінка конкретної історичної особи як продукту обставин певної доби. Так, в оцінці істориком Мономаха як ідеального князя, що сам входить у справи своєї землі, не покладаючись на підручних, М. Грушевський спирається на ту шкалу цінностей, яка була характерна для часів життя князя. Така сама оцінка дається і його синові Мстиславу. Князі є одночасно продуктами і провідниками ідей та принципів удільно-вічового ладу (незважаючи навіть на централістичне спрямування їх зовнішньої політики), проводячи принципи толерантности до земства, намагаючись весь час мати на своїй стороні суспільну думку. Таким чином, головним аспектом в оцінці істориком Мономаха та його сина

---

[46] М. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)..*, стор.84.

[47] *Там же*, стор.108.

[48] М. Грушевський, *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття..*, стор.134.

виступають як відповідність "духові епохи", так і відповідність народним ідеалам, зрозумілість народові його політики та її корисність для окремої землі в цілому, включаючи не тільки привілейовані верстви, але й народні маси.

У "Нарисі..." піднімається також проблема "усвідомлености" дій конкретної історичної особи як критерій оцінки її ролі в історичному процесі. Князі, які є продуктами своєї доби, приносять своїми діями користь чи шкоду Україні-Русі. Так, князі Всеволод та Андрій Боголюбський виступають як руйнівники економічного добробуту та політичної системи Київщини. Але М. Грушевський оцінює їх по різному, і критерієм оцінки є насамперед усвідомлення цими історичними особами наслідків своїх дій. Так, Всеволод, розхитуючи політичний устрій Русі, закликаючи на її землі половців, був, на думку історика, "несвідомим руйнівником", який за своїми династичними цілями не міг передбачити та усвідомити наслідки своїх дій[49]. Андрій Боголюбський – це вже навпаки – "свідомий руйнівник", він виступає ініціятором зміни удільно-вічового ладу владою "князів-самовладців". Він ясно усвідомлював різницю між суспільним устроєм в Південній Русі та створюваним ним ладом в своїй отчині. М. Грушевський вважав, що саме свідоме прагнення захитати підвалини удільно-вічового ладу штовхає його на погром Києва як морального центра цього устрою. Як бачимо, уже в цій ранній роботі історик підходив до проблеми ролі свідомої волі конкретної історичної особи, сформованої певними обставинами життя. Грушевський переконаний, що індивід здатний активно і свідомо впливати на оточуючі його обставини життя, на історичні процеси.

Впливи позитивізму на концепції М. Грушевського простежуються у підходах ученого до розгляду ґенези нації як "соціяльного організму" та формування суспільної структури. Використовуючи дані Іпатієвського літопису, дослідник дає генетично-структурну аналізу формування соціяльної структури полянського племені: "Літописець зберіг уявлення про той час, коли плем'я складалось із окремих сімейних общин... сім'ї ці повинні були об'єднатися у дрібні общини; останні, в свою чергу, об'єднувались у земські округи – це ясно видно із центрального "значення деяких київських міст, як Білгород, Вишгород, Васильків..."[50]. Ми бачимо картину росту з "соціяльної одиниці" давнього суспільства – сім'ї, племінної організації, показану цілком у розумінні закону "інтеграції – диференціяції" Г. Спенсера. Диференціяція відбувається також аналогічно до Спенсерової теорії. За Спенсером, саме війни народжують військову верству та правлячі групи. Так само і М. Грушевський твердить, що, за аналогією з історією інших племен та народів слід вважати, що "поява дружинного елемента викликана була

[49] *Там же,* стор.165.
[50] *Там же,* стор.290.

нападом чужинців та необхідністю оборони..."[51]

Із сказаного вище випливає, що у своїй першій синтетичній праці М. Грушевський орієнтувався в цілому на історичні погляди В. Антоновича, висловлюючи при цьому і власний погляд на те чи інше явище. Це помітно при аналізі його поглядів на рушійні сили історичного процесу, розуміння ним сутности устрою Русі в удільно-вічевий період. Такого роду розбіжності зрозумілі: твори М. Грушевського створювались через 20-40 років після появи концептуальних праць М. Костомарова та ранніх праць В. Антоновича. І, незважаючи на сильний вплив цих теорій, на історика не могли не вплинути інші, більш актуальні для кінця XIX ст. концепції, насамперед економізм. Водночас слід зазначити той факт, що ранні праці М. Грушевського перебували в рамках позитивістської парадигми.

Перша монографія М. Грушевського була прихильно сприйнята науковим середовищем. П. Голубовський, І. Філевич, П. Мілюков у своїх критичних відгуках високо оцінили ерудицію та дослідницький хист молодого дослідника, оригінальність і самостійність його теоретичних побудов[52].

Після закінчення університету свої студії над історією України М. Грушевський продовжив у маґістратурі[53]. Темою маґістерської дисертації, за порадою В. Антоновича, було обрано історію Барського староства. Керувати роботою маґістранта було доручено В. Антоновичу та В. Іконнікову[54]. Текст дисертації докладно проаналізовано у післямові М. Крикуна до перевидання "Барського староства", тому ми коротко зупинимось на теоретичних особливостях праці. Слід зазначити, що з методологічного боку дисертація багато в чому подібна до "Нарису історії Київської землі", хоча її теоретичні ознаки менш чітко простежуються внаслідок того, що праця, за словами автора, була "дуже спеціяльна"[55]. Структура роботи є типовою для такого роду порайонних досліджень школи Антоновича. Взагалі вона може бути визначена як історико-географічне та суспільно-політичне дослідження. Характерними також для творів М. Грушевського є ґрунтовність

---

[51] *Там же.*

[52] П.Г. [Голубовський П.В.], "Грушевский М. Очерк истории Киевской земли...", *Киевская старина,* 1892, т.XXXVIII, стор.431-438; И.П. Филевич, "Обзор главнейший сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год", *Славянское обозрение*, СПб., 1892, т.1, стор.418-421; *Русская мысль*, 1893, кн.3, стор.188-192. Огляд був поданий без імені автора.

[53] Докладніше про зарахування М. Грушевського до маґістратури та про маґістерські роки див.: М.Г. Крикун, "Маґістерська дисертація Михайла Грушевського", *Михайло Грушевський, Барське Староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.*, Львів, 1996, стор.577-622; Л. Зашкільняк, "М.С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.)", *М.С. Грушевський, Щоденник (1888-1894 рр.)*.., стор.222-255.

[54] ДАК, ф.16, оп.465, спр.1028, арк.65 зв – 66.

[55] М. Грушевський, "Автобіографія, 1906".., стор.201.

опрацювання джерел і повнота відображення їх змісту в дослідженні. Особливу увагу в тексті приділено критиці джерел. Наприклад, розглядаючи дарчі грамоти, що фіксують пожалування шляхті земель, М. Грушевський зауважує: 1) "Роздача грамот на осадження сіл... може бути прийнята доказом колонізаційного росту тільки з оговірками: з одного боку... подібні грамоти іноді служили лише санкцією вже здійсненого заселення, з другого осадження насправді часто не проводилося"; 2) "На свідчення грамот про запустіння не завжди можна покластися: одержувачеві [грамоти] завжди вигідно було представити маєток менш цінним, пустинним"; 3) "...дуже часто одержання дарчої грамоти, особливо для тубільців, служило лише санкцією уже раніше здійсненого заволодіння, заселення, і звичайний запис грошової суми служив власнику лише гарантією, що маєток не буде випроханий "під ним" будь-ким іншим"[56].

Своє теоретичне бачення проблеми М. Грушевський виклав у вступі до дисертації. Він був переконаний, що "южнорусская" історія, "окреслена працями попередніх поколінь істориків, вимагає для перевірки і більш міцного обґрунтування багатьох своїх положень якомога детальних досліджень, які, поряд із застосуванням порівняльного методу, одні мають належно пояснити чимало дуже важливих питань, дотепер вирішуваних зовсім по-різному, зважаючи на те, під яким кутом зору вони розглядаються". Проте "поряд із вивченням схожих явищ у різні часи і в різних місцевостях, я визнавав би дуже корисним якомога детальне вивчення різних явищ внутрішньої історії в її територіяльному зв'язку: на певній території можна спостерігати ті конкретні відносини, що в них виступали між собою при зустрічі різні історичні чинники, їх взаємодію і зв'язок, між тим як в інших випадках вони вивчаються більш або менш in abstracto"; такий підхід – це "ніби пробні свердловини, котрі дають можливість простежити у ґрунті розташування пластів... я визнаю дуже потрібним детальне вивчення суспільного устрою і відносин у будь-якому певному районі, який має достатню кількість матеріялів"[57]. Таким чином, дослідник виступає прихильником мікроісторичної аналізи та індивідуалізуючого підходу, пориваючи тим самим із позитивістською методологією. Проте мікроісторичне для нього не є самоцінним, це лише підстава для кращого усвідомлення процесів макроісторичних. Так, М. Грушевський застерігав, що в його завдання не входить "складання повної історії Барського старости"; саме староство, пише історик, "цікавить мене остільки, оскільки представлені ним факти доповнювали, уясняли, ілюстрували більш загальні явища південноруської історії в польський період"[58].

[56] Михайло Грушевський, *Барське Староство. Історичні нариси XV-XVIII ст.*, Львів, 1996, стор.42-43, 92.

[57] *Там же*, стор.III.

[58] *Там же*, стор.V.

Отже, як методологічний прийом учений пропонує так званий метод зміни масштабів – коли дослідницька увага спочатку сфокусовується на мікроісторичних процесах та індивідуальному в історії, а потім фокус зменшується, вводячи тим самим індивідуальне в систему макроісторичних процесів. Така "зміна фокусів" дозволила М. Грушевському позбутися позитивістської соціологізації та схематизації, зберегти відчуття індивідуального в історії. Історик і надалі широко використовує діялектику індивідуалізуючого та генералізуючого підходів до вивчення минувшини, намагається створити її багатогранний образ.

Теоретичні положення дисертації були переважно навіяні В. Антоновичем, оскільки базувались на: прискіпливій увазі до ролі общини (міської); кількісному накопиченні матеріялів та їх критиці (принцип документалізму); порівняльній аналізі подібних явищ в різних землях (порівняльно-історичний метод); розгляді аналізованих проблем цілісно, з урахуванням всіх структурних зв'язків (принцип холізму); дослідженні явища в його внутрішній еволюції (генетичний метод); інтеґральному баченні історії.

Наукова критика дуже прихильно сприйняла появу книги М. Грушевського. Рецензенти відзначали, що робота київського маґістранта – "цінний внесок у скарбницю ... південноруської історії", "у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин" у Барському старостві, "подає тим самим історичний взірець, вказує ніби норму тих же відносин в інших українських старостах подібної генези й категорії"[59].

Сучасні дослідники історії Поділля також високо оцінюють "Барське староство" М. Грушевського, зокрема М. Крикун зазначає: "Час, що минув після появи праці Грушевського, переконливо довів, що вона залишається унікальним дослідженням..., а вивчення питань, охоплених тут Грушевським, мало зрушило з місця відтоді, як працю було видано... Своєю працею Грушевський склав другий нелегкий іспит на наукову зрілість. Нею, разом із "Нарисом історії Київської землі", було закладено міцний фундамент для дивовижно стрімкого його злету як вченого, передусім для створення багатотомної "Історії України-Руси"[60].

Поряд із написанням маґістерської дисертації М. Грушевський паралельно розробляє інші аспекти української історії, що вилилось у цілий ряд статтей, опублікованих на сторінках київської та львівської наукової періодики. Всього за час перебування в Київському університеті М. Грушевський написав дві монографії, понад 20 статей та рецензій, підготував до друку два обширні томи документів.

---

[59] Н.В. [Н.В. Молчановський], "Рец. на: Грушевский М.С. Барское староство...", *Киевская старина*, 1895, т.XLVIII, стор.103-112; *Kwartalnik Historyczny*, Lwów, 1897, r. XI, rozprawy, s.64-73.

[60] М. Крикун, *Цит. пр.*, стор.607.

Знаковою в творчості М. Грушевського стала його стаття "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці", що була опублікована в першому томі "Записок НТШ" у 1892 р. Ця робота стала першою, де концентровано викладено теоретичні погляди молодого історика. Розвиваючи концепцію історії Київської Русі, накреслену попередньо в "Нарисі історії Київської землі", М. Грушевський змальовував боротьбу двох суспільних чинників у давній Русі – земельної громади і князівсько-дружинного устрою. Як приклад такого протистояння він наводить справу так званих "болохівських людей" у середині XIII ст., котрі виступили проти підпорядкування галицько-волинському князю Данилу Романовичу, вважаючи за краще залишитись під контролем татар, які не втручались у справи громади, а вимагали лише сплати данини[61].

З історіософського погляду робота цікава як ілюстрація позитивістської концепції "прогрес-регрес". Визначаючи власні пріоритети, М. Грушевський відкидає позитивістське бачення держави як гаранта суспільного порядку і миру. Історик застосовує прагматичний принцип при оцінці тієї чи іншої історичної ситуації. Для нього вихідним пунктом є "інтереси громади", хоча й зауважується роль держави "яко культурної і поступової форми". Тому прогресивною держава вважається тоді, "коли вона дає запомогу духово-моральному, економічному й політичному розвитку громади". Тогочасна держава, вважає історик, не могла задовольнити всім прагненням громади, а отже цілком нормальним та історично-виправданим є протест громади, що вилився у руйнуванні державних структур та створенні форм самоуправління. Якби цього не сталося, пише М. Грушевський, – "сили народні мали б гинути марно в дріб'язковій колотнечі, громада – скніти в апатії; народне життя мало б іти на *регрес*"[62] [підкреслено мною – В.Т.]. А це, згідно з просвітницько-народницькими переконаннями вченого, була би набагато більша втрата для "громадсько-політичного прогресу".

Авторська оцінка дій болохівців неоднозначна, вона забарвлена позитивістською концепцією про визначальну роль у суспільному прогресі культури та освіти. Тому реформаторство татарських людей – "не найлучча, не найпряміша стежка" прогресу давньоруського суспільства. Низький рівень політичного виховання та освіти призвів до руйнації державних форм управління, тоді як більш прогресивним, зазначає дослідник, було б їхнє реформування. Питання про історичне значення дій болохівців М. Грушевський залишає відкритим – "за се не беремося гадати", але вся стаття просякнута оскарженням взаємознищувальної боротьби громади та князя, що врешті-решт призвело до панування чужої влади.

---

[61] М. Сергієнко [Грушевський М.], "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці", *Записки НТШ*, Львів, 1892. т.1, стор.1-28.

[62] *Там же*, стор.28.

М. Грушевський не був першовідкривачем "болохівської теми", проте саме він дав їй перше історіософське тлумачення. Стаття викликала жваву дискусію в українській історіографії XX ст., стала підставою для звинувачення її автора у "патологічному народництві". Сучасні дослідники доводять, що трактування "болохівців" як громадського руху не вичерпувало проблеми, оскільки йшлося про політику осадництва і підтримки татарського населення в українських землях.

Зазначимо також, що стиль, методика і джерельно-теоретичний рівень статті молодого історика відрізнялись від праць тогочасних українських істориків, віддзеркалюючи нові явища в европейській історіографії, пов'язані з посиленням уваги до теоретично-пізнавальних аспектів історичної науки. Такий стиль не відразу був сприйнятий у суспільстві. У щоденнику М. Грушевський зазначив, що в галицькій "Зорі" його статтю у першому томі "Записок" назвали "заспеціяльною"[63].

Цінність статті, на нашу думку, полягає в тому, що в ній вперше теоретично обґрунтовано народницьку тезу про специфічну для української історії дихотомію суспільного устрою.

Важливою стаття М. Грушевського є також при реконструкції його методологічних поглядів. Основою методологічної структури вченого залишаються методи критичного джерелознавства – порівняльно-текстологічний та комбінаційний. М. Грушевський критично оцінює об'єктивність джерел, оскільки літописці були прихильниками князівської влади і тому про "самостійницький рух є дуже мало відомостей". Долаючи "джерельний голод", дослідник вдається до найрізноманітніших методологічних прийомів. На перше місце в праці виступає порівняльно-історичний метод. Вважаючи бажання громади "вибитись з-під влади князя" поширеним у тогочасних історичних обставинах, дослідник наводить порівняльні характеристики громадсько-князівського устрою в різних регіонах Київської Русі. М. Грушевський доходить висновку, що змагання громади до самоуправління – поширена тенденція давньоруського суспільства. Активно користається також учений можливостями генетичного та ретроспективного методів, знаходячи зародкові форми "громадської непокори" в домонгольські часи та прискіпливо аналізуючи свідчення літописців XIV ст.[64]. Характерним для теоретичних побудов М. Грушевського є метод історичних паралелей, це дозволяє досліднику створити широке історичне тло, на якому більш рельєфно проглядає досліджувана ним проблема. "Про загальний устрій громад, – зазначає він, – про їх відносини до Татарів маємо дуже цікаве поданнє, хоч воно належить до часів пізніших, до XIV в., й дає нам основу властиве для анальогій в давній литовсько-руській літопи-

[63] М. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)..*, стор.197.
[64] *Там же,* стор.24.

си"[65]. На відміну від позитивістів учений широко використовує т. зв. "гіпотетичний метод" – конструює схеми історіософського характеру. Ці та деякі інші методи (загально-наукові, кількісні та ін.), скомбіновані в оригінальну методологічну структуру, дозволили М. Грушевському аргументовано висвітлити суспільно-політичні відносини в Україні в XIII ст. Узагальнюючи спостереження над методологічною концепцією М. Грушевського, відзначимо її подібність до теоретичних схем представників джерелознавчо-позитивістської парадигми (синтез джерелознавчої методики школи Ранке із принципами позитивістської методології – фактографізмом, історизмом, об'єктивністю та ін.).

В подальшій своїй творчості М. Грушевський неодноразово звертався до "болохівської теми", розвиваючи тезу про поширеність у різних регіонах Русі синдрому "татарських людей"[66]. Болохівська проблема стає для вченого символічною в українській історіографії – "objecta litis старшої й новішої генерації". Так, символом старшої генерації була дискусія про "Копирев кінець", тобто суто археологічний предмет наукових пошуків. Молодше ж покоління істориків переносить акцент своєї дослідницької уваги на суспільно-політичні проблеми, які їхніми попередниками вважались надто небезпечними з огляду на ідеологічну наповненість[67]. Слід відзначити, що М. Грушевський тонко підмітив тенденцію не лише в українській, але й в европейській історіографії кінця XIX ст., коли на зміну вузькій заспеціялізованості прийшли дослідження широкого спектру національних, соціяльних та політичних проблем історичного розвитку. Ці зміни були викликані загальною кризою клясичної парадигми науки та зростаючими впливами модерністських теорій.

Крім основної роботи, М. Грушевський не закидав рецензійно-бібліографічних справ. Уже в його ранніх рецензіях проглядають власні історико-теоретичні погляди. Так, аналізуючи праці А. Ролле та Л. Фінкеля, вчений особливу увагу звертає на джерелознавчі студії польських істориків. Рецензент схвалює критичність у ставленні до джерел, намагання авторів зібрати якнайдрібніші відомості[68].

Слов'янознавчій проблематиці присвячено рецензію М. Грушевського, надруковану у львівській "Правді" під назвою "Нова критика неославянофільства". В ній змальовується еволюція російського слов'янофільства і його трансформація у неославізм, який прагнув обґрун-

---

[65] *Там же.*

[66] Див. напр.: М. Грушевский. "К вопросу о Болохове", *Чтения Исторического Общества Нестора-Летописца,* 1893, кн.7, стор.3-10.

[67] М. Грушевський, "Рец. на: Дашкевич Н. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах...", *Записки НТШ,* 1899, т.XXX, стор.5-7.

[68] М.Г. [М. Грушевський], "Рец. на: Dr. Antoni J. [Rolle]. Opowiadania historyczne. Seria siódma. Lwów, 1891", *Киевская старина,* Київ, 1891, т.XXXIV, стор.157-158; Його ж. "Рец. на: Dr. L.Finkel. Okopy Świętej Trójcy, dwa epizody z dziejów Polski. Lwów, 1889", *Там само,* стор.159-160.

тувати виняткову роль Росії серед інших слов'янських народів необхідністю збереження існуючих консервативних підстав імперії, що намагаються зберегти своєрідність слов'ян на противагу космополітському впливові Заходу. М. Грушевський вважав таку еволюцію слов'янофільської ідеології цілком закономірною, оскільки вона спиралася на ідеї "месіянізму", національної виключности, на уявлення, що "свій народ має зовсім окремі, незвичайні ознаки, котрі далеко ліпші, важніші...". Натомість він робить наголос на тому, що національний рух "повинен бути щиро демократичний ... подібно до того як ми поважаємо права особистости і гидуємо рабством"[69]. Рецензент виступав рішучим противником ідей слов'янської єдности, вважаючи, що вони вступають у суперечність з ідеями гуманізму і демократії, самовизначення народів, незалежно від їх расової або племінної приналежности.

Окремий блок рецензій присвячено працям про українську шляхту М. Стороженка та О. Єфименко. Ці огляди стали етапними у розробці власної концепції М. Грушевського щодо еволюції української шляхти, яка, на його думку, в силу егоїстичних прагнень до соціяльних і політичних привілеїв зрадила свої національні традиції[70]. Аналізуючи працю О. Єфименко, М. Грушевський дещо романтично підкреслював, що національно-визвольна війна середини XVII ст. запровадила "найдемократичніший громадський устрій", який фактично скасував становість суспільства. Але дальші невдачі української демократії виникли через брак у народу "громадського і політичного виховання, освіти і свідомости; а тогочасна українська інтелігенція, вихована на шляхетській ідеології, не могла зрозуміти прагнень народу; вона була здатна побудувати лише "копію Речі Посполитої". І тоді, – пише М. Грушевський, – народ виступив проти власної шляхти, чим скористались сусіди України. Вчений докладно обґрунтовує зовнішні та внутрішні причини такого явища, покладаючи вину за такі наслідки на саму шляхту[71]. На прикладі цієї рецензії ми бачимо подальше розгортання М. Грушевським позитивістсько-народницької тези про слабкість в українському суспільстві національної самосвідомости та політичної культури, і, внаслідок цього, існування віковічної двоїстости та антагоністичности в ньому. Визначення М. Грушевським "освіти та культури" як необхідних умов національного поступу промовисто перегукувалось із поглядами його вчителя В. Антоновича на завдання українського руху.

Отже, становлення історіософсько-методологічної концепції М.

---

[69] Хлопець [М. Грушевський], "Нова критика неославянофільства", *Правда*, Львів, 1893, т.XIX, стор.567-568.

[70] [М. Грушевський], "Українська шляхта в XVI-XVII вв.", *Правда*, Львів, 1889, т.III, вип.IV, стор.67-71. Авторство рецензії встановив Л.О. Зашкільняк.

[71] Хлопець [М. Грушевський], "Нова розправа про українську шляхту", *Правда*, Львів, 1892, т.XII, вип.35, стор.63-64; вип.36, стор.185-192.

Грушевського як елементу фахової підготовки історика-дослідника відбулось у Київському університеті. Процес зростання його професіоналізму, формування наукового світогляду проходив паралельно із процесом "секуляризації свідомости" – звільнення її від паралізуючих впливів християнського аскетизму. Взаємовплив цих процесів призвів до створення цікавої синтези християнської етики із принципами світської науки. Це сприяло появі могутніх стимулів для освіти та наукової діяльности М. Грушевського, що значною мірою пояснює дивовижні здобутки молодого історика на терені професійної історіографії за неповних вісім років.

Узагальнюючи наведений вище матеріял, доходимо висновку, що формування теоретичних поглядів видатного історика проходило кількома шляхами. Перший – офіційний, впровадження його відбувалось через нормативні університетські курси. Сам М. Грушевський дуже тепло згадує лекції В. Антоновича, В. Іконнікова, І. Лучицького, що допомогли йому краще зорієнтуватися у безмежжі наукових проблем та відкривали перед молодою людиною дослідницькі перспективи різноманітних історіографічних шкіл та напрямів. Оскільки нормативні курси, за словами М. Грушевського, часто були перевантажені "зайвою інформацією", особливу роль у формуванні його як історика-професіонала відіграли семінари. В дослідницьких семінарах Ф. Фортинського, В. Іконнікова та В. Антоновича закладено було солідний багаж знань та умінь у галузі теоретичного та практичного джерелознавства. Саме в цих семінарах М. Грушевським були написані перші наукові праці, що відбивають етапи формування його теоретичної моделі.

Проте, за словами М. Грушевського, заняття в університеті "небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціяльності студент"[72]. Тоді молода людина вдається до іншого ефективного шляху формування свого світогляду – самоосвіти. Завдяки щоденниковим записам, конспектам та бібліотечним реєстрам книг, ми можемо досить повно відновити приватну лектуру історика. Він читає та аналізує літературу з найрізноманітніших галузей – економіки, філософії, мовознавства. Особливо багато (і це зрозуміло) М. Грушевський студіює історіографічну літературу та першоджерела. Саме завдяки самоосвіті студент знаходиться в курсі тогочасних теоретичних пошуків, виробляючи у себе оригінальну систему історіософсько-методологічних поглядів. Свою теоретичну модель він створює на основі пізнавальних можливостей позитивістської історіографічної парадигми.

Найбільш впливовим у формуванні теоретичних поглядів М. Грушевського був третій шлях – неофіційне спілкування із професорами університету і насамперед із В. Антоновичем. Саме під його

[72] М. Грушевський, "Автобіографія, 1906 р."..., стор.199.

керівництвом початкуючий історик звів у цілісну систему різноманітні теоретичні погляди. Вище відзначався переважаючий вплив ідей В. Антоновича на історіософські та методологічні конструкції ранніх праць його учня. Зазначимо, що Грушевський-студент не без критики сприймав теоретичні вподобання свого вчителя. Ця еволюція позначилась вже на першому монографічному дослідженні М. Грушевського, де у дещо іншому теоретичному ключі розглянуто рушійні сили історії, деякі аспекти суспільно-політичного життя Київської Русі тощо. Вже в ранніх працях вимальовується "теоретичне обличчя" М. Грушевського: він виразно виступає прихильником культурно-історичної та соціяльно-економічної історії. Внаслідок поєднання цих різних освітніх чинників молодий історик заклав міцний теоретичний фундамент під свій науковий світогляд.

Узагальнюючи сказане, зробимо спробу реконструювати теоретико-методологічні погляди раннього М. Грушевського та звести їх у систему.

Історіософські погляди М. Грушевського оригінально поєднували в собі здобутки романтичної, просвітницької та позитивістської філософських систем. Суб'єктами історії для вченого є окремі "народи – нації", які складаються під впливом об'єктивних умов. Ці умови у М. Грушевського явно переважають, "тяжіють" над суб'єктивними чинниками ("народами – націями"). Розвиток суб'єкта (народу) підпорядковується ідеї загального прогресу людства в цілому, який є здобутком всіх цивілізаційних суб'єктів. Кожний народ виступає окремою індивідуальністю з властивими для нього етнічно-культурними рисами. Рушіями поступу народу, згідно з позитивістською "теорією факторів", М. Грушевський визначає різні чинники: економіку, культуру, політичні відносини. Проте часто в його творах превалює економіко-культурне пояснення історичних процесів. Роль особи в історії вчений інтерпретує в дусі позитивізму: видатні діячі минувшини для нього – "продукти суспільних обставин", що своєю діяльністю цілком підкоряються об'єктивним історичним умовам. У кращому випадку, вони можуть бути "каталізаторами" прогресивних змін, але знову ж за умови наявности сприятливих обставин. Така історіософська система була деякою мірою суперечливою, оскільки вимагала цілісного розуміння "народу – нації" як єдиної і незмінної спільноти, що не піддається соціяльній диференціяції.

Більш збалансованою була методологічна система М. Грушевського. В її основі лежав принцип критично-аналітичного документалізму. Особливу увагу вчений звертав на критику джерел та методи джерелознавства. Історичні факти досліджувались згідно з науковими принципами історизму, об'єктивности, холізму, що дозволило вченому дати інтеґральне бачення досліджуваних процесів. Серед методів методологічного апарату М. Грушевського виокремлюються загальнонау-

кові та спеціяльно-наукові. Серед загальнонаукових відзначимо історичний, логічний, метод абстрагування (сходження від емпіричного до теоретичного), системно-структурний метод, евристичний (в термінології М. Грушевського "гіпотетичний"). Із спеціяльно-наукових методів М. Грушевський найчастіше використовував порівняльно-історичний, ретроспективний, генетичний, типологічний. Ці методи були використані вченим для дослідження історичної еволюції українського народу. Така методологічна структура була найпоширенішою наприкінці XIX ст. і найбільш ефективною в умовах становлення української історіографії. Типологічно вона поєднувала в собі джерелознавчу методологію німецької історичної школи Л. Ранке та основні принципи науковости, що їх синтезувала позитивістська філософія. Подібна методологічна концепція була пропагована дослідниками позитивістського напрямку та знайшла відображення у тогочасних підручниках з методології історії (наприклад, "Методологія історії" Е. Бернгейма чи "Вступ до історичної науки" Ш. Ланґлуа та Ш. Сеньобоса).

Даючи загальну оцінку "київським" рокам життя та творчости М. Грушевського, Л. Зашкільняк слушно зауважив: "Як би ми не намагались підійти до оцінки "київського" періоду життя історика, незаперечним залишатиметься той факт, що саме тоді і саме в конкретному науковому середовищі Київського університету народився високопрофесійний вчений і талановитий дослідник минулого, який у своїй праці намагався органічно поєднувати наукову об'єктивність і глибоку повагу до власного народу"[73].

[73] Л. Зашкільняк, "М.С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.)"..., стор.254.

ВАСИЛЬ УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Київський національний університет
Київ, Україна

ЧОМУ НЕ БУЛО СТВОРЕНО "ПРАЗЬКУ ІСТОРИЧНУ ШКОЛУ" ГРУШЕВСЬКОГО

В еміграційному періоді життя Михайла Грушевського є один не з'ясований до кінця[1], але, на нашу думку, дуже цікавий епізод. Йдеться про його обрання професором Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Давши згоду на це обрання, вчений все ж не приїхав до Праги. Але чому? Адже саме в Чехословаччині, і зокрема в Празі, зібралося суцвіття української інтелігенції – діячі культури і науки, бо лише тут діяла спеціяльна маштабна урядова допомогова місія, сюди зібралася для навчання українська молодь, лише тут діяли українські високі школи. Що ж причинилось до відмови Грушевського і фактично зліквідувало унікальну можливість створення нової власної історичної школи в Празі? Дослідження цього, на перший погляд, вторинного і нескладного питання насправді виходить на досить серйозні проблеми політики, ідеології, особистих відносин чільних представників українства, візії Грушевського стосовно усіх цих та інших факторів, врешті, матеріяльні обставини тощо. Все це диктує потребу розглянути задеклароване нами питання з різних боків.

Грушевський і УВУ: Ідея а початок діяльності Українського Вільного Університету

По-перше, варто нагадати, що Михайло Грушевський мав пряме відношення, навіть був у числі фундаторів першої української високої школи на еміграції – Українського Вільного Університету.

---

[1] Див.: Наріжний С. *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами*, ч.1, Прага, 1942; Потульницький В.А. "Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.)". *Український історичний журнал*, 1992, №2, стор.18-58; *Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського.* Київ, 1992; Винар Л. *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації*, Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995, стор.49, 70.

Саме в складі професорської корпорації УВУ він ніби то й повинен був перенести свою діяльність до Праги. Відомо, що університет був заснований у Відні з ініціятиви віденського Союзу українських журналістів та письменників на чолі з Володимиром Кушнірем та Олександром Олесем (Кандибою). Співзасновниками УВУ виступили також Товариство прихильників освіти на чолі з Станіславом Дністрянським та Український соціологічний інститут, який очолював Михайло Грушевський. У числі ініціятивної групи були також Олександер Колесса та Дмитро Антонович[2].

Спочатку наприкінці 1920 р. було організовано систематичне читання лекцій, а згодом – постійні курси для української студентської молоді. Керував курсами М. Грушевський, саме він спільно з Д. Антоновичем розробив проєкт майбутнього УВУ. Відомо, що Грушевський мав стати ректором цього закладу, а О. Колесса – його заступником та деканом філософічного факультету. Проте, як скупо інформують джерела, "через розбіжності в поглядах на структуру та завдання університету", М. Грушевський відійшов від справи. Конкретизувати згадані розбіжності достеменно поки що не вдається. Зі слів Симона Наріжного випливає, ніби Грушевський пропонував модель цілком "вільного" університету без обов'язкової систематизованої програми, наукової кваліфікації викладачів та цензу попередньої середньошкільної освіти для студентів; вимагав особливих автономних прав для Українського соціологічного інституту. Інші ж, співзасновники, котрі складали більшість, виступали за творення університету за зразком західноєвропейських з усіма відповідними вимогами[3]. Втім це твердження досить сумнівне, з огляду на подальші закиди Грушевського професурі УВУ з приводу її нефаховості й низького професійного рівня. Тим не менше, через певні принципові непорозуміння Грушевський резигнував і на посаду ректора був висунутий проф. Іван Горбачевський, але він також відмовився[4]. Врешті, ректором 3 січня 1921 р. став О. Колесса. УВУ було офіційно відкрито 17 січня 1921 у віденському будинку інженерів та архітекторів (Ешенбахерштрассе, 9). А у вересні – жовтні за згодою чехословацького уряду та адміністрації Карлового університету УВУ перемістився до Праги. Існує два пояснення цієї обставини. Проф. Іван Мірчук твердив, що влітку 1921 р. проф. В. Старосольський, перебуваючи на з'їзді соціялістичної партії у Празі, в розмові з соціял-

---

[2] ЦДАВО України, ф.3859, оп.3, спр.6, 9, оп.І, спр.132, 134, 136, оп.2, спр.І; *Український Вільний Університет в Празі в роках 1921-1926.* Прага ,1927; "Український академічний університет в Празі". ЦДІА України в м. Львові, ф.309, оп.І, спр.86, арк. 1-8.

[3] Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.* Прага, 1942, ч.1, стор.119-120; див. також: ЦДАВО України, ф.3659, оп.І, спр.139, арк. 37-38.

[4] ЦДАВО України, ф.3859, оп.1, спр.134, арк.10-11, 18.

демократом референтом українських справ президента Масарика інженером Я. Нечасом розповів про тяжкий стан університету у Відні. Я. Нечас запропонував перенести його до Праги і сам інформував про цю справу Масарика. Фактично, за один день проблема була принципово вирішена[5]. Іншу версію зі слів проф. Р. Смаль-Стоцького подав Р. Голіят. Ініціятором переведення УВУ до Праги був О. Колесса. Ця ідея "пробивалася" ще 1919 р. (поїздка до Праги І. Горбачевського, О. Колесси, С. Дністрянського), але безуспішно. 11 лютого 1921 р. Рада університету схвалила проєкт перенесення до Праги, де на той час перебувало понад 5000 українських студентів. На початку травня 1921 р. ректор О. Колесса та проректор С. Дністрянський побували в Празі й були прийняті президентом Масариком, прем'єр-міністром Черним, міністрами освіти Шробаром та закордонних справ Бенешем[6]. Очевидно, всі названі факти мали місце і, ймовірно, були взаємопов'язані як різні заходи в одній спільній справі[7].

Так чи інакше, влітку 1921 р. університет було переведено до Праги і отримано декретами міністрів освіти (5 жовтня) та закордонних справ (16 вересня) офіційний статус і матеріяльне забезпечення. Тоді він дістав і свою назву – Український Вільний університет, зафіксовану в статуті. Офіційно за участю чеських урядовців університет було відкрито 23 жовтня 1921 р.[8]. Наталія Полонська-Василенко високо оцінювала значення появи даної установи в Празі: "УВУ набув характеру соборности, став українським університетом, що об'єднував вчених та студентів цілої України, католиків і православних"[9].

Михайло Грушевський не належав до корпорації професорів УВУ і до Праги не переїхав. Очевидно, розрив його з університетським керівництвом був досить серйозним: обопільних стосунків офіційно не підтримувалося (Грушевський приватно листувався лише з професором Дмитром Антоновичем[10]). Кафедру історії України в УВУ посів Дмитро Дорошенко, який досить критично ставився до особи Грушевського. УВУ мав право надавати звання почесних докторів. Цим титулом були вшановані Олександер Олесь (Кандиба), Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий, Василь Стефаник, Олександер Кошиць,

---

[5] Мірчук І. "Український Вільний Університет". *Науковий збірник УВУ*, Мюнхен, 1946, т.V, стор.VIII.

[6] Holiat R. *Short History of Ukrainian Free University*, New York, 1964, P.4.

[7] Віднянський С. "Український Вільний Університет – перша українська висока школа за кордоном". *Неопалима купина,* 1993, №2, стор. 45-50; Його ж. "Заснування і діяльність УВУ – першої української високої школи за кордоном (1921-1945)". *Український історичний журнал,* 1993, №11/12, стор.66-80.

[8] *Український Вільний Університет в Празі в роках 1921-1931.* Прага, 1931, т.1.

[9] Полонська-Василенко Н.Д. "Український Вільний Університет". *Український історик,* 1971, №1/2, стор.20.

[10] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.).* Упор. Г. Сварник. Львів, Нью-Йорк, 1998, стор.54.

Василь Барвінський, Іван Горбачевський, Олександер Колесса, Августин Волошин. Михайлові Грушевському докторату не надали. Самоусунення вченого від участі в творенні університету та однозначне і повне усунення його від дальшого навчального процесу, ймовірно було пов'язане як з особистими, так і політико-ідеологічними нюансами. УВУ для Грушевського ніби не існував, а для УВУ існували лише опубліковані праці вченого, але не він сам. Щоправда, є інформація про звернення Ради УВУ з Праги до Грушевського із запрошенням до викладання в університеті, але він нібито на це не відповів[11]. Михайло Сергійович повідомляв у довірочному листі до Кирила Студинського (від 7 листопада 1923 р.) зовсім інше: адміністрація УВУ не була достатньо активною в цьому питанні. "З початку казали, що чеський уряд не дає мені візи до Чехії (брехня!), потім – що істнованє університету матеріяльно не забезпечене, отже не рішаються мене анґажувати – хоч анґажували десятки иньших". Вчений прийшов до висновку, що керманичі університету "нерадо бачать людей самостійніших; щосеместра видумують якусь приключку, котрою вимовлюються, що мене не просять"[12]. Вочевидь, обидві сторони були досить знеохочені до цієї справи (співпраці), й тому запрошення з УВУ та відповіді на них Грушевського мали радше формальний характер.

Це спричинило те, що університет за весь празький період існування фактично не створив власної історичної школи. Вченого такого масштабу, як Грушевський, котрий міг навколо себе згуртувати учнів і створити наукову школу, там не було. Чудовий популяризатор і автор історичних узагальнюючих есеїв та підручників, Дмитро Дорошенко до місії творця наукової школи не надавався. Дана прикра обставина болісно відбилася на еволюції довоєнної еміґраційної української історіографії, позбавленої ґрунтовного стержня і можливості перейняти "живу науку" від визнаного метра. Драматизм ситуації побільшиться, якщо врахувати опанування Грушевського новою продуктивною соціологічною методою історичних студій, що давало можливість подолати громіздкий позитивістський наративізм і вивести на модерні шляхи студій хоча б нове покоління української еміґраційної історіографії. Історики ж УВУ працювали в традиційному річищі позитивізму XIX ст.

Соціологічні студії в українських наукових установах Праги започатковано було лише 1925 р., коли тут на базі віденського Українського соціологічного інституту (породження Грушевського) виник Український інститут громадознавства на чолі з Микитою Шаповалом. Однак діяльність останнього була мало результативною.

---

[11] Віднянський С. "Український Вільний Університет...", стор.48; Його ж. "Заснування і діяльність УВУ...", стор.77.

[12] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.54.

З іншого боку, цілком зрозуміло, що природжений лідер та егоцентрик М. Грушевський не зміг би залишатися на других ролях в УВУ, а це, як пізніше у ВУАН, мало б привести до загострення стосунків і боротьби різних течій в середовищі професорської корпорації університету. Ймовірно, як це часто буває, саме ці розрахунки та прогнози й спричинили позицію відстороненості адміністрації УВУ стосовно Грушевського. Користь справи, наукові вигоди та пріоритети було відсунено на другий плян. Немалу ролю, ймовірно, відіграли й ідеологічні настрої керівників, викладачів та частини студентів УВУ, які неприхильно ставилися до політичної діяльності колишнього голови Української Центральної Ради.

Не випадково Грушевського не обрано було навіть членом Українського історично-філологічного товариства, заснованого в Празі 30 травня 1923 року та його автономного органу Українського академічного комітету, що виник наприкінці 1924 р. (на чолі з О. Шульгиним). Обидві установи офіційно вшанували Михайла Сергійовича лише по смерті, відбувши спеціяльні академії його пам'яті 1935 року[13].

"Науковий нонсенс" українських установ у Празі, що мав ідейний підтекст, набуває епатажного характеру, якщо згадати, що Вища школа слов'янських студій Лондонського університету в 1923 році обрала М. Грушевського (а також О. Колессу та Д. Дорошенка) своїми членами-кореспондентами[14].

Реакція Грушевського на ізоляціонізм з боку празьких колег була відповідною .

Він досить негативно оцінював загальний рівень університету: "Пражський університет не далеко відбіг від львівського, а се опереткованнє академичне почалось, на жаль, ще з Великої України" (з листа до К. Студинського від 31 липня 1922 р.)[15]. Такий само присуд Грушевський виносив професорському складу УВУ, який у своїй більшості не мав ні вагомого наукового доробку, ні вчених ступенів, ні належного досвіду наукової та викладацької праці (це були переважно колишні політичні та громадські діячі): "Керманичі празького "університету" теж наліпили самогонних професорів і здіскредитували в очах чехів сю справу. А скільки грошей пішло на се, страх!" (з листа до К. Студинського від 30 травня 1923 р.)[16].

3–7 жовтня 1926 р. у Празі проходив Перший Український науковий з'їзд. Українська Академія Наук через своє Спільне Зібрання з недовірою поставилося до форуму та його організаторів. В той же час

[13] Наріжний С. *15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1936).* Прага, 1940; Його ж. *Українська еміграція...*, ч.1, стор. 196-209.

[14] ЦДАВО України, ф.4186, оп.1, спр.11-13.

[15] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор. 28.

[16] *Там само*, стор.104.

М. Грушевський висловився проти участі в з'їзді. В інтерв'ю "Пролетарській правді" (1926, 14 квітня) він оцінив з'їзд у Празі як "образу дійсному українському науковому рухові", а про його організаторів сказав, що вони не можуть у відриві від батьківщини проводити серйозні наукові дослідження й керуються політичними цілями. Критикував Грушевський і чехословацький уряд, який міг би замість "свята" для еміґрантів скликати з'їзд на Підкарпатській Україні (в Мукачеві, Ужгороді, Хусті), куди б приїхали всі. Втім, невідомо, наскільки текст цього інтерв'ю відповідав дійсним словам Грушевського і як він взагалі робився; хоч загальний негативізм заяви очевидний. Обопільна ігнорація й взаємне невизнання стали цілком окресленими і офіційно заманіфестованими[17]. Це тривало до самої смерті Михайла Грушевського.

Українські інтелектуали в Празі: макро- і мікро середовище

Чи не найбільшими центрами української еміґрації в Європі стали Прага та курортне містечко Подєбради, які перетворилися на єдиний у світі великий осередок освіти для українців на еміґрації. Лише Чехо-Словаччина визнала право абітурієнтів російських та українських гімназій на продовження навчання у вищих школах і забезпечувала їх державне утримання (у 1921 р. був створений спеціяльний урядовий Комітет для забезпечення освіти українських студентів). Активну участь у реалізації програми "Російської акції" в Чехо-Словаччині брав президент професор Томаш Масарик – добрий знайомий Грушевського.

Дуже швидко Прага стала великим науковим, освітнім, культурно-мистецьким центром української еміґрації[18].

Українські наукові, культурницькі та політичні діячі в Празі не розчинилися у великому макросередовищі. Навпаки, з самих початків вони витворили власне природне мікросередовище, яке фактично жило своїм життям, за своїми неписаними законами з певними обмеженими "зовнішніми" стосунками та впливами. Зв'язки з чеськими інтелектуалами були досить офіційними, а з іншою еміґрацією, зокрема російською, майже ніякими (лише на рівні персоналій). Така ситуація мала як плюси, так і мінуси. Позитивний бік визначався концентрацією українських сил, що допомагало їх розвоєві, підтриманню традиції, чіткої національної самоідентичності та колективної мрії про повернення.

[17] Прокопович М. "З документів часу: Грушевський проти заходу українського академічного Комітету щодо скликання в 1925 р. у Празі наукового з'їзду". *Тризуб,* 1926, №33, стор.20-24.

[18] Наріжний С. *Українська еміґрація. Культурна праця...*; Єржабкова Б. "Українці в Празі між двома світовими війнами". *Визвольний шлях* (Лондон), 1990, кн.8 (509), стор.993-1000; Ульяновський В. "Українська наукова і культурницька еміґрація у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами". *Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича.* Київ, 1993, стор.477-498.

Негативний аспект полягав у бушуванні старих пристрастей, розрахунків, симпатій і антипатій, які тяжко було “розводити” у компактному середовищі “своїх”. Все це досить адекватно відтворюють листи до різних осіб Дмитра Дорошенка. Так він писав Миколі Вороному: “...Все ж таки у нас б’ється пульс українського життя і ми всі тут вкупі – від а до іжиці: цілий Київ, та ще Львова трохи на придачу. Тут Вам і політики, і літератори, і поети, і художники, і артисти”[19]. А в листі до Марії Грінченкової він висловлювався так: “Взагалі, часом як оглянешся круг себе, то якось чудно стає: десь на чужині, в Празі, бачиш коло себе свої українські обличчя, своїх людей, немов частина Києва перенеслася якимись чарами сюди! Бачиш перед собою увесь, так би мовити, Ноїв ковчег, з усіма звірями, чистими й нечистими. Іноді здається, що сидиш на зборах Українського клубу, або в якійсь редакції... тут у Празі утворився якийсь український мікрокосм, і справді чудно, що він не в себе вдома, на ріднім ґрунті...”[20].

Отже, українські інтелектуали в Празі створили ніби духовну модель України, фізичні носії якої постійно перебували “ на зборах Українського клубу”. Але тоді, як на Батьківщині можна було позбутися емоцій, пристрастей і конфліктів, покинувши на якийсь час “Клуб”, у Празі неможливо було залишити цей спільний простір і тому втома, роздратування та персональні непорозуміння все наростали. Об’єднувала усіх лише спільна мрія про повернення, а це, поряд з заробітками на хліб, примушувало активно працювати. Не випадково, перший етап діяльності еміграції позначений “внутрішньою роботою”, “саморозвитком” і менше – проникненням в оточення, пропагандою української науки, культури, ідеології в європейському світі. Це зафіксував у одному з листів до Миколи Стороженка Олександер Шаповал (21 листопада 1924 р.)[21].

Однак, з іншого боку, забути все минуле і пробачити один одному, колишні політичні діячі за умови постійних зіткнень, конкуренції й нової боротьби за лідерство (вже в еміграції) не могли навіть чисто психологічно, не говорячи про політично-партійну та ідейну сторону справи.

Серед емігрантів продовжувались і час від часу загострювались старі антипатії, боротьба та ворожнеча на ідейному та особистому ґрунті. Адже саме Прага і Подєбради зібрали весь інтелектуальний цвіт України з різними поглядами та стосунками в минулому. Дорошенко образно відзначав: “Як в Ноєвім ковчезі: всі “чисті” і “нечисті” звірі збіглися докупи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому лучше. Але всі живуть як цигани, по походному”[22].

---

[19] ІР НБУВ, ф.ІІІ, спр.10271, арк.3.
[20] *Там само*, спр.42523, арк.4.
[21] ЦДАВО України. Ф.4465, оп.1, спр.777, арк.145-146.
[22] ІР НБУВ, ф.170, спр.310, арк.2 зв.

Змальовуючи Липинському картину стосунків українських еміґрантів у Празі, "постійно толерантний" Дорошенко писав незвично різко: "... Нічого путнього і втішного тут не бачу. Воно все так мені осточортіло, що як би я міг десь добути собі хоч мінімальний якийсь заробіток, то покинув би усе к нечистій матері і подався б хоч світ за очи. Доводиться жити в такій атмосфері підлоти, глупоти, моральної мізерії і просто свинства, що сам уже починаєш утрачати почуття міри людських вчинків і на всяку гидоту дивишся, як на звичайну, нормальну річ. Навіть в університеті неможна подихати якимсь здоровішим, свіжішим повітрям, бо тут смердить звичайним галицьким смітником, часом аж з души верне. Галичане – як галичане, Ви їх знаєте... Але що до еміґрантського болота, то як би Господь захтів покарати цю Содому і Гомору якимсь землетрусом або-що, то мабуть не багато "праведників" залишив би на росплід, бо нікого"[23].

Так само негативно оцінював стосунки в еміґрації, й зокрема в Празі, Михайло Грушевський. Якщо його окремі вислови в листах до Кирила Студинського хронологізувати, то видно, як негація все зростає. 31 липня 1922 р. історик закинув у листі до товариша лише коротку фразу: "Тутешнє багно нагадує те, яке описуєте в останнім листі"[24]. А вже восени (22 листопада 1922 р.) Грушевський писав про моральний розклад інтелектуальної еміґрації, хоч і закликав колег до стійкості: "Сей моральний розклад нашої так званої інтеліґенції може найтяжше пережити і переболіти в нинішніх тяжких обставинах. І не видко тому скорого кінця. Та що ж, бодрімся!"[25]. Одночасно в листах до Олександра Кандиби (Олеся), котрий мешкав у Празі, Михайло Сергійович підкреслював руйнуючий вплив боротьби в середовищі еміґрації на життя інтелігенції в Україні: "... сей образ страшного занепаду, розпорошення, гризні й інсінуацій серед еміґрації, на котрі приходиться дивитись тут, робить вражіннє безконечно гнітюче. Се доповнює образ страшного знищення України на ґрунті. Ій так би треба чути, що за межами досягання нинішньої окупації є щось живе, сильне конструктивне, а тим часом з того, що доноситься до неї, вона бачить тільки безконечну гризню й розвал"[26].

Втім, отримуючи листи звідусюд, Грушевський зробив висновок, що розклад торкнувся не лише еміґрації, але став загальною хворобою всього українства. 26 листопада 1922 р. він писав К.Студинському: "Умови праці такі самі несприятливі у Відні, в Київі і у Львові. З київських листів бачу, що ворожнеча і розклад між

[23] *Вячеслав Липинський. Архів.* т.6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. Філадельфія, 1973, стор.56.

[24] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.27.

[25] *Там само*, стор.57.

[26] *Листування Михайла Грушевського.* Упор. Г. Бурлака. Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 1997, стор.238.

українцями дійшли до крайности; те ж саме тут і у Вас. Се підтинає всяку енергію праці. Се треба терпіти і робити, що можна, а думати, що "довліє дневи злоба його"; всяк час дає свої завдання і ставить свої вимоги..."[27]. Але найцікавіше узагальнення міститься в листі Грушевського від 11 лютого 1924 р., написаному незадовго до від'їзду на Україну: "Плохе наше громадянство на сім пункті – громадської етіки, дуже слабе, і се найслабша сторона нашого національного життя, відти пливе велика пайка всіх наших національних нещасть, і поки з сього боку не направилось, ніщо нас не уздоровить. Ви того досить відчуваєте у Львові, я ще більше – на еміґрації. Люде без совісти, інтриґани і амбітники вберաються в шати національних кольорів і під ними культивують останню деморалізацію"[28].

Змальована неприваблива картина загального розкладу, на жаль, не залишалася "таємницею двору" високих інтелектуалів та політиків. Це бачили всі, навіть студенти і далекі від інтелектуального життя українські селяни. Один з них, Я. Нестеренко, писав своєму невідомому адресату з Подєбрадів (26 грудня 1922 р.): "Гнила, брате, еміґрація. Та ж взаємна гризня, багно, що роз'єднала нас і на Україні, і всюди, панує і тут. Ну да чорт з ним – така видко наша удача..."[29].

Цікаво з'ясувати: кого ж в ідейному сенсі було більше серед празьких інтелектуалів? Судячи з усього, більшість складали колишні діячі УНР. Це підтверджує Дмитро Дорошенко. 18 травня 1923 р. він писав В. Липинському: "До Праги, до Ун-та приїхав Роман Стоцький, не сьогодні – завтра приїздить Шульгин, одним словом уся УН-рівська діпломатія! Уже тут Лотоцький, Лоський, Швець. Як професори, вони показують зовсім непоганими. Була думка закликати Шишманова"[30]. З огляду на "уенерівську" більшість, стає зрозуміло, чому жоден з колишніх та діючих політичних лідерів не "осів" у Празі – ні гетьман Павло Скоропадський, ні Симон Петлюра, ні Володимир Винниченко, ні Михайло Грушевський. Празьке українське середовище було дуже демократичне з точки зору "різномислія", дуже "аристократичне" з точки зору концентрації відомих політичних діячів минулого і значною мірою досить "незалежно" та "індивідуалістично" налаштованим. Все це не дозволяло згрупувати його навколо якогось з старих лідерів, а з іншого боку, саме це середовище так і не висунуло жодного з своїх

[27] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.58.

[28] *Там само*, стор.144. Порівняти витяг з листа від 19 березня 1923 р.: "момент дуже важний, який вимагає розважного, холодного, всестороннього застановлення. Якби не страшне розбитє нашої суспільности, часові труднощі і безгрошів'є, мусіла б була відбутись якась конференція представників ріжних напрямів і відтінків всеї української землі. Але очевидно тепер се prium desiderium (*добре побажання*). "Аки врани на поприщі" сидимо, де кого посадила аварія наша національна, і ждемо, пока підійметься вода" (*Там само,* стор.88).

[29] ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.15, арк.4.

[30] *В'ячеслав Липинський. Архів.* т.6, стор.46.

представників на ролю лідера.

Окрім того, допомога чехословацького уряду була спрямована на підтримку навчальних, наукових та культурницьких установ, а не політичних течій чи партій. "Безлідерність" празько-подєбрадської української еміґрації була її важливою ознакою. Нової боротьби за лідерство "старого кумира" вона не потерпіла б, тому приїзд до Праги Грушевського в цьому пляні був би безперспективним. Якщо Прага могла б бути для нього чудовим макросередовищем з огляду на численних знайомих славістів і особисті дружні стосунки з президентом Масариком, його високий науковий авторитет в Чеській Академії наук та Карловому університеті, то мікросередовище українських еміґрантів було для Грушевського не адекватним. Займатися лише наукою та педагогічною діяльністю в оточенні політиків Михайло Сергійович ледви чи зміг би. Не випадково в листі до К. Студинського від 30 березня 1922 р. він закинув: "Тяжко мені живеться, Пане Професоре! Мали змогу всі вороги моєї праці дати вияв своїй злобі, а "свої" – неустанно і з свого боку не відставали"[31].

Зауважимо, що Грушевський до віденського періоду певний час вже мешкав у Празі. В другій половині квітня 1919 р. його зустрів тут Д. Дорошенко[32]. Як свідчать листи Грушевського до Кандиби, історик з родиною мешкав у Празі аж до кінця січня 1922 р., відколи затим перебрався до Відня[33]. Але Михайло Сергійович все ж обрав Відень, де було старе українське середовище австро-угорських часів, багато знайомих науковців, політичних діячів та можливих фінансистів. Тут він відкрив Український соціологічний інститут, часопис "Борітеся – поборете!", готував і видавав свої праці. І з цього погляду Прага також програвала, особливо ж, коли з Відня туди перемістилися ідейно-політичні та особисті противники Грушевського. Втім (і в цьому неоднозначність становища еміґраціїї взагалі й Грушевського зокрема) через постійну непевність та необхідність нових пошуків забезпечення, вчений ніколи не "закривав" для себе (принаймні теоретично) шлях до Праги. Наприклад, у грудні 1922 р. він з цікавістю дослуховувався до оповіді О. Кандиби щодо розмови у Берліні з Никифором Григоріївим про "силу ріжних пражських проєктів – про плян заснования "Наукового Інституту", до котрого хочуть запросити мене", хоча й сприймав ці проєкти з явним скепсисом ("Все се мабуть трохи роздуте Олесем, а решту – спляноване Григорієвим, але зрештою побачимо")[34].

---

[31] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.10.

[32] Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920).* Мюнхен, 1969, ч.3, стор.456.

[33] *Листування Михайла Грушевського*, стор.233-235.

[34] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського,* стор.64.

Дорошенко і Грушевський

Дорошенко належав до того переважаючого кола діячів української еміґрації в Празі, яка неґативно ставилася до політичної діяльности і людських якостей Грушевського. Розрив відбувся ще 1917 року. Михайло Сергійович пояснював відстоþронення (“знеохочення”) Дмитра Івановича тим, що його не обрали товаришем (заступником) голови Української Центральної Ради, “недооцінили прекрасні уси” і “ображений тим, він зрікся взагалі участи в Центральній Раді”. Дорошенко ж пояснював “розходження з Грушевським” орієнтацією останнього на есерівську молодь та іґноруванням старих українських діячів, а також аристократичної верстви. Повний розрив відбувся в зв’язку з відомим епізодичним (тиждень в серпні 1917р.) перебуванням Дорошенка на посаді Генерального секретаря та його відставки через цілком протилежний до Грушевського погляд на автономію України й її стосунки з Тимчасовим Урядом[35].

Нова хвиля неприязні до Грушевського з боку Дорошенка і значної частини української еміґрації, вороже налаштованої проти радянської влади, зв’язана з поверненням Михайла Сергійовича в Україну. Схильність Грушевського до співпраці з радянським урядом була відома вже на початку 1920-х років. Еміґранти виводили це також з ідеї вченого про народовладдя і загалом з “народницької концепції” історії України, в якій засуджувалися “державницькі змагання” Мазепи та ін. Тепер “зрада” Грушевського ідеї незалежної української держави для гетьманців і уенерівців стала “цілком очевидною”. Показовим є лист Дорошенка початку 1925 р. до Миколи Стороженка щодо вчинку Грушевського: “Це людина дуже розумна, талановита, але страшенно еґоцентрична і, як уже тепер виявилось, позбавлена всякого етичного принципу. Скажіть, будь ласка: проповідувати війну з большевиками, посилати людей на смерть – і самому тепер вертатись з покаянною головою до Києва – це морально? А хто ж як не він своєю демаґоґією, своїм аліянсом з есерівщиною, своїм культом “неминучої варваризації”, своєю проповіддю моралі “людей татарських” – зруйнував останки державного патріотизму українського, які ще були в українській демократії? Хто, як не він, відштовхував від участи в державнім будівництві нащадків наших “панів”, без яких усе одно ніякої України ніколи не буде, хто ж то кривлячи совістю, проповідував, ніби український народ здавна стояв за колективну, а не індивідуальну власність на землю?”[36]. В цих словах явно проглядала інша ідеологія (Липинського) та належність до іншого табору (гетьманців). Старі антипатії та переконання у неґативній ролі Грушев-

---

[35] Грушевський М.С. “Спомини”, Київ, 1989, №11, стор.129-130; Дорошенко Д.І. “Мої спомини”, ч.2, ст.9-10; ЦДАВО України, ф.4186, оп.1, спр.5, арк.1-3.

[36] ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.777, арк.8 зв.-9 зв.

ського в українській революції витворювали в уяві Дорошенка цілком неґативний образ еґоцентрика, який проявляв "буржуазно-есерівсько-демократичну тупість" проти "аристократизму".

Зазначимо, що Дорошенко, в силу своїх етичних принципів, відверто говорив про такі речі лише дуже близьким людям, а не на загал. Натомість, інші празькі еміґранти на всі лади судили Грушевського цілком відкрито і ще більш різко.

Для нас важливою є позиція саме Дорошенка, тому що він "зайняв місце" Грушевського у Празі як історик України. Дмитро Іванович фактично уособив відношення празької еміґрації до Грушевського: політико-ідеологічне та особисте несприйняття – з одного боку, і визнання авторитету вченого та обширне використання його праць – з іншого.

Тут доводиться прямо відповісти на досить незручне питання про "великого" і "малого", "історика професіонала" і "популяризатора" – тобто співставити фаховий рівень Грушевського й Дорошенка. Відповідь, далебі, очевидна, але такі зіставлення не є вповні етичними. Піднімаємо це питання лише тому, що саме його насвітлення реально відповідає на питання, чому у Празі не виникла історична школа. Без Грушевського її мав започаткувати Дорошенко. Наше авторське сумління в цьому пляні дещо заспокоює сам Дмитро Іванович, який дав досить об'єктивні оцінки власній науковій та викладацькій діяльности. Все, що говорив Дорошенко про себе як фахівця, цілком відповідає нашому поглядові на його діяльність, а це дає підстави сказати про неприємне, але необхідне словами самого героя.

24 квітня 1923 р. Дорошенко писав Марії Грінченковій: "Я читаю лекції в Укр. Університеті в Празі, але вони поневолі носять поверховий, популярний характер. З такими лекціями, наприклад, у Києві, виступати я б посоромився…"[37]. Студенти-слухачі одностайні в захоплених спогадах про лекторську майстерність Дмитра Івановича, його неймовірну пам'ять та ерудицію, талант систематизатора. Проте все це забезпечувало "передачу знань", між іншим почерпнутих в переважній більшості з "Історії України-Руси" Грушевського, але не стимулювало власних наукових реконструкцій, аналізи та синтези. Дорошенко вмів блискуче "сіяти знання", але не "вирощувати зерна науки".

Сам Дмитро Іванович не вважав себе істориком-професіоналом, а лише популяризатором. Він писав В'ячеславу Липинському 24 грудня 1927 р.: "Поки я не сиджу коло архівів, доти з мене історик хіба в лапках… Оце моє фальшиве становище "історика", щоб Ви знали, – це моя болюча рана, на яку я не можу вжити ліків, хоч і знаю, які це ліки..."[38]. Дана самооцінка залишилась незмінною до кінця життя.

---

[37] ІР НБУВ, ф.170, спр.309, арк.1-1 зв.

[38] Липинський В. *Архів*, т.6, стор.277.

Навіть у червні 1942 р. в листі до Олександра Оглоблина Дорошенко повторював наведене положення і пояснював причину своєї "нефаховости": "Не з моєї вини так сталося, аж до самої еміґрації я більше присвячував часу і праці діяльності Громадській і політичній, ніж науці, в якій через те був скоріше аматором. Опинившись же на чужині, я був відрізаний від джерел, від архівів і знов же мусив зайнятись науково-педагогічною працею та й тією самою політикою... Отже, залишилось працювати хіба над історіографією та популяризацією"[39].

Отже, цілком однозначну відповідь на задекларoване питання про співвідношення Грушевського і Дорошенка дав сам Дмитро Іванович: перший був талановитим вченим, а другий – чудовим популяризатором.

Наукову історичну школу в Празі міг створити лише вчений. Дорошенко "відтворював" істориків-наративістів, котрі складали хронологічно або тематично факти, вживаючи виключно опубліковані матеріяли. Ясно, що на еміґрації годі було говорити про архіви, проте (і це намагався зробити Грушевський у Відні) тут були усі умови (відповідні зразки і література) для застосування нових метод, інструментарію історичних студій. Але сам Дорошенко користувався старими прийомами позитивізму і цьому вчив також своїх учнів.

Нагадаємо, що Дмитро Іванович викладав історію України в усіх українських високих школах Чехо-Словаччини та в Карловому університеті. Для поширення історичних знань про Україну це був найкращий варіянт, але він зовсім не міг забезпечити науковий розвиток історичної українiстики.

Візьму на себе сміливість підтвердити, що в Празі історичну українознавчу школу з істориків-еміґрантів міг створити лише Грушевський і, можливо, В'ячеслав Липинський.

Нагадаємо, що до всього вище наведеного густо домішувалися політичні та особисті антипатії. Останнє, особливо після повернення Грушевського в Україну, було головною причиною того, що Дорошенко навіть не намагався вчитися науці у Грушевського і не був популяризатором його методи та не орієнтував студентів на потребу високого рівня науки за зразком праць Михайла Сергійовича. Ця причина сама собою щезла, на жаль, лише по смерті історика, коли українська еміґрація масово вшановувала його пам'ять і особливо наукові заслуги.

Знаменно, що на початку 1935 р. в організованій Українським академічним комітетом жалобній академії пам'яті М. Грушевського саме Д. Дорошенко виголосить доповідь "М. Грушевський як історик"[40].

---

[39] "З листів Д.І. Дорошенка до О.П. Оглоблина". *Український Історик,* 1965, ч.3/4, стор.86.

[40] ЦДАВО України, ф.3956, оп.2, спр.43, арк.189.

Матеріяльні обставини життя еміграції у Чехо-Словаччині.

Михайло Сергійович завжди любив повну визначеність і певний ценз матеріяльного становища своєї родини. Ясно, що приймаючи рішення про переїзд у Чехо-Словаччину, він мав абсолютно чітко з'ясувати це питання.

Приплив еміґрантів у Прагу та Подєбради не припинявся, а фінансування з боку допомогової місії мало зворотню тенденцію. Зрозуміло, що при такій концентрації інтелектуальних сил нормально задовольнити їх матеріяльні потреби було неможливо. Серед вчених-еміґрантів не було жодного, хто одночасно не працював би в кількох місцях задля заробітку через низьке утримання по основному місцю праці. Так Дмитро Дорошенко викладав в УВУ, Карловому університеті, Господарчій Академії в Подєбрадах, нарешті в Українському Вищому Педагогічному Інституті. І це при тому, що його сім'я складалася лише з двох осіб; однак вони з дружиною ледь зводили кінці з кінцями. У жовтні 1923 р. Дмитро Іванович писав Липинському: "Біда з цим циганським життям! Ой, як мені набридло волочитись. Вірите: иноді, лягаючи, думаєш: як би то заснути і більше вже не прокинутись! Їй Богу... Ніде кругом просвітку не бачиш..."[41].

Нервозність посилювалася через постійні чутки про можливе закриття українських наукових і освітніх установ. Вони з'явилися вже через рік по відкритті закладу.

Реального змісту вони набули з середини 20-х років. Дмитро Дорошенко повідомляв Марію Гріченкову до Києва: "Ми живемо так, що поки що, дякуючи допомозі чеського уряду, ситі, одягнуті і хату маємо. Хоч в трудних обставинах, але працювати ще можна. Що буде, скажемо, за рік – не знаємо. Можливо, що стане значно гірше і доведеться просто боротись за існування, і тоді вже для духової праці не зостанеться і місця"[42]. Окрім того, саме становище нахлібників дуже пригнічувало: "Матеріяльної нужди поки що не терпимо. Але моральне становище тяжке: я, принаймні, весь час почуваю себе пригніченим тим, що живу на чужий кошт, з чужої ласки. "Горек хлеб подаяния, жестки ступени чужого крыльца". Ой, як се тяжко! І ця вічна непевність того, що завтра ... "[43].

Наприкінці 1925 року на грані закриття опинився УВУ, це породило паніку. Українська еміґрація постійно відчувала своє становище цілком непевним. Той самий Дорошенко висловив загальний неспокій в листі до Грінченкової 1925 р.: "Взагалі наша будучність уявляється в дуже непевних і неясних рисах. Ми вже тут заседілись, і нашим господарям все надокучило. Вони раді б нас здихатись, але як? І

[41] Вячеслав Липинський. *Архів,* т.6, стор.63.
[42] ІР НБУВ, ф.170, спр.310, арк.1-2 зв.
[43] Там само, спр.315, арк.2 зв.

куди нас подіти? Додому вертатись? Але, не кажучи за все інше, що там робити? З чого шматок хліба їсти? Який заробіток можна знайти? Де, наприклад, діватись з таким "фахом", як українська історія? Кому вона потрібна? І взагалі, кому потрібні ми, тріски великого зрубаного лісу? Отак як подумаєш, то й прийдеш до висновку, що, очевидно, судилося нам тут і пропадати на чужині, між "ляхи і чехи", як той Святополк Окаянний. Не хотілось би, розуміється, хотілось би ще послужити рідному краєві, є ще й сили деякі, і охота велика, та, видно, таких, як ми, краєві не треба і місця нам там немає. Значить, поки можна, будемо щось тут і далі робити, а як і цієї змоги не стане, то доведеться пропадати. Виходу нема"[44].

Цей песимізм означав завершення першого "романтичного" періоду української еміґрації у Чехо-Словаччині, коли провідною була віра у швидке повернення на Батьківщину і відсутність потреби "вростання" в чуже суспільство. Тепер кожен стояв за себе в пошуках джерела до існування, антагонізм зростав, конкуренція загострювалася.

З цього часу значно активнішою стала "зовнішня" акція еміґрантів – намагання проникнути в чуже оточення, "зачепитися" для праці й дальшої кар'єри. Так у Карловому університеті в 1926 р. почали діяти кафедри українознавства. 16 грудня 1926 р. першу лекцію тут прочитав ректор УВУ О. Колесса, який зайняв катедру історії української мови й літератури як професор філософського факультету. Українську мову тут викладали М. Любинецький та І. Панькевич. З 1928 р. в Карловому університеті розпочались виклади історії України, які вів професор Д.І. Дорошенко.

Отже, непевність матеріяльного забезпечення українських інтелектуалів у Празі та Подєбрадах відчувалася вже в 1923-1924 роках, коли виникла ідея з переїздом сюди Грушевського. Ця обставина була досить важливою у прийнятті Михайлом Сергійовичем остаточного неґативного рішення. Очевидно, він був достатньо поінформований про стан речей. Адже навіть особисто незацікавлений Липинський дізнався від Дорошенка вже 7 січня 1924 р., що в Подєбрадах мають малу надію на фінансування, становище еміґрантів "стає чим далі, тим усе більше прикрим": чехи не бажають утримувати, "дивляться як на паразита", а уряд схильний до визнання більшовиків[45]. Останньої загрози еміґранти боялись чи не найбільше, полівіння чеської влади могло довести до фактичного вигнання еміґрантів. Дмитро Дорошенко висловлював це побоювання, що витало в повітрі, у своїх численних листах на усебіч: "Чеська преса і громадянство захоплюються большевиками, бажають порозумітися з ними і неприхильно ставляться до еміґрації"[46]. Відзначимо, що саме в цей час

[44] Там само, спр.317, арк.2-2 зв.
[45] Вячеслав Липинський. *Архів*, т.6, стор.68-69.
[46] ЦДАВО України, ф.3956, оп.2, спр.46, арк.25.

Грушевський також схилявся до ідеологічного визнання колишніх противників і за співпрацю з радянською владою. Ці його погляди були добре відомі в Празі, зокрема саме Дорошенко картав Михайла Сергійовича за ці ідеї і за саме повернення в Україну. Чи ж могла спокійно антибільшовицька еміграція в Празі "ділити хліб" з Грушевським, та ще й дати йому "кращий шмат"?

"Вихолощене" професорство в УВПІ

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова був відкритий з ініціятиви та матеріяльної підтримки Українського Громадського Комітету в Празі 7 липня 1923 р. і складався з трьох факультетів: літературно-історичного (відділи історії, мови і літератури), природничо-географічного, фізико-математичного[47]. Першими професорами УВПІ в червні 1923 р. були призначені Софія Русова, Яким Ярема, Маркіян Терлецький, Євген Іваненко, Микола Ткаченко, Степан Рудницький, Всеволод Гармашів, Василь Сімович[48]. У вересні до професорської корпорації увійшли Оттон Ейхельман, Арсеній Старков, Федір Швець; плянувалося залучити також Івана Шишманова та Панаса Ковальського. Тоді ж до Праги прибув запрошений на посаду директора ще 18 квітня 1923 р. Леонід Білецький[49].

Відразу при заснуванні інституту постало питання про одну з центральних катедр – катедру історії України. У першій розширеній програмі було концептуально визначено, що тут мали викладатися такі курси: історія України, історія Східної Галичини, історія козаччини, українська історіографія, українська археологія, історична географія України, український історичний епос, методика історії[50]. Хто ж мав очолити цю катедру, звідки, коли і як виникла ідея запросити Грушевського? Фасадний (себто офіційний, документально зафіксований) бік справи дозволяє досить детально реконструювати архівні документи УВПІ. Це власне "Справа професора Михайла Грушевського", що містить повне листування адміністрації (копії) з вченим (оригінали). По-друге, – це протоколи засідань Професорської Ради. Тож спочатку здійснимо послідовну реконструкцію розвитку, обговорення та еволюції питання про запрошення Грушевського на професорство в УВПІ. Відразу мусимо зауважити, що документи далеко не відбивають усіх моментів та залаштункових подій, думок і розрахунків. Особливо це стосується позиції Грушевського, яка, звісно, не вповні відобразилася в його офіційних листах. Якщо слідувати лише

[47] ЦДАВО України, ф 3972, оп.І, спр.І, арк.І-80, оп.3, спр.1-3, оп.2, спр.181-225; Наріжний С. *Українська еміґрація*, ч.1, стор.172-181; Мірний І. *Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова*. 1923-1933. Прага, 1934.

[48] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.1, арк.4, 6, 23, 24.

[49] Там само, оп.1, спр.5, арк.17-18, 22.

[50] Там само, оп.1, спр.1, арк.15.

за цими документами, вважаючи їх самодостатніми, то єдиною проблемою виявиться грошова. Власне, саме таке враження й мала частина діючих у цій справі осіб. Проте насправді все було набагато складніше.

На засіданні Професорської Ради від 16 червня 1923 р. виклади історії України були доручені проф. М. Терлецькому, який мав також вести курси історії Сходу, Греції й Риму та загального слов'янознавства[51]. Однак на наступному засіданні Ради 12 липня М. Терлецький заявив "про зречення від викладів історії України". Він волів посісти лише катедру всесвітньої історії. Справа про заміщення катедри історії України була відкладена[52]. Проте саме на цьому засіданні були затверджені названі вище головні катедральні курси[53].

Питання про заміщення катедри історії України було порушене директором Л. Білецьким на засіданні 1 вересня. Протокол загально фіксує обговорення кількох кандидатур (не названі) і перенесення остаточного рішення на наступне засідання (8 вересня)[54].

Дійсно, 8 вересня дане питання обговорювалося першим. Дебатувалося дві кандидатури – М. Грушевського та В. Біднова. Протокол зафіксував лише загальну ухвалу: "З огляду на те, що невідомо чи проф. М.Грушевський погодиться зайняти катедру історії України при тих фінансових умовах, що існують в Інституті, Професорська Рада висловлює побажання в приватний спосіб запитати проф. Грушевського про його згоду на заняття катедри історії України. Побажання прийнято відкритім голосуванням. З 20 членів Ради голосували: за побажання – 15; проти – 4, утрималось – 1". Одночасно на катедру історії слов'ян було ухвалено запросити проф. Шишманова, за якого проголосувало 18 чоловік[55].

За дорученням адміністрації із запитом до Михайла Грушевського звернувся Маркіян Терлецький (13 вересня). Грушевський відповів через тиждень з Бадену, що він згоден висунути свою кандидатуру, але попередив про узгодження цього питання з Українською Господарчою Академією в Подєбредах, куди його запросили професором катедри соціології (див. додаток)[56]. Зазначимо відразу, що вчений дуже прагнув саме останнього. Пояснення цього, на наш погляд, можливе з трьох боків. По-перше, у Подєбрадах був зовсім інший склад еміґрації як наукової, так і студентської. Усі фахівці-гуманітарії, як правило, колишні політичні діячі і противники Грушевського, приїздили з Праги. У Подєбрадах проживала і вчилася

[51] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.177, арк.12-13 зв.
[52] Там само, арк.17.
[53] Там само, арк.18.
[54] Там само, арк.21 зв.
[55] Там само, арк.23-23 зв.
[56] Там само, оп.1, спр.200, арк.4.

молодь та представники українського села, що не мала ненависти до голови УЦР. По-друге, матеріяльні умови тут були кращі: більша платня, дешевші продукти і житло. По-третє, Грушевський плянував активно продовжувати саме соціологічні студії.

Українська господарська академія в Подєбрадах була створена з ініціятиви празького Українського Громадського Комітету і розпочала свою діяльність 22 квітня 1922 р. (Статут був затверджений 16 травня) в складі трьох факультетів: агрономічно-лісового, сільськогосподарського, інженерного, економічно-кооперативного[57]. Історію України тут від початку викладав професор Василь Біднов і тому на цю посаду Грушевського вже не запрошували. Проте цікаво, що в адміністрації УГА ім'я вченого було більше пов'язане з новітньою методологією його студій – історичною соціологією. В УВПІ також існувала катедра соціології (головні курси згідно з першою програмою: основи соціології, історія політичних і соціяльних теорій, історія українського національного і соціяльного руху, спеціяльний курс з соціології, методика соціології)[58], але тут ніхто навіть і не думав про Грушевського – його ім'я традиційно пов'язувалося з історією України. Хоч було загальновідомим, що в Українському соціологічному інституті у Відні вчений викладав курс ґенетичної соціології, на підставі якого ще 1921 р. опублікував новаторську для україністики працю[59].

Отже, згода Грушевського була так чи інакше отримана. І засідання Професорської Ради 23 вересня 1923 р. було повністю присвячене обговоренню кандидатури Михайла Сергійовича[60]. Обговорення було не простим: внесли аж три пропозиції ухвали, в чому проявилося цілком різне відношення членів Ради до особи (підкреслюю, – особи, а не фахового рівня) Грушевського. Текст протоколу повністю подаємо в додатках, тому тут не будемо його переказувати. Зазначимо лише, що частина членів Ради була незадоволена умовою вченого стосовно УГА, вбачаючи в цьому, очевидно його претензії на особливе положення. Окрім того, дехто передбачав, що платня в УВПІ Грушевського не задовольнить, тому йому чітко варто вказати на загальні матеріяльні умови. Леонід Білецький наполягав на відкритому голосуванні власне виборів Михайла Грушевського на катедру. Із 19 присутніх "за" проголосувало 12, "проти" – 4, "утрималося" – 2, а голова Управи Українського Громадського Комітету Микита Шаповал заявив, що в голосуванні участі не брав. Але далі після серйозного обговорення кандидатури (протокол не подає виступів) під час

---

[57] ЦДАВО України, ф.3879, оп.2, спр.239, 249; ЦДІА України у м. Львові, ф 309, оп.2, спр.217, арк. 1-5; *Свято Подєбрадської Академії: 1922-16.V.1932*. Подєбради, 1932; Наріжний С. *Українська еміґрація*, ч.1, стор.137-171.

[58] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.1, арк.14.

[59] Грушевський М.С. *Початки громадянства. Генетична соціологія*. Відень, 1921.

[60] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.177, арк.24 зв.-26.

таємного голосування “за” висловилося вже 9 членів, “проти” – 5, “утрималося” – 4. Це в черговий раз продемонструвало складність сприйняття в середовищі празької еміґрації особи Грушевського. Вибори його виявилися “непевні” (9 з 18) і довелося ставити питання про переголосування. Даний факт, судячи з протоколів виборів інших професорів, був неординарним. Леонід Білецький хотів вирішити проблему відразу, але пропозиція про негайне переголосування набрала лише 7 голосів. Воно було перенесене на наступне засідання. Результат останнього показує, що час був використаний для аґітації членів Ради за Грушевського. Цим, ймовірно, займався Л. Білецький, який сам нещодавно прибув до Праги, ще не встиг втягтися у місцеві рухи та протиборство і як директор думав про якість викладання та пов’язував авторитетне ім’я Грушевського лише з наукою.

28 вересня питання про переголосування кандидатури М. Грушевського розглядалося сьомим після справ про відрядження проф. А. Старкова до Італії, заяви студента Зленка, клопотання Клунного, вирішення справ з викладанням ритмічної гімнастики, виданням лекцій, півкурсовими іспитами та придбанням підручників. Можливо, це робилося зумисно, щоб не акцентувати уваги втомлених довгим засіданням колеґ. Проте перед голосуванням проф. Ф. Швець заявив про “недопущення до голосування лекторів та професорів, які не заміщують катедри”. Однак директор Л. Білецький вказав, що за статутом голосують усі присутні члени Ради (23). Результати таємного голосування були такі: “за” – 13, “проти” – 8, “утрималося” – 2. Акт обрання відбувся простою більшістю[61]. Це було дуже симптоматично і провіщувало нелегку ситуацію в УВПІ для Грушевського, якби він приїхав.

Директор Білецький все ж не зважав на це. 29 вересня він повідомив Михайла Сергійовича про обрання, нічого не сказавши про те, як воно проходило, навіть про чисельність голосів. Все виглядало пристойно і мирно, що не могло не створити певних ілюзій у Грушевського про “всезагальну” потребу його приїзду, а це привело до його різкої позиції щодо умов. Білецький повідомляв також про платню (1500 корон чеських в місяць і 250 корон на дружину) та лекційне навантаження (2 години в тиждень), а також про те, що в УГА виклади соціології почнуться лише в 1924 р. (див. додаток)[62]. Останнє мало подіяти на Грушевського як доказ його більшого поціновування в УВПІ. Однак Грушевський, обнадіяний стількома запрошеннями, відповів у зворотньому очікуванням пляні: якщо УГА мовчить, то він не зможе прибути до Праги через матеріяльні умови. По-перше, він мав отримувати 3000–3500 чеських крон місячно. По-друге, вченого непокоїло хистке становище українських інституцій у Чехо-Словаччині

[61] Там само, арк.27 зв.
[62] Там само, спр.200, арк.1.

(див. дод.)[63]. Між тим у жовтні 1923 р. за документами УВПІ Грушевський вже рахувався професором[64]. Ситуація складалася досить невизначеною. Білецький опинився між двох вогнищ: з одного боку, мав погамувати Раду, якій не подобалися особливі умови Грушевського, з іншого – шукати аргументів для переконання вченого. Задля адекватного уявлення зазначимо, що загальна місячна заробітня плата в УВПІ становила: директор – 1.800 чеських крон і 700 крон на родину; професор – 1000 – 1200 чеських крон (залежно від родинного стану і попереднього стажу)[65]. Фактично Грушевському були запропоновані особливі умови.

29 жовтня на засіданні Ради був вислуханий лист-відповідь М. Грушевського. Рада постановила повідомити вченого, що його "запрошує до викладів на кооперативних курсах Селянська Спілка"[66]. Цілком очевидно, що "сподвиг" Спілку Леонід Білецький: таким чином, він намагався задовольнити матеріяльні вимоги Грушевського. 3-го листопада директор повідомив вченого, що Українська Селянська Спілка ладна платити йому 1500 крон місячно, отже загалом виходило бажаних 3000 крон[67]. Однак Михайло Сергійович відповів з Бадена 12 листопада, що сподівався на "головну посаду" в УГА, яка мала забезпечити також його переїзд та паспорт, але тепер змушений на зиму залишатися в Бадені, а по новім році невідомо як складуться справи. "Я мав всяку охоту послужити молодіжи, – завершував Грушевський, – але не міг мати ніякого впливу на поладнаннє сеї справи" (див. дод.)[68].

Черговий раз питання про Грушевського розглядалося Радою 19 грудня 1923 р. Обговорювався його лист про те, що вчений "не може приїхати й дати остаточної відповіді на запрошення". Рада ухвалила звернутися до Грушевського ще раз з проханням "дати конкретну відповідь, чи зможе він приїхати к початку занять після Різдвяних вакацій, й якщо погодиться, то запросити суплента"[69]. Цікаво, що одночасно проф. М. Терлецький подав заяву про своє звільнення через чутки, ніби його хочуть перемістити на кафедру історії України. Рада не прийняла його заяви, спростувавши непорозуміння.

Леонід Білецький здійснив чергову спробу переконати Грушевського, повідомивши 21 грудня про те, що в УГА "справа з викладами соціології" відкладається ще на рік і просив дати відповідь, чи зможе вчений прибути до Праги до 10 січня 1924 р.[70] Тобто, йшлося про те,

[63] Там само, арк.2-3.
[64] Там само, оп.1, спр.5, арк.10, 11, 12, 13.
[65] Там само, оп.1, спр.1, арк.23.
[66] Там само, спр.177, арк.30 зв.
[67] Там само, спр.200, арк.5.
[68] Там само, арк.6.
[69] Там само, спр.177, арк.38 зв.
[70] Там само, спр.200, арк.8-8 зв.

що УВПІ – єдиний український заклад у Чехо-Словаччині, який може прийняти Грушевського і вченому дається останній шанс. У "справі Грушевського" дійсно зберігся лист ректора УГА І.Шовгенева у відповідь на запит УВПІ (від 16 жовтня 1923 р.). Тут повідомлялося, що Професорську Раду УГА особливо заскочила вимога Грушевським платні в 3000–3500 крон, тому вона винесла рішення про передчасність заміщення катедри соціології, яка має викладатися лише в 5-му семестрі[71]. Прикметно, що самого Грушевського про це не повідомили, а виходить що його сподівання на УГА були фактично ефемерними. Якби Білецький надіслав вченому копію листа ректора Шовгенева, можливо, той змінив би свою позицію. Однак це виходило поза межі етики і тому директор УВПІ обмежився короткою інформацією про відсунення курсу соціології в УГА.

Врешті Михайло Сергійович коротким листом від 29 грудня 1923 р. повідомив, що не зможе приїхати і після Нового року[72]. На цьому справа з обранням Грушевського була завершена.

Виглядає, що вона по-різному оцінювалася обома сторонами. Грушевський намагався нормально влаштувати своє життя в Чехо-Словаччині: як матеріяльно, так науково (соціологія) і психологічно (середовище в Подєбрадах). А професура УВПІ поділилася в цій справі на дві групи: прихильників і противників Грушевського. Через відсутність неформальних особистих зв'язків з Прагою Михайло Сергійович не мав повної реальної інформації про хід справ з його обранням в УВПІ і зовсім не був інформований про рішення УГА. Вчений не мав жодних сумнівів щодо справедливости своїх вимог (платня). Але Ради УВПІ та УГА розцінювали його претенсії на виняткове положення в контексті давніх уявлень про еґоцентризм Грушевського. Фактично від початку ця справа була приречена на неуспіх. Аналогія стосунків Михайла Сергійовича в УАН у Києві показує, що він міг би створити свою історичну школу також у Празі (чи Подєбрадах – історико-соціологічну), але очевидно мав включатися у своєрідну "війну" з більшістю української еміґрації. Нетерпимість останньої до "нарцисизму" Грушевського яскраво проявилася через відношення Ради УВПІ до іншого вченого навіть відомого своєю співпрацею з російськими еміґрантами: у грудні 1923 р. на посаду лектора на катедрі філософії був запрошений Дмитро Чижевський[73]. Він так само не зміг прибути до Праги вчасно; аж до березня 1924 р. йому не давали візи і лише з середини навчального року Чижевський почав лекції. При цьому він був рядовим лектором, лише в 1925 р. став доцентом, а професором – у 1927 р., проте його чекали і не вимагали чітких дат приїзду.

[71] Там само, арк.9.
[72] Там само, арк.10.
[73] ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.858, арк. 1, 4, 63-71.

Отже, обрання Грушевського професором катедри історії України УВПІ було справою незначної групи українських еміґрантів на чолі з Леонідом Білецьким, що, знаючи усі вади і незручності особи (рис характеру) та політичних поглядів Михайла Сергійовича, все ж віддала перевагу його професійним якостям. З великими труднощами ця група, головним чином енерґією Білецького, здобула нетривку "перемогу" у принциповому питанні виборів та запрошення. Проте Білецький не врахував утруднень, які виникнуть з боку Грушевського. З точки зору становища празької еміґрації Михайло Сергійович ставив малореальні умови, які виглядали як претенсії на особливий статус і заслуги. Ці умови та їх обговорення були б цілком нормальні в стосунках з чеським Карловим університетом, але не з українськими інституціями, що перебували в скрутному матеріяльному становищі. Але за вимогами Грушевського і його наполягання на працю в УГА стояли ще й інші не висловлені в офіційних листах причини: небажання осідати в Празі, де українське середовище ставилося до нього вороже, та більша схильність до соціологічних студій. Не писав Михайло Сергійович і про появу та розвиток ідеї повернення в Україну. Його остаточна відмова на початку 1924 р. приїздити до Праги, далебі, пов'язана також з цим. Але самі переговори з УВПІ також свідчать про великі вагання Грушевського у виборі своєї дальшої долі й місця осідку.

Бачення й оцінка" празької теми" Грушевським

Нині, після публікації кількох збірок листів Грушевського, можна досить розлого з'ясувати його погляд на події з Бадена-Відня. Особливо цікаво зіставити два ракурси оцінок вченого, висловлені в листах до Олександра Кандиби (Олеся) і до Кирила Студинського. Важливо також, що Кандиба репрезентував прихильників у Празі й був чи не головним неофіційним інформатором Грушевського щодо розгортання подій навколо його обрання в УВПІ. А Студинський був довіреною особою у Львові, з яким Грушевський листувався мало не щодня й був досить відвертим у цьому листуванні. З огляду на такі відмінності обох комплексів листів Грушевського та на багатозначність їх змісту, вважаємо доцільним розглянути їх окремо й хронологічно послідовно й лише по тому синтезувати загальну картину.

Перша згадка щодо празьких українських вищих шкіл зустрічається в листі Грушевського до Кандиби 7 травня 1923 р. Історик намагався з'ясувати для себе, чи справді в Празі твориться висока освіта і йде напружена інтелектуальна праця ("чи дійсно йде в них робота, наука, які відносини, се дуже цікавить моїх у Київі, до яких доходять відомости про сі "Українські Афіни" – Прагу, як там люде

віддаються “наукам и искусствам”, не журяться нічим”)[74]. Вочевидь, саме у відповідь на цей запит Олесь написав Грушевському про бажання української молоді в Празі бачити там Грушевського як професора. Ця проблема з інспірації не названих поіменно осіб була порушена саме в УВПІ. У листі-відповіді Грушевського висловлене здивування таким поворотом справи (він, вочевидь, справді не покладав надій на викладання через негативний досвід з УВУ): “Дуже “польщон” тим, що пишете про ухвалу “запросити мене до участи в праці” Педагогічного Інституту, досі я вважав себе ученим більше, ніж педагогом, але на здивованнє бачу, що тим часом як Університет свобідно обходиться без мене (принаймні не виявляє ніякої охоти “запросити мене до участи”), Педагогічний інститут не може без мене обійтись! Такі таланти відкривають у мене на старости літ люде!” (лист від 22 травня 1923 р.)[75]. Мабуть, після такої інформації Грушевський просто чекав наступних офіційних кроків. Однак в УВПІ вирішення питання про катедру історії України затяглося до початку вересня (див. вище).

Але, згідно з інформацією самого Грушевського, зверненя УВПІ фактично не було першим. Спочатку свою пропозицію висунула Українська Господарська Академія в Подєбрадах. Ще в липні 1923 р. декан економічного відділу Академії проф. Мицюк* запропонував вченому курс соціології, “бо мовляв *все* студентство і значна *частина* професорів того бажали б”. На початку серпня Грушевський відповів згодою, але відразу поставив вимоги економічного порядку: “Я відписав йому (недавно – бо він попереджав, що виїздить до Карлсбаду), що я рад піти назустріч бажанню студентства, хоч зайнятий зараз иньшою роботою, – але платня 1800 крон чеських з прибавкою 400 крон для родини, коли вона буде жити в Чехії, мене не устроює. Я не маю змоги докладати з своєї кишені, а по моїм відомостям, щоб жити в Чехії, треба коло 3500 місячно. Отже, коли Академія заінтересована а моїм курсі, нехай постарається в міністерстві про відповідну платню. Я ж прослужив 20 літ як ординарний професор, я член чеської академії наук. Коли професора з вільного університету беруть на 3000, то може міністерство “розщедриться” мені на таку плату. Та й на переїзд, щоб пересунути свої книжки, я мусів би щось дістати (а виклади краще почати ще в осени, бо що на другий рік відложиться, стає непевним). Не знаю, що він на се напише”[76].

---

[74] *Листування Михайла Грушевського...*, стор.248.

[75] *Там само,* стор.249.

* З Мицюком Грушевський був знайомий ще з доеміграційних часів. Проте в архіві історика збереглося всього два листи Мицюка, останній з яких датований 12 липня 1921 р., де економіст пропонував Михайлу Сергійовичу як керівнику Українського Соціологічного Інституту видати свою двоторову працю “Земельне питання на Україні з 1905 по 1921 р.”. (ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.639, арк.1-4 зв.). Лист від 1923 р. із запрошенням до Подєбрад не віднайдено серед документів історика.

[76] *Листування Михайла Грушевського,* стор.254-255.

Коли ж Грушевський дізнався про ініціятиву УВПІ, то відразу порахував, що переїзд його до Чехії є економічно вигідним ("Те що Ви пишете тепер, се розуміється великий плюс за переїзд"). Поряд з цим, він прямо зауважував Кандибі, що остерігається політиканства. Ця тема стане однією з основних в листах до Кирила Студинського. Окрім матеріяльних умов, Грушевського явно не приваблювала перспектива потрапити в оточення своїх політичних противників і навіть ворогів, які складали переважну більшість. Він писав Олесю 6 серпня 1923 р.: "... політиканство й еміґрантські інтриги дуже мене лякають. Я тут цілком відійшов від того всього, і заліз в історію літератури, при всіх її слабих сторонах, неминучих в роботі за кордоном, я дуже дорожу сею працею, але сподіваюсь, що якось можна буде продовжувати і в Чехії"[77]. Втім, лист вченого від 22 серпня до Кирила Студинського засвідчує певне розчарування Грушевського: після таких настійливих запросин обидві інституції замовкли. Вчений песимістично зауважував, що "і сим разом були то тільки балачки, що мене хочуть", втім він розумів також можливий привід для цього – "можливо, скажуть, що поставив зависокі умови". При цьому Грушевський довірливо інформував, що його просять не лише до Праги: надійшла пропозиція щодо обрання у ВУАН і він таки вирішив погодитися[78].

Кандиба ж пропонував Грушевському самому прибути до Праги й зайнятися справами обрання. Проте це був досить принизливий для Грушевського шлях: він не міг і не бажав їхати й проситися в Чехію, що засвідчувало б його велике бажання до переїзду та зайняття посад і перетворювало б запрошення інституцій в прохання особи та означало б здатися на волю господарів ситуації з ворожих таборів. Грушевський відписав Кандибі, що їхати до Праги він не може – це задорого, він не має паспорта й "ходатаєм в власній справі ніяк мині виступати; отже, буде що буде"[79].

В середині вересня Грушевський отримав листа Маркіяна Терлецького із запитом про можливу працю в УВПІ. Вчений розмірковував про суміщення двох посад в черговому листі до Кандиби, зауважуючи можливість спротиву своїх недоброзичливців: "Написав оден чоловік "неофіційно", чи не міг би я взяти місце ще і в Педагогічному інституті, мовляв се покриє ріжницю до 3.500. Але взяти тижнево 6+6 годин, се значить цілком зріктись наукової праці. Я відписав, що принціпіяльно не відмовився, але треба так якось скомбінувати, щоб я не мав більше 3-х днів на тиждень занятих – разом яких 9 годин тижнево. Але я взагалі маю те враженнє, що з сього мабуть не буде нічого: мабуть дехто домагається, дехто хоче спекатись,

[77] *Там само,* стор.255.
[78] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського,* стор.119.
[79] *Листування Михайла Грушевського*, стор.256.

і кінець кінцем скінчиться на таких розмовах"[80]. Отже Грушевський при всьому хотів задовольнити для себе кілька пунктів: належні економічні умови, мінімальне лекційне завантаження, можливість наукової праці. Він досить чітко усвідомлював, що його умови можуть сприйматися як надмірні (особливо щодо платні), а з іншого боку – що політичне середовище в Празі та й в Подєбрадах має до нього явну негацію й може стати на перешкоді переїзду свого ідеологічного противника в Чехо-Словаччину. Про це Грушевський опукло писав у тому самому листі до Кандиби: "Пропозиції мині зроблені від Подєбрадської Академії застряли очевидно в піску, мабуть люде, котрим мене бачити не приємно, скористали з того, що я поставив жаданнє більшої платні, і постарались сю справу поховати: мовляв, справа безнадійна, що нема чого її й піднімати в міністерстві. Мині ж неможливо руйнуватись до решти, по відомостям, які я мав, меньше як за 3.000 місячно не проживеш з сім'єю, а що ж буде з переїздом – скільки то коштуватиме підняти книжки і все барахло?!"[81].

Саме в цей час кандидатура Грушевського бурхливо обговорювалася на засіданнях Професорської Ради УВПІ, де справді відзначалися надмірні вимоги історика щодо платні й суміщення посади в УГА. Вочевидь, така ситуація змусила прихильників Грушевського вжити заходів для впливу на вченого. В Баден був відряджений зі спеціяльною місією від імені Українського Громадського Комітету Матвій Стахів. Про переговори збереглися свідчення з обох боків (і Грушевського, і Стахіва). В даному випадку нас цікавить бачення Грушевського. Воно висловлене в листі до Кандиби від 29 вересня 1923 р.: "Я не відмовляюсь, я написав Педагогічному Інституту так як хотів той молодий чоловік, що приїздив (Стахів на ім'я): згожуюсь виставити свою кандидатуру, з тим, щоб в разі вибору Педагогічний Інститут порозумівся з Подєбрадською академією. Мені 12 годин тяжко, і кілька разів на тиждень з Подєбрад до Праги теж, але Стахів просив, щоб я сього не згадував – "ми", мовляв, "се все зробимо – Ви будете мати асістента, котрий Вас виручатиме" etc., але не ставте ніяких умов, щоб не утрудняти. Таку відповідь післав я 20.IX Терлецькому, котрий мене запитував"[82]. Лист Грушевського у його "справі" (див. додаток) засвідчує вірність інформації: тут ідеться лише про узгодження його обрання професором УВПІ з УГА. Мовчання з Чехії примусило вченого зробити висновок про політичні мотиви затягування справи й він найняв зимове помешкання у Бадені.

Дуже цікавою є інформація про переговори Олеся з Микитою

[80] *Там само* стор.256.

[81] *Там само.*

[82] *Там само*, стор.257; пор.: Стахів М. "Чому М. Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів)". *Записки Наукового товариства ім. Шевченка,* 1978, т.CXCVI, стор.109-147.

Шаповалом щодо можливостей переїзду Грушевського. За даними Кандиби, Шаповал активно підтримав цю ідею. Але Грушевський інакше бачив позицію Шаповала й просто не йняв віри в його щирість, був цілком переконаний, що політичний противник буде робити все, щоб переїзд не відбувся. В листі до Кандиби він писав про це гостро, навіть озлоблено: "... не маю великих надій. Шаповал хоч і плакав перед Вами, але щирим бути він органічно не може, і коли він говорив Вам, що сподівається бачити мене на своїм місці, то се значить треба зрозуміти, що він уживе всіх заходів, щоб мене не пустити до Праги. Будьте взагалі з ним обережно; потім ще, чого доброго, скаже, що я Вас підсилав до нього, і подібне. Не можу знати, коло чого крутиться та інтрига, але відчуваю, що є. Одні хочуть, иньші завзялись не пустити"[83]. Це відчуття "інтриги" від початку було чи не основною осторогою Грушевського щодо Праги й спричинило до того, що він розглядав свій переїзд до Чехії як запасний варіянт на крайній випадок, а відтак будував паралельні різні інші пляни й робив відповідні заходи.

Для своїх прибічників у Празі, щоб зовсім не знеохотити їх таки просувати й розвивати (на всяк випадок) справу, Грушевський виставляв також непереборні формальні та побутові обставини: "Паспорта я не маю (тільки УНР). Я чув, що професори тих шкіл мають чеські паспорти, отже, думав, що коли справді дістану там місце, то дістану паспорти і візи для себе, Марії Сильвестрівни і Катерини Михайлівни. Маю папірець ще з 1921 р., котрим Масарік (себто його канцелярія) мене повідомляла, що ним виданий наказ видати мені (диплльом) паспорт коли б я потрібував. Я тоді не скористав з сього, може в крайности прийшлось би тепер се пригадати"[84].

Рішення про обрання Грушевського професором УВПІ з великими труднощами було таки проведене 28 вересня 1923 р. (див. вище), про що вченого повідомив ректор, котрий поінформував також про платню (1750 крон) і відкладення курсу соціології в УГА на 1924 р. Тоді ж Грушевський отримав інформацію про хисткість матеріяльного становища українських вищих шкіл у Празі. Все це разом узяте руйнувало пляни Михайла Сергійовича щодо облаштування свого побуту в Чехії. Він писав 11 жовтня 1923 р. Кандибі: "Картку Вашу дістав разом з офіціяльним повідомленнєм Українського Педагогічного інституту. Але тим часом з Господарської академії – мовчаннє. І так вийшла глупа ситуація: задля самого одного Педагогічного інституту, себто 1500+250, я не можу їхати, і так прийдеться, мабуть, подякувати і зріктись. Справа взагалі йде загадочно, а тут ходять чутки, що уряд Чеський наче б то забирається до економії в українській справі. Кажуть, що Микита Шаповал в зв'язку з сим поїхав кудись "на спочинок". Табори галицькі ліквідуються, і тому подібне. Так я знов –

[83] *Там само.*
[84] *Листи Михайла Грушевського...*, стор.257.

на превеликий мій жаль, опиняюсь на роздорожу"[85].

Остання фраза є симптоматичною: Грушевський справді опинився на роздоріжжі, де перекрилися обидва шлагбауми – водночас зупинилася справа з Прагою й питання про повернення в Україну. Ситуація повної невирішеності й зависання проєктів пригнічувала Грушевського. Він постійно думав про це й вагався. Заохочувальні звістки одночасно надходили і з Чехії, й з України, однак скрізь виринало питання матеріяльних умов існування і стосунків з ідеологічними та політичними противниками. Ця роздвоєність й вагання наяву звучать у листі до Кандиби за жовтень 1923 р. Вважаємо за доцільне цілком процитувати відповідний уривок з листа, котрий не потребує коментарів: "За сей час з Подєбрад не було нічого, натомісць дістав я пропозицію тимчасом взяти – поки б з Подєбрадами устроїлось – виклади на інструкторських курсах. Заразом одначе дістав також листи з Києва і Харкова, що молодіж (студенти), академічні робітники, тощо бажають і там мого повороту – умови для наукової праці, мовляв, вже єсть etc. Все се поставило мене знову на роздорожжу, з котрого не знаю, як вийду. Розуміється, в Празі жити можна б безпечнійше, ситнійше; правда, наукова праця пішла б в кут при заробкованню, а політичний підклад тих запросин, котрі мині було зроблено, зістається для мене і до днесь неясним – пишуть мені й таке, що й запросини робляться з цілею дати мині змогу "помирити з собою громадянство", чи реабілітуватись перед ним!.. Які умови мого істнования будуть на Україні, не знати. Але коли люде, котрих я не можу підозрівати в задніх мислях, – котрі не стоять ні в якім зв'язку з урядом, ні з партією навіть, ставлять справу в сю площину, *що моє місце на Україні* – трудно мині відмовлятись від сього в ім'я матеріяльних вигод!...Ваша порада – приїхати до Праги щоб особисто полагодити справи, нездійснима, бо як я писав Вам уже – я не маю паспорта, та й зайвих грошей на дорогу. А супроти такої можливої перспективи – що прийдеться збиратись *на Україну,* краще може празьку справу трохи придержати, – поки не вияснится, коли і під якими умовами прийшлось би мині їхати до Києва!!"[86].

На цей час (як покажемо далі за листами до Кирила Студинського та іншими матеріялами) Грушевський все більше укріплявся в думці про своє повернення в Україну. Тепер він відверто вказував Кандибі на те, що празькі переговори він не збирається форсувати саме через вичікування остаточного полагодження питання про Київ. Ясно, що така відвертість не могла бути приємною для промоторів справи Грушевського у Празі.

Тим не менше, вони намагалися переконати вченого в тому, що в Україну повертатися ще зарано й заохотити його новими пропози-

[85] *Там само*, стор.258.
[86] *Там само*, стор.259.

ціями щодо можливих прибутків у Празі. Прихильники Грушевського вмовили "Селянську спілку" запросити вченого до викладів на кооперативних курсах з оплатою 1500 крон місячно. Фактично це "перекривало" платню в УГА і загалом виходило 3000 крон, про які як мінімум писав Грушевський. Не можна не віддати належне активності людей, котрі бажали переїзду Грушевського до Праги.

Однак Михайло Сергійович побачив у цьому маневрі політичний розрахунок "групи Шаповала", котра просто хотіла використати його ім'я, а самого його принизити; окрім того, вчений такого калібру не міг опускатися до праці на кооперативних курсах. Все це з долею неприхованого сарказму Грушевський висловив у листі до Кандиби від 7 листопада 1923 р. Тут ми знову вдамося до розлогої цитати, котра є неймовірно промовистою й має бути передана автентично: "Прикро мені, що Ви так депрімовані моєю резиґнацією, але думаю, самі Ви відчуваєте, що іти мені в лектори якихось апокрифічних селян апокрифічної "Селянської спілки на еміґрації" значило б зійти зовсім на богадельщика "Громадського комітету" і групи Шаповала, і я такого кроку не міг зробити. Ґречне постилізовану відмову післав я перед кількома днями. Заразом ся пропозиція потвердила мої підозріння, що Шаповалу і К° потрібна не моя наукова робота, а "приобщение к делу". Почав Міцюк, і тепер уже скромно відійшов на бік, нічого не пише, а справа пішла з рук до рук і прийшла до "Селянської спілки на еміґрації". Дивно тільки, що при тім забули, що без паспорту і грошей на дорогу, я одинаково не міг би рушитись – а кличуть приїздити "як скорше". Тепер я однаково не рушусь. Що иньше якби Господарська Академія або Педагогічний інститут про се були подбали в свій час, може я і був би давно в Празі. А тепер, коли я заплатив помешканнє на зиму, угілє і дрова *тут* – зриватись мені до Праги, щоб там – за браком помешкання мешкати в готелю, їсти в ресторані, писати на чемодані, може на яких 2–3 місяці тільки, перериватн ту хоч маленьку наукову роботу, котру я роблю тут, на те щоб стати об'єктом якоїсь неясної мині політичної гри – шкода! Ніякого приличного життя в таких умовах і за 3000 місячно не наладиш, я не можу пускатись і за для більшого на таку совзьку дорогу. По Вас бачу, що нічого там доброго не зробиш..."[87].

Після такої довгої тиради про політичну гру празької еміґрації Грушевський знову повертався до омріяного й остаточно вирішеного повернення в Україну. Ми знову зацитуємо його думку, оскільки вона вказує не лише на великий острах щодо свого прийняття радянською владою, але й декларує глибоку й міцну патріотичну позицію, яку не можна не поважати. Грушевський писав це своєму другові, котрого так само волів би бачити в Україні – отже, тут не йшлося про потребу

[87] *Там само*, стор.259-1260.

самовиправдання чи якогось красивого пояснення справи. Михайло Сергійович писав про серйозні речі цілком серйозно й з почуттям (не з емоціями хвилини, але власне з почуттям любові до Батьківщини, які прагнув прислужитися). Не можна забирати у будь-якої людини, тим більше у значної особистості права на почуття, пояснюючи кожне таке слово розрахунком. З огляду на це, ми й цитуємо слова Грушевського як висловлені, й на наш погляд, справжні почуття вченого: "Щодо повороту, то вибачте, дорогий, коли пригадаю, що ще торік казав Вам, що на Вашім місці я був би на Україні вже. Вам се без порівняння лекше ніж мині; я мушу вважати, супроти мого минулого, на ріжні річи, котрі для Вас не істнують. Але розуміється, кождий найкраще знає свої справи. Завважу тільки, що один раз уже зіставсь за кордоном підчас війни, і знаю, як се тяжко. Правда, тепер не бачу ще занадто ясних знаків, але на випадок — не хотів би сим разом лишатись хоч би і в Чехії. Отже, з усього бачу, що до Різдва до Праги не поїду, а тим часом мабуть вияснится, чи зможу їхати до Київа"[88].

Два наступні листи Грушевського до Кандиби, в яких йшлося про Прагу, цілком налаштовані лише на Україну й проблема "празької справи" розглядається в них лише під таким кутом. Допускаючи можливість переїзду до Чехії, Михайло Сергійович наголошує, що це може бути лише проміжною ланкою до Києва. Грушевський розуміє, що ця ланка зайва особливо з огляду на політичних противників і невідворотну перспективу протистояння та боротьби. Втім він порівнює це з можливими реаліями в радянській Україні й робить висновок, що при обопільній складності перебування в середовищі ідеологічних противників та колишніх ворогів, його наукова праця буде більш вагомою лише в Україні. Це однозначно програмувало створення історичної школи Грушевського в Києві, а не в Празі – сам вчений бачив потребу й більшу можливість саме такого перебігу подій.

Знову звернемося до листів вченого. В листопаді–грудні 1923 р. він писав Кандибі до Праги: "В сій непевности не можу думати про Прагу. Не перешкодила б вона мойому поворотови на Україну, я думаю. Але коли тепер встала можливість скорого виїзду на Україну, пробити ще одну страшенну ломку – їхати до Праги, уставляти там відносини, а потім знов на Україну, се вище моїх сил. Думаю, що до Різдва повинно вияснитись і тоді буде виднійше *може*, куди і як"[89]. "Очевидно, діло не в тім, – зауважував учений, – щоб вірити большовикам чи не вірити: було б дуже сумно, якби ми жили вірою в якесь чуже попеченіє про нас. Але се річ сумління кождого – здати справу, де він буде користнійший для свого народу чи для того колективу, з котрим він себе зв'язує – чи дома чи за кордоном? Я поки мав те переконаннє, що мій пробуток за кордоном користний, доти

[88] *Там само*, стор.260.
[89] *Там само*, стор.261.

сидів тут. Тепер думаю, що користь мого сидження така мінімальна, що навіть в обставинах дуже несприятливих житє моє на Україні не буде меньш користним. А зрештою побачимо"[90].

Тим не менше, Рада УВПІ 19 грудня вирішила черговий раз і востаннє звернутися до Грушевського за точною й конкретною відповіддю, чи він має намір прибути до Праги до початку семестра. Як вже вказувалося вище, вчений коротко відповів, що не приїде (цей лист публікуємо в додатках).

Фінал "празької справи" зафіксував і сам Грушевський в листі до Кандиби від 31 грудня 1923 р. (того дня, коли ВУАН обрала його своїм дійсним членом): "Сими днями наступив фінал переговорів про мій переїзд до Праги. Педагогічний інститут запитав мене, чи я приїду до 10.І, коли починаються занятя, при тім на згадку мого попереднього листа, що для того, щоб приїхати, мені треба 1) паса, 2) грошей на дорогу, не відповів ні словом, зате подав до відома "в порядку інформації", що Подєбрадська Академія відложила курс соціології на оден рік (Мицюк так і не удостоїв мені написати). Я отже відповів, що не зможу приїхати – що очевидно, від мене і требувалось"[91]. Скепсис Грушевського був не виправданий: Професорська Рада УВПІ та його керівництво до останнього чекало приїзду Грушевського, справа з його виборами не була лише показовим заходом – мова йшла саме про викладання історії України. Втім, вирішивши їхати до Києва, Грушевський вже нічого не сприймав і не обдумував з точки зору дійсної суті справи – залишилась одна ідеологія, політика, особисті образи тощо.

В становищі ображених залишилися в фіналі всі: сам Грушевський (довго тягли, не виконали умов, вороги сплели цілу інтригу), співробітники й керівництво УВПІ (так довго вмовляли, так тяжко пробивали справу з обранням, а Грушевський все тягнув з самовизначенням й врешті відмовив), прихильники вченого в Празі (стільки заходів здійснили, стільки варіянтів пропонували, так клопоталися, а Грушевський все сприймав як нещирість, шукав таємні наміри, вимагав більшого й врешті відмовився). При цьому всі означені групи й особи навряд чи усвідомлювали всю глибину втрати шансу для розвитку української історичної науки на еміґрації у вигляді празької школи Грушевського.

Всі означені обставини, думки й дії Грушевського щодо "празької справи" ще більше виразно постають у *листах вченого до Кирила Студинського*, які ми розглянемо не у виключно хронологічній, а в певній тематичній послідовності. Означені листи дозволяють більш чітко виокремити основні проблеми, які Грушевський пов'язував чи протиставляв "празькій темі".

Політична проблема. Вона є наскрізною в усіх листах Гру-

[90] *Там само*, стор.262.
[91] *Там само*, стор.262.

шевського до Студинського. Між іншим, саме листи до Львова фіксують поінформованість Грушевського щодо боротьби навколо його кандидатури на професорство в Празі. Вже 1 жовтня 1923 р. вчений писав: “Мав листа від одного знайомого, що коло мого запрошення до Праги відограється люта боротьба, і на чолі опозіції стоїть – Швець, бувший член діректорії. Містерії діються, незглубимі на віддаль”[92]. Звідси цілком ясно, що сам Грушевський проникливо оцінював ситуацію й розумів, що уенерівське середовище колишніх політичних діячів активно проти нього; він навіть знав, що головним його противником в УВПІ є Михайло Швець. Все це тим більше цікаво, що Грушевський таки ув'язався в боротьбу за професорство, а отже – в нове протистояння уенерівцям. Однак це протистояння вирішувалося не його власними зусиллями, а, так би мовити, його ім'ям діяли інші люди, котрі хотіли таки бачити вченого в Празі й у першу чергу саме як професора, а не політичного діяча.

Грушевського порадувало те, що опір Швеця і його прибічників таки вдалося зламати групі прихильників історика. 8 жовтня 1923 р. він з явним задоволенням інформував Студинського: “до Педаґоґічного Інституту мене вибрали, невважаючи на опозіцію Швеця і К°”. Але в цьому ж листі Грушевський зізнавався, що більш радо б вдався до будь-якого іншого виходу, оскільки в Празі він буде втягнутий в ідеологічну та політичну боротьбу: “Між нами кажучи – раді б, щоб якийсь иньший вихід трапивсь, бо боїмось, що моїй появі в Празі надано б толкуваннє політичне, старанося б втягнути в боротьбу еміґрантських каперій”[93]. Загалом листи до Студинського засвідчують, що Грушевський від початку не радо збирався до Праги. Відвертий спротив празьких політиків збігався з внутрішнім спротивом самого вченого, котрий лише під тиском обставин (і переважно задля забезпечення існування родини й свого власного) мусив шукати пристанища.

В листопаді Михайло Сергійович повідомляв товариша, що його підозри щодо політичної суті його запросин до Праги справджуються неочікуваним поворотом справи. Мова йшла про пропозицію викладів на курсах “Селянської спілки”, звідки Грушевський зробив висновки, що його просто хочуть зробити “підмайстром” групи Шаповала. Вчений так викладав свої міркування на цю тему в листі від 7 листопада: “З Праги...останнім словом було, щоб я тим часом прийняв виклади в Селянській Спілці. Але се зовсім фіктивна орґанізація, і се б значило властиво йти на службу “Громадському Комітетові” (Шаповала і К°). Я написав відмовою”[94].

Перед Грушевським все більше поставав політичний вибір між

---

[92] *Там само*, стор.127.
[93] *Там само*.
[94] *Там само*, стор.131.

празьким еміґрантським середовищем та київським (науковим, ідеологічним, політичним). Перипетії в Празі стали своєрідним каталізатором вибору на користь останнього (підкреслимо, що вони далеко не були головним фактором, котрий визначив повернення Грушевського в Україну). 17 листопада 1923 р. вчений писав Студинському досить твердо: "буду старатись мимо всього вернутись на Україну. Через те не рішаюсь іти до Праги, не вважаючи на прикрий матеріяльний стан. Та й мушу рахуватись з тим, що в Празі є багато елементів, які схотіли б скористати з сього, щоб мене понизити і діскредитувати"[95]. Отже, сам Грушевський в першу чергу думав не про фахове застосування своїх наукових потенцій у Празі, а про те, як буде сприйнята його особа – голови Української Центральної Ради, й про те, що його противники мають намір (чи захочуть) його якимось чином принизити (отримання "шматка хліба" з їх рук передбачало певне пристосування). З огляду на все це Грушевський більше думав про Україну, де не було лідерів колишніх українських урядів, а від радянських органів можна було добитися гарантій політичної недоторканості (охоронної грамоти); можливе протистояння в академічній корпорації виглядало більш простим (особливо з того огляду, що фінансування Академії йшло від держави, а не від окремих політичних фондів та організацій). Хоча Грушевський розумів, що його противники в Академії так само не надто захоплені перспективою повернення Грушевського й його можливими заходами отримати своє "місце під сонцем". 28 листопада 1923 р. вчений писав колезі, що Кримський та інші керманичі ВУАН "злякались, щоб я не хотів боротися з ними за власть, і тепер затягають вибір яко мога!"[96].

Але попри всі можливі труднощі в Україні, Грушевський сподівався їх перебороти швидше й простіше, ніж у Празі: в Києві вже не було місця для політичної діяльності й обстоювання старих ідеологічних засад, а в Празі вона виринула б буквально в перші дні – і вже виринуло при обговоренні кандидатури Грушевського, коли про його приїзд лише було поставлене питання. Михайло Сергійович знову й знову підкреслював незручні політичні обставини свого переїзду до Праги в листах до Студинського. 28 листопада 1923 р. він писав: "до Праги йти мині було б дуже прикро – морально. Шаповал і К° мабуть вжили всіх інтриґ (в котрих великі майстри!), аби мене можливо скомпромітувати на всі боки, не було б там можливости ні жити спокійно, ні працювати, лиш вічно вистерігатися ріжних інтриґ – і хто зна чи вдалось би їх перемогти! То майстри!". Підтвердження останньому Грушевський бачив у намаганні залучити його до викладів у Селянській спілці: "які селяне в Празі!.. Селянська спілка на еміґрації

[95] *Там само*, стор.133.
[96] *Там само*, стор.134.

– цілком фіктивна, чисто політична організація"[97]. Інтригу Грушевський бачив також у тому, що йому не допомогли отримати паспорта та коштів на переїзд – вочевидь, зовсім не хотіли його приїзду, а лише демонстрували формальне запрошення. Вчений писав: "Зрештою не постарали мині ні паса, ні грошей на переїзд. Але се було як то кажуть: "прохали – щоб не бували". Таке відношення (у сприйнятті Грушевського) зміцнювало його в думці, що до Праги таки не варто їхати: "волію сидіти тут, хоч і в біді, ніж іти до Праги…"[98].

Грушевський впевнився у правильності свого рішення, коли отримав інформацію про ювілей свого головного прихильника й промотора його справи з переїздом Олександра Олеся (Кандиби). 28 грудня 1923 р. Михайло Сергійович писав Студинському з Бадена: "На юбилейному святі Олеся, котре випало гарно, були ріжні прикрі інціденти між присутніми, бились навіть! Се страшне місце стало, ся Прага"[99]. Остання фраза вельми промовиста: вона маркує загальне початкове ставлення Грушевського до морального клімату в українському еміґрантському середовищі Праги. Здається, ця проблема пригнічувала й відштовхувала вченого від переїзду найбільше.

Подєбради як альтернатива Празі

За листами до Студинського, й фактично за офіційними матеріялами про вибори Грушевського випливає, що головну ставку від початку він робив не на Прагу, а на Подєбради. Вище ми уже обговорювали цю ситуацію й намагалися пояснити її трьома причинами: кращим матеріяльним становищем, курсом соціології і більш спокійним в ідейно-політичному сенсі оточенням. В листах до Студинського сказане постає ще більш виразно. Ще на початку розвитку "чеської теми" Грушевський писав колезі, що становище УВУ в Празі непевне, натомість "краще становище рільничої академії в Подєбраді, яка має затверджений етат"[100]. Запрошення до УГА надійшло Грушевському в першій половині липня 1923 р. Судячи з листа до Студинського від 18 липня 1923 р., вчений сприйняв його не лише прихильно, але навіть зацікавлено. Впадає в око, що він особливо завважив ім'я адміністратора – Мицюка, який, на його думку, порвав стосунки з уенерівцями. Це частково знімало політичну напругу самої ідеї про можливий переїзд. Захоплювала також перспектива читати курс соціології, до якої Грушевський в еміґраційну добу мав особливий інтерес. Стримала на самому початку фінансова проблема. Вчений увібрав всі ці сюжети в кілька містких речень листа: "Сими днями дістав я…запрошеннє – пише декан економічного відділу Госпо-

[97] *Там само*, стор.135.
[98] *Там само*.
[99] *Там само*, стор.139.
[100] *Там само*, стор.54.

дарської Академії в Подєбрадах Мицюк (шаповалець, котрий, як зачуваю тепер уже з Шаповалом розійшовся!) – чи я не прийняв би запросини на соціольоґію, від лютого 1923, бо мовляв студенти дуже бажають...Ще не відписав. Не від того, щоб чимсь послужити тій молодіжи – котра, як зачуваю, дійсно там пильно вчиться, але з другого доку – се вирве мене з наукових занять..., а плати мабудь не вистане на житє в тамошніх умовах...А крім того не знати як буде з поворотом до Києва..."[101].

Вочевидь, позитивний настрій Грушевського щодо Подєбрад був дещо порушений песимізмом Студинського. 4 серпня 1923 р. у листі-відповіді львівському товаришеві Михайло Сергійович висловлював вже цілком протилежні до попереднього (зацитованого вище) за змістом думки: "Ваші гадки щодо запросин мене до Сільсько-Господарської Академії в Подєбрадах цілком справедливі, я більше-меньше теж так на се задивляюсь. Школи сі провізоричні, молодіж збилась в них цілком випадково, атмосфера в еміґрантських тамошніх кругах зовсім не заохочуюча. Кілька день тому я написав, що принціпіяльно годився б, але мусіла б матеріяльна сторона полагоджена так, щоб я через се не захитав свого хиткого бюджету – дійсно мусів би мати понад три тисячі місячно. Не знаю, що з того буде"[102]. Як бачимо, з одного боку – думка про недовготривалість існування УГА, про випадковість контингенту молоді й тяжкий моральний стан в еміґрантських колах, а з іншого – продовження переговорів щодо переїзду й особлива умова про розмір платні.

Після отримання інформації про обрання на посаду професора УВПІ попри спротив Швеця, Грушевський все ж віддає пріоритет УГА. 8 жовтня 1923 р. він повідомляв Студинського, що попри приємну інформацію з УВПІ, "з Господарської Академії нема вісти, і приватно мені пишуть, що там мабуть дадуть курс доперва від лютого. Отже, справа зістається відкритою, бо для самого Педаґоґічного Інституту (де мині дали дві години тижнево з платою 1500+250 місячно) я не можу туди їхати: 1750, при житю в готелі, се дуже мало"[103]. Матеріяльні умови, безперечно, дуже цікавили Грушевського. Але в підтексті його роздумів стриміла також наповнена політичними противниками Прага й більш спокійні Подєбради, дорога в які практично ніяк не відкривалася. В листі від 28 листопада 1923 р. Грушевський знову бідкався, що УГА мовчить й розвиваються лише ідеї перебування його в Празі та додаткових заробітків на різних курсах, організованих при політичних інституціях його ідейних противників[104].

Неуспіх в питанні переїзду до Подєбрад став досить вагомим

---

[101] *Там само*, стор.113-114.
[102] *Там само,* стор.118.
[103] *Там само*, стор.127.
[104] *Там само*, стор.135.

чинником того, що Грушевський взагалі не рушив до Чехії. В Прагу він явно не бажав переміщатися – і розглядав її радше як можливість додаткового заробітку при постійному місці праці й проживання в Подєбрадах.

Роздоріжжя

Тема "стояння на роздоріжжі", коли в жодному з напрямів зелений семафор так і не загоряється, проступає в осінніх листах 1923 р. Грушевського до Студинського. Він мав твердий намір до зими кудись таки переїхати з Відня-Бадена задля покращення свого становища й наукової праці. Однак в усіх запропонованих і обговорюваних напрямах нічого конкретного й остаточного добитися не вдалося. 23 вересня 1923 р. Грушевський писав: "Опинилися ми на роздорожу. Кликали до Київа, кликали до Праги, нічого певного ні там, ні тут, а тут заходить осінь, кінчиться контракт нашого літнього мешкання, треба робити контракт на зиму"[105]. Розмірковуючи над усіма можливими перспективами, Грушевський придумав іще один варіянт, який міг би замінити Прагу, й до якого він вдався б з більшою охотою, але він був ще менш реальним. В листі до Студинського від 1 жовтня 1923 р. історик писав: "Стою нині на роздорожу і мушу піти в ті двері, котрі скоріше відчиняться. Якби була можливість нині повернутись до Галичини і мати якийсь minimum екзістенції без упокорення, вернули б охотніше до Львова, ніж евентуально – їхали б до Праги"[106]. Втім, з усіх можливих варіянтів найбільш омріяним було повернення до Києва. Саме на це найбільше сподівався Грушевський. На відміну від більшості еміґрантів, він так і не проминув "романтичний період" еміґрації – він не став справжнім довічним еміґрантом і незмінно сподівався на можливість повернення. Показовою є фраза з листа Грушевського до Студинського від 4 квітня 1923 р.: "...Ні хвилі не вважав себе еміґрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві"[107].

Повернення в Україну. Тема про повернення в Україну (тобто до Києва) є однією з найважливіших у листуванні Грушевського зі Студинським означеної доби.

Нагадаємо, що вже на самому початку 1920-х років Грушевський збирався на Україну й був переконаний, що "нам дуже потрібно порозуміннє з большевиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну й реакцію" (1921 р.)[108]. В листі до Студинського від 17 листопада 1923 р . Михайло Сергійович повідомив хронологію його запросин до повернення з боку представників радянської влади: 1921 р. – посол у

[105] *Там само,* стор.123.
[106] *Там само,* стор.125.
[107] *Там само,* стор.92.
[108] ЦДІА України у м.Києві, ф.1235, оп.1, спр.266, арк.5, 15 зв.

Ризі Олександр Шумський через В.Кедровського та Матюшенка запрошував Грушевського переїхати в Київ для праці в Українській Академії Наук; 1922 р. (квітень) – запрошення на науково-технічний з'їзд у Харкові; 1923 р. (весна) – запрошення від Християна Раковського через Миколу Чечеля. Всі ці факти Грушевський просив оприлюднити після його переїзду до Києва в разі появи різних інсинуацій у пресі[109].

Листи до Студинського вказують, що проблема повернення все більше виринала в свідомості Грушевського з кінця 1922 - на початку 1923 рр. 8 січня 1923 р. вчений писав: "Не без побоювань пускаюсь я на схід". Саме тоді він отримав інформацію про можливе обрання до ВУАН[110]. В травні Грушевський отримав з Києва офіційного листа з пропозицією балотуватися на виборах до Академії[111]. А 18 липня 1923 р. вчений повідомляв колезі: "Роздумавши, написав принціпіяльну згоду на те, щоб мене вибрали в Київську академію". Хоча водночас повідомляв, що кияни пишуть йому про явний спротив Кримського, тому історик мав певний сумнів (що цікаво: за аналогією із запрошенням до УВУ в Прагу): "не знаю, чи не скінчиться ся історія так само, як з запросинами мене до празького університету!"[112]. Грушевський, отже, був уповні свідомий того, що його особа скрізь має викликати неоднозначну оцінку й усі керівники навіть наукових установ бачитимуть в ньому свого конкурента з непереборним потягом до лідерства й "вибивання" особливих умов. Однак вибір все більше схилявся на "київську перспективу". В другій половині липня Грушевський писав Студинському: "в довірочности кажучи, знову роздумую над можливістю виїзду до Київа". Тут вчений наводив таке обґрунтування цієї ідеї: "А що тут, за кордоном, іде не до кращого, а до гіршого, і ресурси мого прожитку, і можливости наукової роботи, зглядно публікацій все зменьшуються, отже поневолі приходиться зважувати сю евентуальність переїзду все серіознійше"[113]. Отже, в даний момент Грушевський зупинився на двох кардинальних проблемах-спонуках свого повернення: матеріяльній та науковій.

У серпні Грушевський отримав офіційний запит історико-філологічного відділу ВУАН про обрання. При цьому Тимченко описував "диктатуру" Кримського. І все ж , попри всі остороги, Грушевський вже вкотре погодився на обрання[114]. Можливо, він вважав, що з Кримським, Єфремовим та ін. йому буде простіше якщо не порозумітися, то вибороти свою позицію, ніж із численною

[109] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського,* стор.132-133.
[110] *Там само*, стор.68.
[111] *Там само,* стор.103.
[112] *Там само*, стор.113.
[113] *Там само,* стор.115.
[114] *Там само,* стор.119.

політичною еміграцією у Празі. Окрім того, надію вселяли звістки з України й інформація про його очікування та навіть проєкти висунення його в президенти ВУАН. 23 вересня 1923 р. вчений інформував Студинського: "З України дістав такого листа...: богато людей кажуть, чому Грушевський сидить за кордоном і не приїде – стати на чолі Академії та поставити її на ноги". Така ідея була приємною Грушевському, однак він все ж відмовлявся: "Я зовсім не маю претензій чистити Академію, ніхто не кличе мене на чого її, я хотів би поїхати, щоб повести далі велику "Історію" та "Історію літератури"[115]. Активна діяльність Грушевського щодо створення своїх інституцій та структур в середині ВУАН відразу після повернення засвідчила, що вказана маніфестація далеко не відображала усього спектру намірів, й застереження Кримського, Єфремова та інших мали під собою певний грунт. Діяльність Грушевського в будь-якому українському середовищі (науковому, політичному) була від початку запрограмована на велику активність й застосування різних методів виборювання своїх проєктів.

Приємно було Грушевському отримувати інформацію, що в Україні (як і в Празі) на його повернення чекає молодь, спрагла науки від великого вченого: "З кругів української молодіжи київської дістаю заклики прибувати по можливости скорше, бо обставини дають можливість наукової праці. Тим часом кличе молодіж ше ідо Праги, аґітує і настає на професорську колеґію вільного університету, щоб запросив мене...Але коли їхати на Україну, нема що заїздити до Праги!.. Хочу писати до Праги, щоб дали мині трохи часу: коли не буде трудностей з поворотом на Україну, то таки мабуть поїду туди, а коли будуть трудноші, переберусь до Праги. Тут далі не можу сидіти"[116].

І хоч Грушевський дав офіційну згоду на обрання до ВУАН та більш-менш певно вирішив повертатися в Україну, він все ж не переставав вагатися особливо з огляду на політику радянської влади та можливі проблеми у стосунках з владними органами. В середині листопада 1923 р. він писав Кандибі (Олесю): "З одної сторони серіозні мотиви, навіть загально-національного характера, наказують їхати на Україну, з другого боку докази непережитого ще українофобства большовиків... змушують з смутком думати про сю перспективу"[117]. Але 17 листопада 1923 р. рушевський все ж твердо повідомив Студинського: "... буду старатись мимо всього вернутись на Україну"[118].

Отже, питання про повернення в Україну було принципово вирішене вченим восени 1923 р. Про це свідчать його листи також до

[115] *Там само,* стор.124.

[116] *Там само,* стор.129. Порівн. висловлювання історика з листа до сестри від 9 жовтня 1923 р.: "В *українських* школах празьких пропонують мені посаду (ми писали?), але якби знати, що на Україну можна буде скоро, то я б уже того не брав, а якось дотягнув би тут" (ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.1425, с.286).

[117] *Листування Михайла Грушевського,* стор.261.

[118] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського,* стор.133.

інших адресатів, котрим вчений довіряв свої пляни, наміри та мрії. Так у листопаді Грушевський повідомляв В. Кузева: "Поворот на Україну ми принціпіяльно рішили, але тут дещо ще лишається неясного – як і коли. Початком було те, що я дав свою згоду Українській академії наук, щоб мене вибирали на кафедру української історії... Але щось з тим вибором іде помалу. Мабуть, декому мій приїзд бажаний, а декому таки й ні!"[119]. Багато чинників штовхало Грушевського на цей доленосний крок. У тому числі – матеріяльні обставини: "Стратив на службі народові все, що дістав від батьків і що сам тяжкою працею заробив, так що нині не маю де приклонити голови і власними руками не раз латаю своє шматє, бо совісно буває показати кравцеви його дійсний стан"[120]. Важливо відзначити, що офіційно задекларованою метою повернення було бажання продовжувати наукову працю (як стосовно "Історії України-Руси", так і Українського Соціологічного Інституту)[121].

У листі до Т. Починка від 16 вересня 1924 р. Грушевський, знервований різними чутками та пересудами, поширюваними в еміґрантських колах, заперечував думку, що головним мотивом повернення його в Україну була "матеріяльна нужда". Між іншим, він зазначав: "На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі – давали мені учительську посаду". Головною спонукою до переїзду вчений виставляв іншу: "Я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, корисною з національного становища, і на Україні вже можна працювати з більшою користю"[122].

Після принципової згоди урядових кіл на повернення вченого в Україну 17 грудня 1923 р. Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць і оцінку наукової діяльности М.С. Грушевського, а на наступному засіданні (31 грудня) таємним голосуванням більшістю проти одного його обрали дійсним академіком на катедрі української історії[123]. 7 березня 1924 р. Михайло Сергійович повернувся в Україну.

Отже, проблема повернення в Україну і переїзд до Праги-Подєбрад обговорювалося паралельно. Звісно, якби рішення про повернення приймалося відразу й безболісно, Грушевський не вів би переговорів з УВП та УГА. При усій складності ситуації, власних

---

[119] ЦДІА України у м.Києві, ф.1235, оп.1, спр.266, арк.267 зв.

[120] Там само, арк.328. Про матеріяльні обставини життя на еміґрації багато інформації в листах Марії та Катерини Грушевських до родичів у Київ (ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.1425).

[121] *Вісті*. Харків, 1924, 9 березня.

[122] *Великий Українець*, стор.294-295. Дуже цікаву інформацію щодо роздумів Грушевського про повернення дають листи вченого до сестри за 1923 рік (ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.1425, с.228-319), які потребують окремої аналізи й публікації, що ми й сподіваємося зробити в майбутньому.

[123] ІР НБУВ, ф.І, спр.26292, арк.1, спр.26293, арк.1.

ваганнях, неоднозначності переговорів з урядовими інстанціями та академічною корпорацією в Україні – загалом непевності в усьому до останніх днів – "празький варіянт" виглядав як свого роду "запасний". Проте, у випадку позитивного вирішення справи в УГА, можливо, приїзд Грушевського в Чехо-Словаччину 1923 р. відбувся б і тоді повернення в Україну, очевидно, відтяглося б у часі, принаймні до 1926-1928 рр., коли матеріяльний стан українських установ у Празі та Подєбрадах значно погіршився.

* * *

Історія з обранням Грушевського в УВГІ є його третьою "професорською справою" після Львівського та Київського університетів. Але якщо до Львова він дуже прагнув і йому допомагали різні сили, у Київський університет вчений також намагався потрапити за власною ініціятивою, подавши документи на заміщення катедри російської історії у 1907-1908 рр. (по смерті П.В. Голубовського)[124], то до Праги (значною мірою з політичних мотивів) він особливо не прагнув. Власне кажучи, відсутність великого персонального зацікавлення була основною причиною неприїзду Грушевського, бо формальні справи, хоч і з труднощами, були вирішені.

Справа заміщення катедри історії України УВГІ все ж була завершена на початку 1924 року.

На засіданні Ради 16 лютого 1924 р. референт літературно-історичного відділу проф. В. Сімович доповів, що за відмовою, власне, "неявкою у призначений термін для викладів", проф. М. Грушевського рішення про його обрання на катедру Історії України має бути скасованим. Відділ висунув іншу кандидатуру – проф. УВУ Д. Дорошенка, за якого на засіданні відділу 26 січня проголосувало 7 з 11 членів відділу (за кандидатуру ж проф. В. Біднова – 2 чол. і 2 утрималось). Рада скасувала свою попередню постанову про обрання М. Грушевського "з огляду на те, що проф. М. Грушевський не з'явився у призначений термін для викладів". Результати голосування кандидатури Д. Дорошенка були такі: за – 13, проти – 1, утрималося – 5; обрання відбулося. Оскільки курсу історії України в першому семестрі зовсім не викладалося, то число годин в другому семестрі було збільшене (3 год. лекцій і 1 год. просемінарія)[125]. Посвідчення Д.І. Дорошенкові як професорові УВГІ ім. М. Драгоманова було виписане 27 лютого 1924 р.[126], а фактичне зарахування (фінансове утримання) починає відлік з 1 березня 1924 р.[127]

---

[124] *К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университет св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского,* Киев, 1908.

[125] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.177, арк.42 зв.-43.

[126] Там само, оп.1, спр.252, арк.1.

[127] Там само, оп.1, спр.5, арк.6.

Дмитро Іванович прагнув цієї посади головним чином з причин додаткового заробітку і страхування на випадок фінансової кризи в УВУ. Але, як і до усіх своїх викладів, він готувався ретельно. Своє відношення до даної справи Дмитро Іванович пунктирно окреслив у двох листах до В'ячеслава Липинського. Вже 3-го березня 1924 р. він повідомляв: "Лєкції історії в Педаг. інст. після відмови Грушевського припали мені і я маю силу роботи"[128]. Здавалось би, в усіх вищих школах він читав той самий курс історії України, однак ця нова посада знову вимагала "сили роботи", бо Дорошенко не дозволяв собі формального підходу і "тиражування" лекцій. Окрім того, він читав кілька курсів. 10 березня Рада УВПІ тимчасово доручила професорові також катедру слов'янознавства з викладом відповідного курсу[129].

В анкеті особової справи Д. Дорошенко зафіксував, що у першому та другому семестрах 1923-1924 рр. в УВУ він викладав курс історії України (3 год. на тиждень) і спецкурс про українські літописи (2 год. на тиждень), отримуючи заробітню плату – 2000 чеських крон місячно. В УВПІ впродовж другого семестру він викладав курс історії України (4 год. на тиждень) та слов'янознавство (2 год. на тиждень) з утриманням в 1029 чеських крон місячно[130]. Отже, "сила роботи" полягала також у значній кількості лекцій та семінарів щотижня. Але Дмитро Іванович все ж цінував можливість додаткових заробітків та забезпечености в УВПІ й тому навіть відмовлявся від поїздок та зустрічей (наприклад, з Липинським), щоб не втратити цієї посади. Так 30 березня 1924 р., пояснюючи В. Липинському неможливість довгострокового залишення Праги через непевне становище УВУ, Дорошенко зазначав: "Я недавно дістав лекції в Укр. Педаг. Інституті. Вони цікаві для мене з того боку, що Пед. Інст. має всі шанси проіснувати довше, ніж Укр. Ун-т і йому забезпечено три роки... Але як би я виїхав восени, то в Інституті втрачу лекції безповоротно"[131].

Д.І. Дорошенко обіймав посаду професора УВПІ до червня 1927 р.[132] Впродовж трьох років він вів курси загальної історії України (2 год. на тиждень), історії України (спеціяльний, 2 год.), історіографії (1 год.) та семінар з історії України (2 год.), один семестр – слов'янознавство (2 год.). Середня заробітня платня професора дорівнювала 900 крон місячно[133].

Ні про яку наукову школу в УВПІ не могло бути й мови. Якщо Дорошенко не створив її при УВУ, то в цьому місці додаткового заробітку й поготів. Проте, як і в університеті, серед слухачів інституту

---

[128] Липинський Вячеслав. *Архів*, т.6: *Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського*. Філядельфія, 1973, стор.73.
[129] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.177, арк.49 зв.
[130] Там само, оп.1, спр.252, арк.2.
[131] Липинський Вячеслав. *Архів*, т.6, стор.78.
[132] ЦДАВО України, ф.3972, оп.1, спр.152, арк.135.
[133] Там само, оп.1, спр.152, арк.74, 76 зв., 83, 122 зв., 127 А зв.

він отримав репутацію блискучого лектора й популяризатора. Загалом рівень професорського складу УВПІ та головна мета цього закладу не передбачали створення наукових шкіл. Їх могли створювати з власного покликання та ініціятиви лише окремі яскраві особистості вчених. Єдиним шансом задля цього в УВПІ міг бути лише приїзд Грушевського.

Школа Грушевського в Празі могла будуватися за принципом дослідчої катедри історії України в Києві. В її проєкті вчений передбачав п'ять напрямів: методології і соціологічного обґрунтування історії; праісторії, історії продуктивних сил і техніки; еволюції моральної, інтелектуальної та естетичної культури; соціяльної і політичної історії; дослідження Західної України. Паралельно під керівництвом Грушевського мав діяти Український соціологічний інститут. Навчання молодих науковців дослідчій праці під керівництвом М.С. Грушевського, який сам читав лекції і складав програми, добирав інших лекторів і визначав з ними необхідні в контексті загальної програми підготовки теми, мало велике значення. Система підготовки молодих кадрів за схемою Грушевського включала ряд етапів: навчальний (озброєння методиками, методологією дослідження; усвідомлення основних проблем, нерозроблених чи мало досліджених питань історії України; опанування загальних курсів); початки дослідної праці (колективне опрацювання плянових тем і обговорення на семінарах); самостійна наукова робота (промоційна праця), її захист та публікація. Сам Михайло Сергійович читав лекції з сучасної соціології, про соціяльні й культурні течії на Україні, вів колективні дискусії, обговорення наукової літератури, давав індивідуальні консультації тощо. Грушевський постулював: "Після років розвалу, голодівок, виключних інтересів про годування мусить бути знову поставлена ставка на людей здібних підіймати культуру, посувати наперед науку"[134].

До честі УВПІ та його ректора Л. Білецького, інститут був у числі тих українських наукових установ на еміґрації, які офіційно вітали Грушевського в 1926 р. з нагоди 60-ліття. В адресі УВПІ за підписом Л. Білецького говорилося, що ювілей вченого є "велике свято української науки і культури". Особливо було підкреслено заслуги ювіляра в ділянці науки і педагогіки та створення ним своєї історичної школи, що в цілому є "незвичайним ділом, яке Ви зробили для України". Наступні слова привітання симптоматично окреслювали розуміння, що втратив УВПІ від неприїзду Грушевського: "Український педагогічний інститут у Празі глибоко шанує Вас як видатного вченого-педагога. Ви щедрою рукою сієте те вічне зерно наукової правди в житті та творчості українського народу, що прищеплюється у душах Ваших численних учнів і шириться та помножується українськими високими, середніми та народними школами. Цим самим Ваша нау-

---

[134] Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. *М.С. Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність*. Київ, 1993, стор.64, 156, 158-159.

ково-педагогічна діяльність вилилась у працях Ваших учеників у *цілу науково-історичну школу* на терені всієї Соборної України"[135].

* * *

Нижче подаємо два протоколи засідань Професорської Ради УВПІ від 23 вересня (повністю) та 28 вересня (витяг з пункту 7 про Грушевського) 1923 року. Протоколи збереглися в машинописі та рукописах, ведених секретарем Аркадієм Животко. Повністю публікується "Справа професора Грушевського Михайла" в тому порядку документів, як вони відклалися (документ 3 за логікою мав би бути першим). Усі листи адміністрації УВПІ – другі машинописні примірники, усі листи М.С.Грушевського – автографи. Скрізь повністю зберігається ортографія та правопис оригіналів, скорочення розкриваються у квадратних дужках, примітки подаються під астериском (*).

Протокол Ч. 7.

Засідання Професорської Ради Інституту 25 /IX. 23 р.

Присутні: Директор Інституту проф. Л. Білецький, проф. С. Русова, проф. Ст. Рудницький, проф. Л. Терлецький, проф. М. Тимченко, проф. Ф. Швець, проф. Я. Ярема, проф. Є. Іваненко, проф. О. Айхельман, проф. Гармаш, лектор В. Богацька, лектор А. Гончаренко, лектор Животко, лектор Кабачків, лектор Ф. Стешко, лектор В. Січинський, лектор д[окто]р Ріпецький, лектор Ф. Гула. Голова Управи УГК М. Шаповал.

Слухали: 1. а) Лист проф. М. Грушевського до проф. М. Терлецького в справі заміщення ним катедри історії України при Інституті; в) внесені пропозиції щодо листа: 1) заслухавши лист проф. М. Грушевського до проф. М. Терлецького Проф[есорська] Рада вважає необхідним поставити кандідатуру проф. Грушевського на обміркування й на голосування, 2) заслухавши лист проф. М. Грушевського до проф. М. Терлецького, ще раз запитати офіційно проф. Грушевського про його згоду, а також указати умови матерьяльного забезпечення в Інституті, що ж до об'єднання з Господарч[ою] Акад[емією], то за Академію Проф[есорська] Рада Інституту не може відповідати. 3) Заслухавши лист проф. М. Грушевського до проф. М. Терлецького, Проф[есорська] Рада вважає необхідним відкласти остаточне вирішення з кандідатурою проф. Грушевського до з'ясування питання, як справа з запрошенням проф. Грушевського стоїть в Укр[аїнській] Господ[арчій] Акад[емії].

Ухвалили: Відкритим голосуванням прийняти пропозицію пер-

[135] *Ювілей академіка М.С. Грушевського 1866-1929.* Київ, 1927.

шу: Заслухавши лист проф. М. Грушевського до проф. М. Терлецького Проф[есорська] Рада вважає необхідним поставити кандідатуру проф. М. Грушевського на обміркування й на голосування. *За* резолюцію висловилося 12, *проти* – 4, *утрималося* – 2. Участь в голосуванню брали 18 членів Проф[есорської] Ради.

Слухали: 2. Обговорення кандідатури проф. М.Грушевського.

Ухвалили: Обговоривши кандідатуру проф. М. Грушевського приступити до голосування. При таємному голосуванню *За* кандідатуру проф. М. Грушевського висловилося – 9, *проти* – 5, *утрималося* – 4; голосувало 18 членів Ради з 19-и присутніх членів.

Слухали: 3. Заяву Голови Управи У.Г.К. М. Шаповала, що він в голосуванню участи не брав.

Ухвалили: Приняти до відома.

Слухали: 4. а) Пропозицію, що з огляду на неясність в голосуванню необхідним є перевести переголосування. в) В зв'язку з внесеною пропозицією про переголосування, п. Директор Ін[ститу]ту ставить питання про переголосування з боку прінціпового.

Ухвалили: Відкритим голосуванням прийняти в прінціпі необхідність переголосовання. За переголосовання висказалося 11 членів Ради з 18-ти голосувавших.

Слухали: 5. Пропозицію про негайне переголосовання кандідатури проф. М. Грушевського.

Ухвалили: Провести переголосовання на слідуючому засіданню Проф[есорської] Ради, яке призначити на п'ятницю 28 вересня о 10-ій год. ранку в помешк[анні] Укр[аїнського] Гром[адського] Комітету. За те, щоби переголосовання відбулося в п'ятницю 28-го о 10-ій год. ранку висказалося 9; за негайне переголосовання висказалося 7.

2) З огляду на пізній час перенести вирішення решти питання повістки дня на слідуюче засідання.

Голова Ради Професорів
Директор Інституту:
Л. Білецький (підпис)

Члени Ради Проф[есорів]
С. Русова (підпис)
Ф. Швець (підпис)
Я. Ярема (підпис)
Ф. Стешко (підпис)

Голова Укр[аїнського] Гром[адського] Коміт[ету]
Секретар Проф[есорської] Ради Аркадій Животко (підпис)

/ЦДАВО України. Ф.3972, оп.I, спр.177, арк.24 зв.– 26/

Витяг з протоколу ч. 8

Засідання Професорської Ради Інституту. 28 /IX. 23 р.

Присутні: Директор Ін[ститу]ту проф. Л. Білецький, проф. Є. Іваненко, проф. Ф. Швець, проф. М. Тимченко, проф. М. Терлецький,

проф. А. Старков, проф. Гармаш, проф. С. Русова, проф. О. Айхельман, проф. Я. Ярема, лект. Кушнір, проф. С. Рудницький, лектор Гула, лект. Кабачків, лект. Животко, лект. Стешко, лект. д-р Ст. Ріпецький, лект. д-р Літов, лект. Січинський, лект. д-р Гончаренко, лект. д-р Русов, лект. Щуровська, лект. В. Богацька.

Слухали: 7. 1) Про заміщення катедри Історії України й переведення кандідатури проф. М. Грушевського. 2) Заяву проф. Швеця про недопущення до голосування лекторів та професорів, які не заміщують катедри. 3) Пояснення п. Директора Ін[ститу]ту – хто має голосувати згідно статуту й роз'яснення Укр[аїнського] Гром[адського] Комітету.

Ухвалили: В переголосованню мають брати участь всі присутні члени Професорської Ради. При переголосованню таємному – за кандідатуру проф. Михайла Грушевського висказалося + 13; проти – 8, утрималось від голосування 2. В наслідок чого ухвалено проф. Михайла Грушевського рахувати обраним до складу Професорської Ради по Катедрі історії України.

Голова Професорської Ради Л. Білецький (підпис)
Члени Професорської Ради – (12 підписів)
Секретар Професорської Ради Аркадій Животко (підпис)

/ЦДАВО України. Ф.3972, оп.I, спр. 177, арк.26 зв.-28/.

Справа Професора Михайла Грушевського

№1

ч. 217
29 вересня 1923 р.
До Високоповажного Пана Професора
Грушевського Михайла Сергієвича!

Цим повідомляється Вас, що ухвалою Професорської Ради Українського Вищого Педагогічного Інституту імени М. ДРАГОМАНОВА у Празі 28 вересня б[іжучого] р[оку]. Ви обрані в склад професорів вищеназванного Інституту по катедрі Історії України.

Згідно пляну наукових дісциплин на Інституті Ви будете мати 2 години тижнево.

Платня що-місячно визначена Вам в розмірі 1.500 кор. чеських і 250 кор. ческ[их] на Вашу дружину.

Дирекція Інституту ласкаво просить Вас, Високоповажний Пане Професоре, повідомити про Вашу згоду.

Одночасово повідомляємо Вас, що по відомостям з Української Господарської Академії, виклади там соціольогії почнуться з 1 січня 1924 р.

Секретар Професорської Ради
Професор Л. Білецький

Директор Інституту
Арк. Животко

№2

12.X. [1] 923*

Високоповажаний Лєоніде Миколаєвичу!

Тиждень тому одержав я лист Ваш з 29. IX (ште[м]пель почт[овий] 4.X), і умисно затримав ся кілька день з відповідею, чекаючи, чи не одержу чогось анальогичного і з Подєбрадської Академії. Але там – мовчаннє, і се ставить мене в трудне положеннє. Ви певно знаєте, що при всій моїй охоті піти на зустріч бажанням – особливо зібраної в пражських школах молодіжи, я на жаль, цілком звязаний матеріяльною стороною сього пляну. Тому на першу ж пропозіцію подєбрадської колєгії я відписав, що готов узяти виклади, коли вдасться їм викомбінувати для мене платню понад 3000 і до 3500 Kr[on] місячно, і коли взагалі ся справа не відтягнеть ся занадто – бо нині все дуже змінне, і українські школи пражсько-подєбрадські теж мабуть не дуже запевнені в своїм істнуванню. (Признаюсь, що се пункт і тепер мині не ясний, – наскільки се зайнятя запевнене, а тут саме тепер ідуть поголоски, що Уряд Ч[ехо]–Слов[ацької] Республіки заводить усильну економію в видатках на українські ціли). Те що Ви тепер ухвалили для мене, обіцює мині тільки половину тої суми, котра по моїм обчисленням необхідна, щоб я зміг з своєю сімєю вижити і працювати в Празі. Справа ж другої половини зістається неясною.

Тому я поки що прошу Вас, Високоповажаний Леоніде Миколаєвичу, переказати Вашій Професорській Колегії мою сердечну подяку за вибір та запевнити, що не з браку охоти працювати разом з нею на користь української молодіжи стримуюсь я з остаточною відповідею, а тільки з боязни, щоб давши згоду тепер, не мусів би я відступати від неї, коли б справа не наладилась так, щоб переїзд мій до Праги став справді можливим.

З високим поважаннєм

М. Грушевський

№3

Баден, 20. IX. [1]923*

В[исоко] пов[ажному] М. Терлецькому в Подєбрадах

Високоповажаний Добродію!

На запитаннє Ваше з 13. IX отсим повідомляю, що я згоден поставити свою кандидатуру на катедру української історії в Вищім Педагогічнім Інституті в Празі, з тим щоб в разі вибору практичне переведення сеї справи було довершене в порозумінню з Госпо-

* Штамп УВПІ ім. М. Драгоманова про отримання 17.X.1923 р. Ч. 248.

* Штамп УВПІ ім. М. Драгоманова про отримання 29.X.1923 р. Ч. 266.

дарською Академією в Подєбрадах, від котрої я теж дістав пропозіцію зайняти катедру соціольогії.

З високим поважаннєм

М. Грушевський

№4

ч. 272

3 листопаду 1923 р.

До В[исоко] П[оважного]
Пана Професора Михайла Сергієвича Грушевського

Дирекція Інституту, довідавшись, що Ви, Пане Професоре, є обраний викладати на Кооперативних Курсах Української Селянської Спілки у Празі, з платнею 1500 Kr[on] на місяць, вважає своїм обовязком довести про се до Вашого відома.

Разом з тим Дирекція Інституту має за шану ласкаво просити Вас, Високоповажний Пане Професоре, не відмовити в повідомленні, коли можна сподіватися на Ваш приїзд до Праги .

З правдивим поваженням

Секретар Професорської Ради
Арк. Животко

Директор Інституту
Професор Л. Білецький

№5

Вищому Педагогичному Інститутови ім. Драгоманова в Празі*

Досі я не дістав ніякого повідомлення з Господарської Академії в Подєбрадах, ані не маю паспорта, ані коштів на переїзд. Як Вам відомо, я сподівавсь, що моєю основною посадою буде ся посада в Господар[чій] Академії, і вона мині розвяже сі справи. Тим часом зайшла осінь, і я мусів тут упорядитись на зиму. Правда, замість Господ[арчої] Академії запросила мене на виклади "Селянська Спілка на еміґрації", але ся пропозіція переносила справу зовсім в иньшу сферу, для мене несподівану, та й таки не розвязувала згаданих трудностей. Очевидно, до нового року я вже не рушусь. Що буде по новім році, в теперішніх обставинах трудно предвидіти і я не можу дати ніяких певних приречень. Жалко, що се все почалось так пізно і пішло так не согласовано. Я мав всяку охоту послужити молодіжи, але не міг мати ніякого впливу на поладнаннє сеї справи.

Баден. 12. XI .[1]923.

З поважаннєм

М. Грушевський

* Штамп УВПІ ім. М. Драгоманова про отримання 15.XI.1923 р. Ч. 297 а.

№6

Ч. 338 21 грудня 1923 р.

До В[исоко] П[оважного] Професора ГРУШЕВСЬКОГО Михайла
Прага

Професорська Рада Укр[аїнського] Вищ[ого] Педаг[огічного] Інституту ім. М. ДРАГОМАНОВА у Празі на своєму засіданні 10 грудня б[іжучого] р[оку], заслухавши Ваш лист, що Ви до Нового Року не можете прибути на виклади до Інституту, ласкаво просить Вас не відмовити дати остаточну відповідь з конкретним зазначенням, чи зможете Ви прибути до 10 січня 1924 р., в термін, коли після різдвяних ферій у Інституті продовжуються виклади.

При цьому подаємо до Вашого відома, в інформаційному порядкові, що, на підставі відомостів, які маються в Інституті, справа з викладами соціольогії в Українській Господарчій Академії в Подєбрадах відкладається ще на цілий рік.

Секретар Професорської Ради
Арк. Животко

Директор Інституту
Професор Л. Білецький

№7

Українська Господарська Академія в Чехословацькій Республиці.
Ректор

№2740

Подєбради дня 9.1.1924*.

До Пана Директора
Вищого Педагогичного Інституту у Празі.

Ректорат Академії має за шану сповістити, що Професорська Рада економично-кооперативного відділу заслухала в засіданню 30-го листопада звернення Українського Педагогичного Інституту від 18-го жовтня б[іжучого] р[оку] Ч. 246 в справі запрошення професора М. Грушевського, а також лист останнього в тій же справі та інформаційний доклад п[ана] декана, професора Мицюка. Пан декан між иншим звертав увагу Ради на умови оплати праці, які поставлені професором М. Грушевським, саме забезпечення йому від 3000 і до 3500 корон чеських місячно.

Рада Відділу прийняла на увагу всі особливости цієї справи і постановила, що слідує:

"З огляду на те, що згідно [з] новими плянами навчання Відділу курс соціольогії має роспочинатися лише з 5 семестру, вважати питання про обсаження дотичної катедри передчасним".

Ректор Академії, професор І. Шовгенів

---

* Штамп про отримання УВПІ ім. М .Драгоманова 18.1.1924. Ч. 19. Резолюція Л.Білецького: "До діла проф. М. Грушевського".

№8

Українському Вищому Педагогичному Інститутови
ім. Драгоманова в Празі*.

Я одержав Ваше письмо з 21. XII, ч. 338 і дякую за інформацію; з огляду на подане в ній я прошу професорську раду прийняти до відома, що я не зможу приїхати для викладів і по новім році. Просячи передати їй мій привіт, зістаюсь з високим поважаннєм

Мих. Грушевський

Baden bei Wien, Schlossgaße 4
29.XII. [1]923.

/ЦДАВО України. Ф.3972, оп.1, спр.200, арк.1-10/.

* Штамп УВПІ ім. М. Драгоманова про отримання 23.1.1924. Ч. 27.

ОЛЕКСАНДЕР ДОМБРОВСЬКИЙ
Українське Історичне Товариство
Нью Йорк

ПРОЦЕС РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

(Спостереження і роздуми)

Нова дисципліна українознавства – грушевськознавство – являється багатющою доменою проблем духовної спадщини Михайла Грушевського, який з мультиперспективних позицій порушував різні питання історичного процесу соціоекономічного, психокультурного й політично-державного життя староукраїнської людини в індивідуальному й колективному аспекті. Великий історик серед інших присвятив увагу також проблемам української Церкви візантійського і романського стилю. Та різні аспекти церковної організації й обрядовости в умовах державного і недержавного життя народу – це одна, а сама складна проблема розвитку релігійної думки від протоісторичних часів до новітнього credo народу – це друга сторінка медалі духовности національного колективу.

Проблема розвитку релігійної думки ждала довгий час на своє безстороннє опрацювання зі сторони представників української історіографії. І діждалася праці найбільшого нашого історика-прагматика соціологічного напряму, який не писав на замовлення в строго конфесійному дусі, а потрактував тему саме як історик-соціолог з позицій еволюційного процесу розвитку людської духовности на давньоукраїнському ґрунті з узглядненням антропогеографічних і геополітичних факторів від примітивних релігійних уявлень до часів християнства й його розгалужень на різні культурні й ідеологічно-конфесійні напрями з узглядненням впливів еклезіологічної системи духовности Орієнту й Окциденту та спартикуляризованого (якщо не затомізованого!) протестантизму.

Заторкнення згаданої теми у пов’язанні зі світоглядом великого історика являється не тільки цікавим, але й доповнюючим причинком до мультиперспективної інтерпретації духовної спадщини М. Грушевського на сучасному етапі розвитку грушевськознавства, однієї з

провідних домен у широченних рамках української національно-державницької історіографії.

Після Другої світової війни появилося друге удосконалене, тобто з узглядненням мовної редакції, видання праці М. Грушевського, де він заторкнув питання історії релігійної думки в Україні[1]. Сама тема світоглядового аспекту вимагає згідно з принципами методології наукових дослідів розгляду її на фоні культурно-ідеологічної атмосфери доби, в якій перебував і творив автор. Михайло Грушевський був духовною дитиною свого часу з впливами течій французької революції і соціялізму. Характерним є те, що соціялізм як соціополітичний напрям органічно пов'язаний не лише з антиклерикалізмом, але також у дальшій, до-речі, хибній консеквенції стоїть в ідеологічній опозиції до релігії, особливо до християнізму, як культурних основ европеїзму. Такі проблематичної вартости феномени історичного процесу як французька революція з її культом "богині мудрости", жахлива східньо-европейська дійсність скарикатуризованого комунізму марксистсько-ленінської редакції й сталінської практики з войовничим атеїзмом та німецький націонал-соціялізм з ґермано-расистськими тенденціями модерного атеїзму підтверджують висловлений погляд.

Доба XIX ст. на Сході Европи в умовах абсолютизму Романових в Росії являла собою ідеологічний конгломерат різних течій і напрямів світоглядного аспекту. Рудиментарний релігійний формалізм казенного московсько-російського православ'я, немов данина безпросвітному російському мотлохові зі сторони "просвіченої" верстви аристократичних, інтелектуальних кругів з інтеліґенцією включно, нігілізм вищих слоїв суспільства, що позначувалося й на терені "Малоросії" – це була "благодать" зі сторони фіно-монголо-московської Півночі. А зі Заходу наступали на европейський Схід спізнені впливи доби енциклопедистів, вольтеріянізму та ультраліберальних течій з наполеонівських часів, відгомоном чого був рух декабристів не без впливів і на наших кирило-методіївських братчиків. До того долучувалися впливи ультрараціоналістичних представників інтелектуально-академічних середовищ західнього світу, які заперечували історичність постаті Великого Учителя з Назарету[2]. А "помірковані", типу А. Ренана, приймали самий біографічний скелет євангелій,

---

[1] Михайло Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, Вінніпеґ, Мюнхен, Детройт: Ukrainian Evangelical Alliance of North America, 1962, 160 стор. Перше видання: Михайло Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, Львів: Український Соціологічний Інститут, 1925, 160 стор. Суттєвої різниці між цими виданнями немає, крім незначних відмінностей у розміщенні матеріялу, нової мовної редакції й додання у тексті кількох портретів. В Україні працю було перевидано в кн.: М.С. Грушевський, *Духовна Україна. Збірка творів*, Київ: Либідь, 1994, стор.5-135. Наші примітки відносяться до другого видання.

[2] Див.: Олександер Домбровський, "Євангелії під обстрілом критицизму", *Логос*, т. XIII, ч. 3, стор.164-180.

обтинаючи редакторськими ножицями "тільки" всі місця, що свідчать про Божеські атрибути Ісуса, отже, головно, реляції про подані надприродні чуда. Концепцію "міту про Христа" приймали і "вдосконалювали" ідеологічним перцем марксизму-ленінізму представники совєтської псевдонауки[3]. І все те відбувалося під гаслом "просвічення". Звичайно, це було великою мірою зведення релігії до примітивізму й фолкльору шляхом релігійного формалізму зі сторони російського православ'я.

Михайло Грушевський не пішов по хиткій лінії ідеологічно дешевих і науково-проблематичної вартости пропагандистських концепцій модерного стилю у відношенні до релігійної тематики. Як історик з покликання, він підійшов до феномену релігійного життя в його теоретичному і практичному аспекті з позицій представника соціологічного прагматизму, шляхом поміркованого, чи толерантного раціонального трактування імперативів інтимних почувань і світоглядно-ідеалістичних критеріїв віруючої людини. М. Грушевський не поборював релігії і не глузував з неї, він виказав пошану до релігійних почувань українців. Його праця написана хоч і в дусі раціоналізму, але в парі із соціологічними дослідами по лінії історичного матеріялізму. Він був істориком-соціологом, який вважав релігію важним соціяльним фактором і в даному випадку не вживав критеріїв метафізичних міркувань.

Якраз на тлі вищесказаного можна sine ira et studio підійти до проблеми інтерпретації культурної й еклезіологічно-релігійної тематики з духовної спадщини великого історика, зокрема його публікації *З історії релігійної думки на Україні*. Як вказує самий наголовок, Грушевський не вважав свою працю останнім словом науки з крапкою над "і", лише поглядом історика-соціолога на даному етапі дослідів. Поріг XX століття позначився особливим проґресом на полі історичної науки внаслідок перших стадій розвитку допоміжних історичних дисциплін, що мало вплив і на українську історіографію. Тому третє видання І тому *Історії України-Руси* автор починає вже від палеоліту. Свої досліди над історією релігійної думки на території України М. Грушевський починає також від протоісторичних часів. Початкові досягнення на полі дослідів археології, палеоетнографії і фолкльору давали можливість релятивно вірної реконструкції процесу розвитку релігійного світогляду праісторичної людини на території України не лише в самому концептуальному аспекті, але й в можливих варіянтах тереново-льокальних стилів під впливом антропогеографічних факторів та екологічних норм людського життя на тлі природи[4]. Реманенти

[3] Див.: O. Dombrowsky, "Soviet Historians on Christianity and its Antecedents", *Religion in the USSR*, Munich, 1960, pp.219-225.

[4] Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*, т. І, Київ, Наукова думка, 1991, стор.315-339.

пра- і ранньоісторичної духовности, змішані з віруваннями української людини після офіційного охрещення Київської України-Руси, творили ще століттями своєрідне двоєвір'я в широкій домені обрядовости й народних вірувань фолкльорного забарвлення[5]. Це й являється провідним фактором в дослідах М. Грушевського в царині архаїчних і пізніших етапів розвитку української духовности.

Історик представляв синкретизм елементів передхристиянської духовної культури й фолкльору з пізнішою обрядовістю й віруваннями християнської доби в стилі академічного викладу, а не публіцистики. Розглядаючи питання староукраїнського фолкльору, ґенезу якого дослідники виводили з індоевропейської мітології при підшукуванні відповідних аналогій у Ведах і Авесті, як можливих доказів, що наші предки принесли згадані мітологічні мотиви з прабатьківщини, М. Грушевський був обережніший, ніж наш видатний мовознавець О. Потебня, який такого погляду придержувався. Михайло Сергійович приймав цю концепцію, але при обережній інтерпретації згаданих мітологічних впливів індоевропейського походження підходив до тієї проблеми радше з позицій історично-лінґвістичного методу[6]. Очевидно, в процесі диференціяції лінґвістичного й культурного-фолкльорного аспекту виринали варіянти льокальних типів, або зовсім незалежні один від другого феномени народньої творчости. Згідно з поглядом нашого історика, в давньоукраїнському фолкльорі можна зауважити також аналогії з переказами й культами семітів, у вавилонських і староєгипетських переказах, а також помітні північно-азійські впливи – буддійські і китайські. Того роду погляди можна зрозуміти краще, коли візьмемо до уваги, що територія південно-східньої Европи, тобто України, являлась від прадавніх часів тереном, де схрещувалися різні впливи й течії з Заходу, Сходу (центрально-азійські й мало-азійські) та Півдня (чорноморсько-середземноморський басейн).

На порозі XIX – XX століть виник в орієнталістичних кругах головно німецького наукового світу напрям панвавилонізму[7], представники якого – F. Delitzsch, H. Winckler, H. Gunkel, H. Zimmern, C.F. Lehmann й інші розглядали описи деяких подій в Genesis Мойсеєвого П'ятикнижжя, історію потопу за Ноя як аналогію до вавилонського міту про Гільгамеша, а також інші описи як "копії" вавилонських "оригіналів". А це в дальшій консеквенції означало, що вавилонська духовність – мітологія і фолкльор – являються першоджерелами мітологій і фолкльору інших семітських, а то й не лише семітських народів. М. Грушевський міг бути й до деякої міри під впливом такої

[5] Там же, стор.337-339, 517.
[6] Там же, стор.65.
[7] Alfred Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, 4 Aufb., Leipzig, 1930.

концепції, коли він знаходив якісь культурно-фолкльорні аналогії між староукраїнською духовністю і семітським, тобто вавилонським світом. Колись теорія панвавилонізму викликала багато шуму в науковому світі й навіть могло здаватися, що вона захитала авторитет Старозавітнього канону, особливо Мойсеєвого П'ятикнижжя в аспекті метафізичного чинника інспірації. Сьогодні вона затратила гостроту своєї арґументації внаслідок проґресу на полі орієнталістичних досліджень, хоча і далі має своїх прихильників. А доба, в якій жив і творив М. Грушевський, була майже апогеєм розвитку й академічного престижу панвавилонізму. Соціологізуючи широченну проблематику духовности праісторичної людини, історик присвятив менше уваги даному питанню з позицій психології релігії. В історії релігійної думки доречно присвятити увагу стадіям переходу від метафізично-абстрактних понять до антропоморфізування натуралістичних явищ чи то солярних і люнарних культів, чи інших сил природи[8]. Окремою являється проблема розвитку есхатологічних понять від культу предків і некромантії примітивних вірувань до вищих форм віри в "позагробове життя" заавансованих релігійних систем. Натуралістично-аграрні вірування з домішкою анімізму мали свої старші стадії розвитку, при чому анімістичні вірування були особливо важливим компонентом релігійного світогляду. Бо так, як для багатьох народів Африки фетишизм, для народів Північної Америки – тотемізм, для населення Південно-Східньої Европи, в тому числі й території України, характерним феноменом духовности були анімістичні вірування. Реманенти таких анімістичних вірувань находяться фраґментарно і в новітньому фолкльорі та народних обрядах[9].

М. Грушевський цікаво змалював перебіг річного циклю обрядових святкувань від Корочуна через весняні й літні церемоніяльні відправи й свята аж до осінніх як своєрідну комбінацію християнізованих передхристиянських релігійних понять і звичаїв з циклом свят християнського календаря. В тій церковно-народній обрядовості виразно виступає натуралістично-аграрний характер із компонентами анімістичних вірувань (пошана до померлих як прояв культу предків тощо), а далі відіграють особливу ролю магічно-ритуальні практики, заклинання, охоронні забезпечення перед "неґативними культами", очищення, освящення худоби та поля для доброго врожаю. Все те вказує на поетичну вдачу української людини, консерватизм селянської

[8] О. Домбровський. "Релігійні вірування українських автохтонів". *Analecta OSBM*, Romae, vol.VIII, Fasc.1-4, 1973, стор. 241-253.

[9] Див. рецензії О. Домбровського на збірники *Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus' Ukraine в Harvard Ukrainian Studies*, Cambridge (Mass.), 1988-1989, Vol. XII-XIII, p.894; *Збірник Праць Ювілейного Конґресу. Науковий Конгрес у 1000-ліття хрищення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом*, в *Записках НТШ*, Львів, 1993, т.225, стор.426-446.

душі, але при тому й на синкретизм понять духовности архаїчної, передхристиянської доби з християнським світоглядом шляхом процесу християнізації примітивних вірувань "дитячого віку" людського колективу. В інтерпретації історика-соціолога це мав би бути процес розвитку релігійної думки в розумінні релігії як соціяльного чинника в умовах перш за все економічно-соціяльних факторів згідно з принципами історичного матеріялізму. Звичайно, такий погляд може бути предметом дискусії при конфронтації з психоісторією ідеалістичного напряму. Цікаво, що М. Грушевський з позицій історика-соціолога, який вважає релігію соціяльним чинником, не звернув особливої уваги на такий феномен духовности, як зміни в єрархії пантеону наших предків внаслідок переміни соціяльного порядку в умовах родового ладу протоісторичних фаз еволюційного розвитку релігійної думки. Ці зміни були пов'язані з переходом від матріярхального ладу з його скрайною формою ґінайкократії до патріярхального родового устрою. Викопані археологічною лопатою жіночі фігурки, деякі з яких зображувались у вагітному стані, а головно жіночі фігурки у сидячій позі, зраджували концепцію жіночого культу[10]. Крім того, жінка була жрекинею. З грецьких міст-колоній і з Малої Азії доходили впливи культу Деметери, чи богині-матері Кибелі, що не залишалося без впливів на автохтонне населення території України. У зв'язку з тим, варто зауважити особливе явище на тлі іранізму, а саме що Геродот у своєму описі релігії скитів згадує найбільш поважане божество – опікунку домашнього огнища (чи не виразний соціологічний мотив?) Табіті, яку батько історії порівнює з грецькою богинею Гестією. Виникає питання – чи це можливий культовий реманент з доби матріярхального ладу, який перетривав довше у савроматів-сарматів у зв'язку з існуванням амазонок, про яких оповідав Геродот. При тому Геродот особливо згадує про етноґенетичний зв'язок савроматів (сарматів) зі скитами в границях іраномовної спорідености. Це якраз явища соціологічного порядку, які мали вплив на формування релігійних вірувань при флюктуації психокультурних течій, тереном чого була територія України зі своїм автохтонним населенням, серед якого були й протослов'янські племінно-етнічні групи. Правда, М. Грушевський не запускався в нетрі пра-протоісторії, лише обмежився добою раннього слов'янства й на тому хронологічному відтинку представив процес розвитку релігійної думки. Зате він змалював ширшу картину пізніших століть, християнізації населення в рамках державної організації Київської України-Руси з мультиперспективних позицій дальших процесуальних змін.

Протоісторичні фази розвитку релігійної думки викликають особливе зацікавлення, вони наче провокують вдумливого дослідника

---

[10] Наталія Полонська-Василенко, *Історія України*, т.1, Мюнхен, 1972, стор.50.

до релятивно вірної реконструкції прадавніх етапів кристалізування релігійного світогляду наших предків. Наслані з Візантії до Руси духовники нищили шляхом "побожного" вандалізму всі можливі передхристиянські залишки народної словесности як сліди "поганської" релігії. Якби згадані реманенти дійшли до наших часів, то це були б неоціненні матеріяли до студій над українською палеоетнографією і фолкльором. Досліди над дальшими етапами релігійної думки, чи радше християнізації населення України-Руси в умовах державної організації й церковного життя базуються на інтерпретації фактологічного матеріялу в залежності від абсолютного, або релятивного наукового об'єктивізму та світогляду історика, пов'язаного з тою чи іншою конфесією або ...ізмом. В даному випадку М. Грушевський старався бути об'єктивним істориком і соціологом в одній особі, який, абстрагуючись від особистих духовних гравітацій до власного світогляду, чесно відстоював позиції історичної правди так, як розумів історичний процес на відтинку розвитку релігійної думки протоісторичних часів та дальших періодів християнізованої України-Руси. Звичайно, архаїчні стадії розвитку релігійної думки представляють для дослідника особливо складні проблеми, тому можливі різні припущення й гіпотетичні концепції.

З початком державної організації Київської України-Руси та її офіційного охрещення виступають проблеми організації Руської Церкви в умовах тихого, а згодом відкритого конфлікту та суперництва між Східньою і Західньою Церквою, а по суті між двома відмінними християнськими цивілізаціями візантійського і романського стилю при майже мінімальних догматичних розходженнях. Християнізація села мала компромісовий характер в можливому поєднанні старих звичаїв і практик передхристиянської доби з новими християнськими поняттями й календарем святкувань, що творило двовір'я зі значними елементами фолкльору. Царгородська церковна єрархія, а відтак царгородські й афонські манастирі були огнищем освіти, що мало вплив на льокальні чинники. В парі з тим діяли різні відосередні течії ("єресі") в ідеологічному конфлікті з офіційним релігійно-церковним життям. На тому тлі появилися впливи гуситського руху (Ян Гус), а дальше – науки Лютера, Віклефа, Цвінґлі й Кальвіна. То був відгомін Реформації в Україні. Заторкнувши питання протестантських впливів на польсько-литовській території в добу Реформації й Контрреформації, М. Грушевський зауважив, що в третій четвертині XVI ст. євангельський рух раптово виріс, але й скоро підупав в першій четвертині XVII ст. внаслідок прокатолицької політики польських королів (Баторія і Жигмонта III – приятеля й вірного учня єзуїтів). Але доречно буде тут додати, що однією з найголовніших причин занепаду протестантського руху на теренах тодішньої Польщі й Литви, куди входили й українські землі, була незгода між самими протестантами, які себе взаємно

поборювали[11]. В той час, коли між лютеранами і кальвіністами відносини не доходили до відкритих конфліктних ситуацій, то між лютеранами і кальвіністами з однієї сторони, і соціміянами або унітаріями (їх називали також антитринітаріями, бо вони не визнавали тринітарне поняття Божества) з другої, була безоглядна ворожнеча й конфлікти ідеологічно-догматичного порядку. Головною причиною боротьби була проблема христології. І це саме завершило остаточно справу занепаду протестантського руху на теренах Польщі й Литви. Як бачимо, М. Грушевський не звернув уваги на ті догматичні тонкощі тодішньої боротьби. Протестантські впливи досягли й українського суспільства, але, як каже історик, серед прихильників того руху не було таких, які відігравали б видатну ролю серед кругів українського громадянства[12]. На тлі тодішньої доби виступає постать князя Острозького, який, хоча й мав симпатії до протестантського руху, стояв на ґрунті національно-культурних позицій і українського православ'я. Він ставився ліберально до конфесійних різниць і змагав до тіснішого об'єднання протестантів з православними. Згідно зі словами М. Грушевського "Український корабель плив повними вітрилами під вітром реформації і спустив вітрила, коли цей вітер опав і не стало ні цих сміливих союзників, ні їх бадьорих прикладів"[13].

В процесі українського відродження XVI – XVII ст. та послаблення впливів Реформації взяли напрям освітньо-культурні течії в парі з пошаною до Святого Письма та поверненням до традиційної Церкви при намаганнях відновити її в дусі тодішніх постулятів національно-духовного аспекту в умовах боротьби національної спільноти проти проголошення унії з Римом 1596 року. На тому тлі появляється література полемічного змісту, а дальше постать І. Вишенського, якого М. Грушевський вважає "предтечею Сковороди й Шевченка"[14] головно в аспекті антиклерикальних виступів.

Характерним феноменом духовно-церковного життя являється Могилянська Церква, вірна догматично, але ще більше обрядово християнському Орієнтові, але з ідеологічною і культурною ґравітацією до романського Окциденту, що М. Грушевський назвав "реакцією". У XVII–XVIII ст. приходять до голосу, за словами М. Грушевського, поступові й реакційні течії в українській духовності в парі з ідеєю спільних інтересів православних і протестантів. З другої сторони зростають впливи Московської Церкви, коли київський митрополит опинився під владою московського патріярха.

В аспекті духовно-філософічної думки окреме місце в історії нашої духовности належить сковородизмові, а в асоціяції з дальшим

[11] М. Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні*, стор.64-65.
[12] Там же, стор.67.
[13] Там же, стор.76.
[14] Там же, стор.83.

розвитком національно-духовних ідей – Шевченкові й Кирило-Методіївцям з їхньою ідеологією в "Книгах битія". Зрілим овочем тієї доби являється переклад Святого Письма (Куліш – Левицький Пулюй). Українські протестантські кола стараються бачити в особах Шевченка, Куліша й Кирило-Методіївців напівпротестантів, що, звичайно, не відповідає дійсності. Це була швидше національно-культурна, частинно духовна реакція антиклерикального відношення до казенного московсько-російського православ'я, яке помагало урядовим чинникам придушувати політично і культурно українство. Те саме відноситься і до Драгоманова. Михайло Грушевський має рацію, коли пише, що "Драгоманов, як завзятий ворог клерикалізму, думав використати баптизм, очевидно, для визволення народних мас з-під впливів духовенства і церкви та для спрямування в бік більш радикально-соціяльних і політичних течій"[15]. Заторкуючи питання українського "штундизму", М. Грушевський виявляє висловами академічної поблажливости реакцію українських соціяльних низів на догматично-обрядові й етично-моральні проблеми офіційних Церков. Згаданий "штундизм" в початкових фазах свого розвитку в умовах прозелетизму й інтелектуального убожества, але вірний основним принципам Святого Письма з дитячою вірою в Христа Спасителя та постулятами любови до Бога й ближнього, являвся духовно далеко сильнішим від сучасних змодернізованих протестантських течій.

Михайло Грушевський дав нам порівняльно мініятюрну спробу насвітлення психоісторії староукраїнської національної спільноти на відтинку її духовности, простеживши процес розвитку релігійної думки від праісторичних часів до кінця XIX століття. Як історик-соціолог, він змалював таку картину, яку йому диктувала совість історика й принципи наукового об'єктивізму в парі з імперативами власного світогляду.

[15] Там же, стор.158.

ЛЮБОМИР ВИНАР
Українське Історичне Товариство
Кент, Огайо, США

ДО ІСТОРІЇ АНГЛОМОВНОГО ВИДАННЯ "ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ" МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

В передмові до першого тому *History of Ukraine-Rus'*[1] д-р Франк Сисин, головний редактор англомовного перекладу *Історії України-Руси* Михайла Грушевського, пише дуже коротко про дослідження творчости історика на Заході в 1960-их роках і про перші спроби видати англомовний переклад *Історії України-Руси:*

"In the 1960s, the Ukrainian Historical Association and contributors to its journal *Ukrains'kyi istoryk* (The Ukrainian Historian), in particular Lubomyr Wynar, began publishing large numbers of source materials and bibliographies as well as studies on Hrushevsky. In 1968, the Ukrainian community funded a chair in history at Harvard University named in Hrushevsky's honor. The Shevchenko Scientific Society reestablished in the West after its abolition following the Soviet annexation of Western Ukraine, announced a project to translate the *history* and commissioned a number of translations, but it lacked the resources to carry out the enormous undertaking"[2].

Автор не мав змоги у відносно короткій передмові подати докладніше історію видання англомовного перекладу *Історії України-Руси* (дальше *ІУР*), яка винятково важлива для дослідників розвитку української історіографії на Заході і розвитку грушевськознавства. Не підлягає сумніву, що це англомовне видання заслуговує на ширше обговорення і джерельне насвітлення. Історія опрацювання перекладу і видання *ІУР* охоплює різні наукові установи в діяспорі й ініціятиви поодиноких вчених та українських громадян-меценатів. Це самозрозуміле, адже розходиться про найважливіший твір української історіо-

---

[1] Mykhailo Hrushevsky, *History of Ukraine-Rus'. From Prehistory to the Eleventh Century.* Volume 1. Translated by Martha Skorupsky / Edited by Andzej Poppe. Consulting Editor and Frank E. Sysyn, Editor-in Chief with the assistance of Uliana M. Pasichnyk. Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997, 602 pp.

[2] Frank Sysyn, "Introduction to the *History of Ukraine-Rus'* ". Mykhailo Hrushevs'kyi, *History of Ukraine Rus', op. cit.*, pp. XXXIX-XL.

графії. В 1960-их роках ми були переконані, що цей твір повинен бути якнайшвидше перекладений на англійську мову й стати доступним на Заході неукраїнським науковцям і студентам історії Східньої Европи[3].

Справа англомовного перекладу *ІУР* в 1960-их роках безпосередньо була пов'язана з постанням Українського Історичного Товариства в 1965 році та з виданням першого українського історичного журналу *Український Історик* (1963). УІТ і *УІ* прийняли доповнену схему М. Грушевського, як наукову схему історії України, а на сторінках *Українського Історика* започатковано систематичне друкування джерельних матеріялів грушевськіяни та дослідження історичної творчости Михайла Грушевського. В *Українському Історику* і на різних наукових конференціях ми пропаґували невідкладну потребу англомовного видання *ІУР*.

У совєтський Україні історики були змушені пристосуватися до партійної лінії і до комуністичної історичної схеми, базованої на "Тезах КПСС до 300-річчя возз'єднання України з Росією" (1954). Твори Грушевського в Україні були заборонені, його історичні концепції, життєвий шлях і діяльність сфальсифіковані комуністичною історіографією[4]. На Заході европейські, американські й інші історики часто неправдиво висвітлювали український історичний процес і при цьому, як правило, користувалися в своїх працях дореволюційною російською історичною схемою або дещо змодифікованою совєтською схемою історії Східньої Европи. На цій основі вони тенденційно реконструювали історію України як невідривну частину історії Росії. Праці М. Грушевського, зокрема *ІУР*, уважали "націоналістичними" і тенденційними, так як совєтські історики. Крім того, знання української мови у західних істориків часто було мінімальним і про *ІУР* М. Грушевського вони дізнавалися з "других рук", крізь призму публікацій російських і совєтських істориків.

УІТ взяло на себе обов'язок популяризації історичної схеми М.

---

[3] В англомовних працях ми докладно проаналізували історичну схему Грушевського, на якій основано *Історію України-Руси*, у порівнянні з російською та совєтською схемами історії Східньої Европи. Див.: Lubomyr Wynar, *Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography*. Toronto, New-York, Munich, 1988, pp.9-25; Lubomyr Wynar, "Mikhael Hrushevsky's Scheme of Ukrainian History in the Context of the Study of Russian Colonialism and Imperialism", *Russian Empire: Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices*. Clevland: Institute for Soviet and East European Studies, John Carroll University, Ukrainian Historical Association, 1985, pp.19-39.

[4] Для прикладу наведемо характеристику М. Грушевського, подану істориком В. Сарбеєм у 1989 році: "Схема истории Украины, разработанная Грушевским, была самым концентрированным выражением основных фальсификаторских концепций буржуазно-националистической историографии. Работы Грушевского знаменовали собой тупик, в который зашла буржуазная историография в период империализма". (В.Г. Сарбей, *Очерк методологии и историографии Украины*. Київ, 1989, стор.60). Ця праця появилася в Києві в часи "гласності" і "перестройки", розвалу СССР і вона є ще одним свідоцтвом тривалости засад партійної комуністичної історіографії.

Грушевського, його головних історіографічних концепцій та *Історії України-Руси*. В той час ми мали, як тепер бачимо, занадто оптимістичний погляд на справу перекладу і видання *Історії*. Ми брали до уваги відроджене на Заході Товариство ім. Шевченка, яке продовжувало наукові традиції НТШ у Львові і його найвидатнішого голови М. Грушевського, а також Українську Вільну Академію Наук як продовжувача наукових традицій Всеукраїнської Академії Наук 1920-их років. Ми сподівалися, що видання в перекладі на англійську мову найвидатнішого твору української історіографії буде поважно обговорене цими установами і за деякий час зреалізоване.

Постання Гарвардського Українського Наукового Інституту (ГУРІ), катедри історії України ім. М. Грушевського і започаткування журналу *Harvard Ukrainian Studies* давали нам надію, що "Український Гарвард" займеться англомовним виданням найважливішої праці свого патрона. Одначе так не сталося. Українські наукові установи і ГУРІ мали інші пріоритети наукової діяльности, а на сторінках гарвардського українознавчого журналу навіть не появилося жодної поважнішої студії про патрона історичної катедри ім. М. Грушевського. Така була дійсність і тут не місце аналізувати головні причини цього дивного явища.

У вересні 1965 року в містечку Лудлов я мав важливу розмову з проф. О. Оглоблиним, першим президентом УІТ, відносно науково-організаційної і науково-видавничої діяльности українських істориків в Америці, зокрема в новопосталому Історичному Товаристві й Історичній Секції УВАН у США. Я тримався думки, що одним із найважливіших пріоритетів української історіографії та наукових установ у діяспорі є підготування англомовного перекладу *ІУР*, який може мати переломовий вплив у світовій історіографії і напевно причиниться до кращого й об'єктивнішого насвітлення різних періодів історії України. Олександер Петрович розумів важливість цього проєкту, але був обережний. Він уважав, що старші наукові установи, зокрема НТШ і УВАН в Америці, не можуть зайнятися цим грандіозним видавничим проєктом і мають інші науково-видавничі пріоритети, а новопостале УІТ не мало належних фінансових засобів. Можливо, що Олександер Петрович мав рацію, але тут спершу йшлося про підготовчі роботи до англомовного видання *ІУР*.

В 1966 році відзначено в Америці 100-ліття з дня народження М. Грушевського. На різних наукових конференційних форумах виринало питання англомовного перекладу *ІУР*. Ми вирішили вичекати і цю справу обговорити пізніше. У *Бюлетені* УІТ за 1967 рік знаходимо інформативну статтю "Англомовне видання *Історії України-Руси* М. Грушевського", в якій читаємо:

"Вже від довшого часу на сторінках української преси обговорюється потреба видання *Історії України-Руси* англійською мовою. З наших членів це питання заторкнули у своїх статтях Л. Шанковський і

Л. Винар. Останніми часами до Управи УІТ звернулися п. Маріян Коць і д-р Ричок, які готові взяти на себе риск фінансування перекладу *Історії.* Майже рівночасно з рамені Асоціяції Українських Професорів у цій справі звернувся проф. М. Мельник. Ці проєкти розглядаються Управою УІТ. Уважаємо, що такий переклад *Історії України-Руси* є дуже на часі. При належних обставинах і загальній допомозі такий переклад можна б зреалізувати. Управа УІТ уважає, що цією справою повинні зайнятися УВАН, НТШ і УІТ. При цій нагоді хочемо підкреслити ініціятиву фінансування перекладу Історії України-Руси зі сторони відомого мецената п. Маріяна Коця"[5].

Як бачимо, була добра воля зі сторони УІТ і меценатів взятися за переклад *ІУР*. Проте в міжчасі справи ускладнилися. Деякі вчені, зокрема проф. Омелян Пріцак, висловлювали думки проти видання англомовної *ІУР*, і взагалі старалися підважити наукове значення цієї фундаментальної праці та послуговувалися аргументами про "застарілість" *Історії.* Ми уважали, що клясичні монументальні праці "не старіються" і тому не брали серйозно цих аргументів. В 1966 році появилася з нагоди 100-ліття М. Грушевського контроверсійна стаття проф. Омеляна Пріцака "У століття народин М. Грушевського"[6], в якій автор також старався довести "перестарілість" і недоліки *ІУР*"[7]. В цьому самому часі він запропонував проєкт опрацювання 12-томного *Вступу до історії України*, що був задуманий як колективний твір і, правдоподібно, мав бути пов'язаний із новоствореним українським науковим осередком у Гарвардському університеті[8]. З цього задуму нічого не вийшло, але стаття О. Пріцака про Грушевського спричинила деякий фермент у наукових кругах. Деякі науковці стали скептиками англомовного проєкту *ІУР*. Не зважаючи на якнайкращі наші інтенції, УІТ у той час не мало потрібних засобів, щоб започаткувати підготову видання.

Проте ідея англомовного перекладу *ІУР* не вмерла. Вже в 1973

---

[5] Українське Історичне Товариство. *Бюлетень для членів.* 1967, рік І, ч.6, стор.3; "Англомовне видання", *Український Історик*, 1967, ч.1-2 (13-14), стор.132-133.

[6] Омелян Пріцак, "У століття народин М. Грушевського", *Листи до приятелів*, 1966, кн.5-7, стор.1-19. Див. відповідь Марка Антоновича, "До дискусії навколо М.С. Грушевського", *Український Історик,* 1991 – 1992, ч. 3-4 (110-111); 1-4 (112-115), стор.370-377.

[7] О. Пріцак писав, що "Грушевський зашвидко працював, щоб мати змогу написане передумати, корегувати суперечності поміж своєю історіософією та мовою фактів, оперувати стислою термінологією". (*Цит. пр.*, стор.8). В тому часі проф. О. Пріцак був проти англомовного перекладу *ІУР,* але пізніше змінив свій погляд і написав із позитивної точки зору передмову до *Історії України-Руси*, перевидану в Україні у 1991 році. Питання англомовного перекладу також дискутував д-р Олександер Домбровський, "До питання англійського перекладу *Історії України-Руси* М. Грушевського (Стаття дискусійного порядку)", *Український Історик*, 1968, ч.1-4, стор.138-141.

[8] Омелян Пріцак, "Проєкт "Вступу до історії України", *Український Історик*, 1968, ч.1-4 (17-20), стор.128-133.

році за ініціятивою д-р Матвія Стахова, голови НТШ в Америці, було зактивізовано справу англомовного перекладу *Історії*. В резолюціях "Ювілейного Наукового Конгресу Століття НТШ", читаємо, що "в наявності грядущих подій Ювілейний Науковий Конґрес НТШ вважає, що *черговим і найважнішим завданням НТШ є видання англомовного перекладу 10-томової Історії України-Руси М. Грушевського і висловлює признання усім тим своїм членам, які вже піднялися цеї роботи, та закликає цілу українську громаду піддержати цей почин морально і матеріяльно* (підкр. Л.В.)[9]. Новостворена Історична Секція НТШ на чолі з Матвієм Стаховим перебрала проєкт видання *ІУР* і покликала до життя спеціяльну комісію для англомовного видання *Історії*[10]. Комісія запросила до перекладу окремих томів *Історії* таких членів НТША: проф. Микола Чировський – перший том *ІУР*, о. проф. Мелетій Войнар – другий том, проф. Кость Андрусишин – третій том. Сенатор Павло Юзик з Оттави зобов'язався мовно перевірити кожний том перекладу.

Проф. Петро Стерчо, секретар Комісії, писав, що було зроблено переклад першого, другого та третього томів *ІУР*. З вибором головою НТШ д-р Ярослава Падоха в березні 1977 року ситуація змінилася. НТШ не підписало договору з Видавництвом Оттавського Університету, яке за рекомендацією сенатора Юзика погодилося видати *ІУР*. Петро Стерчо пише про деяких противників, які могли вплинути на зірвання цього видавничого проєкту. Існує правдоподібність, що голова НТШ цю справу обговорював з проф. О. Пріцаком і був під впливом його думки про недоцільність англомовного перекладу *ІУР*. Також існує можливість, що переклад томів *ІУР* не був задовільний.

Не зважаючи на закінчення акції НТША, заходи щодо виданням *ІУР* не припинилися. В листопаді 1983 року відбувся в Торонті IV Світовий Конґрес Вільних Українців (СКВУ), під час якого було вибрано головою Наукової Ради СКУ Любомира Винара, президента УІТ і Асоціяції українських університетських професорів. Членами Наукової Ради були наукові установи й українські університети в Европі, Америці, Канаді й Австралії. Можна ствердити, що в цей

---

[9] "Резолюції "Ювілейного Конґресу НТШ з 1973 року". (Машинопис. Архів УІТ). Треба згадати, що в українській пресі появилося звернення від Управи НТШ у США "До української Спільноти у Вільних Країнах", в якому обґрунтовано видання *ІУР*, яка повинна дати "західним університетам, професорам, студентам і взагалі інтелеґентній провідній верстві цих країн повну, всебічну історію України пера Михайла Грушевського. Тільки таким способом зможемо послідовно усувати фальшиву доктрину історії України і Росії". (Див. *Америка*, 13 листопада 1973).

[10] До Комісії входили такі члени: Матвій Стахів, голова, о. Мелетій Войнар, ЧСВУ, заступник голови, і Петро Стерчо, секретар. Членами стали Павло Юзик, Лев Добрянський, Володимир Стойко й Іван Новосівський. Докладніше про ці справи пише Петро Стерчо, "До видання *Історії України-Руси* М. Грушевського англійською мовою", *Український Історик*, 1984, ч.1-4 (81-84), стор.236-250.

час Рада виконувала корисну функцію координації українського наукового життя в діяспорі[11].

У жовтні 1984 року було розіслано обіжник до членів НР із спеціяльним запитником відносно організаційної та видавничої діяльности Ради, в який включено питання про видання англомовного перекладу *ІУР*[12]. Відповідь членів була позитивна, і було розпочато розгляд реальних можливостей видання. У 1984 році в Торонті під протекторатом Наукової Ради відбулася наукова конференція, присвячена Михайлові Грушевському у 50-ліття його смерти. На ній розглядалося питання продовження праці над перекладом і було вирішено докладно обговорити справи *ІУР* з проф. Я. Падохом, головою НТША, який також був членом Наукової Ради. Це було зроблено, але докладної інформації про вже перекладені томи *ІУР* не одержали. В 1996 році у *Віснику СКУ* було зазначено, що Наукова Рада бажала б “допомогти АНТШ у реалізації даного проєкту, але ця справа чомусь затягається... Якщо б НТШ було б неспроможне реалізувати цей фундаментальний твір, тоді про цю справу треба ясно писати і поінформувати українську спільноту”[13].

Проте ми не тратили надії. В червні 1987 року відбулася сесія Наукової Ради, підчас українознавчої конференції в Іллінойському університеті. На конференції голова НР мав зустріч з головою НТШ др. Я. Падохом у справі *ІУР*. В “Обіжному листі” Наукової Ради від 17 грудня 1987 року знаходимо таку інформацію про цю зустріч:

“Підчас сесії Наукової Ради в Іллінойському університеті Голова Наукової Ради обговорив справу англомовного перекладу цієї фундаментальної праці нашого найвидатнішого історика з д-ром Я. Падохом, головою НТШ в Америці. Як відомо, свого часу НТША плянувало виготовити і видати такий переклад. Також нам ішлося, щоб вже кінець-кінцем виявнити цю справу і покласти край поголоскам, що Н. Рада і її голова робить якийсь спеціяльний натиск на НТША в цій справі. Насправді велике число членів Н. Ради в 1984-85 році заступало

[11] Докладніше про діяльність Н.Р. див. Любомир Винар, “На шляху координації наукової діяльности: Наукова Рада при СКУ”, *Український Історик*, 1987, ч.1-4 (93-96), стор.7-36; Л. Винар, “Наукова Рада при СКУ і завдання української вільної науки”, *Вісник СКУ*, ч.1 (14), 1986, стор.18-20. В той час до Наукової Ради належали такі установи: Українська Американська Асоціяція Університетських Професорів, Наукове Товариство ім. Шевченка в Европі, Канаді, Америці і Автралії, Українська Вільна Академія Наук в Америці та Канаді, Українське Історичне Товариство в Америці, Український Вільний Університет в Мюнхені, Український Католицький університет в Римі, Український Господарсько-Технічний Інститут в Мюнхені.

[12] “Запитник Наукової Ради при СКУ” від 16.IX.1984 року (Архів Світової Наукової Ради при СКУ).

Питання ч.5 звучало: “Чи Ви вважаєте за доцільне видання англійського перекладу *Історії України-Руси* і *Історії української літератури* Михайла Грушевського?”.

[13] Л. Винар, “Наукова Рада при СКУ...”, стор.19-20.

думку, що видання найважливішого твору історії України М. Грушевського в англійській мові належить до наших найважливіших завдань, а бл. п. сенатор Юзик уважав, що цей проєкт повинна перебрати Н. Рада, якщо НТША не буде його реалізувати. Д-р Я. Падох ствердив, що тепер НТША не буде його реалізувати, а також, що вже переложені перші томи не є задовільно виконані. Я йому сказав, що поінформую членів НР про цю децизію А НТШ"[14].

Наші старання одержати від НТША для перегляду вже переложені томи *ІУР* не увінчалися успіхом і до сьогодні не знаємо, в якому архіві ті томи зберігаються[15]. Треба було зачинати від початку. В березні 1988 року появився пресовий комунікат від Наукової Ради п.н. "Надання патронату СКУ на видання англомовного перекладу Історії України-Руси М. Грушевського", в якому читаємо, що Президія Секретаріяту СКУ надала 6-ого лютого 1988 року патронат "Науковій Раді СКУ і відповідним науковим установам – членам Наукової Ради, для обговорення, підготови і видання англомовного перекладу найважнішого твору української історичної науки в 20-у столітті – *Історії України-Руси* проф. М. Грушевського"[16]. Наукова Рада уповноважила Українське Історичне Товариство зайнятися справою англомовного перекладу *ІУР*, і вже в 1998 році створено при УІТ "Академічну комісію для вивчення діяльности і видання творчости Михайла Грушевського"[17].

Треба також згадати, що сенатор Павло Юзик ще за свого життя писав авторові цих рядків про англомовний переклад *ІУР* і

[14] "Обіжний лист до вельмишановних членів Наукової Ради при СКУ, Австралія, Америка, Европа, Канада" від 17 грудня 1987 року, стор.3. (Машинопис. Архів Світової Наукової Ради). Треба згадати, що в листі з 28 грудня 1987 року Я. Падох писав авторові цих рядків: "Про Грушевського я вже написав у відповідь на Запитник, від чого я зачав. Додам, що ми далі не дістали від пані сенаторової (дружина сенатора Юзика – Л.В.) перекладів, крім першого тому. Раджу Вам перевірити, він нікудишній. Шкода про це розводитися. Твердю ще раз, що перекладу не вдасться зробити, бо немає повного мільйона й немає перекладачів. Я вже це перевірив на власній шкурі. Переклад Грушевського забрав більше часу і праці, як усі видання, що ми їх видали за десятки років". (Лист Я. Падоха до Л. Винара від 28 грудня 1987 року. (Архів СН Ради)). Ярослав Падох уважав, що обговорення членами НР справи вже перекладених томів ІУР не є конструктивне. В листі до секретаря Н.Р. д-ра Осипа Мартинюка від 17 березня 1987 року він писав, що це виглядає на "публічну кампанію" проти НТШ. Також писав, що "НТШ в ЗСА ще досі не є в посіданні й то не зі своєї вини, перекладаних томів "Історії України" Грушевського". (Лист др. Я. Падоха до др. О. Мартинюка від 17 березня 1967. (Архів Світової Наукової Ради)).

[15] З перекладачів проєкту НТШ ще живе проф. М. Чировський і він, на нашу думку, може дати додаткову інформацію про долю перекладених томів. Можливо, подібну інформацію може подати також проф. В. Стойко.

[16] "Надання патронату СКУ на видання англомовного перекладу монументальної Історії України-Руси М. Грушевського", березень 1988 (Архів СН Ради).

[17] До Комісії входили: Марко Антонович, Любомир Винар (голова), Ігор Каменецький, Юрій Книш, Франк Сисин, Тома Примак, Орест Субтельний і Дмитро Штогрин. – Див. *Український Історик*, 1989, ч.4 (104), стор.108-109.

рекомендував, щоб справою видання зайнялися Наукова Рада і Українське Історичне Товариство, якого він був дійсним членом. Назагал українська громада в Канаді й Америці вважала, що англомовне видання багатотомної історії Грушевського є одним із найважніших завдань українського наукового світу. Громадську опінію ми брали до уваги й уважали, що треба опрацювати раціональний плян цього монументального видавничого проєкту.

В міжчасі ми довідалися, що відомий український меценат пан Петро Яцик з Торонта плянує заснувати Центр дослідження історії України при Канадському Інституті Українських Студій в Альбертському університеті та також пропонує видання англомовного перекладу *ІУР*. Це була дуже добра вістка. Автор цих рядків мав нагоду запізнатися і говорити з п. П. Яциком у Торонті ще 1983 році. Але тоді він не був безпосередньо зацікавлений в перекладі історії.

20 червня 1988 року надійшов лист від д-ра Богдана Кравченка, директора Канадського Інституту Українських Студій, в якому він писав: "Маю приємність повідомити Вас, що при КІУСі незабаром буде створений Центр українських історичних дослідів ім. Петра Яцика. Першим проєктом цього центру буде видання критичного, академічного перекладу на англійську мову Грушевського – *Історія України-Руси*. Знаю, що цей проєкт був дискутований на Науковій Раді СКУ. Щоб даром не подвоювати зусилля, інформую Вас, що ми цей проєкт виконаємо до 1998 року. Очевидно будемо в контакті з Вами в близькому майбутньому, щоб обговорити цю справу в подробицях".

Як відомо, Центр дослідження історії України очолив д-р Франк Сисин, сьогодні – головний редактор англомовної *ІУР* і спеціяліст доби Хмельницького. Я був спокійний, що справа перекладу і видання твору в добрих руках. Щоправда, проф. Олександер Оглоблин у наших розмовах висловлював свій жаль, що його не запрошено написати переднє "Слово" до першого тому *ІУР*. Як провідний український історик і продовжувач кращих традицій української історіографії з 1920-их років, він уважав, що Інститут повинен був звернутися до нього з цією справою. Я казав, що Інститут і редактори могли запросити, кого уважали за відповідне, але в цій справі було важко переконати Олександра Петровича, першого професора-гостя на катедрі історії ім. М. Грушевського в Гарвардськім університеті.

Щодо ініціятиви англомовного видання КІУСом, то виглядало, що вона вийшла від пана Петра Яцика, а не від професійних істориків. Він розумів велике значення англомовного перекладу *Історії України-Руси* Грушевського і за його меценатську ініціятиву належиться якнайбільше признання. Від того часу англомовним видавничим проєктом повністю зайнявся д-р Франк Сисин, який зумів зорганізувати добрий редакторський штат і перекладачів цього монументального твору.

В передмові до першого тому *ІУР* Франк Сисин пише про унікальність і важливість *Історії* Грушевського: "*The History of Ukraine-Rus'* constitutes the most comprehensive account of the ancient, medieval, and early modern history of Ukrainian people. Written by Ukraine's greatest historian, Mykhailo Hrushevsky, the *History* remains unsurpassed in its use of sources and literature, even though its last volume was written sixty years ago. In the development of the Ukrainian National movement it constitutes the scholarly proof that Ukrainians are people with its own historical process"[18].

До сьогодні появилися перший і сьомий томи *Історії України-Руси* М. Грушевського з потрібними бібліографічними доповненнями і коментарями. Книги видано на високому науковому та поліграфічному рівні. Англомовна *ІУР* заповнює велику прогалину у світовій історіографії і впроваджує історію України у світову історію, як її інтегральну частину.

У нашій короткій статті ми не мали наміру рецензувати перші два томи англомовної *ІУР*, це зробимо пізніше. Сама історія видання англомовної *ІУР* заслуговує на докладніше обговорення і відповідні висновки. Можемо лише побажати, щоб Канадський Інститут Українських Студій започаткував також видання в перекладі на англійську мову другої праці М. Грушевського – його монументальної *Історії української літератури*, яка доповнює у значній мірі *Історію України-Руси*.

ДОДАТОК

№1

Англомовний переклад і видання Історії України-Руси Михайла Грушевського[19]

"...6 лютого 1988 року під час торонтонських нарад Президія СКВУ одноголосно надала патронат Науковій Раді і науковим установам, які бажають обговорити, перекласти на англійську і видати монументальну *Історію України-Руси* Михайла Грушевського. Багато членів Наукової Ради уважає, що перевидання цього клясичного твору української історіографії невідкладне, і що такий англомовний переклад зможе мати переломовий вплив в світовій історичній і науковій

[18] Frank Sysyn, "Introduction to the *History of Rus'-Ukraine*", *Michailo Hrushevsky, History of Ukraine-Rus'*. Vol. 1, op. cit, p. XXII.

[19] Друкуємо фрагмент статті. Джерело передруку: Любомир Винар, "Наукова Рада при СКУ і її діяльність в 1987 – 1988 роках", *Вісник Світового Конгресу Українців* (Торонто), Рік XIV, ч.1 (16), стор.18.

літературі. Як відомо, М. Грушевський розбив псевдонаукову концепцію "єдності походження" московського і українського народів і науково довів самобутність і самостійність українського історичного процесу від ранньої і середньовічної історії України до модерного історичного періоду. Цей найвидатніший твір української історіографії повинен бути якнайшвидше виданий англійською мовою. Як відомо, справою перекладу Історії України-Руси займалося НТШ в Америці і його голова д-р Я. Падох. Наукова Рада пропонувала АНТШ свою допомогу в цій важливій справі, але, на превеликий жаль, АНТШ вирішило тепер не реалізувати цей проєкт. Ми прохали голову А НТШ переслати Науковій Раді до перегляду перший том Історії України-Руси, який вже мав бути перекладений, але до сьогодні ми не одержали згаданого перекладу, проте віримо, що НТШ позитивно поставиться до заходів Наукової Ради. Не улягає сумніву, що переклад Історії України-Руси Грушевського буде коштувати багато зусиль наших учених і українського громадянства, проте ідеться про унікальну працю найвидатнішого українського історика... Наукова Рада, яка проголосила 1954 рік роком найвидатнішого українського історика і першого президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського, напевно зможе допомогти тим установам, які візьмуть на себе підготову і видання Історії України-Руси під патронатом СКУ".

№ 2

Англомовний переклад Історії України-Руси Михайла Грушевського[20]

"Підчас наукової сесії Наукової Ради в Іллінойському університеті, Голова Наукової Ради обговорив справу англомовного перекладу цієї фундаментальної праці нашого найвидатнішого історика, з д-р Я. Падохом, головою НТШ в Америці. Як відомо, свого часу А НТШ плянувало виготовити і видати такий переклад. Також нам ішлося, щоб кінець-кінцем вияснити цю справу і покласти край поголоскам, що Н. Рада і її голова робить якийсь спеціяльний натиск на А НТШ в цій справі. Насправді велике число членів Н. Ради ще в 1984-85 році заступали думку, що видання найвидатнішого твору історії України М. Грушевського в англійській мові належить до наших найважливіших завдань".

[20] Джерело передруку: *Обіжний лист* до Членів Наукової Ради при СКВУ з 17 грудня 1987 року, стор.3-4. (Машинопис. Архів Світової Наукової Ради).

№3

Лист Богдана Кравченка в справі англомовного перекладу Історії України-Руси[21]

20 червня 1988 р.

Prof. L. Wynar
c/o Ukrainian Historical Association
P.O. Box 312
Kent, OH 44240

Шановний Проф. Винар!

Маю приємність повідомити Вас, що при КІУС незабаром буде створений Центр українських іс.торичних дослідів ім. Петра Яцика. Першим проєктом цього центру буде видання критичного, академічного перекладу на англійську мову Грушевського *Історії України-Русі.*

Знаю, що цей проєкт був дискутований на Науковій Раді СКВУ. Щоб дарма не подвоювати зусилля, інформую Вас, що цей проєкт виконаємо до 1998 року. Очевидно будемо в контакті з Вами в близькому майбутньому, щоб обговорити цю справу в подробицях.

Думаю, що Юркевич з Вами в контакті щодо других справ, так що не буду тут порушувати. Проте запевнюю Вас, що проф. Оглоблин одержить гонорар за статті в 2-у томі АЕУ II. Торонтське бюро ще всі гонорари не виплатило.

З пошаною до Вас

Богдан Кравченко
Директор

Копія: П. Саварин, Президент СКВУ

№4

Лист – відповідь Любомира Винара Богданові Кравченку[22]

Високоповажаний Пан 27.VI.1988
Проф. д-р Богдан Кравченко, директор
Канадський Інститут Українських Студій
Едмонтон

Вельмишановний Пане Товаришу,

Щиро дякую за Вашого листа з 20 червня ц.р. і за винятково добру новину відносно англомовного видання *Історії України-Руси* М. Грушевського. Як Вам відомо, Наукова Рада при СКВУ заступає

---

[21] Архів УІТ.
[22] Архів УІТ.

думку, що це є один із найважніших наукових проєктів, якщо ідеться про українську історіографію. Саме тому Наукова Рада одержала від Секретаріяту СКУ патронат і побажання, щоб *ІУР* якнайшвидше появилася. Хоча було багато скептиків – але я завжди вірив, що цей проєкт зреалізується.

Беручи до уваги, що Українське Історичне Товариство вже роками видає джерельні матеріяли й історичні праці про Грушевського – ми передали справу видання (підготови, перекладу і т.д.) УІТ. Не улягає сумніву, що нам не треба дуплікувати, або як пишете "подвоювати зусилля" – лиш конструктивно і гармонійно співпрацювати. Тому я пропоную, щоб ми обмінялися думками відносно реалізації англомовного перекладу, а я Вас можу запевнити, що Наукова Рада зробить все, що в наших силах, щоб приспішити цю справу. Тому чекаю на Ваш лист, про який згадуєте, в якому бажаєте цю справу обговорити в подробицях.

До речі, Ви погодилися взяти участь в науковому з'їзді, що його скликає Наукова Рада при СКУ в листопаді – як пригадую, Ви підготовляєте доповідь про діяльність КІУС – і тут можна б наголосити справу підготови перекладу історії Грушевського, яка заслуговує на окрему доповідь.

Рівночасно ґратулюю Вам за створення Центру історичних дослідів.

Остаюся з щирою пошаною

Любомир Винар
Президент Наукової Ради при СКВУ

Копія: д-р П.Саварин

№5

З листа Любомира Винара до Богдана Кравченка[23]

4 травня 1989

Високоповажаний Пан
Проф. д-р Богдан Кравченко, директор
Канадський Інститут Українських Студій
Альбертійський Університет.

Вельмишановний Пане Товаришу,

Вже давно не мав від Вас вістки в справі перекладу *ІУР* М. Грушевського. Як Вам відомо, створено комітет в справі видання спадщини нашого найвидатнішого історика і зарезервовано місце,

[23] Архів УІТ.

згідно з нашою домовою, для представника від Інституту[24]. Ми функціюємо, як дорадче тіло. Гадаю, що у Вашому і нашому інтересі є нав'язати співпрацю. В Торонті, підчас конґресу СКВУ, не було нагоди обговорити цих справ з Вашим представником. До речі, чи вже маєте недруковані два нові томи *ІУР* Грушевського, про які згадував Білокінь[25] у "Літературній Україні"? Якщо так, я був би вдячний, якщо б Ви вислали копію. Ми зауважили, що деякі видання наших істориків (напр. Грушевського) в українських совєтських журналах є троха "відредаговані"... Ідеться, щоб ми одержали повний текст недрукованих томів ІУР. До речі, якщо знаєте щось спеціяльного в цій справі – буду вдячний за інформацію.

Я думаю, що було б добре в Торонті відбути конференцію в цій справі видання *ІУР*. Від "приходу" і обміни думок голова не болить і тому треба, на мою думку, скликати такі наради з людьми, які займаються перевиданням творів Грушевського. Самі знаєте, що в Україні іде боротьба за його спадщину і тут не можна лишатися пасивним. З преси знаю, що Ви маєте доступ до АН УРСР – отже виринає питання: чи там є опис архіву Грушевського і чи можна одержати бодай короткий [його] опис?.. [...]

Остаюся з щирим привітом

Любомир Винар
Голова УІТ

Копія: О. Оглоблин, М. Антонович

№ 6

Лист Богдана Кравченка до Любомира Винара в справі *ІУР*[26]

22 травня 1989 р.

Dr. L. Wynar
Ukrainian Historical Association
P.O. Box 312,
Kent, Ohio 44240
USA

Вельмишановний д-ре Винар!

Дякую за Вашого листа від 4 травня 1989 року.

---

[24] Комітет було створено при УІТ. Його членами були: д-р Марко Антонович (Монреаль), д-р Сергій Білокінь (Київ), д-р Любомир Винар (Кент, голова Комітету), д-р Ігор Каменецький (Мт. Плезант), д-р Юрій Книш (Вінніпеґ), д-р Франк Сисин (Едмонтон), д-р Тома Приймак (Торонто), д-р Орест Субтельний (Торонто), д-р Дмитро Штогрин (Урбана).

[25] Сергій Білокінь, літературознавець і історик, займався вивченням життя і творчости Грушевського.

[26] Архів УІТ.

Щодо видання *ІУР* Грушевського в англійському перекладі, то ми тільки що розпочали це. Тепер перекладачі працюють над першими двома томами. Повідомляю Вас, що директор Осередку українських історичних дослідів ім. П. Яцика буде д-р Франк Сисин і раджу Вам з ним зконтактуватися відносно можливості співпраці. Я згідний з Вами, що завжди варта радитися з людьми. До Білоконя я написав і чекаю на його відповідь. Щодо скликання нарад в Торонті в справі видання *ІУР*, то я переговорю це питання з д-ром Сисином, коли він буде в Едмонтоні в серпні.

Окремою поштою висилаю Вам працю Луцького. Додаткових матеріялів не маємо. Прошу вислати нам 10 примірників (з рахунком) праці Каменецького про Вінницю. Висилаю Вам передрук каталогів з України. Комплекс *УІ* нам дуже б згодився.

З пошаною,

Богдан Кравченко
Директор

БК/сл
Копія Д-р Ф. Сисин

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО 1917-1918

ВЛАДИСЛАВ ВЕРСТЮК
Національна Академія Наук України
Інститут Східно-Европейських досліджень
Київ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ПОЛІТИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА 1917 РОКУ*

В сучасній Україні ім'я Михайла Грушевського вже не потребує ні стислих, ні довгих тлумачень. Його можна зустріти на сторінках шкільних і високошкільних підручників, на шпальтах газет, воно звучить по радіо і телебаченню, ім'я М. Грушевського присвоєне академічним установам. Його постать у бронзі прикрашає центр Києва і Львова, а праці перевидаються і читаються. В пантеоні національних героїв сьогодні немає рівних М. Грушевському, в тінь його постаті потрапив навіть Тарас Шевченко. Серед української інтелектуальної еліти можна іноді почути зле іронізування з приводу того, що для сучасної української влади Грушевський ідеально підійшов на роль національної ікони[1].

Важко сперечатися з тим, що сучасна українська влада прихильно ставиться до М. Грушевського, але зводити лише до її прихильності розмах суспільного інтересу до його життя та творчості було б помилковим. Зверну увагу на останню видану в Україні бібліографію праць М. Грушевського і про Грушевського, підготовлену Б. Грановським. Розділ "Література про життя та діяльність" в цій книзі нараховує понад 1800 позицій[2]. За моїми вибірковими підрахунками половина з них створені в 90-х роках минулого століття. Це безпрецедентний показник публічного, в тому числі і наукового, зацікавлення, масштаб і природу якого ще доведеться глибоко осмис-

---

* Доповідь було виголошено 17 березня 2002 року на науковій конференції, присвяченій 135-літтю від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку.

[1] Див.: Я. Грицак. "Реабілітація Грушевського і легітимація номенклатури: "Партія влади" платить Грушевському визнанням за те, що він озброїв її інтелектуально й уможливив політично", *День*, 1996, 28 жовт.; Н. Яковенко. "Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього", *День*, 1996, 20 лист.

[2] Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Бібліографія (1885-2000 рр.). Укладач Борис Грановський. Київ, 2001, стор. 34-137.

лювати. Грушевськознавство останнього десятиліття вимагає і чекає на свого вдумливого і неупередженого історіографа.

Так чи інакше треба визнати, що в силу подібної практики стає все складніше знайти хоч невеликий клаптик в царині діяльности Великого Українця, який би ще не привабив до себе допитливе дослідницьке око. Можливо такої ділянки вже нема. Але існує проблема глибини і вичерпности дослідження, скрупульозности у виявленні джерел та об'єктивности їх інтерпретації. Тут існують великі можливості, які хотілося б показати на прикладі теми "Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року".

Якщо великим вченим, незаперечним авторитетом в історичній науці М. Грушевського зробила його *Історія України-Руси*, то великим політиком – його діяльність на чолі Української Центральної Ради. 1917 рік – це час найвищого піднесення його політичної кар'єри. Про це чимало написано, а після видання фундаментального збірника документів Центральної Ради[3] діяльність Грушевського як голови і координатора роботи УЦР можна вивчати майже день за днем. Проте відомо, що Михайло Сергійович був не просто чудовим спікером, який знав, кому надати слово, як спинити занадто красномовного, як допомогти промовцю-невдасі знайти загублену думку, як стисло і ясно підвести підсумок дебатів. Він, як людина неординарна, вмів поєднувати дві роботи одночасно. Ось що з цього приводу пізніше пригадував колишній секретар Центральної Ради Михайло Єреміїв: "Працездатність Михайла Сергійовича була феноменальна. Часто, уважно проводячи засідання, він, в той же час, писав резолюції, які мав предложити на закінчення дебатів, а ще частіше він правив на колінах коректи своїх численних писань, які мені надсилав для передачі йому директор нашої друкарні Лизанівський і які я йому дискретно передавав під столом. При цьому я не зауважив ні одного випадку, щоб він чогось не почув, або не реагував у відповідній спосіб на промову, і депутати ніколи не могли зауважити, що він робить зараз дві справи. Таким чином, керуючи Центральною Радою, він одночасно написав і видав свою популярну історію України, декілька підручників з різних ділянок і значну кількість політичних статей"[4].

Згадана мною вище бібліографія під 1917 р. нараховує 87 публікацій М. Грушевського, з них лише 15 можна віднести до наукових, науково-популярних чи белетристичних, решта – це політична публіцистика[5]. Для дослідників історії Центральної Ради вона є надзвичайно цінним джерелом, яке допомагає глибше зрозуміти,

[3] Українська Центральна Рада: документи і матеріали. В 2-х т. Київ,1995-1996.

[4] Михайло Єреміїв. "За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів)", *Український Історик*, 1968, ч.1-4, стор.103.

[5] Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Бібліографія..., стор. 218-221.

що ж відбувалося в стінах Педагогічного музею Києва, де засідала Центральна Рада, точніше інтерпретувати іноді надзвичайно лапідарні протоколи її засідань, краще зрозуміти логіку і пафос окремих рішень.

М. Грушевський надавав надзвичайно важливого значення цій публіцистиці, зважаючи на загальний невисокий освітній рівень українців та ступінь їх національної свідомости. Після повернення в Київ із заслання, він одразу ж і досить круто змінив напрям і характер діяльности Центральної Ради. Треба було не тільки реорганізувати її на майбутньому Всеукраїнському національному конґресі, а й задати відповідний моменту масштаб діяльности, обґрунтувати політичну програму. З цього починалась публіцистика М. Грушевського 1917 р. 25 березня в першому числі "Нової ради" з'явилась його знаменита стаття "Велика хвиля", спрямована проти мінімалізму українських вимог. За нею – ціла низка інших статей, які підіймали пекучі політичні проблеми. "Для кожного номера "Нової ради", що в очікуванні власної друкарні виходила в якійсь убогій партачці на Сінній площі, я писав статтю, – згадував Грушевський. – Як тільки з'явилася своя друкарня, я зараз їх зібрав і з деякими змінами випустив брошурою п. з. "Вільна Україна. Статті з останніх днів". Разом з тим я ладив ширше політичне credo даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. Ради – "Якої ми хочемо автономії і федерації" (се була перша брошура, котру я випустив, і вона розійшлася щось чи не в 70 тис. примірниках, в кількох виданнях); "Хто такі українці і чого вони хочуть" – начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціялістичні принципи, включно до комуністичного принципу – "кожному по його потребах і від кожного по його спромозі"; "Звідки пішло українство і до чого воно йде" – короткий начерк української історії. Я переглянув також і видрукував наново свою збірку "Про українську мову і школу". В перших місяцях революції сі брошури відповідали пекучій потребі й ішли дуже сильно – я ледве встигав їх друкувати..."[6].

Публіцистика М. Грушевського виконувала одразу дві функції. Видавана масовими тиражами[7], вона виявилась чудовим агітаційно-пропагандистським матеріялом для широкого загалу, який масово і стихійно долучався до українського руху і потребував освідомлення і чіткого визначення нагальних завдань моменту. Інша функція публіцистики М. Грушевського не потребувала великих тиражів, але була не менш, а, можливо, і більш важливою: голові Центральної Ради одночасно доводилось виступати і організатором (лідером) українського національно-визвольного руху, і його теоретиком-ідеологом,

---

[6] Михайло Грушевський. "Спомини", *Київ*, 1989, № 8, стор.145.

[7] Статті М. Грушевського з "Нової ради" були не тільки перевидані окремою брошурою "Вільна Україна: (Статті проф. М. Грушевського в "Новій раді". Ч.1-15. Київ, 1917), вони передруковувались в іншій українській періодиці: "Шляхи" (Львів), 1917, № 5-8; "Розсвіт" (Радштат), 1917; "Вістник СВУ" (Відень); "Промінь" (Москва), 1917 та ін.

який розробляв ідейно-теоретичні підвалини руху. Згадуваний М. Єреміїв писав, що серед діячів Центральної Ради "не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі..."[8].

Уже початковий момент творення Центральної Ради показав, що українські сили є досить диференційованими. Поряд з ліберально-демократичною інтелігенцією Товариства українських поступовців активно подавали голос радикальні елементи соціял-демократичного та есерівського напрямків. Необхідно було їх об'єднати і сцементувати в єдиний національно-визвольний рух. Це було складне завдання. З одного боку, треба було переконати ліберально-демократичну інтелігенцію не обмежуватись програмою культурно-національних вимог, ставлячи їх гостро, демонструючи, за висловом М. Грушевського, "загальнонародний імперативний характер українських домагань"[9]. З іншого боку, треба було зробити так, щоб соціял-демократи та соціялісти-революціонери, які тяжіли до соціяльних гасел та співпраці з аналогічними собі російськими партіями, не розкололи український рух, не відірвали від нього соціяльною демагогією частину низового елементу.

Вдалося цього досягнути завдяки політичному і публіцистичному хисту М. Грушевського. Віддаючи належне йому, Д. Дорошенко писав, що "Грушевський вірно схопив ситуацію і ясно поставив перед українством завдання, які розгорталися перед ним з вибухом революції"[10]. М. Грушевський насамперед висловився за надання українському рухові широкого політичного поступу під гаслами національно-територіяльної автономії України у федеративній Російській республіці. Під впливом постаті М. Грушевського ці гасла стали ідейним осереддям українського руху, їх взяли на озброєння фактично всі тодішні українські партії, і саме вони забезпечили українському руху єдність і монолітність. До сьогоднішнього дня в історичній літературі можна зустріти докори і закиди М. Грушевському за "автономізм" і недооцінку самостійницьких гасел, які начеб-то могли дати суттєвіші результати. Можна твердити, що курс, обраний М. Грушевським, був найвиваженішим і найреалістичнішим для того часу.

Варто з'ясувати, що М. Грушевський розумів під поняттями "автономія" і "федералізм". У його публіцистиці 1917 р. цим поняттям відведено чи не найголовніше місце. У брошурі "Якої ми хочемо автономії та федерації" М. Грушевський висловлюється за національно-

[8] Михайло Єреміїв, *вказ. праця*, стор.103.

[9] Цит. за: Владислав Верстюк. Українська Центральна Рада. Київ, 1997, стор.112.

[10] Дмитро Дорошенко, *Історія України 1917-1923 рр.* Т.1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954, стор.44.

територіяльну автономію, яка розуміється як об'єднання всіх етнічних українських земель. Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, всі державні атрибути, включаючи власну тарифну і митну політику. Вдумаємося: що передбачає митна політика. Насамперед, кордон. Без кордону, чітко окресленого, з міцною охороною, проводити митну політику не можна. Отже, федерація Грушевського ще на весні 1917 р. була дуже схожою на конфедерацію. Він розглядає її як "об'єднання в одній державі кількох держав"[11]. *Таким чином, федералізм як і автономія для М. Грушевського ніколи не були запереченням незалежної української держави, швидше це був необхідний і послідовний крок до її побудови.* М. Грушевський добре розумів, що на створення незалежної держави в Україні тоді було замало сил, з одного боку, а з іншого – заклик до негайного відділення в умовах незавершеної світової війни був би розцінений російською стороною як підривна сепаратистська акція, яка б викликала адекватну відповідь. Можемо визнати, що в той момент політика М. Грушевського була мистецтвом реального.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на діяльність українських самостійників весною 1917 р. Чи дійсно вони були тоді реальною альтернативою Центральній Раді? Самостійники залишили по собі переважно емоційні згадки і дуже мало документів, з яких би можна було визначити глибину їхніх державницьких концепцій, їхню принципову відмінність від програми УЦР. З того, що надається до аналізи, маємо заяву ЦК Української народної партії, яка у березні 1917 р. оголосила про відновлення своєї діяльности після 10-ти річної перерви. В цій заяві ЦК УНП говорилось, чого в даний історичний момент партія ухвалила вимагати: "російська держава мусить бути вільною, дружньою спілкою вільних народів, мусить бути перебудована на федеративних основах"[12]. Як бачимо, на перевірку документом, навіть партія М. Міхновського повторювала формули М. Грушевського. Цікаве продовження ця тема отримала на з'їзді українських правників у Києві 13 червня 1917 р. Першу доповідь на ньому про державний лад в Україні зробив М. Грушевський. Він почав з того, що український народ із давніх давен жив власним державним життям. У зв'язок з Москвою 1654 р. він увійшов "яко самостійний державний народ"[13]. Переяславська угода зв'язала дві самостійні держави. Прикінцевий висновок М. Грушевського: "Для найкращого забезпечення автономії України їй повинен бути наданий характер державний. [...] Для того, щоб надалі не можна було толкувати і так, і інакше зв'язку України з рештою Росії, то треба, щоб зв'язок цей був

[11] Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991, стор.129.

[12] *Южный край*, Харьков, 1917, 23 березня.

[13] *Нова рада*, Київ, 1917, 15 червня.

утворений на федеративних підставах"[14].

Промова була схвалена оплесками. На з'їзді були представники самостійників. І що ж вони? "Нова рада" пише: "Проф. Герасимович вітає з'їзд від імені Союзу Української Державности і зазначає, що союз стоїть на тій самій платформі, яку зазначив в своєму докладі проф. Грушевський"[15].

Отже, бачимо як важливо для історика не повторювати старі політичні тези, релікти ідейної боротьби української еміґрації 20-30-х років, а шукати нові документи і з них виводити сучасні наукові інтерпретації.

На нових джерелах мені б хотілось побудувати наступну частину статті. При тій колосальній увазі до постаті М. Грушевського, про яку було згадано на її початку, здавалося, що вже не можна розраховувати на виявлення якихось нових джерел. Проте, готуючи додатковий том до збірника документів "Українська Центральна Рада", я звернув увагу на невідомі мені раніше статті М. Грушевського, надруковані у газ. "Народна воля" – органі ЦК УПСР. Саме до цієї партії М. Грушевський приєднався весною 1917 р.[16]. Оскільки статті, на які я випадково натрапив, були мені незнайомі, я почав ретельно вивчати різні підшивки "Народної волі" за 1917 рік і виявив на її сторінках 16 публікацій М. Грушевського. Лише чотири з них були пізніше включені Грушевським до його брошури "Самостійна Україна", і через цю брошуру пізніше цитувалися в наукових працях. Решта (12) ніде не передруковувалися, а відтак загубилися для дослідників. Навіть у бібліографії Б. Грановського 7 із 12-ти цих статей не згадані.

Тим часом, статті заслуговують на пильну увагу, вони суттєво розсувають межі публіцистичних зацікавлень М. Грушевського, уточнюють його ставлення до тих чи інших подій, які, здавалось, він тактично обійшов мовчанкою, дають додатковий матеріял для вивчення історії Центральної Ради. Наприклад, до цього часу в історіографії є різнобій у визначенні дати створення Центральної Ради. Називають 3-є, частіше 4-е та 9 березня 1917 р.

У статті "Тимчасовий український уряд", надрукованій у № 5 "Народної волі", М. Грушевський стисло викладає історію створення Української Центральної Ради і називає його дату – 7 березня 1917 р. (за ст. стилем)[17]. Саме в цей день наступного 1918 р. відбулося святкування першої річниці УЦР.

Наприкінці травня 1917 р. з Петрограда до Києва повернулась

---

[14] Там само.

[15] Там само.

[16] Формально М. Грушевський ніколи не був членом УПСР, навіть 1919-1920 рр., коли він очолював Закордонну делегацію УПСР та редагував журнал "Борітеся – поборите".

[17] *Народна воля*, Київ, 1917, 22 (9) травня.

делегація Центральної Ради, яка дістала урядову відмову на прохання позитивно висловитися з приводу майбутньої української автономії. Відмова уряду глибоко зачепила почуття національної гідности українців. Україна і особливо Київ вирували хвилями протесту. Він добре описаний в літературі. Проте в ній нічого не говориться про особисту реакцію М. Грушевського на урядове рішення. Іноді йдеться про те, що він спеціяльно взяв довгу паузу, якою вміло прикрив організаційну підготовку І-го Універсалу. Виявляється, що це не так. М. Грушевський 6 червня опублікував у "Народній волі" статтю "Що воно?", в якій позицію Тимчасового уряду визначив дискурсом: недалекоглядність чи підступність. Він пише, що уряд "обома руками черпає з України всякі засоби, кличе її до жертв всякого рода, але не може дати запоруку, що все се буде тільки тимчасове, і Україна буде забезпечена своїм автономним ладом від такого визиску, від такої хронічної, постійної реквізиції в будуччині"[18]. Апелюючи до свого читача, М. Грушевський говорить про подвійну несправедливість, необ'єктивність уряду на фоні його обіцянок "признати самостійність Польщі". Він не розуміє логіки заборони українського військового з'їзду, "тоді, коли відбувається військовий з'їзд польський, сіоністський, всеросійський солдатський і т.д., і т.д."[19]. Видно, що автор статті схиляється до рішучих дій, для нього очевидно, що Україна "мусить дбати, щоб її основні домагання були сповнені і признані, незалежно від того, чи будуть колись Установчи Збори, які вони будуть і як випадуть. І повинна бути дана певна можливість будувати місцеве життя вже тепер відповідно новим вимогам, пристосувати се житє до сих вимог, так як вони складаються зараз, а не чекати, поки та чи інша справа "попаде на очі" Тимчасовому Правительству і буде ним розрішена"[20].

Відомо, що автором І Універсалу був В. Винниченко, але не можна не помітити, що Універсал повторює чимало думок зі статті "Що воно", її рішучу, тверду тональність.

В кінці серпня в Україні виникла нова критична ситуація, пов'язана із заміною Тимчасовим урядом "Статуту вищого управління України" на "Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріятові". Майже два тижні Центральну Раду рвали політичні пристрасті, в основі яких лежала дилема: чи зберігати ділові стосунки з урядом, чи розірвати їх. Зрештою перемогла остання позиція. Чому це сталося і які це буде мати наслідки в майбутньому, М. Грушевський пояснив 24 серпня у статті "Україна дійде свого!". Він пише, що більшість у Центральній Раді розуміла, що "ця "куца" автономія" – так Грушевський визначає суть "Інструкції" – у свідомої частини українського

[18] Там само, 1917, 19 (6) червня.
[19] Там само.
[20] Там само.

громадянства викличе обурення і гнів, але поряд з цією частиною була інша, яка не була готова до розриву з урядом. Крім того, Центральна Рада була поінформована, що "Інструкція" – це наслідок перегрупування сил у складі Тимчасового уряду, де знову гору взяли представники партії кадетів, вороже налаштовані до українського руху. На думку М. Грушевського, "Інструкція" виявилась максимумом можливого на той момент, і Центральна Рада визнала недоцільним цю можливість втрачати. Головне дістати владу правовим легітимним способом, а далі, спираючись на живі сили народу, розширити її повноваження за сприятливих обставин. М. Грушевський переконаний, що все буде залежати від національної активності: "... українському народові треба взятись за сильну працю, щоб реальне відношення перехилити в бік своїх домагань"[21]. Стаття дає зрозуміти, що М. Грушевський і керована ним Центральна Рада не сприймали "Інструкцію" як остаточний результат своїх взаємин з урядом, а лише як черговий тимчасовий компроміс "для дальшого свого кроку наперед до повної автономії України"[22]. Завершує статтю Грушевський думкою, що "українське громадянство не буде приладжувати свою діяльність ні до злобних випадів централістів, ні до істеричних викриків ворогів національної ідеї. Воно буде керуватись реальними потребами й інтересами свого краю й народу"[23].

Стаття "Важка хвиля" присвячена майбутнім Всеросійським Установчим Зборам. Автор звертає увагу своїх читачів на те, що Установчі збори – це рідкісна широка змога для українського народу "виявити свою волю що до будучого життя"[24] і цією змогою треба скористатись якомога пильніше і старанніше. Але сенс статті не лише в заклику взяти участь у голосуванні, виявити, яку "силу має на Україні український народ"[25], але і в тому, щоб ще раз заманіфестувати ідею проведення Всеукраїнських Установчих зборів. "Розуміється, будучий лад України буде будуватися не там на Всеросійських установчих зборах, а у нас же на Україні, – пише Грушевський. – На Українських установчих зборах, а не на Всеросійських буде затверджена конституція України, автономний статут України, що розробляється Української Центральної Радою. Там же на Українських установчих зборах буде вирішена в головніших основах справа земельна по волі і в інтересах трудящого народу, й інші основні справи будучого життя України"[26]. Наведена цитата знову повертає нас до проблеми інтерпретації М. Грушевським поняття "автономія". Вивчення його публіцистики

[21] Там само, 1917, 6 вересня (24 серпня).
[22] Там само.
[23] Там само.
[24] Там само, 1917, 14(1) жовтня.
[25] Там само.
[26] Там само.

переконує, що це поняття ближче до осені 1917 р., коли український рух зміцнів і уконституювався на десятках з'їздів, сесій Центральної Ради, для Грушевського почало грати роль маскувального заходу, під захистом якого розгорнулась енергійна робота по будівництву основ української держави. М. Грушевський прекрасно розумів, що факт її можливої появи буде мати значення незрівнянно вище, ніж форма її стосунків з революційною Росією. Головне збудувати таку державу, а другорядна проблема її формальних зв'язків вирішиться сама собою.

29 жовтня 1917 р. Грушевський вступною промовою відкрив сьомі загальні збори Центральної Ради. Він говорив про перепони, які гальмували в останні місяці роботу Центральної Ради, головним чином, це була діяльність Тимчасового уряду. М. Грушевський закликав Центральну Раду якомога повніше обговорити ситуацію, що склалася, для того, щоб "відкрити шлях до мети, а ця мета – Українська Демократична Республіка в федеративнім зв'язку з народами і областями Росії"[27]. М. Грушевський першим публічно у залі Центральної Ради озвучив ідею проголошення Української держави. Наступного дня на ранковому засіданні він мав доповідь про роботу над конституцією майбутньої держави. Опублікований звіт про цю доповідь надзвичайно стислий, всього кілька рядків, з яких неможливо зрозуміти зміст майбутньої конституції[28]. Але через тиждень, в день ухвали Центральною Радою III Універсалу, у "Народній волі" з'явилась розлога стаття лідера Центральної Ради "Проект української конституції", яка детально охарактеризувала основні конституційні ідеї"[29].

Не будемо переказувати змісту статті, вона досить розлога, але ключові її моменти зводяться, по-перше, до визначення характеру української держави – "республіка демократична", в якій не буде місця ніякому особистому режимові, де виконавча влада поставлена в докладно визначені рамки. Республіка унітарна, але з широким самоврядуванням на місцях, з конституційним забезпеченням прав національних меншин. По-друге, Грушевський приділяє чимало уваги розмежуванню повноважень з федеративним центром. Наприклад, верховне право в Українській республіці належить не федеративному центру, а українському народу і здійснюється через Всенародні збори України. В статтях, опублікованих у грудні 1917 р., М. Грушевський говорить про державний герб України, її новий адміністративно-територіяльний поділ, про українську монетну одиницю, тобто ті атрибути, які відрізняють одну державу від іншої. На моє глибоке переконання, внесок М. Грушевського в теорію українського державотворення 1917 р. був визначальним. Центральна Рада та й увесь український національно-

---

[27] *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах.* Т.1, Київ, 1996, стор.371-372.

[28] Там само, стор.374.

[29] *Народна воля*, 1917, 20 (7) листопада.

визвольний рух знаходились не лише під організаційним, а й під ідейним впливом свого лідера. Значним чином цей вплив забезпечувався через політичну публіцистику М. Грушевського.

На завершення хочу зупинитися на текстологічних аспектах проблеми. Для стислості обмежуся одним прикладом. Стаття "Велика хвиля", якою розпочалася публіцистика М. Грушевського 1917 р., містить два надзвичайно важливих речення, які цитують практично всі, хто пише про початок Української революції. Ось вони: "Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи"[30]. Цитуючи ці речення, історики, як правило, без винятків, посилаються на "Нову раду" від 25 березня 1917 р., де стаття "Велика хвиля" була вперше опублікована. Не приховую, що так робив і я, поки не вирішив перечитати цю статтю за першоджерелом. Моєму здивуванню не було меж, коли я цитованого вище в ній не знайшов. Можна лише здогадуватись: чи ці надзвичайно сміливі для того часу думки були випущені з тексту поміркованішими за М. Грушевського редакторами "Нової ради" (А. Ніковський, С. Єфремов), чи сам М. Грушевський дописав їх пізніше. В літературі не вдалося знайти з цього приводу будь-яких пояснень, за винятком побіжної згадки Грушевським у "Споминах", які цитовано вище. Він пише, що передрукував свої статті з "Нової ради" з деякими змінами окремою брошурою. Це була маленька підказка для того, щоб співставити тексти інших статей "Нової ради" з текстами брошури "Вільна Україна". Зіставлення показало суттєві відмінності в статтях "Повороту нема" та "Від слова до діла". У всіх без винятку статтях є різночитання, пов'язані, очевидно, з певною редакційною правкою при підготовці тексту брошури. Крім того, в "Новій раді" № 2 (28 березня 1917 р.) була опублікована стаття М. Грушевського "З старого до нового", яка в брошуру "Вільна Україна" не була включена. Отже, поряд із проблемою наукової інтерпретації політично-публіцистичної спадщини М. Грушевського існує проблема тексту.

Час переходити до висновків. Почну з незаперечного: початок Української революції немислимий без постаті М. Грушевського, який відіграв в цей момент поряд із роллю організатора і керівника українського руху ролю його ідеолога. У формуванні концепції розвитку Української революції непересічне значення мала політична публіцистика М. Грушевського, в якій була розроблена цілісна і, на моє переконання, ефективна програма українського державотворення.

В цьому зв'язку думається, що великою і актуальною сьогоденною проблемою грушевськознавства є підготовка до видання книги політичних праць М. Грушевського. Вони мають не менше історичне значення, ніж наукові праці вченого.

---

[30] Михайло Грушевський, *Хто такі українці і чого вони хочуть*, стор.96.

АННА ПРОЦИК
Kingsborough CC
of the City University of New York

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНЦІ РОСІЙСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ*

На початку двадцятого століття Російська конституційно-демократична партія, відома як кадетська, а в часі революції – як Партія народної свободи, зважаючи на високий інтелектуальний рівень своїх членів, мала, мабуть, найкраще підґрунтя для розуміння глибини національної проблеми в Російській імперії. Якщо кадети надмірно не переймались питанням збереження єдности імперії при встановленні в майбутній Росії демократії, то тільки тому, що вони були переконані, що швидкість індустріялізації і модернізації разом із існуючою геґемонією російської культури неминуче приведуть до повної асиміляції національних меншостей. Як впевнено твердив один із кадетських інтелектуалів П.Б. Струве, мова капіталізму в Росії неминуче мала бути російською[1].

Ця впевненість у неминучому тріюмфі російської культури по всій імперії – культури як головного фактора збереження єдности Росії після знесення самодержавія – раптом захиталась внаслідок усунення царського режиму. З перспективи національного питання Росії, ця потрясаюча подія прийшла дещо заскоро, ще перед тим, як вищезгадані процеси модернізації встигли асимілювати населення Росії. З падінням династії Романових кадети, ставши в проводі нового правління, змушені були якнайшвидше розробити новий підхід до

---

* Доповідь було виголошено 17 березня 2002 року на науковій конференції, присвяченій 135-літтю від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку.

[1] Національна проблема жваво обговорювалася напередодні Першої світової війни на сторінках ліберального журналу “Русская мысль”. Див.: В.И. Жаботинский, «Письма о национальностях и областях: Еврейство и его настроения», *Русская мысль*, 1911 г., январь; Украинец [Богдан Кистяковский], «К вопросу о самостоятельной украинской культуре», *Там же*, 1911 г., апрель. П.Б. Струве. «Что такое Россия», *Там же*, 1911 г., январь; «Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ украинству», *Там же*, 1912 г., январь. Більш докладно про П. Струве див.: R. Pipes. *Struve: Liberal on the Right.* Cambridge: Harvard University Press, 1980.

проблеми національностей.

Як же поставились кадети до українського питання в часі цього катаклізму? З одного боку, вони не намагались його применшувати чи спрощувати, як це робили інші партії Росії. На відміну від консервативних кіл, кадети не розглядали український рух як наслідок іноземної інтриги[2], навіть якщо вони іноді видвигали цей закид, щоб дискредитувати провідників державницької ідеї. На відміну від соціялістів всіх напрямків, із большевиками включно, вони не пояснювали інтенсифікацію українського політичного руху як емоційну реакцію на короткозору царську політику дискримінацій і репресій. Вони добре розуміли потенційну силу українського національного відродження під проводом енергійної інтеліґенції, яка зуміла б нав'язати співпрацю з народними масами. Ця вмілість проявилась з блискучим успіхом вже весною 1917-го року, і цей факт сильно почав хвилювати російські ліберальні круги.

Кадетські політики із самого початку березневих подій, як запримічає Павел Мілюков у своїй історії російської революції, не мали найменшого сумніву, що за обережно сформульованими і вміло представленими вимогами широкої національної територіяльної автономії для України стояв ніхто інший, як Михайло Грушевський. Саме цей лідер української політики, твердив російський історик, здобувши досвід у національній боротьбі в Галичині на Австро-Слов'янській землі, в даний момент застосовував цей досвід проти петроградського централізму[3]. Подібно високо оцінював Михайла Грушевського кадет барон Борис Нольде. Для цього відомого юриста Грушевський представляв "старого европейського борця, вихованого в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби"[4], що в часі революції височів над молодими політичними дилетантами, які стали при владі як в Києві, так і в Петрограді. В такий спосіб впливові політики кадетської партії, що стали на чолі Тимчасового уряду у березні 1917 р., визнавали, що в особі Михайла Грушевського вони мали рівню, якщо не постать вищого ранґу.

Той факт, що як Мілюков, так і Грушевський – провідні особи в Петрограді і Києві навесні 1917 р. – мали чимало спільного, особливо під кутом їхнього академічного вишколу, безперечно полегшував притаманну їм як дослідникам-історикам здатність розшифровувати політичні стратегії один одного, як також і приховані далекосяжні пляни. Обидва були людьми майже однієї ґенерації, вченими-ерудитами, надзвичайно кваліфікованими політиками, вишколеними на

---

[2] Paul. N. Miliukov, *The Russian Revolution.* Vol. 1. *The Revolution Divided: Spring 1917.* (Gulf Breeze, FL: Academic International Press, 1978, pp. 110, 123.

[3] Ibid, p. 125.

[4] Цит. за: Павло Христюк, *Замітки і матеріяли до історії української революції, 1917–1920 рр.* Т. 1. Київ, Відень, 1921, стор. 97.

ґрунті позитивізму, але на відміну від великої більшости сучасників, були глибоко заінтриґовані і зачаровані рушійною силою ідей та культур. Вони обидва поділяли віру істориків своєї доби, що об'єктивне знання минулого нації є досяжне, і були переконані, що це знання, як основа національної свідомости, приведе до консолідації суспільства.

Від самого початку революції Мілюков ніколи не сумнівався, що головна течія українського політичного руху, очолена Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком, не мала ніякого відношення до німецько-австрійських інтриг[5]. Він розумів, що українські політичні діячі у процесі змагань до своїх національних цілей в першу чергу мали намір опиратись на підтримку народних мас. Конкретні успіхи Центральної Ради якраз у цій сфері навесні 1917 р. внесли тривогу в середовище російських політиків у Тимчасовому уряді, які свідомо і дуже серйозно взяли на себе ролю ґаранта державних інтересів Росії.

Перший прямий контакт між Тимчасовим урядом і українцями відбувся вже через два тижні після падіння монархії, коли делеґація українців Петрограду відвідала першого прем'єра російського уряду князя Юрія Львова[6]. Відносна поміркованість вимог делеґації, зосереджених на задоволенні культурних потреб українського суспільства[7], не викликала особливих заперечень російського прем'єр-міністра, тому що ці вимоги відповідали принципам національної політики Тимчасового уряду. Одначе більш політично зрілі міністри-кадети добре розуміли, що суттєві вимоги, які дійсно матимуть принципове значення, надійдуть безпосередньо з Києва.

Безсумнівний політичний характер і далекосяжність цих вимог можна було передбачити зі статті Грушевського "Велика Хвиля", яка була написана невдовзі після повернення історика до Києва і опублікована у "Новій Раді" 25 березня 1917 р. У своїй чітко сформульованій позиції щодо нових взаємин між Україною і Росією Грушевський сміливо заявляв, що настала нова ера у відносинах між центральним урядом і народами імперії. На думку голови щойно утвореної Української Центральної Ради, зміна відносин виникла не

---

[5] P. Miliukov, op. cit, p.125.

[6] Дуже вдалий огляд подій між березнем і листопадом 1917 див.: Володимир Стойко, "Українські національні прагнення і Російський Тимчасовий Уряд", *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*, Taras Hunchak ed. (Harvard University Press, 1977), стор.33–60; а також: R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge: Harvard University Press, 1964; Владислав Верстюк, *Українська Центральна Рада*, Київ: "Заповіт", 1997, стор.107–195; О.Б. Затока, "До питання про характер взаємин Центральної Ради та Тимчасового уряду в 1917 р.", *Центральна Рада на тлі української революції*, Київ, 1996, стор.44–52; О.Б. Кудлай, "Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.)", *Український історичний журнал*, Київ, 1999, № 6, стор.43–54.

[7] Див.: Олександер Лотоцький, *Сторінки минулого. Частина третя*, Варшава, 1934, стор. 339, стор.339–344.

тільки через розширення громадських прав і свобод, здобутих населенням великодержави. З падінням Романових, зазначав Грушевський-історик, зв'язки України з Росією формально були роз'єднані, і українське питання формально перестало існувати. Через це, підкреслював Грушевський-політик: "Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті [...] Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому [...], ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, "розв'язанням українського питання" для даного моменту. Се треба з усею рішучістю сказати [...]. Потреби і домагання України розгортуються в усій широті. Найбільше нещастя всій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту"[8].

Ця неоднозначна заява щодо нового правового статусу України звучала переконливо для Грушевського-історика. Однак Грушевський-політик знав, що реальне положення України було набагато складнішим. Для того, щоб надто не лякати лібералів в Петрограді і щоб не бентежити впливову українську соціялістичну інтеліґенцію, виховану в дусі інтернаціоналізму і оптимістично переконану, що "федерація є вищою формою міжнародної взаємодії на відміну від незалежних держав"[9], Грушевський, з одної сторони, настоював на суверенітеті українського народу, а з другої сторони, уважав тактично потрібним у своїх програмових заявах визнавати ідею федерації, пропаґуючи її, одначе, як новий державний устрій, базований на принципі рівности, який згодом повинен був стати частиною паневропейської федерації вільних націй[10].

Ці засадничі зміни побудови відносин між Росією і колишніми імперськими володіннями, чітко і ясно виложені Грушевським і провідниками інших народів імперії, що розкладалась, російські ліберали відмовлялись признавати. У своїх стосунках із неросійськими народами вони намагались застосувати тактику затримування, відкладаючи важливе питання відносно майбутнього устрою держави до вирішення Всеросійських Установчих Зборів.

Насправді керівництво Тимчасового уряду розраховувало не так на правдоподібну більшість росіян в Установчих Зборах (тим більше, що відданість цієї більшости ставала все сумнівнішою з поглибленням революції), а скоріше на кінець війни, на тріюмфальну перемогу Антанти, що забезпечило б Петроград силою, необхідною для відновлення впливу Росії в імперії, яка розкладалась. В атмосфері росту національних визвольних рухів, прискорених світовою війною, ліберали непохитно вірили, що Росії в альянсі з Великобританією і

---

[8] М. Грушевський, "Велика Хвиля", *Нова Рада*, 25 березня 1917 р.

[9] P. Miliukov, *op. cit*, p.125.

[10] М. Грушевський, *вказ. праця*.

Францією буде забезпечене славне майбутнє.

В той час, як Грушевський спритно використовував ідею федерації як щит, щоб приховувати рішучі кроки, які українське керівництво робило у напрямі здобуття суверенітету, ліберали, а згодом соціялісти у Тимчасовім уряді наполегливо висували ідею всемогутности майбутніх Установчих Зборів як засіб публічно не визнавати свого рішучого ставлення до потреби збереження єдности імперії. Ні кадети в Тимчасовому уряді, ні голова Української Центральної Ради не довіряли один одному. Грушевський як історик і політик знав, що російський уряд, очолений лібералами або соціялістами, не погодиться на федерацію, засновану на принципі рівности. Навіть рішення Центральної Ради про скликання Конґресу народів імперії у Києві для обговорення засад майбутньої федерації було сприйнято політиками Петрограду як хитрий маневр Грушевського, спрямований на скріплення української позиції у стосунках із центром. Для російських політиків було очевидним, що цей конґрес, з одного боку, міг примирити національні меншості України, включно із впливовою групою росіян в Києві, а з другого боку, дорогою прямих дружніх контактів з політичними діячами неросійських народів можна було суттєво скріпити позицію Української Центральної Ради у боротьбі з російським центром.

Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше, ніж Тимчасовий уряд, але основи державности, які вона встигла закласти, виявилися такими стійкими, що пережили війни, окупації і сімдесят літ совєтського режиму. Відновлення української незалежности у наші дні неможливо уявити без послідовної, конструктивної праці Грушевського.

Цінність і перевага політика-історика, на відміну від політика із недосконалим знанням історії, полягає в тому, що попередній може розглядати успіх з перспективи століть і відрізнити з більшою точністю істинні досягнення від Піррової перемоги. Це добре розуміли високоосвічені російські ліберали, і тому їхня оцінка Грушевського як політика була набагато вищою, як оцінка багатьох його сучасників-земляків.

АСЯ ГУМЕЦЬКА
Українське Історичне Товариство
Анн Арбор, США

СВІТОГЛЯД І СВІТОСПРИЙМАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО ПОЕЗІЇ*

Ці спостереження над світоглядом і взагалі над світосприйманням М. Грушевського базуються на його віршованій творчості. Світовідчуття (або світочуття, світосприймання) звичайно розглядається як ставлення людини до довколишнього світу, "яке виявляється в почуттях, учинках, настрої"[1], тобто як щось емоційно забарвлене, в той час як світогляд асоціюється більше з ідеологією та філософією життя. Ось, як приклад, поняття світогляду представлене в цитаті з Коцюбинського, яку подає словник:

> Читання настільки перевернуло мій світогляд, що з незвичайно релігійного хлопця, яким я був до 12 років, я став на 13 році життя атеїстом, а на 14 – соціялістом[2].

Це досить цікаве свідчення: адже подібний шлях – "від семінариста до соціяліста" – пройшов не один учасник революції 1918 року. В якійсь мірі це стосується і М. Грушевського, хоча атеїстом він ніколи не став. Його вірші, що він їх писав маючи 16-17 років, позначені ідейно-філософськими коливаннями і пошуками: з ідеаліста він ставав по черзі цілковитим нігілістом, потім дещо реалістом і знов навпаки, однак при цьому завжди залишався націоналістом у кращому розумінні цього слова.

Його релігійність, яку він успадкував від своєї матері, дещо позначилася на його віршах, однак чисто релігійної поезії в нього не знайдемо, що він сам пояснив у щоденникових записах, кажучи, що хотів стати релігійним поетом, але спроби такого віршування йому не

---

* Доповідь було виголошено 17 березня 2002 року на науковій конференції, присвяченій 135-літтю від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку.

[1] *Словник української мови*, Академія наук УРСР, Київ, 1978, т.9, стор.96.

[2] Там же.

вдалися, і він покинув цей задум[3]. Тут варто пригадати, що в ті роки (1883–1884) в Росії мало популярність так зване "богоборство", відбувалися диспути з участю духовенства і т.п., але М. Грушевського це явно не зачепило, "ідея Бога" його не мучила, натомість дійсно мучила власна безпорадність втілити в життя християнські ідеали служіння ближньому. Ось промовистий вірш на цю тему**. Поет каже, що з молодих років він чув поради:

Трудись для других, а потом для себя и горячею верою,
посохом словно, в пути своем подпирайся
…
людям весь, не себе принадлежишь ты,
всю жизнь старайся, борись за меньшего брата (ст.87)[4]

(для інших працюй, а потім для себе й гарячою вірою,
посохом ніби, в путі своїй підпирайся
…
людям увесь, не собі ти належиш,
все життя намагайся, борися за меншого брата)

і далі

ты утешенье найдешь в вечном самоотреченье,
В этом служеньи другим, не себе, как нигде не послужишь (ст.87)

(потіху знайдеш ти у вічному самозреченні,
у цьому служінні іншим, не собі, як ніде ти послужиш).

Одначе юнак не бачить сповнення цих надій у своєму житті, не бачить сенсу життя взагалі, справи, якій він міг би посвятитися усім серцем і розумом. І в нього виривається крик душі:

Боже мой, лишь один ты вопрос разрешить мой лишь можешь (ст.87).
(Боже мій, лише ти один це питання моє розв'язати зумієш).

Це питання – кардинальне:

…зачем же дан мне ум и горячее сердце
Добрые руки и гордые смелые мысли?
Дела не вижу я, нет ни в чем утешенья
Сердце мое беспокойно…
Душа меня неотвязно все мучит…

---

[3] Галина Бурлака, "Співи мої сумні – йдете ви між люде...", *Михайло Грушевський. Із літературної спадщини*. Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, УВАН у США, УІТ у США. Ред. Любомир Винар, упорядники Галина Бурлака і Альбіна Шацька. Нью-Йорк, Київ, 2000, стор.24 і 29.

** Оригінал писаний російською мовою, ми його подаємо також в українському перекладі, як і інші російськомовні вірші. В ґімназії М. Грушевський був у російському оточенні, не мав з ким розмовляти українською мовою, та й сам цю мову щойно почав вивчати, отже не дивно, що переважна більшість його поезій писана російською.

[4] Тут і далі вірші цитуємо за виданням Михайло Грушевський, *Із літературної спадщини...*, тому, починаючи з цієї цитати, сторінки будуть вказані в тексті, а не в примітках.

Ум мой в сомнениях вечных, запутался в вечных вопросах... (ст.87)
(навіщо ж даний розум мені і серце гаряче,
Добрі руки й сміливі гарячі думки?
Праці не бачу я, ні в чому немає розради,
Серце моє неспокійне...
Дума мене докучливо все мучить...
Мій розум в сумнівах вічних, заплутався в вічних питаннях...).

До речі буде згадати погляд гуманістичних психологів на розвиток світовідчуття людини, що стає рушієм її поступовання. Замість фройдівського "принципу насолоди" на перше місце вони ставлять "принцип трансцендентности". Ось як про це висловлюється австрійський психолог Франкл:

> (людина) знає, що актуалізує себе якраз тією мірою, якою забуває себе. А забуває вона себе шляхом служіння справі, вищій за себе, або любов'ю до іншої людини. ...у самотрансценденції полягає суть людського існування[5].

Наш земляк, д-р Іван Головінський, додає до цього важливе зауваження щодо формування національної свідомости:

> Людина, яка в дитинстві набуде душевне прив'язання і любов до культури своїх батьків, згодом набуде почуття особистої і національної гідности. Така людина буде шанувати, зберігати і плекати рідну культуру і рідну мову не тому, що цього вимагають "старші", а тому, що того вимагає історична і психологічна рація[6].

Ці справедливі думки можна цілком віднести до М. Грушевського. Адже саме завдяки батькам він відчув своє національне коріння, почав вивчати українську мову, знайомитися з народною творчістю та з історією рідного краю. У своєму автобіографічному нарисі "Як я був колись белетристом?" М. Грушевський описує свій тодішній душевний стан такими проникливими словами:

> ...я був самітнім мрійним молодиком, загруженим у свої внутрішні переживання[7].

Він згадує свій пієтизм до рідного краю, його природної краси, етнографічних особливостей, мови, пісні, поезії...[8] і каже, що це все в його "напруженій, нервовій вдачі... набирало характеру домінуючого

---

[5] Віктор Франкл, "Людина в пошуках граничного сенсу", *Гуманістична психологія*, т.1, *Гуманістичні підходи в західній психології XX ст.*, НТШ у США, Інститут психології ім. Г.С. Костюка Академії психологічних наук України. Ред. Роман Трач і Георгій Балл. Київ: Університетське видавництво "Пульсари", 2001, ст.165.

[6] Д-р Іван Головінський, "В ім'я збереження нашої ідентичности", *Свобода*, 25 січня 2002, стор.9.

[7] Михайло Грушевський, "Як я був колись белетристом", *Михайло Грушевський. Із літературної спадщини...*, стор.128.

[8] Там же.

стимулу" його "мислення, уяви й чуття"[9]. Доказом цього є його поезія. У вірші "Україна", написаному в "році неволі 229", тобто рахуючи від Переяславської угоди 1645 року, він, стисло описавши історію України, згадавши панів-ляхів, москалів, турків та жидів-орендарів, закінчує картиною сучасної неволі:

Не весело на Вкраїні –
чужу мову чути,
Стогнуть, плачуть у неволі
Голоднії люде (ст.51).

Пізніше він пише довший вірш-оповідання "Стара башта", в якому змальовує часи польського панування та причини повстання Хмельницького, а в кінці знов переходить до сучасного стану народу, якого визискують вже інші пани, а жиди в шинках споюють горілкою. Вірш просякнений глибоким співчуттям покривдженому людові і гнівом проти визискувачів. Свою приналежність до цього волелюбного, але поневоленого народу М. Грушевський з гордістю, але й із сумом, здеклярував у вірші "Я малорос":

Я малорос, моя страна –
гнездо борцов за честь и волю
лежит теперь порабщена
Горюя, плачась на недолю (ст.71).

(Я малорос, моя країна –
Гніздо борців за честь і волю
Зігнулась долу, мов рабиня,
Горює, нарікає на недолю).

На відміну від попередніх віршів цей вірш не закінчується ствердженням неволі України, а навпаки її майбутньої перемоги:

Настанет час и крик призывный
вдруг прогремит во все края
В союз мы станем неразрывный
За тебя, родина моя.
Под порывом силы честной
Москва недолго устоит
Падет она, Украйна встанет
И вновь свобода зацарит.
Волною гордой в край из края
Промчится нашей речи звук,
Подымем мы свободы знамя
И уж не выпустим из рук! (Ст.72)

(Настане час і клич лункий
Скрізь прогримить по всій країні
В союз згуртуємось єдиний
За тебе, рідний краю мій.
Під поривом сили чести
Москва недовго устоїть
Впаде вона, Україна встане
Свобода запанує скрізь.
В усі кінці, як горда хвиля,
Полине мови рідний звук,
Ми прапор волі піднесемо
І вже не випустимо з рук).

Таких патріотично-оптимістичних віршів у Грушевського не багато. Як приклади можна навести чотиривірш, написаний у 1883 р. на хуторі:

Время придет и рабы встрепенутся,
И новые песни средь нас зазвучат,
И все, в ком лишь сердце свободное бьется
Мечтаний своих совершенье узрят (ст.64)

(Час той настане, раби стрепенуться,
Інші пісні серед нас зазвучать,
Усі, в кого серце вільнеє б'ється,
Сповнення мрій своїх уздрять),

[9] Там же.

А також найбадьоріший його вірш, подібний до Франкового "Гримить!":

Не журись! За зимою весна,
виростають квітки з-під снігів.
Ще всміхнеться нам доля ясна,
і не буде цих сліз і жалів.
Не сумуй! Промінь блисне, спахне,
Прожене оцю пітьму страшну;
На порваних сих струнах утне
Нам співець ще пісню голосну! (Ст.110).

Назагал, однак, більшість віршів Грушевського мають не мажорну, а мінорну тональність[10]. Заки розглядати їх у хронологічному порядку погляньмо на дивний вірш, якого Грушевський написав уже маючи 25 років:

Коли я перший глянув раз
На цей веселий світ,
Мене од бабки був узяв
Старезний віщий дід.
Оглянув пильно, обдививсь
І крекнув хмуро так,
А далі бабці – не журись,
Не пропаде хлопчак!

Дід пророкує, що особистого щастя хлопець не зазнає, та воно йому й не буде потрібне, бо він сам собі буде ворогом, буде ціле життя нити, однак в кінці принесе користь людям:

Він постаріється раніш,
Аніж збереться жить,
І радий буде, як дійде
В сирій землі спочить.
Та щось придбає – не собі,

---

[10] Див. листування І. Нечуя-Левицького з М. Грушевським, де Н.-Л. пише: "Щодо духу віршів, то в них багато смутку... Цей сум розлитий скрізь і недаремно" (цитує Галина Бурлака в згаданому есе, стор.25). Тут варто пригадати, що взагалі покоління 1870-80-х років, покоління так званих "зайвих людей", було схильне до песимізму, до почуття безнадії. Найкращим виразником таких почувань був поет Надсон (порівняємо його славні рядки "Облетели цветы, догорели огни, Непроглядная ночь, как могила темна", тобто "Облетіли квітки, догоріли вогні, Безпросвітна ніч, як могила, темна"). Сумні вірші Грушевського і навіть деякі "оптимістичні" нагадують вірші Надсона (порівняємо, наприклад, цитовані тут "Настане час...", "Не журись!" з такими популярними на той час віршами, як "Друг мой, брат мой, усталый страдающий брат, Кто б ты ни был, не падай душой" ("Друже мій, брате мій, втомлений, страждаючий брате, Хто б ти не був, не падай душею"). Г. Бялий у вступі до збірки віршів Надсона (Надсон, *Стихотворения*, Ленинград: Сов. писатель,, 1957, стор.13) так характеризує покоління 1870-80-х років: "...люди цього покоління... важко і болюче переживали крах своїх надій і сподівань, вагалися й мучилися, від героїчних поривань переходили до смутку й жорстоко страждали від свого роздвою" (переклад мій. – А.Г.).

То людям на користь,
То й жить не шкода – хай живе,
Бабусе, не журись! (Ст.110).

Можна припустити, що М. Грушевський не раз чув цю дивну історію від своїх батьків і що вона зробила на нього сильне враження. Може тому в його поезії з самого початку звучить мотив вибраности, очікування слави, але без самовпевнености, без жодного зухвальства, навіть навпаки, з великою домішкою скепсису:

Что я: избранник ли века	(Що я: вибранець доби
Иль пустой дурак?	Чи дурень порожній?
Что я: мощный ли новатор,	Що я: новатор могутній
Пятящийся ль рак?	Чи рак, що задкує?)

або таке:

Мысли в голове приходят	(В голові думки приходять
Темной чередой.	Сумно чередою.
Призрак славы вновь смущает	Привід слави знов бентежить
Ум мой молодой. (Ст.65).	Ум мій молодий).

Мабуть цей "привід слави" ввижався йому спочатку на полі письменництва, бо у щоденнику читаємо запис:

> Письменство, літературна праця ввижалися мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття і культ громадського обов'язку, прищеплений батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя – вести роботу на ниві українського письменства, в інтересах українського життя[11].

При цьому треба зауважити, що М. Грушевський бачив своє письменницьке майбутнє як прозаїк, а не поет. В свої поетичні здібності він не вірив із самого початку, про що свідчить ціла низка його віршів. Наприклад:

Мой стих неуклюжий, но полный тоски,
Средь мук и страданий рожденный. (Ст.58).

(Незграбний мій вірш, але сповнений туги, серед мук та страждань народився).

Або

Зачем мне не дала судьба таланта,
чтоб чувства вылились в гармонию стихов? (Ст.40)

(Чому не дала мені доля таланту
Вилити чуття у гармонію віршів?)

Згодом він залишив думку стати "белетристом", і перед ним постала візія служіння Україні на полі збройної боротьби і здобуття слави героя, що впав жертвою на цьому "кривавому шляху":

[11] Михайло Грушевський, "Як я був колись белетристом?"..., стор.127.

Есть путь один, залит он кровью весь
Борцов за истину, свободу и за честь,
Вступивших в бой неравный и кровавый.
Я знаю этот путь, по этому пути
Быть может, суждено и мне пойти,
Так дай же Бог мне умереть со славой! (Ст. 68)

(Є шлях один, залитий кров'ю весь
борців за істину, свободу і за честь,
Що вийшли в бій нерівний і кривавий.
Цей шлях мені знайомий, цим шляхом
Можливо і мені судила доля йти,
Так дай же Бог мені померти славно!)

Справедливости ради треба зауважити, що тема слави з'являється в поезії Грушевського лише 6 разів. Багато частіше в ній бринять мотиви зневіри, розчарування в ідеалах і своїх власних здібностях. Ось типовий вірш ґімназійних часів:

Прошло уж время, как пылким умом
Я с жаром мечтам предавался
И, веруя в правду, в идеи, в любовь,
За правду бороться сбирался.
Прошло уж то время, я знаю теперь,
Что нет ни науки, ни правды,
Что есть лишь фразеры, педанты, плуты,
Лицемеры, лгуны, казнокрады.
Что всякий везде под личиной добра
Лишь в ваш же карман влезть желает,
И кто за идею о смерти поет,
На плаху других посылает. (Ст.37-38).

(Минув вже той час, як гарячим умом
Я мріям своїм віддавався
І віруя в правду, в ідеї, в любов
За правду боротись збирався.
Той час вже минув, і я знаю тепер
Що нема ні науки, ні правди,
Що є лиш фразери, педанти, шахраї,
Лицеміри, брехуни, казнокради.
Що кожний під машкарою добра
Вам в кишеню залізти бажає,
І той, хто про смерть за ідею співа,
На плаху других посилає).

Звичайно, такий нігілізм у шістнадцять років не може бути свідченням справжнього світогляду молодого М. Грушевського, і ми цитуємо цей вірш більше як доказ його надзвичайної чутливости. Адже Грушевський ріс на ідеях християнської любови і служіння ближньому, а крім того в ґімназійні роки багато читав і думав, шукаючи справж-

нього "діла". Він згадує про те, як на нього вплинули "визвольні, демократичні, дещо соціялістично закрашені Кирило-Методіївські ідеї", стверджує свої "анти-імперіялістичні настрої" і відверто каже: "я в душі був революціонером"[12]. У його віршах часто звучить мотив обурення проти соціяльної несправедливости:

Когда я вижу, как бедняк страдает
Под тяжкою пятою богача
. . .
Я возмущаюсь весь, но чем могу помочь
Я беднякам против теснений вечных? (Ст.37).

(Коли я бачу, як бідняк страждає
Важкою стиснений п'ятою багача
...
Я весь обурююсь, але чим можу помогти
Я біднякам проти тих гноблень вічних?)

Його перший вірш українською мовою під назвою "Бідолога" яскраво змальовує картину такої несправедливости. "Бідолога" скаржиться на свою долю:

Усі в нових свитках, усі з крашанками
Свяченою паскою добре поснідали,
А я бідний, без чоботів, у обдертій свиті,
Задрипаний і голодний, хоч лякати дітей. (Ст.35)

і далі:

Вийшов з хати бідолога на людей дивитись.
Добрі люди побачили і стали сваритись:
"Ти обдертий і голодний то не роби смутку,
Не лізь, хлопче, людям в вічі, а сховайся в кутку.
А ці усі задрипанці совісті не мають –
От у свято людям добрим тільки докучають".
Здихнув важко бідолога, поплентавсь у хату –
Що ж робить, коли й вулиця тільки для богатих. (Ст.35).

В іншому вірші звучить подібний мотив: юрба сміється з бідного вуличного "заволоки" та його дівчинки, які розважають глядачів, показуючи їм мавпу та собак, але авторові "не до сміху":

Через їх деруги я бачу бідноту,
...
Чую, як плачуть вони: "Люде добрі,
Ой поможіть ви нам, рідні брати...

і в нього самого виривається з душі крик болю:

Де не погляну, все горе та сльози,
Де не ступлю, усе горе та плач.

---

[12] Там же, стор.129.

Горе та сльози, нема і кінця вам,
Царюєте ви над землею. (Ст. 72).

Такі спостереження й роздуми, крім почуття безсилля й гніву, а також бажання стати в лави борців за свободу покривдженого народу, викликали нераз у Грушевського й досить реалістичні сумніви відносно можливости осягнути справедливість і рівність усіх на землі. В одному вірші він каже:

Але чи вбачу я коли
Як розіллєцця світ в народі,
Не буде вже неволі скрізь...

і відповідає:

Ні, не дожду, не доживу
Та мабуть не діждецця сего
Ніхто – таку вже чергу
Ми маєм певне всі од Бога.
Зрівняй всіх зараз, обділи
На рівний пай добром усяким,
Підуть знов чвари заздрісни,
Знов пануватимуть сіпаки;
Знов дужий меншого знузда,
Почне сміятись, катувати,
А той, сховавши плач у грудях,
Почне на його працювати... (Ст. 84).

Зі сьогоднішньої перспективи можемо назвати такі прогнози реалістичними чи навіть пророчими, але для сімнадцятирічного юнака-Грушевського це було свідченням втрати ілюзій та ідеалізму. Не дивно, що крім втечі від життя а-ля Обломов йому міг ввижатися ще інший вихід – стати монахом, на що він напівжартома натякає в автобіографічному нарисі:

Коли б я жив сто літ раніше, я пішов би був в манастир, на твердий послух, і викликав би подив нічним стоянням і безнастанними молитвами[13].

Як знаємо, М. Грушевському судилася інша доля, і пророцтво віщого діда таки сповнилося, а разом з ним і мрії самого Грушевського про поєднання християнських ідей з ідеями соціялістів-революціонерів. У вірші, написаному вже тоді, коли Грушевський став у проводі боротьби за українську незалежність, він підсумовує своє життя такими словами:

Не хтів би жити я, та що вже раз живу –
Я хочу жити і любити
Людей, і правду, і добро,
І їм як довше послужити...

[13] Там же, стор.131.

На чолі б буть не хтів, та що вже раз стою,
Хочу нехибно достояти,
І прапор сьвіту і добра
До краю високо держати.
Я б сильним буть не хтів –
Та вже, що маю раз,
Хотів би до краю зужити,
І з плеч недужих тягари
На плечі власнії зложити.
І я зложив, і я несу,
Цап жертвенний народу свого,
Тягар важкий. (Ст. 114).

Заки робити підсумки наших спостережень з поезії М. Грушевського як дзеркала його світогляду, варто поглянути на кількість віршів, які він писав на певні теми. Така тематична схема буде, звичайно, не зовсім точною, оскільки є багато віршів з кількома мотивами: наприклад, від опису природи автор переходить до своїх особистих роздумів та переживань, або у вірші, де змальовано соціяльні контрасти, починають бриніть революційні мотиви. Отже, за нашими приблизними підрахунками така тематична схема виглядає так:

I. Особисті мотиви		
1. Самозаглиблення (тема самотности, розчарування; пошук сенсу життя)		13
2. Тема смерти		5
3. Тема поезії		4
4. Тема слави, призначення		6
5. Любовна лірика		16
	Разом	44
II. Громадські мотиви		
1. Соціяльні контрасти		3
2. Історична тематика		4
3. Ідейні вірші (політичні, революційні, націоналістичні)		14
4. Панславізм		1
5. Критика довкілля		5
6. Побутова тематика		3
7. Фолкльорні мотиви		4
	Разом	34
III. Пейзажна лірика		
1. Природа взагалі		8
2. Українська природа (степ)		5
	Разом	13
IV. Філософсько-релігійна тематика		
1. Ідеали, зокрема християнські		7
2. Псальми		1
	Разом	8

Як бачимо, виглядає, що лірика, тобто особисті мотиви, переважають, що цілком природно, бо, за власним признанням, Грушевський писав вірші під настроєм, особливо коли почував себе самотнім. Вірші з громадською тематикою ми в основному вже розглянули. Тепер варто кинути погляд на його пейзажну та любовну лірику. Серед віршів про природу найращі – про український степ, отой "широкий", "запорізький", який утотожнював для поета красу й дух України. Це те, що давало розраду його душі, як бачимо з такого вірша:

"Літнього півдня"
Південь літній – на небі ні хмарки
Та й круг мене все ніби дрімає,
Тільки шамотять листочки на тополі
Та шумлять гілляки, як вітер гойдає.
А круг мене, аж до гір блакітних
Располігся степ розкішний та широкий
Червоніє мальва степовая
Лобода гойдаєцця висока
Ліг би тут під сім кущем зеленим
Тай лежав би тут, лежав би, тай лежав б...
Все б дивився на килім степовий рябий,
Все б то слухав, як шумить тополя,
Як звінить воса над самим вухом,
Як риплять далеко десь рипучі вози
Й запашним степовим дихав духом. (Ст.80).

За нашими підрахунками, із 15 віршів, присвячених природі, тільки три просякнені сумним настроєм (усі три зображують нічний пейзаж). Цікаво теж, що "найвеселіша" пора року – літо – з'являється аж у 9 віршах, у той час, як осінь у двох, а зима і весна по одному разу кожна. Ще одна цікава риса в пейзажній ліриці Грушевського – це її динамізм: природа у нього завжди життєдайна, повна руху і звуків – блимають зорі, течуть води, співають пташки, літають комахи. У вірші "Ласточка" ("Ластівка") немає рядка, де не було б якогось дієслова руху: торкаючись, не боячись, не страшася, літає, підійметься, метнеться, вдарить, обіллється, літає. Така динаміка свідчить не лише про спостережливість автора, але й про його власну вдачу, яка милується такою динамікою. На тему української природи є в Грушевського один незакінчений вірш, який викликає деякий подив:

Люблю тебе, Україно,
Не за вроду тиху,
Не за славу та недолю
Й минулеє лихо.
Не за те, що ти укрилась селами, гаями
Мов стрічками, прибралася
Довгими річками... (Ст.106).

Виникає логічне запитання: "А за що ж ти, друже, її любиш?.."

Тепер дещо про любовну лірику. В молоді роки Грушевський так запалився був ідеєю громадського служіння "вищій цілі", що почав відкидати навіть думку про особисте щастя:

Часи минають, а все до моєї мети
Довго, ой довго ще треба брести.
...
Треба гля того і праці, і сили,
Вік свій оддати увесь, до могили,
Розум і серце гля сего оддати,
Думки на щастя й кохання зовсім занедбати... (Ст.82).

Та це не значило, що його серце дійсно зачерствіло. У любові, як і в своїй праці, він шукав ідеалу, повної самовідданости, тобто злиття свого "я" з іншим. І ось, коли він зустрів нарешті таку рідну душу, в нього зародилися вірші про те, як його душа, що животіла в муравельні... в уділі похмурим мук, гризот, турбот нещасних", раптом піднеслася до неземних висот щастя:

Аж нараз її блиснуло
В очі сяєво прекрасне –
Як втілення мрій тих сумних
Про свою країну ясну –
То було лице дівоче,
То були дівочі очі –
В них душа сьвітила чиста,
Як самотня зоря в ночі.
Почуттями перейнята
Щастя, жалю і надії.
Перед тим видінням ясним,
Перед втіленням мрії
Вся душа моя стріпнула
Пориванням невимовно
І схилилася умильно
В почуваннях невисловних.
І почула, як в тій хвилі
На її побитих крилах
Знову пера виростали,
Що її колись носили.
І носитимуть ще знову
З тою рідною душею
В царстві вічної ідеї
Ген над низькою землею.

Нарешті, залишається згадати ще один вірш, який свідчить про високу духовність Грушевського, що була прихована в ґлибині його душі і прокидалася в хвилини тихої задуми, на самоті, коли, заглиблюючись в себе, він переставав відчувати себе частиною земної мате-

ріяльної реальности і полинав у надземні сфери.

Ізнов мене самотність огорнула,
Знов я себе одинаком почув.
І знов мій дух на вільних, міцних крилах
В високости пурхнув.
Зрадливі радощі, і гризоти без краю
Зневажно кидає на метушній землі
І знов дорогою знаємою простує
В просторій вільній млі.
Утіха й скорб – прилине і полине,
Міняються враження без кінця –
Хай ними граються, тріпочуться і мліють
Слабі людські серця.
Я серце знов замкнув для радості й печалі
Тугим ключем... Я знов насамоті.
Свобідний, вільний знов –
Поклін я шлю далекій
І зоряній меті...
О певно ви мені не зрадите ніколи,
Могутні крила – й ти, моя мета-зоря.
І не захлиснуть тих шляхів мені довіку
Людських турбот моря.
Самотньо й вільно... Холодно – та ясно
В етері тім – зоріє сьвітно схід.
Один і сам – дарма! Колись шляхами тими
Піде людський похід... (Ст.115).

Підсумовуючи, можна сказати, що поетична творчість Грушевського свідчить про те, що перед ним усе життя стояло питання: як знайти своє місце серед довколишнього світу, поєднати своє "я" з "не-я". І тут і там він бачив більше від'ємного, як позитивного: себе відчував немічним і духовно й тілесно (звідти часта тема смерти), був свідомий недосконалости своєї поезії; довкілля йому видавалося запереченням усіх ідеалів, повним соціяльної нерівности, визиску, люди – лицемірами, слабодухами. Це викликало в нього сум, зневіру, бажання відійти від життя, але водночас бажання це змінити, боротися. Серед людей він відрізняв бідняків, яким співчував, за яких готовий був принести себе в жертву, як "жервенного цапа". Його серце було здатне на велику любов, і тому його "я" і "не-я", дивним чином, злилися в одне, бо ідеали, шляхетні почуття, звернені до людей, були частиною його внутрішнього світу, його "вищого Я". І, нарешті, здається, що дух Грушевського сягав у "вищі сфери", надземні, де він відчував себе на своїй справжній батьківщині – "в царстві правди, світа, волі, В царстві вічної ідеї".

ГАЛИНА БУРЛАКА
Інститут української літератури ім. Т. Шевченка НАН України
Київ

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ще донедавна вважалося, що літературні твори М. Грушевського є лише незначним епізодом у його спадщині й через те вони не надто привертали увагу дослідників. У свій час про ці твори висловлювались Іван Франко, Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Зеров. Йшлося про те, що проза М. Грушевського має ряд цікавих прикметних рис, але не стала особливою подією в українському літературному процесі. Сучасні дослідники, починаючи від Богдана Романенчука, пробують здійснити ширшу аналізу, розглядаючи не окремі твори, а всю літературну творчість Великого Українця[1]. Однак, зауважимо, що всі ці матеріяли в основному стосувалися творів, опублікованих за життя автора.

Сучасні архівні дослідження дають підстави дещо по-іншому поглянути на місце і значення літературної творчости у житті М. Грушевського. Виявляється, він написав значно більше художніх творів, ніж опублікував, і цілий ряд цих творів мають немалу художню вартість, тому цікаво поглянути, як же ця спадщина вписується у тогочасний український літературний процес. Нам можуть зауважити, що немає смислу ставити таку проблему, оскільки у свій час твори не потрапили у літературний обіг і, таким чином, не стали фактом літературного життя. Тоді сформулюємо предмет нашого дослідження трохи інакше: які культурологічні джерела виникнення М. Грушевського-письменника, хто був його попередниками й учителями серед українських мистців слова, які процеси у суспільстві та культурі

[1] Б. Романенчук, "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури", *Записки НТШ*, 1978, т.CXCVII; Микола Ільницький, *Михайло Грушевський – белетрист*; Леонід Рудницький, "Літературна творчість Михайла Грушевського", *Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125 річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994.

спонукали до появи цього феномену. Таким чином, головну увагу звернемо на ранні літературні твори М. Грушевського, тобто, на твори 1880-х років, більшість яких вперше опубліковано у книжці: Михайло Грушевський. *Із літературної спадщини*. Редактор Л. Винар. Упорядники Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк – Київ. 2000.

На літературну ниву М. Грушевський ступив у 1883 році 17-річним юнаком, і це було не випадково. Ще в підлітковому віці він серйозно міркував над питанням, який рід занять обрати, щоб ефективніше прислужитися рідній Україні. "Мета, зміст і щастя життя уявлялися мені в тім, щоб послужити національному українському відродженню"[2] – писав пізніше М. Грушевський. Усвідомлюючи свої інтереси саме до гуманітарної сфери, тифліський ґімназист ґрунтовно, наскільки це було можливо у його обставинах, вивчав українську історію і словесність (до речі, вже ранні щоденникові й творчі матеріяли свідчать про широку обізнаність М. Грушевського і в українській, і у світовій літературі), і після такої орієнтації у історико-культурному процесі юнак вирішує стати українським письменником. Ранні твори і щоденникові записи М. Грушевського дають підстави твердити, що цей вибір стався не без впливу Тараса Шевченка, через усвідомлення його величної ролі в нашій історії та культурі. Життєвий подвиг Кобзаря та посмертна неперехідна слава й значущість цієї постаті були ідеалом для багатьох українських патріотів. Спостерігаючи за тогочасним суспільним життям, здібний, працьовитий і амбітний юнак Михайло Грушевський на якийсь час зробив для себе висновок, що літературна творчість – це найдоступніший для нього спосіб справити помітний вплив на культурний та соціяльний поступ рідного народу.

Також у цьому випадку спрацювала традиційна для України, та й не лише для неї, модель письменника-трибуна, проводиря народних мас, ватажка передової частини суспільства. Тобто, умови суспільного життя ставили перед літературою в першу чергу завдання не естетичні, а соціяльні. При цьому на кінець 70-х – початок 80-х років XIX століття припадає певний інтервал, спад у культурному житті підросійської України, насамперед через національні утиски. Згадаймо слова Лесі Українки про той час:

Старі мечі поржавіли – нових
Ще не скували молодії руки;
Були поховані всі мертві, а в живих
Не бойової вчились ми науки.

Насамперед соціяльні, а не естетичні критерії передбачалися і в поцінуванні літературних творів. Молодий М. Грушевський певний час перебував у полоні саме таких переконань щодо функцій художньої

[2] М. Грушевський, "Як я був колись белетристом?". В кн.: М. Грушевський. *Під зорями*. Київ, 1928, стор. 7.

літератури, і яскравим прикладом цього є його ранні вірші українською та російською мовами. У них переважають соціяльні мотиви, часте звернення до славного козацького минулого України, заклики до відновлення національної повновартости, до громадянської свідомої активности (вірші "Україна", "Я малоросс" та ін.).

Великий вплив на громадську думку того часу справляли також ідеї Просвітництва. Ранні вірші М. Грушевського, в першу чергу російськомовні, мають відбиток просвітительських ідеалів, сповнені моралізаторських міркувань на захист розуму, культури, прогресу, про необхідність вберегти душу людини – а через неї в цілому всього суспільства – від моральної деградації.

Перші поетичні спроби полонять своєю щирістю, але ще досить невправні з погляду версифікаційної техніки. Молодий автор бачив свої слабкі місця й досить критично ставився до цих творів, але потяг до творчості був надто сильним, і часто М. Грушевський брався за перо насамперед з метою "вилити на папір душу". Саме тому у його ранніх щоденниках прозові записи часто мають продовження у віршованій формі, а багато віршів створені як відгук на конкретні події з життя автора.

Як людина цілеспрямована й активна, М. Грушевський не довго "мережив папір" в таємниці від сторонніх. Він зважився розпочати листування з І.С. Нечуєм-Левицьким, звернувшись до того за наукою і порадою в літературних справах. На той час Нечуй-Левицький був виразником настроїв української інтеліґенції; як писав пізніше у "Споминах" М. Грушевський, "Нечуй став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем"[3].

Саме Нечуй-Левицький спонукав М. Грушевського писати прозові твори, був його першим літературним редактором, він же був причетний до перших його публікацій – оповідання "Бех-аль-Джугур" ("Діло", 1885, ч.66-68) та оповідання "Бідна дівчина" у наступному 1886 році в альманасі "Степ". Спілкування з досвідченим літератором було, без сумніву, корисним для початківця, але звертає на себе увагу той факт, що у цих взаєминах М. Грушевський зовсім не займав позицію запопадливого слухача й виконавця чужих порад та вказівок – як щодо літературних, так і щодо інших тем. Не зважаючи на різницю у віці, часом наче й ніяковіючи від власної сміливості, тифліський ґімназист шанобливо, але розкуто веде діялог у листах. Так і в літературній творчості він, прислухаючись до раціональних порад, все-таки послідовно провадить власну лінію – і щодо тематики своїх писань, і щодо форми. Вже тоді виробляється його власний оповідний стиль. Той стиль, прикметні риси якого виявляться в історичних працях

---

[3] М. Грушевський, "Спомини", *Київ*, 1988, № 9, стор. 124.

М. Грушевського.

У М. Грушевського-письменника був дуже короткий період становлення, літературного учнівства. Та й більшість автографів його художніх творів не засвідчують тривалої роботи й редагування текстів. Очевидно, це наслідок багатьох факторів, а головне – такий стан речей відображає вдачу самого автора, коли і слова, і вчинки з'являються на світ попередньо виваженими й обміркованими. Віддавши данину юначому романтичному настроєві у ряді поезій та оповіданні "Німий свідок", М. Грушевський майже одразу, в межах одного 1884 року переходить до реалістичних творів. Знаком такого переходу можна вважати оповідання "Остатня кутя" – ліричну, пронизану автобіографічними щемливими нотками розповідь про стару самотню жінку, яка замолоду втратила дітей і чоловіка. Як зауважила дослідниця Ася Гумецька, це оповідання написано "в дусі раннього реалізму Квітки-Основ'яненка, але не переходить у сентиментальність. Наступні твори вже цілком реалістичні і за стилем, і за змістом"[4].

Нечуй-Левицький радить М. Грушевському брати теми для оповідань з життя корінних кавказьких народів, сподіваючись, що цей матеріял добре знайомий молодому авторові. Натомість М. Грушевський пише ряд оповідань з чиновницького, ґімназичного побуту з досить бідною фабулою, зате у них авторська увага зосереджується на психологічних колізіях, на душевному стані героїв. Це оповідання "Святий Петро у тюрмі", "Унтер-офіцер Трохим Скавучак", "Днинка". Окремо варто згадати про задумане у 1885, а написане у 1888 й доопрацьоване у 1890 році алегоричне оповідання "Старий терен" – витончений, експресивний, психологічно насичений твір "зі зворушливим сюжетом, м'яким гумором і стилістичною простотою"[5]. Впевнені, що названі твори, якби у свій час їх було опубліковано, не залишилися б непоміченими у нашій літературі. Та й сучасна їх публікація багато додає до величної постаті М. Грушевського, для розуміння його внутрішнього світу.

За короткий час – у 1884-85 роках – М. Грушевський створює повість "Чужі й свої", де описує місцевих українців, піднімаючи ряд проблем, які хвилювали тогочасних народовців. Зразком для цього твору, як зазначав не раз сам автор, була повість Нечуя-Левицького "Хмари". Однак, незважаючи на певні риси наслідування, у повісті "Чужі й свої" чітко видно різницю між поколіннями народовців Нечуя і Грушевського. Молодих патріотів, яких уособлює головний герой Грушевського Іван Комашинський, уже не задовольняє "ходіння в народ", вони прагнуть виховувати нову національну еліту, свідому й

---

[4] А. Гумецька, "Грушевський як белетрист", *Михайло Грушевський. Із літературної спадщини.* Редактор Л. Винар. Упорядники Г. Бурлака, А. Шацька. Нью-Йорк – Київ, 2000, стор.15.

[5] Там само, стор.16.

активну. Захопившись цією темою, М. Грушевський у повісті не раз переходить на публіцистичний тон, висловлюючи вустами головного героя свої палкі патріотичні переконання.

Крім цього, у повісті "Чужі і свої" знову на повен зріст постає велична місія Тараса Шевченка у історичній долі українського народу, і насамперед у становленні його інтелігенції. Образ Кобзаря, його поезія супроводжує й підтримує головного героя у різних життєвих ситуаціях. І в останній сцені повісті, яка має чимале символічне навантаження, головний герой в надії звертає погляд до портрету Шевченка, шукаючи відповіді на складні питання національного буття. Також не раз у творі, коли йдеться про українську ідею, схвально згадується ім'я Пантелеймона Куліша, навіть епіграфом взято його поетичні рядки зі збірки "Досвітки".

Немає сумніву, що літературна творчість М. Грушевського – явище досить значне у багатьох вимірах. По-перше, завдяки сучасним архівним дослідженням, воно продовжене у часі: перші твори датовано 1882 роком, останні – 1922-м. В цілому, якщо говорити, наприклад, лише про прозу, зараз відомо 46 творів. А ще ж вірші, драматичні твори, остання знахідка у Римі пана Мирослава Лабуньки – частина кіносценарію "Запорожці". По-друге, окремого дослідження варта видова, жанрова і стильова різноманітність цієї спадщини. І по-третє, надзвичайно широким є тематичний спектр літературних творів М. Грушевського. Проведення такої аналізи невід'ємне від діяльности М. Грушевського-науковця, літературного критика, публіциста, видавця, громадського й політичного діяча, у зв'язку з його багатющим епістолярієм. Тому, без сумніву, до цього матеріялу ще не раз звернуться сучасні дослідники, а дана стаття – лише означення теми.

СПІВРОБІТНИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА
Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського
Київ

СЕРГІЙ ШАМРАЙ: ВИБІР ШЛЯХУ

(Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського)[*]

Доньці Сергія Шамрая Вікторії –
щирому, вірному другові, натхненному
помічникові Музею Михайла Грушевського
присвячую

Вповні осягнути багатогранність постаті Михайла Грушевського неможливо без дослідження його взаємин з колеґами, науковими і політичними опонентами, друзями, учнями, рідними. Вивчення життєвого шляху і наукового доробку одного з представників київської історичної школи вченого і його небожа Сергія Шамрая дає можливість висвітлити співпрацю вчителя і учня та додати штрих до розуміння своєрідного культу родини, який все життя свято сповідував видатний український історик.

Ім'я талановитого дослідника Сергія Шамрая було добре знаним в наукових колах Києва 1920-х – поч. 1930-х рр. Однією з перших високо оцінила постать молодого науковця відомий історик Н. Полонська-Василенко, яка добре знала Сергія ще студентом Київського археологічного інституту, де вона обіймала посаду вченого секретаря[1]. "Племінник С. Шамрай – найкращих за всіх"[2], – писала вона, характеризуючи, не завжди об'єктивно, рідних М. Грушевського, які працювали в його Історичних установах. Сучасний історик І. Верба назвав

---

[*] Висловлюємо нашу щиру вдячність Вікторії Сергіївні Шамрай за надану можливість використати важливі джерела з її особистого архіву при підготовці даної статті.

[1] І. Матяш, "Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту)", *Київська старовина*, 1998, №6, стор.56, 71.

[2] Цит. за: П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. Київ, 1993, стор.18.

Сергія "зіркою першої величини серед Грушевських, яку ще не оцінила гідно українська історіографія"[3]. Огляд новітньої літератури дає підстави погодитися і з думкою О. Юркової, що ті поодинокі публікації[4], присвячені Сергієві Шамраю, ще не достатньо розкривають грані його таланту[5].

З широкого кола опрацьованих різноманітних архівних джерел до життєпису С. Шамрая постає портрет обдарованого науковця і мужньої людини. Окремі документи, що вводяться до наукового обігу вперше, дозволяють збагнути весь трагізм останніх років життя історика. Це листи Сергія Шамрая з ґулаґівських таборів 1934–1938 рр., які вже більше 60 років зберігає його донька.

Сергій Шамрай (справжнє прізвище Шамраєв) народився 17 серпня (за ст. ст.) 1900 р. у Владикавказі. Мати, Ганна Сергіївна Грушевська, 1887 р. закінчила Владикавказьку жіночу ґімназію, замолоду, допомагаючи братам, набула навичок дослідницької праці. На прохання старшого брата Михайла під час його навчання в Тифліській ґімназії підбирала українські словники та іншу літературу[6]. Молодшого брата, Олександра, вона підготувала до вступу в ґімназію[7]. З часом редаґувала наукові праці братів, зокрема перше студентське монографічне дослідження Михайла Грушевського "Нарис історії Київської землі від смерти Ярослава до кінця XIV сторіччя" (1891), за що у передмові він висловив їй свою щиру подяку[8]. Згодом, у 1910–1920-х рр., працювала в часописах, товариствах, установах[9], заснованих бра-

---

[3] І.В. Верба, "Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.", *Український історичний журнал*, 1996, № 5, стор.139.

[4] С. Білокінь, "Біо-бібліографія києвознавців. Вип. 4: Шамрай Сергій Вікторович (1900 – 1939)". *Софійський собор*. Київ, 1985; О.В. Юркова, *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924 – 1930 рр.)*. Київ, 1999; П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С.Грушевський і Academia...*; І.В. Верба, "Родина Грушевських в українській історичній науці...", стор.131-149; Р.Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924-1934)*. Київ, 1993; В. Заруба, "Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського", *Український історик*, 1991-1992, № 3-4, 1-4, стор.147-168; І. Верба, О. Юркова, "Київська історична школа М.С. Грушевського: Організаційно-технічні моменти", *Український історик*, 1996, № 1–4, стор.268–284; О.Д. Брайченко, "С.В. Шамрай (доля і трагедія вченого)", *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 10. Київ, 2000, стор.482–488.

[5] Див.: О.В. Юркова, *Діяльність Науково-дослідної кафедри...*, стор.259.

[6] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі ЦДІАК України), ф.1235, оп.1, спр.9, арк.29 зв.

[7] Там само, спр.1048, арк.10.

[8] М.С. Грушевський, *Очерк исторіи Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Київ, 1891, стор.VIII.

[9] У 1909–1912 рр. співробітничала в часописах "Село" та "Засів", "Літературно-науковому віснику", заснованих М. Грушевським. Була членом-співробітником історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1918–1921). У 1920-ті рр. – редактор мови видавництва "Книгоспілка" (1920), Державного видавництва

Історик Сергій Шамрай

тами, підготувала низку історичних розвідок, які подавала під прізвищем Шамрай. Його успадкує згодом і син.

Ганна Грушевська 1891 р. одружилася з поручиком 4-ї Кавказької стрілецької дружини Віктором Іллічем Шамраєвим[10]. У подружжя 1898 р. народилася донька Ольга, через два роки – син Сергій. Радісну звістку про народження онука сповіщає Глафіра Захарівна Грушевська Михайлу до Львова: "Маленького новорожденного назвали Сергеем в честь Дедушки"[11] [Сергія Федоровича Грушевського – відомого педагога і організатора народних шкіл на Північному Кавказі. – С.П.]. Вона ж була запрошена хрещеною матір'ю Сергія[12]. В родині Оппокових, з якої походила Глафіра Захарівна, традиція хрестити онуків зберігалася здавна[13]. Перші п'ять років Сергій з батьками прожив на Кавказі, у вересні 1905 р.[14], після їх розлучення, переїхав з матір'ю, сестрою і бабусею до Києва. Спочатку мешкали у Захарія Захаровича Оппокова – брата Глафіри Захарівни, викладача Київського Володимирського кадетського корпусу – на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (сучасній Саксаганського), 74[15], згодом винаймали помеш-

---

України (з 1921). Під орудою молодшого брата Олександра працювала науковим співробітником Комісії по складанню історично-географічного словника української землі ВУАН (з 1921). Звільнена у серпні 1930 комісією через "чистку" апарату ВУАН.

[10] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.285, арк.6.

[11] Там само, спр.278, арк.595 зв.

[12] Там само, арк.584.

[13] Маємо відомості, що ще батьки Глафіри, Захарій Іванович та Анна Василівна Оппокови, хрестили дітей сина Іполита – Миколу і Віктора (Державний архів Київської області, ф.782, оп.1, спр.8419, арк.12, 13).

[14] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.285, арк.88.

[15] Там само, спр.18, арк.14, 36.

кання по тій же вулиці в будинку за №111[16]. Співробітник, редактор і організатор низки українських часописів, ініційованих М. Грушевським, Ю. Тищенко (Сірий) у своїх спогадах писав: "[...] іноді відвідував сестру професора М.С. Грушевського – Ганну Сергіївну Шамраєву. Розлучившись із своїм чоловіком, вона разом із матір'ю та двома малими дітьми переселилась із Владикавказа до Києва й мешкала на Благовіщенській вулиці. Там же мешкав під час свого перебування у Києві й М.С. Грушевський"[17].

1908 р. Михайло Грушевський з дружиною Марією, братом Олександром і сестрою Ганною придбали садибу з будинком на вул. Паньківській, 9[18]. Тут, у дружній, щирій українській родині зростав Сергій, формувався його характер, світогляд, уподобання. Взірцем невтомної самовідданої праці був дядько – Михайло Грушевський. У збірці Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського та родинному фонді Грушевських в Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається чимало листів та вітальних листівок 1910-х рр. з підписом адресатові: "Сергієві Грушевському"[19]. Рідні і друзі сприймали знану українську родину як єдине ціле, а саме прізвище на той час вже набуло символу українства. Та і сам Сергій окремі свої листи підписує як Грушевський[20]. Вікторія Сергіївна Шамрай зберігає перший дорослий дарунок батькові. Це "Ілюстрована історія України" Михайла Грушевського, видана 1911 р. у Львові, з коротким лаконічним автографом: "Дорогому Сергію. 8 / IV. 911". Чи не з неї почалося захоплення історією України, яка була не просто професією, але і певним родинним культом?

Середню освіту С. Шамрай здобував у Київській чоловічій 7-й ґімназії (1910 – 1918 рр.)[21]. За цей час декілька разів за станом здоров'я

[16] Там само, спр.284, арк.9-10; спр.287, арк.52-60; спр.1426., арк.55, 58, 60; спр.1432, арк.39, 41-42.

[17] Ю. Тищенко (Сірий), *З моїх зустрічей: Спогади*. Київ, 1997, стор.43.

[18] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.933, арк.35-37. Придбаний будинок скоро набув назви "флігель", так як у 1908-1909 рр. на садибі був зведений шестиповерховий з мансардою прибутковий красень, фасад якого був оздоблений за проєктом арх. В. Кричевського. В ньому у 1909–1914 рр. – наїздами, у 1917 – на поч. 1918 р. – постійно проживав М. Грушевський з дружиною і донькою. Олександер і Ганна облюбували флігель. Наприкінці січня 1918 р. під час наступу на Київ більшовицьких військ Муравйова прибутковий будинок був зумисне обстріляний, а його обгорілий остов у 1922 р. зрівняли з землею методом підриву (ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.698, арк.60). Після повернення з еміграції М. Грушевський з родиною оселився у двох кімнатах третього поверху флігеля, який займала Ганна з сином Сергієм та його родиною. Тож впродовж 1924–1929 рр. С. Шамрай проживав поруч з М. Грушевським. 1929 р. Сергій переселився на другий поверх, а звільнена кімната стала домашнім робочим кабінетом вченого (ЦДІАЛ України, ф.362, оп.1, спр.378, арк.220 зв.).

[19] Там само, спр.1451, арк.1; спр.1452, арк.1.

[20] Там само, спр.286, арк.2.

[21] Державний архів м. Києва (далі ДА м. Києва), ф.77, оп.1, спр.4468. арк.2–3 зв.

змушений був змінювати місце навчання. В листопаді 1915 р. вступив до відомої в місті 1-ї чоловічої гімназії[22], наступного року перейшов до 8-ї гімназії (з січня по серпень 1916 р.)[23], звідти знову повернувся до 7-ї[24]. Під впливом старших з гімназичних літ починає комплектувати свою власну книгозбірню. У листах 1916 – поч. 1917 рр. до Олександра Грушевського він описує свої щотижневі відвідини книжкових базарів на Подолі, книгарень Ідзиковського, Розова та інших, жаліється, як мало гарних книг у Києві. Про результати своїх придбань з радістю повідомляє: "У меня уже 210 больших рассказов, а если считать по томам, то у меня более трехсот больших хороших томов. Кроме того, я не считаю полных собраний сочинений (которых у меня 12) и мелких изданий"[25]. До своєї колекції збирав улюблені твори світової клясики. Був добре обізнаний і з українською літературою, насамперед науковим доробком своїх рідних, Михайла та Олександра Грушевських. Допомагав у поширенні їхніх праць та видань, що виходили за редакцією М. Грушевського, повідомляв про їх передачу до книгарні товариства "Час" тощо[26].

Завершити свою середню освіту Сергію Шамраю пощастило у створеній з початком Української революції Другій українській Кирило-Мефодіївського братства гімназії. Серед мотивів вступу першим пунктом в його заяві від 23 серпня 1918 р. було зазначено: "Тому, що є української національности"[27]. Гімназія була відома своїм національним духом[28], що відзначала її учениця Вероніка Черняхівська – донька Людмили Старицької-Черняхівської та Олександра Черняхівського, який приходився троюрідним братом Михайлові, Олександру і Ганні Грушевським. Разом із студентами київських університетів учні гімназії у січні 1918 р. взяли участь в бою під Крутами, пам'ять про подвиг загиблих свято зберігали в навчальному закладі. Друга українська гімназія славилася і своїм викладацьким складом. Тут працювали Михайло Кравчук, Григорій Холодний, Микола Зеров, Павло Зайцев, Олександер Грушевський, Орест Левицький, Михайло Жук, Кирило Стеценко[29]. То ж вибір Сергія не був випадковим.

Ще в гімназії визначилася і перспектива подальшого навчання. У 1917–1918 рр. всі члени родини Грушевських були причетні до

---

[22] Там само, арк.1–3 зв.

[23] Там само, арк.3, 3 зв.

[24] Там само, ф.Р-332, оп.1, спр.168, арк.4.

[25] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1289, арк.22.

[26] Там само, арк.19.

[27] ДА м. Києва, ф.Р–332, оп.1, спр.168, арк.2.

[28] С. Білокінь, "Крутяни". *На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльности.* Київ – Нью-Йорк – Торонто – Париж – Львів, 2000, стор.451.

[29] Там само, стор.453–455.

заснування та розбудови Українського народного університету, перетвореного на Київський державний український університет. Михайло та Олександер брали участь у розробці проєкту народного університету. Олександер Сергійович – приват-доцент, професор, секретар правничого факультету, голова бібліотечної комісії[30], редактор та видавець часопису "Університетські вісти". Дружина Олександра Ольга Грушевська – фундатор бібліотеки і, насамперед, її відділу українїки[31], Катерина Грушевська – вільна слухачка правничого факультету[32]. Та і сам Сергій ще під час навчання в ґімназії, з початку 1918 р., працював помічником у канцелярії Українського народного університету[33]. Тож після закінчення ґімназії у 1919 р. він вступає на правничий факультет цієї першої національної вищої школи[34], хоча у "Curriculum vitae" 1924 р. власноручно зазначив історико-філологічний факультет Київського державного українського університету[35]. За збереженими документами цей факт не підтверджується, тому відповідь, гадаємо, слід шукати у подальшому навчанні С. Шамрая у Вищому інституті народної освіти (ВІНО), створеному у 1920 р. в результаті реорганізації та злиття двох київських університетів. У ВІНО вже не було правничого факультету, окремі студенти українського університету були зараховані на історичний відділ факультету професійної освіти, що підтверджує і сам С. Шамрай у життєписі 1924 р.[36] Це могло послужити підставою назвати історико-філологічний факультет в обох вищих школах, тим більше, що у зв'язку з закриттям, в українському університеті він навчався менше року.

Через обмежену кількість збережених документів фонду ВІНО, який за звичкою всі називали університетом, відомості про навчання в ньому Сергія черпаємо з епістолярних джерел. Подробиці про нелегкі студентські часи небожа подає М. Грушевський у листах до К. Студинського[37]. Їх доповнюють листи Катерини Грушевської до Сергія 1922-1923 рр.[38]. Михайло Сергійович 3 жовтня 1922 р. писав: "Крім себе мушу думати за брата і сестру в Києві, які буквально вмирали з голоду торік, а се ж заслужені громадяне, брат зломав свою кар'єру через українство. Племінник, дуже надійний історик і соціольог,

---

[30] ДА м. Києва, ф.Р-936, оп.2, спр.10, арк.118, 119.

[31] Там само, арк.119; ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1386, арк.73.

[32] І.Б. Матяш, *Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви*. Київ, 1997, стор.21

[33] ДА м. Києва, ф.Р-936, оп.2, спр.10, арк.63.

[34] Там само, ф.Р-936, оп.1, спр.13, арк.67; ф.Р-936, оп.2, спр.53, арк.14.

[35] Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі НА ІІУ НАН України), оп.3, спр.172, ч.4 (Особова справа С.В. Шамрая), арк.6.

[36] Там само, арк.8.

[37] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1923 рр.)*. Упорядкування, археографічна передмова Г. Сварник. Львів – Нью-Йорк, 1998.

[38] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1453, арк.1–19.

працює на городі, вибивається з сил, під загрозою недуги"[39].

Почуття родинного пієтизму, відповідальности за близьких людей було властивою ознакою життєвого credo М. Грушевського. Він болісно сприймав становище рідних в голодні 1921-1923 pp. Вболіваючи за кожного, через заснований у Відні Комітет "Голодним України" всіляко підтримував діячів української науки і культури, родину брата і сестри, посилаючи найнеобхідніші речі і харчі. Відомо також, що Михайло та Марія Грушевські пропонували Сергієві приїхати до Відня, щоби там пережити лихі часи. В одному з листів Марія Сильвестрівна писала: "може йому одному найшли би десь як не кімнату, то "угол", а день би проводив у нас, і прогодували б ми його якось"[40]. Проте, незважаючи на голодні роки і скруту, бажання здобути освіту було незмінним. З листів М. Грушевського до К. Студинського дізнаємося, що за навчання в Вищому інституті народної освіти С. Шамрай мав сплачувати значні кошти і вишукував для цього всі можливості. "Племінник мій, С[ергій] Шамраїв, пише цікаву історію: він був обраний тепер "старостою" свого курсу, і за україн[ські] домагання їх, проводирів, позбавили увільнення від плати, а плата – 300 міл., поверх 30 дол. Як не доб'ються товариші скасування сеї репресі, хоче іти в кафлярі!"[41]. Доводилося поєднувати університетські студії з працею в різних установах: старший помічник бібліотекаря фундаментальної бібліотеки ВІНО (з початку 1920 р. до звільнення 1 листопада 1922 р.), лектор Робітничо-селянського університету (1920-1922 pp.), науковий співробітник Постійної комісії по складанню історично-географічного словника ВУАН (з 1 січня 1922 р.)[42]. "Жаль мені, що ти все ще не можеш поладнати свої справ[и] в університеті. Та чи варто перти проти води і робити такий не посильний видаток; чи не ліпше пропустити сей рік ?"[43] – переймаючись проблемами брата, писала Катерина Грушевська.

Наполегливість небожа, його устремління завершити навчання вражає навіть самого Михайла Сергійовича, про що він ділиться з Кирилом Йосиповичем у листі від 8 грудня 1922 р.: "Саме дістав листи від А. і С. Шамраєвих, що вони дістали повістку на посилку, дуже-дуже дякують, що наспіли дуже на час, бо вже покінчилися запаси. Сергій Ш[амрай], правда, носиться з гадкою продати свою посилку, бо йому треба платити за науку в Університеті! Історія сумна, але і бадьора заразом. [...] Не знаю, що йому радити, бо він здоровя не сильного, йому б краще зїсти ту посилку, та в крайности пропавзувати, але він дуже хоче допровадити свою науку до ладу. Се завзяте мині в нім

[39] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.48.
[40] Цит. за: І.Б. Матяш, *Катерина Грушевська: життєпис...*, стор.34.
[41] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.60.
[42] НА ІІУ НАН України, оп.3, спр.172, ч.4, арк.6.
[43] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1453, арк.11.

подобається. Працює фізично, заробляє як може. Тепер його позбавили служби в унів[ерситетській] бібліотеці яко українця – бо економія все виходить на українцях, але він не попускає"[44].

Невдовзі проблема оплати за навчання втратила свою актуальність, бо в квітні 1923 р. С. Шамрай був виключений з ВІНО. "Журяться вони долею виключених з унів[ерситету] студентів-укр[аїнців], якраз найактивніший елємент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] україн[ської] мови і дісциплін (між ним мій сестричин Ш[амрай], і син Марка Гр[ушевського])"[45] – сповіщає прикру звістку Михайло Сергійович. Згодом він назве ще один, чи не головний, мотив цього звільнення, який, власне, визначить трагізм долі всіх Грушевських: "Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий "твердий націон[альний] курс?!"[46] Підтверджують факт і мотиви виключення Сергія й інші, пізніші, джерела, зокрема заява до Київського окрвідділу ҐПУ від 27 грудня 1930 р. одного з колишніх аспірантів[47] Науково-дослідної катедри історії України М. Грушевського. Її автор, характеризуючи катедру як "фашистську державу", "щиросердно" інформує, що "коли я вступив до катедри, то я тут зустрів всіх тих, кого колись, за моєї активної участи як секретаря партосередку ІНО (1921 р.), голови Студкому, голови комісії по чистці студенства ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціяльно чужий елемент. [...] виключені історики з ІНО, яких всі вищі інстанції не поновили в правах, знайшли собі притулок у Грушевського на катедрі"[48]. Першим у поданому списку інформатор "з компривітом" називає: "Шамрай С., племінник Грушевського – фашист"[49]. Скільки ж разів з часом ці слова –"племінник Грушевського" – звучатимуть як вирок!

Проте, Сергій не залишав надію продовжити українознавчі студії, тому і звертається до Катерини Грушевської з проханням розповісти про українські університети за кордоном, про що свідчить її відповідь з відомостями про такі навчальні заклади у Львові, Празі, Подебрадах, їх

[44] *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського...*, стор.60.

[45] Там само, стор.98.

[46] Там само, стор.105.

[47] За припущенням І. Верби, яке ґрунтується на біографічних відомостях, автором цього доносу можна вважати члена КП(б)У, рекомендованого Укрголовнаукою до аспірантського набору 1925 р., В.Я. Камінського, який про свою боротьбу з Грушевським і "грушев'янцями" повідомляв і пізніше, 1938 р. (Див.: І. Верба, "Збірка архівних матеріялів ҐПУ–НКВД про М. Грушевського. Рец. на: Пристайко В., Шаповал Ю., Михайло Грушевський і ҐПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. Київ, 1996". *Український історик*, 1996, № 1–4, стор.446).

[48] Ю. Шаповал, "Невідомі документи ҐПУ–НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках", *Український історик,* 1996, № 1–4, стор.340.

[49] Там само.

викладацький склад тощо[50]. Водночас вивчає іноземні мови, що схвально сприймає сестра: ”Дивуюся і подивляю, що маєш енергію вчитися ще й мов. Але се дуже добре і тобі спеціяльно потрібно”[51].

Ще до звільнення з ВІНО, “зацікавившись археологією, архівознавством та етнографією”[52], Сергій Шамрай 1921 р. вступив на 2-й курс Київського археологічного інституту (КАІ). І тут, певно, не обійшлося без поради Олександра Грушевського – одного з провідних викладачів навчального закладу. Посвідчення про закінчення етнографічного відділу КАІ[53], видане 23 травня 1924 р. тимчасово, до отримання диплому, залишилося єдиним офіційним документом про вищу освіту С. Шамрая. У серпні 1924 р. за розпорядженням Київського губвно діяльність Київського археологічного інституту було припинено[54]. В посвідченні зазначені прослухані курси та викладачі, почути лекції яких було мрією не одного студента – Є. Тимченко, В. Ляскоронський, М. Біляшівський, П. Тутківський, Д. Щербаківський, Ф. Шміт, П. Филипович, О. Новицький. Так закінчилися “київські університети” Сергія Шамрая. Якщо до них додати “домашні університети”, то освіту його на той час можна поправу назвати блискучою.

Студентські роки Сергія Шамрая були сповнені і пошуками місця в громадсько-політичному житті. З молодих років людина самостійна, наполеглива і послідовна, у складних життєвих ситуаціях завжди посилався на думку рідних, зокрема не раз – Катерини Грушевської. Так було і з пропозицією вступити до Української комуністичної партії (УКП), яку, судячи за листами, він отримав навесні 1923 р. Збереглися лише відповіді Катерини, але її переконливі слова детально змальовують ситуацію: “Не думаю, щоб варто було кидати для неї наукову кар̓єру, котру ти почав, і почав гарно. Не думаю, щоб варто було навіть уривати час у сеї наукової роботи для тої псевдо-політики. Нехай тим займаються люде, що нічого іншого не хочуть робити, або не можуть, люде головно, для котрих українська культура пусте слово [...]. Тому, маючи твою працю, твою силу на культурнім грунті, я просто відраджую тобі від всяких близьких зв’язків з у[країнською] к[омуністичною] п[артією]. Не роби сего. Вже для самого того, щоб мати вільні руки, на потім вільні і чисті, бо в парт[ійній] роботі доводиться не раз і з сажею, і з дьогтем возитися”[55]. Певно, Сергій зважив на пораду сестри, факти про його діяльність чи співпрацю з УКП невідомі.

---

[50] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1453, арк.14-14 зв.

[51] Там само, арк.19.

[52] НА ІІУ НАН України, оп.3, спр.172, ч.4, арк.6, 8.

[53] Там само, арк.5, 5 зв.

[54] І. Матяш, “Перший український осередок фахової підготовки архівістів...”, стор.71.

[55] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1453, арк.5 зв.

Вибір на користь науки став вибором на все, на жаль коротке, життя. Перші кроки на науковій ниві були зроблені в Комісії для складання історично-географічного словника української землі під керівництвом О.С. Грушевського. Він був призначений на посаду нештатного постійного співробітника комісії 1 січня 1922 р.[56], і майже протягом 10 років[57] досліджував архівні збірки, працював над підготовкою словникових статтей, спеціялізувався на вивченні історії міст та селищ Київщини, заселення та етнічного складу українських земель. Це була перша, справжня школа наукових дослідів, а Олександер Сергійович – перший учитель. Катерина Грушевська на власному прикладі добре розуміла ролю учителя в становленні молодого науковця і мудро поцінувала такий союз. 26 квітня 1923 р. вона писала: "Я вважаю се найбільш вдалим. Тим що, як ти кажеш, що нічого кращого в К[иєві] нема, і тим що взагалі трудно знайти учителя з такою широкою загальною освітою, а се має таке значення для учня!"[58]. І небіж завжди високо цінував той досвід, який йому передав Олександер Грушевський. Теплі, дружні відносини досвідченого науковця, педагога і молодого історика зберігалися всі роки. Сергій називав дядька виключно "Сашенька", що засвідчують його листи як ґімназичного періоду, так і 1920-х рр.[59].

Реальним науковим доробком історико-географічних досліджень С. Шамрая став ряд розвідок в "Історично-географічному збірнику", зокрема "До історії Баришполя у XVIII в." (1927), "До історії Київської сотні Київського полку" (1928), "Місто Баришпіль у XVIII в." (1928), "Місто Васильків (IX–XVIII вв.)"(1929), "Містечко Трипілля на Київщині" (1931)[60]. Ґрунтовна праця "До історії залюднення Степової України в XVIII ст.: Крилівщина та Лизаветчина" побачила світ у 1929 р. в "Записках Історично-Філологічного Відділу ВУАН"[61]. Сюжети розвідок ґрунтувалися на широкій джерельній базі і не втратили свого наукового значення до наших днів. Заглянути в лабораторію наукових студій та архівних пошуків допомагають звіти Сергія про свої наукові відрядження, в яких він яскраво описує цікаві знахідки, подаючи важливі відомості про нововиявлені фонди і матеріяли та їх використання[62]. Поміж рядків цих звідомлень заховані

---

[56] НА ІІУ НАН України, оп.3, спр.172, ч.4, арк.6, 8.

[57] ІР НБУВ, ф.Х, спр.12098, 12099.

[58] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1453, арк.4.

[59] Там само, спр.1289, арк.1, 2, 5 – 30.

[60] Т.Б. Ананьєва, О.В. Тодійчук, "Історично-географічний збірник 1927–1931: Бібліографічний покажчик", *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Вип.2. Київ, 1993, стор.383.

[61] *Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН*, Кн.XXIV. Київ, 1929, стор.207–302.

[62] "Відрядження наук. співробітника С.В. Шамрая до м. Ленінграду та м. Одеси", *Україна*, 1929, Жовтень – листопад, стор.167–171; "Відрядження С. Шамрая до

знайомі почуття творчого натхнення, які переповнюють кожного дослідника при виявленні нових невідомих документів в архівних збірках. Особливу увагу у своїх історико-географічних студіях приділяв С. Шамрай картографічним матеріялам. В одному з листів до Олександра Грушевського він писав: "Я тут знайшов кілька інтересних карт Степ[ової] Укр[аїни], починаючи з 1732 р. [...] А одну хочу навіть сфотографувати. Інтересні дані вони дають для історії цієї території і потверджують деякі висновки, що я робив на підставі поодиноких згадок. Обіцяли ще мені дати в користування цілу паку запорозьких справ, які зібрав колись Скальковський і які досі не відомі і не каталогізовані"[63].

Проте справжній перелом у науковій кар'єрі молодого дослідника відбувся, безперечно, після повернення в Україну Михайла Сергійовича Грушевського. Сергій був першим, хто на київській землі взяв інтерв'ю у видатного історика, видруковане на другий день приїзду, 8 березня 1924 р., в газеті "Більшовик"[64]. Авторство, заховане за криптонімом "С.Ш.", сумнівів не викликає, адже Сергій впродовж 1923-1924 рр. співпрацював з газетою "Більшовик", на її сторінках видрукував свої перші статті і рецензії[65], окремі підписані саме цим криптонімом. Думається, що дати ґрунтовне інтерв'ю людині, обізнаній з проблемою, людині, яка подасть його "з перших вуст" і без власних, притаманних журналістам, акцентів для Михайла Сергійовича було надзвичайно важливо.

До втілення ідей, ґлобальних наукових плянів і найважливіших завдань власних і української історичної науки в цілому, викладених в інтерв'ю академіка Грушевського, з перших місяців його повернення в Україну стане причетний і небіж Сергій Шамрай. Катедра історії українського народу ВУАН, яку очолив по приїзді М. Грушевський, мала спочатку, окрім керівника, лише двох штатних співробітників – Катерину Грушевську та Сергія Шамрая[66]. Продовжуючи працю в Комісії по складанню історично-географічного словника української землі, з травня 1924 р. молодий науковець бере участь в організаційних засіданнях новостворюваної М.С. Грушевським Науково-дослідної катедри історії України у Києві, одним із перших 24 жовтня 1924 р. був

архівів та бібліотек Ленінграду в лютому – березні 1930 р.", *Україна,* 1930, Березень – квітень, стор.190–191.

[63] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1289, арк. 30.

[64] *Більшовик,* 1924, 8 березня. Припущення, що це відоме, неодноразово цитоване, інтерв'ю взяв С. Шамрай, першим висловив О. Рубльов у розвідці "Михайло Грушевський: Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)", *Український історичний журнал,* 1996, №5, стор.67.

[65] Див.: С. Білокінь, "Біо-бібліографія києвознавців. Вип.4. Шамрай Сергій Вікторович...", стор.4.

[66] Р.Я. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття...,* стор.37.

зарахований в число її аспірантів[67]. Не останнім було слово Сергія при формуванні нових аспірантських наборів, куди він рекомендував своїх товаришів по навчанню у вищих школах. Катедра стала базою київської історичної школи вченого, яка виховала плеяду талановитих дослідників, наукові перспективи яких обірвалися в роки масових репресій за головним звинуваченням – "учень Грушевського". "Гріх" Сергія, який своєю науковою діяльністю гідно репрезентував школу Грушевського, був подвійним – небіж та учень.

Вступаючи до аспірантури, С. Шамрай писав: "В науковій роботі мій інтерес скупчився зпочатку коло історичної географії та соціяльної історії давніх часів. Але в останні часи мою увагу притягувало до себе архівознавство, а також, головне, економічне життя України, особливо в часи гетьманщини"[68]. Роки аспірантських студій остаточно визначили коло наукових інтересів – соціяльно-економічна історія, селянські рухи, києвознавство. Особливу увагу приділяв він вивченню селянських рухів на Правобережжі в середині XIX ст. При виборі тематики, безперечно, враховував думку М. Грушевського. Наслідок вибору був достатньо вагомим. Протягом 1924-1927 рр. одна за одною з'являються ґрунтовні наукові розвідки: "Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису)", "Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським Описом", "Хвилювання робітників на Межигірській фаянсовій фабриці 1857 року", "Вінницьке селянство 1840-их рр. Протипанський рух у с. Кустовцях та Заливанщині Вінницького пов. на Поділлю", "Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX ст."[69]. Ці дослідження вважаються клясичним прикладом вивчення "селянського питання". Автор розглядає не лише перебіг подій, але і обґрунтовує причини селянської боротьби головно тими економічними умовами, в яких тоді перебувало селянство досліджуваного регіону. Наукові розробки С. Шамрая, як і всіх аспірантів та співробітників Історичних установ М. Грушевського, пройшли наукову апробацію через доповіді та обговорення на прилюдних засіданнях. Лише у 1924-1929 рр. С. Шамрай виголосив більше 10 доповідей[70]. За традицією історичної школи М. Грушевського основою наукових студій С. Шамрая стало всебічне вивчення архівних джерел. Особливу увагу він приділяє опрацюванню унікального джерела – Румянцевського опису Малоросії в Рукописному відділі Бібліотеки Всесоюзної академії наук в Ленінграді, працює зі збірками

[67] О.В. Юркова, *Діяльність Науково-дослідної кафедри...*, стор.4.

[68] НА ІІУ НАН України, оп.3, спр.172, арк.6.

[69] П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia...*, стор.228; О.В. Юркова, *Діяльність Науково-дослідної кафедри...*, стор. 414.

[70] *Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали.* Київ, 1998, стор.728; П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia...*, стор. 282, 284-285.

Скальковського, Бантиша-Каменського, картографічними матеріялами, досліджує Архів Коша Запорозького в Одеському крайовому історичному архіві[71], ґрунтовно студіює київські архівні колекції. В одному з листів до матері 28 листопада 1927 р. Сергій писав: "Почав працювати у Лаврському архіві. Страшенно далеко, а їздити трамваєм коштує дорого – 30 коп. що разу. Але зате є потрібні мені справи, а тому доводиться"[72].

19 лютого 1928 р. Сергій Вікторович захистив виконану під безпосереднім керівництвом відомих істориків В. Щербини та В. Данилевича промоційну роботу "Київська Козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині", яка стала вагомим внеском в українську історіографію. На відміну від попередніх дослідників теми вона ґрунтувалася на широкій джерельній базі, що дозволило зробити власні новаторські висновки про вплив на поширення руху давньої козацької традиції та провідну, найактивнішу участь і ролю у ньому найзаможнішого селянства: "Незаможницьке селянство прагнуло волі й землі, щоб не вмерти з голоду та злиднів, заможна група прагнула землі, щоб збільшити свою продукцію хліба на ринок, і волі, щоб бути незалежними з соціяльного погляду"[73]. Радянська історіографія довгі роки розглядала відомий селянський рух на Київщині виключно під кутом марксистського погляду на "причини і рушійні сили", тому обґрунтованість висновків С. Шамрая привертає увагу і сучасних українських істориків. На захисті виступили Михайло та Олександер Грушевські, Микола Василенко та Володимир Щербина. Всі вони відзначили, що робота аспіранта Шамрая є кроком вперед у порівнянні з працями попередніх авторів завдяки широкому використанню архівних матеріялів та спробі "висвітлення економічного ґрунту селянського руху"[74]. Авторитетний історик М. Василенко висловив сумнів щодо кваліфікації автором Київської Козаччини як революційного руху, аргументуючи це лояльним ставленням повсталих до тогочасного державного устрою, з чим не погодився, звичайно, присутній на захисті представник Головнауки Л. Левицький[75]. Повідомлення про захист промоційної праці молодого дослідника було вміщено в рубриці "Хроніка" у 3-й книзі журналу "Україна" за 1928 р., а сама робота того ж року видрукувана в "Записках історико-філологічного

---

[71] "Відрядження наук. співробітника С.В. Шамрая до м. Ленінграду та м. Одеси...", стор.167–171; "Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому–березні 1930 р."..., стор.190–191.

[72] Лист С. Шамрая до матері. 28 вересня 1927 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

[73] С. Шамрай, *Київська козаччина 1855 року. (До історії селянських рухів на Київщині)*. Київ, 1928, стор.125.

[74] "Прилюдна оборона праці С.В. Шамрая: "Київська Козаччина 1855 р.", *Україна,* 1928, Кн. 3, стор.172–173.

[75] Там само, стор.173.

відділу ВУАН" та окремим виданням Науково-дослідної катедри історії України ВУАН в серії "Промоційні праці катедри", № 3[76]. Згодом, вже 1930 р., секретар катедри С. Глушко подав рецензію на роботу[77]. Успадковане від вчителя прагнення досконалости стало важливою ознакою наукових студій С. Шамрая. І після захисту він не полишав дослідження Київської Козаччини. Нові джерела подав у статті 1929 р. "До історії Київської Козаччини 1855 р."[78]. В одному із звідомлень про архівні пошуки 1930 р. ґрунтовно характеризує суть виявлених матеріялів: "Справа про цей селянський рух на Київщині є в кол[ишньому] Департаменті Поліції "исполнительной", кол[ишнього] Міністерства Внутрішніх справ. Ця справа дає мало нових подробиць про самий рух (можливо, що їх давала друга справа, № 2839; але її на початку цього століття знищено за наказом відповідних органів), але вона дає багато інтересних [...] деталів про погляди урядових кіл на нього, з різних щаблів урядової драбини, і освітлює деякі причини тої тактики, що її засвоїв уряд в боротьбі з цим якраз рухом. Таким робом ця справа дає дещо нове для історії Київської Козаччини 1855 року і доповнює ті матеріяли Київського Центрального архіву з кол[ишнього] фонду генерал-губернаторського архіву, які я використав у першому виданні своєї праці про Київську Козаччину"[79].

Захист промоційної праці став підставою для затвердження С.В. Шамрая науковим співробітником Науково-дослідної катедри історії України, де працював до її ліквідації у 1930 р. Михайло Грушевський явно сприяв науковому зростанню Сергія і важко не схвалити таку позицію видатного вченого щодо свого обдарованого небожа. Михайло Грушевський залучив молодого дослідника до праці і в інших історичних установах, які розбудовував і очолював. З 1 листопада 1924 р. до 1 березня 1925 р. він обіймав посаду штатного наукового співробітника Катедри історії українського народу Історико-філологічного відділу ВУАН[80], яка за короткий термін стала керівним та організаційним центром Історичної секції. Провідне місце в діяльності катедри і секції належала комісіям порайонного дослідження України. З організацією однієї з перших – Комісії історії Києва та Правобережжя – Сергій Шамрай з кінця 1924 р. став її постійним нештатним співробітником, а згодом секретарем виділеної 1926 р. підкомісії Старого Києва. Поруч з авторитетними дослідниками В. Щербиною, І.

---

[76] С. Шамрай. "Київська козаччина 1855 р.: До історії селянських рухів на Київщині", *ЗІФВ ВУАН*, Кн.ХХ. Київ, 1928, стор.199–324; С. Шамрай, *Київська козаччина 1855 року*...

[77] *Україна*, 1930, Травень – червень, стор.188–190.

[78] *Україна*, 1929, Липень – серпень, стор.82–87.

[79] "Відрядження С. Шамрая до архівів та бібліотек Ленінграду в лютому – березні 1930 р."., стор.191.

[80] НА ІІУ НАН України, оп.3, спр.172, ч.4, арк. 8.

Щітківським, Л. Добровольським, Ф. Ернстом, М. Макаренком, І. Моргілевським, М. Істоміним, П. Курінним та іншими пройшов справжню школу києвознавства. Він брав активну участь в розробці плянів, проведенні засідань, опрацюванні наукових тем, виданні збірників: "Київ та його околиці в історії й пам'ятках"(1926), "Нові студії з історії Київа Володимира Івановича Щербини" (1926), "Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва" (1930), зміст яких віддзеркалював багату, різнобарвну палітру наукових студій співробітників комісії. На сторінках перших києвознавчих збірників були опубліковані і праці Сергія Вікторовича: "Київський одноденний перепис 2-го березоля 1874 року: Сторінка з історії марксизму на Україні"[81], "Праці В.І. Щербини з історії Правобережжя"[82], "Київська сотня на Гетьманщині в XVII-XVIII вв.: Історично-географічна та економічна характеристика"[83]. Особливу увагу разом із колеґами по комісії приділяє реалізації ідеї М.С. Грушевського щодо створення муніципального музею, концепцію і програму якого висвітлив у замітці "Музей м. Києва"[84].

У плянах Історичної секції на 1928 р. був проєкт відкриття серії комісій з міжнародних зв'язків України, проте розгорнула роботу на початку року лише Українсько-молдавська комісія. У співпраці з членами комісії М. Карачківським та Ф. Петрунем С. Шамрай досліджував історію молдавського розселення на Україні у XVIII ст. У черговому звідомленні про діяльність Історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ за 1929–1930 рр. академік М. Грушевський писав: "С.В. Шамрай працював над картографічним актовим матеріялом Рукоп[исного] відділу Всесоюзної Академії Наук, що освітлює східні етапи молдавської колонізації, на території між Дністром і Бугом (в центрі питання стоїть організація Молдавського гусарського полку 1768 р., для котрої постягано молдавських колоністів на територію р. Висі)"[85].

Впродовж 1924-1930 рр. наукові праці, рецензії, звіти про археографічні експедиції С. Шамрая постійно з'являються на сторінках періодичних та серійних видань Історичної секції ВУАН – "Україна", "За сто літ", "Науковий збірник", окремих томів "Записок Історико-філологічного відділу ВУАН", які виходили як "Праці Історичної секції"[86]. Автор декількох десятків наукових студій, знаний молодий

[81] *Київ та його околиця в історії та пам'ятках*. Київ, 1926, стор. 351-384.

[82] В.І. Щербина, *Нові студії з історії Київа*. Київ, 1926, стор. XV – XXIII.

[83] *Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва*. Збірник 1. Київ, 1930, стор.159-283.

[84] *Україна*, 1929, Травень – червень, стор.164–166.

[85] П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia...*, стор.287.

[86] Див.: С. Білокінь, "Біо-бібліографія києвознавців. Вип.4. Шамрай Сергій Вікторович..."; О.В. Юркова, *Діяльність Науково-дослідної кафедри...*, стор.414–417.

дослідник за рекомендацією М. Грушевського та К. Копержинського[87] 10 липня 1930 р. був обраний дійсним членом Історичної секції ВУАН[88].

Після ліквідації впродовж 1930 р. провідних історичних установ М. Грушевського у складі очолюваної ним єдиної катедри історії України доби торговельного капіталу продовжували роботу лише декілька комісій: історії Києва та Правобережжя, історії козаччини, культурно-історична[89]. Всі вони були підпорядковані новоствореному в січні 1931 р. Історичному циклу ВУАН. З 1 березня 1931 р. старший науковий співробітник катедри С. Шамрай приступив до виконання обов'язків керівника Комісії Києва та Правобережжя[90], до якої входили штатні співробітники С. Глушко та М. Карачківський[91] та 10 членів[92]. Як керівник, він прагнув зберегти традиції цього знаного києвознавчого осередку, вдавався до компромісів заради продовження роботи комісії. Це стосувалося як тематики досліджень, так і підготовки чергового, другого тому "Київського збірника історії й археології, побуту й мистецтва", який М.Грушевський мріяв перетворити на щорічник. Вже 28 квітня 1931 р. С. Шамрай звертається до Бюро Історичного циклу ВУАН з проханням прискорити це "доконче потрібне" видання, яке "заслуговує великої уваги дослідників"[93]. Поданий ним перелік статтей засвідчує, що за своїм змістом цей том мав бути таким же унікальним, як і його попередник. Спробували навіть змінити назву на "Київський збірник. Річник Комісії історії Києва і Правобережжя", проте нові настанови керівництва ВУАН не вважали актуальними і важливими такі сюжети як "Соціяльно-економічні основи Старої Київщини" (М. Грушевський), "Пляни Києва XVII ст." (Ф. Ернст), "Київська земля в XVI – XVII вв." (С. Шамрай), "До історіографії Києва 1840-х років" (О. Грушевський), "Перший дослідник Києва Берлінський" (О. Сімзен-Сичевський), "З топографії старої Київщини" (В. Новицький) тощо[94]. Збірник так і не побачив світ, окремі статті до цього часу зберігаються в рукописах.

Сергій намагався продовжувати дослідження своїх улюблених тем: "Київський полк на Гетьманщині XVII–XVIII ст. Сотні Олишевська, Макіївська, Носівська"[95], "Колонізація Київської Землі"[96]. Проте з кожним роком працювати ставало все складніше, вільний вибір

---

[87] ІР НБУВ, ф.Х, спр.1684.
[88] Там само, спр.2374, арк.14.
[89] Там само, спр.4064.
[90] Там само, спр.4169, 4193.
[91] Там само, спр.4193.
[92] Там само, спр.4172.
[93] Там само, спр.4174.
[94] Там само, спр.4175, арк.15.
[95] Там само, спр.4183.
[96] Там само, спр.4074.

тематики залишався лише у згадках. У звітах, які готував С. Шамрай, відзначалося, що з початку 1930-х рр. комісія "тісніше ув'язуючись з соціялістичним будівництвом країни, переходить від тем з давньої історії до актуальніших проблем, пов'язаних з сучасною економікою Києва та Правобережжя"[97]. Такими "актуальними" темами стала історія садівництва (С. Шамрай), комунального трамваю (М. Карачківський), водопостачання (С. Глушко)[98] до "Нарисів з історії київського міського господарства". Свої історіографічні києвознавчі дослідження доводилося ставити в плян як методологічні розробки, маскуючи під назви: "Київ та Київщина в освітленні української буржуазної історіографії", "Огляд польської буржуазної історичної літератури, присвяченої Києву"[99]. Визначені теми не спонукали до творчості. Не піднялася рука приступитися до заплянованої на 1932 р. теми "Буржуазні концепції в розробленні історії Київщини за часів феодалізму (праці акад. М. Грушевського, проф. П. Клепацького, О. Андріяшева та інш.)"[100]. Адже на цих, названих "буржуазними", концепціях молодий дослідник виховувався як правдивий український історик. 6 лютого 1933 р. Бюро Історичного циклу направляє листа на ім'я С. Шамрая з проханням повідомити "як виконали Ви пропозицію Бюро про виготовлення статті для циклового журналу "Україна", присвячену ювілею К. Маркса" та настановою здати матеріял до видавництва вже 25 лютого[101]. Врешті, одним із головних напрямків роботи комісії стало дослідження історії підприємств, шефські лекції, громадська робота. Не дивно, що 1931 р. став останнім, коли були опубліковані наукові розвідки Сергія Шамрая. Це "Містечко Трипілля на Київщині" в "Історично-географічному збірнику" та "М. Кобижче в XVIII в." в "Записках Історико-філологічного відділу ВУАН". Та і видань для публікацій ставало з кожним роком все менше. Всі періодичні і серійні часописи Історичних установ Михайла Грушевського були ліквідовані ще 1930 р., а відновлена "Україна" вже не було "Україною" Грушевського.

Після від'їзду М.С. Грушевського у вимушене відрядження до Москви, С.В. Шамрай фактично керував і роботою всієї катедри історії України доби торговельного капіталу. Впродовж 1931-1933 рр. катедра без комісій у своєму складі мала двох осіб – Михайла Сергійовича та Катерину Михайлівну Грушевських. Як і батько, Катерина офіційно перебувала у "цілеспрямованому науковому відрядженні", проте з чітко, на відміну від Михайла Сергійовича, сформульованим завданням – допомога академікові Грушевському "з огляду, що через хворобу

[97] Там само, спр.4456.
[98] Там само, спр.4189, 4099.
[99] Там само, спр.4099.
[100] Там само, спр.4433.
[101] Там само, спр.4077.

очей він не міг обходитися без сторонньої наукової підмоги"[102]. Сергій же в цей час укладає пляни роботи катедри, веде листування з керівництвом ВУАН тощо[103]. Серед численних матеріялів дискусій, розгорнутих на початку 1930–х рр. навколо історичної школи М. Грушевського, зберігається автограф співробітниці культурно-історичної комісії катедри Л. Шевченко, названий "листовна інформація". Звертають на себе увагу подані факти, які свідчать про сподівання вихованців Михайла Сергійовича і, безпосередньо, Сергія Шамрая на повернення історика до Києва: "У мене було враження, що у всіх їх не пропадала надія на поворот Г[рушевсько]го з Москви, бо коли справа йшла про якісь зміни, що торкались кабінету М[ихайла] С[ергійовича], то Ш[амра]й говорив: Це вже як приїде М[ихайло] С[ергійович]"[104]. Згадує Л. Шевченко і епізод зі зникненням із кабінету М.С. Грушевського "Історії України-Руси", через що "наробив Шамрай галасу"[105] і комплект довелося поповнити принесеними, хто мав, дублетами.

Сподіваючись на повернення Михайла Сергійовича і Катерини, Сергій як міг разом із колеґами і друзями допомагав їм літературою[106]. До того ж, він добре усвідомлював обставини, за яких доводилося працювати вченому. В одному із повідомлень про М. Грушевського від 23 липня 1934 р. черговий інформатор ҐПУ, розповідаючи про зустріч з Ганною Сергіївною Грушевською-Шамрай, писав: "Шамрай, між іншим, підкреслила мужню, сміливу відповідь його [Сергія – С.П.] з приводу зауваження, чому Грушевський, український академік, не друкує українською мовою своїх науково-історичних праць, а відсилає матеріял російською мовою в Ленінград для друкування. "Чи знаєте ви, мій син на це відповів: дивно було б, якби М.С. після всього, що з ним зробили на Україні, вчинив інакше"[107].

Сергій прагнув сприймати вчинки адекватно обставинам. Так само як вчаться зараз дослідники історії України 1920-1930-х рр. сприймати тогочасні численні стенограми дискусій адекватно часу, а протоколи допитів та інші документи слідчих справ – обставинам і умовам, в яких перебували репресовані, а також засобам, за допомогою яких ці зізнання добувалися. Нові ярлики – не кращий спосіб встановлення істини.

Працювати доводилося у надзвичайно напруженій атмосфері розгорнутих у 1930–1931 рр. дискусій щодо наукової концепції та діяльности Михайла Сергійовича Грушевського, обстежень та "чисток"

---

[102] Там само, спр.4080.
[103] Там само, спр.4074, 4077, 4079, 4091, 4092, 4093.
[104] Там само, спр.2534, арк. 26.
[105] Там само, спр.2534, арк. 22.
[106] Там само, спр.2531, арк.10.
[107] Цит. за: В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ҐПУ-НКВД. Трагічне десятиліття 1924–1934*. Київ, 1996, стор. 284.

історичних установ[108]. Кожна з таких дискусій чи засідань не обминала увагою і Сергія. Доводилося і самому виступати з критикою власного наукового доробку та роботи наукових осередків. 24 травня 1931 р. відбулося відкрите засідання бригади по обстеженню катедри історії українського народу доби торговельного капіталу та трьох її комісій. Не лише колеґи, а і сам С. Шамрай зупинився на "помилках" в своїх роботах. Головну увагу приділив огляду журналу "Україна", в редколеґії якого працював з грудня 1930 р. Важко знайти межу між щирістю сказаного та вимушеними словами самовикриття і критики авторитетного часопису. Атмосфера породжувала штампи, за якими годі шукати об'єктивности. С. Шамрай висловився за колективну відповідальність всіх співробітників і авторів, які співпрацювали з "Україною", за недостатнє висвітлення історії соціялістичної революції, затушовування клясової боротьби[109], за те, "що журнал став тим архівом української буржуазної інтелігенції"[110]. А таки дійсно архів! Це розуміли Сергій і його однодумці, а форма задовольняла тих, хто наполегливо добивався конкретних імен винних за напрямок журналу.

Згодом треба було пережити дискусію і щодо власного наукового доробку – "з приводу викриття ворожих концепцій С.В. Шамрая"[111], проведену 29 лютого 1932 р. і названу "другим етапом дискусії про академіка Грушевського"[112], тим самим підкресливши незаперечний союз вчителя і учня. Стенограми засідань і виступів[113] дають повну уяву про характер цієї дискусії та її учасників: П. Глядківський, С. Глушко, В. Денисенко, Т. Гавриленко, О. Баранович, М. Ткаченко, В. Юркевич, І. Кравченко, Кокошко, Б. Гріщенко, О. Оглоблин. З особливою пристрастю залучилися представники Бюро Історичного циклу ВУАН. "Дискусія по Шамраєві, цьому правовірному учневі Грушевського не була організовано проведена. На цю дискусію, що відбулася 29/II 1932 р. без відповідної організації з боку керівництва самопливом прибули історики-марксисти Кокошко, Гріщенко, Кравченко, і по своїй ініціятиві прийняли участь у викритті фашистської ідеології Шамрая"[114], – зазначалося у звіті про роботу Історичного циклу. Колеґи по катедрі та її комісіях прагнули до певної об'єктивності, розпочинали свої виступи з висвітлення позитивних моментів в науковій діяльності Сергія Шамрая. С. Глушко, а за ним і П. Глядківський не могли не відзначити, "що наукова продукція С[ергія] В[ікторовича] – це найбільша продукція серед робітників, котрі групувалися навколо ак.

[108] ІР НБУВ, ф.Х, спр.2786.
[109] Там само, спр.2786, арк.17.
[110] Там само, арк.24.
[111] Там само, спр.4003, 14627.
[112] Там само, спр.14627, арк.14.
[113] Там само, спр.4003, 14627.
[114] Там само, спр.1864, арк.73 зв.

Грушевського"[115], В. Денисенко наголосив на особливій працездатності дослідника[116]. Критика була найбільше спрямована проти тематики та методологічних аспектів, які науковець успадкував від свого вчителя. Кожний на свій лад стверджував: "Методологія С.В. цілком лежить у площині методології Грушевського"[117], "вся методологія С.В. є методологія буржуазного дослідника і стоїть він на позиціях цілком антимарксистських, антипролетарських"[118]. В центрі уваги були основні праці – "Київська Козаччина 1855 р. (До історії селянських рухів на Київщині)", "Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.", "Праці М.І. Зібера з поля статистики". Особливо "допікали" за приналежність до самої школи Грушевського: "[...] одним із найближчих співробітників, кращих виконавців тих ідеологічних і методологічних завдань, котрі ставив у своїх історичних дослідах Грушевський, став С.В. Шамрай"[119]. Авторитетний історик О. Оглоблин головне завдання дискусії вбачав у соціяльно-політичному визначенні наукової школи Михайла Грушевського: "На мою думку вага тієї дискусії, що відбувається у справі Сергія Вікторовича Шамрая, полягає в тому, що ми маємо тут справу з цілою школою [...], справа не тільки в тому, що і формально і по суті належав С.В. до цієї школи. Я кажу, що нам доведеться далі визначати школу в цілому "[120]. Не обійшлося і без підсумків дискусії в дусі часу, які зробив вчений секретар Історичного циклу ВУАН І. Кравченко: "В своїй самокритиці С. Шамрай так і залишився на позиціях войовничого фашизму"[121].

Якщо відсіяти штампи, породжені тогочасною атмосферою, спостерігаємо певну особливість: окремі звинувачення, випробувані часом, стали істиною. Важко не погодитися з тезою Б. Гріщенко, який у своїх узагальненнях висловив думку про свідомий вибір науковця: "Я думаю, що говорити в цій аудиторії про те, свідомо чи несвідомо займає ці позиції той чи інший представник цієї школи, зайве, адже це аксіома. Всяка позиція займається свідомо"[122]. Важко заперечити висновок учасника дискусії, авторитетного історика О. Оглоблина: "[...] вибір цього шляху міг бути такий, що можна було б і піти і вийти з цього шляху, цей вибір був вільним вибором і С.В. якраз і зробив цей вибір"[123]. Безперечно, Сергій свідомо зробив свій вибір на користь української історичної науки. Безперечно, цей вибір був освячений

[115] Там само, спр.14627, арк.5; спр.4003, арк.1.
[116] Там само, спр.14627, арк.9.
[117] Там само, спр.4003, арк.3 зв.
[118] Там само, спр.4003, арк.1 зв.
[119] Там само, спр.4003, арк.1.
[120] Там само, спр.14627, арк.25.
[121] Там само, спр.14627, арк.24.
[122] Там само, спр.4003, арк.5.
[123] Там само, спр.14627, арк.34.

зіркою Михайла Грушевського, який на власному досвіді добре знав, що наукова кар'єра визначається роллю вчителя і власною обдарованістю. Сергій Шамрай мав і вчителя, і талант.

Дискусії, на біду, вже визначили долю С. Шамрая. Невдовзі з'явилася і формальна підстава для арешту. Подію 17 червня 1933 р. можна по праву назвати вчинком. Позаду були дискусії, але щодня були арешти. Це добре усвідомлював Сергій. Проте він не міг відмовити Михайлові Сергійовичу у проханні врятувати його книги та архів, а заодно, чи то на прохання, чи то з власної ініціятиви, і архів Історичних установ ВУАН. Документів із дорученням М. Грушевського розшукати не вдалося, проте в протоколі засідання Президії ВУАН, яке відбулося після вивозу майна, відзначалося, що С. Шамрай подав заяву про дозвіл вивезти приватні речі академіка Грушевського[124]. Відомо також, що Сергій з матір'ю відразу ж написали рідним до Москви про наслідки цієї акції. Цей факт можна розглядати як важливий додатковий аргумент щодо розпорядження Михайла Грушевського врятувати його архів. Вже 30 червня 1933 р. Марія Сильвестрівна писала Ганні Сергіївні: "Передучора одержали Ваші листи: твій і Сергія – сей останній дуже нас схвилював [...]. Дуже, дуже жаль бідного Сергія! справді вже через міру посипались на нього неприємності! Все ж таки я думаю (властиво ми всі), що він трохи перебільшує те все, ще ж се не остаточний вислід і все ще може виправитись, от тільки жаль, здоровля се йому коштує і нервів... такий се літній спочинок... Ще й М[ихайло] С[ергійович] буде йому писати"[125]. І. Верба, розглядаючи мотиви сміливого вчинку С. Шамрая, зауважив, що "в умовах тоталітаризму матеріяли названої [Історичної. - С.П.] секції могли відіграти основну роль у репресіях проти родини Грушевських"[126]. Проте "Справа-формуляр на М. Грушевського", досліджена та частково введена до наукового обігу Ю. Шаповалом та В. Пристайко[127], однозначно засвідчує, що "дослідники" ҐПУ збирали свій "архів", джерельна база якого задовольняла їх набагато більше, аніж матеріяли наукової діяльности М. Грушевського, його рідних, учнів, всіх тих, хто був позначений клеймом "неблагонадійний, український буржуазний націоналіст".

Тож 17 червня 1933 р. С. Шамрай разом з І. Щітківським та М. Карачківським перевезли на підводах до домашнього помешкання М. Грушевського на вул. Паньківську, 9 документи наукового архіву Історичної секції ВУАН, УНТ у Києві, редакції журналу "Україна",

---

[124] Державний архів Чернігівської області, ф.8840, оп.3, спр.10767, арк.62.

[125] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1425, арк.29.

[126] І. Верба, "Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр."..., стор.140.

[127] В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ҐПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934...*

бібліотеку та інше майно Історичних установ. Після цього події розвивалися за "сценарієм". Учасник цієї акції І. Щітківський повідомив вченого секретаря Історичного циклу І. Кравченка, який 3 липня 1933 р. надіслав рапорт до Соціяльно-економічного відділу ВУАН з проханням вжити заходів і притягнути до відповідальності С. Шамрая та його колеґ[128]. Вже наступного дня облвідділ ҐПУ отримав відповідне повідомлення віце-президента ВУАН академіка О. Палладіна під грифом "таємно"[129]. Вчинок С. Шамрая став підставою як для його звільнення з посади наукового співробітника, що було ухвалено на засіданні Президії ВУАН 15 липня 1933 р., так і арешту, який відбувся 17 липня 1933 р.[130].

Слідча справа 1933 р. рясніє головним "звинуваченням" – родинні зв'язки та вплив М. Грушевського, участь в націоналістичній контрреволюційній організації. Рясніє справа і категоричним запереченням Сергія своєї контрреволюційної діяльности. Один допит від 28 вересня 1933 р. та свідчення від 10 грудня 1933 р. містять лише визнання націоналістичних поглядів у власних наукових працях. Михайло, Марія і Катерина болісно сприймали арешт небожа і брата. За умов "почесного вигнання" до Москви вони нічим не могли зарадити, лише в листах обережно висловити свої почуття. "Дорога Галю! От вже і кінчається сей тяжкий рік, думаю, що одержиш ти сього листа вже у Новім році: не буду ні поздоровляти, ні висказувати ніяких бажань, все се була б гірка і не на місці іронія... Які там гаразди й бажання!!! Краще й не згадувати"[131] – писала Марія Грушевська за декілька днів до нового, 1934 року, який для Сергія став роком першого ґулаґівського терміну. За вироком судової трійки при колеґії ДПУ УРСР від 8 березня 1934 р. С. Шамрай був засуджений до трьох років виправно-трудових таборів[132]. Табір на Далекому Сході, де відбував термін Сергій, мав, за влучним визначенням Р. Пирога, глумливу назву "Свободный".

Єдиний збережений лист з цього табору від 6 листопада 1934 р. сповнений оптимізму і надії на повернення: "Вы пишете, дорогая мамочка, что готовите мне подушку. Не надо, дорогая, вещей у меня и без того много, а на моей подушечке хоть и скверно спать, но я уже год с третью прожил на ней, – думаю осталось менше"[133]. Він прохає прислати документи про освіту, повідомляє про книжку ударника, яку отримав "за хорошую работу", розуміючи скруту, цікавиться, чи

[128] Там само, арк.59 зв.

[129] Там само, арк.60.

[130] Там само, арк.62, 52, 54.

[131] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1425, арк.33.

[132] Там само, арк.91.

[133] Лист С. Шамрая до матері. 6 листопада 1934 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

вдалося продати роботи В. Кричевського, заперечує проти пересилки продуктів. Згадує і "дядю Жоржа"[134], сподіваючись, що він допоможе матері з приїздом на побачення. Повідомлення про посилку, отриману від Катерини Грушевської з Кисловодська, ще раз засвідчує про успадковані від старших почуття родинного пієтизму. Зіставивши дату листа Сергія (6 листопада 1934 р.) і дату відомого листа Катерини до Ольги Грушевської[135] (28 жовтня 1934 р.) зі звісткою про тяжкий стан Михайла Сергійовича після операцій, усвідомлюєш, що Катерина навіть за таких складних обставин потурбувалася і підтримала брата. Зрозуміло, що це був прояв турботи не лише Катерини, але і батьків. Не маємо документального підтвердження, чи отримав Сергій вістку про смерть рідної людини і вчителя. Якщо так, то це були найтяжчі хвилини його табірного життя.

Мати Ганна Сергіївна, як могла, боролася за звільнення сина. У своєму зверненні до наркома НКВС УРСР В. Балицького вона писала: "Единственная вина сына была та, что он родной племянник академика Грушевского, ибо в тот период к академику Грушевскому было неблагоприятное отношение"[136]. Прохання було відхилено, серед мотивів – контрреволюційне минуле і контрреволюційні зв'язки на Україні[137].

На початку березня 1936 р. закінчився перший ґулаґівський термін Сергія Шамрая. Він повернувся в Україну, оселився в Чернігові, де працював старшим референтом обласного управління народногосподарського обліку. Як тільки репресії досягли свого апогею, 7 серпня 1937 р. прокурор Чернігівської області підписав постанову про арешт С. Шамрая[138]. Арешт і трус відбулися вночі 9 серпня 1933 р. на очах у доньки, яка проводила свої канікули з батьком. "Саме в цю ніч батька свого я бачила востаннє"[139], – напише в своїх спогадах Вікторія Сергіївна. 16 серпня трус відбувся і в Києві, в квартирі дружини, Валентини Іванівни Андрійко. Всі забрані в Чернігові і Києві документи, серед них листування, 14 жовтня 1937 р. було спалене[140]. І знову, як і 1933 р., два допити і ті ж звинувачення – участь в контрреволюційній організації УВО, націоналістична діяльність, організація

[134] Георгій Іполитович Ломов-Оппоков (1888–1937) – двоюрідний брат Михайла, Олександра, Ганни Грушевських по матері, займав високі посади в Кремлі, обирався членом ЦК ВКП(б) та ЦВК СРСР. З його ім'ям пов'язана одна з версій про обставини звільнення Михайла Сергійовича Грушевського з-під арешту у 1931 р. Певно, ця версія та роля Георгія обговорювалася в родині, і він сприймався як людина впливова, яка зможе допомогти в полагодженні справи поїздки Ганни Сергіївни до сина.

[135] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.1396, арк.36–39.

[136] Державний архів Чернігівської області, ф.8840, оп.3, спр.10767, арк. 99 зв.

[137] Там само, арк.92-94.

[138] Там само, арк. 3, 5.

[139] Спогади зберігаються в архіві Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського.

[140] Державний архів Чернігівської області, ф.8840, оп.3, спр.10767, арк.12.

антирадянської роботи в Чернігові[141]. Як не домагалися слідчі, Сергій Шамрай і цього разу категорично відкидав всі звинувачення: "заперечую", "не вів", "не визнаю себе винним"[142]. Знову згадали родинні зв'язки з Михайлом Грушевським, використали свідчення М. Козоріза, В. Атаманюка, Ф. Ернста, зібрані під час слідства 1933 р. Для завершення справи залучили "зізнання" членів "контрреволюційного підпілля" в Чернігові М. Курбацького та І. Ковтуновича про зв'язки з С. Шамраєм[143].

В сучасних дослідженнях про нищення школи М. Грушевського не раз наголошувалося про зраду учнів. Проблема непроста і вимагає неупередженого дослідження з залученням усього комплексу архівних джерел, насамперед матеріялів з Архіву Служби безпеки України, які ще лишаються недоступними для дослідників. Поза тим, слідчі справи Сергія Шамрая – незаперечний доказ мужности і добропорядности цієї людини. Він не зрадив не лише свого вчителя і дядька, він не зрадив жодного із своїх колеґ. Своєю впертою категоричною відмовою визнати провину як у 1933 р., так і у 1937 р. він прагнув врятувати тих, хто залишався на волі.

Вирок був винесений у Москві. Особлива нарада при НКВС СРСР 28 березня 1938 р. постановила – 8 років виправно-трудових таборів. Сергій дізнався про це рішення лише на Колимі. У своєму першому після вироку листі писав: "Дорога моя мамочко! Пишу цього листа з дороги. 9/V виїхав до Ніжина, а 27/V до Харкова, звідки на етап. [...] Їдемо на Далекий Схід, а чи лишимося там, чи повезуть далі й на Колиму (бухта Нагаєва) – невідомо. Термін теж не знаю, тай взагалі нічого. Знаю тільки, що Особое Совєщаніє дає щиро – 10 – 8 років, отже мабуть і мені щось подібне"[144]. Трохи пізніше повідомив : "Нахожусь я в Колыме, осужден на 8 лет. Мой адресс: ДВК, бухта Нагаєва, СГПУ, прииск "Партизан", мне (имя и отч. полностью, т.к. есть однофамильцы)"[145]. І лише на кінець року конкретніше: "Вы спрашиваете, за что я осужден? Я осужден Особым совещанием НКВД СССР (Москва), статья КРД (к-р. деятельн.), – 8 лет. Суть старая. Если можно, подайте просьбу о пересмотре Вышинскому"[146].

Лише з табірних листів дізнаємося і про місце, де провів

[141] Там само, арк.40.

[142] Там само, арк.17, 20, 22, 23 зв.–24 зв.

[143] Там само, арк.29–38.

[144] Лист С. Шамрая до матері. 21 червня 1938 р. (Цей єдиний лист, відправлений по дорозі в табір неофіційним шляхом, написаний українською. Всі інші – російською, на окремих стоїть відмітка – "Проверено"). З родинного архіву В.С. Шамрай.

[145] Лист С. Шамрая до матері, дружини і доньки. Літо 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

[146] Лист С. Шамрая до матері. 18 листопада 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

останній рік свого життя Сергій Шамрай. Копальня "Партизан" розташовувалася на 500 км "вглубь страны" від центральної точки "Севвостлага" бухти Нагаєва, яка 1939 р. отримає статус міста – славнозвісний Магадан. Найближчий, в 12 км, телеграфний пункт і управління знаходилися в Хатиннах (сучасна Магаданська область). Трохи далі від Хатиннах, близько 120 км на північний схід, знаходився радгосп Ельген, де відбувала покарання Катерина Грушевська, якій в 1940 р. посилала листи Марія Сильвестрівна. Дуже коротко і лаконічно розповідає Сергій про клімат, а власне про умови: "Вы спрашиваете, какая тут природа и климат? Сопки, сопки и сопки, покрытые мелким лесом, а между ними прииски. Мелкие, горные речушки. Последнее время перед болезнью работал в лесу, лесорубом. Климат здесь суровый, доходит до – 70^0. В лесу белые куропатки, белые зайцы. Местного населения здесь нет. Вот и все"[147].

Сім листів і телеграма, які отримали рідні від Сергія Шамрая після другого арешту, сповнені відчаю. З болем проявляються нелюдські умови, жахливий фізичний і гнітючий моральний стан. Кожний лист, як прощання. Кожний лист – заклик подбати про єдину улюблену доньку: "Хай вже я без вини загину, але надіявся, що хоч ви всі заціліете, [...] прошу подбати про доню, – вона вам замінить мене"[148], "смело махните на меня и заботьтеся только о Торочке"[149], "я уже писал вам, дорогая, что имею 8 лет, а потому особых перспектив и надежд не имею"[150]. Один-єдиний лист до доньки – як заповіт: "Придется тебе тяжело, но верь дорогая, что я тут не виноват, не сердись, люби и помни своего несчастного отца. Мои книги, если они целы, возьми себе, читай, но береги и не раздавай их. Они лучшие друзья. Целую тебя крепко и люблю от души. Пиши, учись хорошо и помни обо мне. Твой татко"[151]. Книги стали для Вікторії Сергіївни не лише друзями, вони стали її професією. Майже 30 років вона присвятила бібліотечній справі. Найбільша святиня її життя – пам'ять про батька. Його ім'ям вона назвала свого першого онука.

З листів Сергія зрозуміло, що він нічого не відав про жахливе літо 1938 р. на Паньківській, 9 – арешт Катерини і Олександра Грушевських. Ганна Сергіївна бачила позначки "проверено" і добре усвідомлювала, що її листи читає першим не Сергій. Вона не могла

[147] Там само.

[148] Лист С. Шамрая до матері. 21 червня 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

[149] Лист С. Шамрая до матері, дружини і доньки. Літо 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

[150] Лист С. Шамрая до матері. 27 липня 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

[151] Лист С. Шамрая до доньки. 27 липня 1938 р. З родинного архіву В.С. Шамрай.

дозволити собі ускладнити цими новинами і без того тяжкі ґулаґівські будні сина. Як останню надію, яка підтримає його фізично, чекав посилки від рідних. Телеграма кінця 1938 р. про отримані гроші, посилки і листи була останньою звісткою від Сергія.

У слідчій справі зберігається повідомлення управління "Севвостлага" в обліковий відділ НКВС СРСР про смерть 4 січня 1939 р. Сергія Вікторовича Шамрая[152]. Документ позначений грифом "секретно", отже не для рідних. Цю трагічну новину їм сповістили добрі люди. "Довідалися ми про це з коротенької записки, яку нам прислала, не називаючи себе, жінка, яка працювала в той час у лікарні. Офіційне повідомлення про смерть татка я одержала лише у 1995 році"[153], – пише у своїх спогадах Вікторія Сергіївна Шамрай.

В окупованому Києві 1943 р. померла мати, Ганна Сергіївна Грушевська-Шамрай, того ж року в Магаданських таборах загинула улюблена двоюрідна сестра Катерина, ще раніше, 1942 р. – дядько і перший вчитель "Сашенька". Клопотання про реабілітацію подав 3 жовтня 1957 р. найближчий друг Сергія, чоловік його сестри Ольги Василь Денисенко. 20 грудня 1958 р. справа С. Шамрая була закрита постановою Чернігівського обласного суду "за недостаточностью собранных доказательств"[154]. Справжня реабілітація прийшла лише 30 листопада 1992 р.[155].

Сергій Шамрай прожив неповні 40 років. Ще менше, лише 33 роки, подарувала йому доля для реалізації творчих задумів. За 10 років напруженої наукової праці він не встиг розкрити всі грані свого таланту. Але він з честю пройшов обраний шлях, гідно репрезентуючи українську історичну науку та славний рід Грушевських.

---

[152] Державний архів Чернігівської області, ф.8840, оп.3, спр.10767, арк. 103.

[153] Спогади зберігаються в архіві Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського.

[154] Державний архів Чернігівської області, ф.8840, оп.3, спр.10767, арк.150 зв.

[155] Там само, арк.155.

ІРИНА КОСТЮК
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Львів

ОЛЕКСАНДЕР ГРУШЕВСЬКИЙ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ І ВИЩОЇ ШКОЛИ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Кінець XIX – початок XX ст. для української культури – найплідніша пора: саме на цей час припадає активний процес формування української національної інтелігенції – і мистецької, і наукової. Цей процес зумовлювався якісними змінами у суспільно-політичному житті українського народу, які супроводжувалися змінами у його громадянській та національній самосвідомості.

Як слушно зауважує М. Жулинський, "протягом багатьох століть український народ не мав повної можливости розвивати свою культуру, включати її в систему світового культурного процесу та обміну, а внаслідок цього – виробити національний комплексний культурно-естетичний код"[1]. Саме вироблення оцього "національного культурно-естетичного коду" і стало завданням української інтелігенції, якій довелося жити і працювати на межі століть.

Історія інтелігенції – це, як відомо, історія народу у найвищих проявах, оскільки саме інтелігенція акумулює в собі історико-культурний досвід народу, його мораль та соціяльно-психологічні риси. Але й у середовищі інтелігенції необхідні свої проводирі, які накреслюють завдання і силою свого авторитету можуть згуртувати навколо себе цвіт нації для реалізації цих завдань. Одним із таких проводирів наприкінці XIX ст. для української інтелігенції став Михайло Грушевський, видатна особистість на тлі українського суспільства того часу, вчений енциклопедичних знань, який став справжнім Будівничим нації. Але, крім особистого внеску у розвиток української культури та суспільної думки, М. Грушевському належить ще одна велика заслуга – він виховав цілу когорту визначних українських учених і політиків, культурних і громадських діячів, які

[1] М. Жулинський, "Від традицій XIX століття до ранніх пошуків XX та Іван Франко", *Сучасність*, 1991, № 5, стор. 19.

підтримували його у всіх починаннях, докладали всіх зусиль для продовження його праці. У числі цих товаришів, учнів та послідовників був і молодший брат М. Грушевського – Олександер Грушевський (1877 – 1943?). Як зауважує російський дослідник С. Михальченко, "доля О. Грушевського достатньо драматична. Він сам був талановитим дослідником, але все життя перебував у тіні свого великого брата"[2]. Дійсно, ці два визначні представники відомої родини дуже нерівнозначно представлені в українській історіографії. Михайло Грушевський постійно перебував у полі зору дослідників українського суспільного та культурного життя кінця XIX – початку XX ст. (у всякому разі, з кінця 80-х років XX ст.), а от Олександра Грушевського згадують дуже побіжно.

Наймолодшого брата дуже любили в родині. Олександер був останньою дитиною в сім'ї Сергія та Глафіри Грушевських, а наймолодших, як відомо, люблять найдужче. Його навіть племінники (діти сестри – Ганни Грушевської-Шамрай) ніжно називали "Сашенькою". У листі племінниці Ольги читаємо: "А свята без Вас зовсім не схожі на свята..."[3]. Це справді так – О. Грушевський був людиною дуже лагідної вдачі, а крім того – непересічною особистістю. Його спадщина вражає широтою зацікавлень: він брав активну участь у суспільному житті, багато зробив для розбудови української науки та освіти, але, мусимо це визнати, не досяг величі свого брата. М. Грушевський вже мав ім'я і великий авторитет у науці далеко за межами України у той час, коли О. Грушевський лише розпочинав свою кар'єру. Людині з таким прізвищем важко загубитися у середовищі науковців, але і вимоги до такої людини ставляться дуже високі.

Народився О. Грушевський у м. Ставрополі. Після закінчення Владикавказької клясичної ґімназії вступив до Київського університету, як і М. Грушевський – на історико-філологічний факультет. О. Грушевському пощастило бути одним із останніх учнів В. Антоновича, але, як стверджують деякі дослідники[4], наукові зацікавлення О. Грушевського на момент вступу до університету вже були цілком сформовані братом. Підтвердження цього знаходимо в епістолярній спадщині вченого.

Брати почали листуватися, коли Олександру було лише сім років і українською мовою він володів дуже слабко (цей факт неабияк засмучував старшого брата). Саме у листах М. Грушевський радить

---

[2] С.И. Михальченко. *Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики)*. Москва-Брянск, 1997, стор.193.

[3] Бібліографічні виписки з історії літератури та ін. ЦДІАУ у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1147, арк. 10-34.

[4] М. Жулинський, "Від традицій XIX століття до ранніх пошуків XX та Іван Франко"..., стор. 19-27; І. Гирич, В. Гирич. "Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського (До проблеми взаємин двох братів)", *Український Історик*, 1991-1992, т. 28-29, стор. 416-431.

братові, які книги слід прочитати, більше того, від Олександра вимагався письмовий звіт з висновками після прочитання. Отже, у нас є можливість простежити, яка лектура вплинула на формування світогляду вченого, якою була роль М. Грушевського у цьому процесі. Можемо сміливо стверджувати, що останній цілеспрямовано готував собі сподвижника й однодумця – у пропонованій літературі помітно переважали історичні твори та клясична художня література – українська, російська та зарубіжна, а також періодика. Справді, М. Грушевський мав вирішальний вплив на вибір фаху Олександра, вплив тривалий і послідовний; до 1895 року (час вступу до Київського університету) молодший Грушевський був уже цілком сформованим дослідником із визначеним колом наукових зацікавлень і напрямків, у яких хотів працювати.

Це неабияк тішило М. Грушевського, бо вже багато років він плекав надію на співпрацю з братом. Відомості про це знаходимо в одному з найраніших недатованих листів до брата: "Це справджуються мої бажання гарячі, дякую Богові милосердному і молюся йому, щоб був ти мені братом не тільки по плоті, а й по духу, щоб довелося укупі на одній ниві працювати"[5]. Взявши до уваги ці рядки листа та й урахувавши той факт, що саме під пильним керівництвом М. Грушевського Олександер три роки готувався до вступу в університет, можемо твердити, що В. Антонович лише довершив справу формування науковця, розпочату багатьма роками раніше.

В архіві О. Грушевського знаходимо його літературні спроби – поезії та прозові речі. У поезії вповні виявилася мрійлива натура О. Грушевського-лірика. Ліричність душі цієї людини відзначали і дослідники епістолярію М. Грушевського – І. Гирич та В. Гирич[6], та й сучасники не раз вказували на цю рису вдачі вченого. У цих поезіях ще помітні сліди учнівства, які ховаються за молодечим запалом, романтичним світобаченням, замилуванням почуттями, які бринять у кожному рядку. За тематикою більшість поетичних творів О. Грушевського – замальовки, сповнені любови до світу, до природи, до життя. Є також інтимна лірика (більшість творів цієї тематичної групи присвячено майбутній дружині вченого – Ользі Парфиненко). Серед прозових речей – оповідання російською мовою, у яких автор здебільшого викладає спогади свого дитинства, передає атмосферу щасливої сім'ї, у барвистих фарбах змальовує природу Кавказу. Більшість творів датується 1899-1901 роками, більша їх частина написана українською мовою.

На жаль, літературна спадщина О. Грушевського збереглася лише у рукописах, та й не цілком, в архіві є багато неповних текстів без

[5] Листи М. Грушевського до О. Грушевського, ЦДІАУ в Києві, ф. 1235, спр. 1285, оп. 1, арк. 26-35.

[6] І. Гирич, В. Гирич. "Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського..., стор. 416-431.

заголовків (понад 150 сторінок). Як довідуємося з листів дружини О. Грушевського, вчений не надавав особливого значення своїм літературним спробам, але часом згадував про них, обіцяв дружині впорядкувати і допрацювати їх, збирався написати роман. Шкода, що не знаходимо в М. Грушевського вражень про ці літературні спроби брата, не вдалося знайти згадок про них і в періодиці того часу. Ймовірно, ці твори так і не були опубліковані, а може, коли автор познайомився з кращими здобутками світового письменства, ці майже дитячі ще спроби пера видалися не вартими уваги.

О. Грушевському було легко ввійти у коло української інтелігенції Києва, яка була чудово ознайомлена з бурхливою діяльністю його брата в Галичині (у цей час М. Грушевський вів активну громадську та наукову роботу в НТШ у Львові), та й М. Грушевському було зручно підтримувати стосунки з чільними діячами науки та культури у Києві (О. Кониським, В. Антоновичем, Є. Тимченком та ін.) через брата. З'явилася довірена людина, яка відверто й неупереджено могла розповісти в деталях про стан справ у середовищі київської інтелігенції.

Без сумніву, усі ці фактори якнайсприятливіше позначилися на формуванні особистости О. Грушевського, адже доля йому дарувала можливість перебувати у колі наукової та мистецької еліти свого часу. Брати весь час підтримували тісні зв'язки: як тільки Олександер оселився у Києві, М. Грушевський залучив його до співпраці у Львівському НТШ та до видання "Записок НТШ" (спочатку це було рецензування та огляд періодики). О. Грушевський багато працював і для Українського наукового товариства у Києві; у листі М. Грушевського до О. Кониського від 31 березня 1898 р. з цього приводу читаємо: "Якби справа пересилки ... мусіла зійти ні на кого тільки на мого брата, то се трудно, бо він і без того робить занадто ґречностей для Товариства [мається на увазі Українське наукове товариство в Києві. – *І.К.*], щоби ще і се на нього складати"[7]. Паралельно із співпрацею у "Записках НТШ" О. Грушевський закінчував здобувати освіту в Києві, вдосконалював свої знання у музеях та бібліотеках Австрії, Німеччини, Росії, кілька разів приїздив до Львова відвідати брата.

Розпочалися роки напруженої праці для О. Грушевського – він пише маґістерську дисертацію та плекає надію залишитися у Київському університеті на викладацькій роботі, але професорство у Києві для рідного брата небезпечного "мазепинця" було неможливим – у такій справі авторитет М. Грушевського не допомагав, а шкодив.

У газеті "Громадська думка" (1906 р., № 42) знаходимо

[7] *Листування Михайла Грушевського.* Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. Т.1. Ред. Л. Винар, упор. Г. Бурлака, Київ, Нью-Йорк, Париж, Львів, Торонто, 1997, стор.71.

"Програму викладів проф. О. Грушевського по історії української літератури XIX в.". Ці публічні лекції організувало Історичне товариство Нестора-літописця при Київському університеті, присвячені вони були загальній українській історії та літературі. За твердженням редакції, до О. Грушевського записалася найбільша кількість слухачів (лекції були платні) – а це говорить про авторитет науковця, його хист педагога і лектора, який вміє зацікавити аудиторію.

Матеріяли цих лекцій з історії української літератури О. Грушевський впорядкував і впродовж 1907-1908 рр. друкував у "Літературно-науковому віснику", а 1909 р. видав окремою книгою під назвою "Сьогочасне українське письменство у його типових представниках". Це була перша ґрунтовна праця О. Грушевського-літературознавця, і, як зазначає один із рецензентів, "хоча і носить вона сліди ще маловиробленого пера..., проте становить корисний вклад в нашу бідну загальними оглядами літературу"[8]. Втративши надію на викладацьку діяльність у Києві, О. Грушевський приступає до педагогічної та наукової роботи у Новоросійському (Одеському) університеті на посаді приват-доцента – викладає історію України та історію української літератури.

Кожний новий спалах відродження українського суспільно-політичного і духовного життя відзначається загостренням питання розвитку національної мови. Це питання особливо яскраво показує тісний вузол проблем, який віками існує у суспільстві, за влучним висловом О. Сербенської, "як болісний симптом затяжної хвороби національного організму"[9]. З особливою гостротою ці питання постали на початку XX ст. З цього приводу є дуже цікавий факт – саме О. Грушевський був першим професором вищої школи, який наважився в умовах царської Росії вести лекції українською мовою. Це відбувалося у Новоросійському університеті, і відомості про цю визначну в історії української культури подію знаходимо у принагідних згадках деяких його сучасників, а також пізніших дослідників українського суспільного життя початку XX ст. – О. Гермайзе, Д. Дорошенка, В. Дорошенка, С. Михальченка, Н. Полонської-Василенко та ін. Як пише О. Грушевський, "розуміється, що всі українські надії та пляни викликали у російських діячів недовір'є, ворожнечу або глум, в зв'язку з поглядами людини. Се була велика гама відтінків, і мені прийшлося добре познайомитися з сими відтінками, коли я в Одеському університеті почав перші в Росії університетські виклади на українській

[8] В. Дорошенко, "Нові книжки по історії української літератури". В кн.: В. Дорошенко. *Життє і слово. Статті на літературно-громадські теми*, Львів-Київ, 1928, стор.160.

[9] О. Сербенська, "Формування і розвиток української наукової термінології", *Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження*, Львів, 1992, стор. 141.

мові"[10]. Перша лекція відбулася дуже урочисто 19 березня 1907 р. за згодою ради професорів Новоросійського університету в присутності багатьох викладачів.

Знаходимо відомості і про те, що ці лекції користувалися популярністю, студентство зустріло виклади українською мовою з великим захопленням. "Нема де поставити додаткових стільців, казав смотритель університетського будинку, а декан фон-Штерн висловлював поки що задоволеннє, що студенти так зацікавилися... (він ще не передчував, що йому, як деканови, через рік буде висловлено за сю справу з українськими викладами догану від міністерства)"[11], – так згадує сам О. Грушевський про ці події. Справді, через рік відомості про таку зухвалість дійшли до Міністерства освіти і декану факультету було оголошено сувору догану, а викладачеві запропоновано негайно перейти на "единый общегосударственный язык". Справа на тому не скінчилася – сувору догану було оголошено й О. Грушевському, а також заборонено читати у південних університетах. Отже, науковець змушений був залишити Одесу: "Прийшлося пакувати книжки та посилати портьє готелю "Пассаж" за білетом на городську станцію"[12].

Як слушно зазначав В. Дорошенко, "але й коротке існування українських катедр відіграло велику освідомляючу ролю: з одного боку рух за ними спричинився до значного поширення національної свідомости серед широких верств українського громадянства, з другого – допоміг українському студентству об'єднатися й зорганізуватися на загальноукраїнській справі"[13].

На цей період припадає найактивніша наукова та громадська активність О. Грушевського. Переїхавши 1908 р. до Москви, вчений не пориває зі своїми зацікавленнями у царині української історії, навпаки, саме у багатих московських архівах розшукує він цікаві матеріяли для подальших досліджень. Коли петербурзька студентська громада довідалася про переїзд О. Грушевського до Москви, надійшли запрошення з Петербурга, і, як свідчить О. Грушевська, 1910 р. подружжя переїхало до столиці[14]. Вчений отримує можливість працювати і друкувати результати своїх досліджень: знаходимо його праці у "Журнале Министерства Народного Просвещения", "Украинской жизни", "Известиях отделения русского языка и словесности" та ін., саме він надсилав до львівських "Записок НТШ" огляди провідних петербурзьких часописів: "Известий Императорской Археологической Комиссии", "Вестника Европы", "Исторического вестника", "Русской старины", "Русского

[10] О. Грушевський, "Український народний університет", *Літературно-науковий Вістник*, 1917, т. 68, стор. 321.

[11] Там же.

[12] Там же, стор.322.

[13] В. Дорошенко, *Українство в Росії. Новійші часи*, Відень, 1917, стор.73.

[14] О. Грушевська, Curriculum vitae. ЦДІАУ в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1371, 3 арк.

архива", "Русского вестника" та ін.

О. Грушевський постійно пропагує у петербурзьких виданнях українську культуру, виступає з літературознавчими розвідками. Поряд із лекційними викладами веде семінари, організовує український студентський гурток (таку ж роботу він проводив у Одесі та Москві). За підтримкою петербурзької української громади О. Грушевський 1914 р. підготував і видав збірник літературно-критичних праць, присвячений 100-річчю від дня народження Т. Шевченка – "Шевченківський збірник", який повинен був стати періодичним виданням, але через низку суспільно-політичних обставин вийшов лише перший том. Це видання стало справді видатним явищем і в житті петербурзької громади, і для всього українства, а тому отримало належний резонанс в українській періодиці того часу[15].

Російські вчені були подивовані активною діяльністю О. Грушевського на благо української науки. Як зазначається в одній зі статтей (підписана "Вол. Я.") часопису "Украинская жизнь": "...за останні роки зустрічаємо багато досліджень українських вчених на українські теми, ...звичайно, дуже великої кількості робіт від українських вчених не слід вимагати, адже у них є своє насущне завдання – розвивати українську науку в українських же формах"[16]. У цій статті згадується й О. Грушевський: його наукову діяльність, поряд з діяльністю інших вчених-українців у Петербурзі (В. Данилова, Г. Голоскевича, В. Перетца та інших) називають "світлою точкою на темному фоні ідейної і рукопашної боротьби російських патріотів з українством при необіцяючому особливо рожевих надій мовчанні російського суспільства"[17].

Таке лояльне ставлення до проявів патріотизму у середовищі українських науковців з боку російських вчених дуже рідкісне. Натомість українці постійно стикалися із неприязню та відвертим остракізмом, коли намагалися пропагувати рідну науку та культуру, або навіть коли писали свої праці українською мовою: наукові кола були в дуже важкому становищі через цензурні утиски і заборони, важке вето лежало на всіх наукових виданнях, "і через те, – пише О. Грушевський, – вчені, які працювали по українським науковим темам не могли працювати нормально. Або приходилось брати інші теми, які не були під підозріннєм і забороною, або переходити до російської мови у працях по українській історії"[18].

Звичайно, шлях переходу до російської мови не був для всіх

[15] В. Дорошенко, *Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914 – 1924)*. Львів, 1925, стор.2.

[16] Вол. Я., "Петербургская академия наук и украинская литература", *Украинская жизнь*, 1913, кн. 5, стор.60.

[17] Там же.

[18] О. Грушевський, "Київське наукове товариство", *Шлях*, 1918, ч. 8, стор. 66.

прийнятним, єдиним виходом для українськомовних вчених були галицькі видання. Скористався цим і О. Грушевський – починаючи від 1908 р. його праці постійно друкуються у "Записках НТШ" та "Літературно-науковому віснику".

Дослідник неодноразово в українській періодиці висвітлював діяльність НТШ у Львові, вийшло кілька статтей і в Петербурзі (здебільшого це статті-хроніки про історію заснування товариства, огляд наукових видань за певний період, аналіза основних здобутків). О. Грушевський бачив у НТШ той центр, який об'єднав і належним чином організував літературну і наукову діяльність українців Росії та Галичини: "Ми бачимо, таким чином, що товариство об'єднувало навколо себе наукову діяльність письменників Австрійської та Російської України і, як загальноукраїнська наукова інституція, викликало глибокі симпатії української інтелігенції"[19]. Цінність наукових розвідок О. Грушевського про НТШ полягає ще й у тому, що вчений докладно аналізував зміст практично всіх випусків "Записок НТШ" за окремо взяті періоди – тут був і перелік авторів, і тематика статтей, і аналіза ґрунтовности досліджень. Такі праці стали неабиякою допомогою для науковців, оскільки спеціяльних бібліографічних видань українською мовою чи навіть з українознавчою тематикою тоді не було, а подібні огляди О. Грушевського помітно прискорювали пошуки необхідних матеріялів.

Навесні 1906 р. було скасовано "Временные правила о печати" 1876 року. Ця подія дала можливість працівникам журналу "Киевская старина" заснувати того ж року Українське наукове товариство у Києві [далі – УНТ. – *І.К.*], організатори якого поставили собі за мету опрацювання й популяризацію українською мовою різних галузей науки. Весь тягар створення нової наукової структури ліг на плечі М. Грушевського: він складав програму діяльности УНТ, за якою передбачалося будувати "розсипану храмину української науки шляхом об'єднання навколо товариства науковців, здатних віддати свою енергію і здібності дослідам українського життя та популяризації наукових результатів серед широких кіл суспільства"[20]. Довелося докласти багато зусиль до організації наукової роботи в Києві, згуртування наукових сил для розв'язання конкретних завдань. Як стверджував О. Грушевський, "згромаджений в Києві матеріял, хоч багато відійшло до центральних установ архівних та археологічних в Петербурзі і Москві, хоч багато зникло через недбальство і байдужість, все ж таки уявляє вельми коштовний матеріял..., який очікує уважних

---

[19] А. Грушевський, *Научное Товарищество имени Т.Шевченко и его издания 1905 – 1909 гг.* СПб., 1912, стор.4.

[20] Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріяли.* Київ, 1995, стор.14.

дослідників..."[21]. Це було вкрай важливим – спрямувати дослідників на опрацювання українського наукового матеріялу, а не "московських пісцових книг і приказних джерел"[22].

Робота, спрямована на організацію товариства, за словами О. Грушевського, закипіла швидко: "... всякі сумніви про слабі провінціяльні сили, про неможливість при таких умовах вести наукову працю були розсіяні і для всіх було ясно, що істнують такі сили і на часі їх гуртування"[23]. До бюро Товариства, яке очолював М. Грушевський, було обрано і його брата Олександра.

Згодом УНТ почало видавати свій друкований орган – "Записки Українського Наукового Товариства у Києві", у якому на розгляд читачів пропонувалися розвідки і реферати, що зачитувалися на засіданнях секцій УНТ, а також огляди і критичні статті з різних сфер українознавства – української літератури, мови, історії, мистецтва, археології, етнографії та ін. Серед постійних дописувачів "Записок..." був і О. Грушевський – без його участи не виходило практично жодне число цього видання.

Замість "Киевской старины" почав виходити щомісячник "Україна". До праці у новоствореній "Україні" було залучено й О. Грушевського. Переважну більшість його літературно-наукових розвідок, датованих 1908-1929 рр., надруковано саме у цьому часописі. Підтвердження активної співпраці братів у редакції "України" знаходимо і в їхньому листуванні.

О. Грушевський пильно стежив за розвитком української наукової думки у різні періоди суспільного життя: він досліджував діяльність кирило-методіївців, Українського гуртка в Петербурзі, Київського наукового гуртка у 70-х роках XIX ст. Але найбільше уваги дослідник уділив діяльности Українського наукового товариства в Києві. Вчений мав найдостовірнішу інформацію про наукову та видавничу діяльність товариства, а тому міг об'єктивно висвітлювати цю діяльність у періодиці й на наукових зібраннях. Саме О. Грушевський найчастіше вів у друкованому органі товариства – журналі "Україна" – рубрику "Хроніка Українського наукового товариства у Києві", до якої згодом долучилася і хроніка діяльности Історичної секції ВУАН. Крім цього, з-під пера О. Грушевського вийшло кілька розвідок на цю тему – "Київське наукове товариство"[24],

---

[21] О. Грушевський, "Київське Наукове Товариство (рр. 1907-1917)", *Літературно-Науковий Вістник*, 1918, т.71, стор.266.

[22] Там же.

[23] О. Грушевський, "Український університет", *Відродження*, 1918, ч. 17, стор.2.

[24] О. Грушевський, "Київське Наукове Товариство (рр. 1907-1917)...; С. Єфремов, *В тісних рамцях: українська книга в 1798 – 1916 рр.* Київ, 1926, 30 стор.

"Стежки і шляхи української науки"[25], "Наші наукові потреби"[26], "Наші наукові завдання"[27] та ін. Сучасні дослідники діяльности цього товариства часто послуговуються цими статтями О. Грушевського (Т. Щербань, В. Онопрієнко та ін.).

Дослідження О. Грушевського подають вичерпні відомості про утворення УНТ в Києві, основні етапи його становлення, діяльність окремих членів. Суспільні умови не сприяли молодій науковій установі, але товариство провадило свою діяльність і в цілком нестерпних умовах. О. Грушевський упродовж багатьох років розповідав про дійсний стан справ на сторінках періодики: "... могли бути загальні докори та вказівки про бідну вкраїнську науку, про її слабі сторони і малу продукцію... Збивать такі докори можна було лише докладно вияснюючи становище українських вчених робітників"[28].

А становище української науки було справді нестерпним. Ось як описує О. Грушевський ставлення царського уряду до праці українських науковців: "Бачили, що наука має свої шляхи розвитку і свобода наукового досліду може часто завести до суперечности з прийнятими поглядами. Утворювалась офіціяльна ідеологія, офіціяльна оцінка минулого і сьогочасного зв'язку з певними завданнями і плянами на будуче. Політичні комбінації, які собі ставив уряд, вимагали певного обґрунтування і се обґрунтуваннє мала дати наука. Тож накидали науці... певні завдання і примушували ставити питання якраз в певному дусі, а не в иньшому"[29]. Вчений на власному гіркому досвіді переконався у дієвості цієї системи.

Отже, українська наука, на думку О. Грушевського, стояла перед постійною трагедією широких наукових плянів та завдань при дуже обмежених матеріяльних засобах: "Постійні вагання, постійні роздумування про те, як би не вийти з вузьких меж бюджету на наукові видання, як би не ввійти потім в дуже великі борги і таким чином не вийти з рівноваги"[30]. Тож не дивно, що матеріяли, призначені до друку, довго перележували в очікуванні поліпшення матеріяльного становища, а як наслідок – авторам набридало і вони несли свої праці до російських видань.

Був ще один вихід, яким, до речі, неодноразово користався О. Грушевський, – галицькі видання, але і тут науковці стикалися з цілою низкою проблем, які вчений також аналізує у своїх розвідках: київські автори не могли бачити своїх праць друкованими (цензура не про-

[25] О. Грушевський, "Стежки і шляхи української науки", *Літературно-Науковий Вістник*, 1918, т. 70, стор.126-133.

[26] О. Грушевський, "Наші наукові потреби", *Відродження*, 1918, ч. 44, стор.3.

[27] О. Грушевський, "Наші наукові завдання", *Відродження*, 1918, ч. 54, стор.2.

[28] О. Грушевський, "Київське наукове товариство"..., стор.68.

[29] О. Грушевський, "Стежки і шляхи української науки", *Літературно-Науковий Вістник*, 1918, т. 70, стор.126.

[30] Там же, стор. 68.

пускала львівських видань), не могли ознайомитися з уже відредагованими статтями, не було можливости підтримувати постійний зв'язок і обмін з львівськими дослідниками. У працях О. Грушевського можемо знайти цікаві спогади про те, як саме йшла співпраця з львівськими виданнями у 1895-1900 рр.: книги та часописи надходили невеликими партіями на приватні адреси, далі їх перескладали і надсилали у повітові містечка України, на Кубань, Таврію, Воронежчину, де ці видання знову перепаковувалися і надсилалися окремим людям[31]. Таким був і зворотній зв'язок, оскільки без посередників вкрай важко було налагодити стосунки між Львовом і його науковими кореспондентами. Подібних відомостей досить мало у науковій літературі, тому цитовані праці О. Грушевського можуть суттєво допомогти дослідникам українського наукового життя початку XX ст. простежити зв'язки "Київ – Львів" у зазначений період.

Слід пам'ятати, що упродовж 1908 – 1916 рр. О. Грушевський перебував поза межами України (Москва, Петербург), тому зв'язок з діячами УНТ у Києві підтримував через листування. Таким чином пересилалися і редагувалися рукописи, вносилися правки і доповнення, висловлювалися побажання авторам.

О. Грушевський радо вітав організацію та діяльність УНТ у Києві, адже він на власному гіркому досвіді переконався, як цензурні утиски перешкоджали розвиткові української науки: "Дечого зовсім не можна було зачіпати, бо на сьому лежало цензурне вето, дечого можна було дотикатись лише з великою обережністю, без деяких питань та пунктів"[32].

Справді, потреба у такій інституції вже давно назріла, тому О. Грушевський взявся до роботи разом з М. Грушевським: працював в історичній секції УНТ, був заступником голови. Як зазначає О. Грушевський, "відразу воно [товариство. – *І.К.*] притягнуло до себе увагу українських діячів та наукових сил. З усіх боків зверталися з заявами про бажання взяти участь у цій науковій праці в тій або іншій формі. Наукове товариство гуртує навколо себе наукові сили українські, та разом з цим своїми виданнями будить цікавість та викликає в суспільстві інтерес до наукових студій на рідній українській мові"[33]. За цими словами криється передбачливість вченого, який зумів побачити на кілька кроків наперед значення утворення наукового товариства, – адже це не лише згуртування кращих наукових сил в одній інституції під єдиним головуванням, це ще й своєрідний заклик до суспільства, до молодого покоління, це приклад мобілізації всіх сил в ім'я спільної для всіх мети – будівництва міцного фундаменту української науки.

---

[31] Там же, стор.67.
[32] О. Грушевський, "Київське Наукове Товариство (рр. 1907-1917)"..., стор.265.
[33] О. Грушевський, "Наші наукові завдання...", стор.2.

О. Грушевський досить ґрунтовно аналізує діяльність УНТ упродовж усього його існування – і вимушене припинення праці у роки війни 1914 року, і активізацію роботи після революційних подій, нове згортання наукової роботи у 1917 – 1918 рр. ("життя висунуло на перший плян нові пекучі справи і це відбирало багато уваги. Найбільш діяльні члени товариства були захоплені бурхливим темпом життя 1917 р. і мало залишалось їм часу та уваги для звичайної наукової праці"[34]). А після перемоги визвольних змагань 1918 р. О. Грушевський закликає український уряд допомогти цій науковій установі, стверджуючи: "Поки українська наука була під забороною або підозріннєм, старі вузькі межі були вповні відповідними, і всі, кому були близькі інтереси науки, мусіли з тим миритись. Тепер же якраз час українським інституціям виявити вповні відверто своє співчуття до української науки, до її розвою і завдань, і допомогти їй більшими матеріяльними засобами на шляху дальшого поглиблення і розвитку"[35].

Одночасно з діяльністю в історичній секції товариства, О. Грушевський працює у Київському університеті на посаді приват-доцента, плекає мрії про виклади української літератури та історії у повному обсязі, сподівається на покращення умов для науки та освіти в Україні. Науковець з гідним подиву оптимізмом чекав на той благословенний час, коли до студентських лав увіллються національно свідомі молоді люди, коли можна буде з їх числа готувати майбутніх професорів для подальшого розвитку української науки.

У цей час в періодиці друкуються розвідки О. Грушевського про українське культурне і наукове життя XIX ст., дослідження української етнографії та фольклору, історико-літературні праці про давню й нову літературу, огляди життя та літературної діяльности М. Максимовича, М. Костомарова, М. Гоголя, П. Куліша та ін. О. Грушевський відразу зарекомендував себе як дослідник з широким колом наукових зацікавлень. З часом вдосконалювалася манера письма, методика аналізи, науково-термінологічний апарат, відшліфовувалася мова. На його розвідки звертали увагу в наукових колах, з'явилися перші відгуки та рецензії. Обізнаності О. Грушевського у багатьох ділянках наукового життя сприяло постійне намагання тримати руку на пульсі епохи – вчений ніколи не ховався у тінь, його завжди цікавило бурхливе політичне і культурне життя тогочасного суспільства, він не сахався проблем, які готувала щоденна наукова й педагогічна діяльність.

Обставини українського суспільного життя на початку XX ст. складалися так, що освічений інтелігент, який намагався щось зробити для науки і культури своєї нації, неминуче стикався з цілою низкою

[34] О. Грушевський, "Українське Наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914 – 1923", *Україна*, 1924, Кн. 4, стор.184.

[35] О. Грушевський, "Київське наукове товариство"..., стор.71.

проблем найрізноманітнішого характеру. Постійно у культурному середовищі України відчувалась пекуча потреба у національно свідомих і відданих українській справі людях з відповідним рівнем освіти. Випускники університетів були справжніми ерудитами в усіх гуманітарних науках, а зіткнувшись у процесі навчання і праці зі створеними для української культури надзвичайно складними умовами, ці люди гартувалися у щоденній боротьбі за свої переконання і свободу думки. Слушно, з властивою йому емоційністю змальовує цей час С. Єфремов: "Українське слово "на пожарєх" палено. Українське слово нищено штрафами та руйнуваннями друкарень. Українське слово припинювано заборонами, його систематично ставлено поза законом, навіть поза специфічним російським законом, до його неухильно прикладувано ті способи, які навіть Катерина II з похвальним цинізмом іменувала "непристойними"; йому раз у раз допікали усіма заходами, на які тільки міг спромогтися вигадливий розум чиновника-обрусителя"[36].

Цілком зрозуміло, такий стан справ неминуче викликав опір у середовищі української інтелігенції. Не всі її представники, щоправда, активно виступали проти виявів російського шовінізму, не у всіх вистачало мужности і сили йти проти течії, але знаходились культурні й громадські діячі, які відкрито боролися за краще майбутнє для своєї нації. У числі цих борців та патріотів своєї культури був і Олександер Грушевський.

Якщо розглядати критичну публіцистику О. Грушевського у тематичному пляні, то побачимо дві основні проблеми, які постійно привертали увагу дослідника: питання національної самосвідомости українців та етапи становлення української науки (історія цього становлення, портрети діячів, аналіза їх особистого вкладу у цей процес, накреслення подальших перспектив – проблема, яка до того часу в Україні майже не опрацьовувалася).

Проблема національної самосвідомости українців завжди обговорювалася у середовищі інтелігенції, адже тільки з вирішенням цієї проблеми можна було говорити про якісь перспективи для становлення української державности. Тож коли на початку XX ст. такі можливості стали більш реальними, багато українських письменників і громадських діячів з новою силою почали апелювати до національної самосвідомости громадян. Долучився до цього й О. Грушевський.

Найбільш показовою у цьому пляні є його стаття "Зайва чемність (Про виховання почуття національної свідомости у українців)", у якій автор, зокрема, зазначає: "Гадалось, що нація, яку так зневажали в її національнім почуттю і московські воєводи, і петербурзькі жандарми, мусіла виплекати в собі більше самоповаги,

---

[36] О. Грушевський, *З сучасної української літератури. Начерки і характеристики*, Київ, 1918, стор.30.

більше чулости до образи"[37]. О. Грушевський не просто подає на розгляд громадськости певну проблему, а намагається уважно простежитти причини її виникнення і можливі шляхи для її розв'язання.

Дослідник часто ставив собі запитання – чому його співвітчизники так легко відрікаються від свого, рідного? Чому не відстоюють свою національну окремішність? Якщо у селянському середовищі народні традиції, обряди, усна народна творчість і мова плекаються століттями, то чому ж інтелігенція, яка має бути елітою суспільства, часто без особливого примусу піддається чужорідним впливам, саме у її середовищі найшвидше проходять асимілятивні процеси. І знаходить відповідь – передумови цього закладаються вже у школі, коли вчителі і пан директор прищеплюють учням сором за український акцент. Вже у цій ситуації діти реагують по-різному: "...одні мовчки таїли образу і се загострювало в них національну чулість і любов до свого, інші після цього старались, оскільки могли, "акать" в розмові. Тепер сі учні виросли..."[38] (яке красномовне завершення – оті три крапки). Справді, ці учні виросли і тепер лише вдосконалилися у своїх попередніх переконаннях – одні відчайдушно відстоюють свою мову і право на існування своєї нації як окремого соціокультурного утворення, інші, "через зайву чемність до пана директора", дотримуються чужих традицій.

Треба мати національну самоповагу і бути чулими до образ – закликає О. Грушевський. Справді, бувають різні люди: одні серед зневажання заховують в собі оцю самоповагу, інші, навпаки, готові сприймати зневажання своєї національности як щось цілком нормальне. Поширене явище – з чемности українські вчені відразу ж переходять на російську мову, коли довідуються, що серед членів засідання є хоча б один росіянин – цього О. Грушевський не міг зрозуміти, тому у свій час виступив категорично проти того, щоби протоколи засідань ВУАН велися російською мовою. У зв'язку з цим вчений наголошував на обов'язку молодої української інтелігенції перед наступними поколіннями утверджувати українську мову у всіх сферах суспільної діяльности.

Упродовж усього життя О. Грушевського спостерігаємо його стійке зацікавлення історією становлення української національної науки. Він багато працював у архівах і мав можливість досліджувати цікаві матеріяли з цього питання, які ніде не друкувалися, сам був свідком бурхливого розвитку української науки на початку XX ст. Про об'єктивність і дослідницьку сумлінність О. Грушевського свідчить ще одна особливість його праць – вчений докладно зупиняється не лише на характеристиці діяльности провідних діячів у тій чи іншій сфері

[37] О. Грушевський. "Зайва чемність (про виховання почуття національної самосвідомості у українців)". ЦДІАУ у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 1080, арк.3.

[38] Там же.

українського культурного життя, а й не забуває відзначити працю невідомих нам людей, які не залишили помітного сліду в науці, але своєю копіткою щоденною роботою написали чимало цікавих сторінок в історії української науки. Особливо відзначає О. Грушевський працю українського студентства, адже ми часом не знаємо навіть імен цих молодих людей, які збирали матеріяли для багатьох наукових збірників та етнографічних видань. Та й не лише молодь – до співпраці залучали священиків, вчителів, лікарів, творчу інтелігенцію з усіх куточків України.

О. Грушевський у своїй науковій діяльності, як бачимо з архівних матеріялів та опублікованих праць, постійно простежував діялог різних культурних епох на кожному історичному відтинку буття народу. Саме за цим принципом він будував свою концепцію історії України і своє бачення історії української літератури. Вчений належним чином оцінив ті багатющі інтелектуальні та культурні скарби українського народу, які лежать в архівах і фондах десятиліттями не торкані. У своїх літературно-критичних та історичних дослідженнях, як, зрештою, і у статтях на суспільну та культурологічну тематику, О. Грушевський постійно звертався до вікових надбань українського народу, закликав не хворіти на історичну непам'ять, бо минуле і сучасне дуже тісно пов'язані; слід уважно переглянути помилки та прорахунки своїх попередників, вповні засвоїти їх здобутки і плідно використовувати. Лише за цієї умови діялог культур не припиниться, не обірвуться ті невидимі ланки, які єднають міцний організм нації як соціокультурного утворення.

Відразу після Лютневої революції в Україні почався могутній процес розвитку національної свідомости, що виявився, перш за все, у поширенні просвітницького руху – і це цілком закономірно, оскільки виникла нагальна потреба у виховуванні цілком нового покоління, здатного жити у нових історичних умовах. Існувало дві можливості подальшого розвитку науки та освіти на національній основі: українізувати вже діючі навчальні заклади або відкривати нові. Було очевидним, що примусова українізація не приведе ні до чого доброго, тому постало питання про створення спеціяльних українських навчальних закладів, які деякий час будуть працювати паралельно з російськими.

Йшов 1917 рік, країна піднімалася на ноги після революційних подій, панував неспокій, безвладдя, багато людей щойно поверталися з еміґрації. Бурхливу політичну діяльність розгорнув у цей час М. Грушевський, який побачив реальні умови для утвердження української державности. З часу створення Центральної Ради у Києві на чолі з М. Грушевським почались реальні зміни у житті української інтелігенції. Цього ж 1917 року О. Грушевський також повернувся до Києва і став членом Центральної Ради (це йому назавжди запам'ятали

більшовики, саме ця інформація постійно зустрічається у всіх наукових та енциклопедичних виданнях, де згадується ім'я цього науковця), у ЦДІА України зберігається і його посвідчення про приналежність до Української трудової партії.

УНТ виступило з ініціятивою створити Український народний університет у Києві, який мав стати первістком національної вищої освіти в Україні. Ці пляни згодом було втілено у життя – 5 жовтня 1917 р. Український народний університет був урочисто відкритий. Лекції проводилися у приміщенні університету Св. Володимира.

Від УНТ в комісію для створення університету увійшло шість осіб, у числі яких був і О. Грушевський. У матеріялах про створення цього університету знайдемо лише скупі рядки з датами та переліком причетних людей. А насправді, як довідуємося зі статтей О. Грушевського, "сей Український Університет підготовила та невпинна культурна праця, яку українське громадянство провадило за останню чверть віка, про яку, на жаль, ніхто не розказав докладнійше в привітаннях та промовах. Завдяки тій культурній великій праці та практичному досвіду тих, хто вже вів справу навчання українознавства по вищих школах на українській мові, і можна було все підготовити для університета за 4 місяці"[39].

Як довідуємося із записів О. Грушевської, "у 1917 році Олександру Сергійовичу доручили організувати університет. Я була секретарем комісії по організації університета, а коли університет було затверджено, я стала секретарем і скарбником"[40]. Саме подружжя Грушевських запропонувало організувати бібліотеку при новоствореному університеті, О. Грушевський подбав про підбір наукової літератури. (В архіві вченого збереглися протоколи засідань комісії з утворення національної бібліотеки та засідань книжкової ради бібліотечно-архівного відділу; протоколи засідань бібліотечної комісії Київського університету).

О. Грушевський робив доповідь на засіданні УНТ про створення університету, цінні зауваження висловив на цьому засіданні й М. Грушевський. Тоді ж були обрані члени факультетських комісій (зокрема у комісію історико-філологічного факультету увійшли Ольга та Олександер Грушевські). Згодом О. Грушевський запропонував на розгляд історико-філологічної комісії програму навчання; І. Свєнціцький, якому було доручено здійснити розподіл курсів між викладачами, за О. Грушевським закріпив читання курсу історії нового українського письменства (слід пам'ятати, що на цей час О. Грушевський вже був досить авторитетним літературознавцем, автором десятків літературно-критичних статтей, а також монографії, присвяченої саме новій українській літературі).

[39] О. Грушевський, "Український народний університет"..., стор.322.
[40] О. Грушевська, Curriculum vitae..., арк.2.

Як влучно висловився О. Грушевський, Український університет “став культурним кристалізаційним центром, коло якого зараз же почалося єднаннє та гуртованнє”[41]. Науковець відзначав у своїх публіцистичних виступах цього періоду, що університет виконує дві дуже важливі функції: по-перше, дає вищу освіту українській молоді, а по-друге, просуває вперед українську науку. Так, пише О. Грушевський, “спільними силами буде збудований величний храм вільної української науки на вільній українській землі”[42].

Важко передати словами те захоплення, з яким українська громадськість зустріла відкриття цього університету, адже так багато визначних діячів нашої науки та культури чекали на цю знаменну подію усе своє життя. Періодика того часу рясніє вітальними телеграмами. Як висловився В. Винниченко у промові з нагоди відкриття університету, “подія ця тиха, не ревуть гармати і кулі не розривають портрети наших славних діячів, але день, котрий ми переживаємо сьогодні – це день великої перемоги, той день, від коли ми починаємо входити в коло европейських націй. Досі ми не мали своєї школи, а нація без школи – не нація, а етнографічний матеріял”[43].

О. Грушевський у цей час із завзяттям береться до роботи, спрямованої на згуртування кращих наукових сил та української професури у стінах новоствореного університету, сам приступає до викладання, очолює підготовчі курси. Вчений щиро ділився радістю від роботи зі студентами рідною мовою, задоволенням від самої думки про те, що з його безпосередньою участю плекається нова українська інтелігенція, якій не доведеться шукати собі роботу в російських наукових установах, не доведеться дотримуватися накинених згори приписів про вибір тематики досліджень, – ці студенти будуть вільно працювати, та ще й працювати на благо своєї держави (адже 20 листопада 1917 р. було проголошено УНР).

Досить емоційні та запальні статті виходять з-під публіцистичного пера О. Грушевського періоду заснування і перших місяців діяльности Українського народного університету в Києві. Якщо переглянути київську та львівську періодику того часу, побачимо, що чи не найбільше публікацій про Український університет належить саме йому. Впродовж 1917-1918 рр. учений пропагував заснування і діяльність університету на сторінках “ЛНВ”, журналу “Шлях”, зустрічаються його публікації з цього приводу у газеті “Відродження”. О. Грушевський висловлює свою радість і захоплення, доносить до читачів об’єктивну інформацію про дореволюційне життя українських викладачів вищої школи, які довгі роки мріяли про український університет з катедрами українознавства та українською мовою викладання, у

[41] О. Грушевський, “Український народний університет”..., стор.324.
[42] Там же, стор.326.
[43] *Вісник Холмського губернського староства*, 1918, № 8 (2 падолиста), стор.2.

межах якого можна було б плекати українську науку – "виробити наукову термінологію й фразеологію, заснувати наукову бібліографію, поглибити українську наукову продукцію, поширити її ..."[44].

В умовах становлення української державности Український університет притягував увагу не лише молоді, але й українських наукових сил, розпорошених по території усієї Російської імперії. Як писав О. Грушевський у статті "Український народний університет", ті, хто розпочав свої наукові студії у Петербурзі та Москві, відчуваючи глибоку тугу за рідною землею, побачили реальну можливість повернутися в Україну, щоб працювати науково на рідному ґрунті. Вчений наголошував, що основне завдання цього університету – побільшити число свідомої української інтелігенції зі сталими національними переконаннями, у першу чергу тих, хто вже працював для української справи, бо, аргументує дослідник, "вчити мартовських українців, які ще можуть вертнути хвостом і опинитись в "Киевлянине", на се шкода заходів і сил"[45] (йдеться про щоденну російську газету в Києві (1864-1919), підтримувану царським урядом).

О. Грушевський неодноразово згадує у своїх працях українських професорів, які через жандармську політику російського Міністерства освіти не могли читати у південних університетах – М. Костомаров, П. Житецький, А. Кримський, О. Новицький, М. Макаренко та інші; дисциплін українознавчого характеру не викладали зовсім. Як пише дослідник, "або зовсім не було українознавства, або давалося дещо з специфічним українофобським соусом"[46].

О. Грушевський гаряче вболівав за українську науку, за подальший її розвиток; він добре усвідомлював важливість історичного моменту – не можна було відступати чи зволікати, для нації з'явилась можливість вибороти собі краще майбутнє, як ніколи раніше, дала про себе знати потреба в освічених і патріотично свідомих інтелігентах. Учений був глибоко переконаний, що майбутнє залежить від кожної особи зокрема – кожен громадянин держави на своєму місці мусить відстоювати інтереси свого народу, а оскільки сам О. Грушевський працював у сфері науки та освіти, то й відстоював інтереси української науки та освіти: "Не будемо слухати солодких сірен, які так приємно на всі ноти співають, що наука не знає національности. Так, дійсно, наука не знає національности, але наука Флоринських, Кулаковських, Голубєвих знала національність, підпирала свою великоросійську і нищила заробки української науки. Ми, українська інтелігенція, не мали своїх наукових видань, і чверть віка посилали свої наукові статті до львівських часописів якраз завдяки тим, які тепер на всі голоси

[44] О. Грушевський, "Український народний університет"..., стор.320.
[45] Там же, стор.56.
[46] Там же, стор.58.

співають, що для науки нема національних ріжниць"[47].

Восени 1917 р. відбулась ще одна важлива подія в історії нашої освіти: із відкриттям українських ґімназій гостро постала проблема підготовки вчителів. У зв'язку з цим у Києві була заснована Українська педагогічна академія, яка взяла на себе підготовку вчителів-українознавців. О. Грушевський також викладав у цій академії (разом з П. Тутковським, І. Огієнком, Ф. Сушицьким та ін.), очолив архівно-бібліотечний відділ Головного управління мистецтв та національної культури; перебував на посаді заступника декана українського відділення історичного факультету Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова; працював у Київському музеї українських діячів науки і мистецтва (про що є відомості у фонді Грушевських у ЦДІА України), зберігся документ про його призначення на посаду директора педагогічного музею у Києві.

Нелегко було поєднувати працю у трьох вищих навчальних закладах та діяльність в УНТ, але, очевидно, наснаги додавала віра у майбутнє процвітання української науки, віра у великі перспективи нації за умови збереження державної незалежности.

Згодом Український народний університет було перейменовано в Український державний університет, проте пропрацював він недовго, оскільки практично всі студенти і більшість викладачів брали участь у подіях листопада 1918 р. Як зазначав О. Грушевський, "не було в сей місяць викладів, не приходили студенти, не лунала жива українська мова на коридорах університету, але все-таки лишилась і впливала на громадянство ідея Українського університету, люди вірили у дальше його існування та розвій, сподівалися, що і їм буде можливе кинути тимчасові обов'язки і вернутись до праці в університеті"[48].

У тому ж листопаді 1918 р. було засновано ще одну державну структуру, яка ознаменувала зрілість національної науки – Українську академію наук. Саме Академія наук стала вираженням творчого потенціялу української нації на рівні світових наукових стандартів, а пляни про її заснування також виношувалися серед членів УНТ у Києві. Історико-філологічний відділ УАН практично повністю складався з членів товариства. О. Грушевський став членом-директором цього відділу (брав участь у засіданнях на рівних правах з академіками)[49].

Непростим був процес становлення УАН – українські науковці одностайно виступили за створення цієї інституції, але частина їх настоювала на формуванні УАН шляхом органічного виростання з УНТ, яке мало на той час свою усталену структуру (сформовані секції,

---

[47] Там же, стор.56.

[48] Грушевський. "Український університет"..., стор. I.

[49] Н. Василенко-Полонська, *Українська Академія наук. Нарис історії. Ч. 1 (1918 – 1930)*. Мюнхен, 1955, стор.44.

власне видавництво, музей, наукові видання та ін.). Цю ідею обстоював М. Грушевський, його підтримував і молодший брат. Є відомості, що 4 червня 1918 р. О. Грушевський зустрівся з В. Вернадським і доводив йому необхідність перетворення УНТ в УАН. В. Вернадський був категорично проти. Зваживши на можливість розколу у середовищі українських учених, О. Грушевський пропонував альтернативне рішення – тимчасове об'єднання, доки цього вимагають обставини, але при цьому УАН і УНТ мусять існувати фактично окремо, доповнюючи одне одного[50]. Саме це компромісне рішення і стало прийнятним для обох сторін, але як знаємо з історії діяльності УАН, протистояння В. Вернадський – М. Грушевський залишилося. Часто О. Грушевський як найдовіреніша особа свого брата опинявся на вістрі цього протистояння, адже М. Грушевський постійно вимагав кращих умов праці для керованих ним наукових інституцій, обстоював інтереси їх працівників на зібраннях УАН. Можливо, саме це протистояння спричинилось до того, що, коли М. Грушевський запропонував для обрання в академіки кандидатуру свого брата, не набралося потрібної кількости голосів у його підтримку. Не дивлячись на це, О. Грушевський брав активну участь у роботі УАН і одночасно продовжував роботу в УНТ, очолював Історичну та Правничу секції товариства (до приїзду в Київ 1924 р. М. Грушевського).

О. Грушевський завжди мав чітку громадянську позицію; незважаючи на політичну нестабільність у державі, цей вчений не боявся відкрито висловлювати свої думки та ставлення до тих чи інших подій у пресі. Так, коли виникла ідея об'єднання Українського університету з Університетом Св. Володимира, О. Грушевський одним із перших став бити на сполох. З-під його пера виходить ціла низка статтей про недопустимість такого об'єднання. Вчений закликає у своїх пристрасних полемічних виступах: "Українське громадянство, якому дорогі українська культура, наука, школи, не може лишити без уваги той факт, що ворожі елементи університету Св. Володимира можуть гальмувати і утруднювати ту працю, яку веде Український університет в цілях ширення української культури і побільшення української інтелігенції"[51].

О. Грушевський переконливо доводив недопустимість того, щоб студенти-українці після сполучення університетів зустріли ворожнечу і агітацію проти популяризації надбань свого народу, проти національної науки та освіти. Науковець аргументував свої думки фактами з життя українських студентів у Львівському університеті, де частина польських професорів з великою ворожнечею ставилися до нашої студентської молоді.

---

[50] П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, державність*. Київ, 1993, стор.52.

[51] О. Грушевський, "Український народний університет"..., стор.І.

У публіцистичних виступах О. Грушевського постійно утверджувалася думка, що Український університет треба берегти як той осередок наукового виховання української інтелігенції, що поволі формується спільними зусиллями лекторів і студентів: "... для чого так легковажно гальмувати працю свідомого українського студентства, спиняти виховання української інтелігенції – і це якраз в той час, коли будова української держави вимагає надзвичайного напруження всіх інтелігентних сил і швидкого, по змозі, виховання нових кадрів"[52].

Напружена політична боротьба, взаємні порахунки партій – все це спричинилося до того, що 1919 р. про українську науку забувають зовсім, а згодом творять її бюрократичними засобами і наказами, офіційними розпорядженнями і приписами. Яким пророчим застереженням звучать сьогодні слова О. Грушевського: "Коли університетам ставлять невідповідні завдання, продиктовані політикою, зараз же швидким наслідком з'являється пониження наукового рівня, зменшення наукової творчости університету, який добровільно або з примусу вступив на шлях політики"[53]. Слід наголосити, що цю думку вчений висловив ще 1918 р., задовго до того, як усе суспільне і культурне життя України було політизоване, підігнане під єдину марксистсько-ленінську ідеологію. Адже упродовж тривалого часу існував ідеологічний стереотип, який не дозволяв об'єктивно реконструювати становлення національної науки та культури в Україні. У громадську свідомість активно впроваджувалася установка – українська культура, наука, мистецтво почали активно розвиватися тільки після жовтневого перевороту, з яким пов'язували й організацію Української академії наук. Насправді це були здобутки українських визвольних змагань і біля розбудови нових державних та культурних установ стояли ті свідомі українці, яких згодом було проголошено ворогами народу, а їх імена витерто з історії назавжди (як тоді гадали недалекоглядні служки системи).

Загалом, 1918-1926 рр. у житті О. Грушевського – найбурхливіший час. Він активно працює, друкується, його знають, він бажаний гість на кожній визначній події та імпрезі. В його архіві (а це 69 папок з документами та рукописами) сотні запрошень: кілька десятків на художні виставки, ювілеї; регулярні повідомлення про засідання Товариства допомоги літературі, науці та штуці; запрошення Імпер. російського військово-історичного товариства, Історичного товариства "Таврія", Українського літературно-художнього товариства; на засідання Українського історично-філологічного товариства у Празі, Головного управління мистецтв і національної культури, Товариства шкільної освіти – і цей перелік можна продовжувати дуже довго. Багато листів з редакцій українських і російських газет та журналів –

---

[52] О. Грушевський, "Український університет"..., стор.І.

[53] Там же, стор.2.

прохання співпрацювати (газети "Рада", "Громадська думка", "Відродження", культурно-просвітній тижневик "Козацька думка", російськомовні "Русский исторический журнал", "Украинский студент", "Украинский вестник", "Украинская жизнь" та ін.).

О. Грушевського запрошували читати курси лекцій з історії України та української літератури у різних навчальних закладах Києва. Таким чином, поряд з постійною педагогічною роботою у Київському університеті та Українському народному університеті, О. Грушевський викладав у Київському науковому інституті книгознавства, у відділі плястичних мистецтв Академії мистецтв, Українському археологічному інституті, ґімназії ім. Кирила і Методія та ін. Навіть М. Грушевський, який, як відомо, був людиною титанічної працездатности, не раз говорив про надмірну переобтяженість О. Грушевського роботою. Про це читаємо в одному з листів М. Грушевського: "Олександер Сергійович зайнятий роботою, уроками, лекціями паче можливости"[54]. Коли вже М. Грушевський визнав переобтяженість брата роботою, то це було справді так.

В Історичній секції УАН 1926 р. було створено Історико-економічну підсекцію, яку очолив О. Грушевський. Ця підсекція працювала у сфері історичної географії, випускала під редаґуванням ученого "Історико-географічний збірник УВАН"; також О. Грушевський був членом Археографічної комісії, Комісії порайонного дослідження Південної України, керівником секції соціяльної історії України.

Така заанґажованість у багатьох наукових установах УАН свідчить про широту наукових зацікавлень О. Грушевського, адже поряд з кабінетними справами були ще лекції для студентів, відрядження, наукові розвідки та дослідження, громадська робота – і це у період постійного нагнітання політичної обстановки. Саме наприкінці 1920-х у вищій школі та наукових установах було запроваджено інститут комісарів, які вкрай безцеремонно втручалися у дослідницький та навчальний процес, посилювали підозру влади у ставленні до науковців; почали ширитися репресії проти української інтелігенції (особливо проти колишніх членів ліберально-демократичних партій, рухів, урядів і організацій).

Наприкінці 1920-х років політику українізації почали згортати під гаслом боротьби з націоналізмом, і разом з тим було остаточно усунено всякі можливості українській інтелігенції для вільної творчости та наукової роботи. Пильну і постійну увагу "чистильників" притягувала Академія наук. Здавалося б, створена фундаментальна теоретико-методична база мала б неабияк послужитися для подальшого розвитку науки. Однак, на вчених посипалися невмотивовані претензії

---

[54] *Листування Михайла Грушевського. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства...*, стор.265.

– їм закидали недостатність методологічної чистоти, "порушення клясового підходу", ідеологічну нечіткість, надмірне замилування старовиною – "наука опинилась на прокрустовім ложі з безжально відсіченою головою"[55]. Особливого тиску з боку влади зазнали академічні підрозділи та напрями, у яких розроблялися питання української історії, етнографії, літератури та права, успадковані ще від УНТ. За влучним висловом Ю. Лавріненка, почали творити "партійний "органчик" соцреалізму, а не мистецтво"[56]. У країні відбувався процес одержавлення науки і мистецтва, тісно пов'язаний з тоталітаризацією цілої системи. А оскільки саме у цих сферах знання працювали Грушевські, їх цей процес діткнувся у першу чергу.

Негативно позначився на долі О. Грушевського арешт брата і його вигнання. Як пише Р. Пиріг, влітку 1933 р. О. Грушевського звільнили з роботи. У постанові президії ВУАН переважали політичні мотиви: "За повний саботаж у науковій роботі, за виготовлення низької по якости та шкідливої по змісту своєї продукції, за вороже ставлення до заходів по зміцненню діяльности ВУАН та її установ"[57]. Дещо іншу інформацію знаходимо в архіві Грушевських – його дружина стверджувала, що О. Грушевський 1933 р. вийшов у відставку через слабкий стан здоров'я і від 1934 р. був академічним пенсіонером. "Смерть брата посилила хворобу і тільки з 1936 р. він став видужувати і нарешті знову почав працювати і закінчувати свої наукові праці"[58], – пише О. Грушевська у листі до Прокурора України з проханням переглянути справу чоловіка, якого заарештували у серпні 1938 р. як "одного з керівних учасників антирадянської української націоналістичної терористичної організації" (варто зауважити, що особою О. Грушевського зацікавились ще у 1923 р., бо саме тоді на нього було заведено справу, і вже тоді він фігурував як учасник петлюрівського руху і затятий український націоналіст).

Практично вичерпно подав огляд кримінальної справи О. Грушевського відомий дослідник життєвого шляху М. Грушевського Р. Пиріг, тому вважаємо зайвим переказувати ці відомості. Варто лише зазначити, що допити тривали майже рік, вченому довелося пройти крізь усі кола енкаведистського пекла, а йому вже йшов сьомий десяток літ, і навіть незворушні тюремні лікарі зафіксували важкі захворювання. Але ця людина мужньо все витримала і, як свідчать протоколи допитів, не обмовила нікого, а свою власну вину О. Грушевський визнав лише частково. Можливо, саме тому йому визначили

---

[55] В. Заруба, "Розгром і знищення Київської школи істориків М. Грушевського", *Український Історик*, 1991-1992, т.28-29, стор. 155.

[56] Ю. Лавриненко, *Розстріляне Відродження: Антологія 1917 – 1933. Поезія. Проза. Драма.* Варшава, 1959, стор.10-11.

[57] Р. Пиріг, *Життя М. Грушевського. Останнє десятиліття.* Київ, 1993, стор.162.

[58] Там же.

досить м'яку (як на той час) міру покарання – п'ять років заслання до Казахстану.

Багато років О. Грушевська вела мужню боротьбу за долю чоловіка – у її архіві збереглося багато листів до різних політичних та громадських установ України та СРСР (до Генерального прокурора УРСР, СРСР, Голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, до органів держбезпеки різних рівнів, до видатних науковців, що користувалися прихильністю влади). Це дало наслідки – справу О. Грушевського переглядали у 1940-му і 1957-му роках, але у реабілітації відмовили. Ще у 1941 р. О. Грушевська їздила до чоловіка, застала його хворим і геть виснаженим, знову і знову почала просити про його звільнення, але ці прохання залишились непочутими.

Термін покарання закінчився у 1943 р., але вчений до Києва так і не повернувся. Павлодарські чекісти не могли повідомити, де тепер перебуває їх колишній підопічний (нагляд за вченим не припинявся увесь цей час), дані про його смерть ніде не були зафіксовані. Можемо лише гадати – або О. Грушевський загинув у дорозі (і це цілком ймовірно, адже Друга світова війна була в цей час у розпалі), або можновладці занадто боялися повернення цієї людини у такий неспокійний час, і зробили все можливе для повного забуття О. Грушевського, навіть не залишивши точних даних про смерть і місце поховання. Все життя провела О. Грушевська у пошуках чоловіка і сподіваннях на його повернення, але офіційні запити не дали жодних результатів.

О. Грушевського було реабілітовано щойно у 1989 р. (О. Грушевська померла у 1961 р.), але, на жаль, мусимо погодитись із іншими дослідниками – справжньої реабілітації так і не сталося. Праці О. Грушевського, його ім'я, життя, наукові здобутки залишаються і досі невідомими навіть фахівцям-філологам. Що там говорити, навіть дата його смерти у різних джерелах подається по-різному – 1942, 1943, а частіше замість року стоїть знак запитання; невідомим залишається і місце його поховання.

Отже, хоча з дня останньої звістки від О. Грушевського минуло понад 60 років, ніхто більше не намагався розшукати слідів вченого, праць останніх років його життя, його величезної бібліотеки, яка була конфіскована у день арешту (понад 6 тисяч томів). Ще 1991 р., коли у Нью-Йорку відбувалася наукова конференція "Михайло Грушевський в історії України", присвячена 125-літтю від дня народження вченого, у резолюції конференції одним з перших пунктів було: "З'ясувати долю родини М. Грушевського, зокрема його дочки Катерини, дружини Марії, брата Олександра..."[59]. Шкода, що й до цього часу не всі пункти цієї резолюції виконано.

---

[59] Л. Винар, *Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки.* Дрогобич, 1992, стор.178.

Олександру Грушевському довелось жити і працювати у складний період у долі народу, який на зламі століть виборював собі державність, але через певні обставини потрапив під ще важче ярмо. Особистість молодого науковця, як бачимо, формувалась під впливом цілої низки обставин, що загартували на все життя національну самосвідомість цієї людини, виховали у ньому абсолютну впевненість у великому майбутньому свого народу, вселили переконаність у тому, що плідний розвиток національної культури, науки та мистецтва можливий лише в умовах державности української нації.

Доля Олександра Грушевського, як і всієї родини Грушевських, не є особливою чи винятковою. Це доля кращих представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., це доля людей, які відчували відповідальність перед своїм народом у буремний час революцій вибрати єдино правильний шлях і не сходити з нього, виборювати кращу долю для своєї нації.

Жорстоко поплатилась українська інтелігенція у 1930-х роках за свою бурхливу діяльність у напрямі утвердження української державности. Безжалісна сталінська машина знищила величезний інтелектуальний і культурний генофонд, розчавила кращі науково-дослідницькі традиції дореволюційних поколінь, а разом з тим – інтелігенцію нового покоління, сформовану національним відродженням 1910-х років. За справедливим твердженням сучасних дослідників, жахливими були і моральні наслідки терору – знищення старої інтелігенції поховало етичні й морально-політичні традиції, брак яких відчувається в нашій свідомості і до сьогодні.

Якісно різним був склад української інтелігенції. Не всі йшли на барикади, виголошували політичні промови, утворювали партії. Були й ті, хто щоденною копіткою працею намагався прислужитися українській науці, культурі загалом, – саме до таких людей належав і О. Грушевський. Вчений усе життя послідовно і неухильно працював на благо українського народу, незважаючи на сумні зміни у житті цього народу. Як він писав, "і в малих справах передовсім потрібна щира любов до свого народу та непохитна вірність своїм переконанням"[60].

О. Грушевський залишив нам багату наукову спадщину – публіцистичну, літературознавчу, історичну, – яка ще багато років служитиме об'єктом дослідження для нових поколінь науковців. Ця особистість завжди буде прикладом тихого і безкорисливого служіння науці, своєму народові, дотримання традицій свого роду.

[60] О. Грушевський, *З сучасної української літератури...*, стор.19.

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК
Українське Історичне Товариство
Острог, Україна

ВЗАЄМИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА К. ХАРЛАМПОВИЧА

(Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків)

Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) та Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932) належать до найбільш яскравих представників такої багатої на непересічних істориків доби, як кінець XIX – перша третина XX ст. В той час, як життєпис та синтеза історіографічного доробку М. Грушевського вже практично не мають суттєвих прогалин, постать визначного дослідника минулого освіти та церкви "Західної Росії" (себто України, Білорусі, Литви) тільки починає притягувати увагу історіографів. Завдання нашої розвідки – аж ніяк не відтворення докладної хронології взаємин цих вчених (що в загальних рисах вже зроблено О. Морозовим[1]), а, скоріше, акцентування уваги на їхній внутрішній логіці, розкритті граней духовного світу, домінант життєвої позиції, наукових і людських уподобань. Такий підхід дасть можливість як більш рельєфного відтворення, здавалося б, вже хрестоматійного образу творця "Історії України-Руси" (1898-1936), так і глибшого знайомства з досі малознаним автором фундаментального (хоча й не закінченого) компендіуму "Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь" (1914). У пропонованій до уваги читачів розправі спиратимемось на джерельні матеріяли та біоісторіографічні праці про двох науковців. Найбільш репрезентативним джерелом для опрацювання теми статті є епістолярій з особистого фонду К. Харламповича, що зберігається у Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області[2] (частина якого, що стосується взаємин істориків, опублікована О. Морозовим[3]) та фонду Грушевських у Центральному

---

[1] О. Морозов, "Справа академіка К.В. Харламповича. (Публікація архівних документів, передмова та коментарі)", *Сіверянський літопис*, 2000, №1, стор. 71 – 87;

[2] Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області (надалі – НФ ДАЧО), ф. Р – 6214, оп. 1, спр. 1 – 86;

[3] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 74 – 86;

державному історичному архіві України у м. Києві[4].

"ЗОВНІШНЯ" ІСТОРІЯ ВЗАЄМИН

Стосунки між вченими зав'язались під час перебування М. Грушевського разом із сім'єю в адміністративному засланні в Казані впродовж вересня 1915 – вересня 1916 рр., де в місцевому університеті Костянтин Васильович обіймав посаду ординарного професора[5]. Революційна доба перервала короткотривале казанське знайомство, яке зблизило науковців та їхні сім'ї. М. Грушевський очолив революційний здвиг 1917-1918 рр., після невдачі якого перебував в еміґрації. К. Харлампович продовжував працювати у вищих школах Казані. 7 травня 1919 р. Костянтина Васильовича як видатного фахівця з історії шкільництва та церкви на Україні було одностайно обрано академіком Української Академії Наук (з 1921 р. – Всеукраїнської Академії Наук) по катедрі історії української церкви на тлі всесвітньої історії церкви[6] (з 1916 р. К. Харлампович був вже членом-кореспондентом Російської академії наук[7]). Попри те, що УАН декілька разів запрошувала академіка до переїзду на Україну, він щоразу відмовлявся[8]. Причини неможливості переїзду К. Харлампович вичерпно обґрунтував у листі до неодмінного секретаря УАН А. Кримського від 3 серпня 1920 р. (цитуємо мовою оригіналу): " Мой абсентеизм, конечно, может быть достаточно оправдан смутными военно-политическими обстоятельствами, в каких находилась в последнее время Украина, и в частности Киев… Хотя я лично готов думать, что теперь уже окончательно судьба его определилась, но люди более осторожные говорят, что и сейчас положение не является вполне устойчивым…Да не легка и дорога из Казани. Вот мотивы, по которым я все еще не решаюсь перебраться на Украину. Не говорю уже о том, что в Киеве нельзя будет просуществовать на одно академическое жалование, между тем здесь (тобто в Казані – В.Я.) я получаю содержание по нескольким учреждениям и иногда что-нибудь из продовольствия, в том числе профессорский паек"[9].

1924 рік став доленосним в житті двох істориків. М. Грушев-

---

[4] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (надалі – ЦДІАУК), ф. 1235, оп. 1, спр. 806;

[5] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (надалі – ІР НБУВ), ф. 285, спр. 6472, арк. 3;

[6] *Історія Академії наук України: 1918 – 1923: Документи і матеріали*, Київ, 1993, стор. 443; Л.П. Депенчук, "Константин Васильевич Харлампович (1870 – 1932)", *Очерки истории естествознания и техники*, 1990, вып. 38, стор. 133;

[7] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 72;

[8] *Історія Академії наук України: 1918 – 1923: Документи...*, стор. 447, 489; *Історія Національної академії наук України: 1924 –1928: Документи і матеріали*, Київ, 1998, стор. 230;

[9] *Історі я Академії наук України: 1918 – 1923: Документи...*, стор. 246;

ський повернувся в совєтську Україну, був обраний академіком ВУАН, розпочав втілення своїх велетенських планів щодо розбудови української історичної науки. Церковний історик К. Харлампович став однією з перших серед вчених-гуманітаріїв "старшого покоління" жертв карально-репресивної машини в країні войовничого атеїзму. 20 вересня 1924 р. його було заарештовано за звинуваченнями у "зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури" (якою, на думку слідчих з ҐПУ, були "Известия" Казанського товариства археоло_гії, історії та етнографії) та "приховуванні церковного майна". Після арешту вчений вимагав, щоб його справу передали до суду, але, побоюючись виправдального вироку, ҐПУ вирішило розправитись з ним адміністративним шляхом: без суду й слідства К. Харламповича після п'ятимісячного перебування в ув'язненні в Казані було заслано до м. Тургай Киргизької АРСР (нині це місто – у складі Казахстану) строком на три роки[10]. Вчений зміг переїхати до Києва лише у вересні 1931 р., провівши перед тим ще більше трьох років заслання у Ніжині (після перебування в "тургайському полоні" історику заборонили переїзд до Києва, натомість дозволили поселитись у Ніжині, куди К. Харлампович прибув на початку 1928 р.)[11]. На той час академіка ВУАН було позбавлено цього звання (разом із візантологом Ф. Міщенком) згідно з рішенням колегії Наркомосу УСРР від 9 березня 1928 р., офіційно – "через неможливість затвердити таких осіб (К. Харламповича та Ф. Міщенка – В.Я.) з політичного та ідеологічного боку та за недостатньою їх кваліфікацією"[12], фактично – тому що в минулому вчені були професорами духовних навчальних закладів[13].

Парадоксально, але колізії 1924 р. поставили двох істориків в ситуацію, подібну до старої, десятирічної давності, коли один з них знаходився на вершині визнання, а іншого було ущемлено владою шляхом адміністративного заслання. За такої "дежа вю" в 1924 р. стосунки були поновлені і відтоді, аж до 1929 р., вони підтримувалися у формі листування[14]. Ймовірно, з 1929 р. до весни 1931 р., коли М. Грушевського було заслано до Москви, К. Харлампович підтримував зв'язки з Михайлом Сергійовичем, зустрічаючись із ним під час своїх нечастих поїздок до Києва[15]. Видатний український історик листувався

---

[10] Л. П. Депенчук, *цит. пр.*, стор. 133; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 73;

[11] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 76;

[12] Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 9, спр. 363, арк. 223 зв.;

[13] Н. Полонська-Василенко, *Українська академія наук: Нарис історії*, Київ, 1993, ч. I, стор. 53;

[14] Останній відомий нам лист з кореспонденції між вченими – М. Грушевського до К. Харламповича, датовано 21. II. 1929 р. Див.: НФ ДАЧО, ф. Р–6214, оп. 1, спр. 1, арк. 86;

[15] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 253, арк. 2, 11;

також із дружиною К. Харламповича Вірою Петрівною[16].

БОРОТЬБА М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗА ПОВЕРНЕННЯ К. ХАРЛАМПОВИЧА ІЗ ЗАСЛАННЯ

М. Грушевський перейнявся бідою свого колеги, розпочавши вже в 1924 р. справжню боротьбу за переїзд академіка в Україну. Ще до арешту і заслання церковного історика М. Грушевський домігся згоди на його переїзд разом із сім'єю (дружиною та трьома дорослими дітьми – студентами казанських вищих шкіл) з Казані до Києва, на який навіть віднайшов кошти. Переїзд був призначений на грудень 1924 р[17]. Дізнавшись про арешт і заслання академіка, Михайло Сергійович почав "бомбардування" державних установ Радянської України та СРСР з метою отримання дозволу на повернення, як він писав у зверненні до Особливої наради при Раднаркомі СРСР, "цієї крупної наукової сили, єдиного в Союзі спеціяліста з питань школи та освіти в минулих віках"[18] (його висока кваліфікація як історика церкви зі зрозумілих причин замовчувалась). Вже у вересні 1925 р. наркому освіти УСРР О. Шумському було скеровано "Службову записку" з клопотанням про опального вченого, тоді ж розпочався розгляд "справи К. Харламповича" у Головнауці УСРР[19]. Незабаром, на січневому 1926 р. пленумі Головнауки було прийнято рішення про відмову в заступництві за репресованого вченого[20].

Не здобувши підтримки в Харкові, М. Грушевський почав діяти далі, намагаючись здобути підтримку на рівні загальносоюзних органів. Так, він домігся прийняття в березні 1926 р. офіційного клопотання ВУАН з приводу звільнення К. Харламповича перед керівником Головнауки РСФРР Ф. Петровим[21], а також окремого звернення до нього від імені Історичної секції Українського Наукового Товариства при ВУАН[22]. Не отримавши й тут бажаного сприяння, голова Історичної секції 1 серпня 1927 р. звернувся від її імені до Особливої наради при Раднаркомі СРСР[23], що теж не дало жодних позитивних результатів. Одночасно з цими заходами Михайло Сергійович доручив зайнятися вирішенням питання про К. Харламповича своєму учневі В. Юркевичу, що перебував восени 1927 р. на архівних студіях у Москві.

---

[16] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 317 – 317 зв.; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78;

[17] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 79;

[18] В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ҐПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934*, Київ, 1996, стор. 190;

[19] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78;

[20] Там же, стор. 84;

[21] *Історія Національної академії наук України: 1924 –1928: Документи...*, стор. 230;

[22] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 83;

[23] В. Пристайко, Ю. Шаповал, *цит. пр.*, стор. 190;

Як видно з листів В. Юркевича до М. Грушевського, щире прагнення молодого науковця зрушити з місця розгляд справи проскрибованого вченого потонуло в бюрократичних тенетах центрального апарату ҐПУ[24].

Можна припустити, що певна надія на просування вперед в справі К. Харламповича покладалась М. Грушевським на особисті контакти з новим (з 1927 р.) наркомом освіти радянської України М. Скрипником, котрий, як відомо, з суто тактичних міркувань підтримував кандидатуру видатного українського історика на зайняття посади президента ВУАН. Саме цим можна пояснити порушення М. Грушевським перед М. Скрипником питання про К. Харламповича під час відвідин останнім Спільного зібрання ВУАН 31 березня 1927 р. Відповідь наркома, яку занотував у своїх "Щоденниках" С. Єфремов, не залишала жодних ілюзій щодо позиції радянського керівника. "Я не знаю справи Харламповича, – передав слова М. Скрипника С. Єфремов, – але за щось же його покарано, були, певне, якісь до того підстави. А взагалі скажу ось що: я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам, але тільки наукову роботу. Коли ж би вони робили заяви проти радянської влади або друкували пашквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами поводимось як з ворогами"[25]. За словами С. Єфремова, який, можливо, з перебільшеним сарказмом передав стан М. Грушевського, знаменитий вчений "мусив слухати начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді"[26]. Через рік М. Скрипник спричиниться до виключення К. Харламповича зі складу академіків ВУАН...[27]

Чи були заходи М. Грушевського та інших людей і установ результативними? Відомо, що крім Михайла Сергійовича за репресованого вченого клопотали, звичайно, його дружина, Російська та Українська академії наук[28]. Очевидно, що ні, оскільки вчений змушений був відбути повний термін заслання. Однак, безперечно, що вони не були марними – такий вияв солідарності рідних і колег підтримував творчі сили історика та його сподівання на покращення свого становища[29].

НАУКОВІ КОНТАКТИ ІСТОРИКІВ

Стосунки істориків мали виразне наукове підґрунтя. Взаємна зацікавленість у підтриманні наукових контактів була наслідком близь-

[24] Ю. Мицик, "З матеріалів до "Українського дипломатарію XVI – XVIII ст.", *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія"*, Київ, 1998, т. 3: Історія, стор. 149-150;

[25] С. Єфремов, *Щоденники: 1923 –1929*, Київ, 1997, стор. 487 – 488;

[26] Там же, стор. 488;

[27] Н. Полонська-Василенко, *цит. пр.*, стор. 53;

[28] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 73 –74; С. Єфремов, *цит. пр.*, стор. 247; *Історія Національної акдемії наук України: 1924 – 1928: Документи...*, стор. 230;

[29] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 74;

кості їхніх наукових інтересів. Відомо, що у період становлення наукових уподобань обох дослідників до їхньої лектури належали праці відомих істориків церкви, серед них тих, що були викладачами К. Харламповича в Петербурзькій Духовній Академії – П. Жуковича (котрий пізніше був керівником магістерської дисертації Костянтина Васильовича), М. Кояловича, І. Чистовича та ін[30]. Надалі історія церкви стала однією з провідних тем наукових досліджень К. Харламповича, поважне місце вона займала й у творчості М. Грушевського[31].

Ще до розгортання тісної наукової співпраці істориків у другій пол. 20-их рр. вони були обізнані зі студіями один одного. М. Грушевський сперечався або погоджувався в своїй "Історії України-Руси" з твердженнями К. Харламповича, висловленими в його ключових монографіях "Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века" (1898), "Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь" та менших розвідках, робив поклики на ці праці[32]. Працюючи в 20-их рр. над 6-ти томною "Історією української літератури", в розділах, присвячених українському літературному руху кінця XVI – перших десятиріч XVII ст., Михайло Сергійович також спирався на фундаментальні дослідження К. Харламповича[33].

Хоча в розправах дослідника історії церкви і освіти не знаходимо посилань на праці М. Грушевського, це не означає, що К. Харлампович не знав і не цінував наукову вагу метра української історіографії (нижче наведемо підтвердження цього). Відсутність згадок про твори М. Грушевського в студіях К. Харламповича може бути пояснена: головні праці Костянтина Васильовича з історії шкільництва побачили світ ще до появи розвідок Михайла Сергійовича зі схожої проблематики, а теми, що розроблялися істориком в 10-20-ті рр., не належали до царини наукових інтересів М. Грушевського в цей час.

Власне, наукові підстави (крім, звичайно, суто людських) були визначальними мотивами залучення М. Грушевським кваліфікованого знавця церковної старовини та історії освіти до співпраці в академічних установах. Зокрема, в контексті наукових і організаційних планів Історичної секції УНТ при ВУАН передбачалось доопрацювання К. Харламповичем його фундаментального дослідження про шкільництво в "Західній Росії" і продовження роботи над 2 і 3 томами "Малороссий-

---

[30] Там же, стор. 71; І. Гирич, В. Ульяновський, "Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського", *М.С. Грушевський, Духовна Україна: Збірка творів*, Київ, 1994, стор. 526;

[31] Там же, стор. 521 – 544;

[32] Див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ, 1995, т. III, стор. 557; Там же, т. VI, стор. 612; Там же, т. VII, стор. 414, 584, 587; Там же, т. VIII, кн. 1, стор. 319; Там же, т. VIII, кн. 2, стор. 91; Там же, т. IX, кн. 1, стор. 219, 469, 852, 865; Там же, т. IX, кн. 2, стор. 1374 – 1375; Там же, т. X, стор. 271;

[33] Див.: М. Грушевський, *Історія української літератури*, Київ, 1995, т. V, кн. 2, стор. 207, 281; Там же, т. VI, кн. 1, стор. 40, 48 – 49, 105 – 107, 115, 119;

ского влияния на великорусскую церковную жизнь"[34]. Оскільки Археографічною комісією ВУАН намічалась допомога академіка при виданні актів з історії України від 1679 р. (року, на якому зупинилась публікація документів у капітальному археографічному виданні XIX ст. "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России"), 10 серпня 1924 р. вона постановила прийняти вченого до свого складу[35].

Через неможливість продовження своїх попередніх студій в умовах заслання, а потім провінційного Ніжина, К. Харлампович з середини 20-их рр. писав переважно огляди і рецензії на праці наукових установ та окремих істориків України, Білорусі, Польщі. В Ніжині, на місцевому матеріялі, підготував своє останнє серйозне власне історичне дослідження з історії ніжинської грецької колонії у XVII-XVIII ст.[36] В період заслання пересилка наукових новинок до К. Харламповича "влаштовувалась" безпосередньо М. Грушевським, водночас Костянтин Васильович або його дружина надсилали до київських часописів праці "тургайського бранця", де вони поміщувались за активного сприяння його "київського протеже"[37]. Відтак, починаючи з 1924 р. академік ВУАН регулярно друкувався у виданнях найвищої наукової установи УСРР – журналі "Україна" (1924-1930), що, як відомо, був головним речником "установ М.Грушевського", "Записках історично-філологічного відділу ВУАН" (1919-1930), збірнику "Студії з Криму" (1930).

Залучення проскрибованого академіка до співробітництва з ВУАН давало можливість дещо полегшити скрутне матеріяльне становище його (а в Тургаї він працював рахівником у повітовому виконкомі з мізерною платнею – 20 крб.) і його сім'ї[38]. "Добування" грошей за виконання К. Харламповичем обов'язків наукового співробітника ВУАН та їх пересилка його сім'ї теж належали до предмету постійних клопотів М. Грушевського[39].

Однією з форм наукового спілкування між двома академіками було обговорення в їхньому листуванні історіографічних новинок, зокрема, праць українських істориків О. Оглоблина, В. Щербини, білоруських дослідників А. Савича та брата Костянтина Васильовича, археолога і нумізмата Павла Харламповича, польського А. Ванчури, змісту окремих книг "України" та видань з історії Білорусі[40]. У своїх

---

[34] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77, 79;

[35] Там же, стор. 79;

[36] Див.: К. Харлампович, "Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)", *Записки історично-філологічного відділу [ВУАН]*, 1929, кн. XX IV, стор. 109 – 205;

[37] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20, 27; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 76 – 78, 81, 83 – 85;

[38] Щоб заробити бодай якусь копійку на утримання сім'ї, Віра Харлампович підробляла пранням. Див.: НФ ДАЧО, ф. Р– 6214, оп. 1, спр. 1, арк. 28;

[39] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20, 27; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 80-85;

[40] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 5 – 6, 14 – 16, 21 – 22, 24, 26; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78, 80, 84;

листах К. Харлампович і М. Грушевський ділилися думками з приводу планів керівника Історичної секції УНТ щодо створення Комісії українсько-білоруських зв'язків[41]. Як відомо, ця, як і низка інших комісій з вивчення міжнародних зв'язків України, створення яких було заплановане Історичною секцією УНТ, через відсутність дотацій не розпочала свою діяльність[42].

Предметом обговорення в епістолярії були й студії самих кореспондентів[43]. З листів К. Харламповича помітне суворо-критичне ставлення до власних досліджень і те значення, яке він надавав оцінкам і поглядам М. Грушевського на його розвідки. В листі від 15 липня 1927 р. вчений просить Михайла Сергійовича прочитати його "бібліографічну" статтю (можливо, йдеться про статтю "Нові білоруські наукові видання", опубліковану в 1928 р. в "Записках історично-філологічного відділу ВУАН", кн. 20). "Коли Ви знайдете, – продовжує він далі, – що писання не тільки громіздке, але й зовсім не цікаве, то це й буде підтвердженням моєї гадки про мою нездатність до роботи. Але маю таки надію, що другі, ліпші умови змінять стан річи"[44]. В іншому листі читаємо: "Чи одержали шість моїх рецензій, що я одправив Вам в три зи (1+3+2)? Чи здалися? Що не годиться "Україні", може в друге видання можна передати?.. Не треба Вам казати, що мої замітки потребують особливої уваги й жорсткої критики" (лист від 18 жовтня 1927 р.)[45].

ОСОБИСТИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМИН ВЧЕНИХ

Стосунки істориків мали й певне особисте забарвлення. Напевно, набуттю ними такого тембру сприяла й ментальна близькість між вченими (згадаймо, що обидва виховувались в родинах з релігійними традиціями), й особиста симпатія, яка зміцнювалась завдяки щирому вболіванню корифея української історіографії за долю переслідуваного владою колеги, й визнання наукових досягнень один одного.

З епістолярію помітно, що стосунки науковців базувалися на повному взаєморозумінні та довірі. Про близькість між істориками свідчить обговорення в їхньому листуванні такого делікатного питання, як тривалий конфлікт у ВУАН між "партіями" М. Грушевського та С. Єфремова – А. Кримського. Зокрема, Михайло Сергійович ділився з К. Харламповичем роздумами про причини внутрішньоакадемічних чвар. В листі від 16 вересня 1925 р. він писав: "Ви в головнім добре зрозуміли академ[ічну] ситуацію. Додам: "ізольованість" сталась на

---

[41] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 31;

[42] П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, *М.С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність*, Київ, 1993, стор. 187;

[43] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 3, 5 зв. – 6; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77 - 78;

[44] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 3;

[45] Там же, арк. 19;

ґрунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоялись, при моїм повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках. Кінець кінцем се владилось, і відносини розірвані"[46]. М. Грушевський у листах до К. Харламповича не зміг уникнути й прямого засудження своїх опонентів та їхніх союзників. Зокрема, він не приховує своєї неприязні до А. Кримського[47], обурюється із вчинку академіка ВУАН М.Василенка, який після того, як за активного сприяння Михайла Сергійовича його було вже в 1924 р. амністовано після засудження в тому ж році до десятирічного ув'язнення за звинуваченням в участі в "контрреволюційній" організації "Київський обласний центр дій", "повернувся лицем" до "правлящої кампанії" (малася на увазі група С. Єфремова – А. Кримського), і "став спиною" до самого М. Грушевського[48].

Свої міркування з приводу ситуації у ВУАН висловлював і К. Харлампович. В листі від 24 листопада 1927 р. читаємо: "Мене… турбує початок Вашого листа, де Ви посилаєтеся на Ваші переживання, що заважали Вам писати до мене… Це звичайна постійна боротьба наукових напрямків та персональних інтересів, що між собою переплітаються. Про цю боротьбу з давніх давен висловлено: homo homini lupus est… Від усього серця бажаю, щоб Ви саме скоріше позбавилися тих перешкід, що стоять на перепоні Вашим змаганням"[49]. Не будучи достатньо поінформованим про ситуацію у ВУАН, К. Харлампович в посланнях до М. Грушевського прямо не визнавав правоти котрогось з конфліктуючих угрупувань. Зайняти чиюсь сторону, ймовірно, він не бажав й через усвідомлення небезпеки такої ворожнечі для української науки взагалі. "Що нового в науковому світі, крім того, що вчені один по одному позбавляють собі життя? Це новини не радісні…" – пише він у листі від 4 жовтня 1927 р.[50], ймовірно, натякаючи на самогубство видатного мистецтвознавця й музейного працівника Д. Щербаківського (що сталось 6 червня 1927 р. і було виявом протесту проти інтриг керівництва Київського історичного музею, в якому він працював) й, можливо, ширше – маючи на увазі згубність внутрішньоакадемічних чвар. Варто також зазначити, що К. Харлампович був у добрих стосунках з А. Кримським[51], під час перебування в Тургаї підтримував листовний зв'язок також і з С. Єфремовим[52], що, припускаємо, давало йому змогу більш незаангажованого судження про стосунки в київ-

[46] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77;
[47] Там же, стор. 83;
[48] Там же, стор. 77;
[49] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 28 - 29;
[50] Там же, арк. 17;
[51] ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. І 24464 – І 24466;
[52] С. Єфремов, *цит. пр.*, стор. 499, 539;

ському академічному середовищі. До цього слід додати, що опозиційна до М. Грушевського група у ВУАН виклопотала у влади в кінці 1927 р. додаткову посаду штатного академіка Історично-філологічного відділу ВУАН, яку наполегливо пропонувала зайняти репресованому науковцю[53]. Всі ці фактори зумовили очевидне небажання Костянтина Васильовича втручатися у внутрішньоакадемічну боротьбу, що спонукало М. Грушевського в одному з листів (недатованому, судячи зі змісту, з кінця 1927 р. або початку 1928 р.) закинути своєму кореспонденту нерозуміння ситуації і "поспішність висновків"[54].

Так чи інакше, але безсумнівним є те, що як М. Грушевський, так і К. Харлампович надзвичайно цінували приязні взаємини, що склались між ними. І, гадаємо, не варто вважати звичайною ввічливістю численні запевнення істориків у дружніх почуттях один до одного. Ось кілька характерних прикладів: "Численні Ваші заходи і обіцянки деяких осіб не дали ніяких успіхів. Проте треба все занедбати і Вам самому не тратити сили та часу, як я й пропонував Вам колись... Одначе я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволення мого впродовж цілих трьох років. Вони підтримували мою бадьорість і дали мені змогу більш-менш легко перенести заслання" (з листа К. Харламповича від 29 жовтня 1927 р.)[55]; "Ваші привітання моїй родині, які я зараз же переслав, зворушили її, як й мене: не багато в нас таких друзів, як Ви..." (лист К. Харламповича від 4 грудня 1927 р.)[56]; "Довге се об'яснення (про причини висилки для дружини К. Харламповича грошей за надіслану нею для М. Грушевського книгу – В.Я.) з боязні, щоб лише зерно неприємності не впало до наших приязних відносин. Але Ви пишете, що необидчиві... Я теж у відносинах з людьми, в щире відношеннє котрих до мене вірю, теж не обидчив. І будьте певні, що коли щось впаде від мене для Вас прикре, то тільки через невідповідний, неловкий вислів" (з листа М. Грушевського від 16 вересня 1925 р.)[57].

Аналіз історії взаємин між М. Грушевським та К. Харламповичем є ще одним аргументом на користь твердження І. Верби про те, що хоча видатний український історик й проводив "сімейну політику" у ВУАН, однак вона займала підпорядковане місце в дійсній справі його життя – грандіозному будівництві, яке він розпочав в українській історичній науці і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершене[58]. Дійсно, його позиція в питанні звільнення проскрибованого

---

[53] НФ ДАЧО, ф. Р– 6214, оп. 1, спр. 1, арк. 46;
[54] Там же, арк. 83 – 83 зв.;
[55] ЦДІАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20;
[56] Там же, арк. 32;
[57] О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77;
[58] І.В. Верба, "Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.", *Український історичний журнал*, 1996, №5, стор. 144 – 145.

вченого, жертовність, виявлена у стосунках з ним і його сім'єю, його прагнення зберегти К. Харламповича для історичної науки переконують у справедливості міркувань сучасного історика української науки.

Відомі нам аспекти співпраці двох вчених свідчать, що навіть у драматичний для себе час, в умовах, вкрай несприятливих для наукових студій, К. Харлампович не зламався духовно, зберігав віру у своє повернення до повновартісної творчої діяльности, інтерес до наукового життя й достатньо високу наукову активність.

МЕМУАРИСТИКА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

СПОГАДИ МИНУЛОГО*

(Селянство в революції)

На потвердження висловлених у попередній статті (див. вступну в ч. 5-6) думок, нагадаю дещо, як починалася пять літ тому велика революція, в Росії й на Україні.

Я жив тоді на засланню в Москві, куди мене переведено з Казані в осени 1916 року. Хоч мене тримано "під пильним доглядом поліції", проте я постійно бував як між нашим українським громадянством, так і між російськими радикалами та революціонерами. Українство тоді було, як здавалось, задавлено до решти: всі українські видання, всі інституції були позакривані, і в Київі нічого не можна було друкувати завдяки тяжким ворогам українства, цензорові проф. Флорінському, та його прибічникові п. Щоголеву, що використали виїмкові закони воєнного часу на те, аби задушити українство до решти. Тому в Москві тоді зібралося багато українських діячів. Потайки ("нелегально") мешкав В. Винниченко. Наїздив зчаста до своєї родини С. Петлюра, що служив перед тим у Москві, а тоді був приділений до армії. Перебував А. Кримський, М. Шраг, О. Приходько, М. Полозов, 3. Маргуліс, О. Саліковський, Абрамович-Бурчак, Маєвський й инші письменники й громадські люде, які потім відогравали більш або менш визначні ролі в революційній добі. Томуж тут був тоді, з моєю участю, завязаний український журнал "Промінь", який хоч і світив на кождій сторінці білими плямами від цензорського олівця, проте був до самої революції єдиним українським органом. Приїздив до нас Максим Горькій, радити в справі видавання задуманого ним радикального дневника, який мав обєднати всі революційні й поступові сили. Зїздив пізнійший диктатор російський Керенський – скликати на нараду в справі спільної акції заступників ріжних радикальних та революційних течій. Отже був я досить в курсі тодішніх настроїв, сподівань і плянів.

---

* Передруковано з *Письмо з Просвіти*, 1922, ч.7-8, стор.58-59.

Тоді вже у всіх було переконання, що старий царський режім з війни ціло не вийде. Саме зломився Брусилівський наступ на Волині, і всякими правдами і неправдами втягнена в війну Румунія крок за кроком окупувалась армією Макензена. Крайня неприготованість і легкодушність, з котрою російський уряд, втягнувши сю країну, яка крила Росію від ворога на полудневім заході, дав її Німцям на знищення, і стягнув на себе новий величезний фронт, викликали крайнє обурення в військових і просто в громадських кругах. Серед генералітету, офіцерства, урядництва, не тільки серед ріжної цивільної публіки вже не криючи говорилося про неминучу потребу зробити кінець царському автократизмові. Промисловці і капіталісти з одного боку, ліберальна інтеліґенція – з другого, явно організувались, щоб використати сей момент і взяти провід державою в свої руки, – тимчасом як монархісти в роді кн. Юсупова та Пуришкевича думали врятувати монархію, вбивши царського фаворита Распутіна та замінивши нездару Миколая II котрим небудь з його свояків. Але мало кому уявлялось, що зміна може бути сильнійша і глибша ніж проста заміна царського самовільства конституційною, обмеженою монархією, або дуже мало демократичною республикою, в роді французької. І особливо не тішили себе рожевими надіями ми, Українці, знаючи, як не прихильно і підозріло ставиться до українства російська інтеліґенція; яких тяжких ворогів воно має на Україні в буржуазії: чужій і своїй зросійщеній – в поміщиках, чиновниках, промисловцях і всяких інтеліґентських професіях; як тяжко розбиті й роспорошені українські сили; як мало вони могли працювати в останніх часах серед робітництва і селянства.

Ми не вважали тоді можливим рахувати в близшій будуччині на щось більше, як скасування заборон українського слова – щоб до нього прикладалися ті самі правила, як до мови російської (а се було законом постановлено ще 1906 р.!), щоб українську мову допущено до шкіл і в зносинах з урядами. І то з сими домаганнями ми вважали потрібним виступати обережно, можливо тактовно, щоб не наразитися на компромітацію, не маючи за собою ніякої організованої сили. Обережно виступали з сими побажаннями перед урядом петербурзькі Українці, а я, ще сидячи в Москві, пробував з свого боку використати давнійші звязки і знайомости. Коли Керенський, вже як член революційного уряду, приїхав до Москви в початках березня, я шукав з ним побачення, як з добрим. знайомим з давнійших часів, щоб нагадати про українські кривди, про котрі ще так недавно балакав з ним, коли він відвідав мене на засланню в Сімбірську. Але тут мав я нагоду відчути, що старі звязки стратили силу, коли мої давні знайомі та приятелі засіли на місцях старих царських міністрів! Люде, до котрих я звертався, попросту відмовили мені побачитися з Керенським, мовляв, не годиться такими дрібними справами забирати час у чоловіка, на

котрім тепер спочиває доля Росії! Так наші кривди рахували тепер учорашні приятелі! Не міг я инакше як письменно нагадати Керенському найпильнійші справи, котрі повинні були полагодити нові пани Росії: поворот засланих і вивезених Галичан, арештованих і засланих Українців, скасування цензорських та поліційних заборон, відновлення закритих видань та інституцій. І те моє пропамятне письмо, так само як і петербурзькі записки спочили в шуфлядах нових панів Росії, що за "важнійшими справами" не мали часу клопотатися українською кривдою.

Не диво, шо і в Київі, куди я повернув слідом, покликаний на голову Центральної Ради, яка скромно містилася тоді в тіснім покоїку уділенім їй київським маґістратом в Педаґоґичному Музеї, та потихеньку завязувала звязки з розпорошеними українськими громадками, – я також застав такийже скромний настрій. На перших ширших зборах української інтеліґенції – т. зв. "Товариства українських поступовців" (обєднання свідомійших українських елементів, до котрого я належав) прийшлося мені навіть доволі різко виступити проти такого, занадто вже скромного і боязького настрою, та напоминати громадян, щоб не прогавили своїм "мінімалізмом" моменту – не боялися виступити з серіознійшими домаганнями. Проте такий мій радикалізм не дуже то переконав наше громадянство, і перед самим українським національним конґресом, скликаним на Великодніх святах, ще довелося мені почути від старих приятелів, українських патріотів докори, що я застрашу російське громадянство великими українськими вимогами – а то було тільки слово "автономія"! Російські ж революціонери в київськім комітеті таки й без сорому загрозили, що "революційними багнетами" розженуть Центральну Раду, коли вона буде заводити ту автономію!

І се почало змінятися тільки, як на сцену стало виходити українське селянство та заявляти, що воно теж стоїть за сими домаганнями, які вороги українства називали вигадками купки мрійників, котрі ніби то нікого й не мають за собою. Зїхали сотки селян на національний конгрес, не обсилані, не сповіщені, тільки з часописів довідавшися про нього. Попривозили мандати від громад, від волостей. Не кликані, не прошені зявилися селянські депутати на зїзд, уряджений київським (російським) комітетом, коли він по вказівкам із Петербургу попробував перетворитися в комітет краєвий, щоб вибити ґрунт зпід ніг Центр. Ради. Сказали йому своє важке хлопське слово, щоб не забував селян при сій організації, а з селянами — українських домагань винесених конґресом. Сказали своє слово в Петербурзі, коли туди викликано селянських депутатів з України до "всеросійської ради селянських депутатів", котрою російські централісти хотіли зашахувати "відокремлення" українське та инших народів.

Навіть виступи військові не мали такого значіння, хоч вони

були ніби рішучійші й різкійші. Я бачу, що взагалі в Галичині люде мало освідомлені про розвій подій на Україні та уявляють собі "українську армію", як велику основу, базу української революції, не знаючи, що тої армії не було майже до самого гетьманського перевороту*. Були міліони українських вояків, розкиданих по мішаних російських полках та инших військових частинах** на кілька тисяч кільометрів. Були між ними й свідомі Українці, які відразу виступили з гадками про скомплєтовання з Українців окремих частин та переведення їх на український фронт. Такі гадки вони переводили через салдацькі ради, висилалися з тим просьби і депутації до вищого військового начальства, і до Центр. Ради, щоб вона доходила того з свого боку. Але вище військове начальство на се не пристало, всі резолюції і петиції комітетів, і представлення Ц. Ради зіставалися без наслідків. Дозволу на відокремлення в осібні українські частини наші вояки так і не дочекались, самі відокремлятися не рішались, і ся мішанина українських і неукраїнських елєментів, яка тяглася до самого большевицького наступу, підрізала всі сили супротивлення України. Київ увесь той час фактично зіставався в руках російської залоги, яка нераз збройною силою грозила українському урядові на випадок якого небудь конфлікту (так і полк Б. Хмельницького був змушений вийти на фронт, під загрозою оружної росправи, хоч фактично становив єдину охорону укр. уряду). Не можу входити тут у подробиці. Хочу тільки з усею рішучістю підчеркнути, що всі українські маніфестації військових зїздів, місцевих і всеукраїнських, хоч які ефектні були про око, свою властиву демонстраційну силу діставали тільки на тлі *селянських маніфестацій*, які почалися Національним конґресом, продовжалися потім усякого рода демонстраціями (як ефектовний похід селянських депутатів через Петербург під українськими прапорами) і завершилися всеукраїнським селянським зїздом, який продемонстрував свідомість і солідарність українського селянства Великої України і положив підставу сформулованню першого українського уряду та проголошенню державних, суверенних прав українського народу першим універсалом Центральної Ради.

Твердість і послідовність, з якою українські селяне-депутати від громад і волостей все і всюди виносили, обстоювали і обороняли резолюції й гасла, винесені провідними організаціями (Центральною Радою, Селянською Спілкою і партією соціялістів-революціонерів, яка головно кермувала селянським рухом) робили глибоке враження на російське і своє українське громадянство. Навикши вірити балачкам

* Тепер єсть уже доволі докладна, документальна історія української революції, написана П. Христюком і видана Українським Соціольогичним Інститутом; два перші томи її обговорюють події до німецького (гетьманського) перевороту.

** В російській армії полки і військові частини набиралися не з певної місцевости, а умисно складалися з рекрутів усіх країн Росії.

про національну і політичну несвідомість українського селянина та байдужність до національного руху, веденого свідомими Українцями, вони не могли з дива вийти, бачучи таке тверде обстоювання "репаними мужиками" політичних та соціяльних гасел винесених провідниками руху. Вжеж сі тисячі селян, що приходили з далеких сіл, покотом спали на підлозі Центр. Ради й вертали, не діставши навіть на дорогу, не можна було посуджувати, щоб вони були куплені, – як клеветали далі всякі чорносотенці на українську інтеліґенцію. Пробували проворні репортери витягати сих депутатів на балачки підчас зїздів, щоб переконатись, наскільки свідомо ставляться вони до резолюцій, до гасел – чи не повторюють їх на память як папуги, і з соромом переконувались, що селяне сі добре розуміють значіння резолюцій, можуть добре їх ростолкувати і умотивувати. І починався глибокий перелом у віками витворених поглядах та з діда-прадіда вивчених фразах про те, що нема ніяких Українців, ні України, ні української мови, ні культури, – єсть тільки один русский народ.

Тому я й сказав, і ще раз, у повній свідомости, підчеркую се: Що взяв український народ від революції, він узяв передусім завдяки свідомости українського селянства і взяв стільки, скільки було сили у трудового народу, себто – у тогож селянства передусім. І візьме в будучині стільки, скільки свідомости, солідарности (одностайности) і орґанізованости розвине у себе наш трудовий народ.

1 січня 1922.

МИКОЛА КОВАЛЕВСЬКИЙ

ЯК ПРОГОЛОШЕНО IV УНІВЕРСАЛ*

(Пам'яті Михайла С. Грушевського)

Кінець бурхливого 1917 року приніс із собою тривожні познаки не тільки скріплення аґітації російських большевиків на Україні, але також інтенсивніших рухів російської червоної армії на північних кордонах України. В напрямку на Кролевець посувався відділ так званого червоного козацтва, на чолі якого Ленін поставив декоративну постать Юрка Коцюбинського. В Харкові вибухло повстання, від Гомеля посувалися частини червоної армії під командою різних червоних командирів, як Муравйов та Антонов, який за порадою Леніна додав собі ще й українське прізвище "Овсієнко". В самому Києві російські большевики ставали щораз то аґресивніші, а під впливом аґітації утвердилася навіть група симпатиків большевизму серед українських соціялістів. При таких тривожних обставинах почалися переговори з осередніми державами в справі формального заключення миру і визнання ними самостійної України. Одночасно в Центральній Раді під проводом її голови професора Михайла Грушевського велася підготовча праця в напрямі формального проголошення самостійности. Відбувалися довгі наради лідерів українських політичних партій у кабінеті голови, під час яких висловлювано різні, часто дуже відмінні погляди на форму, в якій має відбутися проголошення державної самостійности. Головною точкою суперечок було питання про те, чи з огляду на близькі вибори до Українських Установчих Зборів проголошення державної самостійности Центральною Радою не буде актом передчасним.

Дехто казав, що власне першим актом Установчих Зборів України має бути проголошення самостійности і таким чином авторитетне виявлення волі українського народу. Такий погляд висловлювали між іншим деякі представники соціял-демократії і поміркованих групи так званих соціялістів-федералістів.

В часі цих дискусій Михайло Грушевський звичайно ставав

---

* Передруковано з *Вільна Україна, 1966*, ч.52, стор.17-19. Вперше надруковано в *Діло*, ч. 239 з 15.XII.1934 року. Автор споминів – Микола Ковалевський (1892 – 1957), політичний діяч і публіцист, член Центральної Ради і міністр за часів Центральної Ради і Директорії.

мовчазний, слухаючи уважно промови та перебираючи пальцями свою срібну бороду. На його обличчі можна було відчитати хвилювання, над яким він одначе вмів панувати, а одночасно і глибокий неспокій за будучину української державности, що народжувалася серед революційної бурі. Характеристичною прикметою Михайла Грушевського, як голови Центральної Ради, було те, що він не давав себе втягнути в дискусії і спори між представниками партій. Тільки в справах виняткової ваги забирав він слово, говорячи коротко, але рішучо.

Так було і в цьому випадку. Коли майже всі вже висловили свій погляд на справу проголошення самостійности, Михайло Грушевський гаряче спротивився намірові відкладати цей акт до скликання Установчих Зборів, зазначаючи, що Центральна Рада після переведення територіяльних виборів репрезентує волю всіх верств українського народу і що "всякоє промедленіє смерти подобно", бо серед революційної завірюхи треба рішучого чину, що створив би ширші перспективи для дальшої визвольної боротьби.

Цей виступ Михайла Грушевського вирішив справу і конвент сеньйорів Центральної Ради приступив безпосередньо до вироблення тексту IV Універсалу. З трьох проєктів найкоротшим був проєкт Михайла Грушевського. На вступі було в ньому стверджено, що український народ після втрати своєї державности протягом цілих віків виявляв свою незломну волю до національного визволення і що тепер настав час нарешті здійснити великий ідеал, яким є цілковита незалежність України та її державна самостійність. Що з огляду на це Центральна Рада, як представництво всіх верств українського народу, оголошує самостійність Української Народньої Республіки, а урядові доручає перевести організацію держави, яка має бути демократичною республікою.

Два інші проєкти запропонували Володимир Винниченко та Микола Солтан, один із лідерів українських соціялістів-революціонерів. Співавтором цього останнього проєкту був покійний Микита Шаповал. Ці два проєкти IV Універсалу дуже відрізнялися від проєкту Михайла Грушевського. По-перше, були вони дуже довгі, а по-друге, крім акту оголошення самостійности, мали в собі цілий ряд постулятів соціяльного і господарського характеру, як, напр., спосіб розв'язання земельної справи, майбутню організацію промислу на засаді удержавлення важніших ділянок промислової продукції і т. д.

Особливо гаряче боронив свого проєкту Винниченко. Врешті прийшло до деякого компромісу. Текст, що його запропонував Михайло Грушевський, доповнено деякими уступами з двох інших проєктів, при чому в часі остаточного редаґування соціяльно-економічні постуляти набрали лагіднішої форми, ніж це було в первотворі.

По закінченні цієї підготовчої праці скликано формальне засідання Малої Ради, яка на підставі правильника між повними сесіями Центральної Ради виконувала всю законодавчу владу. Засідання це

розпочалося в день 9 січня 1918 року (старого стилю). В ньому взяли участь і представники національних меншин – москалі, поляки й жиди. З них тільки представник польських соціялістів Корсак без застереження висловився за прийняттям Універсалу. Натомість інші польські представники, а також представники москалів і жидів рішуче протиставились актові проголошення державної самостійности України. Між іншим один із московських соціялістів (здається це був Рябцов) висловився, що проголошення державної самостійности України – це удар ножем у спину єдности пролетаріяту цілої Росії, а тому це акт реакції. Проти цієї демагогічної заяви українська більшість гаряче запротестувала, а Михайло Грушевський, як голова зборів, зробив московському промовцеві гостре зауваження, загрожуючи відібрати йому голос.

Це засідання Малої Ради тяглося до 11 січня і коло півночі з 11 на 12 січня (всюди старий стиль) засідання перенесено до великої залі, де мало відбутися проголошення самостійности. Звістка про це зелектризувала Київ. Коло будинку Центральної Ради на Володимирській вулиці зібрався великий натовп. Люди бажали бути свідками історичного моменту.

Коли члени Центральної Ради зайняли свої місця, серед численної публіки, що розмістилася на галерії, помітне було сильне піднесення. За хвилину вийшов голова Центральної Ради Михайло Грушевський і зайняв своє місце побіч трибуни. Члени Центральної Ради, а також публіка привітали його оплесками.

Михайло Грушевський відкрив засідання, виголошуючи промову про причини, які змусили український парлямент прискорити оголошення самостійности України, не чекаючи на скликання Конституанти. Голос його спочатку іноді тремтів від хвилювання. З цілої його постаті віяло свідомістю великої й відповідальної хвилини. Чим далі він говорив, тим більше його голос бринів тонами рішучости і певности. Після промови М, Грушевський відчитав голосно текст IV Універсалу.

Спершу в великій залі запанувала надзвичайна тишина. Всі в великому напруженні, стоячи, слухали слова Універсалу — “однині Україна стає самостійна”..., грім оплесків і вигуків “Слава”, здавалося, рознесуть мури будинку. Овації перетворилися в бурхливу маніфестацію національних почувань української столиці. І врешті, коли М. Грушевський вимовив останні слова Універсалу, що закликали всіх громадян самостійної Української Республіки непохитно стояти на сторожі здобутків волі та прав і всіма силами боронити свою волю від усіх ворогів, члени Центральної Ради почали співати національний гимн, який підхопили всі присутні.

Була це незабутня й урочиста хвилина, коли національні змагання та патріотизм нації сконцентрувалися в одному акті збірної волі – бути самостійною, ні від кого незалежною державою. Хто був свідком цієї події, тому навіки залишиться в пам’яті шляхетна постать голови Центральної Ради, цього новочасного апостола визволення Батьківщини.

ОКСАНА ЮРКОВА
Інститут історії України НАНУ
Київ

ДМИТРО КРАВЦОВ ТА ЙОГО СПОГАДИ ПРО АРХЕОГРАФІЧНУ ЕКСПЕДИЦІЮ ДО МОСКОВСЬКОГО "ДРЕВЛЄХРАНИЛИЩА"

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського знаходиться на зберіганні особовий фонд (ф.262) історика Дмитра Овсійовича Кравцова (1898-1982). І хоча ім'я Дмитра Кравцова мало про що говорить навіть історикам-професіоналам, цей фонд є цікавим з кількох причин. По-перше, привертає він увагу тим, що документи у 1979-1980 рр. передав на зберігання до Центральної наукової бібліотеки (тепер Національна бібліотека України ім. Вернадського) сам Дмитро Кравцов, який жив у Ленінграді. По-друге, Д.О. Кравцов передав не лише особові документи, власні рукописи та різноманітні архівні виписки, але й дуже цінні листи до нього академіків М.С. Грушевського та М.Є. Слабченка[1]. І, нарешті, по-третє, виключний інтерес становлять написані Кравцовим невеличкі спогади про своє життя, де зустрічаємо відомості про роботу організованої у другій половині 1920-х років акад. М.С. Грушевським московської Археографічної експедиції та згадку про перебування Михайла Грушевського з родиною у Москві у 1931 р. Адже, як відомо, період 1931-1934 рр. в житті Грушевського є одним із найменш вивчених.

Народився Дмитро Овсійович у родині селянина в с. Журавки, що на Чернігівщині, 26 жовтня 1898 р. Після закінчення курсу вчительської семінарії молодик спрямував свій шлях до Києва, де 1918 р. став студентом історично-філологічного факультету Київського Українського Державного Університету. Пізніше в автобіографії він згадував, що "спочатку війна, а потім і революція, сучасником яких довелося бути, залишили після себе в чулій моїй душі дуже і дуже важкий осадок... Криваві події примушували зупинятись на кожному кроці, придивлятись до всього більш уважно і ставитись критично як до самої боротьб-

---

[1] Листи М.Є. Слабченка до Д.О. Кравцова надруковані. Див.: О. Юркова, "Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа...": З епістолярної спадщини М.Є. Слабченка", *Український археографічний щорічник*. Вип.3/4. Київ, 1999, стор.521-533.

би, так і причин, котрі приводять до неї. Але треба признатись, що кругозір знань був настільки *блідий*, і люди, що *оточували*, настільки убогі, що відповіді на свої запитання я порішив шукати десь в іншому місці, в інших обставинах. І ось, такою відповідною установою, де в повній мірі можна б знайти задоволення своїм потребам, на мій погляд, і був Київський Український Державний Університет"[2].

Пройшовши разом із цією вищою школою всі етапи реорганізації, Дмитро Кравцов у 1922 р. закінчив факультет профосвіти Київського Вищого інституту народної освіти. Навчання, за визнанням самого Кравцова, систематизувало його думки і погляди. Тепер його бажанням стало поглиблювати знання з історії. Він зосередився на дослідженні "причин боротьби між українцями і кримськими татарами того давнього періоду, відомого нам в історії під назвою козацько-татарських воєн"[3] і став активно співпрацювати з Історичною секцією ВУАН, якою тоді керував О.С. Грушевський. А у 1924 р. був офіційно визнаний кандидатом в аспіранти Науково-дослідної катедри історії України у Києві. Цю катедру при ВУАН заснував акад. М.С. Грушевський, який повернувся з еміграції. Очевидно, амбітний і працьовитий Кравцов, який, до того ж, мав навички палеографічної роботи та володів латиною і польською мовою, привернув увагу М.С. Грушевського. Вже 1926 р. із початком діяльности у Москві Археографічної експедиції Кравцов був залучений до її роботи, а через рік затверджений аспірантом катедри історії України.

В Москві у складі експедиції Дмитро Кравцов працював до 1931 року – практично єдиний, хто займався археографічною вибіркою документів майже від самого початку роботи експедиції до часу припинення її існування. Поруч з ним багато місяців присвятили архівній та археографічній роботі у Москві інші аспіранти катедри історії України – Володимир Євфимовський[4], Прокіп Нечипоренко, Віктор Юркевич. Значно менше часу в Древлехранилищі Московського відділення Центрального історичного архіву РСФСР (тепер це Російський державний архів давніх актів) провели дійсний член катедри історії України Василь Герасимчук, аспірант та одночасно секретар катедри Сильвестр Глушко, нештатний співробітник Комісії Лівобережної України Анатолій Єршов.

Дослідники працювали в Москві у трьох напрямках. По-перше, переглядалися справи на замовлення акад. М.С. Грушевського і вибиралися документи для чергових томів його "Історії України-Руси". По-друге, одночасно з цим провадилися підготовчі роботи до видання

---

[2] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф.166, оп.12, спр.3767, арк.7. (Підкреслено в тексті. – О.Ю.).

[3] Там само.

[4] Докладніше про В.С. Євфимовського див: О. Юркова, "Володимир Степанович Євфимовський: біобібліографічний начерк", *Архіви України,* 1998, № 1-6, стор. 45-53.

автентичних універсалів Богдана Хмельницького, що мала здійснити Археографічна комісія ВУАН. І, нарешті, по-третє, співробітники Археографічної експедиції розшукували і добирали архівні матеріяли для власних наукових досліджень (всі вони опрацьовували теми з історії України XVII – XVIII століть).

Навряд чи можна сказати, що праця для М.С. Грушевського була основною для дослідників. Звісно, вони приділяли цьому значну увагу, але одночасно багато працювали й для себе. Приміром, В. Герасимчук готував "Збірку документальних матеріялів до історії України XVII ст.", куди входили й матеріяли, віднайдені ним в Московському Древлехранилищі. Ця збірка вже 1930 р. була розпочата друком, але з чиєсь вини документи загубились[5]. Здебільшого на підставі матеріялів, віднайдених у Москві, були написані промоційні (дисертаційні) праці В. Юркевича "Заселення Слобідської України за часів Хмельниччини" (захищена 1929 р.) та П. Нечипоренка "Низове Посем'я XVIII ст." (захищена 1930 р.). В. Євфимовський у Москві підготував роботу "Московські городові воєводи на Україні за часів Богдана Хмельницького в 1654-1657 роках", а А. Єршов – цілу низку праць з історії Лівобережної України XVII – XVIII ст.

Сам Дмитро Кравцов спочатку плянував розробляти для своєї промоції тему "Перебування московських ратних людей на Запоріжжі в кінці XVIII віку". М.С. Грушевський, який керував разом із братом Олександром працею Д. Кравцова, влітку 1926 р. радив молодому науковцю: "Бачу, що у Вас з незвички глаза розбігаються. Не захоплюйтесь занадто. Я намір Ваш занятись темою про ратних людей на Запорожжу вповні похваляю, але не зможете її зробити "з нальоту", вимірьте матеріял, по приїзді в Київ погляньте, чи щось з того вже не видруковане. Я надіюсь, що в осени Ви знов поїдете [до Москви] і тоді потроху доведете [роботу] до відповідного вигляду"[6].

Та трохи згодом, працюючи в архіві, Д. Кравцов віднайшов документи, що стосувалися разінського руху в Україні, і вирішив підготувати збірку документів. М.С. Грушевський також не заперечував проти цього і навіть пропонував на основі збірки підготувати промоційну роботу. "Як там Ваша праця над Разіним? – писав Грушевський аспіранту 3 липня 1930 р. – У мене все таки думка – що може б таки Ви зробили з сього промоційну працю – для сього тільки дати трохи ширший вступ про Разінщину..., а потім розгорнути для промоц[ійної] праці"[7].

[5] Докладніше див.: Я. Федорук, "Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріяли до історії козаччини XVII в.", *Львівські історичні праці. Джерела.* Вип.1. *Василь Гарасимчук. Матеріяли до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880-1944),* Львів, 1994, 26 стор.

[6] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф.262, № 108.

[7] Там само, № 112.

Принагідно зауважимо, що тема "Разінщина" (в контексті вивчення історії селянських воєн) взагалі ставала в радянській історіографії популярною. Так, начерк, присвячений історії Разінщини, підготував у 1928 р. член Постійної історично-археографічної комісії при АН СРСР С.Г. Томсинський[8], у 1930 р. під такою ж назвою випустив працю Б. Тихомиров[9]. Тож тема про разінський рух в Україні, запропонована Дмитром Кравцовим, стала актуальною одразу по своїй появі, і підготовку збірника документів включили до пляну Археографічної комісії ВУАН. Дослідник розпочав роботу, однак через припинення фінансування Археографічної експедиції в Москві змушений був залишити столицю та у січні 1932 р. виїхати до Ленінграду. Це призвело до гальмування роботи. Ситуацію трохи змінило те, що робота над збірником з 1932 р. вважалася спільною працею Археографічної комісії ВУАН та Історично-Археографічного інституту АН СРСР. Проте, коли на початку 1933 р. Д. Кравцов нарешті надіслав до Археографічної комісії упорядковані матеріяли та написану ним передмову до збірника, готувати до друку працю вже не було кому. Практично всіх співробітників комісії з ВУАН було звільнено, а її наступник – Історично-археографічний інститут ВУАН, що працював у 1934 р., до цієї теми не повертався.

Та сам Д.О. Кравцов, незважаючи ні на що, і далі досліджував цю тему. У 1940 р. у Ленінграді він захистив кандидатську дисертацію (до речі, українською мовою) "Україна і разінський рух". Прихильні відгуки на неї дали проф. В. Мавродін та акад. Д. Петрушевський. Цікаво, що саме в цей час (у 1939 – 1941 рр.) у Києві в Інституті історії України тему "Селянські рухи в Україні в зв'язку із повстанням С. Разіна" як кандидатську дисертацію опрацьовувала К. Стецюк[10]. У 1941 р. вона успішно захистила дисертацію із трохи зміненою назвою "Вплив повстання Степана Разіна на Україну" (опублікована 1947 р.). Такий збіг наводить на деякі роздуми.

Після війни Д.О. Кравцов працював доцентом та деканом у Куйбишевському пляновому інституті, потім знову повернувся до Ленінграду, де помер у 1982 р., встигши перед тим передати свій архів та спогади Центральній науковій бібліотеці у Києві.

Увазі читачів ми пропонуємо спогади Дмитра Овсійовича Кравцова. Написані вони у 1980 р. російською мовою. Ми подаємо переклад українською та наводимо текст мовою оригіналу. Друкарські помилки виправлені без застережень. У квадратних дужках наводимо розшифровані слова. Прокоментовані деякі маловідомі прізвища, що зустрічаються у спогадах, та кілька цікавих, на наш погляд, місць.

---

[8] Див.: С.Г. Томсинский, "Разинщина", *Книга для чтения по истории народов СССР / Об-во историков-марксистов при Коммунистической академии СССР*. Под ред. М.Н. Покровского, т.1. Пролетарий.

[9] Див.: Б. Тихомиров, *Разинщина,* 1930: ГИЗ, 140 стор.

[10] ЦДАВОУ, ф.3561, оп.1, спр.237, арк.21.

ДМИТРО КРАВЦОВ

АРХЕОГРАФІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ДО МОСКВИ ДЛЯ ЗБОРУ АРХІВНИХ МАТЕРІЯЛІВ З ІСТОРІЇ, ЕКОНОМІКИ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО НАШИХ ДНІВ*

1. Ідея створення Археографічної експедиції виникла на катедрі історії України Академії наук УСРР, скоріше всього, з перших днів її заснування. Це пояснюється тим, що українські архіви не відзначались повнотою названих матеріялів, а в російських (московських і ленінградських) [ця справа] була поставлено пречудово. Прискореними темпами це питання стало просуватися уперед відразу після початку керівництва катедрою академіка М.С. Грушевського. Це відноситься, приблизно, до 1924-1925 рр.[1] Можна вважати, що у прискоренні й інтенсивності вивчення історії, літератури, господарства і культури України широку підтримку надавали всі вчені Академії, особливо її керівництво: академіки Корчак-Чепурківський, Воблий, Фомін, Шмальгаузен та ін.

Попередньо для організації діяльности роботи експедиції до Москви були відправлені секретар катедри С. Глушко[2] та співробітник Археографічної комісії В. Юркевич[3]. Вони ознайомились там з умо-

---

* Оригінал тексту, написаний російською мовою (машинопис), зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, Інститут рукопису, ф.262, № 97, арк.10-17.

[1] Науково-дослідна катедра історії України у Києві була створена акад. М.С. Грушевським 31 березня 1924 р. (ліквідована 16 вересня 1930 р.). Археографічна експедиція до Москви була організована у 1926 р. заходами двох установ – Археографічної комісії ВУАН та Науково-дослідної катедри історії України, які очолював акад. М.С. Грушевський.

[2] Глушко Сильвестр Васильович (1896-1964) – український історик, учень М.С. Грушевського. У 1924-1928 рр. – аспірант, у 1928-1930 рр. – науковий співробітник Науково-дослідної катедри історії України у Києві (НДКІУ), одночасно виконував обов'язки секретаря катедри.

[3] Юркевич Віктор Дмитрович (1898-1939) – український історик, учень М.С. Грушевського. У 1926-1929 рр. – аспірант, у 1929-1930 рр. – науковий співробітник НДКІУ. Одночасно був співробітником Археографічної комісії, Комісії історії Полуд-

вами праці в Древлєхранилищі, публічній бібліотеці, а також [цікавились] житлово-побутовими питаннями. Початок був покладений і в якійсь мірі закріплений, а невдовзі після їхнього повернення відправлені вже на довший термін інші особи. Це були: прибулий з Чернігова В. Євфимовський[4] та місцевий робітник Д. Кравцов. Але оскільки вся ця справа була поки що новою (у тих масштабах, які поставлені були катедрою), труднощів виявилося чимало. Тут і новизна самого предмету, і віддаленість основної бази (катедри), і, найголовніше, житлово-побутові умови. І якщо В. Євфимовский тимчасово зупинився у знайомих, я змушений був поселитися у Будинку вчених. Правда, за якійсь час зусиллями Академії наук була знята кімната у місцевого громадянина у Тополевому провулку. Там ми й жили вдвох з Євфимовським до придбання Катедрою свого власного помешкання на Погодинській вул.

Робота в Древлєхранилищі почалася з перших же днів після прибуття до Москви. Вона полягала у вивченні самого питання археографії (експедиція на довгий час [стала] майже філією Археографічної комісії у Москві), знайомстві з описами документів, читанні спеціяльної літератури в архівних бібліотеках і, нарешті, виявленні і відборі українських матеріялів. На нашу вимогу з архівосховищ нам стали приносити "Малоросійські справи", "Малоросійські грамоти", "Справи Малоросійського приказу", "Белгородський", "Севський" та інші столи, "Розрядний Приказ", "Таємний Приказ", Польські, Кримські, Турецькі, Шведські та ін. Прикази та справи. Для раціоналізації наукової праці та щоб уникнути помилок у ній, доводилося складати картотеку опублікованих документів. Всі ці, здавалося б, дрібні питання, значно полегшували знаходження потрібних матеріялів і повністю себе виправдали.

Відібрані нами матеріяли фіксувались на особливих аркушах, із наведенням [назви] кожного документу, його початку та закінчення, і потім передавались спеціяльним працівникам (копіїсткам) для переписування, з тим, щоб потім відправити до Києва, на адресу Катедри. У різний час таких працівниць було кілька, але майже постійними були: сестри Шуйські – Марія[5] і Єлизавета, К. Баландина і К. Бродська. Переписані матеріяли прискіпливо звірялись і вже потім відправлялись на адресу катедри.

Праця в Древлєхранилищі починалась о 10 год. ранку і продовжувалась до пізнього вечора. В ранкові години доводилось займатися у

невої України, Комісії історії козаччини, Комісії для дослідження нової української історіографії та Історично-географічної комісії ВУАН.

[4] Євфимовський Володимир Степанович (1899-1942) – український історик, архівіст, археограф. У 1926-1929 рр. – аспірант НДКІК, одночасно працював в Археографічній комісії, Комісії історії Лівобережної України та Історично-географічній комісії ВУАН.

[5] Шуйська Марія Миколаївна, копіїстка. Її послугами користувався М.С. Грушевський ще з 1894 року.

Публічній бібліотеці або вивчати іноземні мови (Інститут або курси).

Пройшло чимало часу, і до Москви знову приїхали Глушко і Юркевич, але тепер у них були не наукові, а господарчо-побутові [питання]. У столиці розпочалось житлово-кооперативне будівництво, і за сприяння суспільних організацій Києва та Москви, а точніше – Академії Наук УСРР і СРСР – експедиція була поставлена на облік (у чергу), і через певний проміжок часу у новому будинку по вул. Погодинській № 2/3[6], у трикімнатній квартирі місцевою владою було відведено дві кімнати. Тов. Євфимовського у цей час вже не було у Москві, він переїхав до Харкова і поступив науковим співробітником на катедру історії України, якою керував тоді академік Д. Багалій[7]. Виділене для експедиції помешкання (житлова площа з двох кімнат) з відома Академії наук УСРР запропоновано було зайняти мені, як такому, що залишився у Москві і не мав там житла. Невдовзі переїхала до мене й дружина з маленькою дочкою і ми, тепер вже втрьох, розмістилися в цій квартирі. А оскільки київське житло необхідно було передати місцевій міськраді, за мною залишилось право (юридичне) мешканця столиці.

2. Проходили тижні, місяці, а за ними й роки. Археографія, як своєрідна наукова дисципліна, мене зацікавлювала все більше й більше. І дійсно, чого тільки не знайдеш у справах Древлєхранилища (як і інших архівів). Тут і секретні справи адміністрації провінцій з центральною владою, і допоміжна, хоч іноді й голова роль духівництва, релігії і багато, багато іншого. Все це у первозданному, не завжди повністю сформованому вигляді. Як приклад візьмемо грамоти (вірніше листи) єпископа Ісаї Копинського, "екзарха всієї Малоросії", один від 19 січня 1625 р., а інший від 21 травня 1626 р. патріярху Філарету. Про що він пише? Тут і прохання про допомогу бідним українським монастирям, і нагадування про близькість двох братніх народів, і натяк на зближення їх у майбутньому. Багато переховується в цих справді унікальних сховищах різних матеріялів про Україну, її минуле та сучасне.

Одного розу, проглядаючи стовпці і зв'язки Розрядного приказу, я звернув увагу на повстання селян під керівництвом Ст. Разіна.

---

[6] У 1931-1934 рр. тут, по вул. Погодинській, 2/3, кв.102 (будинок, що стояв на розі, мав і іншу адресу: 2-й Воздвиженський провулок) проживав М.С. Грушевський із дружиною та донькою. Вірогідно, отримана для потреб Археографічної експедиції квартира була оформлена на Д.О. Кравцова, хоча проживали в ній всі, хто приїздив для роботи у Москву. Це дає підставу казати про те, що "саме на квартирі Д. Кравцова М. Грушевського було заарештовано у березні 1931 р." (Див.: В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931-1934),* Київ, 1999, стор.106).

[7] Євфимовський переїхав до Харкова восени 1930 року після звільнення (в результаті чистки) з посади штатного наукового співробітника Історично-географічної комісії ВУАН. У 1930-1932 рр. був науковим співробітником Науково-дослідного інституту історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія.

Читаю далі: "Поступило від Сенату, секретних справ його архіву". Зацікавленість небувала. Дзвоник про закінчення роботи, знаєш, що треба, як кажуть, згортати вудочки, а здавати справу не хочеться, бажання одне: читати сторінку за сторінкою, аркуш за аркушем. Але нічого не поробиш. Порядки чужого манастиря існують для всіх, і треба їм підкорятися. З важкими переживаннями провів ніч, а потім і ранок, поки не дочекався початку занять наступного дня. І так майже, майже тиждень. З допомогою деяких товаришів і знайомих зібраний був великий і надзвичайно цікавий матеріял. Особливо цікавою виявилась та його частина, яка переконливо свідчила про зв'язки руху з українським народом.

Про свою знахідку повідомив Катедру, її керівництво. Понад всі сподівання, все виявилось неймовірною сенсацією. Справді, до останнього часу в українській науці існувала стара тематика, а тут з'явилась можливість обновити її майже повністю новою, сучасною, передовою, прогресивною. Від мене вимагали міркувань, ділових, реальних. Окрилений першим успіхом, хай навіть частковим, я із захопленням взявся за "міркування". Пройшло два-три дні, і в моїй голові вони набрали наступного вигляду: написати працю у відповідності з матеріялами під назвою "Україна і Разінський рух" (аркушів на 15-20) і підготувати "Збірник матеріялів про Разінський рух в Україні". Схематичний плян цих варіянтів був відправлений до Києва. Невдовзі отримав відповідь: плян цей затверджений, але було б бажано, щоб автор доповів про роботу на Катедрі. Публікація і того, й іншого гарантувалась Академією наук.

Для підготовки до друку Збірника, який чомусь вважався особливо важливим, була створена спеціяльна комісія[8] на чолі з науковим співробітником Академії М.М. Ткаченком[9] і секретарем К. Лазаревською[10]. Тепер все залежало від мене. Чим скоріше будуть підготовлені для подальшої обробки матеріяли, тим скоріше вони будуть передані до друку. А від мене вимагалась не лише первинна обробка і підготовка матеріялів, але й вступ до Збірника і загальне редагування. Робота ускладнювалась, терміни не витримувались і переносились з одного числа на інше. Проте це не змінило ні ставлення до цього питання, ні ставлення керівництва Академії до нововведення катедри історії України в своїй тематиці. Здавалось, все йшло нор-

[8] Тут Д. Кравцов дещо перебільшує. Археографічна комісія, у пляни якої було внесено видання збірки документів з історії разінського руху в Україні, існувала з 1921 р.

[9] Ткаченко Микола Михайлович (1892-1965) – український історик, літературознавець, археограф. У 1924-1927 рр. – аспірант, у 1927-1930 – науковий співробітник НДКІУ. Одночасно працював у Археографічній комісії (а у 1931-1933 рр. був її керівником), Історично-географічній комісії (звільнений 1931 р.).

[10] Лазаревська Катерина Олександрівна (1879-1940) – український історик, археограф. У 1920-х – на початку 1930-х рр. працювала в Археографічній комісії ВУАН, у 1930-1933 рр. була її секретарем.

мально в житті Академії, й інших наукових установ країни. [Однак] на низку вчених, особливо гуманітарних наук, посипались звинувачення у відхиленні від вказівок Уряду і Партії від правильного здійснення національної політики. Що було там насправді, я не знаю, так як був у Москві і жив тільки чутками. Але відомо одне, що невдовзі на Погодинку стали приїжджати один за іншим: спочатку Денисенко[11], потім Стешенко[12] і ще одна співробітниця. Всі вони розраховували на якусь допомогу з боку "Московського філіялу" Академії наук УСРР. Але коли переконались у неможливості [змінити] своє становище, що похитнулось, почали влаштовуватись на роботу до Академії наук СРСР, і декому справді пощастило. Їх прийняли на роботу до Комплексних партій по вивченню виробничих сил країни. В основному це північні райони нашого Заполяр'я[13].

Приблизно така ж доля спіткала і керівника Катедри історії України академіка М.С. Грушевського. Відсторонений від всіх посад обох Академій (УСРР і СРСР)[14], в один прекрасний день постукав у двері і, разом зі своєю родиною – жінкою Марією Сильвестрівною і дочкою Катериною Михайлівною[15], увійшов до квартири. Очевидно, над ним було встановлено відповідний нагляд[16]. Інакше пішло життя і в експедиції. Припинилось її фінансування, що зразу ж відбилося на всій діяльності цього філіялу Археографічної Комісії. Відмовились працювати майже всі копіїстки. Життєві сили покидали весь організм експедиції з невимовною швидкістю.

3. Важко переживав все, що відбувалось, М.С. Грушевський. Розгубленість і незрозуміла відчуженість оволоділи ним повністю. Нервове потрясіння нагадало про себе раніше, ніж щось інше, що відразу ж відбилося на серцевій діяльності і особливо на зорі. Був час, коли він цілими днями сидів на ліжку із зав'язаними рушником очима, не впізнавав відвідувачів і про щось думав, опустивши голову нижче,

---

[11] Денисенко Василь Семенович (1896-1964) – український історик, етнограф. У 1927-1930 рр. – аспірант НДКІУ, захистив промоційну працю у липні 1930 р. У 1930-1933 рр. працював в Культурно-історичній комісії ВУАН, звільнений з ВУАН у 1933 р.

[12] Можливо, Д.О. Кравцов мав на увазі Степанишину Оксану Михайлівну (1895-?) – українського історика, ученицю М.С. Грушевського, яка у 1925-1928 рр. була аспірантом, а у 1928-1930 рр. – науковим співробітником НДКІУ. У 1930-1933 працювала науковим співробітником Комісії для вивчення соціяльно-економічної історії України. Звільнена з ВУАН 1 серпня 1933 р.

[13] Мова йде про В.С. Денисенка, який влаштувався науковим співробітником Полярної експедиції і у 1934-1944 рр. працював на Салехарді. У 1939-1944 рр. він був директором Ямало-Ненецького окружного (Заполярного) музею.

[14] Офіційно М.С. Грушевський своїх звань та посад позбавлений не був.

[15] Грушевська Катерина Михайлівна (1900-1943) – український етнограф, фольклорист. Разом із батьком та матір'ю у 1931-1934 рр. жила у Москві.

[16] Не знав Д.О. Кравцов, що нагляд було встановлено не лише за М.С. Грушевським, а й за ним самим. Див.: В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931-1934)..*, стор.106.

ніж робив це раніше. Не обійшли труднощі, що настали, й мене. До мене висувались вимоги, що були складніші одна за одну. Відраду доводилось шукати у читальній залі Древлєхранилища. Незважаючи на відсутність грошей, я продовжував працювати над виявленням документів про Булавінське постання і його зв'язок із Запоріжжям. Все було новим і дуже цікавим. Однак і тут все закінчилось несподівано і начебто випадково. Через різні обставини я змушений був покинути Москву і поїхати до Ленінграду. А через кілька років залишити і його, щоб відправитись "для посилення краю науковими кадрами", перебратися до Куйбишева, де вже жили батьки моєї дружини. Працюючи у Середньоволзькому Геологічному управлінні, я звернув увагу на матеріяли геологічних партій, що були по суті "безпритульними". І тут виникло рішення: узагальнити все це у збірник "Будівельні матеріяли Середнього Поволжя". Тим більше, що в органах "Розвитку виробничих сил" вже ходили чутки про будівництво "Куйбишевської ГЕС". За якийсь час робота була закінчена, загальним обсягом більше 40 друкованих аркушів. А коли справді почалось створення цього великого і важливого об'єкту, узагальнюючий збірник був визнаний кращим і використаний повністю.

Одночасно виконувалась робота і по систематизації зібраних матеріялів, і перетворення їх у життя, особливо під час будівництва Куйбишевської гідроелектростанції.

До цього періоду відноситься і продовження виконання робіт за домовленістю, напр., з Інститутом економіки "Соціяльно-економічний розвиток Середнього Причорномор'я та Криму", "Запорожці у Булавінському повстанні" та ін. Цікавою виявилась праця по Разінському руху. Представлена до Міністерства вищої і середньої освіти, [робота] викликала великий інтерес у низки його працівників. Словом, де б я не був, до якого б кутка країни не потрапляв, завжди намагався познайомитися з новинками архівосховищ. Так, у Глухівському обласному архіві був виявлений цілий фонд під назвою "Справи Середнєбудського[17] бойового району", що стосувались окупації України німцями у 1918 році. Тут і рекомендація Голови Ради Народних Комісарів В.І. Леніна, і працівника Міністерства Внутрішніх Справ, таких як Спірідович тощо. Особливо цінним є лист німецьких в'язнів Веймарської в'язниці до радянських червоноармійців про життя німецьких комуністів та їх наміри продовжувати боротьбу до перемоги. А у Іркутському архіві знайдено цілу справу "Спогадів про Роменське повстання у 1905 р." російського еміґранта, який утік у Монголію.

Але особливо багато матеріялів, що стосуються минулого дореволюційного і післяреволюційного періоду, виявлено у ленінградських архівах, головним чином у Центральному державному архіві

[17] Можливо, Середньобугского?

світового значення[18] і архіві Академії наук СРСР. Тут дуже добре представлені історія, література, економіка і культура України. Великий інтерес має і Воєнно-Морський архів[19]. У ньому зберігаються матеріяли не тільки про створення Чорноморського флоту і зв'язків його з іншими державами, але й [дані про] соціяльно-економічний розвиток всього півдня України. Виключно цікавою є "Справа про Задунайську Січ" [про] життя козацтва під турецькою державою, їх [козаків] життя і побут. Адже про цей період запорозьких козаків після розгрому Січі ми майже нічого не знаємо, а тут розповідає про них сам полковник Білецький, який виїхав до російських володінь як делегат з проханням прийняти у підданство та дозволити повернутися на колишні місця або на Кубань.

Не менш цікавим треба вважати і фонд про утечі селян у 1825 р. на Урал та у Зауральє для поселення на цілинних землях Казахстану. Втечі були масовими, що охопили всі центральні чорноземні області, Поволжя та інші райони. В ньому [у русі] брали участь не лише чоловіки, але й жінки, не тільки селяни, але й робітники та міська біднота. Так, у документах прямо сказано, що [не тільки] всі робітники Сизранської суконної фабрики лишили роботу і пішли, але і в значній частині робітні люди Новобуянської фабрики. Важливо відзначити, що їх підтримували також учні вищих навчальних закладів та ліцеїв. Це в Ніжинській гімназії, точніше ліцеї, де в цілому навчались діти мілкопомісних дворян, була створена студентами, які виявили непокору владі, [пісня]:

"О Боже! Коль ты еси,
Всех царей в грязь меси,
Кинь под престол!
Кинь под престол!
Сашеньку, Машеньку,
Мишеньку, Костеньку
И Николашеньку
На кол посади".

4. Але ось почалась війна з фашистською Німеччиною. Подальша підготовка всіх матеріялів про селянські рухи та їхні зв'язки з Україною, Разіна та Булавіна, була призупинена. Розгублені співробітники як-небудь зібрали теки з документами, що лежали на їхніх столах, та у спішному порядку передали їх до ЦНБ (вул. Короленка, 62), і на цьому закінчився весь трудомісткий процес видавничої діяльности. Так вони й пролежали там всю війну, а коли вигнали окупантів з усієї української території і звільнили Київ, треба було братися за істотні розділи відбудовчих робіт, а не за якісь там справи про друк статей та збірників. Цим і скористались підприємливі люди,

[18] Ймовірно, мова йде про Центральний державний історичний архів СРСР.
[19] Правильно: Центральний державний архів Воєнно-морського флоту СРСР.

на кшталт аспірантки К. Стецюк[20] та її керівника проф. М. Петровського[21], розпорошили все і взяли необхідне для дисертації, віддрукували її, дисертацію, і увіпхали, як додаток, більше десяти (11) найкращих документів та видали їх за свої. Потрапив екземпляр дисертації і до Москви, у те ж Древлєхранилище, до не менш спритної, а, мабуть, що й більше, тов. Швецової. І пішла писати губернія... Спочатку один том (1954 р.), а згодом і інші*. Останній том у 1957 р. Так безславно й перейшло першовідкриття з Києва до Москви, завдяки недалекоглядності деяких керівників Академії наук УРСР.

5. Закінчуючи короткий огляд діяльности своєрідної організації наукової праці у Москві, де розташовувалось найкраще в світі архівосховище, відоме під назвою "Древлєхранилища" або "Архіву Давніх Актів", мені б хотілося відзначити її цілеспрямованість, велике наукове і практичне значення, і глибокий теоретичний і практичний зміст всього задуманого заходу. Не їхня провина, що він проіснував лише кілька років, хоча плянувався на довший час, а можливо, що ця експедиція могла стати якимось постійним філіялом Академії наук УСРР в столиці братньої республіки Москві, а далі і в Ленінграді.

У цих своєрідних спогадах про Археографічну Експедицію взятий трохи більший період, ніж треба було. Це пояснюється тим, що я, як основний працівник в ній, свідомо або несвідомо, продовжував вважати себе її членом, виконуючи ті ж завдання, що були поставлені спочатку: збір матеріялів з історії, літератури, економіки і культури, де б вони не знаходились: в Москві, Ленінграді, Куйбишеві або Іркутську. Важливо, що вони є, і виписки або копії їх повинні бути у Києві.

Кілька років тому я передав у дар свої накопичення Академії наук УРСР, яка з подякою прийняла їх. Частину я вже відправив (це понад те, що було відправлено у свій час на катедру), інша частина поки що затримується через незалежні від мене обставини. З рукописного відділу ЦНБ Академії наук я періодично отримую повідомлення, що бандеролі і посилки надходять без особливої затримки, матеріял дуже цінний і потрібний. Чекають ще, і чим скоріше [він] буде надісланий, тим краще.

Ленінград, 1.III. 1980.

---

[20] Стецюк Катерина Ісаківна (1905) – український історик. З 1938 р. працювала в Інституті історії України АН УРСР. У 1941 р. захистила кандидатську дисертацію на тему "Вплив повстання Степана Разіна на Україну".

[21] Петровський Микола Неонович (1894-1951) – український історик. Працював в Інституті історії України АН УРСР з 1937 р. У 1942-1947 рр. – директор Інституту.

* Монографію (418 стор.) написано і підготовлено до друку у 1940 р. Другу роботу, значно розширену з додатком повстання Булавіна, виконано пізніше. (Примітка Д. Кравцова).

АРХЕОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ В МОСКВУ ДЛЯ СБОРА АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ ПО ИСТОРИИ, ЭКОНОМИКЕ И КУЛЬТУРЕ УКРАИНЫ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

1. Идея создания Археографической экспедиции возникла на кафедре Истории Украины Академии наук УССР, по всей вероятности, с первых дней ее основания. Это объясняется тем, что украинские архивы не отличались полнотой названных материалов, а в русских (Московских и Ленинградских) оно было поставлено великолепно. Ускоренными темпами вопрос этот стал продвигаться вперед сразу же после прихода к руководству кафедрой академика М.С. Грушевского. Это относится, примерно, к 1924-25 гг. Можно полагать, что в ускорении и интенсивности изучения истории, литературы, хозяйства и культуры Украины широкую поддержку оказывали все ученые Академии, особенно ее руководство: академики Корчак-Чепурковский, Воблый, Фомин, Шмальгаузен и др.

Первоначально для организации деятельности работы экспедиции в Москву были отравлены: секретарь кафедры С. Глушко и сотрудник Археографической комиссии В. Юркевич. Они ознакомились там с условиями работы в Древлехранилище, публичной библиотеке, а также [интересовались] жилищно-бытовыми вопросами. Начало было положено и в какой-то степени закреплено, а вскоре после их возвращения отправлены уже на более продолжительный срок другие лица. Это будут: прибывший из Чернигова В. Евфимовский и местный работник Д. Кравцов. Но так как все это дело было пока новое (в тех масштабах, какие поставлены были кафедрой), трудностей оказалось немало. Здесь и новизна самого предмета, и отдаленность основной базы (кафедры) и, самое главное, жилищно-бытовые условия. И если В. Евфимо[в]ский временно остановился у знакомых, я вынужден был поселиться в Доме ученых. Правда, по прошествии некоторого времени усилиями Академии Наук была снята комната у местного гражданина в Тополевой переулке. Там мы и жили вдвоем с Евфимовским до приобретения Кафедрой своего собственного помещения на Погодинской ул.

Работа в Древлехранилище началась с первых же дней по прибытии в Москву. Она заключалась в изучении самого вопроса археографии (экспедиция на длительное время [стала] почти филиалом археографической комиссии в Москве), знакомстве с описями документов, чтении специальной литературы в архивных библиотеках и, наконец, выявлении и отборе украинских материалов. По нашему требованию из архивохранилищ нам стали приносить «Малороссийские

дела», «Малороссийские грамоты», «Дела Малороссийского приказа», «Белгородский», «Севский» и другие столы, «Разрядный Приказ», «Тайный Приказ», Польские, Крымские, Турецкие, Шведские и др. Приказы и дела. В целях рационализации научной работы и избежания ошибок в ней, приходилось составлять картотеку опубликованных документов. Все эти, казалось бы, мелкие вопросы, значительно облегчали нахождение нужных материалов и полностью себя оправдали.

Отобранные нами материалы фиксировались на особых листах, с указанием [названия] каждого документа, его начала и окончания, и потом передавались специальным работникам (копиисткам) для переписывания, на предмет отправки потом в Киев, в адрес Кафедры. В разное время таких работниц было разное количество, но почти постоянными были: сестры Шуйские – Мария и Елизавета, Е. Баландина и К. Гродская. Переписанные материалы тщательно сверялись и потом уже отправлялись в адрес кафедры. Работа в Древлехранилище начиналась в 10 час. утра и продолжалась до позднего вечера. В утренние часы приходилось заниматься в Публичной библиотеке или изучать иностранные языки (Институт или курсы).

Прошло немало времени, и в Москву снова приехали Глушко и Юркевич, но теперь у них были не научные, а хозяйственно-бытовые [вопросы]. В столице началось жилищно-кооперативное строительство, и при содействии общественных организаций Киева и Москвы, а точнее – Академии наук УССР и СССР – экспедиция поставлена была на учет (на очередь) и через определенное время в новом доме по ул. Погодинка, № 2/3, в 3-х комнатной квартире отведено было местными властями две комнаты. Тов. Евфимовского в это время уже не было в Москве, он переехал в Харьков и поступил научным сотрудником на кафедру истории Украины, которой руководил в то время академик Д. Багалий. Выделенное для экспедиции помещение (жилплощадь из двух комнат) с ведома Академии наук УССР, предложено было занять мне, как оставшемуся в Москве и не имевшему там жилплощади. Вскоре переехала ко мне и жена с маленькой дочерью и мы, теперь уже втроем, разместились в этой квартире. А так как Киевскую жилплощадь необходимо было передать местному горсовету, за мной сохранилось право (юридическое) жителя столицы.

2. Проходили недели, месяцы, а за ними годы. Археография, как своеобразная научная дисциплина, меня интересовала все больше и больше. И действительно, что только не найдешь в делах Древлехранилища (как и других архивов). Здесь и секретные дела администрации провинций с центральной властью, и вспомогательная, и иногда и главная роль духовенства, религии и многое, многое другое. Все это в первозданном, не всегда полностью сформировавшемся виде. В качестве примера возьмем грамоты (точнее письма) епископа Исаия Копинского, «экзарха всей Малороссии», одно от 19 генваря 1625 , а

другое от 21 мая 1626 г. патриарху Филарету. О чем он пишет? Здесь и просьба о помощи на бедные украинские монастыри, и напоминание о близости двух братских народов, и намек на сближение их в будущем. Много таится в этих поистине уникальных хранилищах различных материалов об Украине, ее прошлом и настоящем.

Однажды, просматривая столбцы и связки Разрядного приказа, я обратил внимание на восстание крестьян под руководством Ст. Разина. Читаю дальше: «Поступило из Сената, секретных дел его архива». Заинтересованность небывалая. Звонок об окончании работы, знаешь, что надо, как говорят, сворачивать удочки, а сдавать дело не хочется, желание одно: читать страницу за страницей, лист за листом. Но ничего не сделаешь. Порядки чужого монастыря существуют для всех, и им надо подчиняться. С тяжелыми переживаниями провел ночь, а затем и утро, пока не дождался начала занятий следующего дня. И так почти, почти неделя. С помощью ряда товарищей и знакомых собран был большой и крайне интересный материал. Особенно интересной оказалась та его часть, которая убедительно свидетельствовала о связи движения с украинским народом.

О своей находке сообщил Кафедре, ее руководству. Сверх ожидания, все оказалось неимоверной сенсацией. В самом деле, до последнего времени в украинской науке существовала старая тематика, а тут появилась возможность обновить ее почти полностью новой, современной, передовой, прогрессивной. От меня требовали соображений, деловых, реальных. Окрыленный первым успехом, пусть даже частичным, я увлеченно принялся за «соображения». Прошло два-три дня, и в моей голове они приняли следующий вид: написать работу в соответствии с материалами под названием «Украина и Разинское движение» (лл. на 15-20) и подготовить «Сборник материалов о Разинском движении на Украине». Схематический план этих вариантов был отправлен в Киев. Вскоре получен был ответ: план одобрен, но желательно, чтобы автор доложил о работе на Кафедре. Опубликование и того, и другого гарантировалось Академией наук.

Для подготовки к печати сборника, который почему-то считался особенно важным, была создана специальная комиссия, во главе с научным сотрудником Академии Н.М. Ткаченко и секретарем Е. Лазаревской. Теперь все зависело лишь от меня. Чем скорее будут подготовлены для дальнейшей обработки материалы, тем скорее они будут переданы в печать. А от меня требовалось не только первичная обработка и подготовка материалов, но и вступление к Сборнику и общее редактирование. Работа осложнялась, сроки не выдерживались и переносились с одной даты на другую. Однако это не изменило ни отношения к поставленному вопросу, ни отношения Руководства Академии к новшеству кафедры истории Украины в своей тематике. Казалось, все шло нормально в жизни и Академии, и других научных

учреждений страны. На ряд ученых, особенно гуманитарных наук, посыпались обвинения в отклонении от указаний Правительства и Партии от правильного осуществления национальной политики. Что было там в действительности, я не знаю, так как был в Москве и питался только слухами. Но известно одно, что вскоре на Погодинку стали приезжать один за другим: сначала Денисенко, потом Стешенко и еще одна сотрудница. Все они рассчитывали на какую-то помощь со стороны «Московского филиала» Академии наук УССР. Но когда убедились в невозможности [поправить] свое пошатнувшееся положение, начали устраиваться на работу в Академию наук СССР, и кое-кому действительно повезло. Их приняли на работу в Комплексные партии по изучению производительных сил страны. В основном это северные районы нашего Заполярья.

Примерно такая же участь постигла и руководителя Кафедрой истории Украины академика М.С. Грушевского. Отстраненный от всех должностей обеих Академий (УССР и СССР), и в один прекрасный день постучал в дверь и вместе со своей семьей – женой Марией Сильвестровной и дочерью Екатериной Михайловной вошел в квартиру. Очевидно, над ним был установлен определенный надзор. Поиному пошла жизнь и в экспедиции. Прекращено было финансирование ее, что сразу же отразилось на всей деятельности, этого филиала Археографической Комиссии. Отказались работать почти все копиистки. Жизненные силы оставляли весь организм экспедиции с неимоверной быстротой.

3. Тяжело переживал все происходящее М.С. Грушевский. Растерянность и непонятная отчужденность овладели им полностью. Нервное потрясение напомнило о себе раньше, чем что-либо другое, что сразу же сказалось и на сердечной деятельности, и особенно на зрении. Было время, когда он целыми днями сидел на кровати с завязанными полотенцем глазами, не узнавал вошедших и о чем-то думал, опустив голову ниже, чем делал это раньше. Не обошли наступившие трудности и меня. Ко мне предъявлялись требования одно сложнее другого. Отраду приходилось находить в читальном зале Древлехранилища. Несмотря на безденежье, я продолжал работать по выявлению материалов о Булавинском восстании и связи его с Запорожьем. Все было новым и крайне интересным. Однако и здесь все закончилось неожиданно и как будто случайно. В силу ряда обстоятельств я вынужден был оставить Москву и уехать в Ленинград. А через несколько лет оставить и его, чтобы отправиться «для усиления края научными кадрами, перебраться в Куйбышев, где уже жили родители жены. Работая в Средне-Волжском Геологическом Управлении, я обратил внимание на материалы геологических партий, являющихся по существу «беспризорными». И здесь возникло решение: обобщить все это в сборник «Строительные материалы

Среднего Поволжья». Тем более, что в органах «Развития производительных сил» уже носились слухи о строительстве «Куйбышевской ГЭС». По прошествии некоторого времени она была закончена, общим объемом свыше 40 п[ечатных] л[истов]. А когда действительно началось создание этого крупного и важного объекта, обобщенный сборник был признан лучшим и использован полностью.

Одновременно производилась работа и над систематизацией собранных материалов и претворением их в жизнь, особенно во время строительства Куйбышевской гидроэлектростанции.

К этому же периоду относится и продолжение выполнения работ по соглашению, напр., с Институтом Экономики «Социально-экономическое развитие Северного Причерноморья и Крыма», «Запорожцы в Булавинском восстании» и др. Интересной оказалась работа по Разинскому движению. Представленная в Министерство высшего и среднего образования, [рукопись] вызвала интерес у ряда его работников. Словом, где бы я ни был, в какой бы уголок страны не попадал, всегда стремился познакомиться с новинками архивохранилищ. Так, в Глуховском областном архиве был выявлен целый фонд под названием «Дела Серединобудского боевого района», относящийся к оккупации Украины немецкими оккупантами в 1918 году. Здесь и рекомендация Предс[едателя] [Совета] Народн[ых] Комиссаров В. И. Ленина и работника Мин[истерства] Вн[утренних] Дел, таких как Спиридович и др. Особенно ценным является письмо немецких узников Веймарской тюрьмы к советским красноармейцам о жизни немецких коммунистов и намерении их продолжать борьбу до победного конца. А в Иркутском архиве найдено целое дело «Воспоминаний о Роменском восстании в 1905 году» бежавшего в Монголию русского эмигранта.

Но особенно много материалов, относящихся к прошлому дореволюционному и послереволюционному периоду, выявлено в Ленинградских архивах, главным образом в Центральном Государственном архиве мирового значения и архиве Академии наук СССР. В них очень хорошо представлены история, литература, экономика и культура Украины. Большой интерес представляет и Военно-Морской архив. В нем хранятся материалы не только по созданию Черноморского флота и связи его с другими государствами, но и [данные о] социально-экономическом развитии всего Юга Украины. Исключительно интересным является «Дело о Задунайской Сечи», жизни казачества под турецким государством, их жизни и быте. Ведь об этом периоде запорожских казаков после разгрома Сечи мы почти ничего не знаем, а здесь рассказывает о них сам полковник Белецкий, выехавший в русские владения как делегат с просьбой о принятии в подданство и возвращении на прежние места или на Кубань.

Не менее интересным следует признать и фонд о бегстве крестьян в 1825 г. на Урал и в Зауралье, с целью поселения на це-

линных землях Казахстана. Бегство было массовым, охватившем все центр[ально]-черноземные области, Поволжье и другие районы. В нем принимали участие не только мужчины, но и женщины, не только крестьяне, но и рабочие и городская беднота, Так, в документах прямо указано, что [не только] все рабочие Сызранской суконной фабрики бросили работу и ушли, но и в значительной части работные люди Ново-буянской фабрики. Важно отметить, что их поддерживали также учащиеся высших учебных заведений и лицеев. Это в Нежинской гимназии, а точнее лицее, где в основном обучались дети мелкопоместных дворян, была сочинена оказавшими неповиновение властям студентами:

О Боже! Коль ты еси,
Всех царей в грязь меси,
Кинь под престол!
Кинь под престол!
Сашеньку, Машеньку,
Мишеньку, Костеньку
И Николашеньку
На кол посади.

4. Но вот началась война с фашистской Германией. Дальнейшая подготовка всех материалов о крестьянских движениях и связи их с Украиной, Разина и Булавина, приостановлена. Растерявшиеся сотрудники кое-как собрали лежавшие на их рабочих столах папки с документами и в спешном порядку передали в ЦНБ (ул. Короленко, 62), и на этом закончился весь трудоемкий процесс издательской работы. Так они и пролежали там всю войну; а когда выгнали оккупантов со всей украинской территории и освободили Киев, надо было браться за существенные разделы восстановительных работ, а не какие-то там дела о печатании статей и сборников. Этим и воспользовались предприимчивые люди, вроде аспирантки Е. Стецюк и ее руководителя проф. Н. Петровского, распотрошили все и взяли нужное для диссертации, отпечатали ее, диссертацию, и втиснули, в качестве приложения, больше десятка (11) лучших документов и выдали их за свои. Попал экземпляр диссертации и в Москву, в то же Древлехранилище, к не менее оборотистой, а может быть, и более, тов. Швецовой... И пошла писать губерния... Сначала один том (1954 г.), а потом и другие*. Последний том в 1957 г. Так бесславно и перешло первооткрывание из Киева в Москву, благодаря недальновидности некоторых руководителей Академии наук УССР.

5. Заканчивая краткий обзор деятельности своеобразной организации научной работы в Москве, где имелось лучшее в мире архиво-

* Монография (418 стр.) написана и подготовлена к печати в 1940 г. Вторая работа, значительно расширенная с добавлением восстания Булавина, выполнена позднее. (Примітка Д. Кравцова).

хранилище, известное под названием «Древлехранилища» или «Архива Давних Актов», мне бы хотелось отметить его целенаправленность, большое научное и практической значение и глубокий теоретический и практический смысл всего задуманного мероприятия. Не их вина, что оно просуществовало всего несколько лет, хотя планировалось на более длительный период, а может быть, эта экспедиция могла бы стать каким-то постоянными филиалом Академии наук УССР в столице братской республики Москве, а в дальнейшем и Ленинграде.

В этих своеобразных воспоминаниях об Археографической Экспедиции взят несколько больший период, чем следовало. Это объясняется тем, что я, как основной работник в ней, вольно или невольно, продолжал считать себя ее членом, осуществляя те же задачи, что и поставлены были вначале: сбор материалов по истории, литературе, экономике и культуре, где бы они не находились: в Москве, Ленинграда, Куйбышеве или в Иркутске. Важно, что они имеются, и выписки или копии их должны быть и в Киеве.

Несколько лет тому назад я передал в дар свое накопление Академии наук УССР, которая с благодарностью приняла его. Часть я уже отправил (это сверх того, что было отправлено в свое время непосредственно на кафедру), остальная часть пока задерживается по независимым от меня обстоятельствам. Из Рукописного отдела ЦНБ Академии наук я периодически получаю сообщения, что бандероли и посылки приходят без особой задержки, материал весьма ценный и нужный. Ждут еще и чем скорее будет прислан, тем лучше.

Ленинград, 1.III. 1980.

ВАЛЕРІЙ ЛЕВЧЕНКО
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Київ

МАЛОВІДОМІ СПОГАДИ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО

Факт існування спогадів про М. Грушевського одного з його університетських товаришів, без зазначення імені автора, став відомим завдяки фрагменту, наведеному у статті О. Ситника[1], і, зрозуміло, не залишився поза увагою всіх, кого цікавить життя та діяльність видатного історика. Доцільність і необхідність повної публікації кожного такого джерела не викликає сумнівів. Невеликі за об'ємом, вони все ж надають немало цінної інформації, насамперед, щодо років навчання М. Грушевського в університеті Св. Володимира.

Власне споминами їх можна назвати лише умовно. Адже, як однозначно випливає з контексту, особливо заключної частини, ми маємо справу, якщо бути гранично точними, з частиною доповіді. Вона була підготовлена для оприлюднення на засіданні одного з "найстаріших з місцевих історичних, високоавторитетних наукових товариств" і присвячена творчості М. Грушевського "у приступних для (автора. – В.Л.) рамках історичної географії та києвознавства". Текст спогадів за змістом поділяється на дві частини: у першій акцентується увага на університетських роках, у другій – на визначенні місця М. Грушевського в українській історіографії. Додатковим доказом на користь такого поділу слугує наявність розриву у два інтервали у машинописі.

Виступ перед широкою аудиторією, котра добре знала як того, про кого йшла мова, так і того, хто ділився з нею споминами, безперечно, має першорядне значення щодо ступеню достовірности наведених в них фактів. Це не тільки практично унеможливлювало будь-яке перекручення подій, а навпаки, підвищувало ступінь внутрішньої цензури і, водночас, стимулювало необхідність зваженого підходу до їх висвітлення.

Особу того, хто мав виступити, встановити не складно. Про себе

---

[1] О. Ситник, "Роля В. Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика", *Український Історик*, 1991-1992, № 3-4 (110-111); 1-4 (112-115), стор.174.

він подав достатньо інформації вже у перших двох абзацах, а саме: рік народження (1867), час вступу до університету (1885), пряму вказівку на спільну здачу з М. Грушевським іспитів (1890) та отримання диплому І ступеню. Звернувшись до добре знаної роботи В. Міяковського[2], а також переглянувши архівні матеріяли осіб, які отримали дипломи у 1890 р.[3], пересвідчуємося, що це Л. Добровольський. Згадка ж автора в останньому абзаці про свою основну професійну діяльність (викладач трудшколи)[4], наукові зацікавлення (історична географія та києвознавство)[5] у поєднанні з характерною мовною стилістикою не залишають місця для сумнівів. Л. Добровольський був помітною постаттю серед київських істориків 1900-1920 рр., чия наукова спадщина продовжує притягати увагу його наступників у дослідженні Києва та Київщини[6], а останнім часом і декабристського руху в Україні[7]. Показово, що О. Оглоблин, згадуючи київських істориків 20-х років XX ст., які належали до школи В. Антоновича, поряд з Михайлом і Олександром Грушевськими, В. Щербиною, В. Ляскоронським, називає й ім'я Леоніда Добровольського[8]. Його біографію відтворюємо головним чином на підставі некрологів А. Синявського та С. Шамрая[9], а також наведених особисто ним фактів[10].

Леонід Павлович Добровольський (26.7.1867, с. Кичинці, Канівського пов., Київської губ. – 17.9.1929, Київ, Лук'янівський цвинтар) – історик, дослідник і знавець Києва та Київщини, видатний педагог-методист. Народився у сім'ї відставного унтер-офіцера, який служив акцизним доглядачем при місцевій винокурні.

---

[2] В. Міяковський, "До біографії М. Грушевського", *Український Історик*, 1976, № 1-4 (49-52).

[3] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 287, спр. 1299а.

[4]Див.: Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. X, спр. 18786, арк. 1.

[5] Див.: Там само, ф. X, спр. 7354, арк. 1.

[6] Див. напр.: М.К. Каргер, *Древний Киев,* Москва-Ленінград, 1958. Т. 1, стор. 250, 253; Т. 2, стор. 244, 248 ; С.А. Высоцкий, "Фортификационные сооружения древнего Киева. Золотые ворота, вал Ярослава Мудрого", *Новое в археологии Киева,* Київ, 1981.

[7] Див. напр.: Г.Д. Казьмирчук, *"Апостоли правди": рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років.* Київ, 1997; О. Ляпіна, "Історія декабристського руху в працях істориків Київського університету (1920-30-і рр.). Історіографічний огляд", *Декабристські читання: збірник статей Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 180-річчю заснування Південного товариства декабристів.* Вип. VII. Київ, 2001.

[8] О. Оглоблин, "Володимир Антонович та його історична школа", *125 років київської української академічної традиції. 1861-1986.* Нью-Йорк, 1993, стор. 119.

[9] А. Синявський, "Л.П. Добровольський у споминах", *Україна*, 1930, №7-8.; С. Шамрай. "Леонід Павлович Добровольський", *Бюлетень Київської секції наукових робітників.* Київ, 1929, №10.

[10] ІР НБУВ, ф. X, спр. 18786.

Бажаючи надати дітям освіту, батько переїхав до Києва і став працювати у 1-й Київській чоловічій гімназії шкільним служником. Саме тут Л. Добровольський здобув середню освіту. На історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира вступив 1885 р. Після отримання диплому у 1890 р. був призначений вихователем при пансіоні 2-ої Київської чоловічої гімназії. З вересня 1894 р. викладав історію та географію у 1-му реальному училищі[11] (клясний вихователь, шкільний бібліотекар, секретар Товариства допомоги бідним учням), що за радянської влади трансформувалося у трудшколу № 6, де і працював до 1928 р. Одночасно був професором Вищих жіночих курсів. Брав участь у вчительських з'їздах (Курськ, Петербург, Київ). Неодноразово виїздив за кордон з метою ознайомлення з досягненнями у царині методики викладання (1900 – Париж; 1903 – Відень; 1905 – Німеччина, Швейцарія, Франція, Англія, Бельгія, Голляндія, Данія; 1911 – Австро-Угорщина, Італія). Викладав методику історії на заснованих А.В. Жекуліною Вищих вечірніх педагогічних курсах і Педагогічних курсах при Шкільній окрузі (лектор і декан), завідував Педагогічним музеєм і бібліотекою при ньому. У 1920-х рр. працював професором Інституту народної освіти (1921-28), викладав методику історії та суспільствознавство й входив до Методично-консультаційного бюро. Брав активну участь у багатьох просвітянських товариствах (Клясичної філології й педагогіки, Прихильників соціяльних знань, Педагогічному при ВУАН, Комітеті при Педагогічному музеї).

Був членом Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора Літописця, Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, Постійної Комісії по складанню історично-географічного словника української землі, Всеукраїнського археологічного комітету, дійсним членом Історичної секції ВУАН та членом її Комісії історії Києва та Правобережжя.

Систематичним науковим дослідженням рідного міста та краю посприяла участь у XI Археологічному з'їзді (1899), що проходив у Києві. До І світової війни працював головним чином на ниві історичної географії. При проведенні досліджень спирався на літописні відомості та роботи попередників з топографії давнього Києва, його околиць і Київщини, перевіряв та уточнював їхні результати. У 1920-х рр. тематика досліджень суттєво розширилася внаслідок аналізи творчости провідних дослідників Києва та Київщини (В. Антонович, М. Грушевський, Й. Руліковський) і вивчення історії декабристського руху в Україні (головним чином повстання Чернігівського полку).

Про Л. Добровольського як людину і особистість, про місце, яке

---

[11] Отчёт о состоянии Киевского реального училища за время с 1889-1895 год. Составлен секретарём Педагогического Совета И.П. Матченко. Київ,1895, стор. 13.

посідала у його житті Історична секція УНТ, промовисто свідчить один із його вчинків. Про нього йшла мова на засіданні Ради Історичної секції ВУАН 8 жовтня 1929 р. "Збори вшанували пам'ять померлого члена і постійного співробітника секції Леоніда Павловича Добровольського. Заслухано повідомлення Голови Секції М.С. Грушевського, що небіжчик Л.П. Добровольський лишив Історичній Секції свою спадщину, а власне свою книгозбірню[12], ріжне майно і книжку ощадної каси з вкладом у сумі 504 крб. 32 коп. Ухвалено зробити заходи до оформлення тестаменту небіжчика і також зах[оди] про поставлення пам'ятника Л.П. Добровольському"[13].

Не дивлячись на те, що Л. Добровольський був членом багатьох наукових товариств, встановлення місця плянованого оприлюднення споминів теж не викликає особливих проблем. Адже загальновідомо, що у Києві найстарішим з історичних товариств було Історичне товариство Нестора-літописця (ІТНЛ), членом якого був і Л. Добровольський. Додатковим доказом на користь цього є згадка автора про неприхильне сприйняття членами товариства його виступу про М. Драгоманова і усунення деяких непорозумінь шляхом здійснення публікації доповіді. Щодо визначення місця і часу цього виступу існує повна ясність, бо у тематично близькій праці А. Степовича[14] є посилання на тоді ще не опублікований реферат Л. Добровольського "До первісної ідеології М.П. Драгоманова". В ньому зазначено – Історичне товариство Нестора-літописця, березень 1926 р.

Причина, що спонукала автора включити до наукової доповіді спомини про М. Грушевського, стає зрозумілою вже з першого речення, де мова йде про їхнє більш ніж 40-річне знайомство. Останній абзац тексту, де акцентується увага на визначенні місця видатного вченого у тогочасній українській історичній науці, лише додає впевнености, що це була його ювілейна дата. Після повернення М. Грушевського в Україну з еміґрації, як відомо, ювілейні святкування відбулися лише раз – з нагоди 60-річчя від дня народження та 40-річчя науково-літературної діяльности. Водночас, у доробку Л. Добровольського є лише одна робота, яка висвітлює творчість М. Грушевського у площині києвознавства та історичної географії цього регіону – "Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського"[15].

Складніше визначити точний час написання, хоча низка фактів свідчить, що доповідь готувалась і мала бути проголошеною саме під

[12] "...бібліотеку 3-и тис. томів добре підібрану та укомплектовану" (С. Шамрай. "Леонід Павлович Добровольський"..., стор. 22).

[13] ІР НБУВ, ф. X, спр. 445, арк. 165.

[14] А. Степович, "Про слов'янські погляди М.П. Драгоманова", *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1926. Кн. IX, стор. 343-344.

[15] *Ювілейний збірник на пошану академіка М. Грушевського*. Ч. I. Київ, 1928, стор. 410-427.

час ювілею М. Грушевського восени 1926 р. По-перше, акцентування автором спогадів уваги "на недавньому виступі (у товаристві. – В.Л.) про Драгоманова" та його публікації[16] наштовхує на думку про невеликий розрив у часі між зазначеними подіями і вшануванням видатного історика в ІТНЛ. По-друге, під час офіційного академічного ювілейного засідання 3 жовтня 1926 р. голова ІТНЛ М. Василенко не лише нагадав про 35-річне перебування М. Грушевського у лавах товариства, зазначивши навіть точну дату прийняття (19 травня 1891 р.)[17], але й вручив ювілярові диплом почесного члена[18]. Тобто, відповідно до існуючої традиції урочисте засідання в ІТНЛ повинно було відбутися. За відсутності побічної інформації та загальновідомого факту вилучення протоколів засідань товариства 1920-х рр. при арешті його секретаря В. Базилевича у 1935 р. точно встановити дату цього зібрання сьогодні неможливо.

Слід зазначити, що до статті Л. Добровольського "Київщина та Київ у працях М.С. Грушевського" спомини, які будуть наведені, практично не увійшли. Були використані лише деякі фрагменти з останнього абзацу, оскільки інформація стосовно ювіляра прибрала зовсім іншу форму. Тому можемо припустити, що і проголошена разом зі спогадами доповідь про києвознавчі студії М. Грушевського суттєво відрізнялась від відомого нам опублікованого тексту як за об'ємом, так і формою.

Рукопис, що складається з 5 аркушів і є 3 чи 4 копією машинопису з пропущеними словами та виразами без авторських правок, зберігається в Інституті рукописів Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського[19]. Мова оригіналу російська. При перекладі пунктуація наближена до сучасного українського правопису. Пропущені у збереженому машинописі слова позначені у публікації <...>.

---

[16] Л. Добровольський, "До первісної ідеології М.П. Драгоманова", *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1926. Кн. VII-VIII.

[17] Цей факт засвідчує офіційне повідомлення ІТНЛ М. Грушевському про обрання його дійсним членом (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 29, арк. 1).

[18] *Ювілей академіка М.С. Грушевського (1866-1926). І. Ювілейні засідання. II. Привітання*. Київ, 1927, стор. 27.

[19] ІР НБУВ, ф. Х, спр. 2908.

ЛЕОНИД ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ

СПОГАДИ ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО*

Я особисто давно, ще з університетських часів, тобто більш ніж 40 років, знаю М.С. Грушевського. Ми – майже ровесники: він лише роком старший за мене, я зате йшов одним [курсом. – В.Л.] вище за нього. Ми одночасно підлягали іспитам у державній, другій за рахунком, комісії часів нового тоді університетського статуту[1] і значного форсування, зокрема, клясицизму на історико-філологічному факультеті. Студенти-філологи трактувалися у той час виключно лише як вчителі у майбутньому давніх мов. У звичайну їхню муштру, окрім іншого, входили, напр., і переклади ними Пушкінської "Історії Пугачовського бунту" латиною, й інтерпретація латинською ж мовою різних античних авторів; переклади, далі, Корнелія Непота: з одного боку – з латинської, зразу ж, тобто, обминаючи російську, на грецьку мову, а з давньогрецької – буколік Феокрита, з іншого – також безпосередньо і на латинську і так далі, і так далі[2]. То була еквілібристика, далі котрої йшли, хіба що, лише недавні ще вправи французьких школярів у складанні віршів латиною.

Суворі тому були й кінцеві іспити [для. – В.Л.] дуже значно, у порівнянні з первісним складом тих, хто вступив на перший курс, порідилих [рядів. – В.Л.] абітурієнтів, коли, напр., одній з їхніх пар доводилося інколи відповідати на протязі 1 ½ годин перед комісією екзаменаторів. У результаті природним виявився провал, з одного боку, ледь не 50 % тих, що екзаменувалися[3], а з іншого – отримання, між іншим, диплому лише 2-го ступеню В.К. Піскорським, талановитим професором-істориком, який згодом так трагічно, передчасно загинув[4].

---

* Машинописна копія зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. X, спр.2908.

[1] Мається на увазі Університетський статут 1884 р.

[2] Пор.: А. Синявський. "Л.П. Добровольський у споминах".., стор. 110.

[3] Як свідчить офіційне повідомлення, вміщене в "Университетских известиях" (1891, № 2, стор. 6) з 15 претендентів дипломи отримали 9.

[4] Піскорський Володимир Констянтинович (1867-1910) – учень проф. І. Лучицького, екстраординарний (1899) і ординарний професор загальної історії Ніжин-

З тих, що піддавалися іспитам у комісії 1890 р., удостоєні були диплому 1-ої ступені лише я та М.С. Грушевський[5] – дивовижний вже на той час ерудит, предмет як поваги та заздрості співтоваришів, так і упадання професорів[6]. М.С. Грушевський легко пройшов по усіх предметах з вищою оцінкою, тоді як мені у 2-3 випадках не вдалося її отримати[7] – у відплату, зрозуміло, то за зухвалість, напр., взятися за переклад ледь не [експромтом. – В.Л.] грецького трагіка Софокла, то за неабияке наївне, після попереднього перекладу з мови оригіналу відповідного місця (з Аристотеля чи Платона) пояснення любові за вченням філософа Платона, яке викликало немовби подив у майбутнього академіка О.М. Гілярова[8], котрий якось з докором віднісся до незнайомства людини 22-23 років навіть з платонічною любов'ю.

Приятельське зближення між мною та М.С. Грушевським, цілком природне для часу підготовки до кінцевих іспитів та їх провадження, продовжувалося і після отримання диплому, яке стало настільки знаменною подією у житті кожного з нас, що 35 літ, які сплинули з того дня, не так ще давно спільно пригадувалися нами в інтимній, домашній обстановці. При давнішньому, цілком [природньому – В.Л.] для дивовижного і на той час трударя, проводжені часу у дусі майже анахоретства і, навіть, аскетизму, мені здавалося, що серед однолітків М[ихайла] С[ергійови]ча я був тоді одним з найбільш йому близьких[9]. Під час, напр., виїзду з Києва він залишив раз у мене свою бібліотеку[10]. У мене ж М[ихайло] С[ергійови]ч зупинявся якось на час

ського історико-філологічного інституту (1900) та Казанського університету (1906), член-кореспондент Барселонської Королівської Академії наук і мистецтв (1901). Як зазначалося його колегою у некролозі "він не помітив дачного потягу, що підходив [...] і паротяг безжалісно і миттєво знищив його молоде та коротке життя [...]" (Е. Будде, "В.К. Пискорский (некролог)", *Журнал Министерства народного просвещения*, 1910, сентябрь, стор. 55-59).

[5] В. Міяковський. *До біографії М. Грушевського.., стор*. 120.

[6] Див. напр: 1) запис М.С. Грушевського від 12 грудня 1888 р. про розмову з професором античної історії Ю. Кулаковським під час іспиту. (М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*. Підготовка до видання, переднє слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. Київ, 1997, стор. 34); 2) "вчився як ніхто [...] професори по черзі бачили в ньому свого наступника – через що й лютували потім декотрі за його ніби зраду". (А. Маршинський, "Спомини (1884-1888 р.)", *Дніпро. Календар-альманах*. Львів,1923, стор. 100).

[7] М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)...*, стор. 64. Запис від 24 вересня 1890 р.

[8] Гіляров Олексій Микитович (1856-1938) – український філософ, академік ВУАН з 1922 р.

[9] Про це красномовно свідчать: 1) М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)*. Див.: Іменний покажчик, стор. 257; 2) *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві*. Упорядник Ігор Гирич. Київ, 1996, стор. 28.

[10] "Книги і речі Ваші у порядку, дім [Семінарська Громада – В.Л.] особливо часто користується малоросійським відділом. Тучапський знає про місце зберігання, але

відсутности міської квартири[11]. Мені також, перед поверненням своїм до Києва, він доручав підшукувати для нього хатнє помешкання, яке задовольняло певні його завдання[12], і так далі.

Під час давнішнього спілкування мого з М.С. Грушевським не можливо було, звичайно, не придивитися, між іншим, до помітних, щоправда і не мені одному, рис його цікавої до своєрідності натури, котра справляла на мене враження цільности і, разом з тим, визначного пуризму. Передчасно, втім, взагалі, і не за обставин сьогоднішнього, зокрема, засідання зупинятися на враженнях від особистості М[ихайла] С[ергійови]ча, яка давала і у зазначений час матеріял для розмов про нього інколи анекдотичного змісту.

Дозволю собі, втім, навести тут епізод як такий, що має деяке відношення до предмету сьогоднішніх зборів. Я якось зайшов до М[ихайла] С[ергійови]ча у відведену йому тимчасово у моїй квартирі кімнату і мимоволі був вражений побаченим видовищем. М[ихайло] С[ергійович] закінчував свою першу велику, нагороджену невдовзі золотою медаллю[13], роботу про Київську землю[14]. У стані майже повного фізичного виснаження і все ж, не бажаючи перервати свої заняття хоча б на хвилину, він у час моєї появи лежав на підлозі і у такому положенні щось не то писав, не то викреслював. Мені, що грішив у минулому великою любов'ю до катань на човні, довелось, звичайно, відмовитися від легковажного наміру запропонувати вченому-подвижнику проїхатись разом по Дніпру, по Долобській, зокрема, його протоці, котра, мовляв, зберігає у своїй назві пам'ять про давнішній з'їзд тут князів і тому подібне. М[ихайло] С[ергійович], до речі, і раніше не відгукувався на мої запрошення на кшталт цього ...

При зазначеному характері наших у минулому взаємовідносин природнім було, звичайно, і запрошення, між іншим, М[ихайлом] С[ергійови]чем, мене, далеко не однодумця його у питаннях культурно-суспільного змісту (я був причетний до одного з місцевих гуртків самоосвіти, що переходив тоді до вивчення "Капіталу")[15], до нього на квартиру під час дуже цікавих проводів до Львова молодого вченого, що подавав вже тоді великі надії, у котрих брали участь серед інших і

це його цікавить, мабуть, не більш минулорічного снігу". (Лист від 5 лютого 1892 р. Л. Добровольського до М. Грушевського. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 35).

[11] Цей факт описано автором трохи нижче у споминах.

[12] Див. напр.: М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)...* Записи від 14 січня 1891 р (С. 86) та 15 квітня 1892 р. (стор. 162).

[13] Цей епізод міг мати місце лише у серпні 1890 р. Див. запис у щоденнику від 29 серпня 1890 р. (М.С. Грушевський, *Щоденник (1888-1894 рр.)..*, стор. 55-56).

[14] М.С. Грушевский, *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Київ, 1891.

[15] Про свою приналежність до "місцевого марксистського клубу" Л. Добровольський згадує у листі до М. Грушевського від 17.I.1893 р. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455, арк. 54).

покійні В.Б. Антонович з О.Я. Кониським, і В.І. Щербина, декілька представників місцевої української інтелігенції, аж до учнівської молоді[16].

Під час моїх згодом частих виїздів за кордон з освітянськими та відряджувальними завданнями, мені по дорозі в Італію і так далі, доводилося не раз проїздити через Львів, де я зупинявся між поїздом і поїздом з метою зустрітися, між іншим, з товаришем пори спільного навчання в Університеті. Мені, щоправда, лише раз, внаслідок літніх вакацій, що розпочиналися, вдалося зустрітися у Львові з М.С. Грушевським, у котрого, до речі, я застав Н.В. Молчановського, мого супутника потім до самого Відня ...[17]

Багато років пройшло з часу майже одночасного вступу на поле громадської роботи обох, у далекому тепер минулому, товаришів. У різному темпі і неоднаковому масштабі проходила діяльність кожного з нас. Цілком певно склалися у нас за цей час індивідуальні відмінності у смаках і, взагалі, у зацікавленостях.

З поверненням М.С. Грушевського до Києва відновилося, звичайно, наше безпосереднє, особисте спілкування. Мені доводилося як зустрічатися з ним на засіданнях різних товариств[18], так і звертатися до нього у справах друку тієї чи іншої своєї праці[19]. І сам М[ихайло] С[ергійович] у той час, напр., услід за однією із катастроф у його житті[20], неодноразово звертався до мене зі свого тодішнього притулку, підвального приміщення Педагогічного музею[21], за постачанням його з мого книжкового фонду відповідним матеріялом для проведення, з притаманною йому енергією, робіт по упорядкуванню подвійної серії підручників або посібників із загальної історії[22].

Загалом, все ж, я не можу, на жаль, пишатися близькістю до М.С. Грушевського, і наші взаємини тепер – швидше ділові, <...>: мені,

---

[16] Докладніше про цю подію див.: О. Лотоцький, *Сторінки минулого*. Варшава, 1932, ч. 1, стор. 183-184; С. Єфремов, "Про дні минулі", *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович*. Київ, 1997, т. 1, стор. 434-435.

[17] Оскільки достеменно відомо, що у 1898 р. Л. Добровольський з М. Грушевським не зустрівся (лист Л. Добровольського до М. Грушевського від 30.XII. 1898 р. – ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 455), то швидше за все ця зустріч відбулася у 1899 р., коли Н. Молчановський у 1898-1899 рр. опрацьовував у архівах Стокгольму та Будапешту матеріяли з історії українсько-шведських відносин середини XVII ст.

[18] Насамперед Українського Наукового Товариства у Києві, дійсним членом якого Л. Добровольський був обраний 4 січня 1909 р. (ІР НБУВ, ф. І, спр. 8788, арк. 3).

[19] Активно друкувався у виданнях УНТ, починаючи з 1908 р.

[20] Йдеться про усунення від влади Центральної Ради прихильниками Гетьманату.

[21] Вельми цікавий факт щодо встановлення місць перебування М. Грушевського за доби Гетьманату.

[22] Мова йде про *Всесвітню історію в короткім огляді*. Київ, 1918, ч. 3-6 та *Старинну історію. Греко-римський світ*. [Київ], 1918.

напр., особисто, у силу постійних службових відволікань, доводиться порівняно рідко бути присутнім на засіданнях товариств, які він очолює, та і сам М[ихайло] С[ергійович] є досить часто вимогливим як редактор, до моїх літературних вправ внаслідок антикварного їх характеру, у більшості випадків, і громіздкості, тобто рис, що начебто часом шокують і президію нашого Товариства.

Наголошення на характері теперішніх моїх наставлень до М.С. Грушевського аж ніяк не виключає, звичайно, моєї постійної та значної уваги, інтересу до його науково-літературних праць. Можливістю по змозі об'єктивної оцінки відповідної сторони діяльности великого сучасного вченого, пояснюється тому моя рішучість виступити, у межах спеціяльної [теми – В.Л.], звуженої у рамці певної обізнаности, у найстарішому з місцевих історичних, високоавторитетному науковому товаристві[23].

Після одного недавнього мого виступу в останньому [товаристві – В.Л.] на тему стосовно Драгоманова[24], мені довелося, щоправда, вислухати докторальне зауваження, що для повідомлення про велику людину потрібна і велика підготовка, викликане, звичайно, непорозумінням, яке, думається, цілком було усунуте хоча б відповідним літературним апаратом моєї статті[25], яка, незабаром услід за цим, вийшла у світ. М.С. Грушевський – величина не менш значна, ніж покійний М.П. Драгоманов. Я усвідомлюю, звичайно, значну відповідальність за подібну, що робиться сьогодні, доповідь для особи у офіційно непоказному положенні викладача сучасної трудової школи[26], партизана, кустаря (по співчутливому, жартівливому якось зауваженню ак. Д.І. Багалія), тобто особи з досить обмеженими можливостями для серйозних наукових досягнень, що є навіть свого роду <...> в очах того чи іншого офіційного представника дипломованої чи оплачуваної науки, що має формальне право якщо не на вигуки небожителя у дусі <...> то – принаймні – на докірливі часом реприманди за вибір мною теми, її планування тощо. Попри все у приступних для мене рамках історичної географії та києвознавства, я дозволив собі тут подати по змозі сумлінний і незалежний відгук про ледь не найбільшого сучасного українського історика, висловлюючи разом з тим – можливо блідо ззовні – почуття цілком заслуженої поваги до нашого історіографа, цього, дійсно [the right man at the right

---

[23] Таким у Києві було Історичне товариство Нестора-літописця, засноване 1872 р.

[24] За свідченням А. Степовича, реферат Л. Добровольського був зачитаний у березні 1926 р. (А. Степович. "Про слов'янські погляди М.П. Драгоманова"..., стор. 343-344).

[25] Л. Добровольський. "До первісної ідеології М.П. Драгоманова".

[26] Викладач суспільствознавства київської трудшколи №6 (ІР НБУВ, ф. X, спр. 18786, арк. 1); А. Синявський. "Л.П. Добровольський у споминах"..., стор. 114-115).

place][27], по цілком доречному у даному випадку англійському виразу.

ВОСПОМИНАНИЯ ЛЕОНИДА ДОБРОВОЛЬСКОГО О МИХАИЛЕ ГРУШЕВСКОМ*

Я лично давно, ещё с университетских времён, т.е. свыше 40 лет, знаю М. С. Грушевского. Мы – почти ровесники: он лишь годом старше меня, я зато шел одним выше его. Мы одновременно подвергались испытаниям в государственной, второй счётом комиссии поры нового тогда университетского устава и значительного форсирования, в частности, классицизма на историко-филологическом факультете. Студенты-филологи трактовались в ту пору исключительно лишь как учителя в будущем древних языков. В обычную их муштру, помимо прочего, входили, напр., и переводы ими Пушкинской «Истории Пугачёвского бунта» на латинский язык и интерпретация на латинском же языке разных античных авторов, переводы, далее, Корнелия Непота, с одной стороны, с латинского сразу-же т. е. минуя русский, на греческий язык, а с древне-греческого – буколик Феокрита, с другой, также непосредственно и на латинский и т. д. и т. д. То была эквилибристика, дальше которой шли разве лишь недавние ещё упражнения французских школяров в составлении стихов по-латыни ...

Суровы поэтому были и окончательные экзамены очень значительно, по сравнению с первоначальным составом поступивших на первый курс, поредевших абитуриентов, когда, напр., одной их паре приходилось иногда отвечать в течение 1 1/2 часов перед комиссиею экзаменаторов. В результате естественным оказался провал, с одной стороны, чуть не 50 % экзаменовавшихся, а с другой – получения, между прочим, диплома лишь 2-ой степени В.К. Пискорским, талантливым профессором-историком впоследствии, столь трагически, преждевременно погибшим. Из подвергавшихся испытаниям в комиссии 1890 г. удостоены были диплома 1-ой степени лишь я да М.С. Грушевский, замечательный уже в ту пору эрудит, предмет как уважения и зависти сотоварищей, так и ухаживания профессоров. М.С.

[27] Відсутній англійський вираз, що перекладається як “потрібна людина на потрібному місці” відтворено за текстом чернетки статті Л. Добровольського “Киевщина и Киев в работах М.С. Грушевского” (ІР НБУВ, ф. X, спр. 4210, арк. 27) та її остаточного варіянту, вміщеному у *Ювілейному збірнику на пошану академіка М. Грушевського*. Ч. І. Київ, 1928, стор. 427.

* При підготовці до друку використано такі позначки: // – кінець чергової сторінки оригіналу, <...> – пробіли в тексті оригіналу, [...] – пропущені літери в тексті оригіналу, відновлені упорядником.

Грушевский легко прошел по всем предметам с высшею отметкою, тогда как мне в 2-3 случаях не удалось её получить – в воздаяние, конечно, то за дерзновение, напр., взяться за перевод чуть не <...> греческого трагика Софокла, то за изрядно наивное, после предшествовавшего перевода с языка оригинала соответственного места из Аристотеля или Платона, объяснение // любви по учению философа Платона, вызвавшее словно бы недоумение у будущего академика А.Н. Гилярова, который как-то укоризненно отнёсся к незнакомству молодого человека в возрасте 22-23 лет даже с платоническою любовью.

Приятельское сближение между мною и М.С. Грушевским, вполне естественное для поры подготовки к окончательным испытаниям и их производства, продолжалось и после получения диплома, бывшего столь знаменательным событием в жизни каждого из нас, что истекшее со дня его 35-летие не так ещё давно совместно же вспоминалось нами в интимной, домашней обстановке. При давнишнем вполне <...> для изумительного и в то время труженика времяпровождении в духе почти анахоретства и даже аскетизма, мне казалось, что среди сверстников М. С-ча я был тогда одним из наиболее ему близких. В пору, напр., выезда из Киева он оставил раз у меня свою библиотеку. У меня же М. С-ч останавливался как-то в пору неимения городской квартиры. Мне также перед возвращением своим в Киев он поручал разыскивать для него квартирное помещение, удовлетворявшее определённым его заданиям, и т. д.

В пору давнишнего общения моего с М.С. Грушевским нельзя было, конечно, не приглядеться, между прочим, к заметным, правда, и не мне одному, чертам его интересной до своеобразия натуры, которая производила на меня впечатление целостности и, вместе с тем, замечательного пуризма. Преждевременно, впрочем, вообще и не в обстановке сегодняшнего, в частности, заседания останавливаться на впечатлениях от личности М. С-ча, дававшей и в указываемое время материал для разговоров о нём, анекдотического иногда содержания.

Позволю себе, впрочем, привести здесь эпизод как имеющий некоторое отношение к предмету сегодняшнего собрания. Я как-то зашёл к М. С-чу в отведённую ему временно в моей квартире комнату и невольно был поражён представившимся зрелищем. М.С. заканчивал свою первую большую, награждённую в скорости золотою медалью работу о Киевской земле. В состоянии полного почти физического изнеможения и всё же не желая прервать своих занятий хоть на немного, он в пору моего появления лежал на полу и в таком положении что-то не то писал, не то вычерчивал. Мне грешившему в прошлом большою любовью к лодочному катанью, пришлось, конечно, отказаться от легкомысленного намерения предложить // учёному подвижнику проехаться вместе по Днепру, по Долобскому, в частности, его протоку, который де сохраняет в своём названии память

о давнишнем съезде здесь князей и т. д. М.С., кстати, и раньше глух был к моим приглашениям этого рода...

При указываемом характере наших в былом взаимоотношений естественно было, конечно, и приглашение, между прочим, М. С-ем меня, далеко не единомышленника его в вопросах культурно-общественного содержания (я был прикосновенным к одному из местных кружков самообразования, переходившему тогда к изучению «Капитала»), к нему на квартиру в пору очень интересных проводов во Львов подававшего уже тогда большие надежды молодого учёного, в которых принимали участие, в числе других, и покойные В.Б. Антонович, с А.Я. Конисский, и В.И. Щербина, и несколько десятков представителей местной украинской интелегенции, вплоть до учащейся молодёжи.

При моих частых впоследствии выездах за границу с образовательными и командировочными заданиями, мне, по дороге в Италию и т. д., приходилось не раз проезжать через Львов, где я и останавливался между поездом и поездом с целью повидаться, между прочим, с товарищем поры совместного учения в Университете. Мне, правда, всего лишь раз, вследствие начавшихся летних вакаций, удалось встретиться во Львове с М.С. Грушевским, у которого, кстати, я застал и Н.В. Молчановского, моего попутчика затем до самой Вены ...

Много лет прошло с поры почти одновременного выступления на общественное поприще обоих товарищей в далёком теперь прошлом. В разном темпе и в неодинаковом масштабе протекала деятельность каждого из нас. Вполне определённо сложились у нас за это время индивидуальные отличия во вкусах и вообще в интересах.

По возвращении М.С. Грушевского в Киев возобновилось, конечно, наше непосредственное, личное общение. Мне приходится как встречаться с ним на заседаниях разных обществ, так и обращаться к нему по делу печатания той или иной своей работы. И сам М.С. в пору, напр., вслед за одной из катастроф в его жизни неоднократно обращался ко мне из своего тогдашнего пристанища, подвального помещения б. Педагогического музея, за снабжением его из моего книжного фонда соответственным материалом для п[р]оведённых // со свойственной ему энергией работ по составлению двойной серии учебников или пособий по всеобщей истории.

В общем всё-же я не могу, к сожалению, гордиться близостью к М.С. Грушевскому, и наши взаимоотношения теперь – скорее деловые, <...> мне, напр., лично, в силу постоянных служебных отвлечений, приходится сравнительно редко присутствовать на заседаниях возглавляемых им обществ, да и сам М.С. является довольно часто требователен, как редактор, к моим литературным упражнениям, в виду антикварного их характера в большинстве случае[в] и громоздкости, т. е. черт, словно бы шокирующих по временам и президиум нашего Общества.

Как бы подчёркиваемый характер нынешних моих отношений к М.С. Грушевскому отнюдь не исключает, конечно, моего постоянного и значительного внимания, интереса к его учёно-литературным работам. Возможностью посильно объективной оценки соответственной стороны в деятельности большого современного учёного объясняется поэтому моя решимость выступить, в пределах специальной, суженной в определённой рамке осведомлённости, в старейшем из местных исторических, высокоавторитетном научном обществе.

После одного недавнего моего выступления в последнем на тему о Драгоманове, мне пришлось, правда, выслушать докторальное замечание, что для сообщения о большом человеке нужна и большая подготовка, вызванное, конечно, недоразумением, которое, думается вполне устранено было хотя бы соответственным литературным аппаратом ко вскоре же вслед за этим вышедшей в свет моей статье. М.С. Грушевский – величина не менее значительная, чем покойный М.П. Драгоманов. Я сознаю, конечно, значительную ответственность в подобном делаемому сегодня выступлении для лица в официальном невидном положении преподавателя современной трудовой школы, партизана, кустаря (по сочувственному, шутливому как-то замечанию ак. Д.И. Багалея), т. е. лица с изрядно ограниченными возможностями для серьёзных научных достижений, являющегося даже своего рода <...> в глазах того или иного официального представителя дипломированной или оплачиваемой науки, который имеет формальное право если и не на возгласы // небожителя в духе <…> то – по крайней мере – на укоризненные по временам реприманды за выбор мною темы, её планирование и т.п. И при всём том, в доступных мне рамках исторической географии и киевоведения, я позволил себе здесь представить посильно добросовестный и независимый отзыв о чуть ли не самом крупном современном украинском историке, выражая вместе с тем – возможно бледно извне – чувство вполне заслуженного почтения к нашему историографу, этому, действительно, <…> по вполне подходящему в данном случае английскому выражению.

MISCELLANEA

РОМАН ДЗЮБАН
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Львів

ЯК ОДРУЖИВСЯ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

У нещодавно виданому фотоальбомі "Михайло Грушевський" під світлиною львівської церкви Св. Апостолів Петра й Павла вказано, що тут 1896 року вінчалися Михайло Грушевський і Марія Вояковська[1]. Проте джерела говорять про інше. Так у тогочасному номері газети "Діло" у рубриці "Дрібні вісті" знаходимо таку замітку: "Нині 26-го нового стилю мая відбуде ся в Скалі в домі тамошнього пароха о. Левицького вінчанє п. Михайла Грушевського, професора історії в університеті львівськім, з панною Марією Вояковскою, учителькою зі Львова"[2]. На Скалу, як місце одруження М. Грушевського вказується і в нещодавно перевиданій статті Олеся Степового[3], котрий свого часу у метричній книзі місцевої церкви бачив запис про одруження Михайла Грушевського. Ось що він пише про тогочасне перебування Грушевського у Скалі: "Є тут ще історичне місце історика. В саді тутешнього нашого приходства є липа, під якою, як оповідають старші люди, наш історик професор Грушевський освідчився своїй першій жінці Марії з Вояківських. Як бачив я в тутешніх церковних документах, шлюб їх відбувся в Скалі в травні 1896 р. Під цею липою вони просиджували і тут присягалися в коханні. А липа горда, що вислуховувала похвальні кантати любови нашого вченого, стоїть струнка й легким шумом згадує давні нічні серенади двох закоханих сердець". Цілком ймовірно, що на приходстві росла липа, під якою любило перебувати молоде подружжя. Проте, знаємо достовірно, що не міг Михайло Грушевський під нею "...освідчитися своїй першій жінці Марії з Вояківських". По-перше: познайомився він зі своєю майбутньою дружиною, найімовірніше, у Львові. По-друге: дружина Грушевського завжди залишалась для нього

---

[1] Л.В. Решодько, С.М. Панькова, *Михайло Грушевський (Фотоальбом)*. Київ: Україна, 1996, стор. 26.

[2] *Діло*, 14 (26) травня 1896 р., ч. 106, стор. 3.

[3] О. Степовий, "Там, де Збруч річку проходили... (Скала)", *Літопис Борщівщини*, 1994, № 6, стор. 46. (Передрук: *Новий час*, 1930, ч. 94, 22 серпня).

не тільки першою, але й єдиною, оскільки двічі, чи більше разів він одруженим не був. По-третє: походила вона з давнього шляхетського роду Вояковських, а не Вояківських[4]. Відомо також, що на шлюб Марії Вояковської з Михайлом Грушевським у Скалу було запрошено Наталю Кобринську[5].

Церква Святого Николая у Скалі, в котрій о. Олександр Левицький здійснив обряд вінчання, на щастя, дотривала до наших днів. Споруджена ще попередником о. Олександра, отцем Келестином Костецьким у 1882 р., згодом парохом у Чернівцях, вона й тепер імпозантно виділяється серед навколишньої забудови і є немалою оздобою містечка.

У 1885-87 рр. Марія Вояковська навчалась в учительській семінарії м. Львова[6]. Отримала свідоцтво з відзнакою 1 липня 1887 р. і була спрямована практиканткою на Поділля, в містечко Скала над Збручем, де і почала працю з 1 серпня. У Скалі мешкала її сестра Кароліна Олімпія, на той час вже дружина місцевого пароха о. Олександра Левицького[7]. Першого жовтня 1889 р. Марія Вояковська отримала диплом учительки і повинна була навчати дітей у Скалі ще 4 роки[8]. У Скалі була вона безплатною практиканткою до 1890 р.[9].

У Києві, в історичному архіві зберігається листування Марії Сильвестрівни зі Шкільними Радами Львова, Станиславова та Борщева з приводу одержання нею учительської посади. Так у листі з 5 грудня 1888 р. вона просить надати їй грошову допомогу[10]. На 9 аркушах справи занотовано повідомлення Борщівської Шкільної Ради про призначення її на посаду вчительки з річною оплатою 300 золотих ринських. До праці повинна була приступити 31 серпня 1891 р. замість учителя Бенедикта Житкевича.

В листі зі Скали з 25 вересня 1891 р.[11], заадресованому Станиславівській Шкільній Раді, Марія Вояковська повідомляє про те, що вона, як тимчасова вчителька 4-клясової народної школи в Скалі, виконує свої обов'язки ось уже п'ятий рік і просить надати їй місце учительки в 4-клясовій жіночій школі м. Станиславова. З цих заходів нічого не вийшло. Борщівська Шкільна Рада 26 жовтня 1892 р. повідо-

---

[4] Див: Р. Дзюбан, "Рід Вояковських", *Шоста наукова геральдична конференція*. Львів, 1997, стор. 118.

[5] К. Кріль, "Михайло Грушевський і Наталія Кобринська", *Михайло Грушевський і Західна Україна*. Львів, 1995, стор. 213.

[6] Центральний Державний Історичний Архів України у м. Києві (далі ЦДІАК), ф. 1235, оп. 1, спр. 925, арк. 21. Матеріали з архіву у Києві ласкаво надав для користування п. Ігор Скочиляс, за що висловлюємо йому щиру подяку.

[7] Р. Дзюбан, "Рід Левицьких", *Літопис Борщівщини*. Випуск 8. Борщів, 1996, стор. 76-82.

[8] ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 925, арк. 21 зв.

[9] Там же, спр. 926, арк. 11.

[10] Там же, арк. 4.

[11] Там же, арк. 13.

мила, що знайшла їй заміну в Скалі[12], проте у лютому і 10 серпня 1893 р. вона все ще перебувала в містечку[13]. Зацитуємо документ:

"Зі сторони Заряду Школи в Скалі посьвідчується, що п. Вояковська Марія працює при тутешній школі через 6 літ і через той час під взглядом праці в Школі, як і поведеня дуже пильно, з дуже добрим успіхом працює і поводить ся. Заряд 5-клясової школи в Скалі.

10 серпня 1893 р. Юліян, упр.-вчитель".

Пройшло декілька днів і 17 серпня Борщівська Шкільна Рада повідомила Вояковську, що вона, у зв'язку з реорганізацією школи в Скалі звільняється з посади молодшої вчительки і праця її завершується з кінцем серпня 1893 р.[14]. 3 вересня 1893 р. Марія Вояковська виїхала зі Скали до Львова на посаду учительки-практикантки польської Першої міської Жіночої Виділової Школи ім. королеви Ядвіги, що була сполучена з 4-клясовою народною школою[15]. Згідно з офіційним реєстром, у 1895 р. вона все ще була на посаді учительки-практикантки.

В цей час вона деколи навідувалась до Скали, що видно з листа о. Олександра Левицького, який і подаємо[16]:

"Коханий товаришу!

Дня 31 січня устроюємо у себе концерт. Такі концерти в нас звичайно дуже величаво відбувають ся, тож бажаю, щоб Маринця Вояківська і Люсьуня[17] були також на тім вечерку, тим більш, що попри то буде у нас з'їзд родинний.

Гадаю, що мені ся не відкажеш, і уволиш їм тую благую вість відвістити, щоб ся приладжували; щоб могли виїхати в вівторок вечором.

Скала, 25/1, 1895.
Ал. Левіцкий".

Гадаємо, що зі своїм майбутнім чоловіком Михайлом Грушевським Марія Вояковська могла познайомитися чи не в перші дні його приїзду до Львова. Так Кость Паньківський-молодший в листі до Любомира Винара писав:

"В перших роках 1890-их жили близько і приятелювали у Львові три жінки-учительки: найстарша Йосифа Федак, роджена 1866 року, потім замужем Паньківська, моя мама, середня Марія Вояковська, роджена около 1870 року, пізніше Грушевська, наймолодша

---

[12] Там же, арк. 19.

[13] Там же, арк. 19, 23.

[14] Там же, арк. 30.

[15] Там же, арк. 31.

[16] ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 947, арк. 31. Знаходиться серед листів до Марії Вояковської, але писаний, очевидно, до її брата о. Сильвестра в с. Богданівку (біля м. Підволочиськ).

[17] "Люсьуня" – донька о. Олександра, Людмила Левицька.

Ольга Барвінська, донька Гофрата Олександра, роджена 1874 року, пізніше Бачинська"[18].

Далі К. Паньківський згадує, що при вінчанні його батька з панною Йосифою Федак, яке відбулося 16 лютого 1895 р., свідками були Грушевський і д-р Степан Федак. На це звернув увагу у своєму дослідженні Б. Пиндус, котрий пише, що: "Саме на весіллі та під час дво-триразових відвідин вечорниць "Бесіди" і приглянулась молодому професорові Марія Вояковська"[19]. Як свідчить запис у метричній книзі церкви Успення Богородиці у Львові, саме 16 лютого (очевидно нового стилю – Р. Д.) і відбувся шлюб К. Паньківського-старшого[20]. Проте, на нашу думку, знайомство Мих. Грушевського з Марією Вояковською відбулось значно скоріше. В. Горинь про одруження Мих. Грушевського, правда, без посилання на джерело, пише, що М. Грушевський "...будучи поглинутий своїми викладами і виданнями, захоплений ідеєю розбудови українства, [...] – зовсім забув, що йому треба подумати про другиню. На щастя, така особа знайшлася і сама поставила вченому питання, чому не шукає собі пари. Університетський професор Михайло Грушевський іспит на освідчення склав успішно"[21]. Жила тоді у Львові ще одна панна, з котрою приятелювала Марія Вояковська, а саме Соломія Крушельницька[22].

Як відомо, Михайло Грушевський прибув до Львова, щоб очолити університетську катедру "Всесвітньої історії з спеціяльним оглядом на історію Східної Европи" в суботу 29 вересня нового стилю – саме в день свого народження[23]. Йому тоді виповнилось 28 років. Напевно, на двірці його міг зустріти хтось із родини Барвінських, оскільки, як це ми бачимо з листування Мих. Грушевського з Ол. Барвінським, саме він клопотався за влаштування його у Львові[24]. Та й поселився Грушевський на вул. Длуґоша, 5 (тепер вул. Кирила й Методія) неподалік від помешкання Барвінських, котрі тоді проживали за адресою вул. Миколая, 13 (тепер вул. Грушевського), на 2 поверсі. Саме в Барвінських і міг познайомитися Грушевський зі своєю

---

[18] Л. Винар, *Михайло Грушевський: історик і будівничий нації*. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995, стор. 215.

[19] Б. Пандус, "Особисті та родинні сторони життя сімейства Грушевських і їх зв'язки з Тернопільщиною", *Тернопілля'96 (Регіональний річник)*, кн. 2. Тернопіль, 1996, стор. 177.

[20] Центральний Державний Історичний Архів України у м. Львові (далі ЦДІАЛ), ф. 201, оп. 4а, спр. 3372, арк. 30 зв.

[21] В. Горинь, *Вілла Михайла Грушевського у Львові*. Львів, 1999, стор. 8.

[22] В. Горинь, "Невідомі листи С. Крушельницької до М. Грушевської", *Дзвін*, (Львів), 1993, №3, стор. 97, В. Горинь, "Невідомі листи Соломії Крушельницької", *Культура і життя*, №35, 10 вересня 1997, стор. 3. Марія Вояковська, як випливає з 1-го листа, познайомилася з Соломією Крушельницькою близько 1893 року.

[23] *Діло*, 1894, ч. 209, стор. 2.

[24] Л. Зашкільняк, "Не маю інтереса більшого, як добро свого народу", *Пам'ять століть*, 1996, №2, стор. 71–87.

майбутньою дружиною.

В неділю наступного дня Грушевський “загостив на послідне представленьє руского театру”, а саме комедію І. Франка “Учитель”, а в антрактах мала відспівати Соломія Крушельницька твір Лисенка “Коби мені намисто” і “Цвітку” Матюка... Цілком очевидно, що приятелька Крушельницької, Марія Вояковська була присутня на цій виставі.

Листаючи далі сторінки тогочасних львівських газет, дедалі більше переконуємось, що познайомитись і розвинути своє знайомство з майбутньою дружиною міг би М. Грушевський саме у перші дні свого перебування у Львові.

Це і його перший виступ у п’ятницю 12 жовтня перед університетською авдиторією, де були присутні: посол до державної ради Ол. Барвінський, проф. університету д-р Ом. Огоновський та численна українська учительська і студентська громада. Це і похорон у вівторок 18 жовтня несподівано померлого Ом. Огоновського, над могилою котрого на Личаківському цвинтарі виголосили свої промови Ол. Барвінський та М. Грушевський, та ще багато різних громадських зібрань, лекцій, вечірок, на яких неодмінно були присутні як Михайло Грушевський, так і Марія Вояковська...

У Львівському історичному архіві пощастило виявити деякі документи, які підтверджують усе вище сказане. Маємо на увазі метричні книги одруження парафіян львівських церков Святих Петра й Павла та Святого Георгія.

Як відомо, М. Грушевський був православним, відвідував у Львові єдину на той час православну церкву Св. Георгія, де в днях 2 (14), 5 (17) і 12 (24) місяця травня 1896 р., за старим і новим стилями, як записано в метриці вінчаних, відбував сповіді, готуючись до шлюбу[25]. Отже, 24 травня майбутнє подружжя ще перебувало у Львові. Наступні записи у святогеоргіївській книзі: “бракосочетался в уніятской церкви” та “Вінчан в Скалі пов. Борщев в гр[еко-] ун[іятской] церкві дня 14 (26) мая свящ[еником] Александр[ом] Левицким пар[охом] в Скалі по гр[еко-] католич[ескому] обряду” здійснено відразу після повернення молодого подружжя зі Скали[26]. Слід додати, що сповіді не могли відбутися в існуючій тепер новій церкві Св. Георгія, оскільки “посвященє угольного каменя під будову...” мало місце 4-го жовтня 1897 року за новим стилем[27]. Слід додати, що Мих. Грушевський був епітрофом, тобто, опікуном церкви, що будувалася.

---

[25] ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 6826, стор. 17,18.

[26] Р. Дзюбан, “Грушевський одружився в Скалі”, *Львів*, 27 лютого 1999 р., №5 (867), стор. 8. Тут, через некваліфіковане редакторське втручання (скорочення), важко зрозуміти про метричну книгу якої саме церкви йдеться.

[27] *Діло*, №215, Львів, вівторок 5 жовтня 1897 р., стор. 3.

Приїхали Грушевські до Львова десь після 31 травня, оскільки саме цим числом відмічений десятий запис у книзі одружень церкви Св. Петра й Павла міста Львова. Одинадцятий запис повідомляє про шлюб М. Грушевського у Скалі 26 травня 1896 р., але повідомлення, що подія мала місце у Борщівському повіті, як це видно з ілюстрації, чомусь залишилось недописаним[28].

Будинок № 17, в котрому до одруження мешкала М. Вояковська у Львові, знаходиться на вулиці Пекарській. Стояв на території парафії церкви Св. Петра і Павла та дійшов до нашого часу в сильно перебудованому вигляді.

Свідками під час шлюбу були О. Йосиф Балько – парох недалекого від Скали села Турильча, та вже згадуваний рідний брат Марії, Омелян Вояковський, на той час капітан 100-го леґіону піхоти з Кракова.

Метрична книга народжених церкви Св. Петра і Павла у Львові зберегла для нас і запис про народження Катерини Грушевської[29].

Про Омеляна Вояковського відомо небагато. Ще його мати Кароліна зуміла видобути для нього з особистого скарбу цісаря Франца-Йосифа стипендію для навчання у віденській Військовій Академії. Маючи покликання на військового, з відзнакою закінчив Академію і відтоді нераз отримував високі відзначення за військові заслуги. Помер 1910 року, коли вже мав ранг полковника і служив комендантом полку залоги перемиської фортеці.

Йосиф Балько був представником старої священничої родини. Як подають церковні реєстри, народився 1851 р., був рукоположений 1877 р., а інституйований 1888 р. Був одружений, мав двох синів: Дениса й Володимира та доньку Марію, котра вийшла заміж за Модеста Левицького – сина скалецького пароха о. Олександра.

Будівля плебанії не збереглася, але збереглась її світлина. Тут проживала Марія Вояковська, тут відбувались скромні післяшлюбні торжества, тут згодом неодноразово бував Михайло Грушевський. Майже завжди, два рази протягом року, переважно на великодні і різдвяні свята сімейство Грушевських по тижневі і більше гостювало в Левицьких. Окрім Модеста Левицького, згодом заслуженого музичного діяча і дириґента, в о. Олександра було ще п'ять доньок: Ганна, Марта, Стефанія, Людмила та Ольга[30].

На плебанії Михайло Грушевський знаходив спокій і відпочинок від повсякденної праці. Родинні перекази доносять до нас цікаві і досить комічні епізоди про скалецьке життя історика. За одним із них, щоби заспокоїти свої нерви, М. Грушевський, на чимале

---

[28] ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 332, стор. 70.
[29] ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4а, спр. 335, стор. 6.
[30] Р. Дзюбан, "Рід Левицьких"..., стор. 76.

здивування оточуючих, любив рубати дрова[31]. За іншим спогадом, перебуваючи у Скалі, Михайло Грушевський "не міг терпіти кракання ворон і посилав дівчину-служницю розганяти їх для нього"[32].

Подружжя Левицьких також час від часу навідувалось до Львова, на Софіївку, де на вул. Понінського, 6 з 1902 р. у власній віллі проживали Грушевські. Так у своєму щоденнику дня 10 липня 1908 року історик занотував: "Приїхали з Скали Костик і Оліня..."[33]. Тут Костик – о. Олександер Константин Левицький, а Оліня – його дружина. Про родину Левицьких ми вже писали, але, безумовно, вона, як і сімейство Бальків, заслуговує докладнішого дослідження, як і ґрунтовного вивчення вимагає перебування Михайла Грушевського та членів його сім'ї у Скалі та на Борщівщині.

[31] Там же.

[32] Спогад покійної Тетяни Калитовської-Зінько (померла на Великдень 1999 р.), був записаний після виставки в Музеї І. Франка, присвяченої приїздові Мих. Грушевського до Львова 1894, дня 10.11.1994 р. автором цих рядків і знаходиться у нього.

[33] І. Гирич, "Щоденники М.С. Грушевського (1904 – 1910)", *Київська старовина*, Київ, 1995, ч.1, стор.22.

СВІТЛАНА ПАНЬКОВА
Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського
Київ

НЕВІДОМА ФОТОГРАФІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Якщо ви запитаєте науковця, причетного до створення музею, про найщасливіші хвилини його праці, він без вагання назве вам дві: відкриття експозиції та нові знахідки. Якщо ж поставити на терези ці дві події, то, безперечно, переважить друга. Бо кожна нова пам'ятка в музейній збірці – то найвища нагорода, своєрідне живлення творчого процесу. Врешті, саме збірка цих пам'яток визначає і концепцію музейної експозиції.

Іконографічну колекцію Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського по праву можна назвати його золотим фондом. З дня заснування музею у 1992 р. науковці прагнули зібрати найповніші відомості про всі фотографії видатного історика. Були досліджені архівні збірки Києва і Львова, переглянуто десятки видань, де вміщено репродукції знімків М. Грушевського, виготовлено копії з усіх виявлених зображень. Ця надзвичайно цікава робота триває постійно і приносить нові знахідки. Але, насамперед, мріяли зібрати найповнішу колекцію оригінальних фотографій. Перші десять, що надійшли ще у 1992 р., належали до унікальних вже тому, що збереглися до наших днів переважно в єдиному примірнику. З того часу колекція поповнювалася щороку.

Проте 2000 рік приніс музею справжній "княжий дар". Інакше і не назвеш щедрий дарунок внучатої племінниці Михайла Грушевського Вікторії Шамрай – два альбоми, що вміщували більше ста оригінальних фотографій родини Грушевських. Ці дбайливо впорядковані альбоми належали рідній сестрі вченого Ганні Грушевській-Шамрай, і зберігали порядок, закладений нею: батьки, брати, діти, онуки, племінники, друзі. Лише музейник може зрозуміти ті почуття, які переповнювали нас при огляді цих реліквій. Далі розпочалося ґрунтовне дослідження і наукова атрибуція всіх знімків.

Один з альбомів зберіг фотопортрет Михайла Грушевського, до цього часу невідомий навіть грушевськознавцям. Цей знімок з ґімназичних років майбутнього видатного історика публікується вперше і про нього наша коротка розповідь.

З усіх відомих фотографій Михайла Сергійовича – це третій знімок в його житті. Про перший, який поки що не вдалося розшукати ні в архівах, ні в приватних колекціях, він писав у "Споминах": "Заховалась зате фотографія, де я приблизно в віку одного-півтора року засідаю на колінах моєї матері. В своїй малій фізіономії я вже ясно пізнаю свої риси – риси мого покійного батька. Фотограф, очевидно, вмів мене розсмішити. Рот мій розтягнений широкою блаженною усмішкою, і очі від сміху зійшлися в узенькі щілочки"[1]. Більш пізня фотографія, де Михайлові вже близько десяти років, зберігається в музейній колекції. На ній він зображений з батьками, братами Захарієм і Федором та сестрою Ганною. Унікальність цього знімка визначається насамперед тим, що він є першим відомим зображенням М. Грушевського[2]. Окрім того, єдиним, на якому ми бачимо його улюблених братів Захарія і Федора, що померли малолітніми 1882 р. Згадував у своїх спогадах історик і про ґімназичний знімок, саме той, що зберігся в альбомі сестри, а тепер включений до музейної збірки. Його поява пов'язана зі вступом Михайла до Тифліської ґімназії у 1880 році. У Владикавказі, де на той час проживала родина, не було клясичної ґімназії, а батько "тримавсь тої гадки, що тільки ґімназія відкриває людині дорогу до

Михайло Грушевський після вступних іспитів до Тифліської гімназії. 1880 р.

З іконографічної збірки Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського. Публікується вперше.

[1] М. Грушевський, "Спомини", *Київ*, 1988, №9, стор.121.

[2] Фотографія не раз публікувалася, зокрема у виданнях Українського Історичного Товариства: Любомир Винар. *Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріяли).* Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995; *Михайло Грушевський.* Нью-Йорк–Київ, 2000, стор.14.

всякої діяльності"[3]. Вихований у культі родинного пієтизму, юнак з сумом зустрів звістку про від'їзд до Тифлісу. Дивлячись на цю фотографію, мимоволі пригадуєш слова: "Нудьга і страх обняли мою бідну душу [...], чув себе глибоко, безвихідно нещасливим"[4]. Рішення батька було незмінним, і в день вступу до ґімназії М. Грушевський виглядав от таким зосередженим, стримано-зажуреним, яким він дивиться на нас з цієї унікальної фотографії. "На мене зараз "пригнано" синій мундурок. [...] В моїй новій казенній шкурі батько повів мене до фотографа сфотографуватись, купив мені коробку конфет, і тим було скромно відсвятковано мій вступ до ґімназії"[5], – так образно змальовує і документує М. Грушевський час і обставини появи цього портрета. Саме в такій "казенній шкурі" – традиційній формі учнів класичних чоловічих ґімназій Російської імперії – тифліський фотограф Єрмаков зафіксував образ Грушевського. Чи були інші, пізніші, ґімназичні знімки – невідомо. Проте добре відомо, що ґімназія стала справжнім випробуванням характеру майбутнього історика. В короткий час він став першим учнем, захопився українською історією і літературою, розпочав писати художні твори і задумуватися над тим, як прислужитися українській справі.

"Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну. Що ж, може, Бог і поможе мині зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу"[6], – ці слова напише у своєму ґімназичному щоденнику Михайло Грушевський у 1883 р., на третьому році ґімназичних буднів. Пройде час і його мрії справдяться, а далекий Тифліс залишиться на все життя школою формування власного "Я", світогляду, національної свідомости.

Розповідь про ґімназичну фотографію М. Грушевського не була б повною без наступної зауваги. Свого часу, у 1992 р., вийшов один із перших збірників матеріялів до життєпису М.С. Грушевського "Великий українець". Це цікаве популярно-наукове видання окрім цінних документальних джерел містить добірку фотоілюстрацій. Відкриває цей розділ дитяча фотографія підлітка, атрибутована як зображення Михайла Грушевського в роках 1879-1880-х.[7] При упорядкуванні

---

[3] М. Грушевський, "Спомини", *Київ,* 1988, №9, стор.144.

[4] Там само, стор.145.

[5] М. Грушевський, "Спомини Грушевський, "Щоденник (1883–1884)", *Київська старовина*, 1993, № 5, стор.17.

[5] *Великий українець: Матеріяли з життя та діяльності М.С. Грушевського.* Київ, 1992, стор.315", *Київ*, 1988, № 10, стор.133.

[6] М. Грушевський, "Щоденник (1883–1884)", *Київська старовина*, 1993, № 5, стор.17.

[7] *Великий українець: Матеріяли з життя та діяльності М.С. Грушевського.* Київ, 1992, стор.315.

видання було використано єдине зображення з фонду родини Грушевських Центрального державного історичного архіву України у Києві[8], яке за віком можна було віднести до часу вступу Михайла до ґімназії. Архівна фотографія немає жодних автографів, проте на паспорту зазначено місце фотографії – Н. Новгород, а зображений підліток одягнений в форму вихованців кадетських корпусів. До того ж, при підготовці до друку фотографія ретушована, що значно відрізняє репродукцію від архівного ориґіналу, який викликає багато сумнівів щодо портретної схожості з Грушевським. Ні місце фотографування, ні одяг не відповідають достовірно відомим фактам біографії Михайла Грушевського. Отже, є всі підстави стверджувати, що на опублікованій у 1992 р. фотографії зображений не Михайло Грушевський. Сумніви щодо цього зображення виникали не раз у дослідників іконографічної збірки вченого. Не включений він і до ґрунтовного огляду "М.С. Грушевський у кінофотодокументах" Л. Маркітан[9]. Проте у популярних виданнях час від часу з'являються репродукції цієї фотографії[10]. Оприлюднення, введення до наукового обігу справжнього ґімназичного знімка Михайла Грушевського має виправити цю помилку.

Ми зупинилися лише на одній фотографії з нових надходжень, яка доповнює і збагачує нашу уяву про важливий період у житті М. Грушевського. Вся ж іконографічна збірка музею не лише найбільша в Україні, але і унікальна, – вона хронологічно за датованими ориґіналами охоплює рамки від року 1866 до 1931. Кожна фотографія – цінна історична пам'ятка, окремий сюжет життєпису видатного українського історика і політика. Окрім ориґінальних фотодокументів в колекції музею зберігаються й унікальні видання з репродукціями рідкісних знімків М.С. Грушевського: газета "Село" (17 червня 1910 р.) містить портрет 1898 р., ориґінал якого розшукати покищо не вдалося; часопис "Універсальний журнал" (№1, 1918) подає зображення періоду заслання (1914–1917); журнал "Украинская жизнь" (№12, 1916) вміщує парадний знімок до 50-ліття вченого з його факсиміле: "Вся наша надія – в нас, вся сила – в народі!"; з "Художнього альбому України", виданого у Полтаві 1917 р., постає образ незмінного голови Української Центральної Ради. Більш відомі, але не менш рідкісні портрети маємо у ювілейних збірниках до 40-ліття та 60-ліття М. Грушевського.

Музейна іконографічна збірка стане основою унікального фотоальбому Великого Українця, над проєктом якого розпочинає роботу колектив Історико-меморіяльного музею Михайла Грушев-

[8] ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.923, арк.1.

[9] Л.П. Маркітант, "М.С. Грушевський у кінофотодокументах", *Український історичний журнал*, 1997, №2, стор.76–83.

[10] М. Жулинський, "Україна для мене найдорожче за все...", *Президент*, 1999, №1, стор.8.

ського. Безперечно, це видання може бути повним лише за співпраці музеїв і архівів, в колекціях яких зберігаються фотографії М. Грушевського та його родини. Окрасою альбому повинні стати і всі репродукції портретів М. Грушевського роботи художників Ф. Красицького, І. Труша, М. Бойчука[11] знамениті портрети його доньки Катерини роботи І. Труша та М. Жука[12], портрети дружини Марії[13].

У поданій добірці ми намагалися подати відомості про невідомі або маловідомі фотографії, які зафіксували образ Великого Українця на його нелегкому, але славному життєвому шляху.

---

[11] О. Сидор, "Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського", *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріялів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994, стор.286–288.

[12] О. Жеплинська, "Невідомий портрет Катерини Грушевської", *Народознавчі Зошити*, 1999, № 2, стор.161–162.

[13] О. Сидор, Вказ. праця, стор.286.

ТАРАС ГУНЧАК
Український дослідний і документаційний центр
Українського Інституту Америки
Нью-Йорк

ГРУШЕВСЬКИЙ В КОНТЕКСТІ ГАЛИЦЬКОЇ ДІЙСНОСТИ*

Діяльність Михайла Грушевського в Галичині відома і було б зайво говорити про неї ще раз. Можна тільки повторити, що за 20 років його перебування в Галичині Грушевський був епіцентром українського наукового та культурного життя. Менше приділив уваги він політичному життю, хоч і в цій ділянці залишив свої сліди, критикуючи головно народовців і галицьких послів до австрійського парляменту. Критикував він їх за брак принципіяльности, прямолінійности, програми і відповідної довготривалої тактики та безхарактерне угодництво з поляками та москвофілами. Галицкий політичний провід М. Грушевський критикував за втіху дрібними здобутками і за угодництво по відношенню до Відня.

Дивлячись на позицію Грушевського з перспективи часу можна, власне, погодитись з його оцінкою галицької політики. Одначе, якщо придивитись до цілої ґами суспільних, економічних та політичних проблем Галичини, можна поставити оцінку Грушевського під сумнів, оскільки виринає питання про основне завдання політика стосовно свого народу. Було питання: займати принципову позицію, чи шукати способів можливої розв'язки багатьох проблем на користь свого народу.

Дивлячись на справу реалістично, пропозиція М. Грушевського проводити безкомпромісну політику була безперспективною. На тогочасному етапі така політика могла б тільки приспішити політизацію та консолідацію української спільноти Галичини. В політичній площині справи виглядали доволі погано. По-перше, українські політики не мали серйозного впливу на уряд, оскільки вони не мали

---

* Доповідь виголошена на конференції, присвяченій 135-літтю від дня народження М. Грушевського, яка відбулася 17 березня 2002 р. в Нью-Йорку.

влади. Виборча система Австро-Угорщини створила курії упривілейованих кляс, яким передала політичну монополію в державі. Про цей трагічний стан українців в Австро-Угорщині написав Льонгин Цегельський у памфлеті п. н. "Проч з куріями! Проч з панованєм панів! Нехай живе загальне, безпосередне, рівне і тайне право голосованя!". У його праці знаходимо цифри відносно вибору послів. Згідно з ними, один посол припадає:

В курії	І. Паньскій	на 64 виборців
	ІІ. Міскій	на 3,341
	ІІІ. Торг.-пром	на 28
	IV. Хлопскій	на 11,555
	V. Загальній	на 69,697.

Значить, три перші курії, з відносно малою кількістю голосуючих, обирали 224 послів тоді, коли 4-та та 5-та курії, представляючи великі маси населення, могли вибрати тільки 201 посла.

Ситуація не змінилась на краще, коли Парлямент прийняв закон про загальне голосування чоловіків, який цісар підписав 26-го січня 1907 року. До речі, цей закон було здеформовано, коли було вирішено створити нерівні виборчі округи, внаслідок чого один мандат припадав на 52,000 поляків, а за один мандат для українців мусило голосувати аж 102,000 виборців.

Внаслідок виборів до Парляменту за новим законом кількість українських депутатів збільшилась, одначе в політичному відношенні нічого не змінилось. Українці вибрали 32 депутати – 27 з Галичини та 5 з Буковини. З них 5 належало до партії москвофілів.

Якщо в депутати вибрали аж 5 москвофілів, можна підрахувати, що за них проголосувало 510,000 виборців. Я хотів би на цьому наголосити, оскільки це, на мою думку, багато говорить про галицьке суспільство та про політичні можливості його провідників на початку 20-го століття.

Москвофіли часто входили до бльоку з поляками проти українських кандидатів, це особливо показали вибори до Галицького Сойму в січні 1908 року. Саме тому, за словами Грушевського: "Українські партії потерпіли погром. В новий сойм Українці війшли в такім числі (11), що не могли без помочи епископів внести навіть самостійного запитання. І поруч них введено майже рівночисельну ґрупу ворожого, розгуканого москвофільства, що готовило ся сягнути по ті нужденні привілеї, якими користувало ся українське представництво соймове – місця віцемаршалка сойму і члена виділу краєвого".

Що це говорить про українське галицьке суспільство? Чи було воно достатньо зорганізоване, щоби виступати цілеспрямовано, принципово з однією програмою, яка б об'єднувала ціле українське

суспільство, як того вимагав Грушевський? Відповідь, на мою думку, мусить бути негативна, оскільки Галичина, як національно свідома одиниця, була тільки в стані народження і тому українські політики мусіли пристосовувати свої дії до політичних реалій.

Тяжко погодитися також з оцінкою, зробленою проф. М. Грушевським щодо діяльности Українських послів до Австрійського Парляменту. З документів, які я маю про їхні виступи, протести та інтерпеляції, можу ствердити, що в міру можливости, вони гідно заступали інтереси Українського народу. Це, звичайно, не відноситься до послів москвофілів, які вважали, що Рутенці-Українці – це частина російського народу.

ЛЮБОМИР ВИНАР
Українське Історичне Товариство
Кент, Огайо

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

В архіві Володимира Винниченка, переданому на зберігання Українською Вільною Академією Наук у США до архіву Бахметєва в Колумбійському Університеті (Collection Volodymyr Kyrylovych Vynnychenko Papers. Bakhmeteff Archive, Columbia University), знаходимо шість листів М. Грушевського до В. Винниченка. На жаль, архівний фонд Винниченка не є задовільно упорядкований і не має відповідних архівних кодів і шифрів. У листах Грушевського знаходимо деякі важливі інформації відносно його співпраці з В. Винниченком у кінематографічних справах. У виданні книги Михайла Грушевського *Із літературної спадщини*[1] був надрукований уривок сценарія "Запорожці", віднайденого др. Мирославом Лабунькою в архіві Св. Софії в Римі (фонд ЗУНР, тека "Грушевський"). В короткій передмові до віднайденого сценарія М. Лабунька висловив здогад, що, можливо, Грушевський писав його на замовлення когось із українських еміґрантів в Америці[2].

У світлі листування історика з письменником цю гіпотезу слід відкинути. Сценарій "Запорожці" писав Грушевський на замовлення В. Винниченка для фірми "Українофільм", яку заложив Винниченко разом із грузинським діячем Васо Думбадзе. Ця корпорація мала випустити кінофільми за сценарієм М. Грушевського "Запорожці" і за романом Винниченка "Сонячна машина". В листі від 28 січня Грушевський пише: "Дуже добре розумію вагу і цінність кінематографічної пропаґанди українського визволення і загально вирішальних ідей і принципіяльно вповні погоджуюсь працювати для цього по моїм силам"[3]. Також він згадує, що в 1918 році був з дружиною членом фільмстудії "Україно-

---

[1] Михайло Грушевський, *Із літературної спадщини.* Редактор Любомир Винар. Упорядники Галина Бурлака і Альбіна Шацька. Нью-Йорк, Київ, 2000.

[2] Цит. пр., стор.325.

[3] Лист М. Грушевського до В. Винниченка з 28 січня 1922 року. Див. №2.

фільм", що вказує на його зацікавлення українськими фільмами за часів Центральної Ради. Як видно із "Щоденника" Винниченка, він одержав сценарій Грушевського 5 березня 1922 року[4]. В 1922 році у його щоденнику інколи знаходимо згадки про історика та його сценарій, але знаємо, що фільм не появився. Кіностудія, правдоподібно, перестала існувати через фінансові ускладнення[5].

Лист № 5 з 2 серпня 1923 року відноситься до політичних взаємин Грушевського з Винниченком. Як відомо, в політичних акціях 1922-23 роках вони не були однодумцями. Грушевський в листі пригадує Винниченкові проблему в їхньому співробітництві в "революційному бльоку" в 1920 році. У "Споминах" М. Грушевського і "Щоденнику" В. Винниченка є чимало згадок про їхні політичні непорозуміння на еміґрації, які іноді проявляються і в листуванні.

В листі М. Грушевського до В. Винниченка з 11 грудня 1928 року (№ 6) знаходимо важливі дані про його допомогу Винниченкові у справі збирання матеріялів про Хмельниччину. Тоді Винниченко зацікавився тематикою революційного руху Хмельниччини, і Грушевський був його консультантом у справах набуття і використання відповідної історичної літератури.

Друковані листи подають деякі цікаві інформації про взаємини двох видатних українських діячів[6]. Віримо, що у відносно короткому часі збережене в архівах України листування Грушевського і Винниченка буде надруковане. Примітки, які подані до тексту листів, зроблені М. Грушевським.

ЛИСТИ

№1

В[исоко]Поважаний Володимир Кирилович!

Дістав Вашого листа з 17.IX, адресованого на Vöslau. На найближчим зібранню з товаришами поставлю на їх обміркованнє порушену Вами справу.

З поважаннєм

30.IX.921 М. Грушевський

---

[4] Володимир Винниченко, *Щоденник. 1921 – 1925*, том 2. Едмонтон – Нью-Йорк, 1983, стор.113.

[5] В березні 1922 року Винниченко писав Грушевському: "Щодо фільмової справи, то в ній зайшла деяка неясність. Природа капітала мусіла виявитись і тут. Коли виясниться остаточно, сповіщу Вас. В кожному разі "Українфільм" в тій чи инчій організації, троха швидше чи троха пізніще, буде функціювати як слід "Лист В. Винниченка до М. Грушевського з 1 березня 1922 року. ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, арк.43-46.

[6] За копіювання листів належиться щира подяка к. ф. н. Сергієві Гальченку, науковому співробітнику Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України.

№2

28.I.922
Wien VII Kirchengasse 41

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Лист Ваш кілька день шукав мене, бо ні я, ні т. Чечель давненько вибрались з Vöslau. На Вашім листі теж немає Вашої адреси, так що я посилаю трохи навздогад.

Я дуже добре розумію вагу і цінність кінематографічної пропаґанди українського визволення і загально вирішальних ідей і принципіяльно вповні погоджуюсь працювати для сього по мої силам. Підхожих українських тем розуміється багато, і я думаю, що можна було б вибрати навіть цілий ряд їх. Але я слабо знаю кінематоґрафічну техніку, і може було б корисно почати з "коляборації". У всякім разі я просив би, коли можна, прислати мені один-другий сценарій, котрий би підходив до вимог ідейної і матеріяльної категорії, про котрі Ви пишете.

З високим поважаннєм Мих. Грушевський.

P.S. Ви знаєте, що в 1918 р. в Київі була теж зав'язана "Українофільма", котрої членом був я, моя дружина і дехто з моїх приятелів і вона мабуть не припинила свого істнування. Може було б незручно брати те саме ім'я?

№3

4.III.922

Високоповажаний Володимир Кирилович! *Тільки що* одержав Вашого листа з I.III – він був адресований на Kirchengasse, а се мій неофіційний адрес, але передача відти займає все кілька день (для скорості тепер: треба адресувати Wien IX Spittelanerlände 3). Завтра я буду з товаришами і лист буде зачитаний.

З високим поважаннєм
М. Грушевський.

№4

3.VII.923

Високоповажаний Володимир Кирилович!

Листа Вашого з 21.VI одержав і з усією увагою перечитав. Але чим більше роздумую над поставленими Вами питаннями, тим більше переконуюсь, що на те, аби виложити та умотивувати, треба не листа, а книжки, і властиво, коли дійсно се може наше громадянство інтересувати, як Ви пишете, се треба б і зробити не в приватнім листі, а книжкою. Може бути, що таки й спроможусь на се!

З високим поважаннєм М. Грушевський.

№5

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Я дуже жалую, що листом Вашим з 27.VII Ви змушуєте мене писати сього листа, дуже мені прикро.

Отже, скажу сим разом отверто – чого ж крім великої стриманости могли Ви й сподіватися з мого боку після Ваших попередніх відносин до мене, від нашого співробітництва в революційнім бльоку 1920 р. почавши?

Що ж до питання, на котрім Ви особливо настоюєте в останнім листі, то мушу сказати, що я покищо не можу бути ні рішучим прихильником Вашої акції, ні рішучим противником, бо – перше – сам я все таки не уявляю ясно конкретних завдань її; друге – я не маю в сій справі ніякої директиви від Ц.К. моєї партії. В квітні я післав йому книгу Н. України з Вашою статею, але досі не дістав вказівок. Можливо, що ЦК УПСР теж не побрав більш ясного поняття про проектовану Вами акцію, ніж я. Коли б Ви схотіли сформулювати її зовсім точно, ясно, коротко і отверто для поінформування Ц.К. УПСР, то я негайно переслав би йому Вашу формулу.

З високим поважаннєм М. Грушевський

Baden b.Wien, Isabelle Str. 15
2.VIII.923

№6

11.XI.928

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Сьогодні я одержав Вашого листа. Щоб не зістатись Вашим довірником, берусь зараз відповідати. (Треба сказати, що я останніми роками майже не листуюсь, з браку часу і з инших причин). Буду відписувати помаленьку.

Одержавши Вашого милого дарунка, я післав Вам кілька книг на адресу д. Бушона – разом з "Думами" Катрусі. І от "Думи" вернулись "за ненахождєнієм", а книги мабуть пропали – бо Ви про них не згадуєте? Спитайте у адресата, бо книги були цінні – збірник Київський і Чернігівський. І як же ото адресувати на далі?

Послужити Вашому пляну що до Хмельниччини дуже б рад – тільки не знаю, чи вдасться. Матеріял величезний, на половину не виданий, а що друковане – розпорошене в безлічі видань, і в продажі з того *майже* нічого тепер нема. (Книготорговля прийшла у нас до стану неймовірного, запаси видань майже всі погинули etc).

Костомаров Вам дасть мало. Випишіть собі з Львів[ської] книгарні мої книги: "Початки Хмельниччини" і "Хмельниччина в розцвіті" (се 2 і 3 част. VIII тому Іст. України)[1]. При кінці "Початків Хмельнич-

[1] Тут їх нема, і я не можу Вам відси післати; дуже часто я не маю навіть свого примірника своїх книг, а користуюсь бібліотечними.

чини" знайдете огляд літератури Хм[ельниччини] і огляд джерел. Се Вам багато поможе. З літератури радив би прочитати крім сих книг Томашівського в VI [томі] Жерел, Липинського Україна на переломі, Кордуби в Записках. Може б не зашкодило і Букринського о Богдані Хмельницьком[2], а в кожнім разі треба: Kubala, Szkice historyczne I-II (Oblężenie Zbaraża, Beresteczko, Krwawe Swaty, Wyprawa Źwaniecka): Szkice теж кн.3, ціла. Його ж Wojna Brandenburska Śmierć Chmielnickiego.

Я тепер саме починаю друкувати IX т. Історії, р. 1650-1657, друкуватись буде мабуть цілий рік (2 книги, разом понад 1000 сторін). Якби Вам було потрібно, можу прислати в коректурі.

Я думаю, Вам не можна буде обмежитись тільки літературою, а треба буде сягнути і до матеріялу. Особливо важні подорожі і звідомлення послів[3]. Я радив би Вам почати з подорожі патр[іарха] Макарія. Вона подрібно переказана буде в IX т. ч.2, але її варто прочитати в повнім тексті, найкращий – російський переклад вийшов 1896-1900, в "Чтениях Общества Истории и Древностей при Москов[ском] унив[ерситете], в сих роках, і окремою відбиткою п[ід] з[аголовком] "Путешествие антіох[ійського] патріарха Макарія до України" належать кн.2, кінець 4 і дещо (мало) з 5. Я певен, що Ви найдете в Парижі, напр. в бібліотеці Ecole des langues orient (2 rue de Lille), Instit. Slave Irae Michelet, або дістанете зі Львова.

Я думаю, що Вам взагалі краще в справі книжок держатися Львова: звідси висилка книг зв'язана з ріжними труднощами, поскільки йде мова про випожичаннє з бібліотек – прямо таки непоборними, а В. Дорошенко зможе Вам посилати мабуть без усяких формальностей те, що єсть в бібл[іотеці] Тов[ариства] Шевченка etc. Оскільки він сам не історик, може бути Вам помічним др. Іван Крип'якевич – сам спеціяліст по Хмельниччині, я думаю, що Ви безпосереднє можете до нього звернутись (ul. Domagoliczow, 9, Львів).

Історичної української карти XVII в. нема, польська єсть XVI в. – атляс Яблоновського і Павінського, для середини XVII в. – карти Бопляна, видані Ляскоронським. Для культурної історії побуту, освіти і літератури найбільше дасть Возняка Історія укр[аїнської] літератури II (моя Історія літератури т.V кінчиться 1610-м роком). Може б іще Франка студії над народ[ними] піснями, та й Антоновича і Драгоманова Малор[оссийские] истор[ические] песни т.2. Ну от здається я відповів на все. Мої щиро вітають Вас і Розалію Яковлівну і я додаю мої поклони.

З щирим поважаннєм
М. Грушевський

13.XI.928

---

[2] Слабе науково, але "оригінальне".

[3] Я думаю, що читаючи літературу, Ви самі відчуватимете, з яким джерелом, чи певним місцем його Вам цікаво познайомитися безпосереднє. Я в своїй Іст[орії] Хмельниччини даю широкі виривки парафрази з них.

ВАСИЛЬ ГОРИНЬ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Львів

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО М. КОЦЮБИНСЬКОГО

ВСТУП

Взаємовідносини двох діячів національної культури – найвидатнішого вченого-історика М. Грушевського і найбільшого новатора-прозаїка М. Коцюбинського – важлива сторінка в історії української духовности кінця XIX – початку XX ст. Ці взаємини засвідчують велике єднання світочів нашої духовности, сердечну приязнь та глибоку взаємоповагу професора-історика і майстра прози, водночас розкривають значення діяльности та творчости кожного для української культури, національного самоусвідомлення народу, "формування і уяснення його світогляду".

Автографи листів М.С. Грушевського до М.М. Коцюбинського зберігаються в фондах Чернігівського літературно-меморіяльного музею-заповідника М.М. Коцюбинського[1], досі повністю вони не публікувалися, чекають сприятливих обставин бути включеними в загальний корпус видання всього листування до письменника. Частково листи зреферовані Й.Я. Куп'янським у "Літописі життя і творчости Михайла Коцюбинського"[2]. Листи Коцюбинського до М. Грушевського знаходяться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України[3] (частину з них опубліковано[4]) та в Центральному державному історичному архіві України в Києві[5].

---

[1] Чернігівський літературно-меморіяльний музей-заповідник М. М. Коцюбинського (далі – ЧЛММЗК), А–1480 – 1548.

[2] Див.: Й.Я. Куп'янський, *Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського*. Київ, 1965.

[3] Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів, ф. 7, спр. 465 – 529.

[4] Див.: Михайло Коцюбинський, *Твори в шести томах*. Т. 5 – 6. Київ, 1961 – 1962; В. Дудко, "Фрагменти епістолярного діялогу (Листи М.М. Коцюбинського до М.С. Грушевського)", *Дніпро*, 1989, №9, стор. 120 – 123; Л. Гісцова, "Листи М. Коцюбинського до М. Грушевського", *Записки НТШ*, 1992, т. 224, стор. 324 – 372.

[5] І.Б. Гирич, "Документи академіка М.С. Грушевського у фонді 1235 ЦДІА УРСР у м. Києві", *Архіви України*, 1984, №4, стор. 62.

Тут немає необхідности широко реферувати листи М. Грушевського, що публікуються, але на загальні моменти хотілося б звернути увагу, наголосити на суттєвому, зробити деякі узагальнюючі характеристики – in brevi.

Співпраця і відповідний "епістолярний діялог" між М. Грушевським і М. Коцюбинським пов'язані з перенесенням зі Львова до Києва в 1907 р. журналу "Літературно-науковий вісник", розгортанням тут діяльности інших часописів ("Рада", "Слово", "Рідний край", "Село"), загалом з піднесенням національно-визвольного руху на Наддніпрянській Україні.

М. Грушевський як виразник провідних ідей національного руху, організатор видавничої та періодичної справи, як знавець української літератури, її основних напрямків і стремлінь глибоко усвідомлював значення Коцюбинського-прозаїка, розумів місце його творчости в контексті европейському, світовому, а тому постійно запрошував письменника до співпраці, "завжди числив на близьку участь" його в "Літературно-науковому віснику", інших часописах; взагалі з огляду на те, що "так мало появляється талановитих річей", просив його свою "літературну продукцію сконцентрувати у "Віснику", не минати часопис і "дальшими творами – меньшими і більшими".

Рівно ж М. Грушевський заохочував Коцюбинського до активної публіцистичної праці, усвідомлюючи її значення в суспільному житті України, її загальнокультурний резонанс. Просить надсилати статті на теми суспільні та літературні, листи про загальне і українське життя, рецензії, нариси про культурних діячів. В інтересі підтримки і розширення видання рекомендує також "зайнятися збиранням пронумерати" на "Вісник" тощо.

Завдяки власне цій співпраці у "ЛНВ" і зав'язалося їхнє тривале листування, яке продовжувалося до останніх років життя М. Коцюбинського (1908 – 1912 рр.). Таке спілкування, публікація у "Віснику" оповідань і новел М. Коцюбинського, повісті "Fata morgana", нарешті зустрічі сприяють великій приязні, що переростає в щиру дружбу, взаємоповагу, глибоку стурбованість проблемами один одного. Зокрема щодо М. Коцюбинського – постійна турбота про матеріяльне становище, фінансова підтримка, виплата гонорарів, надання авансів, призначення підмоги (з травня 1911 р. постійної пенсії) від Товариства прихильників української літератури, науки і штуки для лікування на півдні. При розв'язанні вихідних засад багатьох з цих і подібних проблем завжди стояв М. Грушевський як редактор "Літературно-наукового вісника", голова НТШ, член Товариства прихильників української літератури, науки і штуки чи голова "Видавничої Спілки".

Часом запитуємо себе, звідки бралося бажання у знаного професора-історика займатися літературною працею, чому на нього "нападала сверблячка" до белетристичних писань. Якщо спочатку його

літературні спроби підтримував І. Нечуй-Левицький, то тепер М. Коцюбинський схвально ставився до "доривочних" письменницьких спроб М. Грушевського і ці своєрідні "гріхи" автора оповідань робили відомому майстрові художньої прози "велику приємність". Так, М. Коцюбинський схвально оцінює артистичність нарису "По світу" (1908), радить опублікувати його окремим виданням. А оповідання "Пенати" (1910) взагалі зараховує до здобутків автора: "Знаєте, мені рідко що так подобається як се оповідання. Воно ворушить багато думок, викликає емоції розумового характеру [...] Сим і подібними оповіданнями ви безперечно побільшуєте, розсовуєте сферу нашої літератури" (із листа від 29. X. 1910 р.).

Про збірку публіцистики "Наша політика" (1911): "тішить мене вихід у світ сеї книжки, дуже потрібної в наші часи для широкої публіки" (з листа від 25. X. 1911 р.), а про "Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці" (1912): "виглядає так гарно, що я почуваю національну гордість" (із листа від 28. V. 1912 р.). М. Коцюбинський радів виходові у світ "Ілюстрованої історії України" – "новорічного подарунку народові", чекав появи чергового тому "Історії України-Руси" тощо.

Даний аспект доповнюють відомості про сприяння М. Коцюбинського у підготовці до видання оповідань М. Грушевського німецькою (перекладач В. Горошовський, Відень), а також російською мовою в перекладі М. Могилянського – жодна зі збірок не вийшла. М. Грушевський також допомагав М. Коцюбинському у виданні його книжки "Дебют" ("Видавнича Спілка", Санкт-Петербург), давав поради щодо публікації збірки "З глибини" ("Молода Муза"), оповідань для молоді у видавництві Я. Оренштейна (Коломия).

Із листів М. Грушевського до М. Коцюбинського довідуємося про підготовку літературного збірника "З неволі" (Вологда, 1909), деталі рецензування М. Коцюбинським першої поетичної збірки М. Філянського, сприяння в публікації в "ЛНВ" першого вірша П. Тичини "Ви чуєте, як липа шелестить", про справи часописів, що виходили за участю М. Грушевського. М. Грушевський цікавиться суспільним і культурним життям Чернігова, справами видавництв і видавців, перекладачів, меценатів, обговорює з М. Коцюбинським пляни можливої співпраці з російськими журналами "Мысль" і "Современник", що обіцяли серйозно трактувати українські теми і т. п.

Можливо найбільше в листах до М. Коцюбинського М. Грушевський зі щирістю звіряється своєму адресатові про гіркі обставини галицького суспільного життя, про пережиття ним "тяжкої полоси" (йдеться про останній конфлікт Грушевського з управою НТШ у 1910-их роках). Спокійний, виважений стиль листів тепер змінюється на більш збуджений, імпульсивний, де трапляються такі зізнання, як "громадська атмосфера, котра залазить навіть в ті стійкі круги, де я

обертався досі"; "трудно мені перти против усяких рожнів"; "тяжкі обставини невимовно, і далі не можу того всього на собі нести"…

Як відомо, в цей період М. Коцюбинський був тяжко хворий ("астма на ґрунті сердечної вади"), і йому було потрібне постійне лікування. М. Грушевський переживає за стан здоров'я українського письменника і завжди хвалив "гадку про лікування на півдні", в Італії, радив брати довгу відпустку, сприяв грошовій підмозі, радів, коли М. Коцюбинський "приходив до здоров'я". І Коцюбинський навзаєм радить Грушевському берегти сили, шанувати своє здоров'я, бо "се ж скарб приватний": "Будьте здорові і сильні, щоб бадьоро двигать ту працю, на яку Ви тільки здатні у нас" (із листа 12. І. 1911 р.).

Кілька штрихів маємо до хвороби В. Гнатюка, з яким у М. Коцюбинського були особливо дружні стосунки, про "психічну недугу" І. Франка. Багато місця в листуванні займає тема Криворівні, куди саме Грушевський і Гнатюк постійно запрошували на відпочинок Коцюбинського, якого давно тягнуло "в гори, до гуцулів". Відвідавши цей чарівний закуток Гуцульщини, що надив письменника "спокоєм, добрим повітрям, красою", він згодом зізнається: "Криворівня мене так зачарувала, що я цілий рік тільки й марив про неї, навіть у сні бачив її" (з листа від 2. VII. 1911 р.); "я все живу згадками з Криворівні, де я зазнав так багато хорошого і од людей і од природи" (з листа від 4. VI. 1911 р.). "Тіні забутих предків" – це данина великого майстра-живописця і тим карпатським людям, і природі, і українській літературі.

Влітку 1912 р. Грушевський і Коцюбинський востаннє разом відпочивали у Криворівні: обмінювались думками, плянами, вели задушевні розмови, але не втамували потреби спілкування. М. Грушевський згодом пише: "Мені тепер дуже прикро, дорогий Михайле Михайловичу, що живучи так близько, так мало бачилися разом і вже не знати, чи будемо мати сю нагоду" (із листа від 10. VIII. 1912 р.). Нагода така трапилась восени цього ж року, але уже в Києві, у клініці професора Образцова, де лежав тяжко хворий Михайло Михайлович, і його кілька разів відвідав Михайло Сергійович. Але тепер розмови були іншими…

На особливу увагу заслуговує широка палітра самих імен діячів української (і не тільки) культури, якими переповнені листи М. Грушевського: І. Франко, Леся Українка, В. Гнатюк, М. Лисенко, Є. Чикаленко, І. Шраг, Л. Старицька-Черняхівська, Олександер Олесь, В. Винниченко, С. Єфремов, М. Філянський, С. Черкасенко, П. Тичина, М. Жук, В. Кричевський, В. Леонтович, П. Лавров (Ю. Тищенко-Сірий), Г. Ямпольська, М. Мочульський, М. Могилянський, І. Джиджора, А. Верзилов, А. Єнсен, М. Горький, Олександер, Марія і Катерина Грушевські… Лише один перелік цих імен говорить про те національне духовне підсоння, яке так плекали і оберігали обидва велетні української культури.

Листи закінчуються сердечними привітаннями і щирими побажаннями дружині, дітям, поздоровленнями від дружини (окремі листи писала саме вона). Грушевський просить Коцюбинського навідуватися при проїзді через Львів (“прошу до нас заїхати без церемоній”), дружина історика Марія Сильвестрівна дописує: “І я також дуже Вас прошу до нас, до Криворівні на якнайдовший час”.

Отже, листи М. Грушевського до М. Коцюбинського носять переважно діловий характер, переповнені інформацією про організаційні справи, побутові деталі, рівно ж тут багато фактологічного матеріялу: в них піднято низку важливих політичних і громадських питань, проблем культури і літератури, моментів вельми довірчого змісту. Саме листування для обох було великою приємністю, своєрідним духовним спілкуванням. Адресати високо цінили й поважали один одного: літературний талант і новаторський стиль М. Коцюбинського; надзвичайну працездатність, аналітичний розум, науковий подвиг і широчінь обсервації М. Грушевського. Справді, Грушевський писав Коцюбинському, завжди пам’ятаючи про його місце в українській літературі й високо цінячи його артистичний смак. Коцюбинський бачив в особі Грушевського найбільшого історика України, вмілого організатора науки, який поряд з науковою працею займався публіцистично-журналістською, культурно-освітньою, видавничо-громадською роботою.

Листи розширюють наші знання про славні постаті української науки і літератури, вони ще раз повертають нас у визначальний період українського суспільного життя на зламі епох. Поза сумнівом, епістолярія дає можливість детальніше відтворити громадські та культурні стосунки, уточнити окремі деталі життєвого і творчого шляху історика і письменника.

Нижче публікуємо всі наявні листи М. Грушевського до М. Коцюбинського з відповідним коментарем. Листи, писані М. Грушевським, окремі (чи уривки) – рукою Марії Грушевської, один лист (А-1528) написаний М. Мочульським як секретарем Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. Листи писані на папері різного формату, частина кореспонденції – на поштових картках. Тексти подані в такій послідовності, як вони зінвентаризовані і зберігаються в ЧЛММЗК, що переважно відповідає хронологічному порядку. Збережено стилістичні, лексичні та морфологічні особливості листів, пунктуація – за сучасними нормами. Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках. При відсутності дат написання листів у квадратних дужках подаються дати, встановлені упорядником.

У “Наукових записках” Чернігівського літературно-меморіяльного музею-заповідника М.М. Коцюбинського (Вип. І. Чернігів, 1996, стор. 111-146) були опубліковані листи М. Грушевського до М. Коцюбинського за упорядкуванням завідувача відділу Музею-заповідника

Людмили Зеленської. Віддаючи належне цій публікації, слід відзначити, що в ній відсутні окремі листи, порушено їх хронологію, наявні пропуски в тексті, допущено неточності у відчитанні оригіналів, подано надто стислі примітки тощо.

Зважаючи на це, а також беручи до уваги, що музейне видання малотиражне, нами підготовлено дану публікацію з відповідними коментарями. У підготовці листів до друку брала участь старший викладач Чернігівського технологічного інституту Людмила Дудко. Висловлюємо щиру подяку колишньому директорові Чернігівського літературно-меморіяльного музею-заповідника Юлію Романовичу Коцюбинському за допомогу та сприяння в публікації матеріялів Музею.

ЛИСТИ

№ 1

А-1480 Львів, 19 (6) XII. 1906

Високоповажний Михайло Михайлович!

В листі Вашім до Євгенія Харлампієвича[1], который я бачив перед самим моїм виїздом з Києва, писали Ви, що напишете мені до Львова ширше про мої пляни й відносини до "Л. Н. Вістника"[2]. Досі я одначе не дістав від Вас ніякої звістки і не знаю, що з Вами й коло Вас. Тим часом міцно числю на близьку участь Вашу в "Л. Н. Вістнику". За десять днів вибираюсь я до Києва наладжувати І книжку. Нащо міг би я надіятися від Вас? Чи маєте що з белетристики, чи може яку статтю на біжучи теми?

Може мали б Ви охоту давати рецензийки[*] на українське видання? До газети може піднялись би Ви давати раз на тиждень або на

---

[1] *... до Євгенія Харламповича...* – Чикаленко Євген Харлампійович (1861-1929) – визначний громадський діяч і публіцист, меценат української культури, землевласник, видавець. Активний член "Київської громади", низки організацій і партій, ініціатор заснування Товариства українських поступовців (ТУП). Листувався з багатьма діячами української культури, в т. ч. з М. Грушевським, І. Франком, М. Коцюбинським та ін.

[2] ***... до "Л.Н. Вістника"...*** – *Літературно-Науковий Вістник* – часопис (1898-1906 у Львові, 1907-1914 і 1917-1919 в Києві, 1922-1932 у Львові), заснований за ініціятивою М. Грушевського як видання НТШ. До редколегії входили М. Грушевський, І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк. Став найвизначнішим на той час літературно-науковим журналом. *ЛНВ* був перенесений до Києва, де всю редакторську працю перебрав на себе М. Грушевський; тут місячник відігравав важливу роль єднання всіх культурних сил України. У журналі І. Франко і М. Грушевський надрукували багато власних літературних творів, наукових і публіцистичних статей, рецензій, оглядів тощо. М. Коцюбинський був також постійним автором *ЛНВ* (низка новел, оповідань, повісті "Fata morgana", "Тіні забутих предків").

[*] Досі лист писаний рукою Марії Сильвестрівни Грушевської, дружини історика. Далі до кінця писав Михайло Грушевський.

два тиждні листи з Чернігова про загальне й українське життя.

Маляр М. Жук[3] тепер, здається, в Чернігові, і Ви з ним бачитесь, може б він узявся зробити якусь вініету стильову, а не дуже кучеряву для київського "Вістника"[4], так, що лишилося по теперішньому – стовбець на зміст книжки, як тепер, иньше можна з титулової сторони забрати. Мож видумаєте що?

Сердечно здоровлю Вас.

Мих[айло] Грушевсь[кий].

Ви обіцяли також свою поміч по читанню й справлюванню рукописей, чи можу числити на Вас усім тепер?

№ 2

А-1481 Київ, дня 3 січня 1907.

Високоповажний Добродію![*]

В інтересі розширення нашого видання просимо Вас не відмовити нам своєї помочи і зайнятися збиранням пренумерати на "Л. Н. Вістник".

Від зібраних Вами грошей відступаємо 5% на ціль, яку Ви вкажете. За разом висилаємо Вам книжку квітків.

З глубоким поважанням

Мих[айло] Грушевський

№ 3

А-1482 У Києві, 10/П. (1)907.

Високоповажний Михайло Михайлович!

Ваша "Просвіта"[5] просить нас прислати дарові примірники

[3] ***Жук Михайло Іванович*** (1883-1964) – художник, гравер і поет, учень школи М. Мурашка в Києві та Краківської Академії мистецтв. Засновник і професор Української Академії мистецтв у Києві, професор Одеського художнього інституту. Створив портрети українських письменників (І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Лепкий, П. Тичина). Виступав також як поет, автор оповідань, критичних статей, друкувався у *ЛНВ*.

[4] ***...для київського "Вістника"...*** – Після революції 1905 р., коли відкрилися можливості для функціонування української преси, М. Грушевський переносить *ЛНВ* до Києва, з огляду на хворобу І. Франка перебирає на себе всю редакторську працю. В 1914 р. *ЛНВ*, як і вся українська преса, був заборонений царським урядом і відновився по поваленні царизму в 1917 р. за редакцією О. Грушевського, в 1920 р. закритий советською владою, поновлений у Львові в 1922 р. й очолив його Д. Донцов. М. Грушевський плянував поліпшити художнє оформлення часопису, залучивши до цього маляра М. Жука. Див. примітку ч. 3.

[*] Лист написаний з редакції "Літературно-наукового вісника", лише підпис "Мих. Грушевський" рукою редактора.

[5] ***Ваша "Просвіта"...*** – чернігівська "Просвіта" як культурно-освітнє Товариство була утворена в 1906 р. Її члени вели велику громадсько-культурну працю,

"Літ.-Наук. Вістника", але ми властиво дарових примірників не даємо. Натомість просим ми Вас і через Вас "Просвіту", щоб збирали нам передплатників, обіцяючи за се якісь процент. То може б замість проценту "Просвіта" дістала від нас даровий примірник "Вістника", коли назбирає хоч 10-тьох передплатників.

Просив я Вас через пана Гнатюка[6], чи не маєте готового оповідання, та не присилаєте; мабуть й досі не маєте. А хотілось би нам дуже.

Для серії біографій наших діячів в "Раді"[7], чи не взялись би Ви написати коротеньку біографію Д. Шрага[8] як громадського й земського діяча й депутата І-шої Думи[*].

Щиро Вам прихильний

М. Грушев[ський]

№ 4

А-1483 [без міста і дати]

[Штемпель нерозбірливо]

Високоповажний Михайло Михайловичу!

Ви нічим не образили нас, попросивши задурно ЛНВ для

організовували читальні, бібліотеки. М. Коцюбинський у 1907-1908 рр. був її головою, залучав до співпраці прогресивні національні сили. За розпорядженням губернатора усунутий із Товариства. 25. VII. 1911 р. чернігівську "Просвіту" було заборонено.

[6] ***Гнатюк Володимир Михайлович*** (1871-1926) – визначний український етнограф і фольклорист, організатор національної науки. Секретар НТШ, голова його Етнографічної комісії, редактор усіх її видань. Співредактор *ЛНВ*, директор Української Видавничої Спілки. Дійсний член НТШ, член-кор. Російської Академії наук, низки інших наукових організацій, з 1924 р. – академік ВУАН. Видав близько 60-т. *Етнографічного збірника*, *Матеріялів до української етнології*, низку публікацій у *ЛНВ*, *Записках НТШ* та ін. Із М. Грушевським В. Гнатюка єднала спільна праця в *ЛНВ*, НТШ та його численних виданнях; був у дружніх стосунках з М. Коцюбинським, з яким вів тривале листування.

[7] ***"Рада"*** – щоденна українська газета на підросійській Україні, що постала як продовження "Громадської думки". Виходила в Києві в 1906-1914 рр., фінансував її Є. Чикаленко при підтримці В. Симиренка і Л. Жебуньова, відомих українських громадських діячів. Загальну лінію газети визначало Товариство Українських Поступовців. Головними редакторами часопису були Р. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський. Зі вступом Росії в Першу світову війну царський уряд закрив "Раду", яка відновилася 1917 р. під назвою "Нова рада".

[8] ***Шраг Ілля Людвигович (1847-1919)*** – знаний громадсько-політичний діяч, адвокат. Працював гласним Чернігівської губернської земської управи, 1906 р. був послом до І Державної думи, де очолював українську фракцію, одночасно був заступником голови Союзу автономістів-федералістів (1905-1906), згодом голови ТУП, належав до інших демократичних партій. Член Центральної Ради. Автор статей у "Правді", "Записках НТШ", "Раді", тощо. Прізвище І. Шрага постійно фігурує в листуванні між М. Грушевським і М. Коцюбинським.

[*] Лист із редакції "Літературно-наукового вісника", але на бланку "Просвіти". Остання фраза і підпис рукою М. Грушевського.

"Просвіти", але думаємо, що ми не образили й Вас, написавши, що не можемо давати дарових примірників. А тим часом в листі Вашім наче якийсь ображений тон пробивається. Може бути, що се наше суб'єктивне вражіннє. Инакше було би прикро дуже, якби до звичайнісінських речей ділових домішувалася обида. Як знаєте з моєї статті в "Раді", НЛВ має тепер на 600 передплатників меньше, ніж треба йому, щоб покрити кошти. Ми звертаємось до всіх земляків, просячи притягати передплатників. В тім і до "Просвіти". Як думаєте, що такої пропаганди потрібні дарові примірники, то я скажу прислати.

За [Вологодський] збірник[9] я чув тільки, що п. Леся тепер виїжає з Київа на якийсь час, а порядкованням його займеться по повороті.

Здоровлю Вас щиро!

Щиро прихильний
М. Груш[евський]

Дуже цензура нас бере за зуби...

№ 5

А-1484 Львів 2/III. 1907

Високоповажний Михайло Михайловичу!

Дуже дякую Вам за оповідання[10]. Воно не застало мене вже в Київі і мені переслали його сюди. Нам з Франком воно дуже сподобалось, але в III книжку воно ніяк не може увійти, бо я сю книжку замкнув ще перед виїздом з Київа, і вона має не задовго вийти. Отже, дам його в IV кн[ижку] на перше місце. "Вістник" Вашій "Просвіті" я казав послати, а Ви б[удьте] л[аскаві], ширте там його по змозі.

Сердечно здоровлю!

Ваш М. Груш[евський]

Стаття про Шрага, про котру я писав має бути для "Ради" – на оден фейлетон щодо розмірів[*].

---

[9] ***За Вологодський збірник...*** – очевидно, йдеться про літературний збірник "З неволі", що вийшов у 1908 р. у Вологді (вид-во "Запомога"). У збірнику, який почала формувати Леся Українка, надрукована її драматична поема "На руїнах", оповідання М. Коцюбинського "Persona grata", вміщено поетичні та прозові твори українських письменників: Б. Грінченка, Олександра Олеся, П. Капельгородського, М. Чернявського, С. Черкасенка, Х. Алчевської, Г. Байраченка, А. Кащенка, О. Луцького, І. Липи, І. Огієнка та ін.

[10] ***... дякую Вам за оповідання.*** – мова йде про етюд "Невідомий", твір М. Коцюбинського, надрукований у *ЛНВ*, 1907, кн. IV, стор. 4-11.

[*] Лист писала Марія Грушевська. Від слів "сердечно здоровлю" і до кінця писав Михайло Грушевський.

№ 6

А-1485 [*Львів*], 15/VIII.1907

Високоповажаний Михайло Михайловичу!*

Укладаю пляни "Л.Н. Вістника" на будучий рік і хотів би заручитись я Вашим оповіданням для перших книжок. Гонорар буде виплачений по найвищій нормі, яка буде прийнята для 1908 р., а я – між нами – надіюсь, що її буде можна піднести супроти теперішньої. Хочу збільшити також трохи великість книжок – як дотепер, я досить з справи "Вістника" вдоволений.

Щиро здоровлю Вас

Мих[айло] Груш[евський]

№ 7

А-1486 [2/XII. (19)07]

[На поштовій картці зі Львова]

Високоповажаний Михайло Михайлович!

Ви обіцяли на початку року оповіданнє. Може можна його дати вже на першу книжку, то значить, прислати в редакцію (в Київ), маєте 15-20 декабря ст. ст.?

Сповістіть, будь ласка!

Щиро прихильний Ваш М. Груш[евський]

Я на свята буду в Києві: чи не виберетися й Ви туди?*

№ 8

А-1487 Львів, [грудень 1907 – січень 1908]

Високоповажаний Михайло Михайлович!

Вибачте, що не відповів скорше. Завтра сподіваюсь піти до фотографа і невдовзі післати Вам фотографію. А за оповіданнє що ж робити: не наспіло на першу книжку, буду ждати на пізнійшу. Вашу прихильність до "Л. Н. Вістника" я дуже ціню і прошу не тільки тоді, коли я Вас специяльно прошу про оповіданнє, але взагалі, коли матимете що – призначати то до Л. Н. В.

Так мало взагалі появляється талановитих річей, що треба бодай що можна концентрувати, а не розділяти на *x* місць – принаймні тим, хто спочуває "Л. Н. Вістнику", а не вважає його неприятелем, котрого треба поборювати й діскредитувати.

* На бланку "Літературно-наукового вісника" писала Марія Сильвестрівна, тільки підпис М. Грушевського.

* Цікаво буде знати, як поштівку заадресовано: "Его Высокородію Михаилу Михайловичу Коцюбинскому Черниговъ Россия Северянская соб. домъ"

Сердечно дякую за поздоровлення і навзаєм бажаю всього найкращого Вам і Вашій родині.

Щиро прихильний М. Груш[евський]

№ 9

А-1488 [Київ, грудень 1907 – січень 1908]

Високоповажний Михайло Михайлович!

Лист Ваш я дістав у Львові вже перед самим від'їздом і не вспів уже відповісти. В Київі я вже четвертий день й ладжу першу книжку "Л. Н. Вістника", котру хочу випустити в перших днях січня. Чи можна до того часу дістати від Вас оповіданнє, про яке Ви згадували? До рецензії посилаю Вам книжку Філянського[11]; рецензію прошу прислати не пізнійше дня 29-30 грудня. Обкладиньки для "Вістника" тепер нема вже часу робити; сей проєкт приходиться нам відложити на пізнійше. Рівно ж не можу ще зараз зміркувати, в якій мірі буде потрібна Ваша участь в перегляданню рукописів і тому не можу ще поставити ніяких умов. Се покаже практика найблизших місяців[*].

Тим часом сердечно здоровлю Вас і прошу помагати в журналі й газеті[12]. Як шкода, що не могли Ви приїхати до Київа. На розстояніє все ж так трудно робити!

Вам щиро прихильний
М. Гру[шевський]

P.S. Адресуйте до редакції "Літ.-Наук. Вістника" (Киев, Прорезная, 1/20).

---

[11] ***Філянський Микола Григорович (1873-1938, за ін. відом. 1945 р.)*** – український поет, знавець будівельної справи і архітектури. Працював у Полтавському історико-краєзнавчому музеї, музеях Харкова, Запоріжжя. Автор наукових праць, видав кілька поетичних збірок. У 1937 р. заарештований органами НКВД, загинув за невідомих обставин. На першу збірку М. Філянського "Лірика" (1906) на замовлення М. Грушевського М. Коцюбинський написав рецензію (*ЛНВ*, 1907, кн. I), в якій дав негативну оцінку творчости поета (назвав книжку білою пустинею "з піскуватими кочугурами віршів", спостеріг у ліриці певну затемненість образів). Позитивно оцінили книжку М. Філянського Олена Пчілка ("Рідний Край", 1906, № 43), добрим словом відгукнувся на збірку Г. Хоткевич ("Українська хата", 1909, № 10). Саме такі оцінки визначили подальшу долю талановитого поета, а критику М. Коцюбинського не в усьому можна вважати об'єктивною, не можна переносити її на всю творчість М. Філянського.

[*] Досі писано рукою Марії Грушевської, далі й до кінця писав Михайло Грушевський.

[12] ***... помагати в журналі й газеті.*** – Мова йде про журнал "Літературно-науковий вістник" і газету "Рада".

№ 10

А-1489 Львів, 4/II. 1908.

Високоповажаний Михайле Михайловичу!

І не думав я на Вас гніватися, та й не мав за що, тільки, мабуть, листи наші розминулись. Я писав Вам там, що знимусь і тепер вже справді маю фотографію і вишлю завтра бандеролею.

Писав я в тім листі, щоб, як будете мати оповідання, нам до "Вістника" прислали, та взагалі по можности у "Вістнику" свою літературну продукцію сконцентрували: мало появляється доброго, а як ще й те ділити, то вже зовсім нашому журналу зле. Щодо дарового "Вістника" для "Просвіти", то таки не гнівайтесь, сього року нікому не будемо посилати даром. "Симфонію" і "Казку"[13], – передайте п. Жуку – ми дякуєм. Просим віршів його і надалі.

Дуже Вам прихильний!

М. Груш[евський][*]

№ 11

А-1490 Львів, [6/III (1)908].

[На поштовій картці]

"Ні вітру, ні хвилі"[14] від Вас, високоповажний Михайло Михайловичу; післав Вам лист, просячи "співучасти", і фотографію (не знаю, чи дістали), але від Вас нічого – а тим часом Вашого оповідання дуже і дуже треба.

Ваш М. Г[рушевський]

Пишіть до Львова, я пробуду тут ще днів з 10, потім хочу трохи на спочинок на Полудне.

№ 12

А-1491 [Львів, 14/V. (1)908].

[На поштовій картці]

А від Вас все ще "ні вітру, ні хвилі", Високоповажний Михайло Михайлович! Чи можна хоч на липень чогось сподіватися? Дуже б нам здалося!

Як живете? Я ще цілий!

Щиро здоровлю! Ваш М. Груш[евський]

---

[13] ***"Симфонія" і "Казка"*** – поетичні твори М. Жука, видрукувані в *ЛНВ*: "Казка", 1908, т. 41, кн. III, стор. 487-490; "Вечірня симфонія", 1908, т. 43, кн. VI, стор. 82-83.

[*] Рукою М.С. Грушевського останнє речення і підпис, весь лист писала М.С. Грушевська.

[14] ***"Ні вітру, ні хвилі..."*** – слова із початкових рядків поезії Т. Шевченка "Гамалія": "Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі // Із нашої України!"

№ 13

А-1492 [30/VIII (1)908].

Високоповажаний Михайло Михайлович!

Товариство ім. Шевченка одержало запрошення від Чернігівської город[ської] управи[15] до участи в юбилею міста через вислання депутації. Не відмовте відповісти зараз:

1) чи Ви взяли б на себе обов'язки бути нашим депутатом на юбилею?
2) чи сей юбилей не буде мати якогось неприлично чорносотенного характеру?

Для скорости адресуйте: Австрия-Галиция, Ясенів Горішний, проф. М. Грушевському.

А що, як з оповіданнєм? Чи дістанем його на сентябр?

Сердечно здоровлю Вас!
Ваш М. Грушев[ський]*

№ 14

А-1493 [Київ, 1/IX. (1)908].

Високоповажний Михайло Михайловичу!

Будьте ласкаві написати, як держить себе Чернігів, гор[одська] управа в юбилейній сворі, чи не скомпроментував себе? Діло в тім, що ми хочемо вислати їй привіт ex post*, замість привіту на юбилей.

Коли можна сподіватись від Вас оповідання? Жду нетерпляче.

Ваш щирий
М. Груш[евський]

Я в Київі і пробуду ще зо 3 тижні.
Поклін Шрагу.

---

[15] ***...від Чернігівської город[ської] управи...*** – Як голова НТШ М. Грушевський звертався до М. Коцюбинського з проханням репрезентувати Товариство на ювілею м. Чернігова (1000-ліття) – XIV археологічному з'їзді. М. Коцюбинський відмовився від участі в цьому святкуванні. "...Для мене особисто дуже тяжко та й навіть гидко брати участь у такому святі державно-поліцейського характеру"; "ювілейне свято, як і археологічний з'їзд, вийшло цілком чорносотенне [...], такого яскравого чорносотенного характеру свята управа навіть не сподівалась". (Михайло Коцюбинський, *Твори в шести томах*, т. 6. Київ, 1962, стор. 73, 75. Далі – *Твори*).

* Лист писала Марія Грушевська.

* ex post (лат.) – пізніше.

№ 15

А-1494 [Київ, 3/Х. (1)908].
[На поштовій картці]

Високоповажаний Михайло Михайлович!

Вибачте, що не повідомив Вас скорше. "Intermezzo"[16] я одержав, коректу скажу Вам післати. Спасибі за нього і прошу не минати нас і дальшими Вашими* творами, меньшими й більшими, які будуть. А ми зістанемо Вашими щирими прихильниками і розцінку [нерозбірливо] будемо старатися зробити яку зможемо вище; "Intermezzo" порахуємо по 3 р. 50 к. за сторінку.

Ваш щирий М. Груш[евський]

№ 16

А-1495 [Львів, 25/XI. (190)8, за поштовим штемпелем]
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Контора повідомила мене, що післали вже Вам коректу "Intermezzo"; не гніваєтеся, що я відложив її на І кн. – для інтересів журналу. Можна було помістити в XII, але се гарніше виглядає. Що з Вашою більшою повістю? Коли можна її сподіватися?

Я казав післати Вам до рецензії Черкасенка[17].

Чи можна се робити й частійше? Чи не мали б охоти писати статей на теми суспільні й літературні?

Щиро прихильний М. Груш[евький]

№ 17

А-1496 [Львів, 13/XII. (19908), за поштовим штемпелем].

Дорогий Михайле Михайлович!

Невимовним сумом наповнив мене і жінку Ваш лист. Знаю сю каторжну хоробу і болію душею за Ваші муки.

---

[16] ***"Intermezzo"*** – широковідомий твір М. Коцюбинського, вперше видрукований у *ЛНВ*, 1909, т. 45, кн. І, стор. 5-15.

* В оригіналі – "нашими".

[17] ***Черкасенко Спиридон Федосійович (1876-1940)*** – поет, прозаїк, драматург, публіцист, педагог. У літературі дебютував віршами в *ЛНВ* (1904). Співпрацював у "Раді", протягом 1912-1913 рр. вів у *ЛНВ* публіцистичний розділ. З 1919 р. на еміграції – в Австрії, Ужгороді, Празі, де й помер. С. Черкасенко перший спробував визначити місце М. Коцюбинського в історії української та світової літератури (*ЛНВ*, 1913, кн. V). На його думку, М. Коцюбинський – "творець високих культурних цінностей", "чим з загальнолюдського погляду оцінюється здібність і гідність нації і її місце серед великої сім'ї народів". На книжку С. Черкасенка – очевидно, поетичну збірку "Хвилини" (1907) – М. Коцюбинський рецензії, про що просив М. Грушевський, не написав.

Спасибі за обіцянку будучих праць Ваших. І маленька просьба. Редакція Чеської енциклопедії (Ottv Slovnic Nauny) просила мене дати біографії деко[го] з визначніших сучасних письменників, учених etc. українських. Хотів би написати про Вас[18] і дати трохи більше біографічних дат. Не відмовте, отже, дати маленьку автобіографію Вашу – не тільки самі дати, а дещо і з "еволюції духа".

Мені літо не удалося, був у горах, але дощі і повени не давали спокою й спочинку. Потім було багато ріжного громадського яду. Але чую себе на здоровлю добре і роблю багато. Бодай стільки.

Д. Гнатюк движиться[19]. Др. Франко фізично як-сяк, і працює, але психіка прикра[20]. Недавно прийшов до мене і на найближчого йому чоловіка, що ріжні прислуги йому робив найщиріші, почав розказувати, що він його обкрадає etc. А ріжні люди і хапають його непритомні слова і пускають межи люде. Невимовно прикро за нього і за людей.

Цілую Вас сердечно!

На свята будемо в Києві.
Жінка Вам шле привіт!

Ваш щирий М. Груш[евський]

№ 18

А-1497 [Київ, 2/IV. (1)909].

[На поштовій картці, на звороті фото М. Левицького]

Наскільки утішив мене Євг[ен] Хар[лампійович] звісткою про оповіданнє[21], настільки засмутив Вашою недугою.

---

[18] ***Хотів би написати про Вас...*** – Щоб виконати замовлення редакції чеського енциклопедичного *Словника (Ottv Slovnic Nauny)*, М. Грушевський звертався до М. Коцюбинського з просьбою дати йому біографічні дані про себе, щось з "еволюції духа". Письменник-новеліст надіслав ученому-історикові стислу автобіографію і в додатковому 28 томі *Словника* (1909) було надруковано статтю про українського письменника (без підпису), в якій використано цей матеріял (М. Коцюбинський, *Твори*, т. 6, стор. 80-82).

[19] ***Д. Гнатюк движиться*** – Ідеться про погіршення здоров'я В. Гнатюка зимою 1908 р. У листі до вченого-етнолога від 19. XII 1908 р. М. Коцюбинський пише: "Останні звістки про Вас позавчора дістав од проф. Грушевського, який пише, що Гнатюк движиться. А отже зараз дістаю Ваші книжки (сердечне спасибі за пам'ять і дарунок!) – бачу, що справді движиться, та щей працює". (М. Коцюбинський, *Твори*, т. 6, стор. 83).

[20] ***Др. Франко фізично як-сяк...*** – мова йде про хворобу І. Франка, частковий параліч рук, катастрофічну психічну кризу. Пригнічували письменника і важка психічна недуга дружини, скрутне матеріяльне становище. На прохання М. Коцюбинського, про хворобу І. Франка написав йому В. Гнатюк, на що письменник боляче зареагував: "Так мене вразила ота сумна звістка, що я й сам занедужав і два дні лежав. Та й тепер ні про що інше не можу думати [...] – і просто серце болить – і жаль обгортає невимовний [...]. Тепер що яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, ще дорожчим став нам той чоловік". (М. Коцюбинський, *Твори*, т. 6, стор. 60-61).

[21] ***... звісткою про оповіданнє...*** – йдеться про оповідання М. Коцюбинського "Дебют", опубліковане в *ЛНВ*, 1909, т. 47, кн. VIII, стор. 193-216.

Але гадку про Італію хвалю дуже.

Аванс вишлемо. Оповіданнє пришліть сюди. Сердечно здоровимо Вас! І бажаємо найліпшого!

Ваш М. Груш[евський]

№19

А-1498 Київ, 8/IV. 1909.

Дорогий Михайло Михайлович!

Оповіданнє одержав[22], дам до одної книжки (там не буде 2-х аркушів), коректу скажу прислати. Крім сього авансу на подорож, рахуйте ще на 300 руб. підмоги беззворотної на ліченнє. Я говорив за се з Євг[еном] Харл[ампійовичем], теж входить в сю комісію..., що завідую сим фондом, і ми настільки певні за иньших, що ви сі гроші можете одержати чи від мене (з ЛНВ), чи від Євг[ена] Харл[ампійовича], коли Вам треба буде збиратися.

Якщо буде Вам наручно перепочити у Львові, то прошу до нас заїхати без церемонії, на скільки день Вам буде сподручно.

Вам щиро прихильний
М. Груш[евський]*

До Чернігова поїхав д. Єнсен[23], я дав йому рекомендації до Вас і до Верзілова[24].

№ 20

А-1499 [Київ, 21/IV. (19)09].

Дорогий Михайло Михайлович!

За кілька день дістанете Ви коректуру, вже без мене – я сьогодня їду. Гроші – 300 р. – приготовлять Вам на Ваш приїзд через

---

[22] ***Оповіданнє одержав*** – Оповідання "Дебют". Див. примітку ч. 21.

* До цього листа М. Грушевський додає свою візитку з допискою: "Михайлу Михайловичу Коцюбинському, Земская управа [...] Северянская ул. 3. *Михайло Грушевський* рекомендує д-ра Єнсена з Стокгольму".

[23] ***Єнсен Альфред (1859-1921)*** – видатний шведський історик, популяризатор слов'янських літератур, автор книжок про Україну, перекладач поезії Т. Шевченка, оповідань М. Коцюбинського на шведську мову, студії про них. Написав монографію "Мазепа", розвідки про П. Орлика та ін., редактор збірника "Українці". У квітні 1909 р. перебував у Чернігові, де познайомився з М. Коцюбинським, переклав і видав збірку його оповідань шведською мовою зі вступною статтею, листувався з ним.

[24] ***Верзилов Аркадій Васильович (1867-1931)*** – український історик і археолог, краєзнавець, педагог, земський діяч Чернігова. Працював у Центральному архіві м. Києва, Чернігівській губернській архівній комісії, обирався міським головою, очолював гімназію, вів педагогічну роботу в Чернігові. Згодом був науковим співробітником Історико-філологічного відділу ВУАН, членом низки комісій, очолюваних М. Грушевським. Автор праць з історії Чернігівщини (вів археологічні розкопки в місті), спогадів про В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, біографічних нарисів про діячів української науки і письменства.

Київ, Ви напишіть у Контору, коли будете приїзжати. А аванс перший за "Дебют" і решта за "Intermezzo" пошлють Вам у суботу (27) до Чернігова.

Ваш щирий
М. Груш[евський]

Доброго здоровля і всього добра.
Від жінки поклін.

№ 21

А-1500 [Київ, 27/IX. (1)909].

Високоповажн[ий] і дорог[ий] Михайло Михайлович!

Незвичайно було нам прикро, що наші слуги не дали Вам милости заночувати у нас! Прикро, що й не сказати. Сподіваємося побачитися в Вашім повороті; Ви, будь ласка, напишіть, як будете вертати, і чи зможете заїхать. Ми посидимо тепер у Львові (куди їдемо завтра-позавтра) досить довго. Ви ж не спішіться з Вашого земного раю[25]. Коли невелика сума грошей може продовжити Вам побути, то напишіть; 100 карб. Вам зараз вишлемо; не знаю, чи зможемо більше при теперішнім безгрошів'ї.

В повітрі пахне осінню – особливо щодо преси. "Слово"[26] припинилося, "Р[ідний] Край"[27] припиняється, не знати, як буде з "Радою"[28]. Чи позволите поставити Ваше ім'я між співробітниками селянської газети "Село"[29], що заріваємо від осени?

Жінка, всі наші шлють Вам привіт.
Я братськи цілую Вас!
Ваш М. Г[рушевський]

---

[25] ***... з Вашого земного раю*** – мається на увазі о. Капрі, де літом 1909 р. М. Коцюбинський перебував на лікуванні.

[26] ***"Слово"*** – тижневик, орган УСДРП, виходив у Києві (1907-1909). Часопис редагувала колегія: М. Порш, В. Садовський, С. Петлюра, Я. Міхура; фінансували О. Королева, С. Петлюра. Часопис спочатку адресувався українським робітникам і селянам, згодом більше уваги приділяв національному життю. Активними співробітниками тижневика були: публіцисти Г. Коваленко, А. Жук, Д. Донцов, письменники С. Черкасенко, Г. Чупринка, Дніпрова Чайка та ін.

[27] ***"Рідний Край"*** – часопис політико-економічного і літературно-наукового спрямування. Виходив з 1905 р. у Полтаві, згодом у Києві (1907-1914) з місячним додатком для дітей "Молода Громада", насамкінець – у Гадячі (1915-1916). Редакторами часопису були М. Дмитрієв і Г. Коваленко, з 1907 р. Олена Пчілка; видавець Г. Маркевич.

[28] Див. примітку ч. 7.

[29] ***"Село"*** – ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві (1909-1911) за редакцією М. Грушевського. Співробітниками часопису були М. Гехтер, В. Дорошенко, Ю. Сірій-Тищенко, П. Стебницький і М. Шаповал. Тут друкувалися також твори М. Коцюбинського. "Село" фінансували Г. Ямпольська й І. Малич. Після закриття продовженням тижневика був "Засів" (1911-1912).

№ 22

А-1501 [Криворівня, 6/VII. (19)01]
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Спасибі за память! Проспект пришлемо, просимо адреси. Благоденствуємо в Криворівні, але за 3 тижні сподіюся бути в Київі вже. Ваш "Дебют" в VIII кн., що вийде сими днями. Бажано було б щось на кн. XI або XII, то значить – дістати в октябрі. Коли є надія, сповістіть. Всі Вам сердечно кланяються, Вашій В[исоко]п[оважаній] Пані і діткам! Цілую!

Щиро прихильний Гр[ушевський]

№ 22

А-1502 [Київ, 27/IX. (1)909].

Дорогий Михайло Михайлович!

Дякую дуже за лист і привіт, переданий через Іллю Людвіговича[30]. Але дуже засмутив нас звісткою, що Ви знову чуєте себе гірше. Треба в будучім році Вам довгої відпустки і спочинку. (Про матеріяльну сторону вже постараємося). "Село" йде нічого собі, але курчат в осени рахують! Тепер перейшло за тисячу вже досить значно. Як потішете його якимсь твором Вашого пера, буде дуже добре – особливо на новорічний нумерок! І для ЛНВ добре б на першу книжку щось від Вас дістати, то значить на кінець ноября, а титул [нерозбірливо].

Досиджуємо вже останні дні в Київі, але мабуть раніш суботи не виїдемо. Щирий привіт наш Вашій В[исоко]п[оважаній] Пані, Вам і дітям од усіх нас.

Ваш М. Груш[евський]

№ 23

А-1503 [Львів, 11/XI. (19)09].

Ну щож, Дорогий Михайло Михайлович, спромоглися Ви щонебудь написати на №1 ЛНВ? Як не маєте готової рукописи, то напишіть хоч титул. Як не може поспіти на №1, то все таки титул напишіть, бо даю проспект, чекаю нетерпляче – хоч титула?

Як здоров'ячко Ваше і як себе почуваєте? Ми вже 1,5 тижні у Львові, здорові, і я чув би себе добре, якби не бездна роботи і не тяжкі та гіркі обставини. Цензура, себто Флоринський[31], очевидно, хоче

[30] ***через Іллю Людвиговича*** – див. примітку ч. 8.

[31] ***...себто, Флоринський...*** – мається на увазі, очевидно, Флоринський Тимофій Дмитрович (1854-1919), російський вчений-славіст, професор, а згодом декан

доїхати Українців, і доїзжає.

"Рада" дістала кредита на 1910 р. – буде жити. Добре хоч се "Село" йде потроху, доходить до 2000.

Фл[оринський] дуже точить зуби.

Тут – банисто в атмосфері. Але житє елементарною силою йде вперед, хоч і по груді.

Цілую сердечно!

Ваш прих[ильний]
М. Гру[шевський]

Всі наші кланяються Вам і Вашим дітям.

№ 24

А-1504 [Київ, 4/І. (1)910].

Дорогий Михайло Михайлович!

З новим роком, новим щастєм, здоров'єм і силами! Щоб були сильні, здорові і творчі. Чув я, що Вам нездоров'є не позволило приїхати до Київа. Жаль, що не вдалося побачитися, подвійно жаль, що не здужуєте. Треба на Капрі знову, на довгий час. Приготовляйте собі відпустку, гроші найдуться.

"Село" закінчило рік добре, коло 2200 передпл[атників], ЛНВ гірше ніж торік – на се вплинуло багато причин, між ин[шими], конфіската 4-х книжок ще й досі не знята.

За тиждень їдемо до Львова, на довгий час. "Fata morgana" посилайте до Київа, там її зараз складатимуть. Думав поговорити з Вами про виданнє збірки Ваших оповідань, з огляду на конфіскату. Тому що відносини "Спілки"[32] до "М[олодої] Музи"[32а] не найліпші,

історично-філологічного факультету Київського університету. Належав до професорів-русифікаторів, як цензор виступав проти української мови. У статті "Малорусский язык и "украинско-русский" литературный сепаратизм" ("Киевлянин", 1899) відмовляв у праві існування українській мові. Свою діяльність спрямовував на поборення українських часописів, що появилися за ініціятиви та участі М. Грушевського, інших прогресивних національних діячів.

[32] ***"Видавнича Спілка"*** – повна назва "Українська Виданича Спілка", заснована у Львові в кінці 1898 р. за ініціятивою М. Грушевського; найбільше і найдіяльніше видавниче товариство, що діяло в Галичині, існувало до 1914 р., видаючи літературу двох напрямів: белетристичні твори і популярно-наукові праці. За час функціонування Спілки вийшло понад 300 книг. Директорами були М. Грушевський (заступник І. Франко), В. Гнатюк.

[32а] ***"Молода Муза"*** – літературна група "Молода Муза" (П. Карманський, В. Пачовський, Б Лепкий, О. Луцький, С. Чарнецький, С. Твердохліб, М. Яцків, М. Рудницький). Існувала у Львові від 1907 р. до початку Першої світової війни. Мала видавництво з однойменною назвою. Об'єднавшись навколо журналу "Світ", ці митці шукали у творчості нових шляхів, засвоювали ідеї, мотиви, форми европейської та світової літератури. "Молода Муза" дістала неоднозначну оцінку корифеїв української культури: зокрема, І. Франко критикував теоретичні засади молодомузівців, як і твори представників цієї групи; Леся Українка і Михайло Коцюбинський захищали модер-

ніяково їй робити вам пропозицію видання в Росії, щоб се не виглядало на конкуренцію. Але якби Ви, поладнавши сю справу з "М[олодою] Музою" *від себе,* звернулися до "Спілки" з сею пропозицією, вона б стріла її з усякою симпатією.

Сердечно здоровимо Вас і Ваших!

Щиро Вам прихильний
М. Груш[евський]

До "Л.Н. Вістни[ка]" і "Села" просив би все, що будете тільки мати. Дуже і дуже бажане.

№ 25

А-1505 [7/I. (1)910].

Дорогий Михайло Михайлович!

Сердечно дякую за добре слово і добрі бажання Ваші! Будемо чекати нетерпляче "чогось" до "Села" і "Fata morgana". Але не насилуйте себе!

Позавчора Вам ухвалено 500 р. на нову подорож на полудне. Сі гроші можете взяти чи просто від Вол[одимира] М[иколайовича] Леонтовича[33] через Контору. Тільки не відтягайте свого виїзду. Не запускайте! Сто руб. авансу Контора вишле завтра. Сього року Ваш гонорар в ЛНВ 80 р. від аркуша.

Тілько що дістав звістку про недугу Гнатюка. Бережіть себе дорогий М[ихайле] М[ихайловичу]!

Спішу одправити. Від усіх Вам привіти і щирі бажання!

Ваш М. Гр[ушевський]

Прошу Шрага писати до "Села" по юридичним питанням, вплиніть і Ви на нього.*

ністські пошуки молодої ґенерації митців, їх намагання включитися в русло загальноевропейського культурного розвитку. В листі до В. Гнатюка від 2. IV 1909 р. М. Коцюбинський писав: "Питаєте мене, за що любить мене "Молода Муза"? А хіба я знаю. Я сам був би радий, коли б мені пояснили". (М. Коцюбинський. *Твори*, т. 6, стор. 88-89). Тут ідеться про збірку оповідань, що вийшла у видавництві "Молода Муза" ("З глибин", 1909), котра з етичного погляду не повинна була стати на перешкоді виданню книжки у "Видавничій Спілці" ("Дебют", Санкт-Петербург – Львів, 1911).

[33] ***Леонтович Володимир Миколайович (1866-1933)*** – громадський діяч і письменник (псевдонім В. Левченко), кандидат права, земський діяч на Полтавщині, член "Київської громади" і ТУП, член редколегії *ЛНВ* у Києві, меценат газети "Рада". Член Центральної Ради; на еміграції жив у Берліні, згодом у Празі, де й помер. Був головою Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. Ініціював надання М. Коцюбинському пенсії. Див. примітку ч. 45.

* До листа додається талон про відправлення поштового переказу на 100 крб. [22/IV. 1910 р.].

№ 26

А-1506 [16/II. (1)910].
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Що чувати коло Вас, як здоров'є, як робота? Я жив, хоч і дуже засипаний роботою; давно вже не був так притиснений нею. І маю просьбу до Вас. У нас – ні в мене, ні в бібліот[еці] Шевченка нема бюлетенів Чернігів[ського] архео[логічного] з'їзда[34] – "Извєстій" його, каталога виставки і всього того взагалі, що в *Чернігові* друкувалося з сього з'їзду. Чи не могли б Ви добути для нас?

Вам щиро прихильний
М. Груш[евський]

№ 27

А-1507 [Львів, 3/III. (1)910].
[На поштовій картці]

Дорогий М[ихайле] М[ихайловичу]!

Я писав Вам, але мабуть не дістали. Як Ваше здоров'є? Чи "Fata morgana" буде скоро, чи що-небудь її задержало? Мені треба знати, щоб розположитися з матеріялом. В №14 "Села" йде Ваш портрет і статейка про Вас. Не могли б Ви чого-небудь хоч зовсім невеличкого і непрофесійного для того №? Як є, то пришліть сюди.

В Києві буду на святах.

Ваш щирий
М. Г[рушевський]

Всі кланяються Вам і Вашим.

№ 28

А-1508 Львів, [7/IV.(19)10].
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Ви дійсно не згадали про "Село", але я не толкував инакше цього умолчанія, ніж як Ви пишете. Який жаль, що хоруєте; вибирайтеся скорше нарешті сюди! "Спілка" ухвалила друкувати збірку Вашу (по 25 кар. від аркуша формату 1 серії), треба буде щоб поглянули, що нецензурне Вам прислали тоді на розсмотрєніє. В

[34] *... Чернігів[ського] археол[огічного] з'їзду...* – Йдеться про XIV археологічний з'їзд, що відбувся 1908 р. в Чернігові у рамках ювілею міста. На прохання М. Грушевського М. Коцюбинський надіслав йому: "Труды предварительного комитета", "Труды комиссии, вып. VII" і "Каталог выставки", більше на той час нічого не вийшло. (М. Коцюбинський, *Твори*, т. 6, стор. 159-160). Див. також примітку ч. 15.

Галичині б не продавали до 1/1.

Книжки, спасибі Вам, дістав, дуже дякую; напишіть, що витратили на все? Саме виїзжаємо до Київа – на місяць. Туди пришліть і "Fata morgana", як скінчите. А Шраг до "Села" так і не написав нічого!

Поздоровіть від нас усіх Ваших.

Ваш щирий М. Г[рушевський]

№ 29

А-1509 [Львів, 21/V. (1) 910].

Дорогий Михайло Михайлович!

Жаль, що не прийшлося побачитись в Київі. Може загостите до нас в дорозі у Львові? Ми пробудемо тут безвиїздно 2 місяці.

По одержанні Вашого листа я сказав післати 100 р., але се не остаточна розплата, буде Вам ще щось слідувати. Коректу, якщо не встигли Вам післати до Чернігова, то, б[удь] л[аска], прочитайте в Київі.

Рівно ж щодо збірки: "Вид[авнича] Спілка" взамін того, що викинеться з огляду на цензуру (се Ви Павлом Фил[иповичем] [35] нашим в Київі розвідайтеся, що треба викинути), просить Вас дати нові річи. Може б і "Fata morgana", II? Якщо буде нових річей багато, я думаю, можна буде трохи підвищити гонорар Ваш.

Сердечно витаємо Вас і родину Вашу.

Ваш щирий М. Грушев[ський]

№ 30

А-1510 3/VI. (1)910.

Дорогий Михайло Михайлович!

Незвичайно прикро, що не міг я сим сповнити Вашого бажання – щоб оповіданнє Ваше пішло ціле до одної книжки. З технічних причин все було неможливо. Вмістити в одну книжку 65 сторін[ок] одної річи се для "Л. Н. Вістника" tour de force*, котрий можна виконати заздалегідь приладивши до сеї книжки самі короткі річи; так

---

[35] ***Лавров Павло Пилипович (Тищенко Юрій, псевд. Юрій Сірий) (1880-1953)*** – видавець, книгар, публіцист, автор оповідань, популярних видань. У 1907-1918 pp. у Києві вів справи "Видавничої Спілки", НТШ, *ЛНВ*, газет "Село", "Засів", завідував книгарнями НТШ в ряді міст України; заснував видавництво "Дзвін", був співзасновником інших видавництв. У 1919 р. переніс свою діяльність до Відня, згодом мав видавництва і книгарні в Чехословаччині, у США (з 1949 р.). Усього видав близько 200 назв книг. Був довіреною особою М. Грушевського в Києві, по суті, відав там усіма справами професора, його "права рука в київських ділах". Займався виданням збірки творів М. Коцюбинського "Дебют" (1911).

* Tour de force (франц.) – вчинок, що засвідчує велике зусилля, відвагу.

торік я зробив для Винниченка "Чужих людей"[36]. Якби Ви заявили се своє бажаннє заздалегідь, я б відложив Ваше оповіданнє до IX кн[ижки], і зробив би як Ви хотіли. А тепер, коли вже книга кінчилася це неможливо було ніяк зробити – хоч як мені се прикро!

Ви перехорували си дні по слабості плоті Вашої, а ми відхорували таки фактично гнусний вчинок Київського губернатора, що за мою статтю посадив під арешт д. Ямпольську[37] і тільки на 5[-ий] день Павло Филипович викупив її буквально, як викупали й оброків за 300 рублів, по довгих переговорах. "Село" прийдеться, очевидно, закрить, адміністрація наважилася не дати йому жити. Та й взагалі, не маючи навіть моральної піддержки від громадянства нашого, трудно мені далі [перти] против усяких рожнів[38], які поставилися на мої видання.

Дуже жалкували ми, що не довелося побачитися на святах і тепер. Дуже і дуже раді будемо Вас бачити у себе в Криворівні. Ми виїдемо туди коло 20/VII н. ст. і пробудемо весь серпень і частину вересня. Треба тільки списатися, щоб Вам були коні на станції.

Ваш щирий М. Грушевсь[кий][*]

I я також Вас прошу до нас, до Криворівн на якнайдовший час.

До милого побачення

М[арія] Грушевсь[ка][39].

---

[36] ***Винниченка "Чужих людей..."*** – П'єсу В. Винниченка "Чужі люде" вперше опубліковано і вміщено в одній книжці часопису *ЛНВ* (1909, т. 48, кн. X). Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) – визначний український письменник, політичний діяч, активний учасник боротьби за незалежність України. У 1917 р. був серед провідних творців УНР, один з керманичів Центральної Ради, голова її Уряду – Генерального секретаріяту, з 1918 р. очолив Директорію. Еміґрував за кордон, де видавав газету "Нова доба", написав трьохтомну працю "Відродження нації", "Революція в небезпеці". У 1920 р. повернувся на Україну, скоро знову виїхав за кордон, поселився у Франції, де прожив до останніх років. В. Винниченко є автором численних оповідань, повістей, романів, драм. Літературну творчість письменника позитивно оцінили І. Франко, Леся Українка. Взаємини Винниченка з Грушевським були часом напруженими, особливо під час спільної діяльности в Центральній Раді. Все ж М. Грушевський високо оцінив письменницький талант В. Винниченка, видрукувавши в газеті "Село" (1909) найкращий на той час нарис про нього.

[37] ***Ямпольська Анна Платонівна*** – добра знайома М. Грушевського з юності, напевно, сестра його однокласника по Тифліській ґімназії Володі Ямпольського. Жила в Тифлісі, в 1891 р. переїхала до Києва, і в травні цього року М. Грушевький мав думку свататися до неї. Пізніше вони листувалися, М. Грушевський намагався схилити А. Ямпольську до "української справи". Брала активну участь у громадській роботі, зокрема у підготовці біографічного словника українських діячів, допомагала в догляді за О.Я. Кониським в останні роки його життя, який заповів їй своє майно і рукописи. Стала меценатом, підтримувала видання української ілюстрованої газети "Село", певний час виступала її формальним редактором.

[38] ***...против усяких рожнів*** – М. Грушевський перефразовує початковий рядок поезії І. Франка "Semper tiro!" – "Против рожна перти...".

[*] Далі дописала Марія Грушевська.

[39] ***Грушевська Марія Сильвестрівна (дівоче прізвище Вояковська; 8. XI 1868 – 19. IX 1948)*** – дружина М. Грушевського, його однодумець і помічник, родом із села

№ 31

А-1511 Криворівня, 9(22)/VII(1)910

Дорогий Михайло Михайлович!

Не дивуєтесь мабуть, що так довго Вам не писав, коли до Вас доходили вісти про львівські події[40], прикрий бурхливий час, – хоч маю те переконаннє, що являється він кроком наперед в українськім життю.

Другий день я в Криворівні, і на початок спішу писати до Вас, щодо маршруту. Не знаю, чи знаєте Ви дорогу сюди? Якщо їхатимете через Угорщину, то не треба заїздити до Львова, тільки просто на Kövösmez (се гранична станція), і за нею третя станція Ворохта, з котрої вже їдуть до нас кіньми; я думаю, що се буде для Вас краще ніж їхати на Відень. Якби поїхали на Львів, то теж їдьте на Станіславів і Ворохту, се ліпше.

Наперед напишіть телеграму "Zabie Issak Gärtner wyszlit firu do Worochty"* (телеграму можна по-руськи, латинськими буквами), щоб вислав Вам коней до Ворохти: чи що wtorok poudne, або що він мусить звечера післати, а в Ворохті коней не завсіди можна знайти. І нам напишіть. Ми ждемо Вас дуже радо.

Павло Фил[ипович] писав Вам, що з Вашою книжкою робить цензура? Жаль упускати "Intermezzo" особливо, але, мабуть, прийдеться, бо риск. Котре дати на початок (але не "Fata morgana"), думаю? Ви написали йому?

Вам всі кланяються і ждуть!

Ваш щирий М. Грушев[ський]

Розуміється заїздіть просто до нас, се місце зветься Бережниця (в Криворівні).

Підгайчики Зборівського повіту на Тернопільщині. Громадська і просвітня діячка, педагог, перекладач, співробітник *ЛНВ*, автор літературознавчих і театрознавчих статтей. 1887 р. закінчила Львівську вчительську семінарію, учителювала, наостанку була вчителькою першої міської жіночої виділової школи ім. королеви Ядвіги у Львові. Була з чоловіком у засланні до Симбірська, Казані та Москви. З 1917 р. член Центральної Ради і Театральної ради, увійшла до президії товариства "Український національний театр". Належала до Української трудової партії. Емігрувала разом з родиною в 1919 р., у 1924 р. повернулася до Києва. Залучалася до громадської праці, роботи в установах ВУАН. Була почесним вченим історично-філологічного гуртка при київському Домі учених (1942). Підготовила ширшу розвідку "Причинки до історії руської штуки в давній Польщі" (1903). Упокоїлась у Києві й похована на Байковому кладовищі поряд з могилою чоловіка. У 1995 р. відбулося символічне перепоховання її праху до могили М. Грушевського.

40 ***... вісти про львівські події...*** – йдеться про відомі патріотичні заворушення студентської молоді у Львові 1910 р. М. Грушевський мав безпосереднє відношення до цих подій, адже його виступ у Львівському університеті на захист української мови значно спричинився до зростання національного самоусвідомлення.

* Жаб'є, Ісаак Гертнер: вишліть фіру [воза] до Ворохти… вівторок полудне.

№ 32

А-1512 [Криворівня, 4/VIII. 1910]

Дорогий Михайло Михайлович!

Я мав від Вас з Капрі лист з 7 (20)/VI, потім картку з 8(21)/VI, нарешті сьогодні прийшов лист, післаний Вами вдруге на адресу д. Гнатюка. Я писав Вам 9(22)/VII, зараз по приїзді до Криворівні*. Не знаю, чи застане Вас отся картка ще в Капрі, але на всякий випадок посилаю.

Ждем Вас! До побачення!

Щиро прих[ильний] М. Гр[ушевський]

№ 33

А-1513 Львів, 22/X [4]XI. (1)910.

Дорогий Михайло Михайлович!

Така жалість, що Ваш лист пропав! Дійсно останніми часами листи мої й до мене так часто пропадають, що приходиться просити писати до мене закладним, аби на мене не спадало потім підозрінє негречности.

Сум глибокий обняв нас, коли прочитали про всі ті сумні пригоди, які упали на Вас і припинили Ваші пляни артистичні. Ах, горе, горе! А що ж є Ваших ялтинських путешеств, про які Ви мені оповідали? Чи виходить що-небудь конкретне з цих обіцянок?

Павло Филипович дійсно чи забув, чи аж тепер розвідався, що всі три оповідання арештувала петербурзька цензура. Для мене самого се було несподіванкою, бо я ж на те тільки й умовився з Петербургом, аби провести інкріміноване оповідання. Коли ж не можна їх провести через Петербург, тоді нема чого взагалі друкувати в Петербурзі сеї книжки: в Київі надрукуємо її скоріше і дешевше [закреслено].

Тепер, отже, коли справа для мене ясна, зараз напишу Павлу Филиповичу, щоб друкував. Хіба якби була небезпека, щоб... [пропущено] сих трьох оповідань цензура може з'їсти книжку в Києві, прийшлось би друкувати її в Петербурзі, але се досить неймовірно, назвати книжку справді найліпше першим оповіданням, т. зв. "Дебют".

Ми также по повороті з Криворівні пережили сумні хвилі з приводу смерти нашого швагра О. Левицького в Скалі, в домі котрого Марія Сильвестрівна виросла, і котрого вся її сім'я любила сердечно. А до того сумні враження від нашого громадського і політичного життя, правдивого погрому, заданого нашому студенству і всякі иньші

* "Там писав я Вам маршрут до нас: на Пешт, на Kövösmez, відти на Ворохту, звідти кіньми; коні замовте прислати до Ворохти наперед – напишіть Ісааку Гертнеру в Жаб'ю. Ми живем в Бережниці, на початку Криворівні від Жаб'я" – примітка М.С. Грушевського.

справи[41]. Ну, але наша Галичина ранійше чи пізнійше своє візьме; шануймо своє здоровля і сили, аби якнайдовше могли служити їй і всьому суспільству нашому*.

Спасибі за добре слово про "Пенати"[42]. Зовсім справедливо кажете, що збірничок треба видати не по-українськи, а якоюсь чужою мовою насамперед. Се я й сам відчуваю. Та для мене се трудненька справа, бо в белєтристично-видавницьких кругах не маю ніяких зв'язків.

По Вашім від'їзді написав я ще одне оповідання, найдовше з усіх, іще ж по приїзді до Львова. Як бачите, сверблячка на мене була напала, але тепер я так запрігся в щоденну роботу, що не можу взятися налагодити їх до друку.

Вас після того, що Ви написали, не смію просити приготувати що-небудь на перші книжки, та й Ви певно і без прошенія се зробите, як будете мати якусь змогу.

Сердечно цілую Вас і присилаю привіт Вам і Вашим від Марії Сильвест[рівни], Колюні[43] й себе.

Ваш Мих[айло] Гру[шевський]

---

[41] ***... всякі иньші справи*** – див. примітку ч. 40.

* Досі писала Марія Сильвестрівна Грушевська.

[42] ***... добре слово про "Пенати"*** – "Пенати" – оповідання М. Грушевського, яке схвально оцінив М. Коцюбинський. Опубліковане в *ЛНВ* (1910, т. 51, кн. IX). У листі до вченого від 16(29). X. 1910 р. письменник писав: "Прочитав "Пенати". Знаєте, мені рідко що так подобається, як се оповідання. Воно ворушить багато думок, викликає емоції розумового характеру, коли можна так висловитись. Правда, яку владу має над нами колишнє, предками пережите! Як міцно тримають нас у полоні наші ж таки речі! Се незвичайно інтересна тема і як добре, що Ви порушили її. Сим і подібними оповіданнями Ви безперечно перебільшуєте, розсовуєте сферу нашої літератури. Я вже не кажу, що читаються "Пенати" з таким інтересом, що годі одірватися од книжки. *Таких* оповідань ніхто з нас не напише, бо не зуміє. І се правда. Уявляю собі, яке враження мусить зробити цілий томик таких оповідань, зв'язаних одною філософською ідеєю, і заздрю Вам." (Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописів, ф. 7, спр. 465-529; далі – ІЛШ. Від. рукописів).

[43] ***Колюня, Кулюня – Грушевська Катерина (21. VI 1900-30. III 1943)*** – дочка, помічник Михайла Грушевського в науковій роботі. Етнолог, соціолог, культуролог, фольклорист, перекладач. Як учена сформувалася в Українському соціологічному інституті у Відні (1919-1924). Після повернення на Україну працювала науковим співробітником Катедри історії українського народу, ученим секретарем Культурно-історичної Комісії та Комісії історичної пісенности Науково-дослідної Катедри історії України ВУАН (1925-1930), незмінний редактор часопису "Первісне громадянство та його пережитки на Україні" (1926-1930). Дійсний член НТШ у Львові (з 1926 р.). Авторка чотирьох книг (в т. ч. "З примітивної культури", 1924), низки статтей, наукових перекладів, соціологічних програм і питальників. Глибоко досліджувала порівняльну етнологію, примітивну культуру, первісне громадянство, народну пісенність, поклала початок нового напрямку в українській етнології. Упорядкувала і видала корпус "Українські народні думи" (Т.1, 1927; Т.2, 1931). У липні 1938 р. К. Грушевську заарештовано і заслано в Магаданську область. Після нескінченних етапів обірвалося її життя 30 березня 1943 р. у Темлазі, похована в Новосибірську. "Кулюня" ("Колюня") – так ніжно змалку називали свою дочку рідні, найближча родина.

№ 34

А-1514 Львів, 24 (11)/X. (1)910.
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Ваше довге мовчання починає мене непокоїти. Як ваше здоровля, Ваші заняття і Ваші пляни? Треба приступити до друку Ваших оповідань; кілька разів питав Лаврова, чи він умовився з вами щодо порядку оповідань і титулів, але не знаю і по нинішній день. Напишіть мені скоренько, в якім порядку мають йти оповідання і чи будуть які зміни против друкованого тексту. Чи може Ви передали справлений текст Лаврову? Друкувати будем в Петербурзі – Мойка, 54, друкарня училища глухонімих*.

Щирий привіт усім Вашим!

Ваш щирий М. Груш[евський]

№ 35

А-1515 [16/XII.(1)910].
[На поштовій картці]

Дорогий Михайло Михайлович!

Книжку ваших оповідань власноручно віддав я СПб-зі друкарні училища глухонімих (Гороховая, 18), й вони обіцяли, що до свят вишлють Вам коректу цілої книжки. Тішусь з успіху Вашої збірки[44]; буде дуже добре, як вона відкриє дорогу перекладам й инших авторів. Сердечно дякую за обіцянку оповідання. Про се поки що не маю нічого написати, вернувся я саме з СПб-га, де мав багато ріжних діл і порядно втомився. Щирі привіти від усіх нас Вам і Вашій родині.

Щиро прих[ильний]
М. Груш[евський]

№ 36

А-1516 [Київ], 5/I. 1911.

Дорогий Михайло Михайлович!

Вибачте, будь ласка, що так довго не відповідав на Ваші листи, ані не подякував за привіт, присланий Вами і Іл[лею] Людв[говичем] іменем Чернігівців. Дякую щиро і поздоровляю Вас і земляків з Новим роком!

Дуже був зайнятий та й тепер теж. Крім всякої біжучої справи,

---

* Досі писала Марія Грушевська.

[44] ... ***з успіху Вашої збірки*** – тут ідеться про збірку “Молодої музи” “З глибини. Оповідання” (Львів, 1909).

багато часу займає виданнє ілюстр[ованої] історії (котрої оголошеннє сьогодня Вам, мабуть, вишлемо 200 прим[ірників], а потім іще) і друк иньших річей, що збігалися.

А ще любезні земляки, котрим я буваю потрібен при приїзді знатних гостей в ролі представительного швейцара з булавою, саме власне, казали мені сповнити сей обов'язок і забрали у мене кілька день. Дуже дякую за оповіданнє для ЛНВ. Чи можна його буде дістати на III кн[ижку], себто на початку лютого або взагалі коли? Прикро тільки, що ви хоруєте. На зібраннях Товариства для підмоги[45], котре ухвалило Вам і на сей рік 500 р. на подорож на полуднє, було багато говорення, що треба б Вам конче знайти місце на полудні, може б секретарем консульства куди-небудь в полудневу Італію, взагалі на середземні краї.

Сердечно здоровимо Вас і Вашу родину ми всі й бажаємо всього найкращого!

Ваш М. Груш[евський]

Ми тепер при грошах. Може б Вам авансик прислати?

№ 37

А-1517 [Київ. 10/I.(1)911].

Львовичу[46] Товариство написало, що колєкцію його прийме і визначило йому особу, на яку він має написати повновласть, останній лист йому я сам підписав тому кілька день, отже, він уже мабуть се знає. Гроші, про які пишете, вишлються.

Ваш М. Г[рушевський]

---

[45] ***Товариство для підмоги...*** – Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, засноване за ініціятивою М. Грушевського та І. Труша. Діяло в 1904-1914 рр., об'єднувало письменників, науковців та митців з усіх українських земель, популяризувало твори, випускало книжки, допомагало культурно-освітнім закладам, діячам культури, в т. ч. І. Франкові, М. Коцюбинському та ін. Від Товариства М. Коцюбинський одержував допомогу на лікування, а з 1911 р. – пожиттєву пенсію. Очолював Товариство спочатку М. Грушевський, головував також В. Леонтович. Коштами Товариству допомагав український промисловець В.Ф. Симиренко (1835-1915).

[46] ***Львович Гнат Васильович*** – "воїнський начальник" в м. Поріччя Смоленської губернії (українець), за порадою М. Коцюбинського хотів подарувати Київському науковому товариству для музею власну колекцію археологічних, історичних та інших предметів (600 од.), зібраних на Волині. Колекцію бачив і високо оцінив Ф. Вовк і Товариство її придбало. (М. Коцюбинський, *Твори*, т. 6, стор. 230).

№ 38

А-1518 Київ, 28/ІІ; 1/ІІІ. 1911.
[На поштовій картці]

Якщо можете, дорогий Михайло Михайлович, то пришліть уже оповіданнє[47], бо за 3-4 дня я вже буду віддавати в друкарню рукописи для IV книжки.

Я їздив на кілька день до Львова і вернувся отсе. Як Ви поживаєте? Наші поклони вам усім!

Щиро прихильний
М. Груш[евський]

№ 39

А-1519 Львів, 26/IV; 5/V. 1911.

Дорогий Михайло Михайлович!

Дуже дякую Вам за другий том[48], одержаний нами на виїзді з Київа. Не знаю, чи одержали Ви обіцяну брошурку, котру я Вам вислав незадовго перед тим. Буду вас просити для плану "Л.Н. Вістника" на 1-ге півріччя написати мені титул Вашого оповідання[45], а також сповістити, коли його можна більше-менше сподіватися. Передайте наш привіт Високоповажній родині Вашій та Іллі Людвиговичу.

Щиро Вам прихильний
М. Груш[евський]*

№ 40

А-1520 Львів, 23/V/ (1)911

Тільки що одержав ваші листи, дорогий Михайло Михайлович! Яка досада, що не написали скорше. Тепер в Київі, літом, грошей нема, звідси – не поспів на 1/VI ніяк: гроші йдуть дуже довго. Тому я не надумав нічого більше, як написати до В.М. Леонтовича (не знаю тільки, чи були призначені Вам на літню подорож). А тим часом розшукаємо Вам гроші на рахунок ЛНВ (тут в тій хвилі теж нема грошей) і решту за "Дебют"(здається ухвалено 300 р. гонорару).

Ваш щирий М. Г[рушевський]

---

[47] ***... пришліть уже оповідання...*** – Мова про твір М. Коцюбинського "Що записано в книгу життя", опублікований в *ЛНВ*, 1911, кн. IV, стор. 4-13.

[48] ***... дякую Вам за другий том...*** – ідеться, очевидно, про другий том "Рассказов" М. Коцюбинського петербурзького видавництва "Знание" (1911), надісланий письменником до редакції *ЛНВ*.

[45] ***...– титул Вашого оповідання*** – оповідання М. Коцюбинського "Сон", опубліковане в *ЛНВ*, 1911, кн. IX, стор. 257-278.

* Лист писаний Марією Грушевською.

ВАЛЕНТИНА КУХАР
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Львів

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО З ФОНДУ Ю. РОМАНЧУКА ЦДІА УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ

Серед грушевськознавчих документів, що зберігаються в ЦДІА України у Львові, одним з найцінніших є бльок листів М. Грушевського у особистому фонді Ю. Романчука (ф.382, оп.1, спр. 22). Це лише п'ять кореспонденцій, особлива наукова вартість яких зумовлена значністю закладеної у них інформації для насвітлення політичного портрету М. Грушевського.

Листи охоплюють 1900-1910 рр. Доречно згадати, що і для М. Грушевського, і для Ю. Романчука даний хронологічний відтинок був часом, насиченим активною політичною діяльністю. Політична кар'єра Ю. Романчука (1842-1932) у перше десятиліття XX століття фактично сягнула свого зеніту. Майже весь цей період (за винятком 1901 р.) як посол австрійського парляменту він несе на собі весь тягар депутатських повноважень та обов'язків і разом із тим до 1907 р. очолює Українсько-руську національно-демократичну партію (УНДП), а від 1907 р. керує Українською Парляментарною Репрезентацією у Відні[1]. М. Грушевський (1866-1934) у перше десятиріччя XX століття наполегливо працює над втіленням у життя своєї концепції українського державотворення. Щоправда, на фоні політичної діяльности Ю. Романчука політична робота М. Грушевського в означений період була значно менш помітною, оскільки в тогочасному українському суспільно-політичному житті Михайло Сергійович відігравав радше ролю політолога-аналітика, аніж політика-практика.

Центральна тема листування М. Грушевського та Ю. Романчука – політика. Так, зокрема, перший із запропонованих Вашій увазі листів представляє собою заяву М. Грушевського про вихід із

[1] Про політичну діяльність Ю. Романчука див.: К. Левицький, *Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів*. Ч.1. Львів, 1936, стор.50-57; Ч.2. Львів, 1937, стор.26-32. Б. Магміт, "Сучасні українські політики. Півсонний маєстат (Спроба характеристики посла проф. Юліяна Романчука)", *Шляхи*. 1917, стор.109-115.

Тіснійшого та Ширшого Комітетів Українсько-руської національно-демократичної партії, другий є повідомленням про відмову президії НТШ брати участь у нарадах т. зв. "Верховної Ради"[ii], а два останні проливають світло на окремі культурно-політичні аспекти українського життя. З огляду на зміст дещо відособленою у даній колекції є записка від 27 грудня 1905 р., що являє собою відповідь М. Грушевського на пропозицію Ю. Романчука взяти участь у конференції з приводу видання збірника творів Т. Шевченка.

Привертає увагу той факт, що три з п'яти кореспонденцій М. Грушевського у фонді Ю. Романчука з'явилися на світ на хвилі різкого охолодження стосунків вченого з керівництвом Українсько-руської національно-демократичної партії. Лист-заява від 20 березня 1900 р. фактично став заключним акордом затяжного конфлікту вченого з керівництвом УНДП, привід до виникнення якого дала спроба націонал-демократів шляхом реформування "Просвіти" утвердити свій вплив над товариством. Появі кореспонденції від 30 січня 1905 р. передувала бурхлива суперечка М. Грушевського з лідерами національно-демократичної партії щодо пріоритетів української політики у Галичині[iii], а лист, датований 13 червня 1910 р., був надісланий Ю. Романчукові у момент загострення суперечностей навколо університетської справи.

Для кращого зрозуміння нижче наведеного фрагменту епістолярію подаємо короткий витяг із історії взаємовідносин М. Грушевського та Ю. Романчука.

Як відомо, взаємини між М. Грушевським та Ю. Романчуком розвивалися досить драматично. Консолідація українських партій у Галичині 1894 р. розводить політичні шляхи М. Грушевського та Ю. Романчука порізно[iv]. Попри те, вже у 1898-1899 рр. погляди професора Львівського університету та голови "Народної Ради"[v] на пріоритети української політики у Австро-Угорщині істотно зближуються і вони пліч-о-пліч співпрацюють, реалізуючи у Галичині проєкт створення потужної української центристської партії.

На початку 1900 р. короткочасна ера співпраці М. Грушевського і Ю. Романчука знову перемінюється епохою охолодження стосунків. Вже у січні цього року, намагаючись протистояти утвердженню галицького традиціоналізму у політичній тактиці, щойно створеної за його ж участю національно-демократичної партії, М. Грушевський рішу-

[ii] "Верховна Рада" – найімовірніше, рада українських громадських і політичних організацій та представників українського парляментарного корпусу в Австро-Угорщині.

[iii] Див.: Л. Винар, *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930*. Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970, стор. 54-55.

[iv] ЦДІА України у м. Львові, ф.382, оп.1, спр. 2, арк.1-2.

[v] "Народна Рада" (1885-1899) – політична організація галицьких народовців, створена на противагу опанованій москвофілами "Руській Раді".

чо відмежовується від позиції очолюваного Ю. Романчуком угруповання у керівних органах УНДП[vi]. З часом гостра конфронтація у взаєминах М. Грушевського та Ю. Романчука зміниться "дистанціюванням", а у 1906 р. у їхніх стосунках навіть з'являться ознаки потепління[vii]. Важливою передумовою такого оздоровлення взаємовідносин стане перспектива запровадження загального виборчого права при виборах до австрійського парляменту, яка зроджує у М. Грушевського та Ю. Романчука сподівання на зміцнення позицій українського парляментаризму у Габсбурзькій імперії. І хоч надіям обох політиків таки судилося справдитися, однак вже початки співпраці на парламентарній ниві виявили значні розбіжності між поглядами М. Грушевського та тактикою, впроваджуваною в життя головою Української фракції Ю. Романчуком. Якщо М. Грушевський твердо стояв на тому, що українська парляментарна політика має бути засадничо опозиційною, то Ю. Романчук у парляментарній політиці (зрештою як і у політиці взагалі) неухильно сповідував принцип aurea mediocritas[viii]. Конфлікти між М. Грушевським та Ю. Романчуком з огляду на такі принципові розходження були просто неминучими, але ми не будемо зупинятися на цій проблемі окремо. Натомість підсумуємо лише: єдність стратегічних цілей була визначальним моментом, що зближував М. Грушевського та Ю. Романчука у довоєнний період, а значні тактичні розходження складали головну причину конфліктів між ними.

[vi] *Діло*, 1900, 3 лютого; 9 лютого; 12 лютого.

[vii] ЦДІА України у м. Львові, ф.382, оп.1, спр. 22, арк.5 – 5-зв.; І. Гирич, "Щоденник (1904-1910 рр.)", *Київська Старовина*, 1995, № 1, стор.18-19.

[viii] "Aurea mediocritas – отсе його тактика і його програма. Ніколи не здобувся на рішучий крок, ані на широкий замашистий жест. Його становище до сильних світа сього все було то прихильно-вижидаюче, то опозиційно-вижидаюче, то прихильно-опозиційне. Дуже добрий і щирий чоловік, котрий всім бажав догодити, подобатися всім українським групам, бути заступником всіх верств народу. Його програмовість – це згода, консолідація, компроміс", – характеризував політичне кредо Ю. Романчука Б. Магміт. (Б. Магміт, "Сучасні українські політики...", стор.111).

ЛИСТИ

№ 1

До Хв[альної] Президії "Народнього Комітету"[1]
Українсько-руської демократичної партії[2]

Маю честь повідомити, що з нинішнім днем я складаю з себе обовязки члена тіснійшого і ширшого народнього комітета.

З глубоким поважаннєм М. Грушевсь[кий]

7(20)/III.900 р.

№ 2

Високоповажаний Пане После!

Виділ Наук[ового] Товариства ім[ени] Шевченка на засіданню з дня 15(25) с[ього] м[існця] ухвалив поручити своїй президії, аби на далі не брала участи в нарадах т[ак] зв[аної] "Верховної Ради"[3]. Про се маю честь отсим Вас повідомити.

З поважаннєм М. Грушевсь[кий]

17(30)/I.905 р.

№ 3

Львів,27/XII.1905

В.поважний Пане После!

В якій будь конференції в справі Вашого видання Шевченка[4] трудно мині взяти участь, бо Тов[ариства] ім[ени] Ш[евченка] видає своє власне видання теж, і я особисто заангажований в нім. Що ж до Матеріалів до Крит[ичного] видання Шевченка, то се річ фільолог[ічної] секції: прошу її предложити, а як вона їх прийме, то я в Записках видрукую.

З поважаннєм М. Груш[евський]

[рукою М. Грушевської, підпис М. Грушевського]

---

[1] Народній Комітет – керівний орган Українсько-руської національно-демократичної партії. Поділявся на Тіснійший та Ширший Комітети. (До складу Ширшого Комітету входили усі 13 членів Тіснійшого Комітету). М. Грушевський був обраний членом Тіснійшого та Ширшого Комітетів на установчому з'їзді УНДП 26 грудня 1899 р. (*Діло*, 1899, 27 грудня).

[2] Досить правдоподібно, що М. Грушевський застосовує назву "Українсько-руська демократична партія" замість "Українсько-руська національно-демократична партія", щоб наголосити на потребі демократизації практичного політичного курсу цієї організації.

[3] "Верховна Рада" – найймовірніше, рада українських громадських і політичних організацій та представників українського парляментарного корпусу в Австро-Угорщині.

№ 4

Львів,17(30)/VI.1906

Високоповажаний Пане После!

Передовсім дякую за присланий текст інтерпеляції[5], коли можна дістати, просив би прислати ще кілька примірників, бо вони моглиб придатись при дальших кроках в сій справі. Я бувши у Петербурзі робив теж стараня, і міністерство торгівлі, зглядно його референти стали по нашій стороні, але референти міністерства фінансів заняли з мотивів фіскальних становище противне, і справа пішла в проволоку.

Разом із тим звертаюся до Вас як до голови руського клюбу[6], в справі, яка має чималу вагу для нашого Товариства[7]. Розходиться о те, що галицька Рада Шкільна[8], чи то в своїй неприхильности нашому науковому рухови, чи може до того з деяких особистих мотивів, в котрі входити не хочу, робить всякі трудности нашому дуже цінному і надійному співробітнику, д-ру Стефану Томашівському[9] в його старанях перенести ся до Львова та дістати урльоп для докінченя габілітаційної праці. Торік не вложено його в пропозицію при обсаді посади руської мови у львівській учительській семінарії, хоч був він кандидатом з кождого боку найсильнійшим. Мав він потім приобіцяний урльоп сього року шкільного, але тепер йому і в тім зробили завід. Тимчасом не тільки з наукового, а і службового становища мав він право на всяку уволу, бо був від кількох літ управителем паралельок в своїй гімназії. Чиби не можна через Відень вплинути якось на Раду Шкільну і зробити кінець її противділаню в сій справі або якимсь иньшим способом добути для Томашівського урльоп, щоб відтворити йому можність габілітації?

З глубоким поважаннєм М. Грушевс[ький]

---

[4] Очевидно, що Ю. Романчук звертався до М. Грушевського в справі видання творів Т. Шевченка "Просвітою". Проєктоване Ю. Романчуком видання склало п'ятий том бібліотеки "Руська письменність" (Т. Шевченко. *Твори*. Львів, 1907. Т.1, 2).

[5] Інтерпеляція – запит депутата парляменту, звернений до уряду в цілому або до окремих його членів, котрий вимагає обов'язкової відповіді. Очевидно, йдеться про інтерпеляцію в справі незаконного збирання мита російським урядом із україномовних видань, котрі ввозилися до Росії з Австрії.

[6] Руський клюб (Український Парляментарний Клуб) – українська фракція у австрійському парляменті.

[7] М. Грушевський мав на увазі НТШ.

[8] Галицька Рада Шкільна (Крайова Шкільна Рада) (1867-1921) – вищий орган управління дошкільними, початковими, середніми та спеціальними навчальними закладами Королівства Галичини й Володимерії з великим князівством Краківським.

[9] Ст. Томашівський (1875-1930) – видатний український історик, публіцист і політик, учень М. Грушевського. Габілітувався у Львівському університеті у 1911 р. (габілітаційна робота на тему "Угорщина і Польща на початку XVIII ст."). (Н. Бортняк. "Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським". *Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матер. конф. 24-25 жовтня 1994 р. у Львові*. Нью-Йорк-Львів, 1995, стор.192-193).

№ 5

До Хвального Українського Парляментарного Клюбу в Відні
на руки Вп.сеніора його п[ана] Ю. Романчука

З розмови з Вп. Президентом Романчуком[10] довідався я, що запитаннє одержане мною від Вп. Посла Окуневського[11] в фінляндській справі було зроблене для ужитку Клюбу. Отже дуже характеристично зійшлося, що одночасно прийшло мини відповідати на се запитаннє і читати грубу відповідь дану на мої замітки в університетській справі в № 120 Діла[12] Вп. заступника голови (теп[ерішнім] Головою) Клюбу, в сім характері.

На скільки такий простацький тон в відповіди на гадки чоловіка, котрий своєю працею для добра народу, коли не чим иньшим, гей же заслужив бодай minimum чемности прийнятої між культурними людьми, – відповідає повазі Клюбу, лишаю на власний розсуд; Впов. Члени його можуть робити довільний вибір між способами підтримання своєї поваги. Але елементарна льогіка наказувала б Хвальному Клюбови не звертатися на раду до людей, котрих так ординарно трактує. Вправді не перший раз Хв[альний] Клюб чи його впливові члени, до яких приходилося мини звертатися (в справах загальних розуміється), дають мини відчути свою неласку, а заразом, як мають потребу звертаються до мене по інформаційні статі чи то по ради для власного ужитку. Але може б Хвальний Клюб уже раз ласкаво взяв під свою розвагу і поміркував: 2

або Хв[альний] Клюб цінить мої гадки і в такім разі повинний пошанувати їх тоді коли я висловляю їх не питаний,

– або має лишити мене в спокої і звертатися по опінію до своїх повірників.

З поважаннєм М. Грушевський

31/V (13/VI) 1910.

---

[10] Ю. Романчук (1842 – 1932) – визначний політичний і громадський діяч, довголітній політичний провідник галицьких українців, педагог, письменник і журналіст.

[11] Т. Окуневський. (1858-1937) – визначний український громадсько-політичний діяч, співзасновник Русько-української радикальної партії, з 1899 р. член Українсько-руської національно-демократичної партії, посол австрійського парляменту у 1897-1900 і 1907-1918 рр. та галицького сейму (1899-1900 1913-1914 рр.), за часів ЗУНР – член Української Національної Ради та комісар Городенщини.

[12] "В університетській справі". *Діло*, 1910, 1 червня. (Редакція "Діла" помістила статтю М. Грушевського у супроводі коментаря К. Левицького.

ЮРІЙ МИЦИК
Осередок УІТ ім. М. Грушевського при Національному університеті "Києво-Могилянська академія"
Київ

З ЛИСТІВ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Біографія і творча спадщина найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського (1866-1934) нарешті дочекалися систематичного і глибокого вивчення, яке проводиться нині силами науковців як в Україні, так і за її межами. Розпочато видання й перевидання творів Грушевського, його епістолярної спадщини, почали виходити перші томи його знаменитої "Історії України-Руси" в перекладі на англійську мову, з'явилися фундаментальні розвідки, присвячені різним аспектам Грушевськіяни[1]. В ході цієї, конче потрібної українському суспільству, праці все нагальнішою стає потреба у виданні потужного комплексу кореспонденції, адресованої Грушевському. Без цього неможливо простежити чимало важливих моментів біографії, світогляду та діяльности вченого, його зв'язки з чільними діячами українського національного, церковного, суспільно-політичного і культурного життя. Зрештою ця кореспонденція, творцем якої виступають представники духовної еліти українського суспільства, важлива вже сама по собі. Навіть листи рядових авторів є цінним історичним джерелом; в них відбилися важливі події української історії, оцінка сучасниками доробку Грушевського та його особистої ролі в українському суспільному житті, листи є також надзвичайно цінними пам'ятками ідеології.

Переважна більшість збереженої кореспонденції, адресованої М. Грушевському (понад 13 тис. листів!), знаходиться у фонді 1235 Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАУК). Цей фонд довгий час був фактично закритим для дослідників, були навіть спроби знищити його матеріяли. Тільки з 1991 р.

[1] Див. наприклад: Л. Винар, *Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток*. Київ, Львів, Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1998; М. Грушевський, *На порозі нової України. Статті і джерельні матеріяли*. Ред. Л. Винар. Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992; *Михайло Грушевський*. Львів, 1994.

стало можливим систематичне вивчення матеріялів фонду, а також їхня публікація. Дослідники насамперед звернулися до листів видатних українців (С. Петлюри, І. Огієнка (митрополита Іларіона), І. Нечуя-Левицького й ін.), але ця праця тільки розпочалася, за десять років було опубліковано максимум кілька сот листів, адресованих М. Грушевському, що складає незначний процент усієї кореспонденції. Досягненням у цій галузі можна вважати складення Ігорем Гиричем алфавітного покажчика авторів листів до Грушевського, що значно полегшує дальшу роботу дослідників[2].

Тут пропонується публікація 46-ти недрукованих раніше листів до Грушевського. Їхніми авторами є визначні українські історики: Наталія Полонська-Василенко (1884-1973), директор бібліотеки НТШ у Львові Іван Кревецький (1883-1940), Віктор Юркевич; російський історик Дмитро Цвєтаєв – дід видатної російської поетеси Марини Цвєтаєвої; українські письменники та літературні критики: Петро Карманський (1878-1956), Андрій Ніковський (1885-1942); видатні українські політичні та громадські діячі: Микола Міхновський (1873-1924), Іван Боберський (1878-1947), Іван Борис (1869-1923), а також представники інших країн, як от Антанас Сметона (журналіст, лідер християнсько-демократичної партії, майбутній президент Литви, у 1926-1940 рр.). Подається також листи ряду православних та греко-католицьких священиків, а також читачів "Літературно-наукового Вісника" (далі – *ЛНВ*), редактором якого тривалий час був М. Грушевський. Привертає увагу і лист Віри Харлампович – дружини акад. Костянтина Харламповича, творця фундаментального дослідження "Малорусское влияние на великорусскую церковную жизнь" (Казань, 1914, т.1; т.2 залишився в рукописі), а також лист письменника і громадського діяча Дмитра Марковича (Оленіна) (1849-1920), який зберігався окремо від його кореспонденції серед листів невідомих авторів.

Всі ці листи є різними за формою, змістом і за обсягом. Тут є й телеграми, й лаконічні картки чи записки, тут є й розлогі реляції відносно якогось важливого для обох адресатів питання. Типовим прикладом лаконічних записок є листи відомого галицького церковного і громадського діяча, педагога, греко-католицького священика зі Львова Євгена Гузара (1854-1918) (№1-4), писані навіть на візитних картках. Вони містять у собі запрошення Грушевського на вечори і театральні вистави. Трохи довшим є послання Петра Карманського, яке однак дозволяє встановити факт перебування письменника у Лозанні (Швайцарія). Листи під номерами 5-7, а також 10 репрезентують численну категорію листів-клопотань, у котрих автори прохали у Грушевської певної підтримки, найчастіше матеріяльної. Як свідчать

---

[2] *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. Покажчик.* Київ,1996.

факти біографії Грушевського, він був щедрим благодійником і звичайно не лишав без відповіді подібних прохань. Листи колишнього семінариста, поповича Леоніда Юркевича можуть бути зайвим свідченням цьому. Водночас до Грушевського писала велика кількість читачів та дописувачів *ЛНВ*, котрі постійно нагадували про себе, турбувалися про долю своїх статтей, висловлювали радість чи невдоволення з приводу вміщення їхніх матеріялів у часописі. Ці листи проливають світло на географію поширення журналу, ролю і зв'язки Грушевського – редактора *ЛНВ*, на деякі факти біографії вченого. Так, нижче наводиться лист від о. Тихона Добрянського, котрий був давнім знайомим Грушевського ще з молодих літ, про нього вчений навіть згадував у своєму "Щоденнику"[3]. Варто додати, що Добрянський цікавився літературою, його твори друкувалися в "Киевской старине". Він вів пропаґанду української ідеї та кооперативного руху на селі.

Нерідко автори листів, як Володимир Волков з Богуслава, Григорій Веселий з-під Могилева-Подільського (судячи з усього, етнограф-любитель) ділилися своїми плянами й роздумами з Грушевським. Зокрема, В. Волков пропонував опублікувати в *ЛНВ* свій переклад на українську мову одного з найкращих творів клясика польської літератури Юзефа Ігнаци Крашевського (1812-1887) – повість "Остап Бондарчук"(1847). Григорія Веселого вразили презирливі слова щодо української культури, які пролунали з уст якогось знаного російського вченого-етнографа і водночас шовініста, і він поспішив поділитися з Грушевським своєю тривогою. Серед листів такого роду особливо цінними є ті, в котрих дається оцінка громадської позиції і творчого доробку Грушевського, висловлюються щирі слова подяки йому як видатному українському історикові. Яскравим свідченням цього є лист М. Тулуба, передплатника *ЛНВ* з Херсонщини, в якому знаходимо такі рядки: "Ваша невсипуща праця – це яскрава зірка, що світить нам, українцям, серед темноти нашого життя" (№ 7).

В ряді листів містилася також цінна і ґрунтовна інформація про деякі малознані чи незнані зовсім сторінки історії України та українського народу. Типовий приклад – лист греко-католицького священика, ченця-василіянина Рафаїла Криницького, редактора українських часописів у Бразилії "Місіонер в Бразилії" та "Праця". Він просив поради у Грушевського щодо задуманого написання історії українців у Бразилії і водночас передав важливі факти, що стосуються цієї сторінки життя української еміґрації (наприклад, вказує на початки життя українців у Бразилії не наприкінці XIX ст., як традиційно вважається, а у 1820 р.!). Тут же він засвідчує свій палкий патріотизм, віру в те, що українцям в Бразилії вдасться вистояти під тиском асиміляції. З листа Олександра Жежеліовського випливає, що він,

[3] М. Грушевський, *Щоденник (1886-1894 рр.)*. Київ, 1997, стор.64.

безсумнівно, був далеким нащадком знаменитого сподвижника Богдана Хмельницького, героя Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр., кропив'янського полковника Филона Джеджелія. Наведений ним родовід є точним, що засвідчують документи, виявлені недавно українським дослідником козацької генеалогії Володимиром Кривошеєю. По-своєму цікавим, особливо для краєзнавців Волині, є лист Д. Марковича, писаний в с. Міхалковці, що під Острогом. Тут засвідчується намір Марковича – одного з активних діячів старої Громади – написати мемуари про своє життя, його оцінки деяких аспектів українсько-російських відносин. Листи краківського залізничного інженера Івана Бориса стосуються не тільки прохання про допомогу талановитому співакові і музикантові із Сокаля, але і значно важливіших моментів українського суспільного життя в Галичині, пов'язаних насамперед із боротьбою за український університет у Львові (№№ 13-17). Додамо, що І. Борис був визначним українським підприємцем, одним з ініціяторів створення української громади у Перемишлі. Особливо відомою була постать Івана Боберського – педагога й організатора сокільсько-січового й фізкультурного руху у Західній Україні та в Канаді. У 1908-1914 рр. він був головою "Сокола-Батька" і в такій якості звертався до вченого з проханням написати статтю до ювілейного збірника на честь товариства "Сокіл-Батько" (№31). Інші листи є дуже лаконічними, але дозволяють простежити маршрут мандрівок Боберського Австрією. О. Дмитро Курдидик (чи не родич галицьких письменників Анатоля та Ярослава Курдидиків або відомого діяча УПА?) звертається до Грушевського як авторитетного історика з проханням визначити художню цінність образів із церкви в с. Цигани під Скалою-Подільською на Борщівщині (Тернопільщина). Три листи А. Ніковського – головного редактора у 1913-1914 рр. газети "Рада", найпопулярнішої української газети до Першої світової війни у підросійській Україні, майбутнього міністра закордонних справ УНР на еміґрації (1920р.) – проливають світло на контакти між двома вченими і редаґованими ними часописами, водночас містять у собі важливу згадку про видатного українського поета О. Олеся (Кандибу) та про поетичну збірку "Пальмове гілля" видатного українського орієнталіста Агатангела Кримського. Як відомо, Грушевський підтримував міцні контакти з громадсько-політичними й науково-культурними діячами багатьох закордонних країн, сприяючи цим поширенню знань про Україну та українців у світі. Свідчення тому – яскравий лист Антанаса Сметони, редактора литовської газети "Вільтіс" і майбутнього Президента Литви. Сметона переконуюче змалював картину утисків литовської мови та литовського національного руху з боку поляків. Закладені підвалини контактів між діячами українського та литовського національно-визвольного рухів будуть гідно продовжені у 20-40-х роках XX ст. Останні листи публікації певним чином пов'язані

між собою. У єдиному відомому на сьогодні листі Н. Полонської-Василенко до Грушевського, що наводиться нижче, йдеться про використання нею деяких малюнків чи фотографій з "Ілюстрованої історії України" Грушевського для підготовленого вченою книги "Историко-бытовой атлас".

При публікації всіх 46 документів ми прагнули подати суцільно всі листи, створені одним автором, дотримуючися хронологічної послідовности. Виняток склали тільки листи чотирьох осіб. Листи І. Кревецького та Д. Марковича є частиною досить великого комплексу, який неможливо вмістити тут за браком місця. Комплекси листів інших двох авторів (М. Міхновського та В. Юркевича) вже друкувалися нами[4], але через технічні помилки два з них надруковано не було і тому їх тут вміщено. Якщо лист М. Міхновського, на відміну від раніше друкованих, не містить у собі якоїсь особливо важливої інформації, є лише додатковим свідченням про контакти між Міхновським та Грушевським, то листи Івана Кревецького, учня Грушевського, є набагато цікавішими. Вони стосуються праці Кревецького у краківських, київських та московських архівах, де він допомагав Грушевському розшукувати документи до "Історії України-Руси". Мова в двох із них йде про знахідку унікального універсалу Ганни Хмельницької – третьої дружини Богдана Хмельницького, який пізніше буде опублікований Кревецьким на сторінках *ЗНТШ*.[5] Йдеться також про рукопис № 269 з колекції Марціна Гожковського, який у її складі зберігається й нині у відділі рукописів Бібліотеки Польської АН у Кракові. Саме там зберігаються численні оригінали та копії універсалів та листів гетьманів України XVII–XVIII ст. Згадується тут і західно-український історик Василь Гарасимчук, автор солідних розвідок з історії гетьманатів Івана Виговського та Юрія Хмельницького; краківський архівіст і бібліограф, упорядник каталогу рукописів відділу рукописів БПАН Ян Чубек тощо. В листах часом вказуються точні адреси авторів послань до Грушевського, що теж є немаловажною інформацією. Так, Кревецький вказує свої адреси у Кракові, хоча й припускається деяких неточностей (вул. Дітлевська насправді йменується вулицею Дітля, а Кроводерська – вул. Кроводжи). Листи й телеграми Кревецького з Києва (січень 1907 р.) стосуються репресій російської влади, скерованих проти діячів

[4] Ю. Мицик, "З матеріалів до "Українського дипломатарію XVI-XVIII ст.", *Національний університет "Києво-Могилянська Академія". Наукові записки*. Київ, 1998. Том 3. Історія, стор.143-151; Ю. Мицик, "Міхновський – Грушевському", *Шлях перемоги*. Київ, 1996, Листопад; Про деякі з інших наведених нижче листів були згадки на сторінках газет: Ю. Мицик. "Лист із бразильської України", *Українське слово*, 1998, 2 квітня; Ю. Мицик. "Із острозької кореспонденції Михайла Грушевського", *Місто*, Остріг, 1997, Листопад.

[5] І. Кревецький, "Універсал Ганни Хмельницької", *Записки НТШ*. Львів, 1906. Т. 69, стор.117-118.

українського національного руху у Києві. Історик Віктор Юркевич, виконуючи пляни ВУАН, зокрема Археографічної комісії, в числі групи українських науковців проводив активні пошуки у московських архівах, насамперед у "Древнехранилище" (пізніше ЦДАДА, РДАДА). Там були виявлені унікальні матеріяли, копії з яких і нині лежать майже ніким незнані в Інституті рукописів Національної бібліотеки НАНУ ім. Вернадського. Тут ідеться про документи, які відбили історію походу литовсько-шляхетського війська князя Януша Радзивила на Київ та Білу Церкву у 1651 р., і про посольство генерального судді Івана Кравченка до Москви у 1658 р., згадуються імена російського історика Сергія Соловйова, українського дослідника Володимира Євфимовського. Сам В. Юркевич за дорученням Грушевського активно клопотався про реабілітацію невинно засудженого на тривале заслання до Казахстану історика акад. К.В. Харламповича[6]. На жаль, ці клопотання були безрезультатними, а В. Юркевич пізніше був репресований, так само як і інші представники "школи Грушевського". Лист Віри Харлампович проливає світло на тяжкі умови життя сім'ї репресованого історика. Можна й далі говорити про значні інформативні можливості наведених нижче листів, але обмежимося сказаним. Сподіваємося, що тексти листів, адресованих М. Грушевському, стануть у пригоді дослідникам, прискорять уведення до наукового обігу творчої спадщини вченого. Друкуємо листи мовою оригіналу, але до тих, що були написані російською, додаємо переклад на українську мову.

ЛИСТИ

№1

1894, грудня 3. Лист о. Євгена Гузара.

Милостивий пане професоре!

Маю честь запросити Вас на представленє театральне, котре відбудесь нині в Інституті дівочім (ул. Зибликевича, 24). Початок точно о год. ½ 6-ой вечера.

Поручаюсь ласкавій памяти. Євгений Гузар.

3.XII.-894.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 434. Арк.1. Оригінал-автограф.

[6] Ю. Мицик, "З матеріалів..", стор.149-150.

№ 2

1895, січня 13 (1). Лист о. Євгена Гузара.

Свящ. Евгений Гузар

Має честь запросити в.м. пана професора на сьогодняшний вечер до себе на гостину.

1(13).I.895.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 434. Арк.2. Оригінал-автограф, писаний на візитній картці. Підкреслені слова є надрукованими на цій картці.

№ 3

1895, грудня 23. Лист о. Євгена Гузара.

Високоповажний пане!

Маю честь запросити Вас до себе на вечер завтрішний (24 с.м.) о год.7-й вечером. Очікуючи ласкавого прибуття, зістаю з правдивим поважанням Е. Гузар.

23/XII-895.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 434. Арк.3. Оригінал-автограф.

№ 4

1895, грудня 20. Лист о. Євгена Гузара.

Свящ. Евгений Гузар

Дай Боже усього добра яке Вам любе та миле.

Львів, 20/XII.-896.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 434. Арк.4. Оригінал-автограф, писаний на візитній картці. Підкреслені слова є надрукованими на цій картці.

№ 5

Кін. XIX ст., с. Мала Дмитрівка Херсонської губернії. Лист Макара Безуглого.

Шановний пане редакторе!

Коли мій вірш годящий до друку, то надрукуйте й пришліть міні той № Вашого “Літературно-наукового Вістника”, в которому буде надруковано, а коли вірш негодящий, то, коли не жалко 3-х копійок на откритку, пришліть хоть маленьку відповідь. Я прислав би марку на це, та не маю грошей. Я учень посліднього клясу Шамівської учительської школи. Адреса: М. Дмитрівка Херсонской губ. Макарію Безуглому.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.2. Оригінал-автограф.

№ 6

Кін. XIX ст., ст. Гостомель Київської повіту.
Лист о. Тихона Добрянського.

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Посылаю Вам “свий твір коштовный” и прошу Вас известить меня: будет ли он напечатан в ЛНВ и когда приблизительно. Если можно, то вышлите несколько оттисков “Анафемы” и “Першой требы”. Записки свои думаю продолжить в “Киев.Стар.”, так как по условиям цензуры они могут пройти, кажется, и здесь, а для Вас есть у меня еще про школы – вышлю, если скажете. Тут не могу ничего писать про школы, так как начальство меня представило за труды по просвещению к Библии “от Свящ. Синода выдаваемой”, да к тому же у меня открывается министерская школа и я боюсь, чтобы милость не была переложена на гнев.

Извините за “турботу”.

Ст. Гостомль Киевск. уезда. Св. Тихон Добрянский.

Вельмишановний Михайло Сергійович!

Посилаю Вам “свій твір коштовний” і прошу Вас повідомити мене, чи буде він надрукований в ЛНВ і коли приблизно. Якщо можливо, вишліть кілька відбиток “Анафеми” і “Першої треби”. Записки свої думаю продовжити у “Кіев. стар.”, так як за умовами цензури вони можуть пройти, здається, і тут, а для Вас маю ще про школи – вишлю, якщо скажете. Тут не можу нічого писати про школи, так як керівництво представило мене за працю в освіті до Біблії, що видається “від Священного Синоду”, а до того ж в мене відкривається міністерська школа і я боюся, щоб милість не було змінено на гнів. Вибачте за турботу. Ст. Гостомль Київського повіту. Св. Тихон Добрянський.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.18. Оригінал-автограф. На початку листа дописано рукою Грушевського: “В(ельми) ш(ановний) др. Франко. Прошу написати йому і зробити”.

№ 7

Кін. XIX ст., с. Макариха поблизу Дмитрівки Херсонської губернії.
Лист М. Тулуба.

Вельмишановний добродію Михайло Сергійовичу!

Засилаю Вам 5 карбованців за передплату на “Літературно-наук. Вістник” цього року. Засилаю це задля проби, бо не певен, що під бандероллю дійде, і проситиму висилати не одразу, а на тиждень не більше двох примірників. Проситиму почати висилати не з першого числа, а з останнього червня або липня, якщо вийшли.

Висилайте по адресі: Дмитровка Херсонской губ, с. Макариха. М.А. Тулуб.

Вибачайте, але ще одне прохання. Просю Вас або через д. Виньковського задля "Наук. вістник" послано статтю *Л.Ч.* під заглавом "З минулого" (про Париж) (? – Ю.М.). Чи можна довідатись у Вас, шановний добродію, що сталося з цією статтею – одібрали її чи ні, і що з нею... Дуже дякуватиму Вам за цю вістку.

Незабаром Ви, шановний добродію, одберете чималеньку статтю історичну "Україна після 1654 р.", яку автор вже тепер переписує, сподіваючись пристроїти її у "Наукових записках". Автор трохи Вам знайомий, бо він теж і автор "Коліївщини", що, здається, переклав Вороний для "Історич. бібліотеки". Не можу не скористатися цим листом, щоб не висловити Вам, славний земляче, своєї щирої подяки за невсипущу Вашу славну працю на ниві рідного письменства, а найбільше за документальну Вашу працю у "Наук. записках" та інших виданнях. Боже поможи Вам зберегти свою енергію та запал до сивого волосся!

Ваша невсипуща праця – це яскрава зірка, що світить нам, українцям, серед темноти нашого життя.

Поможи Вам, боже, на много, много літ.

Якщо хоч два числа дійдуть по цій адресі, я пришлю ще грошей на весь рік, а також і на "бесіди".

Бувайте здорові і щасливі. Щиро прихильний земляк Тулуб.

Пишіть і мені по цій адресі.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.85. Оригінал-автограф.

№ 8

1897, березня 18 (6). Київ. Лист Миколи Міхновського.

6/18 марта. Киев.

Вельмишановний добродію!

У нас, в Росии, муз. магазинам робиться уступка 30%, приватним особам замісь уступки поштова пересилка на мій кошт. Що ж обходить закордонних відносин, то у нас таких не було досі. Взагалі цікаво ж знати, для кого це потрібно, чи для магазинів, а чи для приватних осіб? Задля останніх (приватних осіб) даються уступки 30%, але дороги(?) немає.

З глибоким поважанням.

М. Міх.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 642. Арк.1 зв. Оригінал-автограф.

№9

1897, липня 21. Львів. Лист Юрія Тобілевича.

Львів.
21/VII-97.

Високоповажаний пане професор!

Одобравши від Миколи Вороного лист до Вас, а вважаючи його важним, пересилаю Вам.

Вашій шановній жінці і Івану Семеновичу низенький уклін.

З поважанням.

Юрий Тобілевич.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.293. Оригінал-автограф.

№10

1898, грудня 15 (2). Богуслав. Лист Володимира Волкова.

2.XII.-1898.

Високоповажний добродію!

Я перекладаю на українську мову повість Крашевського "Ostap Bondarczuk" і бажав би помістити свій переклад у "Галицькому Віснику"! Будьте ласкаві напишіть мені – чи можливо це зробити? Звертаюсь до Вас з цим ділом за порадою Ол. Яковл. Неребеля.

З повагою Волков.

Адрес: м. Богуслав Киев. губ.
Чиборовск (?)
Владимиру Федоровичу Волкову.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 303. Арк.278-279. Оригінал-автограф.

№ 11

1898, грудня 22, с. Війтово під Чигирином Київської губернії. Лист о. Іларіона Римаревського.

Високоповажний Михайло Сергійович!

Посилаю одинадцять рублів і прошу адміністрацію "Літературно-наук. Вістника" висилати мені Вістника у 1899 р. і вислати мені II і III томи Словаря Уманця і Спілки. Другий том оплачений мною у тім році, як він друкувався і розсилався при "Зорі", але він був тоді заборонений цензурою на III-ий том посилаю тепер 3 руб. А як цензура і тепер пускає словаря, то прошу 3 руб. повернути на резервови фонд. Ми боїмось, щоб Вістника не заборонили, бо він гострий для России. Як заборонять, то ми будем винуватить редакцію за неосторожность.

З великим пошанованям свящ. Ил. Римарев.

Адрес: Россия, Киев. губ., г. Чигирин, с. Вiйтово, о. Илариону Римаревському.

22 дек. 98".

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.60. Оригінал-автограф. Підкреслення в тексті зроблено рукою автора. На початку листа приписано іншою рукою "Прислав 11 руб., привезу сам грошей. Після, як звичайно, як не [...]".

№12

1900, листопада 21 (8). Варшава. Лист Дмитра Цвєтаєва.

Милостивый государь,
многоуважаемый профессор!

Позвольте обратиться к Вам с просьбой. Мною печатается историческое исследование "Царь Василий Шуйский и место погребения его в Польше"; исследование сопровождается приложением, в которое входят архивные и рукописные документы, а также пляны, рисунки, картины. Будет помещен туда снимок с картины Долабелло, изображающий представление Шуйских Сигизмунду на Варшавском сейме 1611 г. и хранящийся в музее краковском кн. Чарториских. Г. Корзон сказал мне недавно, что картину представления Шуйских Сигизмунду он видел еще недалеко от Львова в Подгорецком замке (zamek Podhorce), на потолке главной залы, характерных особенностей картины он не помнит.

И вот у меня к Вам просьба. Не потрудитесь ли сообщить мне, что это за картина, каких размеров, сходна ли с имеющейся в музее Чарториских или написана иначе художником и отлична от ней; также нет ли фотографии или печатного снимка с нея. Печатный снимок с картины Чарториских имеется – в краковском журнале "Swiat" 1894 в статье "Z dziejów Warszawy. Grobowiec carów Szujskich przez A." и в отдельном издании этой статьи между стран(ицами) 2-8.

Весьма обяжете меня в удовлетворении этой просьбы моей.

Б(ыть) м(ожет), во львовских или иных близких Вам рукописных собраниях или библиотеках имеются какие-либо неизвестные доселе данные о предметах моего исследования. Не будете ли любезны, не потрудитесь ли уведомить меня: тогда можно бы поручить снять с них копию.

Примите уверение с совершенным уважением к Вам

Дм. Цветаев.

8 ноября 1900.

Адрес: Варшава, Уяздовская аллея, 8, профессору университета Дмитрию Владимировичу Цветаеву".

Милостивий Пане, вельмишановний Професоре!

Дозвольте звернутися до Вас з проханням. Я друкую історичне дослідження "Цар Василь Шуйський і місце його поховання в Польщі"; дослідження супроводжується додатком, до якого входять архівні і рукописні документи, а також пляни, рисунки, картини. Буде вміщено тули знімку з картини Долабелло, що зображує представлення Шуйських Сигізмунду на Варшавському сеймі 1611 р., яка зберігається в музеї краковському кн. Чарториських. П. Корзон сказав мені недавно, що картину представлення Шуйських Сигізмунду він бачив ще недалеко від Львова в Підгорецькому замку, на стелі головної залі, характерних особливостей картини він не пам'ятає.

І ось у мене до Вас прохання. Чи не могли б Ви повідомити мені, що то за картина, яких розмірів, чи подібна до тої, що є в музеї Чарториських, чи написана інакше художником і відмінна від неї; також, чи немає фотографії чи друкованої знімки з неї. Друкована знімка з картини Чарториських є – в краківському журналі "Swiat" 1864 в статті "Z dziejów Warszawy. Grobowiec carów Szujskich przez A." і в окремому виданні цієї статті між сторінками 2-8.

Дуже зобов'яжете мене виконанням цього мого прохання.

Можливо, у львівських чи близьких Вам рукописних збірках чи бібліотеках є якісь до сьогодні невідомі данні про предмети мого дослідження. Чи не будете люб'язні, не дасте праці повідомити мене: коли можна б доручити зняти з них копію.

Приміть запевнення з повною повагою до Вас

Дм. Цвєтаєв.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 304. Арк.17. Оригінал-автограф.

№ 13

Поч. XX ст. Винниця. Лист Леоніда Юркевича.

Дуже прошу вибачити, що осмілююся турбувати вельмишановного пана професора отсим своїм листом. Почну просто: я юнак двадцяти літ "благодаря упорному украинофильству ограниченный в правах", недавно поховав останню свою підтримку – батька (парахвіяльного попа) і лишився під тином.

Врешті, я хочу їсти і прошу пана, яко земляка, порадити міні посаду у Львові (яку-небудь; приватну, духовну, державну...). Багато не потрібно: абим працювавти задля улюбленої ідеї "нашої" та не померти з голоду. Що не кажіть, а жити хочеся. Чув ем (?) від галичан і студента університету Львовського (одессита) Богдана Комаровського, що у Львові, та і взагалі у Галичині життя дороге, охочих до праці рук сила, а самої праці обмаль, але усе ж, коли лишень сей лист не розгніває, не обурить пана, то прошу порадити мені щось.

Смію сподіватися панської відповіді. Не лайте мене прошу, лише поможіть, коли можете. Не лайте мене, бо й без того я облаяне з усіх боків злиденне створіння.

Леонід Юркевич.

П.Л. Маю "атестат" о скінченою третіої кляси духовної семінарії Подільської та їдної кляси (общой) чугуївської юнкерської школи. Моя адреса: г. Вінниця. Под. г., М. Стрижавка. Вдові протоієрея Юлії Юркевич для передачи Л.Н.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 856. Арк.1. Оригінал-автограф.

№ 14

1904, березня 20. Лист Леоніда Юркевича.

Високоповажаний пане професоре!

Прошу Вас приклади (?), які до сього листу 1) Звістку з Вінниці; та 2) фотографію; передати до редакції Л.Н. Вістника.

Турбую пана отсим проханнєм затим, щоби адреса "Львов, Л.Н.В." не "смутила" російського кордонного уряду. Дуже перепрошаю.

З поважаннєм. Леонід Юркевич.

20.III.1904.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 856. Арк.3. Оригінал-автограф.

№ 15

1900, квітня 13. Краків. Лист Івана Бориса.

Краків, 13/4 н. ст.1900.

Високоповажний пане доктор добродію!

Тими днями висилаємо слідуюче письмо і просимо при спообности поперти його.

З правдивим поважанєм

І. Борис.

До Виділу Народної Ради яко президії Виділу руско-українського народу у Львові!

Від досить давнього уже часу т.є. від правдивої свідомости просвічених членів руско-українського народу даєся відчувати брак органного проводу, через що многі, до праці рвучіся сини рускоукраїнського народу, – не могучи дочекатися відповідного органу взглядно поступу істнуючої уже часописи "Діло" – почали шукати за відповідним провідником і слабохарактерні піддалися жизненнійшим, хоч для руско-українського народу в будучности шкідливим органам: "Галичанинові" або "Русланови", а одиниці незломних характерів

заложили власний орган "Народ" взглядно "Хлібороба", взглядно "Громадський голос", значить, по утраті тих, що піддалися "Галичанинові", руско-українські сини свого народу роздробилися на три партії.

По всяких тяжких досвідах народу, мів (?) Бог одиниці, і тії запропочували, а і хтілося(?) їм злучити, хоч не в цілости, дві найголовніші партії в властиву народну цілість. Решта свідома, доси явно не злучившися часть щирих синів руско-українського народу стоїть і досі перед дверми того свідомого народного Виділу і вижидає діл, та досі надармо, тож держатся і далі осторонь.

Програма руско-українського народу (а не якоїсь партії) проголошена, та на тім конець.

Оголошений уже за народний-мужицький орган часопись "Свобода" сповняє уже свою задачу, хоч виступає еще за слабо рішучо против надужить краєвого (польського) правительства, як також заслабо і троха запізно ініціює щодо оборони і пожиточної роботи; зато так звана інтелігенція не має досі жадного органу – хоч за час звиж трьох місяців від нової програми був уже час заложити відповідний орган, бо "Діло" не дало в тім часі жодного доказу, що заступає цілість руско-українського народу. Той страх перед конфіскатов, тото скупе а уже і так не на часі подаванє потрібних відомостей, той брак всякої неустрашимої в будучність глядучої ініціятиви до всякої оборони і діл, той брак подаваня заохоти до праці, витривалості і терть для загального подвигу, той брак тепла для пригорнення многонадійної молодіжи, то все знаменує, що "Діло", яким оно досі єсть, не може назватися органом руско-української інтелігенції.

Ввиду того – не входячи в суть річи видавництва "Діла" – яко члени руско-українського народу запитуємо Президію Виділу руско-українського народу, чи гадає оконечно уже раз дійсно пробудити нарід з того вікового летаргічного сну і заложить відповідний орган для руско-української інтелігенції взглядно зреформує "Діло" хочби за підмогов з Народного фонду, котрий то послідний добре редагована часопись до пожаданої висоти підносить.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 356. Арк.1-3. Оригінал-автограф. Очевидно бракує кінця документу.

№ 16

1902, березня 25. Краків. Лист Івана Бориса.

Краків, дня 25 н. ст. марта 1902.

Високоповажний пане добродію!

З дня на день вижидаємо вістки, що ухвалило товариство Шевченка в справі заложеня власного університету у Львові, та з наших часописей нічого досі довідатися не можемо.

Справа дуже важна і пекуча, бо їздять наші самолюби яко агітатори і намовляють академіків до повороту, чим баламутять молодіж, ламють між ними солідарність, а з слабосильних роблять безхарактерних рабів.

Нам конечно знати, що рішило товариство Шевченка, щобисьмо знали як дальши вести почату нами акцію, проте позволяю собі просити Вас добродію о ласкаву скору відповідь в ті(й) справі довірочно.

З правдивим поважанєм

І. Борис

Дирекція держ. залізниці.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 356. Арк.5-6. Оригінал-автограф.

№ 17

1902, березня 27. Краків. Лист Івана Бориса.

Краків, 27/3 н. ст. 1902.

Високоповажний пане добродію!

Сердечно дякую за відповідь, з которої догадуюся, що товариство Шевченка ухвалить заложенє власного університету, бо Ваша поїздка до Росії тільки в тій справі предпринята була. Честь Вам за заходи в тій справі!

Ухвала товариства Шевченка за заложенєм власного університету, котрої горячо вижидаємо, перерве погубні для нас заходи незрячих та самолюбів, успокоїть молодіж, баламучену ворогами та емісарами і загріє загал до праці і жертв для найважнійшої тепер для нас справи.

Ми не сміємо капітулювати перед ворогами! Нам не вільно розпочате культурне діло понехати, бо виставили бисьмо собі перед цілим світом свідоцтво убожества неістнованя. Неясність мого попереднього письма поясню Вам довірочно коротенько.

Перед тижнем почали ми діло в справі власного університету через підписку, але тільки між певними людьми, поки тая справа не стане публічною.

З правдивим поважанєм.

І. Борис.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 356. Арк.11-13. Оригінал-автограф.

№ 18

1902, березня 28. Краків. Лист Івана Бориса.

Краків, 28/3 н. ст.

Високоповажний пане добродію!

Прочитавши нині в "Ділі" статтю проти заложеня власного університету через підписку, не можу вздержатись, щоби не сказати моїх заміток проти того.

Такі виводи так "Руслана", яко і "Діла", надаються до дискусії над справою власного університету в власнім кружку, а ніколи до публічної дискусії і часописях, бо такі статті в часописях подвійно нас убивають.

По-перше, уважані за голос принаймій більшости інтелігентного загалу, дають нашим ворогам станьчикам а й центральному правительству оружіє в руки против нам самим, бо бачучи, що ми сами в свої сили і наміри не віримо, з тим більшою свідомістю лехковажають і нехтують нас, бо переконуються, що між нами нема сильного духа волі і єдности, а лише від часу до часу пускаємо фаєрверки. Берім собі уже раз примір в політиці з станьчиків та москалів, котрі своєю політикою побивають всіх. Они радять з тіснійшим кружку всяку тактику, а загалови кажуть лише виконувати, але в якій же цілі, то лишається тайною між штабовцями. Також утрату чи посрамленіє не обявляють перед загалом і світом, но надроб[л]яють міною, а потайки стараються справу повести в користь.

По-друге, уважані за голос приводців сіють зневіру у загалу і знеохочують головно інтелігенцію, котрої майже більшість становлять слабодухи через свою безвстидну самолюбність, тим більше, сли ходить о жертви матеріяльні, бо патріотизм такої більшості єсть лише про людське око, щоби через те прискорити собі якусь користь, або з боязни перед судом загалу і евентуально матеріяльної страти, бо щирих патріотів, котрі дійсно для народу жертвують свою працю і частину доходів, з жалем сказати мусимо: єсть дуже мало.

Придивимся хочби тільки нашим зрадникам, яка у них солідарність і сліпий послух, бо они не виставляють свою тактику на публічну критику, лише в кождім важнім ділі без шуму і крику тихцем скликують своїх мужів довір'я зі всіх сторін, урадят, а після оголосять лише, що їх приклонники мають робити, але чому і на що загалові незвістно, а мимо того виконують точно припоручені їм роботи і т.д.

Задовго уже розговорився я, а властивої річи єще не доторкнувсь. Поважнійший аргумент против власного університету через підписку, о котрім статі в обох часописах досить лехко діткнули, єсть майже цілковита статя таж охота нашої інтелігенції на полі економічного подвигу нашого народу. Всяку роботу і жертви, які віддаємо, суть майже виключно в користь інтелігентства і жертв. Якже

тот нарід може мати до нас довір'я, коли ми для нього, кромі слабого і недостаточного освідомливача, ані за феника нічого більше не робимо? Щоби Вас добродію не нудити, скажу коротко: Est modus in rebus. Тепер яко тако розбуджена суспільність, тому мусимо тую хвилю використати. Ухваліть на всякий спосіб підставу для власного університету під назвою "Народний фонд". Збереся в протягу року тільки, що дасть нам надію при помочи дальших жертв заложити й утримати власний університет, то ліпше, а сли окажеся річ неможливою, то фонд узбираний ужиєм для народного подвигу, бо уже найважливіший час заопікуватися, але щиро, нашим народом, яко підставою, а публічно скажім, що сли не буде потреби закладати власний університет, то підуть тії гроші на народні подвиги. По такій ухвалі належало би виводи обох часописей відповідно змодифікувати, щоби вороги не тріумфували, а свої не попадали в зневіру.

Писав би єще, та боюсь, що знуджу. З правдивим поважанєм.

І. Борис.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 356. Арк.7-10. Оригінал-автограф.

№ 19

1902, вересня 4. Краків. Лист Івана Бориса.

Краків, 4/9 н. ст. 1902.

Високоповажаний пане Добродію!

Вернувши з відпустки, застав я письмо від студента [...] Іванця з Сокаля, в котрім пише, що є там учитель народний з красним барітоном, дуже добре грає на скрипцях, має великий талан до малярства та просить, щоби вишукали для него яку лекцію, щоби мав на удержанє і щоби міг годити до Академії штук красних.

Ту о лекцію дуже тяжко, а особливо для народного учителя, тому удаюся до Вас, Добродію, може бисьте були ласкаві казати справу розслідити, а сли дійсно так є, то може були бисьте ласкаві вишукати з якого фонда конечний гріш на удержанє для него, хоч на один рік, а опісля може буде собі сам давав роботу.

З правдивим поважанєм.

І. Борис.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 356. Арк.14. Оригінал-автограф.

№ 20

1905, червня 21. с. Цигани під Скалою. Лист о. Дмитра Курдидика.

Цигани. Дня 21/6.1905.

Високоповажаний пане професоре!

Знаю добре, як много у Вп. пана все праці, тому перепрошаю згори, що удаюсь з моєю прозьбою, не маючи інчого виходу в справі.

В Циганах побудовано нову церкву, а стару продано до сусідного сільця Дубівки без образів. Однак при розборі церкви показалося много матеріялу лихого, так що купуючі зажадали в заміну додатку також образів. Тому я очевидно спротивився, бо старі образи і різьби зовсім слушно(?) заказав ординанят продавати і [...], знаючи, що в той спосіб недосвідчені люде затрачують нераз цінні діла штуки. А головно образи іконостасні і головний надпрестольний образ, не суть зовсім без смаку і не заслуговують на ім'я богомазів. Княгиня Тереса Сапіга (Коляторка) з Більча, висказала гадку, що образи дуже гарні і вложити їх треба до нової церкви, лише в нову різьбу. Маляр Шурма з Скали каже, що не видить в образах ніч цінного. Тому, не беруся тут рішати, яка(?) слушність, а хотів бим засягнути ради людей в таких річах більше авторитетних. За порадою д-ра Калитовського удаюся проте до Вп. пана професора з отсею прозьбою:

Чи не було би можливе, если би Вп. пан їхали в Росію через Скалу, щоб зволили на пару годин з Скали до Циган заглянути. Віддаленя на ½ години їзди кіньми.

Сли ні, то може хто інчий зі знатоків, припоручений нам ласкаво, міг би ті образи оглянути. А сли би оба повисші способи були неможливі, або не до вподоби, то може би В.п. пан професор позволили вислати собі до Львова, по парі образів, менче-більше того самого типу, а в кождій парі був би оден, що видаєся мені найкращий, а оден найгірший. По ласкавім перегляді одержали б ми образи назад до Циган, очевидно власним коштом.

Се моє прошеня. Умисльно прошу о ласкаву відповідь.

Остаю з високим поважанєм, залучаю низкой поклон високоповажной пані.

Дмитро Курдидик, руский парох. (В Циганах п. Лосяч).

P.S . Образи апостолів суть тим характерні після мене, що всі лиця мають вираз людей простих прм(?) робітників типових, особливо пробиваються в лицях сильні мускули. Тип всхідний задержаний у всіх апостолів.

Між дрібними образками (празників Господских) суть декотрі щодо краси, без закиду майже. На других лицях лихо віддані і не гарні. Напрестольний образ сострадания Пр. Бог[огородиці] мальований якимсь Лотацким з Озирян, має 104 роки, єсть добре захований й гарний.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.99-100 зв. Оригінал-автограф.

№ 21

1906, лютого 20. Краків. Лист Івана Кревецького.

Високоповажний пане професор!

У бібліотеці Академії наук подибав один автограф Анни Хмельницької, жінки Богдана, скопіював його і посилаю до "Miscellanea". Тов. Гарасимчука побуде в Кракові до 10 марта, а потім хоче їхати до Варшави. Д. Чубек, бібліотекар в Академії наук, просить повідомити у Львові, що рукописей, які в каталогу не зазначені буквами орг. (оправлений) *взагалі не висилаються* з Академії, а коли до Львова вислано одно число (269 – якого я тут оказав), то тільки через помилку.

З глибокою повагою. Іван Кревецький.

Kraków 3, ul. Dietlowska, 35.

20.II.1906.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.10-11. Оригінал-автограф.

№ 22

1906, березня 7. Краків. Лист Івана Кревецького.

Краків. 7.III.1906.

Високоповажаний пане професор!

Посилаю коректу універсалу Хмельницької і опис самого документу і даю також можливу точну копію печатки Хмельницької. Дня 10 с.м. вертаю до Львова, але матеріял далеко ще не використаний. Треба буде по Великодніх святах вертати назад до Кракова.

Зістаю з глибоким поважаням Іван Кревецький.

Kraków, ul. Dietlowska, 35 II.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.12. Оригінал-автограф.

№ 23

1906, листопада 12. Краків. Лист Івана Кревецького.

Краків, 12.XI.1906.

Високоповажаний пане професор!

Перепрошаю, що зараз не подав своєї адреси, одначе тільки нині дістав я стале помешканя (u. Krowoderska, 19.I p.). Тепер копіюю справозданє польських комісарів з переговорів в Андрусові, що обіймає повних 46 сторін in folio. Вечорами заходжу до Академії і роблю огляд польських журналів. Ягайлонська бібліотека з причини порядкованя замкнена.

З глибоким поваженєм. Іван Кревецький.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.13. Оригінал-автограф.

№ 24

1907, до 18 січня. Київ. Телеграма Івана Кревецького.

Wistnyk zakryty za wrednoje naprawlenie. Knyzka ne skonfiskowana. Kreweckyj.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.84. Оригінал.

№ 25

1907, до 18 січня. Київ. Телеграма Івана Кревецького.

Nyni czetwer niczju truszeno Radu, Wistnyk, Pawłowskoho, Czykałenka, Hrinczenka, Drahomanowa, Kosacziw, Jaroszewskoho, Syni(c)koho. Okrim Pawłowskoho wsich aresztowano. Wsi rukopysy Rady, Wistnyka, czast knyzok Spilky zabrano, nelegalszczyny ne było. Radu wydajemo. Dalszcze szczo robyty. Kreweckyj.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.85. Оригінал.

№ 26

1907, до 18 січня. Київ. Телеграма Івана Кревецького.

Czykalenka wypustyly. Kreweckyj.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.86. Оригінал.

№ 27

1907, січня 18. Лист Івана Кревецького.

Високоповажаний пане професор!

В доповненє до телеграми подаю, що *зроблено ревізії й арештовано ще*: М. Лисенка, О. Степаненка (з книгарні), Гр. Коваленка (Сьогобочного), Пахаревського, К. Стеценка. Крім того, трушено сеї ночі у Гулака, Федорченка, О. Шликевич, Сергія Шемета.

Завтра – позавтра піду на поліцію за нашими рукописами – чи видеру їх, не знаю. Тут зачало на конституцію; сподіваємося закритя "Ради" нині – завтра. Коби хоч Л.Н. Вістник вийшов ціло. Про цілу аферу подаємо допись до "Діла".

З глибоким поважанєм.

Іван Кревецький.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 567. Арк.14. Оригінал-автограф.

№ 28

1907(?). Львів. Лист Григорія Веселого.

Вельце шановний пане добродію!

Переизджаючи через Лемберг з дачи в Париж, не могу [...] на собі, аби, користаючи з годинного перестанку на дворці, не написать Вам, яко світочу нашої української ватаги, отих пару слів. За тиждень буду вертав из Франции, отшукаю Вас. Може або може більше буде до шмиги, если Ви напишете до мене под адресою: В Подольскую губернию, Могилевский уезд, поштовая станция Немирич. г. Гр. В.

Діло ось в чом. Я мав на днях прикмету, розговоритись добре с впливовими русскими в Киеві о этнографическом "зъѣздѣ". Одна з больших риб сказала: "Нам украинского смътья (sic!) не нужно, – оно Краковской Академии годиться. Если украинские сепаратисты отказались от Руси, пусть пропадают, оттятой(?) галузь не спасешь, она вся усохнет. Гнили нам також не надо!"

З того очевидячки торопаємо ми, бунтари, що украинских рефератов не буде в Киеві. Чорт їх бери! Нема виходу – тілько Академия Краковская одно спасение, нам вже сусідско з Польщею жить и погибать, сами не остоимось! Скличте Ваших українців в Галиції и дайте відповідь, що нам ділать.

Кондуктор звонить первий раз. Кончу – спішу віддать в ящик (?).

Моє шанованьє.

Григорій Веселий из Немирича а.в.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.31. Оригінал-автограф.

№ 29

1908, квітня 4. Лозанна. Лист Петра Карманського.

Хвальна редакціє!

Отсе висилаю невеличку роботу про Кардуччого в надії, що вона не зайва для читачів, особливо закордонних, де про Італію знають не так багато.

Долучую марку на відповідь, чи моя стаття дістала апробату і коли піде до друку.

З належною пошаною.

П. Карманський.

Льозанна, Villa Central, 4/IV.1908.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.103. Оригінал-автограф. Цього листа писано на поштовій художній картці. Адреса: "Австрия-Львов. В.П. проф. Михайло Грушевский; Чорнецького, 26 - Osterreichische Galizien, Lemberg".

№ 30

<u>*1908, грудня 14 (1). Вільно. Лист А. Сметони.*</u>

Вильна.
1/14 декабря 1908 г.

Многоуважаемый профессор!

По совету доктора Басановича осмелюсь обратиться к Вам с одной просьбой. Дело вот в чем. В последнее время отношение польського мещанского и дворянского общества к литовской народности делается просто невыносимым. Местные польские газеты, выходящие в г. Вильне, усиленно проповедуют пропаганду в польськом националистическом духе, в особенности “Goniec Wileński” и “Kurjer Litewski” готовы к услугам ендеков. Стоит одной из этих газет очернить литовского пастыря, как он вдруг по доносу высылается в белорусский приход, а в литовский приход присылается ксендз, не знающий литовского языка и пропитанный польским шовинизмом. При этом польская печать не принимает никаких возражений, протестующих литовцев, делающих истинное освещение событиям, помещаемым в польских газетах. Недавно было несколько случаев (в Ковне), когда поляки, будучи в большинстве в обществе св. Иосифа, на собрании этого общества запретили своим членам литовцам говорить по-литовски. Польские ксендзы и помещики посылают учительниц девушек в литовские деревни обучать детей литовского крестьянина польскому языку. В Вильне польское духовенство, в руках которого и находится власть, не допускают литовского языка и костелы. Обо всех этих событиях много пишется в литовских газетах, но о них знает только литовское общество. Голос литовской печати не доходит до слуха других народностей. Мы уже убедились, что поляки начинают считаться с литовцами только в том случае, когда о их националистических стремлениях узнает русское или немецкое общество. Так вот и решили мы с этого момента обратиться к русской и немецкой печати с целью розоблачить тщательно прикрываемые поляками факты, свидетельствующие об их поведении с литовцами. Нам известно, что в Австрии выходит журнал “Ruthenische Revue”, издаваемый в защиту русинской народности. Литовцы желали бы воспользоваться этим органом для выяснения польско-литовских отношений в Литве. Ввиду этого я и обращаюсь к Вам с просьбой указать мне адрес “Ruthenische Revue” и переговорить с редактором этого журнала, не найдет ли он возможности поместить в этом органе статью и известия из Литвы, характеризующие положение литовцев и агрессивную политику поляков. Во-вторых, не согласится ли редактор “Ruthenische Revue” присылать мне издаваемый им орган в обмен литовской газеты “Viltis”, которой редактором и издателем состою я. Если бы это оказалось неудобным, в таком случае прошу Вас сообщить

цену этого журнала, а деньги я вышлю по почте по указанному адресу. С другой стороны, я желал бы в издаваемый мною газете познакомить читателей о русинской народности, об отношениях к ней галицийских поляков. С этой целью просил бы Вас указать русинскую газету, освещающую лучше других положение русинов в Галиции и политику поляков. При этом посылаю один номер издаваемой мною газеты "Viltis".

Примите уверение в уважении к Вам

А. Сметано.

Мой адрес и адрес редакции "Viltis": Вильна, Мостовая ул., д. № 1.

NB. Происхождение письма прошу сохранить в тайне.

Вельмишановний Професоре!

За порадою доктора Барановича насмілююся звернутися до Вас з одним проханням. Справа от у чому. Останнім часом ставлення польської міщанської і дворянської громади до литовської народності робиться просто нестерпним. Місцеві польські газети, які виходять в м. Вільно, посилено проповідують пропаганду в польському націоналістичному дусі, особливо "Goniec Wileński" і "Kurjer Litewski" готові до послуг ендеків. Варто одній з цих газет очорнити литовського пастиря, як він раптом за доносом висилається у білоруський приход, а в литовський присилається ксьондз, який не знає литовської мови і просякнутий польським шовінізмом. При цьому польська преса не приймає ніяких заперечень протестуючих литовців, які правдиво висвітлюють події, про які вміщено [інформацію] у польських газетах. Недавно було кілька випадків (у Ковні), коли поляки, будучи у більшости в громаді св. Йосифа, на зібранні цієї громади заборонили своїм членам литовцям говорити по-литовськи. Польські ксьондзи і поміщики посилають вчительок дівчат в литовські села вчити дітей литовського селянина в польській мові. У Вільні польське духівництво, в руках якого і знаходиться влада, не допускають литовської мови в костели. Про всі ці події багато пишеться в литовських газетах, але про них знає лише литовське суспільство. Голос литовських газет не доходить до слуху інших народностей. Ми вже переконалися, що поляки починають рахуватися з литовцями лише в тому випадку, коли про їхні націоналістичні прагнення дізнається російське або німецьке суспільство. Так ось і вирішили ми з цього моменту звернутися до російських і німецьких газет з метою розкрити факти, які старанно приховують поляки, що свідчать про їхнє поводження з литовцями. Нам відомо, що в Австрії виходить журнал "Ruthenische Revue", що видається у захист русинської народности. Литовці хотіли б використати цей орган для з'ясування польсько-литовських стосунків у Литві. Через це я звертаюся до Вас з проханням вказати мені адресу "Ruthenische Revue" і переговорити з редактором цього журналу, чи не

знайде він можливості помістити в цьому органі статтю і відомості з Литви, які характеризують становище литовців і агресивну політику поляків. По-друге, чи не погодиться редактор "Ruthenische Revue" присилати мені орган, який він видає в обмін на литовську газету "Viltis", якої редактором і видавцем є я. Якщо б це виявилося незручним, то в такому випадку прошу повідомити ціну цього журналу, а гроші я вишлю поштою на вказану адресу. З іншого боку, я хотів би у газеті, яку видаю, познайомить читачів з русинською народністю, з відношенням до неї галицьких поляків. При цьому посилаю одне число газети "Viltis", яку я видаю.

Прийміть запевнення у повазі до Вас

А. Сметано.

Моя адреса і адреса редакції "Viltis": Вільно, Мостова вул., б.№1.

N.B. Походження листа прошу зберігати в таємниці.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.266-267 зв. Оригінал-автограф.

№31

1910, січня 10 (1909, грудня 24). Остріг. Лист Миколи Волинського.

Вельмишановний добродію редакторе!

Будьте ласкаві, розтлумачте мені, чи можу я одержувати в 1910 році Ваш журнал "Л.Н.В." за 6 крб. Я – гімназист, но це Ви можете знати тільки "неофіціяльно", бо гімназисти не мають права одержувать журнали або часописи. Для відповіді посилаю в цім-таки листі марку (7 коп.).

С поважанєм Н. Волинский.

Адреса на другім боці:

Адресат: г. Острог Волынской губ., Новое местечко, д. Градска Н.К. Волынскому.

24 дек. 1909 года.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.266-267 зв. Оригінал-автограф.

№ 32

1910, квітня 1. с. Михалковці під Острогом. Лист Дмитра Марковича.

1 квітня 1910 року

с. Михаловці.

Шановний Михайло Сергієвич!

Засилаю Вам моє оповідання "Весна".

Зміст IV книжки уже Ви оголосили, а тому, думаю, що мій твір не попаде, тоді я прошу надрукувати у V книжці.

Я задумав писати мемуари й вибрав форму автобіографії, бо мемуари ухоплюють тільки поодинокі часи і часто автор не угадає, які часи цікавіші, а автобіографія йде рівно, усе захоплює.

Чи Ви згодні друкувати у *ЛНВ*?

І чи можна було, щоб я не зразу Вам усе готове дав, а по мірі готового частинами по 2 чи 1 ½ аркуши? Будьте ласкаві напишіть, як Ви думаєте. А може усьо й не треба? Вітаю Вас з Великодневими святами.

З повним поважаннєм, готовий до послуг

Д. Маркович

Адреса: [...][7] гор. Острог

[...] простой (?) ст. Ю.-З. ж. д. Оженин.

Ще два слова. З другого боку автобіографію пишуть крупні, великі діячі громадські. Я ж не такий, а мене соромить це, мені здаєця, що це буде якесь самохвалство, сам себе звеличив і про себе пише.

Ця думка мене затримує, бо я вже давно хотів писати и ставав уже, але знову залишав. Може Ви подумаєте, що інче, себто мемуари, але... але я нічого видумати не можу. Хотів був, не сидячи на одному місці подовгу, я не був довго громадонином і тільки приставав, бачив, дещо (мало) – робив й усего життя громади не міг захопити. З другого боку наш розвій йшов поруч з великоруським, перша думка була серед великорусів, ця література нас виховала; нас, кажу, старих и думаю життя до 70-х років й нам цікаве великоруське. Одним словом й хочу писати и боюся, страшенне боюся, боюся себе випихувати на люде. От добре було б побачитися? Як це зробити? Я слабий тепер. Ви їздите через Здолбунів и брати може б кони з Оженина, наскочили (?) до Михалковець? А? Треба тільки за день телеграфувати, яким потягом їдете. Я коней вишлю. Усего 8 верстов до мене. А? Чудова штука б була оце б й справді празник був старому. А коли ні, то звістіть мене, коли Ви буваєте у Києві – може я туди перебіжу нарочито Вас бачити і поговорити.

Ваш Д. М[аркович].

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.147. Оригінал-автограф.

№ 33

1913, квітня 16. Львів. Лист Івана Боберського.

Високоповажаний пане професоре!

Пан др. Р. передасть письмо до підпису. Прошу прочитати ласкаво і на коли можливо підписати. Ваш підпис зробить письмо ще більш важним. А се просьба, від котрої майже все залежить. Зробили

[7] Незначний фрагмент тексту не прочитується.

ми много, але ще більше бракує.

З повним поважанєм. Проф. І. Боберський.

Львів, 16.IV.1913 нов. ст., середа.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.1. Оригінал-автограф.

№ 34

1913, липня 25. Львів. Лист Івана Боберського.

Львів.25.VII. нов. ст. 1913.

Високоповажний пане професоре!

В імені товариства "Сокола-Батька" у Львові осьмілююся віднестися до Високоповажного Пана професора з просьбою.

Товариство хоче видати пам'ятну книгу про 20-літню свою діяльність, подати характеристику свого розвою, опис І. Краєвого здвигу з 300 сьвітлинами зі своєї роботи в краю і в столиці, і кілька статей, які би надавали напрям роботі на полю фізичного вихованя у нашого народу. Пан др. Раковський передав нам статтю про вплив фізичного виховання на вихованє характеру, п. О. Грицай дав гарний начерк про історію фізичного вихованя в Європі, а др. Мервак про рухавку а здоровлє і много інших написало свої уваги про тілесні вправи і спорт.

А тепер наша просьба: чи би Високо Поважний пан професор не були ласкаві написати для тої пам'ятної книги статейку з нашої історії, цілком коротку,(приміром около 150 стрічок "Діла") і чи би Високо поважний пан Професор ласкаві глянути оком на перебіг нашого народного життя-буття з такої точки:

Однодушностию і карностию годі нам величатись. Розвязка трагедії наступила така, яку стяг був собі нарід, з котрого девізом було: "Що голова, що розум"; живемо ладом усобиць княжих і гетьманських, лише при інших депозиціях. Карности не принесе нам ніхто. Мусимо її у себе виховати і розпочати се належить від молодости.

Ся книжка пійде в кождий дім, она має вияснити ціль тілесних вправ, дати напрям розбіжним гадкам. Вказівка про наші хиби народні, поважно висказана, в намірі викликаня поступу, вийти може найліпше з уст Високо Поважаного пана професора яко того, що приглянувся найосновніше розвоєві організацій нашого народу.

Чи можем просити о таку коротку, загальнотриману сьтатейку, що вказує на головні доби нашого життя і ставляє жаданя до вихованя народу? Або щось подібного?

Чи могли би ми просити о ню на 30 серпня*, не пізніше?

Прошу дарувати нашу сьміливість, що трудимо і забираємо час, але після нашої гадки така вказівка в'яжеся дуже з діяльностию

нашого товариства і причиниться до поступу в роботі.

З повним поважанєм.

Іван Боберський, голова "Сокола-батька".

Львів, Супінського, 28.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.2-6. Оригінал-автограф. Відзначене нами знаком (*) слово "серпня" виправлено на "вересня".

№ 35

1913, серпня 4. Відень. Лист Івана Боберського.

4/8.1913.

Поклін з Андрійєвої вистави, з Відня. І. Боберський.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.7. Оригінал-автограф. Листа писано на картці із зображенням кінного рицаря, що стоїть на березі ріки. Адреса: "Ostgalizien. Високоповажаний пан професор др. М. Грушевський. Криворівня". Поштовий штемпель: "Ясенів Горішній".

№ 36

1913, серпня 8. Зальцбург(?). Лист І. Боберського.

Gastein, 8/8 1913.
(Salzburg)

Поклін і привіт з подорожи позволяє собі переслати В. пов. пану професорові І. Боберський.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.8-9. Оригінал-автограф. Листа писано на картці із зображенням мальовничого міста під горою. Адреса: "Ostgalizien. Високоповажаний пан професор др. М. Грушевський. Криворівня". Поштовий штемпель: "п(оштовий) п(остерунок) Ясенів Горішній".

№ 37

1913, серпень. Лист І. Боберського.

Позволю собі пояснити !(?).

Моя адреса від 2/8-30/8.1913. Joh. Boberskyj. Neumarktl krain.

З глибоким поважанєм. І. Боб(ерський).

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.11. Оригінал-автограф. Листа писано на картці із зображенням Львова. Адреса: "Високо поважаний пан професор др. М. Грушевський. Криворівня". Поштовий штемпель: "п(оштовий) п(остерунок) Ясенів Горішній".

№ 38

1913, серпня 30. Відень. Лист І. Боберського.

Відень
30/8.1913.

Посилку І. Б. одержав. Дякуємо щиро за труд.
З глубоким поваж(анєм).
І. Боберський.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 349. Арк.12. Оригінал-автограф. Листа писано на картці із зображенням Відня: "Wien I. K. K. Volksgarten und Hofmuseen". Адреса: "Ostgalizien. В. поважаний пан професор др. М. Грушевський. Криворівня" Поштовий штемпель: "п(оштовий) п(остерунок) Ясенів Горішній". Цей штемпель закреслено, очевидно рукою поштаря і написано: "Lwów; Tatuskiego, 6".

№ 39

1913, с. Піщане Золотоніського повіту Полтавської губернії. Лист Олександра Жежеліовського.

Добрейший Михаил Сергеевич!

Будьте настолько добры, не откажите мне в моей покорнейшей просьбе, которая заключается в следующем: я свой род веду от знаменитого полковника малороссийского Крапивенского козачьяго полка Филона Джеджелия. Так вот, для того, чтобы доказать свое потомственное дворянство и быть внесенным в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии по Золотоношскому уезд, я должен согласно требования Департамента герольдии, представить следующие документы: 1) документ о том, был ли действительно Филон Джеджелий полковником Крапивенского полку, следовательно мне необходимо представить в Герольдию копию универсала Богдана Хмельницкого, гетмана козацкого, о назначении Филона Джеджелия полковником, а потом мне необходимо иметь документ о назначении сына Филона Джеджелия Ивана Филоновича Джеджелия наказным сотником Песчанской козацкой сотни. Зная прекрасно Вас как великого нашего украинского историка (так как 7 1/2 томов Вашей почтенной истории моей родины Украины имею в своей библиотеке), написавшаго нашу украинскую историю на основании строго проверенных документов, я решил обратиться за вышеозначенными документами к Вам, дорогой Михаил Сергеевич, и покорнейше просить Вас, если указанные документы имеются у Вас, не отказать сообщить мне, сколько я должен выслать Вам денег для снятия копии с просимых документов, и засвидетельствования их законным порядком. Если же таковых документов у Вас не имеется, то не откажите сообщить мне в

каких российских архивах я могу их добыть, и где эти архивы находятся, а также не откажите сообщить, когда выйдет из печати вторая половина 8-го тома Вашей украинской истории. Жду от Вас, добрейший Михаил Сергеевич, на мое настоящее письмо вполне благоприятного и скорого ответа, в ожидании чего, остаюсь глубоко Вам преданный Александр Павлович Жежелиовский.

Мой адрес: Россия, Песчаное почтовое отделение Золотоношского уезда Полтавской губернии. Александру Павловичу Жежелиовскому.

P.S. У меня имеются следующие документы своего рода: метрика священника Песчанской Троицкой церкви Феодора Ивановича Джеджелия (сына сотника Ивана Филоновича Джеджелия), его сына, священника той же церкви Феодора Феодоровича Жежелиовского (переменившаго свою фамилию из Джеджелиев на Жежелиовского, учась в латинских школах), его сына, свяшенника той же церкви Василия Феодоровича Жежелиовского, его сына Степана Васильевича Жежелиовского (бывшаго сотенаго писаря, а потом возного), его сына, моего деда Леонтия Степановича Жежелиовского, губернского секретаря, его сына Павла Леонтьевича Жежелиовского, моего отца. Как видите, добрейший Михаил Сергеевич, недостает только документов Филона и Ивана Джеджелиев, и я вполне надеюсь, что у Вас, как в знаменитого историка, эти документы есть, а если нет. То Вы знаете, где их достать. С глубоким почтением имею честь остаться Ваш покорный слуга Александр Павлов. Жежелиовский.

Добрійший Михайло Сергійович!

Будьте добрі, не відмовте мені в моєму покірному проханні, яке є в наступному: я свій рід веду від знаменитого полковника малоросійського Кропивенського козачого полку Філона Джеджелія. Так ось, для того, щоб довести своє спадкове дворянство і бути занесеним до родословної книги Полтавської губернії Золотоноського повіту, я повинен згідно з вимогою Департаменту Герольдії, надати наступні документи: документ про те, чи був дійсно Філон Джеджелій полковником Кропивенського полку, а потім мені потрібно мати документ про призначення сина Філона Джеджелія Івана Філоновича Джеджелія наказним сотником Піщанської козацької сотні. Знаючи чудово Вас як великого нашого українського історика (так як 7 ½ томів Вашої шановної історії моєї батьківщини України маю в своїй бібліотеці), який написав нашу українську історію на основі строго перевірених документів, я вирішив звернутися за вище означеними документами до Вас, дорогий Михайло Сергійович, і покорнійше просити Вас, якщо вказані документи у Вас є, то не відмовте повідомити мені, в яких російських архівах я можу їх добути, і де ці архіви знаходяться, а також не відмовте повідомити, коли вийде з

друку друга половина 8-го тому Вашої української історії. Чекаю від Вас, добрійший Михайло Сергійович, на цей мій лист вповні позитивної і швидкої відповіді, в очікування чого залишаюся глибоко Вам відданий Олександер Павлович Жежеліовський.

Моя адреса: Росія, Піщане поштове відділення Золотоноського повіту Полтавської губернії. Олександру Павловичу Жежеліовському.

P.S. У мене є наступні документи свого роду: метрика священика Піщанської Троїцької церкви Феодора Івановича Джеджелія (який перемінив своє прізвище з Джеджеліїв на Джеджеліовського, навчаючись у латинських школах), його сина, священика тієї ж церкви Василія Феодоровича Жежеліовського, його сина Степана Васильовича Жежеліовського (колишнього сотенного писаря, а потім возного), його сина, мого діда Леонтія Степановича Жежеліовського, губернського секретаря, його сина Павла Леонтійовича Жежеліовського, мого батька. Як бачите, добрійший Михайло Сергійович, бракує лише документів Філона і Івана Джеджеліїв, і я вповні сподіваюся, що у Вас як знаменитого історика, ці документи є, а якщо немає, то Ви знаєте, де їх дістати. З глибокою пошаною маю честь залишитися Ваш покірний слуга Олександер Павлов. Жежеліовський.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 304. Арк.92-94. Оригінал. Машинопис. Деякі фрагменти тексту вписані автором листа від руки.

№ 40

1913, вересня 20. Прудентополіс (Бразилія).
Лист о. Рафаїла Криницького.

У Прудентополі
20/9-1913.

Вседостойний пане професор!

В одній справі вельми важній удаюсь до Вас, Вш. пане професор, щоб в справі народній – українській, могли б мені подати раду.

В надії, що справді дістану інформації, я відваживсь таки Вас просити. Справа представляєсь так:

Від 5 літ працюю яко місіонер над українцями, що приїхали сюди з Галичини у Бразилію. Праця сама душпастирська вельми тяжка – не до увіреня народові, у Європі живучому. Від 3 літ взявся я до редаговань релігійної часописі “Місіонер в Бразилії”, а від року пишу просьвітну часопись “Працю”. Так [...][8] – друге печатаєсь у Прудентополі – найбільшій українській оселі. Більше часописей у нас, на українській Парані – нема! Се і стидно, та не винувати туто нікого, як радше брак інтелігентних сил – учителів фахових і т.д. с причини, що

[8] Незначний фрагмент тексту не прочитується.

український нарід не гуртуєсь так, як треба – або як у Канаді, Сполучених державах, народ організуєсь. У Бразилії, в Парані, де осілось найбільше русинів, до 45000, одинаками, що ведуть нарід, суть католицькі священики, так мирські, як і монахи-василіяни, з Галичини туди прибувші. А світської інтелігенції – дасть Бог! Нема – а священикові серед обставин тутейших годі ділом просьвітним занятись, як слід, бо душпастирська праця не дасть. Конем треба об'їздити оселі – товчась на ньому 7, 8, 10 миль.

Мимо сего я збираюсь, радше хочу піднятись (?) одного діла та прошу о пораду. Хочу писати історію еміґрації русинів-українців у Бразилію від її початків по [...] – до часу, коли буде готовитись праця друкарська. Як мені до сего зібратись, яким способом, себто в якім порядку писати, не знаю. Більших осель українських тут у Парані єсть кільконадцят – ріжні колонії повставали в ріжних роках – тоді, коли прибував нарід. Чи брати кожну оселю зокрема, чи йти за літами і після хронологічного ладу – братись до опису.

Правительство бразилійське дасть мені дозвіл до своїх архівів, де переховуються акти еміґраційні, а з тих жерел – будь-що-будь, бо конче черпати треба!

Щоб Вш. п. професор могли мені дати потрібні інформації, я зволю представлять Вам бодай коротку статистику української оселі у Бразилії. Статистику точну ми готовимо, на жаль, досі не скіньчено, а робимо її в тій цілі, щоб опісля предложити Римові та просити о креоване руського єпископства в Парані. Годі нам належати під власть латинських-бразилійських єпископів, що нашого обряду не розуміють, а тим самим не вдоволяють нашим потребам. У Бразилії український нарід осівсь тільки в 4 провінціях: Парана – Rio Grande do Sul – San Paulo – Santo Catharine. Найбільше українців єсть в провінції Parana, тут осілось на 23 більших оселях, а кромі того, по иньших 3 провінціях замешкали другі, хоч в меншім числі.

1) Чи в історії переселеня нашого народу у Бразилію сягнуть єще в р.1820, коли то перший раз створено дорогу для русинців, щоб заселяли землю, надатну під обсів і т.п.? Чи противко сягнути літ рр. 1894-5 – і дальші – відколи їде народ український?

2) Чи з ілюстраціями? Знимки фотографічні маю многі – з різних осель українських, в різних часах зняті, пр.: під час рубаня дерева, при управі червементе, плянтації кави, під час жнив, українські школи, церкви і т.д.

3) Чи писати її тільки в нашій мові, чи наполовину українська і бразилійська? Єсли б в українській, то тут не печататиму(?), але в Галичині, в Жовкві, або в товаристві Шевченка?

4) Чи в описі держатись літ як поступало переселенє, чи за поодинокими оселями? Я вже від літ(?) пишу про оселі наші українські у "Місіонері", що виходить в Прудентополіс, котрий сам редагую, але

те все побіжно. Попрошу сказати, не знаю як, бо треба показать, порадити, скритикувати. Проте, хотячи забиратись(?) до опису історії переселеня українського народу у Бразилії, треба б ради – то я о неї прошу Вас, надостойний пане професор!

Буду вдячний, если одержу відповідь у далеку сторону – бразилійську Україну. І тут серед лісів гомонять пісні українські, у церквах – наука українська, а у ній проповідуємо Христа любити і народ любити свій. Хочби нас бразиліяни хотіли – то й хочуть здегенерувати – не даємось і не дамось!

Очікую відповіди та спаси Біг, вже вперед кажу, з належною пошаною для Вашої достойної особи.

о. Рафаїл Криницький. Ч.с.в.в.
Адреса: Brasil – Parana
Padre Raphael Krynickyj,
Misionario rutheno, Prudentopolis.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 571. Арк.1-5. Оригінал-автограф.

№ 41

1913, вересня 23. Лист Андрія Ніковського.

Андрій Ніковський.

Глибокошановний Михайло Сергійовичу!

Ваші слова з приводу ювілею Івана Франка в IX книжці "Л.Н.Вісника" окрім художніх прикмет мають ще те значіння, що в стислій формі характеризують красно й особу ювіляра. З огляду на те, що звичайно ювілейна література потребує для ясності й загальних та стислих висновків, думаю, що й для читачів "Ради" корисно буде з Вашою статею познайомитися. Тому прошу, глибокошановний Михайле Сергійовичу, Вашого дозволу передрукувати в "Раді" Вашу статтю, натурально з приміткою, що стаття передруковується з *ЛНВ*.

З щирим і глибоким до Вас поважаннєм, готовий до послуг
Андрій Ніковський.

23/IX-1913 р.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.45-45 зв. Оригінал-автограф. Підкреслені слова видрукувані на картці, на якій написано листа.

№ 42

1913, грудня 27. Лист Андрія Ніковського.

Глибокошановний Михайле Сергійовичу!

Дуже прошу Вас вибачити, що не можу виконати своєї обіцянки – прийти до Вас сьогодня. З 4-ох годин мучить мене напад

лихоманки, і я просто не в силі перед люде з'явитися.

З щирою пошаною.

27/XII-1913 р.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.46. Оригінал-автограф.

№ 43

1913(?). Одеса. Лист Андрія Ніковського.

Вельми поважаний пане редакторе!

О.І. Кандиба (О. Олесь) писав якось мені, що "Л.Н.Вістникові" потрібна стаття про другу книжку поезій А. Кримського "Пальмове гілля". В своєму листі він радив мені між іншим написати таку критичну статтю й заслати до редакції *ЛНВ*. Написавши більше половини критичної статті, я почав вагатися, бо прийшов до цілком негативних висновків про поезію А. Кримського. Стаття, яка потребує іще біля себе роботи, тим часом лежить, бо я не знаю – хто ж її надрукує?

Мій погляд на поезію А. Кримського є такий: поезія з коментарями, поезія, яка потребує коментарів – не є поезія. А. Кримський – поет середнього розбору, поет, яким може бути кожна людина, що знає теорію віршування. Екзотична мантія А. Кримського на ділі пошивається у звичайний жилет ученого.

Вищенаведене – не є зміст моєї статті, а також і не плян її. Ці погляди в статті зм'якшені, але загалом за Кримським не визнається особливого поетичного хисту. Щоб моя праця по обробленю статті не була марною, я потурбую редакцію проханням написати мені: *чи може редакція приняти негативний погляд на поезію Кримського, чи ні?*

Звичайно, що далі все залежатиме від того, як буде написана моя стаття і відповідь редакції, в якій би вона визнала можливою таку статтю у "Л.-Н.Вістнику", ні до чого її не зобов'язує.

Отже, прошу Вш. редакцію написати мені відповідь на моє трохи кумедне запитання, яке власне походить з бажання знати, чи слід, чи варто розпочинати серйозну працю над статтею.

Із щирим поважанням Андрій Ніковський (Василько).

Одеса, Троицкая ул., д. № 17, кв.3.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 308. Арк.47-48. Оригінал-автограф.

№ 44

1913 р. (?). Київ. Лист Наталії Полонської-Василенко.

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич.

Позвольте снова побеспокоить Вас моей просьбой: недели 3 тому назад я была у вас и просила разрешения переснять некоторые

рисунки, помещенные в книге "История Украины" для моего "Историко-бытового атласа". Я прилагаю список 7-х рисунков, которыми я бы желала воспользоваться; вместе с тем я была ба очень благодарна Вам, если бы Вы нашли возможность дать мне оригиналы этих рисунков, я бы в самый короткий срок их пересняла и в полной сохранности вернула Вам.

Кроме помещенных в этом списке рисунков я думала взять еще несколько, но не поместила их снова (?) потому, что сбилась, если (?) в книге видим (?) хорошо и можно прямо переснять из нея. Конечно, я не буду помещать все рисунки, внесенные в список, так как здесь много совершенно одинаковых (?), но я надеюсь, что хоть несколько рисунков Вы найдете возможность дать мне в виде фотографий и ими я и ограничусь.

Прошу Вас принять уверения в искреннем глубоком моем уважении.

Н. Полонская.

№ 50, 51. Византийская паволока.
170. Дмитрий Вишневецкий.
173. Козак побідник.
176. Запорожцы.
190. Запорожцы на иконе Покрова.
212. Запорожцы.
237. Петр Сагайдачный.
246. Козаки.
293. Адам Кисель.
314. Палииха с внуками.
303. Бандура Мазепы.
325. Ложка Мазепы.
329. Настя Скоропадская.
340. Булава.
342. Пернач.
352. Академия и студенты.

Киев, Мостовская, 30, кв.2; Нат. Дмитр. Полонская.

Вельмишановний Михайло Сергійович.

Дозвольте знову потурбувати Вас моїм проханням: тижня три тому я була у Вас і просила дозволу перезняти деякі рисунки, вміщені у книзі "Історія України" для мого "Історико-побутового атлясу". Я додаю список 7-ох рисунків, якими я бажала б скористатися; разом із тим я була б дуже вдячна Вам, якби Ви знайшли можливість дати мені оригінали цих рисунків, я б в самий короткий термін їх перезняла б і в повній цілості повернула Вам.

Крім вміщених у цьому списку рисунків я думала взяти ще декілька, але не вмістила їх знову (?) тому, що збилася, якщо в книзі бачимо (?) добре і можна прямо перезняти з неї. Зрозуміло, я не буду вміщувати всі рисунки, занесені до списку, так як тут багато зовсім однакових (?), але я сподіваюся, що хоч декілька малюнків Ви знайдете можливість дати мені у вигляді фотографій і ними я обмежуся.

Прошу Вас прийняти запевнення в щирій моїй повазі.

Н Полонська.

№ 50, 51. Візантійська паволока.
170. Дмитро Вишневецький.
173. Козак побідник.
176. Запорожці.

190. Запорожці на іконі Покрови.
212. Запорожці.
237. Петро Сагайдачний.
246. Козаки.
293. Адам Кисіль.
314. Паліїха з онуками.
303. Бандура Мазепи.
325. Ложка Мазепи.
329. Настя Скоропадська.
340. Булава.
342. Пірнач.
352. Академія і студенти.

Київ, Мостовська, 30, кв. 2; Нат. Дмитр. Полонська.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 304. Арк.78. Оригінал.

№ 45

1927, червня 6. Казань. Лист Віри Харлампович.

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Давно я к Вам не писала, но часто вспоминаю, и очень была обрадована, когда К.В. передал мне Ваш поклон. Здоровье мое попрежнему плохо. Теперь положение ухудшилось тем, что страшно ослабело зрение, читать совсем не могу, но пишу. Относительно Кон. Вас. ничего нового сообщить не могу. Ждала октябрьского юбилея, но пока не вижу никакого улучшения в его судьбе. Дети состоят при своем деле. Старший освобожден вчистую от военной службы, младший – студент университета курса Лесного института. Ему необходима справка о том, что его отец состоит академиком УАН, иначе требуют плату за учение. Михаил Сергеевич, простите, что вновь беспокою Вас просьбой о присылке справки, а иначе придется платить, что нам невозможно. Привет Вашему семейству.

С совершеннейшим почтением. Вера Харлампович.

Казань, Перетечная. 6.VI.

Вельмишановний Михайло Сергійович!

Давно я до Вас не писала, але часто згадую, і дуже була рада, коли К.В. передав мені Ваш уклін. Здоров'я моє, як і раніше, погане. Тепер становище погіршилося тим, що страшно ослаб зір, читати зовсім не можу, але пишу. Відносно Костянтина Васильовича нічого нового повідомити не можу. Чекала жовтневого ювілею, але поки що не бачу ніякого покращення в його долі. Діти знаходяться при своїй справі. Старшого звільнено зовсім від військової служби, молодший – студент університету курсу Лісового інституту. Йому необхідна довідка про те, що його батько є академіком УАН, інакше вимагають плату за навчання. Михайло Сергійович, пробачте, що знову турбую Вас проханням про надіслання довідки, інакше прийдеться платити, що для нас неможливо. Привіт Вашій родині.

З найповнішою повагою. Віра Харлампович.

Казань, Перетечна, 6.VI.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 871. Арк.313. Оригінал-автограф.

№ 46

1927, червня 15. Лист Віктора Юркевича

Вельмишановний Михайле Сергійовичу!

Зараз я переглядав свої чернетки і відновив в пам'яті дещо з тої роботи. Польський вістовий стовбець 1651 р. вибирали під керуванням Володимира Степановича – я мусив просити тоді Вас допомогти мені, бо не встигав закінчити все намічене; і випадковість роботи, і спішність її могли відбитись на виконанні – це моя вина. Матеріяли походу Радзивіла, про які я згадував, містяться в стовпці польських справ за 1651 р.ч.7 – посольство Старого, вісті Лазарева. На всякий випадок прошу передати до Вас чорнетку попередньої виборки, хоч білова робиться з оригіналу і, скільки пам'ятаю, де в чім доповнена до посольства Протасьєва (пол. спр. 1650 р., ст. 4-8), то чорнетки у мене немає, але я згадую, що вибірку робив уважно, маючи від Вас спеціяльне завдання в цій справі, шукав (але марно) звісток і в вістовому стовпці 1650-го, але можливо, ще дещо там і є, чи в стовпці 1651 р. (вістовому ч.1). Але Соловйов здається цих вістових стовпців не використовував, отож важко сказати: де він взяв ті відомості, що подає. Чи трапилися Вам, Михайло Сергійовичу, серед наших виписок відомості про посольство Кравченка? Сповіщаю Вас про свої згадки листовно, аби не турбувати Вас відвідуванням, але в разі потреби прийду до Вас, куди Ви накажете.

15.VII.1927.

З пошаною до Вас. В. Юркевич.

ЦДІА України у Києві. Ф.1235. Оп.1. № 855. Арк.1. Оригінал-автограф

ЛЮБОМИР ВИНАР
Українське Історичне Товариство
Кент, США

СВІТЛЯНА ПАНЬКОВА
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Київ

ЛИСТИ ДМИТРА ДОРОШЕНКА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВСТУП

Діяльність Дмитра Дорошенка (1882–1951), заслуженого історика, бібліографа, публіциста та суспільно-політичного діяча[1], тісно пов'язана з публіцистично-редакторською, науковою і суспільно-громадською діяльністю М. Грушевського. Це відноситься, в першу чергу, до їхньої співпраці в "Літературно-Науковому Віснику", який виходив

[1] Дмитро Дорошенко (1882 – 1951), видатний історик, публіцист і суспільно-політичний діяч, походив із старого козацького роду на Чернігівщині. Студіював історію у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах. Проживав у Києві, Петербурзі і Катеринославі. Був головою Української Студентської Громади в Петербурзі (1907), редакційним секретарем "Украинского Вестника" і "України" (1907). У Катеринославі Д. Дорошенко редагував часопис "Дніпрові Хвилі" і працював у Катеринославській Архівній Комісії. Був членом і секретарем Українського Наукового Товариства в Києві. У 1917 році Д. Дорошенко був призначений краєвим комісаром Галичини і Буковини. Тоді став членом Української Центральної Ради від партії Українських Соціялістів-Федералістів. Був обраний Товаришем Голови Центральної Ради (4-10 березня 1917 р.), але з цього посту зрезиґнував через обов'язки губерніяльного комісара Київщини. Від травня до листопада 1918 року був міністром закордонних справ при уряді гетьмана Павла Скоропадського. У 1919 р. став приват-доцентом Кам'янець-Подільського університету. Цього ж року виїхав на еміґрацію. У Празі став професором УВУ і чеського Карлового університету. В роках 1926-31 очолював Український Науковий Інститут в Берліні, а в 1936-39 роках був професором Варшавського університету на катедрі історії Церковно-Православного Богословського факультету. Від 1945 року продовжував професорувати в УВУ і в 1945 був вибраний президентом УВАН в Німеччині, а в 1948 виїхав з дружиною Наталією до Канади, де викладав у Колегії Св. Андрея у Вінніпегу. З огляду на здоров'я повернувся до Европи, де помер 19 березня 1951 року в Мюнхені. Дмитро Дорошенко залишив багату наукову спадщину.

Докладніше про його діяльність див. Любомир Винар, "Дмитро Іванович Дорошенко: життя і діяльність", *Український Історик*, 2001, ч.1 – 4 , т. XXXVIII, стор.9-67.

за редакцією М. Грушевського в 1900-их роках, діяльности Д. Дорошенка на форумі Українського Наукового Товариства, в якому він допомагав Михайлові Сергійовичу як секретар і займався видавничими справами УНТ в 1914 і пізніших роках. Крім того, вони співпрацювали в Товаристві Українських Поступовців (ТУП) і на форумі Української Центральної Ради в 1917 році. В серпні 1917 року, коли М. Грушевський та інші члени ЦР найменували Дмитра Дорошенка головою її Генерального Секретаріяту, між ними з'явилися поважні політичні розходження. Д. Дорошенко в короткому часі зрезиґнував з цього посту. Шляхи двох істориків розійшлися.

Дмитро Дорошенко став одним із найближчих співробітників гетьмана Павла Скоропадського як міністр закордонних справ у гетьманському уряді в 1918 році та пізніше на еміґрації. Він негативно оцінив повернення колишнього Голови Центральної Ради в Україну 1924 року. М. Грушевський у своїх спогадах також не дуже приязно згадує про діяльність Дорошенка. Проте взаємини двох істориків заслуговують на окреме джерельне дослідження. Поки що можна лиш ствердити, що спочатку Дорошенко був великим прихильником Михайла Сергійовича і до 1917 року допомагав йому в суспільно-громадських і наукових справах. Саме до цього періоду відносяться його листи до Михайла Грушевського, які ми друкуємо. Ще не вдалося розшукати листів – відповідей Михайла Сергійовича. Можливо, ці листи втрачені.

У київському Центральному державному архіві України (ЦДІА, фонд №1325, справа 458) зберігаються 14 листів Дорошенка до Грушевського за роки 1903–1914. Характер листів переважно діловий і віддзеркалює різні ділянки співпраці двох істориків. Для кращого розуміння ставлення молодого Дорошенка до Грушевського наведемо декілька його спостережень і записів у спогадах. Він пише, що українські журнали "Зоря" і "Літературно-Науковий Вісник" стали для нього "так би мовити за школу національної української свідомости": "Вони відкрили мені новий світ... З "Зорі" я довідався про українське життя в Галичині, про тамошні товариства, довідався про імена Франка і Грушевського, які стали "властителями" моїх дум"[2]. В тому часі він свої літературні та публіцистичні твори друкує на сторінках "Літературно-Наукового Вісника", який виходив за редакцією М. Грушевського у Львові.

Згадуючи про приїзд Грушевського до Петербургу в 1906 році, Д. Дорошенко залишив таку його характеристику: "Приїзд Михайла Грушевського мав велике значення. На той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника українського національного руху в

---

[2] Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про давнє минуле (1901-1914 роки)*. Вінніпеґ, 1949, стор.7.

Росії. Його великі наукові і громадські заслуги, його надзвичайний орґанізаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас усіх за тих часів законом. З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції "Українського Вісника", так і "Української Парляментарної громади"[3]. Для студента Д. Дорошенка М. Грушевський в той час був справжнім будівничим Нової України й взагалі науковим і політичним вождем українства. В цьому контексті краще зрозуміємо співпрацю двох діячів до 1914 року.

Листи Дорошенка чемні та ділові, без жадних емоційних відступів. В них обговорюються різні справи, пов'язані з його діяльністю. Тепер постає питання "першого" листа Д. Дорошенка до М. Грушевського. Цей лист з архівного фонду № 1325 датований 26 лютого 1903 року та підписаний Дорошенком як студентом університету (№ 1). Беручи до уваги статті Д. Дорошенка в *ЛНВ* в 1900–1901 роках, можна здогадуватися, що він писав М. Грушевському і раніше.

Також вважаємо, що повинні існувати листи Дмитра Івановича за 1904–1905 роки, але їх поки що не віднайдено. В 1904 році Дорошенко брав участь в українських університетських курсах у Львові, де безпосередньо запізнався з М. Грушевським. Знаємо, що Михайло Сергійович висилав Дорошенкові свої книжки (лист № 2 від 6 травня 1906 року). Також Дорошенко часом знаходив для Грушевського цінні матеріяли для *ЛНВ* та інших серійних видань. Наприклад, у листі від 5 листопада 1908 року він писав, що віднайшов спогади В.Я. Яновського – учасника герциговинського повстання, і рекомендував їх до друку в *ЛНВ*[4]. В листах також знаходимо цікаву інформацію про старання Д. Дорошенка й Юрія Тищенка (П. Лаврова), заснувати в Катеринославі українську книгарню (№ 6). Вони вважали, що книгарня була б "українським пунктом" для поширення видань.

У 1913 році Грушевський запросив Дорошенка стати секретарем Українського Наукового Товариства в Києві. Дорошенко згадує в листах про видавничі справи УНТ (№ 9), а також про допомогу у збиранні матеріялів для "Наукових Записок" УНТ (№ 10, № 11, № 12). Цікаво згадати, що Д. Дорошенко дав Грушевському дозвіл на підписання якоїсь статті його іменем (№ 14). Це свідчило про взаємне довір'я істориків. У спогадах Дорошенко згадує, що в 1913 році допомагав Грушевському в розгорненні науково-видавничої діяльности УНТ. Він пише, що в цьому часі мав змогу придивитися до праці Грушевського зблизька і "просто дивувався його невтомній енергії,

---

[3] Там же, стор.83.

[4] Ці спогади появилися в *ЛНВ*, Василь Яновський, "Спогади Українця-Волонтера про повстання в Герцеговині 1856-7 років", *ЛНВ*, 1911, т.55.

його широкій ініціятиві й сміливим плянам"[5]. Немає сумніву, що молодий вчений багато навчився від Грушевського в справах організації наукової праці і редаґуванні наукових видань. У 1913 році Дмитро Дорошенко став в обороні Грушевського в НТШ і написав спеціяльного листа від київських членів до Управи Товариства у Львові.

Назагал листи Дорошенка доповнюють дані про його співпрацю з Грушевським перед Першою Світовою війною.

Л. В.

ЛИСТИ

№1

Петербург, 26 лютого 1903 р.

Високошановний Пане Професоре!

Недавно довелось мені випадково знайти кілька примірників "Букваря" Шевченка; знаючи, що це нині великий рарітет, посилаю на Ваше імя два примір. для бібліотеки Наукового Тов. ім. Шевченка, може там сеї книжечки нема.

Прийміть вираз моеї глибокої поваги

Студент Універс.

Д. Дорошенко

Петербург. 26 лютого 1903 р.

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.1.
Автограф, ориґінал.

№2[1]

Глухів Чернігівської губернії, 19 травня 1906 р.

Глухів 6/18 мая 1906.

Вельмишановний Пане Професоре!

Приношу Вам глибоку вдячність за прислану книгу "Очеркъ исторіи украинского народа", – тільки що її одержав. Постараюся поширити відомости про неї по українських та російських виданнях.

Глибоко поважаючий Вас

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.2,3.
Автограф, ориґінал.

---

[5] Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про давнє минуле..*, стор.160.

[1] Лист на поштовому бланку зі збереженими штемпелями Глухова Чернігівської губ. (6/V 1906) та Львова (22/V.1906). На титульному боці бланку рукою Д. Дорошенка написано адресу: Австрія Львовъ Високоповажний Професор Університету Михайло Грушевський. Львів, ул. Понінського, ч.6.

№3[2]

Київ, 25 квітня, 1907 р.
Київ 25.IV
[іншою рукою дописка: року 1907]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Чи нема у Вас статі Порша – Відповідь Залізняку, вона готова до друку. Меф. Ів.[3] переглянув уже її, але в редакції ми її не знайшли, може вона у Вас? Коли є, то пришліть, будь ласка, зараз.

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.4.
Автограф, оригінал.

№4

Київ, 5 листопада 1908 р.
Київ. 5/18 падолиста 1908.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Роспитуючи про матеріяли до історії старої київської громади, надибав я на мемуари В.Я. Яновського, учасника герцеговинського повстання 1875 р. Мемуари ці нагадують "Записки українця" С. Крутя, тільки, здається, далеко інтереснійші. Я був у самого автора, тепер зовсім недужого; він з охотою віддає свої мемуари до друку, і дуже шкода випустити їх з України, – автор усе казав за "Ист. Вестникъ". Пані Л. Яновська – дружина автора – просила мене спитати Вас, – чи прийняли б Ви ці спомини до "Л.-Н. Вістника". Вони писані російською мовою, але пані Яновська взялась би їх перекласти. Де-що можна було б скоротити (цілий рукопис міститься у 24 зшитках в чвертку аркуша, по 80-90 стор. кожний зшиток). До мемуарів можна додати передмову про дуже цікавий епізод повстання: виїзд кількох волонтерів-українців під проводом Яновського, допомога з боку громади, побут їх у Львові і т. ин. Все це можна списати з оповідання д. Яновського; він зараз зовсім недужий, але дещо розповісти може, навіть оповів уже мені про це все в головних рисах. Взагалі, як що Ви рішили б прінціпіяльно друкувати ці мемуари у Вістнику, то можна заходитися біля них, зредагувати і т.ин. Пані Яновська просила пові-

---

[2]Лист на бланку: Редакція і головна контора часопису "Рада" у Києві, Велика Підвальна вул., 6 біля Золотих Воріт Телефон 14-38.

[3]Мова йде про Методія Івановича Павловського – помічника редактора, редактора газети "Рада". Див. : Є. Чикаленко, *Спогади (1861-1907)*, Нью-Йорк, 1955, стор.448, 471, 472, 481, 483-486.

домити її безпосередно, щоб в разі Вашої згоди прийнятись за діло негайно, – поки ще є змога використати устні спомини й уваги самого автора. З доручення пані Яновської я оце й звертаюся до Вас.

Адреса Яновських така: *Київ, Івановська,47, кв.5-та.*

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

P.S. Сьогодні бачився я з Ор. Ів. Левіцьким, і він просив передати редакції київських "Записок", що статтю до III тому він уже викінчує і коло 20 числа сього місяця передасть її. Не знаючи, кому се переказати, пишу при нагоді до Вас, а тимчасом перекажу й конторі Вістника.

Рецензію на одне оповіданнє Яворницького я вже здав д. Котикові, а другу, та ще рецензію на книгу Д. Марковича, здаю на цих днях.

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.5–7.
Автограф, оригінал.

№5

Катеринослав, 4 грудня 1911 р.

Катеринослав
4.XII.1911.

Вельмишановний Михайле Сергієвичу!

Вам напевно звісно про переговори, які велися між П.Ф. Лавровим і властителькою книгарні у Катеринославі д. Лозинською в справі передачи сією останньою своєї книгарні Літ.-Н. Вістнику. Д-ій Лавров кілька разів користувався моїм посередництвом у сїй справі, через що беру на себе сміливість звернутися до Вас з отсим моїм листом, звертаючи увагу от на що. – Попереду д-ка Лозинська ставила умовою, щоб Л Н. В. перейняв її книгарню з усім книжковим майном, в подавляючій більшости російським. Мабуть се здало ся занадто незручним (і цїлком слушно!), бо ось д. Лавров пише, що Книгарня Л Н. В-ка поки утримується од акції в справі заснування філії у Катеринославі. – Тимчасом пані Лозинська зріклася своєї умови і готова передати свою Книгарню уже без рос. книжок. Може в такім разі Л.-Н.В. і згодився взяти книгарню п. Лозинської?

Що українська книгарня в Катеринославі дуже потрібна, про це нема що й казати. Попит на укр. книгу тут дуже значний і збільшився б ще, як би була спеціяльна укр. книгарня. З другого ж боку Книгарня, що тепер належить пані Лозинській найбільш подається до того, аби тут утворено укр. книгарню: вона лежить на найкращім місці в Кат-ві, на його головній артерії – Проспектї; помешкання дуже чепурне і не

дороге. Люде вже звикли до цієї книгарні і дивляться на неї, як на певний український пункт, тута й передплата на укр. часописи, і продаж укр. книжок, і контора "Дніпрових хвиль", тута, звичайно, продаж квитків на укр. концерти і т.д. Оце все, на мою думку, слід би зважити, думаючи про Українську Книгарню у Катеринославі.

Прохаю вибачення, що заклопочую Вас оцим листом, але ж бажання, щоб у Катеринославі засновано було укр. книгарню, це гаряче бажання усього тутешнього укр. громадянства, бо це дуже зміцнило б тута укр. рух. До речі: пані Лоз. має дозвіл на бібліотеку, – може б одкрити поруч з книгарнею і укр. випозичальню книжок? Наша Просвіта з радістю вложила б сюди свою бібліотеку, яка тепер валяється по кутках. В цілому місті тепер нема жодної укр. бібліотеки, за виїмком школи Комерційної, але ж та тільки для самої школи.

Глибоко поважаючий Вас

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.8-10.
Автограф, оригінал.

№6[4]

[Катеринослав], 13 березня 1913 р.
13.III. 1913

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

На жаль я нічого нового розказати не можу: все те, що мені було доручено – як я приїздив у лютому, я виконав і дожидав, що прибуде сюди Ф.П. Але <u>він заслаб</u> і тепер я не знаю, як далі <u>має бути.</u> Таки треба, щоб хтось у сїй справі приїхав сюди.

У цю суботу я аж ніяк не можу приїхати, бо в мене засїданнє Архивної Комісії (ювілейне 10-ти лїтнє), де я секретарюю, а тут нема нї голови, нї товариша голови (А.С. Синявського, що несподївано заслаб цими днями – "удар" з ним). Одже, мушу обовязково залишатися і одбути засїданнє. Як би треба, то я міг би приїхати 24–25 марта, коли два днї свят, так, щоб бути у недїлю у вечорі.

З глибокою до Вас пошаною

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.11-12.
Автограф, оригінал.

---

[4] Місце написання встановлено за змістом (на основі згадки про Катеринославську архівну комісію, яка діяла у 1903-1916 рр. та одного з її фундаторів і заступника голови А. Синявського).

№7[5]

[Київ?], 22вересня [?]
22/IX

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Гр. Тишкевич ще не прибув і певно на завтра не буде. Як би прибув, то я в день Вас повідомлю. Але пані Вольська каже, що на цім тижні він конче має бути, і тоді я Вас також сповіщу.

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.13.
Автограф, оригінал.

№ 8[6]

Київ, 12 січня 1914 р.
12/І 1914.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам на підпис листи до Синявського і до Єфименкової. Инші листи уже розіслані ранійше.

Я навів справки: "Кіевлянинъ" вийшов р. 1842, а "Украинецъ" 1859 р.

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.14.
Автограф, оригінал.

№9[7]

Київ, 22 січня 1914 р.
22 січня 1914.

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Ні у Корчака-Нов., ні у Кульженка потрібних літер не знайшло ся, а замовляти їх сама 2-га Артіль не хоче, бо, каже, – дорого, більш 120 рублів коштуватиме. Як тепер бути? Чи не могли б Ви, може, привезти тиї літери зі Львова, або-що? Чи може видруковати статю в Петербурзї?

---

[5] Встановити рік і місце написання за коротким змістом складно, проте за біографічними даними Ф. Вольської та М. Тишкевича скоріш за все лист написаний у Києві.

[6]Лист на бланку: Україна Науковий трьохмісячник українознавства видає Українське наукове Товариство в Київі Редакція і контора при Бюро Т-ва Київ, В.-Підвальна, 36, кв.8.

[7] Лист на поштовому бланку з позначкою "Открытое письмо". На титульному боці рукою Д. Дорошенка зазначена адреса: Австрія, Львовъ. Вп. Професор Михайло Грушевський, ул. Понінського, 6 у Львові. Зберігся фрагмент штемпеля: Кіевъ, 22.І.

"К. Мыслъ" з цілої статі про Наук. Т-во зробила замітку про саму Україну в Хроніці, правда, величеньку і докладну, а про Угорщину так і не надрукувала і я не схотів дожидати і забрав та й відіслав до "Укр. Жизни".

Для Хроніки на І кн. треба матеріялу про Львів. Наук. Т-во ім. Ш., – як з цим бути: чи Ви самі, як приїдете, роскажете мені, чи може скажіть В. Дорошенкові написати? А конче треба.

Вчора дістав коректу Ваших статей і завтра виправлену вишлю Вам.

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.15-16.
Автограф, оригінал.

№10

Київ, 23 січня 1914 р.
Київ. 23/I.1914.
Львівська 47.

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Рівночасно з цим посилаю Вам коректуру Ваших статей – вступні і про розселення. Досі до редакції вступили такі матеріали:

1. Ів. Франка "Причинки до історії культури українського народу зі старих польських друків".
2. К. Широцького "Туреччина в картинах Шевченка і його ж "Русалки" (карт. Шевченка)".
3. В. Перетца "Несколько этногр. данныхъ изъ старыхъ рукописей".
4. В. Модзалевського – рецензія на брошуру М. Слабченко "Матеріалы по малорус. сфрагистике".
5. В. Перетца – замітки про Рус. Фил. Вестникъ.
6. Його ж рецензія на книгу Гудзія.
7. Його ж рецензія на книгу Бугословського.
8. Н. Кореневського – рец. на Дневник Марковича.

Обіцяв цими днями дати статю К.П. Михальчук і проф. Смаль-Ст. пише, що пришле до 1-ої кн. статю про правописні непорозуміння.

От поки і все.

А як бути з ст. Шахматова? Я заходив сьогодні до пр. Перетца, але не застав дома і не знайшов од його жодної записки, яку я прохав у листі полишити для мене.

Чи не за дрібний шрифт для вступної статі од Редакції?

Щиро поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк.17-19.
Автограф, оригінал

№11[8]

[Петербург, 1906 р.]

Високоповажний Пане Професоре!

Одержали ми сьогодні статю від д. Франка і листа до Вас; пересилаю його, так, як він був без конверта. Одночасно прийшла статя д. Гнатюка "З Угорської Руси" і д. Доманицького "Два моменти". Ч.2 "Укр.В." вже вийшло.

Глибоко Вас поважаючий

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк. 20-21.
Автограф, оригінал.

№ 12[9]

[Київ?]

Вельмишановний Михайло Сергієвичу!

Посилаю Вам 4 рецензії і частину хроніки. Свої рецензії і ще дещо д[о] хроніки (в тім числі і реферат по "Вечи") доставлю Вам завтра.

До хроніки має піти ще дещо з того, що надіслав д. Барвінський?

Цими днями обовязково мають вступати рецензії Біднова, Ківліцького й Д. Щербаківського. А може таки дасть і ще хто.

З глибокою повагою

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк. 22-23.
Автограф, оригінал.

№13[10]

[Катеринослав або Київ]

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Я гожусь на підписанє статі моїм іменем, робіть, як самі вважаєте за краще. Дуже прохаю вибачити за поспішну одповідь – за ½ год. маю рушати на потяг і ледве встиг закінчити свій відчит про Франка.

З глибоким поважанням

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.458, арк. 24-25.
Автограф, оригінал.

---

[8]Лист на звороті візитки: "Дмитро Дорошенко: Студент-філолог Петербургського Унів.". Місце написання і дату встановлено за змістом – датою видання в Петербурзі Ч.2 "Украинского вестника" (26 травня 1906 р.).

[9]Лист не датований. За змістом, в якому згадується редакційна робота Д. Дорошенка в УНТ – місцем написання може бути Київ.

[10]Лист на звороті візитки: "Дмитро Іванович Дорошенко. Катеринослав". Місце написання і дату за коротким змістом точно встановити складно.

№14[11]

[Петербург], 1 червня [1906 р.]
1/VI

Високоповажний Михайло Сергієвичу!

Радились з д. Шеметом, заходили до Думи по пораду з д. Шрагом і порішили на тому, в *суботу* о 12-й рано буде скликана в Думі укр. парлям. фракція і будуть спрошені самі посли, а з не-послів тільки Ви та дд. Лотоцький, Русов і Стебницький, яко "свобідні люд" (члени <....> комісії), щоб охоронити збори від сторонніх елементів інакше годі їх спекатись. А посли будуть усі завтра у вечорі повідомлю Вас про подробиці.

Глибоко поважаючий Вас

Д. Дорошенко

ЦДІАК України, ф.1235, оп.1, спр.459, арк. 389-389 зв. Автограф, оригінал.

[11] Лист на бланку з позначкою "Закрытое письмо". На зовнішній стороні згорнутого аркуша рукою Д. Дорошенка адреса: "Здесь Екатерингофский пр., д.93, кв.7. Его В-ію Професору Михаилу Сергіевичу Грушевському" та штемпель з датою: 2.VI.1906. Місце написання встановлено за змістом, дата за поштовим штемпелем.

НАДІЯ МИРОНЕЦЬ,
ЛІЛІЯ ГОНЮКОВА
Національний університет ім. Т. Шевченка
Київ

ЛИСТУВАННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

Останнім часом дослідники більше уваги приділяють особистісному фактору в історії. У зв'язку з цим зростає зацікавленість мемуарною та епістолярною спадщиною видатних діячів української культури, науки, політики. Листування людей, які мали вплив на перебіг подій, допомагає глибшому вивченню певного часу і має велику цінність для істориків. До такого листування належить і листування Михайла Грушевського з Софією Русовою.

Софія Федорівна Русова (1856-1940) – талановитий педагог, науковець, активна громадська діячка. В 1871 р. заснувала перший дитячий садок в Україні. Автор підручників з географії та французької мови, "Букваря", багатьох праць з педагогіки та психології. Її життя нерозривно пов'язане з громадською діяльністю. Це і причетність до першого повного видання "Кобзаря", і створення бібліотек, і робота у видавничих товариствах Харкова та Петербурга. За проукраїнські погляди С. Русова неодноразово арештовувалась. Під час створення Української держави була обрана до Центральної Ради. З 1917 по 1919 рр. завідувала відділом дошкільного та позашкільного виховання Міністерства народної освіти України. Після еміґрації продовжила педагогічну практику у Празі. Була серед засновників Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Останні роки життя працювала в Соціологічному інституті в Празі. Залишила цікаві спогади про своїх сучасників[1]. На різних етапах своєї громадсько-політичної діяльности як в Україні, так і в еміґрації С. Русова співпрацювала з М. Грушевським. Деякі аспекти їхнього співробітництва

---

[1] С. Русова, *Серед ідеалістів 70-х років. Спомини.* Прага, 1934; Її ж, *Наші визначні жінки.* Коломия, 1934; Її ж, *Мої спомини.* Львів, 1937; Її ж, "Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Русова О.", Відбитки зі студії з поля суспільних наук і статистики. Т.V. Львів, 1938.

знайшли відображення в листуванні.

Листи С. Русової до М. Грушевського зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі ЦДІАУ у м. Києві) в особистому фонді М. Грушевського (ф. 1235, оп. 1, спр. 727). Вони охоплюють період приблизно з 1910 по 1928 роки. В них, в основному, обговорюються питання співробітництва. У листах простежується особисте ставлення С. Русової до М. Грушевського, в першу чергу як до визначного українського діяча зі світовим ім'ям (лист ч. 8, 9). З листування видно, що Софія Русова перед усім ставила інтереси справи, намагалась прислужитись інтересам українського народу. В листах орієнтовно 1913 р. є цінна інформація про співпрацю з французьким журналом "Les Annales des Nationalites" ("Аннали Національностей"), який висвітлював проблеми різних народів і був досить впливовим в Европі. В 1913 р. у цьому журналі один із номерів було присвячено українським проблемам. У листах з еміґрації знаходимо інформацію про складні матеріяльні умови життя С. Русової, обставини підготовки до друку її споминів.

Листи М. Грушевського до С. Русової зберігаються в особистому фонді С. Русової (ф.3889, оп.1, спр.22) у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Всього виявлено 17 листів, які охоплюють період з 1927 по 1929 рік. В них обговорюються умови друкування мемуарів С. Русової в Україні в журналі "За сто літ", який під редакцією М. Грушевського видавала історична секція Академії Наук України. Цікавою, зокрема, є оцінка М. Грушевським роботи С. Русової: "Загалом спомини Ваші дуже інтересні і я хотів би в III кн. "За сто літ" надрукувати докінченнє (до 1917)" (лист №27). Михайло Сергійович особисто редагував ці спомини, що робить їх ще ціннішими для науковців. Спогади С. Русової, які стосуються періоду після 1917 р., в Україні не друкувались, можна думати, з цензурних міркувань, про які згадував М. Грушевський у листах як до С. Русової, так і до її сина – Юрія Русова[2].

Ю. Русов, очевидно, звертався до М. Грушевського з пропозицією видати в Україні свій підручник із зоології. Відповідь М. Грушевського проливає світло на складні умови, які існували в Радянській Україні для видання творів авторів, що жили за кордоном. Михайло Сергійович писав: "Не звинувачуйте, Вповажний Юрію Олександровичу, що я не відповів Вам скорше. Київ тепер така глуха провінція, що я чекав приїзду столичних людей, аби запитати їх. Але на жаль, і вони не сказали мині нічого втішного. На їх гадку провести до друку підручник зоольогії, не замовлений видавництвом, а особливо

[2] Русов Юрій (1895-1962) – біолог та іхтіолог, син Олександра та Софії Русових. Дійсний член НТШ. В 1930-41 рр. директор станції рибальства у нац. Зоотех. ін-ті в Бухаресті. З 1947 р. наук. співробітник ун-ту в Монреалі.

людині що перебуває за кордоном – ніколи неможлива річ! Се сумно, але я не вважаю потрібним прикрашати чим небудь сю інформацію дану мині. Прошу переказати мій щирий привіт Софії Федоровні і прийняти мої найкращі побажання.

М. Грушевський”[3].

При підготовці текстів до друку збережено особливості авторського написання. Адреси подані ті, що указані на конвертах, або бланках, на яких написано листи. При встановленні адрес за змістом листів їх подано у квадратних дужках. Листи датовані, в більшості випадків, авторами. В інших випадках встановлену за поштовим штемпелем або за змістом дату вказано у квадратних дужках. Листи розміщені в хронологічній послідовності за датами їх написання. Міста, звідки та куди адресувались листи, вказані ті, що помічені на конвертах, або бланках, на яких написані листи. Якщо їх було встановлено за змістом, то подано в квадратних дужках із відповідними примітками. Авторські примітки подані після кожного листа, примітки упорядників – у кінці публікації.

№ 1

Високошановний Михайло Сергієвич!

До Олекс. Олекс.[4] лікарі нікого не допускають повна ізоляція буде ще держатися днів 10-15. Коли лікарі дозволять Ол. Ол. покинути ліжко й вернутись до яких небудь справ, Вас буде повідомлено. Тепер це цілком незручно. З пошаною С. Русова.

21 лютого.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп.1, спр.727, арк.8. Оригінал.

№ 2

Високошановний Михайло Сергієвич!

Ал. Ал. лежить у ліжку, він слабує й лікарі на тиждень уклали його в ліжко. Через це він ніяк не може Вам зробити бажану працю. У той фразі що Ви написали Ал. Ал. каже, що він “сомневается” щоб вона була правільна, от й усе.

Профессорові у Львів я написала-що на цій тиждень сідаю за Італію! Щиро прихильна

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк.19. Оригінал.

---

[3] ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк.64.

[4] Русов Олександр Олександрович (1847-1915), визначний земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч. Чоловік С. Русової.

№3

Візитка

Софія Федоровна Русова

Дуже прохає високошановного пана Професора помогти моїй доброй знаємой Лиді Пустовойтовой знайти хоч який набудь заробіток. Буду Вас щиро дякувати.

12.V.1911.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, он. 1, спр.727, арк. 28-28 зв. Оригінал.

№4

[Київ-Київ][5]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дозвольте потурбувати трохи: я знайшла перекладчицу, яка запоможе мені в нашій роботі. Вона на святки відъїзжає (14-го), то треба їй дати роботу, щоб час не гаяти. Тим то й звертаюсь до Вас з великим проханням: отмітьте мені що Ви б дозволили й що Ви лічете потрібним перекласти з Вашої книжки "Украинский Вопрос". Добре було б як би Ви повернули мені книжку з Вашими помітками завтра до вечора. Крім того потрібна Ваша стаття загально-історична. Благаю Вас щиро шановний Михайло Сергієвич напишіть її – це ж буде "гвоздь" книжки. А я уже одписала щоб Мартовську книжку за нами залішили так що приходиться братися за роботу зараз. Прошу Вас коли признаєте потрібним назначите коли нам – співробітникам – зібратися. З щирою пошаною

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 15-15 зв. 16. Оригінал.

№5

[1913[6], Київ-Київ]

В.П. М.С. Грушевському

Високошановний Михайло Сергієвич.

Запрошую Вас дуже до нас в Понеділок в 7 годин бо пізнійш я мушу тікати. При цией нагоді порадимося теж й ще за Петербуреський зъїзд[7].

Ваша С. Русова

ЦДІУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 6. Оригінал.

---

[5] Звідки та куди написано листа, встановлено за змістом упорядниками.

[6] Дата написана невідомою особою.

[7] Очевидно йдеться про Всеросійський з'їзд з народної освіти, який проходив в Петербурзі у 1914 р. На з'їзді С. Русова виступила а доповіддю "Ручна праця в інородчеській школі".

№ 6

[1913[8], Київ-Київ]

Прошу Високоповажного Михайла Сергієвича прочитати листа.

Ваша С. Русова.

Телеграмма послана.

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 17. Оригінал.

№7

[Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже рада Вас бачити в Вівторок о 8 год. вечера. Прохала б Вас закликати до нас кого Ви вважаєте потрібнім. З свого боку я передам другим співробітникам. Дякую Вас за Вашу прихільність.

З щирою повагою С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 14. Оригінал.

№8

28 січня

[Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

З запомогою однией панночки усі статті виготовлені, 6 з них одіслано вже до Редакціи. Тільки пані Косич[9], та п. Гехтер[10] ще не дали свою. А як же за Галиччину, мабуть вони просто заслали до Редакціи, бо инакше не встигнемо. З Редакціи вже надходило 2 листа, яки нагадують срок – 28 Січня, але я її попередила, що маю засилати окремими пакетами, то перші статті мусили бути в їх руках 28-го. А от з клише погано діло стоїть бо в мене Юрко лежить тяжко хворий – запаленнє легенів – то я не можу од нього одступити; а клише ж треба позбірати та вислати посилкою, боюсь що спізняться. Але в цьому я вже нічого не можу, мій шановний пане, спробую доручити це кому небудь.

Прошу Вас дуже дати мені звістку хто написав за Галиччину й чи заслана вже ця праця.

З щирою пошаною

С. Русова

Назарьївська 9, кв. 11.

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 24 - 24 зв. – 25. Оригінал.

---

[8] Дата написана невідомою особою.

[9] Косич – очевидно, Косач Ольга (псевд. Олена Пчілка. 1849-1930). Письменниця, громадська діячка, етнограф. Мати Лесі Українки та сестра М. Дратоманова.

[10] Гехтер Максим (1885-1947) – публіцист, політичний діяч.

№9

[1913][11]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже просить Gabrys щоб Ви звернулись до Сеньебоса[12] (Boulevard des Batignal les 41) через Редакцію Анналів з маленькою подякою за його тепле привітаннє. Й ми Вас за теж прохаємо, бо самі знаєте культурну вічлівість краще переложити, аніж недодати.

Крім того, Габрис пише, що він не міг Вам послати 10 примірників, бо – виданнє усе вичерпано! Але досі замовляють український № з усіх усюд й Габрис питає чи ми дозволимо випустити цей №. другим виданнем яко окрему брошурку (без біжучого життя). Тут мені здається не можна проте цього нічого сказати звісно без усяких...!

Взагалі продаж Analli'ів погано упорядкован; хочу дізнатися куди саме Габрис направив примірники – бо ніде циєї книжки не можно купити, а цікавляться ними усі.

Ще одно слово, глибоко шановний Михайло Сергієвич – чи не могли б Ви мене повідоміти до Іюня – як моя Італія чи вона побачить світ? й чи доручаєте мені писати Египет, бо за для таких праць, я маю тільки літні вакаціи, коли справді можу цілком віддатися любої мені праці.

Конгресса Націй цей рік не буде через Балканську війну й неспокійний настрій в Европі. Коли буде складатися мене повідомлять.

Бажаю Вам усього гарного й прошу Вашу згоду на видання брошури послать просто Габрису.

Щиро прихильна
С. Русова.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 20-20 зв. – 21-21 зв. Оригінал.

№10

Високошановний Михайло Сергієвич!

Тільки що прийшов Ваш ліст, й маючи вільну хвилину, зараз подаю Вам відповідь: 1) Ніхто не мав середь нас й на думку висувати Вас як командора або хозяїна, про це жадного слова ніколи не було. Але Ваше имя відомо Европі, через це зовсім природно, що Ваш підпис став би Seinebos'ові приємнійші за всі други ймена невідомих Ваших співробітників. Через те мабуть Габрис й натякав, щоб Ви привітали Seignebos – яко профессор – профессора. Ми звідси послали йому теж невеличке привітаннє не як від комітета, а взагалі яко від кількох українців. Мені не було часу обійти усіх співробітників – та це й не

[11] Дата написана невідомою особою.

[12] Сеньобос Шарль (1854-1942), французький історик, дослідник новітньої історії.

діло співробітників, а просто українців. 2) Що до рахунків, то це справді дивне становище, що Annal'ів ніде нема й я з цього боку писала Г., але ще не маю відповіді його*. Приємно вже й те, що так усі зацікавились Annal'ами. 4) За друге виданнє я їм писала що треба б додати за музику українську. Що до помилок, то конче треба попрохати в них корректуру й додержати її з більшою увагою, аніж я це зробила. Це більш моя віна, аніж їхня. 5) Свою Італію дожидаю, але не знаю, чи пізнаю свій твір коли пан Проф. Калетовський[13] зробив додатки – дуже йому вдячна, але як що він зовсім її змінив – то, не знаю що з того буде: пороссійськи мене завше критика хвалила за мій план. За те як я освітлюю свою працю. Що ж Вам подобалося в моєї праці – ані мова, ані план? Зроблю усе що зможу, щоб вийшла гарна книжка, але поки не побачу що саме пришле мені пан Калитовський не знаю, чи зможу.

З ширим поваженнєм С. Русова.

Моя адреса до 10-го Іюня ще Київська.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 26-26 зв. – 27. Оригінал.

---

* Тільки що одержала ліст від Кнігарні Петерб., яка усе продала, що до неї було заслано, й тепер не має жадного №.

№11

[1913[14], Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Ждала Вас як Бога! Gabrys змучив мене своїми лістами справа дуже важна – він грозить Центральним Комітетом й вимагає 632 чи коло того франків. Треба зібрати комітет як найскорійш, треба конче закликати пана Леонтовича[15]. Дайте мені одповідь на коли саме скликати; бо ця справа мене страшенно хвилює. Як побачимося то й за Італію де що перебалакаємо.

З щирим шануваннєм. С. Русова

ЦДІАУ У м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 18. Оригінал.

---

[13] Калетовський – очевидно Калитовський Омелян (1855-1924) – педагог і освітній діяч, автор шкільних підручників з географії, статтей на історичні і педагогічні теми.

[14] Дата написана невідомою особою.

[15] Леонтович Володимир (1866-1933), літ. псевдонім – В. Левенко. Громадський діяч, письменник, племінник дружини відомого підприємця і мецената Василя Симиренка, якому той доручив вести переговори про використання коштів, виділених на доброчинні цілі. Очолював Товариство допомоги українській літературі, науці та штуці (мистецтву).

№12

[1913][16]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже прошу Вас намітити день і час коли можно хоч на одну годину зібратися щоб розв'язати справу з Annal'ами. Я скинула з себе свавільно секретарство, прохала паню Вольську[17] вести його, подала Габрису адрессу п. Воль ской. Але це не зміняє справи й лісти йдуть; а Ваше ймя – пана Грушевського стоїть на Annal'ах, так само й Єфремова[18] й Вороного[19] й др. Вони ж ганьбять нас – можуть скандально викинута нас з Комітета за яких то 50-70 карб. Дуже дуже прохаю Вас знайти вихід з такого важкого становища.

Щиро дякую за вибір мене в члени Наук. Тов.[20] Не знаю чи зможу бути користною. З ширим поважаннєм

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк.22-23. Оригінал.

№13

Високоповажний Михайло Сергієвич!

Звертаюсь до Вас усе в тій же справі (des Annales des Nationalites). Як я Вас в останнє бачила, я здається Вам казала, що Gabrys вимагає від мене на покритіе витрат на 3-4 №657 фр. Це мені здалось таким неможливим випрашуваннєм грошей, що я нічого не одповідала. Теперь я вже сюди получила лист вже не від Gabrys який виїхав на якийсь час а від секретаря, по дорученню Office Central, щоб я скорійш, прислала 657 ф. бо вони мусять звести рахунки за перший триместр року 1913. Я знов одповіла, що мене не попережав Gabrys, що я мушу покривати витрати за №, що як треба рахунки складати, то я можу теж скласти рахунок моїх втрат на 3-4 №, але до Серпня нічого не можу написати й прошу Office Central ждати до Серпня решучої одповіді. Що Ви Думаєте про це: чи це здирство, чи це у них так справа ведеться, що кожна нація платить свій №. Але чом же вони з початку за це нічого не казали? На мою думку треба роспитатися, теперь прийшов

---

[16] Дати написана невідомою особою.

[17] Вольська – очевидно, Вольська Францішка (1863-1930), громадська діячка в Києві, видавала українську дитячу літературу, під час Першої світової війни ініціяторка допомоги в'язням-галичанам.

[18] Єфремов Сергій (1876-1939) – громадський і політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик літератури, один із керівників видавництва "Вік" (1895-1918).

[19] Вороний Микола (1871-1938) – поет, театральний критик і режисер.

[20] Йдеться про НТШ, яке в 1892 р. було реорганізоване з Товариства ім. Шевченка (1873) в наукове Т-во з метою об'єднання українських наукових сил для вільної науки та співпраці рідною мовою.

5-6 №, весь присвячений Літві. Чи не маєте Ви знаємих середь инших авторів, щоб спитати чи й вони так само уплачують, чи усе, чи яку долю? Бо це ж ніхто так не робить: платить 657 ф., а через що – нема пояснення. Ніде ні в яких оголошеннях, ні в Статуті не оговорено на яких основах кожна нація приймає участь в цьому Журналі, який видається коштом Comite del Union. Знаєте; я рада своїх 50 карб. дати на цю Union, але щоб мені де в Уставі це було пояснено, або зпочатку коли мене закликали писати це було ясно поставлено, а тож це виходить – здирство. У мене усі листи Gabrys. Треба в Серпні усі листи Gabrys'а передивитися й справді звернутися за поясненням до Office Central. Так мені це усе неприємно, страх! А теперь ось яка справа[21] […].

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 30-30 зв. – 31-31 зв. Оригінал.

№14[22]

Цілу скринюназбірали книжок славянських мов й XVIII в. й XIX. Складемо реєстр й як хочете то Алекс. Алекс. Вам їх усі подарує до бібліотеки Наук. Товариства в Київі. Чи прислати Вам їх реєстр, куди прислати чи до Львова, чи до Київа. Є дуже цінні речи є цікаві, ну а є й балляст. Пишіть нам на Вінницю Подолія, Старий Город нам. Щиро витаю Вас й бажаю щастя-долі й доброго здоровья.

З великим поваженнем

С. Русова

28.VI.1913

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 29. Оригінал.

№15

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Переказувано мині, що Ви хотіли б надрукувати у нас Ваші спомини – тільки, мовляв, не знаєте, чи не будуть вони за великі. Я принціпіально розуміється рад їх видати, коли не буде тому ніяких перешкод, тому просив би дати змогу мині їх переглянути. Радник

---

[21] На ньому текст листа обривається.

[22] Очевидно, це приписка до листа О. Русова М. Грушевському від 28.06.1913, в якому йдеться про умови видання "Анналів Національностей" і закінчується такою фразою: "А книжок у бібліотеку Наукового Товариства списочок составлю, щоб в осені залатати Наукове Товариство, – чи прийме?" – ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр. 727, арк. 23 зв.

празького полпредства Наум Михайлович Калюжний[23] в таких випадках дуже ґречно пересилає нам рукописи, і Ви могли б через нього мині передати Вашу рукопись. Коли б рукопись була прийнята до друку, я зразу перевів би Вам можливу суму в рахунок гонорару.

З щирим привітом М. Грушевський.

17.VIII.927.

Ред. України, ул. Короленка 37

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.45. Оригінал.

№16

Praha Michle 440 pud Starkou

Високоповажний Пане Профессоре!

Не можете собі уявити оскильки мені було б приємно, щоб мої Мемуари були надруковані на Україні. *Але* цілий рік я чекала цієї можливості і мій кепський матеріальний стан примусів мене продати мій рукопис одному українському місячнику за дуже невелику платню. Позаяк ця редакция не зможе скоро надрукувати мій рукопис я викуплю його повернувши платню і на цих днях могла б вислати Вам мою працю. Але я мушу почекати поки Ви повідомите мене чи Ваша платня покроє ту сумму, що я мушу повернути. Я пришлю Вам мої вспомини за роки 1860-1918 р. Приблизно 8-9 аркушів друкованих (40000 літ.). Ви шановний Пане зробите мені велику приємність як що надрукуєте мою працю на Вкраїні.

З щирою пошаною С. Русова

6/X 1927

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк.1-1 зв. – 2. Оригінал.

№17

[Київ-Прага]

Високоповажно Софіє Федоровно!

За Ваші спомини буде заплачено 24 долари за 40 тис. букв. Постарайтесь як найскорше виручити і прислати нам першу частину їх, аркушів на 2 1/2 друку. Я хотів би вмістити їх в II кн. "За Сто літ" – де в I кн. були невидані спомини Олександра Олександровича. Як що Вам трудно зібрати гроші на "викуп" то ми можемо вислати Вам невеличкого аванса, скажімо 20 доларів.

З щирим привітом М. Грушевський

19.X.927.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.46. Оригінал.

---

[23] Калюжний Наум (Шайтельман) (1885-?) – журналіст, діяч групи боротьбистів. В 1921-26 рр. працював у Празі в посольстві УССР, згодом СССР.

№18

[Прага-Київ]
Praha Michle 440
pud Starkou

Глибокошановний Пане Профессоре!

Я зможу на цих днях вислати Вам перші два аркуши моїх Спомін, бо я сама дуже хотілаб щоб вони йшли слідом за Споминамі Олександра Олександровича. Дуже прохаю Вас прислати гонорар за ту частину що пришлю, тоді зараз пришлю й 3-ю. На усякий випадок посилаю Вам проект умови з Видавництвом. Як що деякі точки не будуть Вами ухвалені, можете їх змінити і повернути мені на підпис в ухваленому Вамі тексті. Дуже прохаю Вас в рахунок мого гонорару прислати мені той Збірник, в якому уміщені Спомини Ол. Ол.

З глибокою пошаною С. Русова

27/X 1927 р.

Аванс в розмірі 24 дол. прохала б Вас прислати як найскорше, щоб легше було визволити тут мою рукопис.

С.Р.

Проект Умови

"лістопаду 1927 р. ми – нижепідписані профессор С. Русова і ?(представник Видавництва) склали цю Умову: 1) Написані С. Русовою Мемуари розміром в 4-5 дрюкованих ліста передаються Пану профессору М.С. Грушевському з правом видрюкувати їх, або окремою книжкою, або в Збірнику "Століття". 2) Видавництво має сплачувати автору по мірі одержання матеріалу по 24 доллара за 1 аркуш в 40000 літер. 3) Авторка обовязуеться переслати в готовому до друку виді весь твір не пізнійше 15 грудня 1927 р. 4) Окрім гонорара авторка дістає 10 примірників своеї праці, або окремих її відбітків. 5) Як що Мемуари не будуть видрюковані до 31-го Грудня 1930 р. Видавництво повертає авторці рукопис і теряє право їх дрюкувати.

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 3 – 4, 9 –10. Оригінал.

№19

[1927, Прага-Київ]

Високошановний Михайле Сергієвич,

будь ласка Ваша прочитати мій ліст, як що з чим незгодні покажить як що згодні дозвольте послати

З пошаною С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 13. Оригінал.

№20

[Прага-Київ]

Високошановний Пане Профессоре!

Я моглаб Вам вже вислати перші три ліста моїх мемуарів, але немаючи від Вас відповіді на мій останній (2-й) ліст не відважуюсь Вам посилати мою працю. Вже 2-й тиждень як я писала Вам, але правда не зарекомендувала ліст то може він і загубився.

Дуже прошу Вас як найскорше написати мені, чи Ви все змінили свої наміри і чи присилати рукопис. Він вже переписан на машинці. Як що Ваша відповідь буде позітівна то прошу вислати і гонорар за ці три аркуша. Усі мемуари мають 7 – 7 1/2 аркушів.

Ще в тому лісті я прохала Вас прислати мені той Том "Століття" де уміщені споміни Олександра Олександровича в рахунок мого гонорару. З щирою пошаною

С. Русова
Прага Михле 440
пид Старкой

15/XI 1927

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 5-5 зв., 7. Оригінал.

№21

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федорівно!

Одержавши Вашого листа зараз попросив я Редакцію лічити Вам 24 доляри, та за той час повиходили такі обмеження на посилки грошей за кордон, що Редакція того не могла зробити. Тому я одночасно з сим пишу до Львівської Книгарні, щоб післала Вам 24 доляри в рахунок гонорару, з тих наших грошей, що у неї є. Формальних договорів ми не списуємо. Але коли хочете щось мати офіційне, то я по одержаню Вашого рукопису пришлю Вам офіційного листа від Історичної Секції – хоч се може мабуть се мабуть зайве, бо гроші ми Вам вишлемо зараз за ту частину яка піде до друку. Головно в чім аби не було суперечки – що Редакція має право на скороченнє тексту, і на виправки стилю, або такі що вимагаються цензурними умовами і автор обов'язується не друкувати свого твору вдруге ні по українськи ні в иншій мові. Бо з друком тісно, і повторні видання являються в теперішніх обставинах недопустимою роскішшю. II кн. "За Сто літ" уже в друкарні, так що прошу поспішити з рукописом. Решту я буду старатися в кн. III.

З щирим привітом М. Грушевський

14.XI.927.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.47-47зв. Оригінал.

№22

[Прага-Київ]

Високошановний Пане Професоре!

Одержала сегодня Ваш ліст від 14/X.I і не одержавши авансу (24 дол.) висилаю Вам першу частину споминів – коло 3 дрюкованнних арк., бо дуже хотила б щоб вони скорійш дрюкувались. Мене одно непокоить – чи будете Ви мені аккуратно висилати гонорар? Я це і не хотілаб Вам казати але умови мого життя примушують мене до цього. Що до других умов які Ви мені ставите, звісно я не можу не скоритися, цеб то: я посилаю Вам мемуари за період з 1860 по 1917 р. і цю частину не маю права ніде друкувати до 1930 р. Я згожуюсь на скорочення які не шкодять логичному змістові. В цьому я полагаюсь на Вас, шановний Михайло Сергієвич; формального договору я не дуже потребую, бо уся справа як не як провадиться на нашому взаємному довірію.

Офіційний ліст Редакціи мені приємно буде одержати, бо в мої роки смерть не за горами і мої діти мусять мати щось офіційне. Другу частину пришлю як тільки одержу гонорар за послані 3 аркуша.

З щирою пошаною

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 11-11 зв. Оригінал.

№23

[Київ - Прага]

Українська Академія Наук
Історична Секція
Academie des sciencens d'Ukraine
Section historique
Kieff (Ukraine)
1.XII.1927

Вп. Софії Федорівні в Празі

Високоповажна Софія Федоровно. Секція одержала рукопись Ваших споминів 1861-1879 і годиться надрукувати їх у своїх виданнях 1928 року, застерігаючи собі право робити в них потрібні редакційні зміни, і заплатити за них гонорар по 24 доляри (двадцять чотири доляри) за сорок тисяч букв, з тим щоб Ви і Ваші спадкоємці не передруковували сеї частини ні по українськи ні иншою мовою до 31 грудня року 1931 (тридцять першого).

Керуючий секцією

Академік М. Грушевський.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 48. Оригінал.

№24

[Київ-Прага]
1.ХІІ.927

Високоповажна Софіє Федоровно!

Спішу повідомити що вчора я дістав В. рукопись і листа і зразу написав до Львова, що коли не післали ще Вам грошей, то щоб зараз післали. Завтра постараюсь віддати до цензури, і тоді напишу докладніш. Чекаємо ліцензії на валюту як тільки дістанемо ліцензію, зараз спишемо Вам 50 дол. Ви не знаєте видно, які труднощі з висилкою грошей за кордон. З щирим привітом

М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк. 49. Оригінал.

№25

[6.01.1928, Київ-Прага]

З Новим роком, Високоповажна Софія Федоровно!

Бажаю Вам доброго здоровля і всього найкращого в новім році! Другу частину споминів одержав і перегляну їх лічно, як буде наближатися час видання; тоді буде ясніше, протягом якого часу треба буде Вам стриматися від передруку сеї II частини. Ви не повідомили мене про одержаниє 24 дол., котрі Вам за наш рахунок післала Книгарня Шевченка, прошу прислати росписку, тоді вишлемо Вам безпосередньо звідси ще 20 дол. Росписку видану Вами Сірому[24] я одержав. Як що можете прислати Вашу фотографію і Алешинський дім, прошу зараз. Будемо питати, але се займе часу, а Ваші спомини ч. І вже набрани.

З щирим привітом М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 62. Оригінал.

№26

[Київ-Прага]

P.S. Книгарня Тов. Шевченка сповіщає, що вислали Вам 24 дол. Ще 24.XI. Дістали? Тепер посилаємо, на слідуючім тижні, Вам 30 доларів, окремими посилками по 10 доларів через Сірого, щоб не чекати ліцензії. Взагалі постараюсь, що би належні Вам за сю частину гроші Ви дістали як найскорше![25]

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 61. Оригінал.

---

[24] Сірий – псевдонім Юрія Тищенка (1880-1953), видавця книг, публіциста та письменника, співзасновника видавн. "Дзвін" та "Українська школа", які за браком паперу на Україні переніс до Відня. У 1920-х роках мав вид-во та книгарні у Перечині, Ужгороді та Празі.

[25] Текст без дати. До якого листа відноситься приписка, встановити не вдалось.

№27

[Київ-Прага]

Загалом спомини Ваші дуже інтересні і я хотів би в III кн. "За Сто Літ" надрукувати докінченнє (до 1917 р.) скільки там буде: стільки як тут чи більше?

З цензурних мотивів прийдеться зробити дуже невеликі пропуски чи заміни, і між ин. пропустити епіграф "Мені однаково".

Заголовка нема. Я надписав просто ("Спомини з рр. 1861–1879") але можна назвати "З юних днів"? – щоб ся серія мала самостійний заголовок? Або як инакше?

Коли у Вас заховалось що небуть з Вашого фамільного альбому, я був би рад дати кілька фотографій з тих чи близьких часів: Вашу, Ол. Ол., Вашого брата[26].

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк. 60 зв. Оригінал.

№28

[Київ-Прага]

Історична секція
Української Академії Наук

8.11.928

Високоповажна Софіє Федорівно!

Я повідомив Вас, що II частину Споминів ми одержали; те що Ви призначаєте до друку у нас, я просив би надіслати до 1.IV, бо я хотів би більше не дробити. I частина вже пішла до друку (тижнів 2 тому я бачив її зверстану) в II кн. "За Сто Літ". Все инше я хотів би дати разом в кн.III.

Я досі не отримав від Вас поквітування за перші 24 доляри, післані Вам від нас через львівську книгарню Шевченка 22.XI.926. Прошу ласкаво прислати. Квіток та 30 дол., післані через д. Сірого ми одержали, а 16.I післали ще 20 доларів просто на Вашу празьку адресу. Чи отримали?

З щирим привітом
М. Грушевський
По одержанню ліцензії вишлемо ще.

ЦДАВО України, ф. 3889, оп.1, спр.22, арк.55. Оригінал.

[26] На цьому текст листа обривається.

№29

[Київ-Прага]
23.II.928

Високошановно Софія Федоровно!

Раніш я одержав від Вас листа з поквітованнєм на 30 і 20 доларів*, а отсе тільки що принесли мині 3 частину Ваших споминів і я трохи збентежився. Правда [...] в початку III і ми справді дістали від Вас 3 частину – перша – дитячі роки, друга без заголовка, починається словами: Ми найняли маленьку кімнатку на Стрілецькій улиці, 29 сторінок, на с.27 починається VIII розділ, а ся 3 частина починається розділом XII (юбілей О.О) 41 сторінка. Чи не бракує тут чого небудь?

Я перечитаю як тільки виберу час, і тоді напишу Вам чи не прийдеться останню главу відкинуть. Я хочу II і III частину дати разом в 3 кн. "За Сто Літ". Наш секретар буде в Харкові скоро і буде намагатись, щоб дозволили приступити до сього III тому зараз по виході II-го, так щоб він (III т.) вийшов у жовтні.

З щирим привітом і побажаннями всякого добра М. Грушевський.

P.S. Той же секретар вистарається ліцензію на висилку валюті, і тоді постараюся вислаті Вам більший аванс.

Постарайтесь прислати завчасу фотографії (можуть піти й ті, що мали йти при I частині).

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.56- 56 зв. Оригінал.

---

* Не маємо тільки Вашого квитка на першу получку 24 доляри, що Вам на наш рахунок післала Львівська книгарня ім. Шевченка 22.XI.927, – прошу прислати, і то з додатком 0.50 коштів переводу – на 24.50 доляри.

№30

[27.02.28, Київ-Прага]

Спішу повідомити, Вповажна Софія Федоровно, що листа з квітком на 24 дол. вже одержав, і я помилився: ч II кінчиться ст. 53 і розділом X, а ч. III починається розділом XII, наче XI бракує?

Але Ваше бажаннє випустити в як найкоротшім часі заграничне виданнє мене дуже збентежило, не знаю, чи зможемо ми й друкувати дальше Ваші спомини; я писав Вам з самого початку що паралельні видання взагалі недопустимі. Подам сю справу на редакц. засіданнє і тоді напишу.

З щирим привітом

М. Грушевський

Одбиток, за умовою. Видавництво має давати по 20-25, але часом друкарня "забуває" зробити. Як одержать так і вишлють. Ваш

ЦДАВО, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк.50. Оригінал.

№31

[Київ-Прага]

20.III.928

Високоповажно Софіє Федоровно!

Я дістав Вашого листа з 2.III, і з Ваших вказівок виходить, що ми одержали всю рукопись, яку Ви згадуєте. Але те що Ви пишете – що питали мене, аби показати комусь мою “заборону”, як Ви висловились, не дуже нас заспокоює. Я пояснив Вам з самого початку, що ми стоїмо на тім, що те що друкується в наших виданнях, не повинно повторятись. Се не газета, а збірники, котрі будуть в продажі, мабуть, і через 10-15 літ, і будуть завсігда приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторялось звичайно те що друковалося в “Былом” або в “Кієв. Старині”. Як би Ви написали мені відразу, що друкуючи спомини у нас Ви, чи Ваші близькі, все таки хочете видати їх також і за кордоном, то я б і не підтримував свого бажання надрукувати Ваші спомини у нас. Видане за кордоном ми маємо змогу виписувати, тому в нинішніх обставинах, коли видавничі можливості такі обмежені, без крайньої потреби нема рації випускати що небудь в паралельних виданнях. Але Ви тоді мині сього не написали, і тільки потім прислали проєкт умови, де Ви застерігали собі право видати “Спомини” через кілька літ повним виданнєм, я по сказанім попереду вважав се більш формальністю. Але коли Ви тепер знову ставите се виданнє і виявляєте бажаннє – коли не Ваше особисто то когось коло Вас, видати Спомини в якскоршому часі за кордоном, се ставить перед нами питаннє – чи в такім разі не краще припинити їх друк у нас? Так висловилася Історична Секція, вислухавши справу. Перша частина, до 1879, видрукована і тут нічого не можна змінити. Але коли цілість має бути видана по якімсь часі за кордоном, то друкувати у нас дальші розділи було б марнованнєм засобів. Мині дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – недай боже – сваритися за права!

Прислану фотографію ще можна вмістити, але рисунок Юри вже не вдається.

З статей що друкуються в “За Сто Літ”, робиться 25 відбиток.

З щирим привітом і поважанням

М. Грушевський

20.III.928

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 51-51 зв.- 52. Оригінал.

№32

[Київ-Прага]

6.IV.928
Історична секція
Української Академії Наук

Високоповажна Софіє Федорівно!

Я одержав Вашого листа з 26.III, і його обговорено на засіданню Секції 6.IV. Секція має повне довірє до Вашого слова, і зогладу що в сім Вашім листі міститься виразна заява, що ні Ви ні Ваші діти не друкуватимуть Ваших споминів, по скільки вони будуть надруковані і оплачені Секцією, Секція постановила приступити до друку присланого Вами манускрипту. В найближчім часі ми постараємось виплатити Вам повний аванс (тепер се дуже утруднено). З виставки В.Б. Антоновича[27] ми дістали фотографії Вашу і Ол. Ол. раннього часу а прислану Вами дамо при II-III частині.

З щирим привітом М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 54-54 зв. Оригінал.

№33

[Київ-Прага]

"Україна"
науковий щомісячник Українознавства
Редакція:
Київ, Короленкові, 35

Вельми Шановна Софія Федорівно!

Прошу не турбуватися моїм мовчаннєм, все посувається по малу. II том "За сто літ" з I частиною Ваших мемуарів уже вийшов, мали післати сими днями Вам примірник, за тим мусять бути і відбитки II і III ч. мемуарів – котрі я позволив собі перервати на смерти Ол. Ол. Уже пішли до III тому За сто літ, що має вийти в вересні. Я написав Сірому щоб виплатив Вам 30 доларів, а по виході III тому За сто літ зробится повний обрахунок, і протягом осени і зими постараємось росплатитись. Гроші тут єсть – тільки перевести за кордон не можна, тому росплата так іде помалу.

З щирим привітом М. Грушевський

1.VI.928

ЦДАВО України, ф.3889. оп.1, спр.22, арк. 53- 53 зв. Оригінал.

---

[27] Антонович Володимир (1834-1908) – історик, археограф, археолог, проф. історії в Київському у-ті. Видатний укр. громадський діяч. Належав до "хлопоманів".

№34

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Ваші спомини надруковані, кінчаючи смерттю і похороном Ол. Ол. – кінчаються написом на могилі; екскурси в пізніші часи пропущені. Були труднощі з ними і через них взагалі III кн. "За Сто Літ" трохи спізнилась. Але сподіваюсь, що тижнів за 3 книга вийде в світ і буде Вам вислана. Я просив скарбника тепер же, за коректурною відбиткою, обрахувати Вас, і вся сума буде Вам вислана в сім місяці зі Львова.

З щирим привітом М. Грушевський

8.ХП.928

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 57. Оригінал.

№35

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Посилаю Вам офіційного листа; з огляду що Ви згадували про термін, коли можно передрукувати, то я поставив 31.ХП.931. Звичайно рахується 5 літ, я поставив неповних 3 – бо в світ Спомини можуть вийти тільки по новім році, меньше не можна поставити. А властиво я держусь погляду, що того що виходить в таких загально приступних виданнях, не треба передруковувати. Не передруковувалось ніде що було в "Былому", ні в Кіев. Старині – хіба виїмкове. Хто має замір випускати потім повним виданнєм, того я взагалі не беру – так і попереджаю. Гроші я пришлю скоро: коли не прийде ліцензія в грудні, то посилати прийдеться по 10 долярів. Дуже з тим марудно.

Рукопись я прочитав. Вона не зовсім справна, єсть пропуски, повторення, очевидні помилки*; з огляду що нема вже часу і змоги повернути для виправки, я сам постарався з усею обережністю заповнити пропущені слова і вичеркнути непевне (напр. на с.27 сказано, що при умираючій братовій була "сестра Катя, мій брат і лікар Степанов, що давно кохав сю жінку і мав одвезти її в Італію")**.

Чому тільки буквою Б. Ви означили дівочу фамілію першої жінки Вашого брата? В оповіданню про те що ділось 60-літ тому, се робить вражіннє дивне і не зовсім приємне – всяке таке зайве умовчаннє.

Взагалі я досить потрудився над упорядкуваннєм тексту, і коли в чім помилився, то прошу вибачити я хотів прочитати як найскорше і як найкраще і для того не пожалував свого часу, котрого маю дуже мало.

К. Маковея[28], Л.М. Жебуньова[29], Лянгінса***[30]. Їх можна дати

---

[28] Маковіїв Микола – революціонер-народник, член "Народної волі", близький друг Русових.

[29] Жебуньов Леонід (1851-1919), український громадський діяч. Працював в

на вставних листах. Коли Ви зможете прислати сі чи инші фотографії. А може вони єсть у когось з Ваших київських знайомих?

Чи одержали "За Сто Літ"? Я просив післати Вам також Україні 1926, I, де є стаття про Ол. Ол., в десятиліттє смерти, і портрет. Ся стаття була зачитана при відкриттю Кабінету Приміт. Культури, а портрет прикрашає тепер кімнату сього Кабінету (знайшов я його в складі Академії).

Мій щирий привіт і побажання всього доброго

М. Грушевський.

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк. 59- 59 зв. – 60.Оригінал.

* Напр. Діккенс названий молодим, хоч він помер 1870 р. маючи 58 літ. Ваш син родився 1896, коли дзвони дзвонили про побіду на Шипці etc.

** Очевидно, "кохав" се Ваш брат, і я ви черкнув Степанова (мабуть приписаного не на місці) – але тепер мене взяв сумнів – хто мав кого везти в Італію?

*** Ви пишете Лянгінс, мені пригадується наче я стрічав в "Былому" форму Лянганс, чи Лянгтанс?

№36

[Київ-Прага]

22.II.929

Високоповажна Софіє Федоровно!

Не вдалось – не вважаючи на все бажаннє – сповнити обіцянку – прислати Вам усі гроші за Ваші спомини. Висилка стала неможливою, і прийшлось збирати гроші які були за кордоном. Всього Вам належало за I половину 203. 96, за II 299.24, разом 503.20 карб. На те Вам післано було з Львова в листопаді 1927 р. 24 долари. Сірий виплатив в січні і червні 1928 20 і 30, а тепер він виплатив Вам 25, а з Львова Вам післано 50, разом Ви дістали 149 дол. Чи вірно, не помилився я в чім небуть що до Ваших получок? Може Сірий виплатив ще? Коли вірно то Вам ще слідує 109 доларів і я постараюсь щоб до літа Вам вискребти ще 50 дол. А як би трапилась і більша можливість, то я використаю її. Я не міг передбачити, що висилка стане неможливою! III кн. "За Сто Літ" з II половиною споминів була затримана на виході, і тільки тепер видана, чи одержали її? Відбитки чи післати на нинішню адресу .

З побажаннем всього доброго М. Грушевський

ЦДАВО України, ф. 3889, оп.1, спр.22, арк. 58-58 зв. Оригінал.

українських Громадах Харкова, Києва), Полтави, співробітничав з "ЛНВ", "Рідним краєм", "Радою".

[30] Ланганс Мартин (1852-1883), російський революціонер, член виконавчого комітету "Народної волі". Брав участь у підготовці замаху на Олександра II 1 березня 1881 р. Заарештований і засуджений до довічної каторги. Помер у Петропавлівській фортеці.

ВАДИМ ХМАРСЬКИЙ
Осередок УІТ ім. М. Грушевського
Одеса

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ЛИННИЧЕНКА ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Українська історіографія кінця XIX – початку XX ст. розвивалась значною мірою під впливом В. Антоновича та його учнів. Протягом останнього десятиліття багато уваги науковці приділили, в тому числі і на сторінках "Українського історика", вивченню взаємин між визначними постатями української історичної науки. Листування при цьому завжди відіграє свою унікальну ролю у з'ясуванні багатьох аспектів творчої лабораторії істориків, віднайденні невідомих раніше деталей тощо. Не залишились поза увагою дослідників і стосунки між М. Грушевським та І. Линниченком. Першими, у 1993 р., до наукового обігу було введено листи М. Грушевського[i], які наступного року було опубліковано[ii]. Зберігаються вони у фонді № 150 Державного архіву Одеської області. В обох випадках автори неточно датували один із листів М. Грушевського[iii], а в останньому – наявні палеографічні неточності. Завдяки пошуковій роботі І. Гирича було виявлено й листи І. Линниченка до М. Грушевського, які зберігаються у фонді № 1235 Центрального державного історичного архіву в м. Києві і досі неопубліковані[iv]. На нашу думку, немає потреби ще раз робити аналізу стосунків двох науковців – це уже зроблено у статті О. Толочка. Зазначимо лише, що віднайдені листи І. Линниченка корелюються з уже відомими листами М. Грушевського. Гадаємо, що листування між ними не було активним, проте певною мірою воно зафіксувало основні

---

[i] О.П. Толочко, "Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський)", *Український археографічний щорічник*, 1993, вип. 2, стор.98.

[ii] В. Заруба, "Одеські матеріяли Михайла Грушевського", *Дзвін*, 1994, стор. 114-115.

[iii] В.М. Хмарський, Л.Г. Білоусова, "М.С. Грушевський і одеські науковці", *Архіви України*, 1996, № 1-3, стор.61-68.

[iv] *Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик по фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві).* Упорядник І. Гирич. Київ, 1996, стор.46.

віхи у їх відносинах – від намагань співпраці у середині 90-х років XIX ст. до назрівання розриву внаслідок розбіжностей у суспільно-політичних поглядах у 1917 р.

Тексти листів передано мовою оригіналу, але з заміною застарілих літер і за сучасними правилами пунктуації. Непрочитані місця позначені трикрапкою в квадратних дужках; також в квадратних дужках подаються пропущені слова, закінчення, фрагменти недописаних слів і слова, правильність прочитання яких викликає сумнів (останні подані курсивом). Додаткові текстуальні примітки подаються в тексті в квадратних дужках, а коментарі – наприкінці публікації.

№1

1894, грудень 12.

Многоуважаемый Михаил Сергеевич

С 1-го генв.[аря] наступ[ающего] года редакция Археолог[ических] Изв[естий] и Заметок изда[ющихся] Моск[овским] Археолог[ическим] Общ[еством] переходит ко мне и В.М. Михайловскому[1]. Издание это вы вероятно знаете. Цель его – давать своевременный отчет о деятельности как Моск[овского] Археол[огического], так и других археол[огических] и историч[еских] Обществ, сведения об археологич[еских] исследов[аниях], раскопках, научн[ых] трудах по археологии, и так и д[алее]. Главное внимание конечно будет обращено на археологию России, затем на другие слав[янские] земли и сколько можно на общее движение в археологич[еской] науке (понимаемой довольно широко – т.е. со включением [...] культуры и л[и]т[е]р[атур]ы). Такое издание может иметь успех только при содействии ему всевозможными сведениями возможно большим числом ученых.

Не найдете ли Вы возможным принять участие в Журнале сведениями по археологии Галиции? Участие это может выразиться как присылкою самостоятельных (небольшого размера, т.к. издание пока выходит лишь в размере 2-3 листов в месяц) статей т[ак] и присылкою вырезок из газет всего, касающегося археологии Галиции. Своим содействием Вы крайне обяжете новую редакцию.

Будьте здоровы.

Что у Вас нового и интересного по научной части, и как Вы устроились во Львове? и что читаете? (и это сведение нужно для Журнала, помимо того, что и меня лично очень интересует).

Адрес мой: Москва,
Смоленский бульвар,
Ружейный пер[еулок] д[ом] Байдакова

18 12/ XII 94.

Ваш И.А. Линниченко

Вельмишановний Михайло Сергійович

З 1-го січня наступного року редакція "Археологических известий и Заметок", які видаються Московським Археологічним Товариством, переходить до мене та В.М. Михайловського[1]. Видання це Ви, вірогідно, знаєте. Мета його – давати своєчасний звіт про діяльність як Московського Археологічного, так і інших археологічних та історичних Товариств, відомості про археологічні дослідження, розкопки, наукові праці по археології і так далі. Головну увагу, звичайно, буде звернено на археологію Росії, потім на інші слов'янські землі та, наскільки можливо, на загальний рух в археологічній науці (яка розуміється досить широко – тобто із включенням [...] культури та літератури). Таке видання може мати успіх лише при сприянні йому різними відомостями найбільшої кількости вчених.

Чи не знайдете Ви можливість взяти участь у Журналі відомостями з археології Галіції? Участь ця може являти собою як надіслання самостійних (невеликого розміру, т. як видання виходить лише у розмірі 2-3 аркушів на місяць) статтей, так і надісланням вирізок з газет про все, що стосується археології Галіції. Своїм сприянням Ви дуже зобов'яжете нову редакцію.

Бувайте здорові.

Що у Вас нового і цікавого у науковій ділянці, та як Ви влаштувалися у Львові? і що читаєте? (і це повідомлення потрібне для Журналу, поза тим, що і мене особисто дуже цікавить).

Адреса моя: Москва,
Смоленський бульвар,
Ружейний провулок будинок Байдакова

18 12/ XII 94.

Ваш І.А. Линниченко.

ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.303, арк.390-392.

---

[1] Мова йде про видання, редагуванням якого І. Линниченко займався протягом двох років до свого від'їзду до Одеси: «Археологические известия и заметки издаваемые Московским археологическим обществом под редакциею действительных членов И.А. Линниченка и В.М. Михайловского». Москва, 1895, т.III та «Археологические известия и заметки издаваемые Московским археологическим обществом под редакциею действительных членов И.А. Линниченка и В.М. Михайловского (январь-март) и графини Уваровой (апрель-декабрь)». Москва, 1896, т.IV. Статтей або надходжень від М. Грушевського там не знайдено.

№ 2

1894, грудень 31.

Многоуважаемый Иван Андреевич!

«Археологическия известия» я знаю, издание очень полезное и нуждающееся в возможно многочисленном составе корреспондентов.

Но я теперь так завален работою, что сколько нибудь энергичного содействия решительно не могу обещать. То, что будет само попадаться под руку по части археологических новостей, с удовольствием буду сообщать.

Кроме университета, где имею 5 часов в неделю (сами знаете, что это значит!) читаю публичные лекции и имею много работы с «науковым товариществом» и его «Записками». Вы знаете это издание. В 1895 году оно должно будет выйти три раза, с тем, чтобы с 1896 [года] превратиться в регулярный трехмесячник (в 1894 г. оно вышло два раза); кроме того, в 1895 г. решено выпустить том историч[еских] [слово написане згори – В.Х.] материалов и том этнографического сборника, и впредь правильно вести эти издания. Для I т. «Джерел» предназначена коллекция люстраций 1564 г. Руского воеводства. Для I т. этнограф[ического] сборника – галицкие песни про военную службу. В виду малой известности «Записок» у Вас не сочтете ли полезным обмениваться «Известиями» на «Записки»?

В Университете в зимнем семестре я читаю Историю Руси 3 ч. и Источники рус[ской] ист[ории] древнего периода [останні два слова написані згори – В.Х.] 2 часа, в летнем – Ист[орию] Руси 4 часа и «Вел[икий] Новгород» 1 ч. Ист[орию] Руси в этом году хочу довести до пол[овины] XIV в.

Устроился я в общем очень недурно. Львов довольно удобный и недорогой город, а а [так помилково написано в тексті – В.Х.] здешний оклад, хоть не большой, для одинокого человека достаточен. На днях вернулся я из поездки в окрестности Коломыи, где прожил несколько дней в селе.

Из научных новостей – если это только для Вас будет новостью, можно отметить, устройство истор[ико]-археол[огического] музея при магистрате; магистрат отпустил на это порядочную сумму и д-р Чоловский[2] очень энергично занимается собиранием древностей.

Свежая новинка – том актов Ставропигии изданный д-ром Мильковичем.

Прочее идет проторенным руслом.

Будьте здоровы! С совершенным уважением

М. Грушевский

31/XII 94. Кстати – с Новым годом, с Новым счастьем.

Високоповажний Іван Андрійович!

"Археологическия известия" я знаю, видання дуже корисне і таке, що потребує можливо численнішого складу кореспондентів. Але я тепер так завалений працею, що скільки-небудь енергійного сприяння рішуче не можу обіцяти. Те, що буде саме попадатися під руку з ділянки археологічних новин, із задоволенням буду повідомляти.

Крім університету, де маю 5 годин на тиждень (самі знаєте, що

це означає!) читаю публічні лекції і маю багато праці з “науковим товариством” і його “Записками”. Ви знаєте це видання. В 1895 році воно повинно вийти тричі, з тим, щоб з 1896 перетворитися в регулярний тримісячник (у 1894 р. воно вийшло двічі); крім того, в 1895 р. вирішено випустити том історичних матеріялів і том етнографічного збірника, і надалі правильно вести ці видання. Для І т. “Джерел” призначена колекція люстрацій 1564 р. Руського воєводства. Для І т. етнографічного збірника – галицькі пісні про військову службу. Через малу поширеність “Записок” у Вас не чи не вважаєте корисним обмінюватися “Известиями” на “Записки”?

В Университеті в зимовому семестрі я читаю Історію Руси 3 години і Джерела руської історії стародавнього періоду 2 години, в літньому – Історію Руси 4 години і “Великий Новгород” 1 г. Історію Руси в цьому році хочу довести до половини XIV в.

Влаштувався я в цілому дуже недурно. Львів досить зручне і недороге місто, а місцева платня, хоч і не велика, для одинокої людини достатня. На днях повернувся я з поїздки в околиці Коломиї, де прожив кілька днів у селі.

З наукових новин – якщо це тільки для Вас буде новиною, можна відзначити влаштування історико-археологічного музею при маґістраті; маґістрат відпустив на це порядну суму і д-р Чоловський[2] дуже енергійно займається збиранням старожитностей.

Свіжа новинка – том актів Ставропігії виданий д-ром Мільковичем.

Інше йде протореним руслом.

Бувайте здорові! З найповнішою повагою

М. Грушевський

31/XII 94. До речі – з Новим роком, з Новим щастям.

Державний архів Одеської області, ф.153, оп.1, спр.285, арк.1-2.

---

[2] Чоловський Олександер – архіваріус Львівського міського архіву, історик, автор праць з історії Галичини доби середньовіччя.

№ 3

1900, травня 9 (22).

Многоуважаемый Иван Андреевич!

Я в настоящее время пишу историю Галичины в 1 пол. XIV в[ека] (для Історії України-Руси, III). Не знаю, появилась ли в печати Ваша статья о работе Режобка[3], но в виду того, что на нее были уже ссылки в печати, мне во всяком случае хотелось бы принять и ее в соображение. Не могли ли бы Вы прислать хотя бы оттиск ея или хоть корректурные листы? В последнем случае я возвратил бы их чрез

неделю [підкреслено автором – В.Х.] по получении с благодарностью.

С совершенным почтением

М. Грушевский

1900. 9/22/V. ул. Домбровского 6

Мой поклон А.И. Маркевичу[4].

За оттиск Вашей статьи о XI[5] съезде очень благодарен.

Вельмишановний Іван Андрійович!

Я в цей час пишу історію Галичини в 1 пол. XIV віку (для Історії України-Руси, III). Не знаю, чи з'явилася друком Ваша стаття про роботу Режобка[3], але через те, що на неї були вже посилання в пресі, мені в усякому випадку хотілося б прийняти і її до уваги. Чи не могли б Ви прислати хоча б відбитку її чи хоч коректурні аркуші? В останньому випадку я повернув би їх через тиждень по отриманні з вдячністю.

З повною повагою

М. Грушевський

1900. 9/22/V. вул. Домбровського 6

Мій уклін А.І. Маркевичу[4].

За відбитку Вашої статті про XI[5] з'їзд дуже вдячний.

Державний архів Одеської області, ф.153,оп.1, спр.254, арк.1-2.

---

[3] Режабек Я. (Reabek Jan) – професор Празької торгівельної академії, автор праці «Jiri II poslední kníe veškeré Malé Rusi», опублікованій у виданні «asopis Musea Království eského» (1883. Ronik LVII. S.120-141, 194-218).

[4] Маркевич Олексій – історик, професор Новоросійського університету (1889-1895). О. Маркевич активно листувався з М. Грушевським. В одному з листів, 15 квітня 1897 р., він радив залучити І. Линниченка до діяльності Наукового товариства ім. Шевченка: «Не дурно было бы Вам привлечь к участию в записках И.А. Линниченка. Он хоть и ленив и в особенности страдает отсутствием воли, но человек знающий, а рецензии пишет совсем недурно» (ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.628, арк.24).

[5] Мова йде про XI археологічний з'їзд, що відбувся 1899 р. у Києві.

№ 4

1900, травня 12.

Многоуважаемый Михаил Александрович[6]

Посылаю Вам статью о Р-[ежаб]ке. Можете держать ее, сколько хотите, но только, по миновании надобности, пришлите, т.к. у меня только два экз[емпляра], да и то это те совершенно случайные. Ак[адемия] Наук обратилась ко мне с предложением выпустить наконец рецензию в свет и с вопросом, не желаю ли я сделать какие добавления. Это меня очень затрудняет – статья написана 16 л[ет] т[ому] назад, и ее следовало бы совершенно переработать т.к. в

наст[оящем] виде она уже з[а]старела[7]. Но в данное время я очень устал, и летом хочу отдохнуть.

В Р[усской] Ист[орической] библ[иотеке] Вашей появился перевод моей диссертации «Черты etc.»[8]. Мне как автору, очень было бы приятно иметь экз[емпляр] перевода.

А.И. [Маркевич] летом едет за границу.

Будьте здоровы.

Ваш И.А. Линниченко

19 12 00
V

Вельмишановний Михайло Олександрович[6]

Посилаю Вам статтю про Р-[ежаб]ка. Можете тримати її, скільки бажаєте, але тільки, як промине потреба, пришліть, так як у мене тільки два екземпляра, та і те – це цілком випадкові. Академія Наук звернулася до мене з пропозицією випустити нарешті рецензію в світ і з питанням, чи не бажав би я зробити якісь додатки. Це мене дуже утруднює – стаття написана 16 років тому, і її треба було б зовсім переробити, так як в теперішньому вигляді вона вже застаріла[7]. Але в цей час я дуже втомився, і літом хочу відпочити.

В Руській Історичній бібліотеці Вашій появився переклад моєї дисертації "Черты etc."[8]. Мені як автору дуже було б приємно мати примірник перекладу.

А.І. [Маркевич] літом їде за кордон.

Бувайте здорові.

Ваш І.А. Линниченко

19 12 00
V

ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.873, ч.І, арк.293-294.

---

[6] Помилка не є випадковою, адже повторюється і у наступному листі. Навіть через 17 років, полемізуючі з М. Грушевським щодо питань суспільно-політичної перспективи України, він припустився у назві своєї брошури тієї ж помилки – «Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.А. Грушевскому» (Петроград-Одесса, 1917, 40 с.).

[7] Врешті-решт І. Линниченко переробив стару статтю, а потім і долучив нову. Обидві були опубліковані у збірці «Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. Издание императорской Академии Наук» (СПб., 1907, V, IV, 335 с.). Перша мала назву «Замечания на статью проф. И. Режабка и дополнения к ним» (с.81-112), а друга – «Дополнительные заметки» (с.206-209).

[8] Працю І. Линниченка «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV-XV вв.» (Москва, 1884) у перекладі М. Павлика та під назвою "Суспільні верстви Галицької Русі XIV-XVст." було опубліковано у сьомому томі Руської історичної бібліотеки (1899).

№ 5

1900, листопада 23.

Многоуважаемый Михаил Александрович!

Мне, по-видимому, едва ли удастся отвертеться от необходимости переделать мои замеч[ания] на Режабка – из Ак[адемии наук] меня продолжают бомбардировать. Я просил времени, и походом Вы писали мне, что дали [*С.Л.В-му*] список всего, вышедшего после статьи Р-[ежаб]ка. Нет ли у Вас копии этого списка? Я сам мог [*кое-что*] пропустить.

Если Вам не в особенный труд, то будьте добры, вышлите мне такую копию. Я думаю, было бы очень полезно приложить к изданию не часть [...] [*Ю.Б-а*][9], но и свести в одно все документы, разбросанные по разным изданиям – их немного, а для будущих исследователей это большое облегчение. Документ – это [*б.ч.*] внятные отрывки из летописи, он [...] самому себе, а отрывок летописи ad hoc часто не понятен без контекста. В скором времени надеюсь напечатать в Зап[исках] Од[есского] общ[ества] ист[ории] и др[евностей] заметки (с рисунками) [...] надписей на хвойко-трипольских сосудах и орнаментированных костей мамонта (с Кирим-горы)[10].

Всего доброго Вам. И. Линниченко

19 23 00
XI [...]

Вельмишановний Михайло Олександрович!

Мені, напевне, ледве чи вдасться відкрутитися від необхідності переробити мої зауваги на Режабка – із Академії наук мене продовжують бомбардувати. Я просив часу, і походом Ви писали мені, що дали [*С.Л.В-му*] список всього, що вийшло після статті Режабка. Чи немає у Вас копії цього списку? Я сам міг [дещо – В.Х.] пропустити.

Якщо Вас не утруднить, то будьте добрі, вишліть мені таку копію. Я думаю, було б дуже корисно прикласти до видання не частину [...] [*Ю.Б-а*][9], але й звести в одне всі документи, розкидані по різним виданням – їх небагато, а для майбутніх дослідників це велике полегшення. Документ – це [*б.ч.*] розбірливі уривки з літопису, він [...] самому собі, а уривок літопису ad hoc часто не зрозумілий без контексту. В скорому часі сподіваюся надрукувати в Записках Одеського товариства історії і старожитностей замітки (з малюнками) [...] написів на хвойко-трипільських посудинах і орнаментованих кісток мамонта (з Кірім-гори)[10].

Всього доброго Вам. І. Линниченко

19 23 00
XI [...]

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 873, арк. 305-307.

[9] Ймовірно йдеться про грамоти князя Юрія-Болеслава.

[10] У XXIII томі (1901) «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей були опубліковані статті І. Линниченка «Сосуды со знаками – из находок на площадках Трипольской культуры» (с.199-202) (у співавторстві з В. Хвойкою) та «Находки орнаментированных костей мамонта» (с.203-206).

№ 6

1917, лютого 28.

28.II.917.

Многоуважаемый Иван Андреевич!

Мне передали из ред[акции] Украинской жизни письмо Ваше. Искренно благодарен за память и привет и за присланные книги и брошури. Чествования 50-летия моей жизни не было – собственно эти ведь не повод, а просто земляки воспользовались сею оказиею, чтобы сказать мне несколько теплых слов в такое тяжелое время. Научный свой юбилей, 25 лет со времени появления моей маленькой работы о замках[11], я отпраздновал в стенах лукьяновской тюрьмы.

Свою деятельность однако не считаю, как Вы выражаетесь, «неэкономною затратою сил». И не согласен с Вами, чтобы [Останні дві літери закреслено – В.Х.] в ней было что-нибудь противоречащее «соединению усилий для одного большого дела». Я всегда был того убеждения, и сейчас остался при нем, что это большое дело требует разрешения национального вопроса и такой постановки, которое бы неразрывно связало утверждение свободного строя с обеспечением [підкреслену упорядником частину слова було написано згори, спочатку було слово "созданием" – В.Х.] нестесненного развития народной жизни всех национальностей России. Культурное [після цього слова закреслено "же" – В.Х.], общественное и экономическое развитие Украины возможно лишь на народном ее основании.

Я живу сейчас под гласным надзором, что лишает меня возможности чтения лекций, публичных выступлений и т.п. Остаются лишь литературные и научные занятия, да и те до крайности затруднены, так как библиотека и [після цього слова закреслено якась літера – В.Х.] материалы мои остались во Львове, а [після цього слова закреслено якісь три літери – В.Х.] вынужденные перекочевки которым, я не знаю уже сколько раз подвергся за эти три года, создали крайне тягостныя условия и жизни, не только что занятий. Однако я сделал все усилия. чтобы закончить VIII том прерванный войною и теперь печатаю 3-ю (заключительную) часть его, доводящую эту историю до Лета [слово написано згори замість закресленого "весни" – В.Х.] 1650 г.[12] Немедленно по окончании печатания я вышлю ея Вам.

6.III.

Я задержал письмо в виду нахлынувших событий оторвавших и меня от письменного стола[13]. Встает заря новой жизни и над нашей

общей родиной. Надеюсь встретиться с Вами на общей почве ея культурного устроения.

Дай Бог! Ваш М. Грушевский

Вельмишановний Іван Андрійович!

Мені передали з редакції Украинской жизни лист Ваш. Щиро вдячний за за пам'ять и привіт і за надіслані книги та брошури. Ушановування 50-ліття мого життя не було – власне ці ж не привід, а просто земляки скористалися цією оказією, щоб сказати мені кілька теплих слів у такий тяжкий час. Науковий свій ювілей, 25 років від часу появи моєї маленької праці про замки[11], я відсвяткував у стінах лук'янівської тюрми.

Свою діяльність однак не вважаю, як Ви висловлюєтеся, "неекономною витратою сил". І не погоджуюся з Вами, щоб в ній було що-небудь, що суперечить "поєднанню зусиль для однієї великої справи". Я завжди був того переконання, і тепер залишився при ньому, що ця велика справа потребує розв'язання національного питання і такої постановки, яке б нерозривно пов'язало утвердження вільного ладу із забезпеченням не притисненого розвитку народного життя всіх національностей Росії. Культурний, громадський і економічний розвиток України можливий лише на народній її основі.

Я живу тепер під гласним наглядом, що позбавляє мене можливости читання лекцій, публічних виступів і т.п. Залишаються лише літературні і наукові заняття, та й ті до крайності утруднені, так як бібліотека і матеріали мої залишилися у Львові, а вимушені переїзди, яким, я не знаю вже скільки разів підпадав за ці три роки, створили вельми тяжкі умови і життя, не тільки занять. Однак я доклав всіх зусиль, щоб закінчити VIII том, перерваний війною і тепер друкую 3-ю (заключну) частину його, що доводить цю історію до літа 1650 р.[12]. Не гаючи часу по закінченні друку я вишлю її Вам.

6.III.

Я затримав лист через навал подій, які відірвали мене від письмового столу[13]. Постає зоря нового життя і над нашою спільною батьківщиною. Сподіваюся зустрітися з Вами на спільному ґрунті її культурної розбудови.

Дай Бог! Ваш М. Грушевський

Державний архів Одеської області, ф.153, оп.1, спр.285, арк.3-4.

---

[11] Йдеться про працю М. Грушевського «Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк», опубліковану 1890 року в «Университетских известиях» (№2).

[12] Третя частина восьмого тому – "Хмельниччина в розцвіті (1648-1650)" все ж закінчується подіями весни 1650 року. Див. *Історія України-Руси*: В11 т., 12 кн., т.8, Київ: Наукова думка, 1995, 856 с.

[13] Мова йде про події Лютневої революції.

АЛЛА АТАМАНЕНКО
Острозький Осередок УІТ
Острог

ОДИН ЛИСТ З АРХІВУ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА: ПРО ДОЛЮ ЗАГУБЛЕНОГО РУКОПИСУ ТОМУ "ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ"

В архіві Українського Історичного Товариства в Кенті (США) збереглася копія листа, на який до сьогодні немає відповіді. Він був підписаний вченими під час Міжнародної наукової конференції "Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин", яка відбулася в Києві у вересні 1992 року. Адресовано лист до тодішнього генерального прокурора України п. Г. Ворсинова. В документі йшлося про потребу з'ясувати долю загубленого або знищеного рукопису другої частини десятого тому *Історії України-Руси* М. Грушевського.

Доля цього унікального документу, який зберігався в рукописному відділі Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук УРСР, довгий час цікавить дослідників. Питання його розшуку ставилося в пресі наприкінці 80-х – початку 90-х років. Піднімалося це питання на засіданнях Академічної комісії по вивченню наукової спадщини М. Грушевського, на різних наукових конференціях в Україні та поза її межами. Цілком вірогідно, що сьогодні ще можна знайти співробітників бібліотеки, яким відомо, що сталося з цим текстом, і тому лист, підписаний вченими 24 вересня 1992 року, є актуальним.

Змінилися посадові особи в Генеральній Прокуратурі. Але проблема пошуку рукопису Михайла Грушевського залишається нерозв'язаною. Тому в цьому томі "Українського Історика" друкуємо лист вчених, що, віримо, допоможе привернути увагу громадськості до цього важливого питання.

ЛИСТ ПРОКУРОРОВІ УКРАЇНИ

Генеральному прокуророві України
п. Г. Ворсинову

Вельмишановний Пане Генеральний прокуроре!

Звернутися до Вас змушує доля рукописної спадщини найбільшого історика України М. Грушевського. Як відомо, М. Грушевський не встиг завершити своєї головної праці – "Історії України-Руси". Вже

після його смерті дочка історика К. Грушевська видала першу книгу X тому "Історії України-Руси" (1936). Доля рукопису завершеної другої частини X тому наразі невідома. Через настання хвилі репресій 1937-38 року (під час якої було репресовано й саму К. Грушевську) вийти друком вона вже не могла.

За окремими свідченнями цей рукопис зберігався в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР (тепер – Інституту рукопису ННБ ім. В. Вернадського НАН України). Протягом п'ятидесятих років цей рукопис, очевидно, використовували для роботи ряд дослідників. Зокрема, рукопис особисто тримав в руках відомий архівіст І. Бутич, опрацьовуючи документи Богдана Хмельницького. Однак від кінця 50-х років сліди рукопису губляться. Нині в бібліотеці ім. Вернадського слідів рукопису не виявлено.

Питання розшуку рукопису неодноразово ставилося в пресі (напр., "Літ. Україна" № 49, 1989; "Слово", лютий 1990; "Український історик" № 1-4, 1991 – 1992). Академічна комісія по вивченню наукової спадщини М. Грушевського на своїх засіданнях від 1989 року також намагалася з'ясувати долю рукопису (чи було його викрадено й продано – й тоді існує можливість його повернення, чи просто безповоротно знищено). Але комісія не мала достатніх правових підстав для опиту свідків – посадових осіб тодішньої ЦНБ, що могли б пролити світло на долю рукопису.

Оскільки рукопис М. Грушевського належав до національної культурної спадщини і не підлягав державній охороні, просимо Вас, пане Генеральний Прокуроре, порушити за фактом його зникнення кримінальну справу. До слідчої групи як експертів просимо залучити фахівців з Комісії по вивченню наукової спадщини М. Грушевського, створеної НАН України.

Сподіваємося на Ваше сприяння в цій справі першорядної ваги, наслідком якої може стати з'ясування долі визначної пам'ятки нашої науки і культури.

З повагою

М. Стріха, зав. лабораторією Українського центру культурних досліджень.
Я. Дзира, старший наук. співр. Інституту історії України, член СПУ.
Любомир Винар, Голова Українського Історичного Товариства.
М. Брайчевський, доктор іст. наук, провідний науковий співробітник АН.
П. Сохань, д.і.н., член-кореспондент НАН України, директор Інституту ім. Грушевського.
Люта Тетяна, історик-архівіст.
Яр. Дашкевич, доктор істор. наук, заст. директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України, Міжнародне Тов. ім. М. Грушевського.
Сергій Білокінь, кандидат філологічних наук.
Ігор Гирич, к.і.н.
Генадій Боряк, к.і.н.

ІСТОРИКО-МЕМОРІЯЛЬНИЙ МУЗЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ВІДЗНАЧАЄ ЮВІЛЕЙ ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ

135-літній ювілей Великого Українця київські науковці Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського зустрічали без традиційної столичної академічности. Пам'ять про видатного сина України вшановували там, де виростали батько і матір, де десятки років вірно служили Богові і людям його діди.

Однією з найважливіших справ, що стала органічною частиною ювілейних заходів, було освячення в розташованому на південних околицях Києва селі Лісниках відновленого надгробка місцевого священика Федора Грушевського – діда славетного сина українського народу. Шлях до цієї події був насичений як науково-пошуковою роботою, так і організаційними заходами. Було, зокрема, детально вивчено життя Федора Грушевського (бл. 1794–1851) – вихідця з розташованого неподалік Чигирина села Худоліївки, найдавнішого відомого на сьогодні осідку роду Грушевських. Рано залишившись сиротою, зазнавши бідности й поневірянь, він самотужки утверджувався на прокладеній його предками духовній дорозі, пройшовши на рідній Чигиринщині шлях від паламаря до священика, а в 1836 р. назавжди осів у невеликому селі Лісниках під Києвом. Тут він виростив з дружиною Марією – донькою Кирила Прокоповича Ботвиновського, священика відомої Іллінської церкви в Суботові, – сімох дітей, третім з яких був Сергій – майбутній батько Михайла Грушевського.

Факти свідчать, що о. Федір відрізнявся від більшості тогочасних священиків. Він зберігав повагу до свого народу та його багатої самобутньої культури, виховував у тому ж дусі своїх дітей. Безперечно, що й Сергій Федорович свою щиру українську вдачу виніс з батьківської хати. Федорові Васильовичу належить також заслуга в заснуванні першої відомої в Лісниках школи для дітей місцевих селян, письмові згадки про яку в лісницьких клірових відомостях з'являються незабаром по його прибутті – з 1839 р. У часи, коли сільське населення було майже суцільно неписьменним, такий вчинок, як заснування школи, вказував на прогресивність її фундатора. Як бачимо, наукова, просвітницька і громадська діяльність Михайла Грушевського та його батька Сергія Федоровича (він увійшов до історії як відомий освітянин, організатор народної освіти на Північному Кавказі) склалась не на порожньому місці, цю гуманістичну традицію закладав ще Федір Васильович. Теплими словами згадував свого діда Михайло Грушевський: "Він був людиною лагідною, дуже доброю, щирою, – хороший чоловік був".

2(14) вересня 1851 р. о. Федір несподівано помер і був похований у Лісниках поруч з церквою Преображення Господнього. Хоча його численна родина поступово роз'їхалась, могила не була забута. Безсумнівно, що й син, Сергій Федорович, приїжджаючи на Київщину, бував у Лісниках, приводив до

місця останнього батькового спочинку своїх дітей. У 1886–1894 pp., коли Михайло Грушевський був студентом і професорським стипендіятом Київського університету св. Володимира, він узяв дідову могилу під свою опіку. Коли ж постало питання про переїзд Михайла для роботи у Львівському університеті, перед Грушевськими виникла проблема, як зберегти, увічнити це поховання. Так з'явився на могилі вишуканий надгробок з темного лабрадориту, встановлений Михайлом. Грушевський-молодший, сповна перейнявши характерний для його родини сімейний пієтизм, ніколи не забував про могилу свого діда Федора. На це вказує його лист до Кирила Студинського, написаний вченим у 1926 р. на дачі в Китаєвому, розташованому за кілька кілометрів від Лісників: "Волію сидіти на "Дніпрових горах", на батьківщині, – в милі відси село, де похований мій дід (сам я й пам'ятник ставив над ним, виїжджаючи до Галичини 1894 р.), і де виростав мій батько, і все тут повно для мене не тільки історичних, але й родинних споминів".

На жаль, комплекс у центрі села, що включав попівську садибу, стару будівлю школи, церкву (вона була збудована 1859 р. на місці старої) і розташовані поруч могили, не надовго пережив вченого. Зокрема, церква, зачинена в 1930-х pp., була зруйнована під час II світової війни. Поступово зі священичих могил позникали останні плити, а надгробок о. Федора, як найкращий, опинився на безіменній солдатській могилі в сусідньому селі Круглику. У 1985 р. до нього додалася клясична радянська епітафія "Ніхто не забутий, ніщо не забуто". На жаль, первісні написи "не забули" збити ще по війні, хоч найголовніше – "Θеодоръ Грушевскій" все ж прочитується.

Втім, за іронією долі, табличка виявилася пророчою. Серед лісниківців збереглась пам'ять про похованого в їх селі предка Михайла Грушевського. Завдяки місцевому краєзнавцеві Василеві Осипенку, який знав про долю могили, та землевпоряднику Анатолію Вересенкові (його предки прапрапрапрадід Микита Степанович Верес і прапрапрадід Онуфрій Микитович Вересенко були церковними старостами ще за Федора Грушевського), в жовтні 1998 р. музейники вперше побачили надгробок о. Федора. Тоді й зародилася ідея про відновлення його могили.

Ретельне вивчення решток збитого напису (особливо хочеться подякувати фахівцеві з археографії В. Кравченкові), підкріплене архівними документами, дозволило в основному розшифрувати стару епітафію. Проте від простого поновлення напису на старому надгробкові все ж довелося відмовитися. І не лише тому, що в старослов'янському варіянті він був би важкодоступним для прочитання, або тому, що окремі його місця ще викликають деякі різночитання. Цей понівечений камінь став не просто пам'ятником Федорові Грушевському, але й красномовним свідком часів, пережитих самим надгробком. Тому вирішено було нічого на ньому не змінювати, а підняти на гранітну підставку-п'єдестал і вже на ній чітко вибити розшифрований напис у перекладі на сучасну українську мову:

Тут почив ієрей с. Лісник
Федір Грушевський
Нар. 1794 р. Пом. 1851 р.
Воздвигнуто 1894 р.

На звороті підставки також з'явився напис, що пояснював історію пам'ятника:

Надгробок встановив
Михайло Грушевський
на могилі свого діда
Федора Васильовича
Грушевського
на цьому пагорбі біля
старої Преображенської церкви в 1894 р.
Знесений у середині XX ст.
Відновлений у 2001 р.

Лісницькі старожили вказали приблизне місце могили о. Федора, хоча точно визначити місце поховання, на превеликий жаль, не вдалося. Надто багато часу пройшло відтоді, як воно було сплюндровано, нечисленні свідчення очевидців або суттєво різнилися, або люди просто щиро признавалися, що були малими й не читали чи не пам'ятають, що було написано на старих плитах і надгробках. Тож залишалось відреставрувати надгробок і повернути його на той самий пагорб, довільно обравши найзручніше для нього місце. Як сказав з цього приводу лісницький старожил (1911 р. н.) Юхим Погребний, “Все земля одна, наша рідна. Де поставим – там і добре буде”.

Але наміри науковців могли б ще довго залишатися на папері, якби не відгукнувся народний депутат України (фракція “Український Народний Рух”) Євген Жовтяк. Він розпочав збір коштів (це змусило терміново приєднатися й місцеву владу, одразу де й гроші знайшлися!) та ще й залучив до справи київського міського голову Олександра Омельченка, за допомогою котрого було впорядковано старий церковний пагорб і прилеглу до нього територію в центрі села. Найголовнішу ж роботу – реставрацію і встановлення оновленого надгробка – виконав київський Державний історико-меморіяльний Лук'янівський заповідник, працівники якого поставилися до справи надзвичайно терпляче й відповідально.

Відновлений надгробок було освячено 16 вересня, рівно через 150 років після поховання Федора Грушевського. Зійшлося, мабуть, півсела. Безперечно, що для місцевого населення ця подія мала неабияке значення, ставши виявом духовної невмирущости, торжества історичної справедливости, причетности їх малої батьківщини до багатої минувшини всього українського народу. Не випадковим здається признання вже згадуваного 90-річного лісниківського ветерана Юхима Погребного: “Більшого свята за все життя не бачив”. На запрошення музею в освяченні надгробка взяли участь родичі Михайла Грушевського аж до десятого покоління (від найдавнішого відомого предка роду – Данила Груші).

Подальші ювілейні заходи були пов'язані з батьківщиною матері Михайла Грушевського – селом Сестринівкою, любов до якої вчений зберігав усе життя. Це про неї він писав: “І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язатися з українською стихією, дотикатися до української природи, до її культури”. Пам'ятаючи ці слова, музейники з радістю підтримали ініціятиву Сестринівської школи відзначити 135-ліття Михайла Грушевського науковою конференцією “Душа моя, Сестринівка”.

Так схожі долі двох дідів Михайла Грушевського: Захарій Оппоков, як і Федір Грушевський, був знаним священиком і просвітянином, своєю

Родичі Михайла Грушевського і Світлана Панькова, директор Музею М. Грушевського в Києві, в день посвячення відновленого нагробка на могилі Федора Грушевського в с. Лісники під Києвом, 16 вересня 2001 р.

50-річною пастирською службою в Сестринівці (колишній Бердичівській повіт Київської губернії, тепер Козятинський район на Вінниччині) заслужив високий авторитет серед духовенства і парафіян. Подібними, на жаль і на диво, виявилися і долі надгробків двох дідів великого сина України. У 1960-х рр. Покровську церкву в Сестринівці було "перепрофільовано" на клуб, на місці цвинтаря влаштовано танцювальний майданчик, а надгробні плити позникали безслідно. Надгробок з могили Захарія Оппокова використали для облаштування квітників біля школи та лави біля криниці. Як і в Лісниках, так і в Сестринівці Бог оберігав ці святі речі від повного знищення. Ще 5 років тому, до 130-річчя від дня народження М. Грушевського, надгробок його діда по матері, Захарія Оппокова, було відновлено на осиротілій могилі, адже ще залишалися люди, які це місце добре пам'ятали. Ініціяторами цієї шляхетної справи була дирекція і педагоги місцевої школи. Люди небайдужі, натхненні і творчі, сестринівські освітяни вже немало зробили для вшанування пам'яті видатного вченого та своїх земляків Оппокових. Започаткували вони і традицію проведення в селі наукових конференцій. Хотілося б з вдячністю назвати тих, завдяки кому сестринівська земля, яку змалку так щиро любив Михайло Грушевський, приймає вже не один рік гостей – всіх тих, хто досліджує життєвий і творчий шлях цієї непересічної людини. Це, насамперед, вчителі історії Людмила Геннадіївна Ступницька і Володимир Петрович Надорожний, колишній директор школи Станіслава Дем'янівна Сушко і новопризначений директор – Ніна Сергіївна Денисюк. Цього року їх ініціятива знайшла підтримку голови Козятинської райдержадміністрації Станіслава

Йосиповича Петрівського. Співробітники Історико-меморіяльного музею М. Грушевського розробили програму конференції та передали до шкільного краєзнавчого музею нові фотодокументальні матеріяли про Оппокових та добірку українознавчої літератури.

Конференція відбулася 27 вересня 2001 р. у приміщенні школи, на фасаді якої ще до 130-річчя від дня народження М. Грушевського було встановлено пам'ятну дошку про присвоєння навчальному закладу імені видатного вченого і суспільно-політичного діяча. Це рішення педагогічного колективу і сільської ради, на жаль, за п'ять років так і не знайшло відповідного підтвердження на державному рівні. Проте, і учні, і вчителі не лише пишаються набутим почесним ім'ям своєї школи, але й намагаються донести відомості про славний рід Оппокових та його видатного нащадка до своїх односельців та колег. Урочиста зала в цей ювілейний день була переповнена, зібралися не лише учні та педагоги Сестринівської школи, але і вчителі історії всіх шкіл Козятинського району, представники райдержадміністрації, осередків окремих політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, краєзнавці. Серед присутніх були літні сестринівчани, які цікавляться минулим свого села та життєписом своїх видатних земляків.

Відкрила і вела конференцію Людмила Ступницька – вчитель історії і один із фундаторів шкільного музею. Вона розповіла про роботу, проведену в селі і в школі щодо відновлення і збереження пам'яті про Михайла Грушевського і його діда Захарія Оппокова. Заступник голови Козятинської райдержадміністрації Станіслав Петрівський підтримав задум створення меморіяльного комплексу М.С. Грушевського та представників роду Оппокових у Сестринівці.

Наукову частину зібрання склали доповіді науковців музею, які ознайомили присутніх з результатами своїх наукових пошуків з дослідження родинного коріння Великого Українця по материнській лінії. Завідуюча музеєм Світлана Панькова розповіла про витоки роду Опуцкевичів – Оппокових, про найдавнішого з відомих на сьогодні його представника – прапрадіда Михайла Грушевського, греко-католицького священика Петра Опуцкевича. Цікаві відомості, зібрані в архівах Києва про Захарія Івановича Оппокова, дозволили змалювати не лише портрет відомого священика і просвітянина, але й окреслити його взаємини з дітьми та онуками, простежити витоки того відомого родинного пієтизму, що був невід'ємним життєвим credo Михайла Грушевського.

У наступному слові науковець Галина Шевчук, до того ж землячка сестринівчан та ініціятор багатьох справ по вшануванню в селі пам'яті великого сина України та його славного діда, розповіла про багатьох відомих діячів українського руху, вчених та видавців з роду Оппокових. Лише натхненна скрупульозна пошукова праця допомогла встановити спорідненість Михайла Грушевського з його численними родичами. Серед них – медик, громадський діяч Олександр Черняхівський, чоловік відомої письменниці Людмили Старицької-Черняхівської, та його брати, з якими тісно співпрацював видатний історик. Змалювала Г. Шевчук і надзвичайно цікавий портрет фольклориста, етнографа, народного лікаря, книгаря Володимира Менчиця, якого М. Грушевський називав: “чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері”. Вперше було оприлюднено обґрунтовану архівними джерелами приналежність до роду Оппокових вчених зі світовим ім'ям, українських академіків Євгена Оппокова – гідролога, фундатора Науково-дослідного інсти-

туту гідрології та Олександра Топачевського – одного з корифеїв української гідробіологічної науки, засновника школи альгологів, а також Івана Оппокова – відомого українського журналіста, видавця, засновника у 1906 р. в Москві україномовного часопису "Зоря" та інших осіб.

Валерій Левченко розповів про студентські роки Михайла Грушевського, зробивши акцент на літніх вакаціях та взаєминах з рідними і, безпосередньо, з дідом Захарієм, який з дитячих літ був його духовним наставником.

Про дослідження родоводу Михайла Грушевського по батьківській лінії ознайомив учасників і гостей зібрання Микола Кучеренко. Як і по лінії Опуцкевичів – Оппокових, уцілілі архівні джерела про Груш – Грушевських сягають XVIII ст. і містять достовірні відомості про двох прапрадідів – вже названого Петра Опуцкевича і Данила Грушу. Пам'ятаючи історію з надгробком діда Захарія, сестринівчани з величезною зацікавленістю й увагою сприймали розповідь про долю надгробка діда М. Грушевського по батьківській лінії – Федора Васильовича Грушевського, непростий шлях його пошуків, реставрації та відновлення в с. Лісниках під Києвом. До учасників конференції з привітанням звернувся один з ініціяторів відновлення названого надгробка, землевпорядник с. Лісників Анатолій Вересенко. Він не лише розповів про долю пам'ятника, але, з огляду на спорідненість родів Грушевських – Оппокових, виступив з ініціятивою встановлення побратимських взаємин двох сіл – Лісників і Сестринівки. Безперечно, ця громадська ініціятива оригінальна і варта уваги.

Учасники конференції тепло вітали дорогу гостю – Вікторію Сергіївну Шамрай, внучату племінницю Михайла Грушевського, великого друга і помічника музею. Пані Вікторія подякувала сестринівчанам за запрошення на свято, за пошанування пам'яті близьких і дорогих їй людей, побажала успіхів у всіх шляхетних справах, започаткованих у Сестринівці. Після завершення конференції Вікторія Сергіївна вклонилася могилі свого прапрадіда і разом зі співробітниками музею поклала квіти до відновленого на ній надгробка. Тут, на цьому святому місці, Світлана Панькова розповіла про недавно віднайдений лист бабусі Вікторії Шамрай – Ганни Грушевської-Шамрай до брата Михайла, який передає не лише ставлення онуків до свого дідуся, але і їх особливу закоханість в Сестринівку:

"Вчора отримали ми листа від Матусі, в якому вона повідомляє про смерть Дідуся. Хоча Дідусь були вже старенькі і ми, звичайно, знали, що скоро вони помруть, все ж смерть його страшно вразила і засмутила нас. Так сумно тепер думати, що їх більше немає і що тиха мирна Сестринівка, в якій ми збиралися і де бачили милі старечі обличчя Дідуся і Бабусі, стане чужою для нас. І яка тиха, мирна і зворушлива кончина! До останнього служили Дідусь і тільки обідні не могли відслужити, та й то заплакали бідненький!"

З особливим хвилюванням оглядала Вікторія Сергіївна територію колишнього попівства та старий будинок біля церкви, в якому бувала її бабуся. Тут Ганна Грушевська-Шамрай народилася, тут не раз бувала під час батьківських літніх вакацій, ходила цією землею, на яку сьогодні вперше ступила її онука. Прикро і сумно було бачити на тлі напівзруйнованого будинку постать Вікторії Шамрай, коли вона фотографувалася на згадку про цей надзвичайний для неї день.

На превеликий жаль, попри всі зусилля педагогів, краєзнавців, музейників, поки що не вдається зрушити з місця справу відбудови цієї історичної пам'ятки, пов'язаної з іменем видатного українського діяча. Адже достеменно відомо, що М. Грушевський не раз бував саме в цьому будинку і з любов'ю описував його. Наслідки руйнівної сили, що стерла свого часу пам'ять про Михайла Грушевського, намагалася знищити його наукову спадщину, відлунюють до нашого часу. Але громадськість села і району, науковці-грушевськознавці продовжують відстоювати перед керівництвом держави і области необхідність і нагальність збереження цього будинку з тим, щоб після реставрації облаштувати в ньому меморіяльний музей М. Грушевського і родини Оппокових, яка дала Україні десятки видатних постатей, гідних пам'яті сучасних і прийдешніх поколінь незалежної держави.

Минуло два дні від конференції в Сестринівці, і вже 29 вересня, саме в день народження Великого Українця, співробітники Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського приєдналися до урочистостей, ініційованих львівськими колегами. У затишній оселі на колишній вулиці Понінського, 6 (тепер Івана Франка, 154), яку зі знанням справи і любов'ю відродили працівники Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові, зібралися науковці, чия праця зосереджена на дослідженні спадщини видатного вченого та збереженні пам'яток, пов'язаних з життям цієї непересічної людини та його родини. З великим зацікавленням львівські дослідники заслухали повідомлення київського музейника Миколи Кучеренка про вивчення родоводу М. Грушевського, теоретичні та практичні аспекти цих важливих, як для розбудови музеїв, так і грушевськознавства в цілому, студій.

Відгукнулися науковці музею і на запрошення Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка взяти участь у Всесоюзній науковій конференції "Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасности. До 135-ї річниці від дня народження Михайла Грушевського", яка відбулася 22 листопада 2001 р. Символічно, що її пленарне засідання відкрилося в залі засідань вченої ради, яка за часів навчання в університеті Михайла Грушевського звалася урочистою і де він за своє перше монографічне дослідження "Нарис історії Київської землі від смерти Ярослава до кінця XIV сторіччя" отримав золоту медаль. Науковими співробітниками музею до уваги учасників секції "Концепція історичного розвитку в українознавстві Михайла Грушевського" було запропоновано декілька доповідей: "Небіж і учень Михайла Грушевського Сергій Шамрай" (С. Панькова), "Леонід Добровольський – представник Київської історичної школи" (В. Левченко), "Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського" (М. Кучеренко).

І, нарешті, чи не найбільшим святом Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського в ці ювілейні дні стали родинні реліквії – унікальні фотографії та прижиттєві видання праць історика, подаровані шанувальниками видатного вченого та прихильниками музею. Сподіваємося, настане час і ці безцінні знахідки, разом із десятками інших пам'яток, стануть окрасою музейної експозиції київської оселі Грушевських на вулиці Паньківській, 9.

М. КУЧЕРЕНКО, Г. ШЕВЧУК
Історико-меморіяльний музей Михайла Грушевського,
Київ

ПІД СИЛЬНИМ КРИЛОМ ЙОГО СВІТЛОГО ГЕНІЯ

(Про відзначення 135-річниці від дня народження Михайла Грушевського у Державному Меморіяльному Музеї Михайла Грушевського у Львові)

Той осінній лагідний день сама чарівниця-природа замаяла червоним полум'ям жоржин і настояла на духмяних пахощах останнього лагідного тепла швидкоплинного бабиного літа. В осінні шати вбралася садиба Михайла Грушевського, причепурилася, заясніла срібним павутинням Львівської золотої осени. Таким осінньо-прозорим лагідним ранком 29 вересня 2001 року і вступив на поріг львівської вілли Грушевських, а тепер Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові, 135 ювілей Великого Українця. У той день, як і завжди, хоча більш урочисто і гостинно, двері вілли Грушевських були відчинені для Всіх, хто поспішав вшанувати найвидатнішого історика України і державного мужа.

Цей урочистий ювілей – 135 роковини від дня народження Михайла Грушевського Державний меморіяльний музей Михайла Грушевського у Львові відзначав у творчій співпраці з Науковим Товариством ім. Т. Шевченка та Українським Історичним Товариством, підготувавши до цієї поважної дати Урочисту Академію з насиченою програмою, яка затримала учасників у гостинному домі Грушевських до пізнього вечора.

Розпочалося свято урочистим покладанням квітів від львівської влади, Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові, суспільно-культурного Товариства "Холмщина", молодіжних організацій до підніжжя пам'ятника Михайлові Грушевському. Корзини вишуканих троянд і скромних осінніх квітів Львівщини стали ознакою шани і визнання багатолітньої наукової і державницької праці автора славнозвісної "Історії України-Руси"...

Звідти урочистості перемістилися на садибу Грушевських – в Державний меморіяльний музей Михайла Грушевського у Львові, де в актовій залі музею відкрилося Урочисте засідання з нагоди 135-ої річниці від дня народження Михайла Грушевського і розпочала свою роботу ювілейна наукова конференція, присвячена цій даті.

У вступному слові з нагоди знаменної події директор музею Михайла Грушевського п. Марія Магунь зазначила, що рада вітати таку численну, велелюдну авдиторію: науковців-грушевськознавців і шанувальників творчої, наукової, політичної спадщини Михайла Грушевського, котрі зібралися з нагоди його пам'ятної дати.

На адресу конференції, присвяченої ювілею 135-ліття Михайла Грушевського, надійшли численні привітання: від Львівської обласної Державної адміністрації, від ректора Українського університету в Москві проф. В. Ідзя, від членів Українського Історичного Клюбу м. Москви, від Ради Об'єднання Українців Росії, від колег-співробітників "Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського" у м. Києві. Особливо почесно і приємно учасникам ювілейного зібрання у Музеї Михайла Грушевського було отримати справді щире привітання від Президента Українського Історичного Товариства, Голови Української Світової Наукової Ради і Історичної секції УВАН у США проф. Любомира Винара, в якому він відзначив унікальну ролю М. Грушевського як історика, політика, передового будівничого українського національного відродження Нової України.

Музей М. Грушевського у Львові, 2001 р.

Зрозуміло, що таке тепле вступне слово проф. Любомира Винара учасникам ювілейної конференції задало високий тон усім урочистостям, а разом із тим викристалізувало думку автора про всеукраїнське і світове значення Михайла Грушевського, що й було предметом заголовної доповіді під тією ж назвою, яку сподівалися почути присутні у стінах Музею. І хоча прикрі трагічні події у США 11 вересня перешкодили нашому другові і науковому консультантові прибути до нас і виголосити доповідь особисто, але його зважене, обґрунтоване трактування цієї важливої проблеми у грушевськознавстві таки прозвучало.

Кожну наступну доповідь (їх у програмі було задекляровано п'ять, проте у часі конференції їх кількість доповнилась ще двома), було виголошено ясно, науково арґументовано, з акцентом на суттєвих проблемах української національної історіографії і грушевськознавства зокрема. Своє бачення концепції української державности Михайла Грушевського виклав у доповіді "Концепція української державности Михайла Грушевського і сьогодення" Голова Наукового Товариства ім. Т. Шевченка п. Олег Романів. Автор подав глибоку аналізу світоглядних позицій Михайла Грушевського у державотворчому будівництві і, зокрема, висловив переконливу думку про те, що "поза всяким сумнівом, кінцевим підсумком державницької, політичної концепції Михайла Грушевського стала його основна, фундаментальна праця "На порозі Нової України". Поглиблює попередню тезу і суттєве зауваження: "Роблячи спробу порівняння сучасних процесів керівництва Українською державою з державотворчою діяльністю Михайла Грушевського, слід насамперед відзначити, що остання була дуже короткотривалою (14 місяців) та проходила в калейдоскопі бурхливих внутрішніх та геополітичних перемін. Разом з тим, треба відзначити, що на відміну від двох наших сучасних президентів України

Говорить Марія Магунь, директор музею М. Грушевського, під час ювілейної конференції, Львів, 2001 р.

він опинився во главі державного процесу не випадково, а закономірно, як найвищий національний авторитет та виразник сформованої особисто національної ідеї, вистражданої в студіях над "Історією України-Руси" та в численних політично-публіцистичних працях 1917-1918 рр., підсумковим маніфестом яких стала згадувана праця "На порозі Нової України".

Справді гостро прозвучало твердження п. Олега Романова: "В кінцевому рахунку Михайло Грушевський сформулював для українства і його держави західну орієнтацію, зміст якої істотно відрізняється від сучасної декларативної тези, позбавленої реального змісту, а насправді проросійської орієнтації, яка що більше може розглядатися як новий етап русифікації України. Йдеться про добре відомі і часто обговорювані нами сьогодні речі самовбивчої національної політики щодо повної сваволі російських засобів масової інформації: телебачення, преси до інтернету включно, повної беззахисності у сфері культури україномовного громадянина держави. Такі явища були б неможливі, коли б державою керувала особистість з таким почуттям відповідальности за українську мову і культуру як Михайло Грушевський". Цілком переконливо прозвучав логічний висновок: "Таким чином, духовна і державотворча спадщина Михайла Грушевського є золотим фондом української нації, переосмислюючи і використовуючи який, ми не втратимо свого шансу до побудови справедливої національної держави".

Серйозні роздуми і дискусію викликала доповідь Голови Львівського осередку Українського Історичного Товариства проф. Леоніда Зашкільняка "Соціяльні функції історії в оцінці Михайла Грушевського", основну думку якої розкриває сконцентровано висловлена теза: "Таким чином, Михайло Грушевський пропонує оцінювати історію та історіографію з позиції двох

взаємопов'язаних критеріїв: науковости і загальнолюдських засад. На його думку, тільки наука та культура можуть причинитися до поступу окремої особистости, народу, людства.

Цих засад вчений намагався дотримуватися упродовж багатолітньої наукової та літературно-публіцистичної творчости у XX ст. Його погляди на соціяльні функції історії, власна наукова діяльність просякнуті прагненням озброїти націю та її представників сучасним науковим знанням про минуле, знанням, яке лучить Україну з поступом людства. Він є противником мітологізації й архаїзації минулого, впливу політики на працю історика. Вчений був глибоко переконаний в тому, що наукові висновки та рекомендації дають суспільству достатньо підстав для оптимістичного погляду у майбутнє".

Не залишилася поза увагою конференції й літературна спадщина Михайла Грушевського. Цій темі присвятила свою доповідь Галина Бурлака, вчений секретар Інституту літератури НАН України, – "Літературна спадщина Михайла Грушевського в контексті української літератури". Було проаналізовано ще одну грань творчого обдарування Великого Українця, котрий постав перед присутніми як цікавий поет, прозаїк, літератор і літературний критик.

У час, коли Україна визначається зі своєю моделлю економічного розвитку, цікаво було довідатися і про економічні міркування Михайла Грушевського, що стало предметом розгляду у доповіді Володимира Швеця, доцента катедри обліку і авдиту Львівського національного університету ім. Івана Франка "Внесок Михайла Грушевського у розвиток української економічної думки".

Поза програмою ювілейної конференції прозвучала надзвичайно цікава інформація Миколи Кучеренка з Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського у Києві "Родовід Грушевських", ґрунтована на нових творчих пошуках і знахідках.

У часі ювілейних урочистостей у Музеї Михайла Грушевського відбулося ще й три цікаві презентації: другого тому видання УІТ "Листування Михайла Грушевського" за редакцією Любомира Винара (Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів-Торонто, 2001), видання НТШ "Олександр Барвінський" (1847-1927) (Львів, 2001) та книги "Каталог українських грошей від 1917 року" (Львів, 2000).

Серйозним акцентом урочистостей стало відкриття документальної виставки "Михайло Грушевський і Мирон Кордуба" з унікальними реліквіями і рукописами видатного історика, громадського і політичного діяча Мирона Кордуби, збереженими дбайливим теплом душі його нащадків. Вперше експонувалися в Музеї листи Михайла Грушевського до Мирона Кордуби, документи, писані рукою Михайла Грушевського, оригінальні світлини, поштівки, які відтворювали тогочасну атмосферу творчих і приятельських контактів двох великих вчених, їхнє ставлення до високого почуття обов'язку жити і працювати для рідної землі – України-Руси.

Музей з нагоди урочистостей отримав багато подарунків, які стануть окрасою колекції. Це цікаві видання сучасної історичної школи, фотографії московських і холмських адрес Михайла Грушевського, фотографії-ілюстрації до сторінок родоводу Грушевських. Почесне місце в експозиції музею Михайла Грушевського вже зайняли дари наших добрих друзів і шанувальників українського мистецтва – родини пп. Тараса і Роксоляни Лозинських (Львів): ікона на склі "Богородиця годувальниця" другої половини XIX ст. (Городен-

ківський район Івано-Франківської области); тканий килим кінця XIX ст. (с. Вільхівка Рожнятинського району Івано-Франківської области); дерев'яна скриня XIX ст. (Гуцульщина).

Унікальним подарунком стала сюжетна композиція "Тарас Григорьєвич Шевченко", виконана у техніці гальванопластики в 1914 р. скульптором Паращуком. Її подарував щирий шанувальник музею, художник-реставратор п. Анатолій Сидоренко, попередні щедрі дари якого вже зайняли повноправне місце в музейній експозиції.

Приємною несподіванкою і честю для музею було отримати з рук нашого славного борця за нову, демократичну Україну п. Івана Геля, котрий вшанував своєю присутністю ювілейну конференцію, раритетне видання: М Грушевскій. Очеркъ Исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столетія. Кіевъ: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра В.І. Завадскаго, 1891.

Збагатилася музейна скарбниця, відкрилися для дослідників і шанувальників спадщини Михайла Грушевського нові сторінки для творчих роздумів і досліджень. Ювілей, відзначений у дружній конструктивній співпраці в рамках урочистостей, проведених у Державному меморіяльному музеї Михайла Грушевського у Львові, завершився. Проте швидкоплинним є час. Хотілося б, щоб Ювілей 140-ліття історика нарешті став державним святом, з наперед осмисленою і чітко продуманою програмою вшанування Михайла Грушевського і був прийнятий у нашому суспільстві з розумінням, зокрема, владними структурами. Тоді світла пам'ять Великого Українця буде вшанована так, як і належиться у демократичному суспільстві, і як на це заслужив своєю працею "для будущини очизни своєї України" Михайло Грушевський, залишившись до кінця своїх днів непохитно переконаним: "За нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, – стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту національної самоохорони... Ukraina fara da se! Україна своє осягне".

МАРІЯ МАГУНЬ
Державний меморіяльний музей
Михайла Грушевського
Львів

СЛОВО-ПРИВІТАННЯ УЧАСНИКАМ ЮВІЛЕЙНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

До Президії і учасників
Львівської Ювілейної конференції,
присвяченої 135-літтю з дня народження
Михайла Грушевського

Вельмишановні учасники конференції!

Я маю шану привітати Вас від Президії Українського Історичного Товариства, Редакції "Українського Історика", Історичної секції УВАН у США і Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців. Щиро дякую пані Марії Магунь, директору Державного меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові, за запрошення взяти участь у конференції і поділитися моїми

думками про сучасне значення Михайла Грушевського і теперішній стан науки грушевськознавства. На превеликий жаль, з незалежних від мене причин не можу бути присутнім на нашій конференції, але вірю, що при наступному приїзді до рідного Львова відвідаю Музей Грушевського, який, завдяки відданій праці пані М. Магунь і її співробітників, перетворився на поважний культурний осередок грушевськознавства у всеукраїнському вимірі.

Ми прийшли сьогодні на наукову конференцію, щоб відзначити 135-ліття народження Великого Українця – Михайла Сергійовича Грушевського, який ціле своє життя, діяльність і творчість присвятив боротьбі за здобуття свободи українського народу. Концепція свободаризму, себто змагання української нації за свободу і незалежність, є центральною ідеєю творчости історика.

Сьогодні можемо лише наново підтвердити справедливі й об'єктивні висновки Івана Франка й інших сучасників історика про унікальну ролю Грушевського, як найвидатнішого українського історика, передового організатора українського наукового життя, людини енциклопедичного знання і провідного історичного діяча у всеукраїнському і світовому вимірі. Грушевський поруч Тараса Шевченка та Івана Франка належить до передових будівничих національного відродження Нової України. У ювілейному році Михайла Грушевського ми відзначили 10-ліття відродженої української самостійної держави, яка нав'язує до традицій Української Народної Республіки 1917-1918 років, яку очолив Грушевський як голова Української Центральної Ради і де факто перший президент української демократичної держави в XX столітті. До речі важливо згадати, що Українська національна партія, яка постала у Львові і заявила, що не визнає законности створення УРСР, в 1990 році запропонувала символічно відновити громадянство Української Народної Республіки. Українська провідна верства наглядно засвідчила тяглість історично-державних традицій доби Грушевського і сучасної Української Держави.

Михайло Грушевський є символом українського єднання, яке він розумів як з'єднання всіх частин української землі і української нації в єдиному національно-державному організмі. Якщо сьогодні ставимо засадниче питання про тривалий вклад Грушевського в українську і світову науку, то відповідь є ясна: він є творцем української національної історіографії, автором монументальної "Історії України-Руси" і сотень інших наукових праць, в яких на основі своєї історичної схеми обґрунтував нерозривність і безперервність українського історичного процесу від ранньої української історії до XX століття. Цей процес охоплював цілість життя українського народу в державні і бездержавні періоди його існування, на всій його території у контексті культурного, суспільно-політичного, релігійного, економічного, правного і державного розвитку. Грушевський науково обґрунтував староукраїнський характер Київської середньовічної держави і відкинув псевдонаукові гіпотези офіційної російської історіографії т. зв. "общерусской" народности і "общерусской історії", як фальшиві історіографічні концепції, які не видержують наукової критики. В 1918 році він не завагався назвати Київську державу Володимира Великого "найбільшою українською державою, яку пам'ятає українська історія" (М. Грушевський. "На порозі Нової України", 1992, стор. 92) і приймає тризуб, цей старий знак Володимира Великого за український національний герб, який, як він пише, є знаком "нашої одвічної державної історії" (там же, стор. 93). Я повністю поділяю висновок Василя Герасимчука, що Грушевський в своїх працях висунув на перший плян "ідейний чинник духово-

культурного поглиблення нашого народного єства через піднесення наукою національної свідомости і національної культури... Бистрою аналізою роз'яснив наше національне "я", вивів наш народ з смерку сумнівів щодо походження і своєю історією України дав нашій нації удовічнене право на належне їй ім'я на самостійне горожанство в світі" (*Записки НТШ*, т. 133, 1992, стор. 2). Грушевський поклав тверді основи під розвиток національної культури у всеукраїнському вимірі.

Сьогодні відбуваємо ювілейну конференцію у львівському домі Грушевського, в якому він прожив найкращі роки свого життя з відданою дружиною Марією і улюбленою донею Колюнею. Тут він писав "Історію України-Руси" і сотні інших наукових і публіцистичних праць, в цьому домі народжувалися його головні концепції національного і державного відродження Нової України і національної культури. У Львові Грушевський реалізував свій плян створення Української Академії Наук, спершу на форумі НТШ, згодом Українському Науковому Товаристві в Києві і, після 1924 року, у Всеукраїнській Академії Наук у Києві. Він мав ясну концепцію впровадження українознавчих дисциплін у світову науку. Відзначаємо пам'ять найвидатнішого голови Наукового Товариства ім. Т. Шевченка і геніяльного організатора українського наукового життя, українських установ, наукових серійних і несерійних публікацій. Створення Грушевським наукових історичних шкіл у Львові і Києві заповнили на довгі роки розвиток української історичної науки і наукового українознавства в Україні і поза її межами.

Сьогодні відзначаємо 135-ліття народження М. Грушевського спільними силами Державного меморіяльного музею Грушевського, Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові і Українського Історичного Товариства ім. Грушевського в Україні, Західній Европі, Америці і Канаді. Пригадаймо, що тому 11 років Українське Історичне Товариство проголосило на Першому міжнародному конгресі україністів, що відбувся в Києві ще за совєтської влади в 1990 році – міжнародний ювілейний рік Михайла Грушевського з нагоди 125-ліття його народження. Вже в 1991 році заходами НТШ у Львові і Українського Історичного Товариства відбулася перша міжнародна конференція, присвячена Михайлові Сергійовичу. Без перебільшення можна ствердити, що ця конференція дала основу відродження наукових дослідів над Михайлом Грушевським і його добою. Ще в 1966 році з ініціятиви УІТ було започатковано в Америці нову дисципліну грушевськознавства, яка від 1991 року розвивається спільними силами науковців в Україні і на Заході. В дійсності "Український Історик" у значній мірі до сьогодні є органом грушевськознавства, а наші серійні видання "Епістолярні джерела грушевськознавства" і "Грушевськіяна" значно поширюють джерельну основу вивчення життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського. Декілька тижнів тому вийшов новий том "Листування Михайла Грушевського", презентація якого відбудеться наступного тижня в Науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника у Львові. Думаю, що це є тривале і конкретне відзначення пам'яті Великого Українця.

На кінець мого слова-привіту бажаю згадати ще одну винятково важливу справу: йдеться про розбудову музейних колекцій і книжкового фонду грушевськіяни у нашому Державному меморіяльному музеї Михайла Грушевського у Львові. Було б більш як побажано, щоб наші установи у Львові і Західній Україні допомогли своїми пожертвами в дальшому розвитку цього унікального Музею. Українське Історичне Товариство вже від довшого часу

патронує музеї М. Грушевського у Львові і Києві без уваги на свій незадовільний матеріяльний стан. Допомога українських наукових і ненаукових установ в дальшій розбудові Львівського Музею Грушевського була б конкретним і тривалим відзначенням 135-ліття народження Генія українського національно-культурного відродження української нації в XX столітті – Михайла Грушевського. Бажаю Вам якнайуспішнішого проведення нашої ювілейної конференції і в дальшій розбудові наукового грушевськознавства.

З правдивою пошаною і щирим привітом Ваш

Проф. ЛЮБОМИР ВИНАР
Президент Українського Історичного Товариства

28 вересня 2001 р.

ПРЕЗЕНТАЦІЯ ВИДАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА У НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА У ЛЬВОВІ

У Львівській Національній Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника 12 жовтня 2001 р. відбулася презентація видань Українського Історичного Товариства (книги О. Оглоблина "Гетьман Іван Мазепа та його доба" (Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001) і другого тому "Листування Михайла Грушевського" (Київ, Нью-Йорк, Париж, 2001, серія "Епістолярні джерела грушевськознавства")) та Національної Наукової Бібліотеки ім. В. Стефаника (книга спогадів др. Лариси Крушельницької "Рубали ліс..." (Львів, 2001))*.

На презентації виступили Лариса Крушельницька, Леонід Зашкільняк, Алла Атаманенко, Василь Горинь, Ігор Гирич та інші. Прозвучав також привіт Президента Українського Історичного Товариства проф. Любомира Винара, який друкуємо нижче.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні Пані і Панове, учасники нашої зустрічі!

У першу чергу хочу сердечно подякувати Пані Доктор Ларисі Крушельницькій, директорові Наукової Бібліотеки ім. Василя Стефаника у Львові та дійсному членові Українського Історичного Товариства, за її співпрацю в організації нашої зустрічі і презентації видань Українського Історичного Товариства. На увазі маю два унікальні видання – другий том "Листування Михайла Грушевського", що появився у серії УІТ "Епістолярні джерела грушевськознавства" і нове, доповнене видання фундаментальної монографії проф. Олександра Оглоблина "Гетьман Іван Мазепа та його доба", до якого включено й інші мазепознавчі дослідження видатного історика. Бажаю пригадати, що Олександер Петрович був першим президентом Українського Історичного Товариства і провідним дослідником Мазепинської доби.

Заразом бажаю щиро подякувати доц. Аллі Атаманенко і проф. Леонідові Зашкільнякові за їхні впровадження до презентованих видань і за

* Рецензію на книгу буде надруковано в наступному числі *УІ*.

дружню допомогу в організації цієї імпрези. Про презентацію я домовився з пані др. Крушельницькою і вірив, що візьму в ній безпосередню участь. На превеликий жаль, це не сталося і тепер лиш можу прислати мої зауваги, як редактора цих видань і коротко поділитися з Вами про видавничі пляни УІТ. При цій нагоді хочу подякувати панові Ректорові Національного Університету "Острозька Академія" за фінансову допомогу у наших виданнях. Перший раз університет в Україні допоміг УІТ у виданні книги. Доц. Атаманенко є відповідальним секретарем "Українського Історика", науковим секретарем Осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острозі й одним із упорядників монографії про Івана Мазепу, проф. Леонід Зашкільняк є головою Осередку УІТ ім. М. Грушевського у Львові і членом Редакційної Колегії "Українського Історика". Вони дадуть відповідні впровадження до наших презентованих публікацій. Заразом бажаю подякувати панові Мар'янові Лозинському, директорові видавництва "Місіонер" за солідне і естетичне видання цих двох книжок.

Спочатку хочу коротко розповісти про історію видання "Листування Грушевського" і монографії про гетьмана Івана Мазепу, а опісля про деякі видавничі пляни УІТ, пов'язані з Науковою бібліотекою ім. В. Стефаника.

Видання другого тому "Листування" і започаткування серійного видання УІТ "Епістолярні джерела грушевськознавства" безпосередньо в'яжеться з наукою "Грушевськознавство", що народилася за ініціятивою УІТ в Америці в 1966 році, коли ми відзначили 100-ліття від дня народження Михайла Грушевського. Вона займається всебічним вивченням життя, діяльности і творчости Михайла Грушевського, цієї унікальної і ґеніяльної людини в анналах української історії XX століття.

Як відомо, творчість Грушевського охопила майже всі наукові ділянки українознавства, а його багатовимірна діяльність – майже всі ділянки культурно-національного, наукового та політичного життя української нації. "Український Історик", журнал УІТ, де-факто став органом грушевськознавства. На сторінках "Українського Історика" ми систематично друкували джерельні матеріяли та дослідження про Грушевського і його добу. Грушевськознавство розвивалося поза межами України, яка перебувала під комуністичною владою. М. Грушевського довгі роки комуністичні партійні історики уважали "найбільшим фальсифікатором української історії" і тому "комуністичне грушевськознавство" було обмежене до партійної пропаганди та грубої фальсифікації життя і творчості історика.

В 1990 році, в якому відбувся перший Міжнародний конгрес україністів у Києві, я мав нагоду обмінятися думками з деякими істориками про важливість творчої спадщини М. Грушевського та потреби перевидання його творів і джерельних матеріялів. Через рік на першій Міжнародній конференції з нагоди 125-ліття народження М. Грушевського, що відбулася у Львові заходами НТШ, УІТ і Республіканської асоціяції україністів, ми запросили до співпраці наших колег з України... Від того часу грушевськознавство розвивається спільними силами науковців з України та Заходу. УІТ спершу започаткувало співпрацю з Львівським НТШ і з Археографічною Комісією (згодом Інститутом української археографії) у Києві і Львові. В Україні відкрилися архівні матеріяли Грушевського і його співробітників, зокрема листування, і перед нами стояло питання започаткувати видання архівної грушевськіяни.

Коли до мене в 1996 році звернулися акад. Микола Жулинський і кандидат філологічних наук Галина Бурлака з Інституту літератури ім. Тараса

Шевченка НАНУ, з пропозицією започаткувати видання спадщини М. Грушевського, я радо погодився співпрацювати (в головній мірі фінансувати ці видання). Ми постановили видати в окремому серійному виданні "Епістолярні джерела грушевськознавства" епістолярну спадщину історика, і в окремому збірнику – художню недруковану спадщину.

Так і сталося. Перший том "Листування Михайла Грушевського" появився в 1997 р., а том його художньої творчости – в 2000. Упорядником першого тому епістолярію була Галина Бурлака. Він включав 387 листів Грушевського до Івана Нечуя-Левицького, О. Кониського, Олега Кандиби (Олеся), Івана Франка й інших провідних діячів. Цей том ми видрукували в Америці. У передмові до цього видання я писав: "Епістолярні джерела є незаступимі у всебічному вивченні родинного і побутового життя Грушевського, у дослідженні його академічно-наукової, суспільно-політичної і культурно-освітньої діяльності і взагалі у насвітленні багатовимірного історичного процесу найновішої доби історії України" (Передмова, стор. 8).

Другий том "Листування" появляється в ювілейний рік Грушевського, в якому ми відзначаємо 135-ліття його народження. Завдяки співпраці Г. Бурлаки, І. Гирича, В. Наулка і Р. Майбороди ми видали цей том спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, який очолює проф. П. Сохань. Корпус цього тому складають 382 листи М. Грушевського, Федора Вовка, Миколи Біляшевського, Володимира Дорошенка, В. Липинського. На жаль, до сьогодні не вдалося знайти листів Грушевського до Володимира Дорошенка, а листи – відповіді Грушевського Вячеславові Липинському правдоподібно знищені.

Більше про цей том напевно скаже колега Л. Зашкільняк. Тут лиш підкреслю, що УІТ у співпраці з Інститутом археографії тривало відзначило цим виданням 135-ліття народження Великого Українця. Дослідники дістали черговий том унікальних першоджерельних матеріялів. Готуються наступні томи епістолярної спадщини історика, зокрема листування з Мироном Кордубою, друга частина першого тому з відповідями адресатів Грушевського й інші. УІТ вирішило в міру своїх спроможностей видавати щорічно один том "Листування". Правдоподібно, наступним томом буде листування Грушевського з Мироном Кордубою. Тут треба згадати, що на УІТ в Америці спала повна відповідальність за фінансування цих двох томів. Віримо, що українські наукові установи й університети допоможуть УІТ у продовженні видання цієї унікальної серії.

В телефонічній розмові з пані д-р Крушельницькою я згадав два важливі проєкти грушевськознавства – перевидання публіцистичної творчости Грушевського в кількох томах, що являється одним із найважливіших першоджерел для дослідження світогляду і, до певної міри, історіософії Грушевського включно з його центральними політично-державницькими концепціями і взагалі усіма ділянками українського національного життя.

Другий проєкт – це видання обширного бібліографічного довідника праць М. Грушевського і про нього. Свого часу подібний проєкт ми обговорювали в Києві, але з цього нічого не вийшло. Я вірю, що здійснимо спільно з Бібліотекою Стефаника ці два важливі проєкти протягом наступних 5 років. Також готується до видання однотомник "Михайло Грушевський у спогадах сучасників" і передрук з коментарями й архівними матеріялами збірки важливих статтей Грушевського "Наша політика", що появилася у Львові в 1911 році.

Як бачимо, УІТ систематично видає твори Грушевського, архівні матеріяли до грушевськознавства та інші видання. Віримо також, що в майбутньому появиться енциклопедичний довідник грушевськознавства, проєкт, який плянує видати УІТ і Історико-Меморіяльний Музей Грушевського у Києві. Вірю, що наш Меморіяльний Музей Грушевського у Львові та НТШ долучаться до реалізації цього важливого видання.

Представляємо сьогодні й монографію про гетьмана Івана Мазепу. Вона має свою важливу історію. Перед відходом у вічність Олександер Оглоблин, мій професор, приятель і найближчий співробітник "Українського Історика", попросив, щоб я зайнявся виданням його творчої спадщини – друкованої і недрукованої, а також архівних матеріялів. Я погодився, хоч це винятково важке завдання, зокрема, якщо йдеться про епістолярну спадщину, його рукописні записки – доповнення раніших творів, включаючи монографію про Івана Мазепу.

Ми плянували видрукувати доповнене видання монографії і включити до нього інші мазепинознавчі дослідження історика. Про цей проєкт я говорив на Першому конгресі українських істориків в Чернівецькому університеті в 2000 році. Бути упорядником я запросив Ігоря Гирича, а пізніше – Аллу Атаманенко. Це видання довго "родилося" – але народилося в 2001 році завдяки посвяті декількох співробітників. Алла Атаманенко зупиниться докладніше над значенням цієї унікальної і дотепер однієї з найкращих праць про Мазепу та його добу. Хочу при цій нагоді згадати, що недавно ми видали спільно з Острозькою Академією книгу Олександра Оглоблина "Люди Старої України та інші праці", упорядником якої була доцент Атаманенко.

У видавничих плянах УІТ є видання Олександра Оглоблина "Люди Нової України", "Дослідження "Історії Русів", "Доба Богдана Хмельницького", монографія "Ханський Гетьман Петро Іваненко (Петрик)" і "Нариси української історіографії" – всі ці праці провідного українського історика появляться протягом наступних сімох років. Крім того, готується перший том "Епістолярія" Олександра Петровича (роки 1941 – 1990), що появиться в серії УІТ "Оглоблиніяна".

Проф. В. Кубійович колись згадував мені, що без допомоги Олександра Петровича було б дуже тяжко видати "Енциклопедію Українознавства" НТШ, яку недавно перевидали в Україні. Олександер Оглоблин належить до найвидатніших істориків України другої половини XX століття і ми лиш сплачуємо борг цьому невтомному будівничому української національної культури. Вірю, що з виданням монографії про Мазепу та інших праць видатного історика й організатора українського наукового життя проф. Олександра Оглоблина прийде переоцінка його творчости і тривалого вкладу в українську історіографію, розвиток наукового українського життя в Україні та на Заході. Готується також "Біобібліографічний довідник праць Олександра Оглоблина".

Можливо, у Вас вирине питання, чи зможемо зреалізувати ці всі проєкти. Моя відповідь така – потрібен прецизно накреслений плян та ідеалізм до наукової праці. В 1963 році, коли я зачинав видання "Українського Історика", мої колеги і найближчі співробітники говорили, що журнал найдовше вдержиться два-три роки. Богу дякувати, *УІ* вже появляється 38 років – це згадую лиш тому, щоб підкреслити, що в науково-видавничій ділянці я не був і не є песимістом. Зробимо все, що в наших силах. Це і є головне наше завдання.

"Грушевськознавство" і "Оглобліяна" – це дві важливі ділянки наукових досліджень, якими безпосередньо займається Українське Історичне Товариство. Вірю, що цю працю будемо далі продовжувати з допомогою інших наукових установ та університетів.

Ще раз дякую організаторам нашої імпрези й усім учасникам презентації і бажаю Вам дальших успіхів у Вашій діяльності і міцного здоров'я. Дякую за Вашу увагу.

Любомир Винар

1.X.2001

КОНФЕРЕНЦІЯ З НАГОДИ 135-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО У НЬЮ-ЙОРКУ

17 березня 2002 р. відбулася наукова конференція, якою Світова Наукова Рада при Світовому Конгресі Українців, Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в Америці, Українська Вільна Академія Наук у США та Українська Американська Асоціяція університетських професорів з ініціятиви проф. Любомира Винара відзначили 135-річчя від дня народження видатного українського наукового, політичного та культурного діяча, історика Михайла Грушевського.

Відкрила конференцію голова НТШ в Америці д-р Ляриса Онишкевич, яка відзначила заслуги М. Грушевського в розвитку української науки. Крім того, д-р Л. Онишкевич згадала про те, що НТШ нагородило стипендіями ім. М. Грушевського п'ятьох українських мовознавців.

Проф. Любомир Винар привітав присутніх від імені співорганізаторів конференції. Він підкреслив важливість проведення конференції спільними силами українських наукових установ в Америці з участю доповідачів з України, що свідчить про дальший розвиток грушевськознавства, яке зародилося завдяки ініціятиві УІТ у 1966 році як міждисциплінарна наука. Сьогодні грушевськознавство охоплює різні аспекти життя та діяльности Михайла Грушевського. Любомир Винар відзначив важливість проведення конференції у ювілейний рік 85-річчя Центральної Ради, діяльність якої була тісно пов'язана з іменем Великого Українця.

Першу сесію проводили проф. Олександер Домбровський і проф. Анна Процик.

Президент Української Американської Асоціяції університетських професорів проф. Ася Гумецька розповіла про світогляд і світосприймання М. Грушевського крізь призму його поезії. Доповідач простежила його ідейні коливання, зокрема конфлікт між соціялістичними ідеями та християнськими ідеалами, а також коливання настроєві – від смутку й зневіри до оптимістичного очікування перемоги сил добра. Проф. А. Гумецька прийшла до висновку, що серце М. Грушевського було здатне на велику любов, і тому його "я" і "не-я" дивним чином злилися в одне, бо ідеали, шляхетні почуття, звернені до людей, були частиною його внутрішнього світу, його "вищого Я".

Проф. Тарас Гунчак, голова Історичної Секції НТШ і директор Українського дослідного і документаційного центру Українського Інституту

Америки, у своїй доповіді про діяльність М. Грушевського в Галичині розглянув погляди М. Грушевського щодо української політики в Австрійському парляменті, вважаючи помилковими вимоги її безкомпромісовости, тому що вони не відповідали реаліям свого часу.

Проф. Любомир Винар, президент Українського Історичного Товариства, голова Історичної Секції УВАН у США та Світової Наукової Ради при СКУ, у доповіді "Михайло Грушевський в історії України" розглянув основні заслуги М. Грушевського перед українською державою й історичною наукою. Доповідач наголосив на ролі Великого Українця у Визвольних змаганнях, важливості прийнятих ним державотворчих рішень. Крім того, проф. Л. Винар відзначив внесок М. Грушевського в розвиток української історичної науки: творення схеми історії Східньої Европи, українських наукових установ – Наукового Товариства ім. Т. Шевченка та Української Академії Наук, написання унікальної джерельної узагальнюючої праці з історії України.

Доц. Алла Атаманенко, директор Інституту досліджень української діяспори при Національному університеті "Острозька академія", у доповіді про історичну схему М. Грушевського та її місце в українській історіографії розкрила основні передумови творення двох схем історії Східної Европи – т. зв. "звичайної" російської, в якій історія України зникала на тлі історії Росії, та схеми М. Грушевського, що повертала Україні її справжнє місце серед інших европейських народів.

Другу сесію конференції проводив проф. Любомир Винар. Її було відкрито доповіддю проф. Владислава Верстюка, заступника директора Інституту східноевропейських досліджень Національної Академії Наук України про публіцистику М. Грушевського 1917 року (за матеріялами газети "Народна воля"). Зазначивши, що розвиток грушевськознавства в Україні протягом останнього десятиліття ще вимагає свого уважного і неупередженого дослідника, доповідач наголосив на тому, що публіцистика М. Грушевського значною мірою була пов'язана з діяльністю Центральної Ради і в 1917 р. складала найвагомішу частку творчого доробку історика. Проф. В. Верстюк підкреслив потребу детального вивчення цього джерела безпосередньо за пресою, бо пізніші перевидання публіцистичних праць часом відрізнялися від своїх початкових версій.

Проф. Анна Процик, заступник голови НТШ в Америці, у доповіді "Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів" на основі широкого кола джерел розглянула ставлення представників російської партії кадетів (Партії народної свободи) до українського питання. На її думку, впливові політики кадетської партії визнавали провідну ролю М. Грушевського в українських подіях. Доповідач розглянула причини конфлікту між російською і українською владою і прийшла до висновку, що хоча Українська Центральна Рада проіснувала лише на декілька місяців довше, ніж Тимчасовий уряд, основи державности, які вона встигла закласти, виявилися такими стійкими, що пережили війни, окупації і сімдесят літ совєтського режиму.

Після доповідей відбулася невелика дискусія.

На завершення Українським Історичним Товариством було представлено два нових видання, підготовлені спільно з науковими установами в Україні та діяспорі – другий том "Листування Михайла Грушевського" (2001 р.) та книги Олександра Оглоблина "Гетьман Іван Мазепа та його доба" (друге доповнене видання, 2001 р.).

Проф. Любомир Винар, представляючи другий том "Листування М. Грушевського", наголосив на важливості джерельного матеріялу, включеного до книги, для дослідження громадсько-політичного та культурного життя України кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Цей том продовжив серійне видання "Епістолярні джерела грушевськознавства", започатковане Українським Історичним Товариством у 1997 році. Книгу видано спільно з Інститутом української літератури ім. Т. Шевченка. Над її упорядкуванням працювали українські науковці В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич, Р. Майборода.

До цього видання включено 382 листи взаємного листування Михайла Грушевського з одним із найвидатніших українських археологів та етнографів Федором Вовком (1847-1918), археологом та фундатором музейної справи Миколою Біляшівським (1867-1926), а також листи до Великого Українця видатного бібліографа і літературознавця Володимира Дорошенка (1886-1963) та видатного історика і громадського діяча Вячеслава Липинського (1882-1931). Хронологічно листи охоплюють 36 років життя Михайла Грушевського – від 1891 по 1927 року включно. Епістолярій зложено за авторським і хронологічним принципом. Подані листи зберігаються у Центральному Державному Історичному Архіві України у м. Києві, архіві Інституту археології НАН України й Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Любомир Винар повідомив, що тепер до друку готуються ще два томи листування, які мають стати поважним внеском у розбудову грушевськознавства.

Доц. Алла Атаманенко розповіла про доповнене видання книги Олександра Оглоблина "Гетьман Іван Мазепа та його доба". Історія України кін. XVII – поч. XVIII ст. була одним із основних наукових зацікавлень історика. Після першого видання книги про Івана Мазепу в 1960 році О. Оглоблин постійно доповнював працю. До нового видання, підготовленого за редакцією Л. Винара і за упорядкуванням Ігоря Гирича й Алли Атаманенко Українським Історичним Товариством у співпраці з УВАН у США, Українською Американською Асоціяцією Університетських Професорів, НТШ в Европі, Наукової Ради Світового Конгресу Українців та Національного університету "Острозька академія", було включено авторські текстові та бібліографічні доповнення. Крім того, до книги увійшли інші праці історика з мазепинською тематикою – "З історії української державницької думки доби Мазепи", "Дума гетьмана Івана Мазепи", "Бендерська конституція 1710 року", "Нові матеріяли до повстання Петра Іваненка (Петрика)". Додано до книги і досі недруковану хронологію "Труди і дні гетьмана Івана Мазепи", а також лист гетьмана Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського від 1 червня 1721 року. А. Атаманенко зазначила, що книга має якісний бібліографічно-довідковий апарат – містить бібліографію праць про Івана Мазепу, які було видано після 1960 року, підготовлену київським дослідником Олексієм Ясем, та покажчик імен. Також видання включає мапи XVII – XVIII ст. й інші ілюстрації.

Після презентації відбулася зустріч з громадськістю.

АЛЛА АТАМАНЕНКО
Національний університет "Острозька академія"
Острог, Україна

ЗВЕРНЕННЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ
ДО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ
ВІД ПРЕЗИДІЇ СВІТОВОЇ НАУКОВОЇ РАДИ ПРИ СКУ
І ГОЛІВ НАУКОВИХ УСТАНОВ

Вельмишановний Пане Президенте!

Події, які відбуваються останнім часом в Україні, викликають велике занепокоєння в українській громаді Америки, Канади та інших країн світу. Це стосується насамперед плянів широкого відзначення 350-х роковин Переяславської ради 1654 року, яка принесла українському народові довгі роки поневолення.

Не слід забувати, що Переяславська угода була підписана як військовий союз, що перетворився в окупацію України російськими військами. Це було грубим порушенням угоди, рівно ж як і вся пізніша царська політика втручання у внутрішні справи українського народу та його визискування. Царська влада, а після неї і советська, свідомо спотворювали зміст Переяславської угоди з метою витворити в українців комплекс меншовартости "молодшого брата". Складається враження, що ще й сьогодні, в умовах розвитку незалежної Української держави, дехто з вищих представників української влади не позбувся цього комплексу, і це, на нашу думку, загрожує українській незалежності.

Ми закликаємо Вас, шановний Пане Президенте, і членів створеного Організаційного комітету відмовитись від широкого відзначення Переяславської ради, однієї з чорних дат нашої історії, і натомість зробити її критичний розгляд.

Є ще низка інших нерозв'язаних питань, які нас тривожать. Найголовнішим є справжній, а не лише офіційний, статус української мови як державної. Вона повинна стати обов'язковою як мова викладання у середніх і вищих школах, в телевізійних програмах, в кіномистецтві, серед державних службовців усіх рівнів.

Шановний Пане Президенте!

Ми вважаємо, що позиція, яку зайняв Український Уряд у цих питаннях, історично не оправдана і не відповідає інтересам українського народу. Ми закликаємо Вас, Пане Президенте, зробити заходи, щоб цю ситуацію змінити.

Проф. д-р Любомир Винар,
голова Світової Наукової Ради і президент Українського Історичного Товариства

Проф. д-р Ася Гумецька,
заступник голови СНР і президент Української Американської Асоціяції Університетських Професорів

О. проф. д-р Олег Кравченко,
заступник голови СНР і президент Української Вільної Академії Наук в Канаді

Проф. д-р Аркадій Жуковський,
заступник голови СНР і голова Наукового Товариства ім. Шевченка в Европі

Проф. д-р Осип Мартинюк,
секретар Світової Наукової Ради

Проф. д-р Олекса Біланюк,
президент Української Вільної Академії Наук у США

Проф. д-р Дарія Даревич,
голова Наукового Товариства Шевченка в Канаді

Проф. д-р Стефан Козак,
президент Польської Асоціяції україністів, голова Наукового Товариства Шевченка в Польщі

Проф. д-р Дмитро Штогрин,
голова Української Науково-Дослідної Програми при Іллінойському університеті

3 липня 2002 р.

ПРЕЗИДІЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ 1654 РОКУ ПРЕЗИДЕНТОМ ЛЕОНІДОМ КУЧМОЮ

Як відомо, 13 березня цього року Президент України видав указ "Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року". Згідно з цим указом передбачено широке коло заходів, серед яких – проведення наукових конференцій, круглих столів, книжкових виставок, всеукраїнський конкурс учнівської і студентської молоді на кращого знавця історії України, видання монографій, науково-популярної і художньої літератури з історичної тематики тощо. При цьому з державного бюджету передбачено фінансування цих заходів. Якщо не знати історії, можна було б подумати, що на державному рівні прийняте правильне історично оправдане рішення. Але це не так, бо таке рішення повертає Україну до минулого, коли гасло "Навіки разом із братнім російським народом!" було провідним. Сьогодні потрібне розуміння того, що український народ має свій історичний шлях, що повернення до залежности від т.зв. "старшого брата" не може бути.

З історичної точки зору Переяславська рада стала початком кінця української Козацько-Гетьманської держави. Підписання угоди з Москвою Богданом Хмельницьким і старшиною було вимушеним кроком в умовах боротьби з Польщею, а сама угода представляла домовленість про військовий протекторат. Це не був волевияв "широких мас населення", як неправдиво писала совєтська історіографія. За підрахунками сфальсифікованого за наказом царської влади "Статейного списку", складеного Бутурліним, у Переяславі було присутніх лише близько 200 людей. Більшість українців не визнала залежности від Московської держави, що виразилося спочатку у відмові присягати на вірність цареві, а пізніше – у збройних виступах і діях проти

московської влади. Богдан Хмельницький після Переяслава зрозумів помилковість українсько-московського союзу, бо справжні наміри Москви виразно проявилися вже у Віленській угоді Росії з Польщею в 1656 році, а пізніше в Андрусівському договорі і "Вічному мирові" 1686 р. В них було перекреслено політично-державні концепції гетьмана Богдана Хмельницького і недвозначно показано ставлення московського царя до існування Козацько-Гетьманської Держави.

Політика Московської держави супроти України у наступних століттях була імперською й централізаторською, що пояснюється багатьма чинниками, а в першу чергу інтересами московського "капіталу", який потребував права першости і вищости порівняно з іншими народами. Торгівля Україною в міжнародних домовленостях XVII і наступних століть, ліквідація української православної автономії і греко-католицької церкви, знищення Запорозької Січі й Гетьманщини, запровадження кріпацтва, нищення здобутків української культури і всіх проявів національного життя – заборона української мови і українського друкованого слова, фальсифікація історії України, фізичне винищення найкращих представників її народу – все це перетворило Україну в колонію імперії і це були наслідки Переяславської угоди 1654 р.

Враховуючи всі ці історичні факти, Президія Українського Історичного Товариства висловлює свій протест проти урочистого "відзначення 350-ліття Переяславської козацької ради 1654 року" і закликає український уряд і парлямент не допустити чергового приниження українського народу.

Проф. д-р Любомир Винар
президент УІТ (США)

о. проф. д-р Олександер Баран
заступник президента УІТ (Канада)

проф. д-р Олександер Домбровський
генеральний секретар УІТ (США)

проф. д-р Олександер Сидоренко
секретар з міжнародних зв'язків (США)

проф. д-р Аркадій Жуковський
член Президії УІТ (Франція)

проф. д-р Стефан Козак
член Президії УІТ (Польща)

проф. д-р Теодор Мацьків
член Президії УІТ (Німеччина)

3 липня 2002

У СПРАВІ ВИДАННЯ ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Звернення до українських установ і любителів історії

Вельмишановні Пані і Панове !

Українське Історичне Товариство протягом всього часу свого існування велику увагу приділяло виданню джерел до історії України, серед яких поважне місце посідають матеріяли, пов'язані з діяльністю та творчістю найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського.

У 1997 році Українське Історичне Товариство у співпраці з Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії Наук України видало перший том "Листування Михайла Грушевського" у серії УІТ "Епістолярні джерела грушевськознавства" (Київ – Нью Йорк, т.1, 398 стор.). Це фундаментальне видання унікальних історичних джерел сприяє дослідженню багато-

вимірної діяльности і творчости Михайла Грушевського, а також новітньої історії України 20-го століття. Листи М. Грушевського до Івана Франка, Олександра Кониського, Олега Кандиби (Олеся), Сергія Єфремова та інших провідних будівничих українського суспільного життя і культури важливі для розуміння процесів, які відбувалися в тогочасному українському суспільстві.

У 2001 р. було видано другий том серії ("Листування Михайла Грушевського", т.2, 410 стор.). До цього видання включено листування Михайла Грушевського з одним із найвидатніших українських археологів та етнографів Федором Вовком (1847-1918), археологом та фундатором музейної справи Миколою Біляшівським (1867-1926), а також листи видатного бібліографа й літературознавця Володимира Дорошенка (1886-1963) та видатного історика і громадського діяча Вячеслава Липинського (1882-1931). Хронологічно листи охоплюють 36 років життя Михайла Грушевського – від 1891 до 1927 року включно.

У процесі підготови є три чергові томи "Листування М. Грушевського".

Звертаємося до Вас з проханням зложити одноразову пожертву на видання наступних томів серії "Епістолярні джерела грушевськознавства". Ви маєте можливість стати фундатором окремого тому, і тоді Ваше ім'я залишиться в пам'яті нащадків. Пожертви в США можна відтягати від федерального податку. Чеки проситься надсилати на адресу:

Ukrainian Historical Association
Hrushevs'ky Fund
P.O. Box 312,
Kent, Ohio 44240

Щиро дякуємо за Вашу допомогу у розбудові української історичної науки і культури!

Управа Українського Історичного Товариства

НАШІ АВТОРИ

Алла Атаманенко (Острог), історик, доцент Національного університету "Острозька академія", директор Наукового інституту досліджень української діяспори при Національному університеті "Острозька академія", член УІТ.

Галина Бурлака (Київ), літературознавець, вчений секретар Інституту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, член УІТ.

Любомир Винар (Кент), історик, автор праць з історії козаччини, історіографії, грушевськознавства, історії культури, бібліографії та етнічних студій. Президент УІТ і Світової Наукової Ради СКУ, перший віце президент і голова Історичної секції УВАН, дійсний член НТШ, професор Кетського державного університету і Українського Вільного Університету.

Владислав Верстюк (Київ), історик, дослідник доби Української Центральної Ради, заступник директора Інституту східноєвропейських досліджень НАН України, член УІТ.

Ігор Гирич (Київ), історик, дослідник української історіографії, ст. науковий співробітник Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, член УІТ.

Лілія Гонюкова (Київ), історик, дослідник громадсько-політичної діяльності Софії Русової.

Василь Горинь (Львів), грушевськознавець, ст. науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, член НТШ.

Михайло Грушевський (1866–1934), найвидатніший український історик, Голова Української Центральної Ради, голова НТШ у Львові, Голова Українського Наукового Товариства в Києві, керівник наукових установ Української Академії Наук після 1923 року, автор численних праць.

Ася Гумецька (Анн Арбор), літературознавець, автор праць з літературознавства й історії літератури, Президент Української Американської Асоціяції Університетських Професорів, Голова Мовознавчої і літературознавчої секції УВАН, Філологічної секції НТШ-А, професор Мічіґенського університету, член УІТ.

Тарас Гунчак (Нью Йорк), історик, автор праць з історії XX ст., голова Історичної Секції НТШ, дійсний член УВАН, професор Ратґерського університету.

Роман Дзюбан (Львів), історик, дослідник життя М. Грушевського.

Леонід Добровольський (Київ), історик, співробітник Михайла Грушевського.

Олександер Домбровський (Нью Йорк), історик, автор праць з ранньої історії України, історії української культури, історіографії, голова Секції античної історії УВАН, генеральний секретар УІТ, дійсний член НТШ і УВАН.

Степан Заброварний (Щецин), історик – економіст, член НТШ в Польщі, член УІТ.

Микола Ковалевський (Київ), відомий політичний діяч, член Української Центральної Ради, публіцист і мемуарист, співробітник Михайла Грушевського.

Ірина Костюк (Львів), філолог, доцент Львівської Академії мистецтв.

Дмитро Кравцов (Київ), історик, учень і співробітник Михайла Грушевського.

Валентина Кухар (Львів), історик, асистент катедри історії і політології Львівської комерційної академії, член УІТ.

Микола Кучеренко (Київ), історик, музеолог, грушевськознавець, ст. науковий співробітник Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського, член УІТ.

Валерій Левченко (Київ), історик, музеолог, грушевськознавець, ст. наук. співробітник Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського в Києві, член УІТ.

Марія Магунь (Львів), музеолог, грушевськознавець, директор Меморіяльного музею Михайла Грушевського у Львові, член УІТ.

Віталій Масненко (Черкаси), історик, автор праць про історіософію М. Грушевського, доцент Черкаського державного університету ім. Богдана Хмельницького, вчений секретар осередку НТШ у Черкасах, член УІТ.

Надія Миронець (Київ), історик, дослідник новітньої історії України, професор катедри новітньої історії України Київського університету ім. Т. Шевченка, член УІТ.

о. Юрій Мицик (Київ), історик, джерелознавець, автор праць з українського джерелознавства та Української революції XVII ст., голова осередку УІТ ім. М. Грушевського при Національному університеті "Києво-Могилянська академія".

Світляна Панькова (Київ), історик, грушевськознавець, музеолог, директор Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського в Києві, член УІТ.

Ляриса Пріцак (Велслей), історик, автор праць про добу Богдана Хмельницького, член УІТ.

Анна Процик (Нью Йорк), історик, автор праць з модерної історії, надзвичайний професор історії Kingsborough CC of the City University of New York, заступник голови Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці.

Віталій Тельвак (Дрогобич), історик, грушевськознавець, викладач Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, член УІТ.

Ольга Тодійчук (Київ), історик, автор праць з української історіографії, науковий співробітник Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

Василь Ульяновський (Київ), історик, автор праць з історії української церкви, історіографії та джерелознавства, проф. Київського національного університету, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Вадим Хмарський (Одеса), історик, автор праць з української історіографії, завідувач кафедрою історії України Одеського державного університету.

Галина Шевчук (Київ), музеолог, грушевськознавець, наук. співробітник Історико-меморіяльного музею Михайла Грушевського в Києві, член УІТ.

Оксана Юркова (Київ), історик, дослідниця історії української науки 20-х–30-х років XX ст., ст. науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Віталій Яремчук (Острог), дослідник української історіографії XX ст., доцент Національного університету "Острозька академія", член УІТ.

ANNUAL SUBSCRIPTION — РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

Америка / U.S.A.:	$60.00 (US $) for individuals
Канада / Canada:	$70.00 (Can. $) for individuals
Німеччина / Germany:	80.00 DM
всі інші країни:	$60.00 (US $) індивід. передплата
USA & other countries:	$70.00 (US $) for institutions (with shipping)

All other subscriptions must be paid in U.S. dollars.

АДРЕСИ ПРЕДСТАВНИКІВ "УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА"

Головне Представництво на Европу:
Dr. O. Wintoniak Verlag
Isartorplatz 3
D-80331 München
Germany

Головне Представництво на США:
Dr. O. Dombrovsky
165-16 Clinton Terrace
Jamaica, New York 11432

Ню Йорк і Ню Джерзі:
Dr. B. Shebunchak
149 Byrd Ave.
Bloomfield, N.J. 07003

Каліфорнія:
Mrs. A. Skop
4168 Woodland Dr.
La Mesa, CA 92041

Огайо:
Dr. A. Melnyk
P.O. Box 84
Wortnington, OH 43085

Ілліной, Індіяна:
Wasyl Shuya, M. A.
6646 Howard Ave.
Hammond, IN 46324

Флорида:
W. Sharko, P.E.
3128 Lake Shore Blvd.
Jacksonville, FL 32210

Австралія:
Dr. V. Motyka
Ukrainian Studies Foundation
P.O. Box 270, Lidcombe,
2141 N.S.W.

Головне Представництво на Канаду:
Mr. Karpo Rohowsky
P.O. Box 95
Etobicoke, Ont. M9C 4V2

Квебек:
Mr. Mathew Sochocky
384 Fletcher Rd.
Beaconsfield, Que.
Canada H9W 1T9

УКРАЇНА

Волинь:
Проф. М. Ковальський
Острозька Академія
вул. Семінарська 2
265620 Острог

Київ:
к.і.н. Панькова Світлана
Музей Михайла Грушевського
вул. П. Орлика, 8
252024 Київ-24

Галичина:
к.ф.н. Євген Пшеничний
А/С 105
293320 Дрогобич

Буковина:
Проф. Ю. Макар
Чернівецький держ. унів.
274012, м. Чернівці
в. Коцюбинського, 2

Львів:
Проф. Л. Зашкільняк
290057, м. Львів-57
в. Коновальця 97, кв. 46

Головне представництво і адміністрація "Українського Історика"
"The Ukrainian Historian"
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA
Fax (330) 297-1327